

Қабдеш

Жұмаділов

Тағдыр

Қабдеш Жұмаділов

Тағдыр

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЖОЛ ТОРАБЫ

I

– Демежан! Әй, Демежан! Демежан деймін... Тұрмайсың ба енді, өстіп шалқар түске дейін жата беруші ме ең?.. Айтпақшы, бүгін сенің ұлықтарға баратын күнің емес пе? — деген Бибінің өзіне таныс назды үні алыс бір жақтан еміс-еміс естілгендей болады.

Бірақ үлкен темір кереуетте арыстай болып зорға сыйып жатқан жас жігіт Әлі толық оянбаған қалпында, көзін ашпаған күйі қымтана түсіп жата берді. Балға қонған шыбындай кірпіктері ауырлап, санасы сазға батқандай бірте-бірте бұлыңғыр тартып, тәтті ұйқының құшағына қайтадан ене берген. Осы сәтте келіншегі қайта оралып, күйеуінің табанын қытықтады. Оған да болмаған соң танауын қысып, еркелеп ойнауға кірісті. Тек осыдан кейін ғана, жігіт амалсыз көзін ашып алған. Қолымен қармап Бибіні ұстап алмақ еді, ол сықылықтай күліп, ұзап кетіпті. Үй-іші самаладай жап-жарық. Күн едәуір көтеріліп қалса керек, терезе жақтауынан төр жаққа қиғаш сәуле түсіп тұр.

Демежанның ұйқысы құждың ұйқысындай қатты еді. Солай болатын жөні де бар. Жасы жиырма төртке жаңа келген, денсаулығында титтей ақау жоқ, үйленгеніне Әлі жыл толмаған бұла жігіттің таңғы ұйқысынан тәтті не болушы еді бұл дүниеде?! Ол сырықтай ұзын бойымен там төбесін тірей жаздап, орнынан тұрғаннан кейін де керіліп-созылып, буындарын бырт-бырт үзіп, үй ішінде біраз жүрді. Сол бетінде босағада ілулі тұрған ашпалы календарьдың қасына барып, бір парағын тарих қойнауына қарай аударып тастады. Жаңа бетте: «1884 жылдың 25 мамыры. Император Гуансюйдің таққа отырғанына 10 жыл» деген қытайша жазу тұр еді.

Үстіне жеңіл киімдерін іле салып, далаға барып жуынып келді. Бибі шайын жасап күтіп отыр екен. Қай кезде үлгіргенін кім білсін, көшеге шығып, наубайханадан сарымсақтан пісірген тәтті қалаштар, ыстық самса әкеліп қойыпты. Демежан қаймақ қатқан күрең шайдан екі-үш кесе ішті де, шайды асықпай тартатын Бибіні жеке қалдырып, өзі төргі үйге қарай бет алды. Киім тұратын шкафты ашып, бүгін қалай киінсем екен дегендей сәл ойланып қалған. Кенет жақында орыс факториясынан сатып алған Еуропа үлгісіндегі жаңа костюмге көзі түсіп, соны киіп көруге аңсары ауды.

Ол үлкен шарайнаның алдына келіп, өзінің жана киім порымына тосырқай қарап біраз тұрды. Мұндай үлгіні өмірі иығына іліп тұрғаны осы. Сырттай жарасымды көрінгенімен, бойы үйренбегендікі ме, денесін кептеп, тыртысып тартып тұрғандай әсер еткен. Ал өзі былай қарағанда, адамды сұлу аттай сымбатты қып көрсететін, нағыз бозбаланың-ақ киетін киімі... Қазір айнаның әр жағынан: үстінде сарғылт шұғадан тігілген қайырма жағалы костюмі бар, басына сол түстес шляпа, аяғына біз тұмсық туфли киген, еңсегей ірі денелі, қияқ мұртты, аққұба жігіт бұған жымия қарап тұр еді.

Демежан аймақтың губернаторы Ши-амбының қарауында тілмаш болып қызмет істейтін. «Несі бар, бүгін кеңсеге осыны киіп барып, бір көрінейін. Қызық болсын, — деп түйді ол ішінен. — Іші күйгендер тұз жаласын».

Айнаның алдында ары-бері ойқастап тағы біраз жүрді. Бұрын өзі оқушы кезінде де, кейін қызметкер болған шағында да, Маншың төрелерінің салты бойынша, үстіне тік жағалы, өңірі қаусырмалы, жырық етек қытайы қамзол киіп, оның сыртынан етек-жеңі солбаңдаған жібек халат іліп жүретін-ді. Зиялылар үшін бұдан басқа да киім үлгісі болады деген ой үш ұйықтаса түсіне кірмепті ғой. Үйленгеннен кейін бұрынғы порымын өзгертуге тура келді. Одан жеріндірген — осы Бибі. Күле жүріп, мазақтай жүріп, ол киімдерін тастатты да, осы қалада кейінірек шыққан ноғай сәнімен жаңаша киіндіретін болды.

— Бибі, қайдасың? Бері келіп кетші, — деді Демежан ас үйде ыдыс-аяқ жуып жүрген келіншегіне дауыстап. Әйел көзі қырағы ғой, алдымен соның сынынан өткізуді жөн көрген.

Көп күттірмей босағадан Бибі көрінді. Жасы он тоғыз-жиырмағарға енді келген, ат жақты, екі бетінің ұшында қан ойнап тұрған, тана көз сұлу келіншек есіктен аттай бере күйеуіне көзі түсті де, аңырып тұрып қалды.

— Ой, Демежан, сен қазір кімге ұқсайтыныңды білесің бе? — деді таңданғанынан аузына басқа сөз түспей.

— Иә, кімге ұқсап тұрмын?

— Аумаған консул болыпсың да қалыпсың... Саған баяғыдан бері осылай киіну керек еді.

Демежан қарқылдап күлді. Аанада қытайдың шаған мейрамы кезінде Ши-амбы берген қонақасыда бұлар орыс консулы Балкашинмен дастарқандас болғаны бар еді. Бибі соны еске алып тұр.

— Мен Ши-амбы¹ да, консул да емеспін. Мен кәдімгі Бибінің күйеуі Демежанмын, — деді жас жігіт лепіре дауыстап. — Қалай мына киім ұнамай ма саған?

— Ұнағанда Қандай! Бұрын ана бір сөлбірейген киімдерін қалмақтың келеңіне ұқсатып, кісінің ішін пыстырушы еді. Міне, нағыз сері болдың да шықтың.

— Әй, білмеймін-ау. Маған шалбары сәл тар сияқты көріне береді. Отырғанда ауы сөгіліп кетіп, абиырымызды ашып қалып жүрмейміз бе?

— Бұрын кең киімге үйреніп қалғандікі ғой. Дағдыланған соң білінбей кетеді, — деді Бибі күйеуінің жаға-жеңін жөндеп жатып. — Ана жылы қызық болған... Мен сорлы он беске келгенше ұлша киініп жүрдім емес пе. Жеңгелерім енді бой жеттің деп алғаш қызша киіндіргенде, мен етегіме оралып, жығылып қала жаздағанмын...

Иә, солай еді-ау, айтпақшы. Бибінің еркек-шора болып жүрген кезін Демежан өз көзімен көрген-ді. Бибі ол жылдары бұған жай балдыз есептелетін. Демежан, әсілі, өзінің жастай құда болған қалыңдығы — Құрман қажының үлкен қызы Мәрияға үйленуге тиіс еді. Бірақ оған қосылуға тағдыр жазбады ғой. Бұл жайлау үстінде қайнына ұрын барып, келінді күзге қарай түсіреміз деп отырғанда, Мәрия іш кірнесінен қайтыс болды. Осыдан кейін Құрман қажы өзінің жақсы құдасы Керімбаймен арақатынасын үзгісі келмей, Демежанды жетіп келе жатқан кіші қызы Бибіге қаратқан... Ал Бибіні алғаш рет қалай көргені әлі күнге дейін есінде. Мұнын сол ауылға ұрын барып жатқан кезі ғой. Жылқышылармен бірге асаудың құлағында ойнап жүрген «бала жігітті» біреулер сыртынан таныстырып, «Мынау ұл емес, қыз. Сенің туған балдызың. Емшегін мытып ойнамайсың ба» дегенде, бұл сенер-сенбесін білмей, таңырқап қалған. Шынында да, өңі балбұл жанып, көзінен от ұшқындап тұратын, қайсар-қыңырлығында шек жоқ, бұла тентекті анық білетіндер болмаса, ешкім де қыз деп көңіл аудармастай еді... Сол еркек-шора асау қыз тағдырдың жазуымен күндердің күнінде маған әйел болады деп Демежан ол кезде ойлады ма екен?! Қайдағы... Тіпті үш ұйықтаса түсіне кірген емес.

Кейін қалыңдығы қайтыс болған соң, әкесі Керімбай: «Сен енді Құрекеннің кіші қызын алатын болдың» деп хабарлағанда, бұл ер-тоқымын баурына алып, көпке дейін көнбей

тулағаны есінде. Бірақ қанша тулағанмен ата-ана әмірінен асып қайда барасың. Арада екі үш жыл өткенде сол ауылға қайтадан ұрын баруға тура келген. Бұл жолы Бибіні көргенде, тағы да өз көзіне өзі

сене алмады. Алдында бұл күткен баяғы тентек еркекшора емес, хор қызындай үлбіреген жас қалыңдық тұр. Бұрынғы әпкесінен әлдеқайда сұлу, әлдеқайда қылықты еді. Жас жігіт ұтылмағанын сезіп, тағдыр қосқан жаңа қосағына құлай берілген.

Әлде сол бір риясыз балалық шақ есіне түсіп кетті ме, Демежан аяқ астынан қатты толқып, келіншегінің аппақ, жұмыр білегінен шәп беріп ұстай алды да, аса бір қызу жалынмен бауырына тартты.

— Жіберші, Демежан, киімің қыртыстанып қалады, — деді Бибі наздана қарсылық білдіріп.

— Мейлі, қыртыстана берсін... Шынында да, сен онда ұл сияқты едін-ау! — деп Демежан ыстық демімен жас әйелдің құлақ түбін дуылдата, алқына сыбырлады. — Айтшы, қазір қыз болып жаралғаныңа өкінбейсің бе?

— Жаным... Екі дүниеде өкінішім жоқ, — Бибі де күйеуінің құшағына тығыла түсті. — Сендер әйелді түсінбейсіңдер ғой... Сендей еркектің қасында өзінің әйел екенінді сезінудің өзі бақыт емес пе. Тіпті, бүгін өлсем де арманым жоқ...

— Қойшы, ондай жаман сөзді айтпашы. — Демежан құшағын жазып, келіншегінің жүзіне барлай қарады. — Бүгін өнім бір түрлі сынық қой. Бір жерін ауырмай ма?

— Жоға, ауру-сырқаудан аман сияқтымын. — Бибі күйеуінің арыстай кеудесіне қайтадан басын сүйеді. — Тек мына қалаңда ішқұса болып өлетін шығармын. Ауылға апаршы мені... Кетейікші кең сахараға!

Келіншегінің ауылды өлердей сағынып, іші пысып жүргенін Демежан да сезетін еді. Бибі — даланың еркін құсы ғой, тар қапасқа қамалғандай үйренбеген дүниеге қашанғы шыдасын. Жаз шыққалы, әсіресе, Барлықтан қайтқан Керімбай ауылдары Еміл бойынан дүрк көтеріліп, Көкжайдақтағы көктеуге келіп қонды дегенді естігелі, қойы қоздап, ботасы боздап жататын ауыл тірлігі өзінің де көз алдынан кетпей, көкірегін сағыныш кернеп жүретін-ді. Сол бір бұла сезімге Бибінің сөзі қамшы болып, жан дүниесін одан арман алай-түлей етті.

— Жарайды, сәл сабыр ет, бәйбіше. Бәлкім бүгін-ертең ұлықпен сөйлесіп, біраз күн елге барып қайтуға рұқсат сұрап алармын.

— Сөйтші, тілеуіңді бергір. Неден екен, қызыл ірімшікке аңсарым ауып, сілекейім шұбырып жүргені...

— Солай ма... Оныңды әнеугүннен бері неге айтпадың? Құдай бірдеңе беретін шығар! — Демежан Бибіні қайта құшақтап, ауыр шолпы басып тұрған қос өрім қолаң шашынан еркелете сипады. — Асықпа, амандық болса ауылға да барармыз, қызыл ірімшікке де тоярмыз...

Соны айтып есікке қарай беттеген. Әлденеге мерейі тасып, көңілдене шалқып шықты далаға. Бұлар қаланың орыс факториясына қарайтын батыс жағында, Шәуешектегі ең бай саудагер Шәнішевтің қорасында тұратын-ды. Ауласының өзі ат шаптырым. Сәті түсіп тұрғанда жерді молырақ қамтып, бүкіл бір кварталды дуалмен қоршап тастаған. Ауланың төр жағындағы темір шатырлы, еңселі үйде байдың өзі тұрады. Жалпы, Шәнішевтер әулеті өте көп болса керек. Бір шеті Қазан, Семей, тіпті, сонау Омбыға дейін созылып жатқан сауда капиталының бір тармағы енді, міне, Шәуешектен келіп шықты. Жеке бұл қала емес, Үрімжі, Құлжа жақта да сауда дүкендері бар деп естиді. Демежан басқаларын әлі көрген жоқ, мұндағы мол сауданы басқарып отырған — Рамазан Шәнішев дейтін отыздар шамасындағы жас жігіт. Зұлайха деген аршыған жұмыртқадай аппақ, сұлу әйелі бар. Тек құдай-тағала баладан таршылық етіпті... Бір тәуірі, Зұлайха сұлу Бибіні жалғызсыратпайды, бір уақыт өзімен бірге көше аралатып, қала сәнімен киім тіктіріп, әйтеуір ермек тауып жүреді.

Өткен жылы Демежан Рамазан байға аймақ территориясын емін-еркін аралап, сауда жасауға губернатор Ши-амбыдан рұқсат алып берді де, екеуі содан бері достасып кетті. Қаланын шет жағында жұпынылау үйде тұратын Демежанды қоярда-қоймай қолқалап жүріп, ақыры өзіне көрші етіп алды.

Демежан әу баста тиын сауған саудагермен пәтер ақысы жөнінде біржола келісіп алғысы келген. Бірақ Рамазан ашық саудадан қашқалақтап:

— Жақын дос адамнан ай сайын тиын-тебен санап алып жатқанымыз ынғайсыз болар. Сіз сияқты азаматтың маған осылай көрші қонғанының өзі неге тұрады... Егер алда-жалда бірдеңе төлегіңіз келсе, әкеңіз қалаға жүн-тері, мал өткізген кезде есептесерміз, — деп сөз аяғын ұзын арқан, кең тұсауға салды. Содан қайтып араларында бұл мәселе жайында әңгіме болған емес.

Кең ауланың батыс қапталын қаз-қатар созылған қойма-складтар алып жатыр. Одан төменірек қақпаға таяу ат қоралар, арба-шана, отын-шөп тұратын лапас қорғандар. Сол қоймалар маңында қарбаласып жүрген адам шоғырының арасынан Шәнішевті көріп қалды да, Демежан солай қалай бұрылды.

Шамасы, Семей жақтан сауда керуені келген секілді. Көп адам арбаның үстіндегі тай-тай жүктерді қолдаса көтеріп, қоймаларға тасып енгізіп жатыр. Ал ат қора маңында мырзаның өзі бастатқан тағы бір топ кісі сүліктей қос күрең жегілген қоңыр апа күймені тамашалап тұр екен. Демежан қастарына келіп сәлем бергенде, байдың өзі бұған айрықша назар аударып:

— Келіңіз, Демежан әпенді. Менің мына жана фаэтоныма көрімдік беріңіз, — деп жарқылдай амандасты.

— Алыңыз... Көрімдігі бір ат болсын, — деді Демежан ойланбастан. — Мынау өзі қылауы түспеген жаңа дүние ғой. Қай жақтан алдырдыңыз?

— О, бұл дегеніңіз бүкіл Азияны аралап, Семипалат арқылы сонау Омбыдан келіп тұр. Соған енді мына қос күреңді жегіп, тамашасын көрсек пе деп тұрғанымыз ғой.

— Мынауыңыз, шынында, жақсы нәрсе екен! — Демежан күймеге шын қызығып, солқылдаған резеңке дөңгелегін, үстіндегі жаппалы-жималы күнқағарын түгел ұстап көріп шықты. — Қанша тұрады екен, өзі?

— Пәлендей қымбат емес. Ұзаса үш-төрт жылқының құны, — деп татар байы мардамси күлді.

— Олай болса, осынын біреуін маған да алып берсеңіз қайтеді?

— Әперуге болады. Егер алушылар табылса келесі жолы он шақтысына бірден заказ берейін деп отырмын... Кәне, марқабат етіңіз, кеңсеңізге апарып тастайын.

— Рақмет. Жақын жер ғой, өзім-ақ барармын, — деді Демежан. — Егер алда-жалда қызық көрсетем десеңіз, ертеңдер осы күймеңізбен Бибі екеуімізді ауылға жеткізіп салуыңызға болады.

— Ауылдарыңыз қай жерде еді?

— Жақын. Қазір Боздақтың аяғында, Көкжайдақта отыр... Қолыңыз тисе, өзіңіз де бірге жүріп, қонақ боп қайтыңыз.

— Бек рақмет. Өзім бара алмаспын. Ал сіздерді жігіттердің бірі жеткізіп салар, — деді Шәнішев.

«Бұл да бір біткен іс болды» деп көшеге шыққан Демежан адымдай басып, жергілікті Маншың² ұлықтарының мекен-жайы боп табылатын ескі жамбылға қарай бет түзеді. Шәнішевтер үйі мен ескі

жамбылдың арасы оншалық қашық емес-ті. Екеуі де бір кезде Шәуешек шаһарының негізін құрайтын қаланың орталық бөлігіне жайласқан.

Қала жылдан-жылға қанатын кеңге жайып, бұрынғы қысқа қайрылатын шолақ көшелер ұзара түсіп, тез ұлғайып келеді. Қазір қаланың батыс бөлігі Көк көпірден ары асып, солтүстігі Қарадөң, Жауыртамммен тұтасып, шығыс жағы қазір жаңа жамбылдың құрылысы жүріп жатқан Ой махаллаға дейін барып қалды. Шәуешек бұрын осы өңірдегі сауда орталығы ретінде аты шықса, бұдан жеті-сегіз жыл бұрын Тарбағатайдың әміршісі Ши-амбының Дөрбілжіннен осында көшіп келуіне байланысты, әкімшілік жағынан да аймақтың бас қаласына айналған. Ал екі елдің келісімі бойынша, Шәуешек пен Құлжада Ресейдің сауда факториясының ашылуы бұл қаланың даңқын тіпті аспанға көтеріп жіберді. Кейінгі жылдары Батыс Сібір мен Қазақ даласынан шығып, Қашқария мен ішкі Қытайға қатынайтын сауда жолы да осы өлкені басып өтетін болды.

Кім де болса, о баста осы қаланың орнын таңдаған адамның талғамында қапы жоқ. Қала тастаған таяғың тал боп өсетін құнарлы топыраққа орналасқан. Шығыс іргесінде Тарбағатай төсінен құлап түсетін мол сулы Қараүңгір өзені ағып жатыр. Оның сыртында қаланы бірнеше жерден кемеіін беріден, қалың шилі, саздауыт даладан алатын, терең арналы, көк иірім қарасулар жарып өтеді. «Сулы жер — нулы жер» деп бұрынғылар тегін айтқан ба. Айналасы бірер ғасырдың ішінде Шәуешектің бау-бақшалы, көшелерінде көк теректер бой түзеген, сәнді қалаға айналуы осыдан болса керек.

Император Цяньлунның тұсында, яғни 1758 жылы Цин империясы мол әскермен келіп, Шығыс Түркістан мен Жоңғарияны өзіне қаратып алған шақта, жолындағы жұртты топан судай таптап өткен қалың қолдың жаңа өлкеге ішкерілей еніп, ат басын тіреген бір жері — осы Тарбағатай өңірі болатын. Одан бұрын Құлыстай³ аталатын бұл өлке қазақ пен қалмақтың итжығыс түсіп жүрген кезінде, бір-бірінен кезек тартып алып, алма-кезек қоныстанып келген жайылым-мекені еді. Қазіргі Шәуешектің орнында алыс сапарға шыққан сауда керуендері тоғанақтарын түсіріп, түйенің белін суытып, түнеп аттанатын шағын ғана бекет үй тұратын-ды. Шығыстан селдей қаптаған Маншың әскері осы араға дейін келді де, бұдан ары батысқа қарай баса-көктеп жүре беруге батылы жетпей, тым құрыса Тарбағатайда табан тіреп қалайық деген оймен, жеделдетіп бекініс салуға кірісті.

Жаңа салынған бекіністі Маньчжур өкіметі өз тілінде «Сунцзай-чан», яғни «жаңғырған қала» деп атаған екен. Алайда, жергілікті

халық өзі түсінбейтін бөтен сөзге тілін сындырып, Әуреge түсіп жатсын ба, жаңа мекен-жайға өздерінше «Шәуешек» деп ат қойып алған. «Шәуешек» — түрік-монғол тілінде тостаған деген мағына береді. Былай ойлап қарасаң, шынында да, айдалаға келіп орнаған шара-аяқтай ғана шағын бекініске бұдан артық қандай ат қоюға болады?

Бұл өлкеге саудамен келіп-кетіп жүретін саудагерлер керуені бекініс салынғаннан кейін де тыйыла қоймайды. Жаздың шеті жылт етісімен-ақ, қорғанның сыртындағы қарасулардың бойында киіз үй, шатыр тігіп алған Қашқар, Самарканд Ташкент, Марғұланнан келген сауда тоғанақтары қара құрттай қаптап, ошарылып жатып алатынды шығарады. Келе-келе оларға қысы-жазы бірдей жайлайтын тұрақты мекен-жай қажет болады. Мұндайда саудагерлерден айла-шарғы артылған ба, кешікпей олар мұңында лажын табады. Орталарынан мол қаржы шығарып, ол кезде Дөрбілжінде тұратын Тарбағатайдың әміршісіне сый-сияпат апарады да. Шәуешек бекінісінің маңынан сауда дүкендері мен керуен сарайларын салуға рұқсат сұрайды. Сірә, ол тұстағы ұлықтың да тамағы тесік болса керек, мол сыйлықтан қарбыта асап, мелдектеп тойып алған әмірші әлгілерге сауда алаңын ашу үшін екі жүз аршындай жерге қағаз жасап берген екен. Жырынды саудагерлерге жаңағы бір жапырақ таңбалы қағаздың өзі-ақ жетіп жатыр еді. Олар ең алдымен кезінде «Сарт қорғаны» деп аталған шағын базар ашады да, осыдан кейін-ақ тұмсығы тиген майлы құйрықты үңгіп жей береді. Содан арада біраз жылдар өткенде жаңағы «Сарт қорғаны» ұлғая-ұлғая, үлкен қалаға айналып кеткенін жергілікті Маншың өкіметінің өзі де аңғармай қалса керек...

Шәуешек шежіресі жайында тарихшы ұстазы Ли-шансыңнан ұғынған осы жайларды көз алдынан өткеріп, ой шырмауында келе жатқан Демежан кенет селт етіп, басын көтеріп алды. Қараса тік көшені бойлап, қалалық баудың тұсынан өтіп барады екен. Межелі тұсқа келгенде үйреншікті жолымен шығысқа қарай бұрылды.

Осы көлденең көшенің сол жақ қапталында Ресейдің сауда факториясы орналасқан. Мұның өзі бүкіл бір кварталды құшағына алып жатқан, айналасын биік дуалмен қоршап тастаған, мемлекет ішіндегі мемлекет сияқты бір орын еді. Орыс консулы Балкашин де сол қоршаудың ішінде. Биік қақпа маңдайшасында екі басты самұрық құс бейнеленген Ақ патшаның гербі мен желбіреген ала туы сонадайдан көз тартып тұрады. Орыс сауда факториясы Шәуешекте алғаш рет 1852 жылы ашылғанды. Кейін алпысыншы жылдардағы қазақ-дүнген дүрбелеңі кезінде фактория уақытша жабылып қалды да, ел іші тынышталған соң, жетпісінші жылдардың басында қайта

келіп орнықты. Алғашқы консул Татаринковтың орнын осыдан төрт-бес жыл бұрын Николай Никонорович Балкашин келіп басып еді.

Орыс елшілігінің алдынан өтерде Демежан жүрісін сәл баяулатып, ашық Қақпадан іш жаққа бажайлап көз жіберді. Ондағы ойы өзінің жаңа танысы, консулға таяуда тілмаш боп келген қазақ жігіті Әріп Тәңірбергенов көріне ме дегені еді. Ондай ешкім көзіне шалынбады. Қақпаның алдында аппақ шалбары бұтына жабысқан, үстінде шолақ етек жасыл мундир, басына сол түстес қоқырайған қалпақ киіп, мылтығын құшақтап сенделіп жүрген мұртты солдаттан өзге тіршілік белгісі білінбейді.

Демежан көп бөгелмей ілгері жүріп кетті. Орыс елшілігі мен жергілікті жұрт жамбыл деп атайтын қытай бекінісінің екі арасы бәлендей қашық емес. Елшіліктен сәл қиыс өтсең болғаны, төрт бұрышында қарауыл мұнаралары бар, қақпасының алдында айдаһар бейнелі, сарғыш ту ілінген көне қорған мен мұндалап көрініп тұр. Ежелден бері бақ күндес боп келе жатқан екі империя өкілдігі бірінің-бірі төбесін көріп отырмаса сағынып қалатындай, бұлайша иық тіресіп, қатар жайғасуы тіпті де тегін емес. Біреуі шығысқа, екіншісі батысқа қарай ентелей ұмтылып, еміне қол созғанда, әр екі жақтың да бұдан ары жылжуға мүмкіндігі болмай, төс тіресіп тұрып қалған бір жері — осы қала екені анық. Бұрын бұл өлкені бір ғасырға жуық емін-еркін, дара билеп келген Цин өкіметі соңғы жылдары шалжиып жатқан жерінен сәл ығысып, көршісіне орын босатқандай болып еді.

Қазір Шәуешектегі қос қорғанның ішіне тығылып отырған екі елдің өкілдігі — бейне таразының екі басы іспетті. Түбінде қайсысы басым түседі? Екі басты самұрық пен төрттағанды аспан айдаһарының қайсысы жеңеді? Оны андағы уақыт көрсетеді.

II

Қамал қақпасының кіре берісінде қарулы күзет тұр. Сұр кенеттен тігілген әскери формасы бар, жас мөлшерін айыруға болмайтын, қайыстай қатқан пәкене шерік, бүгін Демежанға күндегідей иіліп сәлем берудің орнына, түсін суыққа салып, алдын кес-кестей берді. Қытайша дауыс көтеріп:

– Қайда барасыз? Рұқсат қағазыңызды көрсетіңіз! — деп қалды.

Демежан «Әлдебір өзгеріс болды ма» деп, басында қатты абыржып қалған. Бірақ іле-шала ананың шатасып тұрғанын сезіп, көңілі орнына түсті.

– Сен не, ақымақ, тағы бірдеңе тартып алғаннан саумысың? Амбының өз қызметкерін танымай қара басты ма сені? — деп ақырып жіберді.

Киім үлгісі өзгерген Демежанды шерік байғұс, шынында да, шатастырып алса керек. Кенет басы жерге жеткенше иіліп, Құлдық Ұрды да Қалды.

– Кешіріңіз. Дүңші⁴ мырза! Бүгін Құдай ұрып сізді танымай Қалғаным рас... Ал апиын жөніне келсек, өткендегі Қатал бұйрықтан кейін мен тіпті ауызға алуды Қойғанмын...

Демежан оның сөзін шала-шарпы тыңдап, ішке қарай өте берді. Ана сорлының апиын дегенде жан ұшыра шошығанына күлкісі келді. Бұл күнде Қытай-маньчжур зиялылары мен Әскери Қауымды жайлап алған бір дерт бар. Ол — жаппай апиын тарту. Сол пәле шалғайдағы Шәуешекті де жайлап бара жатқан соң, Ши-амбы биыл жыл басында Құмарпаздарға қарсы Қатал заң шығарған. Әскер арасында апиын тартады делінген елу-алпыс адамды Қамалдың ішіне тізіп қойып, шетінен дүрелеткен... Әлгі шеріктің зәре-құты қалмай қорқып тұрғаны сол еді.

Демежанның соңғы он шақты жыл өмірі осы бекініс-Қамалдың ішінде өтіп келеді. Әкесі Керімбай қолынан жетелеп әкеліп, Ши-амбыға аманатқа тапсырғанда, бұл он үштегі бала болатын. Ол жылдары жалғыз Керімбай емес, қол бастап, өкіметке қарсы бүлікке қатысады-ау деген ру көсемдерінің көбі-ақ өз балаларын бауырынан жырып, ұлыққа әкеп беруге тиіс болған. Демежан Ши-амбының қолында Қытай-маньчжур балаларымен мектепте бірге оқыды. Гимназияны бітіріп шыққан соң, мырза қамаудан енді құтылармын деп дәмеленген. Бірақ басқа бір киілген тағдыр ноқтасынан босану оңай емес екен, Ши-амбының шырмауынан шыға алмай, осы төңіректе қалып қойды.

Бұдан бір ғасырдай бұрын асығыстау соғылған Қамал-бекіністің қабырғаларын қазір жауын шайып, жел қағып, мүжіліп бітуге айналған-ды. Онсыз да тозығы жетіп тұрған дүниені алпысыншы жылдары басталған дүнген көтерілісі кезінде бүлікшілер дуалдың түбіне су қаптатып, оқ-дәрімен атқылап жүріп, мүлдем сілікпесін шығарды. Сол кезде шұрқ-шұрқ тесілген, құлаған дуалдардың орны әлі де үңірейіп көрініп тұр. Қабырғалары да мүжіле-мүжіле аласарып, бұл күнде бала-шаға өрмелеп шығып кететіндей күйге жетіп еді. Алайда Қытай-маньчжур билеушілері қай қалада болсын бекініс-қорғансыз отыра алмаған ғой. Соңғы жылдары қаланын шығыс шетінде жаңадан Қамал салынып жатыр. Сол жаңа құрылыс біткенше, амал жоқ, осы көне Қамалды паналай тұруға тура келеді.

Ескі жамбылдың алып жатқан аумағы пәлендей үлкен емес, қабырғаларының ұзындығы екі жүз елу, үш жүз метрден аспайды. Қазір мұнда губернатор-амбы кеңсесі мен аймақтың тағы бірнеше мекемесі иін тіресіп зорға сыйып отыр. Үлкен ұлықтардың тұрғын үйі, мекен-жайы да осында. Қамалдың іші толған суырдың ініндей бұрма-бұрма көшелер, ығы-жығы үйлер. Мына бір сары шифермен жабылған имек шатырлы жатаған үй — будда храмы, ғибадатхана. Сонау көрінген көп терезелі, ұзынша ғимарат бір кезде Демежандар оқыған мектеп еді, қазір оқу орны қамалдың сыртына көшірілді де, мектеп үйі қала гарнизонының казармасына айналды. Ал төр жақтағы ежелгі қытай храмдарының үлгісімен салынған еңселі, биік үй — губернатор кеңсесі. Аймақтың әміршісі Ши-амбы осында отырады. Демежан қайшыласқан көп адамның арасынан сығылысып өтіп, жанағы еңселі үйге қарай бұрылды да, ауыз жақтағы тілмаштар бөлмесіне келіп кірді.

Бөлмеде әр ұлт өкілінен бірнеше адам отыратын. Демежаннан басқа ұйғыр тілмашы Әсенажы, торғауыт Бадымжап және бар тілге бірдей жүйрік Сібе⁵ жігіті Дабынтай бар. Демежан келгенде сол үшеуі әлдене жайында қызу әңгімелесіп отыр екен. Есіктен кірген мұны көріп, су сепкендей басылып қалды. Бұл мекемеде бастан асып жатқан пәлендей көп жұмыс жоқ. Әлдеқалай үлкен ұлыққа қажеті болып шақырғанда, не әлдебір құжат-қағаздар дайындағанда болмаса, жігіттер көбінше осылай әртүрлі әңгімемен уақыт өткізеді.

Қысқаша аман-сәлемнен кейін тілмаш жігіттер манағы үзілген әңгімені қайта жалғастырды. Бір қызығы, Шәуешектегі әр ұлт өкілдері бас қосқанда бір-бірімен қазақша сөйлеп ұғысатын-ды. Қазақ тілі бәріне ортақ түсінікті тіл сияқты еді. Мыналар да сол үрдіспен қазақша сөйлесіп отыр. Дембелше келген, жалпақ бетті, қысық көз, қара жігіт — Бадымжап әңгімені суыртпақтап келді де, ендігі сөз төркінін Демежанға қарай бейімдеді.

— Демежан, сен естідің бе, жоқ па, мына Дабынтай бізден гөрі ұлықтарға бір табан жақындау ғой, осы жігіт бізге бір жаңалық айтып отыр...

— Иә, ол қандай жаңалық екен? Біз де тыңдайық, — деді Демежан орнына жайғасып отырып жатып.

— Осы жазда біздің Шыңжаң өлкесі мен орыс жерінін арасына ресми мемлекеттік шекара тартылады дейді. Ол үшін екі жақтың шекара комиссиясы келіп, осы Шәуешекте бас қосатын көрінеді... Біз манадан бері соны әңгіме қып отыр едік. Бұл туралы сенін қандай естіп-білгенің бар? — деді Бадымжап, езуі көбіктеніп, сәл асығып сөйлейтін әдетімен.

Бадымжаптың айтып отырғаны, шынында да, маңызды хабар еді. Бірақ Демежан оған таңырқаған жоқ. Соған қарағанда, бұл оның көптен күтіп жүрген жаңалығы секілді. Жігіттер жауап күтіп отырғанын сезіп, сәл ойланып қалды да:

— Шекара мәселесі екі ел арасында бірталайдан сөз болып, тоқ етер шешімін таппай, созылып келген әңгіме ғой. Демек оның да толғағы жеткені де, — деді баяу тіл қатып.

Осы тұста сөзге бір бүйірден Дабынтай араласты:

— Шекара сызығының түбінде бір тартылатынын бәріміз де білеміз. Бірақ сол сызық қай арамен жүреді? Мәселе сонда, — деді ол дауысын соза түсіп. — Мәселен, шекара Тарбағатай тауының теріскейімен жүре ме, әлде күнгейін басып ете ме? Біздің Шәуешек қай жағында қалады? Міне, бізді қинап отырған жай осы.

— Оған бола несіне бас қатырасыңдар, тым қатты қиналмаңдар, — деп күлді Демежан. — Екі жақтың да мықты білгірлері, ақы иелері бар ғой, бір-біріне есесін жібере қоймас.

Бірақ өкпесі қабынып, желігіп алған Бадымжаптың жуық арада тоқтайтын түрі жоқ. Көз жанары мүлде жұмылып, екі көзінің орнында екі кішкентай сызық қалып, тырқылдап күліп алды да:

— Бізді қойшы, біздің жарамыз жеңіл. Түбінде басы қататын біз емес, мына сен боласын, — деді ол Демежанға еркін сөйлейтін әдетімен. — Ұйғырдың сібе-солаң мен қалмақтың жайы белгілі. Біз үшеуіміз шекара қай араны басып өтсе де, әйтеуір соның шығыс жағында, Жуңго⁶ жерінде қаламыз. Ал мына сенін жағдайын не болады? Қазақ екіге бөлінейін деп тұр ғой. Тегінде «екі кемеңнің құйрығын ұстаған суға кетеді» дейтін бе еді? Сонда Төртуылдар қай жағына бейімделмек. Ақ патшаға ма, әлде Еженханға⁷ ма?

Егер Демежан досым орысқа қарап кетсе, менің күнім не болады? Манадан бері менің қабырғама батып тұрған нәрсе осы, — деп сөз аяғын әзілге шаптырды.

Мұндай ащы әзілге Демежан да шиыршық атып, сұқсұр көрген сұңқардай іліп түсуге дайын отыр еді. Көмейіне келген сөзді ірікпей ол да айтып салды:

— Ой, тәйір-ай, соны да сөз деп айтып отырсың ба? Баяғы да мына Дабынтайдың аталары Жоңғар мемлекетінің күлін көкке ұшырып, жермен-жексен еткенде, Торғауыттан да тұқым қалып, солардың сарқытынан бүгін, міне, өзің сияқты тілмаштар шыққан жоқ па.

Қазақ та бірдеме қып күнін көрер... Біздің қазақ ежелден етек-жеңі кең халық қой. Бір қолын Ақ патшаға артса, екінші қолын Еженханға артып, ортасында жүре береді де, — деді өз сөзіне өзі сүйсінгендей сақ-сақ күліп.

Сөзден ұтылған Бадымжап құлағына дейін қан теуіп, күреңітіп кетті де:

— Ой, тіліне шоқ түссін, тентек қазақ! Жайыма жүрмей саған соқтығып нем бар еді? Өзіме де сол керек! — деп кеңкілдеп күле берді.

Жалпы, Бадымжаптың Демежанға деген жат көңіл, жаман ойы жоқ-тұғын. Қайта оңаша қалған кездерінде «Қазақ-қалмақ—киіз туырлықты бір елміз» деп жан тартып жүретінді. Сірә, жігіттердің арасына от жағып, түтін салып отырған — мына Дабынтай сұм секілді. Дабынтайда: «мен — халдай⁸ тұқымымын, Маншың өкіметінің он қолы, бел баласымын» дейтін бір сасық кеуде бар. Оның үстіне Демежанның бұратана жұрт өкілі бола тұра, Шиямбыдай үлкен ұлықтың алдындағы еркіндігін, беделін өлердей қызғанып, сыртынан мыш-пыш өсек айтып жүретіні де жасырын сыр емес-ті. Дабынтай дәл қазір де өзінің сол жуандығын, іргежаулығын көрсетпей қала алмады.

— Басқаны білмеймін, ал Шәуешек қолдан шығып кетеді екен деп уайымдамай-ақ қойыңдар, — деді шойыннан құйылғандай шойқара денесімен орындықты сықырлата шірене түсіп. — Патшалардың патшасы, аспан астының бірден-бір билеушісі, көктің ұлы Еженхан өзінің иелік еткен жерінен бір адым кейін шегінбейді. Ал дәргейіндегі бұратана халықтардың қайсысын қуып, қайсысын алып қалам десе де ұлы императордың өз қолында.

— Сонда бұл жерден көшіп кететін кім, сеніңше? — деді Демежан оған ажырая қарап.

— Егер біреулер кетуге тиіс болса, әрине, ең алдымен қазақ кетеді, — деді анау да тайсалмай. — Біріншіден, қазақтар бұл өлкеге кейін келіп қоныстанды. Тегінде сендердің ата-мекендерің батыста, орыс қарауында қалған жоқ па... Екіншіден, — деп Дабынтай сәл іркіліп қалды, — екіншіден, қазақтар — ежелден-ақ мал соңында көшіп-қонып үйренген ел ғой. Оларға кімге қараса да, төрт түлік малын қайда апарып жайса да бәрібір емес пе?!

Демежан манадан бері Дабынтайдың табақтай бетіне емес, күжірейген желкесіндегі тоқпақтай айдарына қарап отырған. Кенет

ыстық қаны басына теуіп, орнынан қалай атып тұрғанын өзі де аңғармай қалды.

— Иттің баласы, осы отырған жерінде айдарыннан ұстап тұрып, мойныңды бұрап жұлып алайын ба?! — деді бойын буған ызадан қалш-қалш етіп. — Бұл өлкеге кімнің бұрын, кімнің кейін келгенін айыратын — мына сенбісін? Сенің аталарын императорға жалдамалы әскер болып, осында аяқ басқанына, міне, жүз жылдан енді ғана асты. Ал, наймандар хандық құрып, Тарбағатайды мекендеп жүргенде, Шыңғысханның өзі тумаған болатын. Сен осыны білесін бе?

Осы кезде ойыннан от шығып кетер деді ме, Бадымжап пен Әсенажы араға түсіп:

— Қойындар, жігіттер.

— Ойынның аяғы шынға айналып кетіп жүрмесін, — деп екеуіне басу айтқан болды.

Дабынтай әлдебір дауды бықсытып, бастауын бастағанмен, теке тіреске келгенде, ішмерез арам адамдардың әдетінше, тез тайқып кететін. Бұл жолы да жылдам жуасып, айтар уәж таппай жасыңқырап қалды.

— Менікі — жай сөз сырағысы ғой. Қазақтың көбі орысқа қарап кеткен соң, бұлар да туыстарынан бөлінбейтін шығар деп айтқаным да, — деді өз сөзін жуып-шайып.

Ойда жоқта оқыс басталған тартыстың арты немен тынары әлі де белгісіз еді. Дәл осы сәтте есік айқара ашылып, Ши-амбының алдында отыратын хатшысы — көзілдірікті кәрі қытай көрініс берді. Ол босағада сіресіп тұрған қалпы:

— Демежан мырза, Сізді Тарбағатай және Алтай аймағының әміршісі, ұлы мәртебелі Ши-амбының өзі рақымы түсіп, құзырына шақырады, — деген сөздерді салтанатты түрде, балғамен ұрғандай етіп, нақпа-нақ айтып шықты.

Қап, Дабынтайды енді қайтып бас көтерместей етіп, сілікпесін шығарар кез келіп еді. Ойда-жоқта мынаның келіп киліккенін қарашы! Демежан, лаж жоқ, көмекшінің соңынан ілесті.

Тарбағатай және Алтай аймақтарының бірден-бір билеушісі, Цин империясының жоғары дәрежелі төтенше өкілі — Ши-амбының отыратын жайы шағын кеңсенің бір қапталын тұтас алып жатқан-ды. Демежан қабылдау бөлмесіне кіргенде, іш жақтан топырлап бірнеше

адам шықты. Бір өңкей айдарлары шұбатылған, шойжелке жуандар. Бұлардың киім порымына, сырт тұлғасына қарап-ақ осы аймақтағы халдайлар тобы екенін ажырату қиын емес еді. Топтың ішінен мысық мұртты, қысық көз, сидиған тарамыс денелі Шихалдай мен айдары тоқпақтай шойын қара Дохалдайды бұл анық таныды. Осы бір айдарлы алпауыттарды көргенде, Демежанның жылан көргендей жиырыла қалатын әдеті. Бұған жанағы Дабынтайдың қыжылы қосылып, ішке кірерде жас жігіттің бойын әлдебір ыза кернеді.

Есіктен төрге дейін қабат-қабат қалы кілемдер төсеп тастаған абажадай кең залдың төріндегі жасыл мәуітімен тысталған аласа тақтаның үстінде әміршінің өзі жалғыз отыр екен. Бүгін, не үшін екен, тым салтанатты көрінді. Басында шошақ төбесіне қозалы асыл тас орнатылған, етегі делдиген айыр қалпақ. Үстінде сол қалпақ түстес, шұбалаңдаған ұзын жеңінен саусағының ұшы әрең көрінетін, қызыл-күрең жібек халат. Қалпақтың маңдай тұсына және халаттың алдыңғы екі өңірі мен жон арқасына алтын зермен қырғауыл суреті кестеленген. Цин империясында бекзада-чиновниктер тоғыз топқа бөлінеді. Әрқайсысының аң мен құсты бейнелейтін өз эмблемасы бар. Екінші дәрежелі бекзаданың белгісі — алтын қырғауыл. Егер мына халат басқа түсті болмай, сары жібектен тігіліп, қырғауыл орнында айдаһар бейнесі тұрса, онда императордың өзі болып шығар еді. Әр аймақтағы амбы-губернаторларда — сол Еженханның кішкентай көшірмелері іспетті.

Салт бойынша, Ши-амбының алдына кірген бағынышты адамдар есіктің көзінде намаз оқыған адамша жүгініп отыра кетіп, маңдайын үш рет жерге тигізіп, бас ұруға тиіс болатын. Әлде кеудесін булықтырып, әлі тарамай тұрған ашу-ызасы жібермеді ме, Демежан бұл жолы өйтіп тоңқаңдап жатқысы келмеді. Бейне шетелдің адамынша, үлкен залдың орта тұсына келіп, сәл иіліп тәжім етті де қойды. Жас жігіттің қабағындағы кірбеңді Ши-амбы да байқап қалса керек, бұған жымия қарап, бас-аяғына бажайлай көз салып өтті де:

— Демежансың ба? Мен сені танымай қала жаздадым ғой, балам-ау! — деді барынша жұмсақ сөйлеуге тырысып. Май басқан тамағы қырылдаңқырап, үні жарықшақтанып естілді.

— Мен ғой, ұлы мәртебелім. Сіз шақырды деген соң келіп тұрмын.

— Кел, отыр. Әңгіме бар... Өзін мүлде өзгеріп кетіпсің ғой, — деді Ши-амбы өзіне таяу тұрған орындықтардың бірін нұсқап. — Мен сені орыс елшілігінен келген біреу ме деп қалып ем...

Демежан Ұлықтың нені меңзеп тұрғанын енді аңғарды. Үстіндегі киімін ұнатпай қалғаны белгілі.

— Қанша дегенмен шекарада тұрамыз ғой, ұлы мәртебелім. Жақында орыстармен келіссөз болады дегенді естіп, бір қажеті болар деп, өзіме жаңа киім тіктіріп едім, — деді Демежан Ұлықтың алдында еркін сөйлейтін әдетімен. — Егер Сізге ұнамаса, шешіп-ақ тастайын...

— Бәсе, бүгін сенен көрші елдің әсері қатты байқалып тұр, — Ши-амбы темекімен ысталған орасақ тістерін көрсете суық жымыды. — Өзіне жарасса кие бер. Киім — кісінің сырт көркі ғой. Тек ішін таза болсын, балам.

— Адамның ой-санасы, сырт құбылысы, бәрі өзгеруі мүмкін. Тек жүрек қана өз қалпын сақтайды, ұлы мәртебелім, — деді Демежан Конфуцийдің белгілі қағидасын әдейі қайталап.

Ши-амбы бұл күнде елудің ішін аралап кеткен, шанжау-шанжау сирек сақалы мен мысық мұртын бір шама күтіп ұстайтын, аласа бойлы, ақбөрте, семіз кісі еді. Маньчжур салтымен өріп қоятын көкбурыл айдары соңғы жылдары тым жіңішкеріп кеткен соң, шүйдесіне түйіп, тор-желіммен бекітіп тастаған. Жүрегін май басып, толыққырап кеткендікі ме, сәл қозғалса демігіп қалатыны бар. Соңғы бір аптада сырқаттанып кеңсеге келмеген Ұлықты Демежанның бірталайдан көріп отырғаны осы еді. Көзінің алды күлтілдеп, әлденеден қажып-шаршағаны білінеді. Қол астындағы қарашыларына апиын тартуға қатал тыйым салғанымен, сол пәледен Ши-амбының өзі әлі айыға алмай жүр деп еститін-ді. Әлде соның зардабы ма, әйтеуір, бір нәрседен уланғаны байқалады.

Осы ғасырдың бас кезінде апиынды Қытайға әкеліп таратқан ағылшындар болатын. Дүниеде мұндай жұқпалы дерт болмас. Айналасы он шақты жылдың ішінде бүкіл елге індет боп жайылып, әскери қауым мен ақ сүйектер ортасы көздері кілмиген апиынкеш болып шыға келді. Ұлт қамын ойлаған Қытайдың көзі ашық зиялылары шеттен кірген бұл қызыл көз пәлеге қарсы шығып та көрді. 1840 жылы Шанхай портына апиын тиеп әкелген ағылшын кемесіне от қойып, өртеп те жіберді... Бірақ одан да еш нәтиже шықпады. Қайта соның сылтауымен ағылшындар Қытайға қарсы «Апиын соғысын» жариялап, оп-оңай жеңіске жетті де, мешеу мемлекеттің қыр көлеңкесіне енді түспестей болып, біржола мініп алды...

Ши-амбы алдындағы күміс табақшада түтіндеп жатқан ұзындығы екі сүйемдей имек трубкасын самарқау көтеріп, бір-екі мәрте

Құшырлана сорды да, етегі делдиген шолақ танауынан көк түтінді сыздықтата шығарды.

— Менің досым Керімбай зәңгінің⁹ халі қалай? Ата-ана, туыс-жегжаттарың күйлі-қуатты жүріп жатыр ма? — деді Әлден уақытта Демежанға қайта бұрылып.

— Әкеңіз биыл қалаға келуді сиретіп кетті ғой.

— Көңіл бөліп хал сұрағаныңызға рақмет, ұлы мәртебелім. Туыстарымның бәрі де өзіңіздің қамқорлығыңызда мал-жанын бағып, саушылықта жүріп жатыр. Біздің ауылдар жақында Еміл бойындағы қыстауларынан көтеріліп, Боздақ даласына көшіп келіпті деп естідім. Әкем, сірә, жылдағы әдетінше, жабағы жүндерін қырқып болған соң, ел жайлауға шығар алдында қалаға бір рет келіп қайтатын болар.—Демежан ішекше шұбатылған осы сөздерді өзін әбден мезі еткен ақсүйектер мәнерінде тоқталмай айтып шықты.

— Керімбай зәңгіге деген менің сый-құрметім ерекше екенін өзің де білесің, — деді Ши-амбы сөзін жалғастырып. — Сіздің әкеңіз алды-артын ойлайтын өте ақылды кісі ғой. Ал ақылды адамдар қашан да құрметтеуге татиды.

Ши-амбы бұдан ары кешегі алпысыншы жылдардағы дүрбеленде Керімбайдың желіккен көтерілісшілерге қосылмай бейтарап қалғанын атап өтті. Өз басы ғана емес, қоластына қараған бүкіл Төртуыл тайпасын желіктірмей басып ұстаған да — сол Керімбай екен. Керімбайдың сондағы көрегендігін, өкіметке опалылығын империя жоғары бағалайды екен. Енді жергілікті Маншың өкіметі де Керімбайға зор сенім көрсетуге, оған ерекше праволар беруге әзір көрінеді.

Өз әкесі туралы айтылған жылы сөзге Демежанның көңілі өсіп, ұстап тұрған құрыс-тырысы сәл жазылайын деді. Бірақ сөз аяғы неге соғарын біле алмай, әліптің артын күтіп қалды.

— Ал сенің өз басыңа келсек, — деді Ши-амбы дауысын соза, сөз арасында ыңылдап алатын әдетімен. — Сен жеке Керімбай зәңгінің ғана баласы емессің, менің де туған балам сияқтысың. Қаршадайынан менің қолымда өстің. Ханзуша¹⁰ тіл үйреніп, осындағы бекзадалармен бірдей білім алдың. Мемлекеттің тілін, заңын білетін сен сияқты көзі ашық азаматтар біз үшін қашан да қадірлі.

Күні ертең осындағы қазаққа бас болатын — сендер емессіңдер ме?!

Үлкен ұлықтың майда қоңыр үні мен жылы-жылы сөздері жанына қанша жаққанымен, «апыр-ау, осының бәрін бұл кісі маған неге айтып отыр?» деген ой Демежанның басынан кетпей қойды. Бұдан ары үндемей қалуға тағаты жетпей, өз тарапынан бір сөзді қыстырып қалды:

— Мен су ішкен құдығыма түкіріп кететін адам емеспін, ұлы мәртебелім. Өзіме жақсылық жасап, тәрбиелеген сіздің құзырыңызда қызмет етуге әрқашан әзірмін, — деді толқи тіл қатып. — Тек кісінің намысына тиетін кейбір жайлар болмаса...

— Бөгелме, көмейінде бірдеме тұр ғой, айта бер, — деді Ши-амбы езу тартып.

— Айтсам, патшалардың патшасы, көктің ұлы Еженхан бейне аспандағы күн сияқты жер бетіндегі бағынышты құлдарын тегіс нұрландыруға тиіс. Мейірімді әке өз балаларын алаламай, бәрін тең көрмейтін бе еді...

Билеушілер туралы Конфуцийдің қағидасынан алынған бұл сөздерді Ши-амбы теріс дей алмады.

— Иә, дұрыс қой... Айта бер, — деді жұмсақ тақтаға оң жамбасымен аунап түсіп.

— Олай дейтінім, осы аймақта қазақ, қалмақ, маньчжур, сібе-солаң сияқты әр алуан ұлттың өкілдері жасайды. Бірақ солар ұлы императордың қамқорлығын бірдей

көріп отыр ма? Біреулер үстем саналып, айрықша, артық ұқықтан пайдаланса, енді біреулер бұратана, кірме атанып, кемдік, қорлық көріп отырған жоқ па. Айтыңызшы, ұлы мәртебелім, осы да әділдікке жата ма?

— Анығырақ айтқанда? — деп қалды Ши-амбы сұрлана ширығып. Өз сөзінің ұлыққа ұнамай қалғанын Демежан да сезді, әрине. Бірақ не де болса басталған әңгімені аяқтауға бел байлады.

— Менің айтайын дегенімді өзіңіз де аңғарып отырған боларсыз, ұлы мәртебелім... Осындағы халдайлар Тарбағатайдан ағатын өзен атаулыны түгел иемденіп отырғанда, жаңағы өзіңіз мадақтаған менің әкем Керімбайдың бір құлақ суы, не егін салатын тұрақты жері жоқ. Бізге қарағанда торғауыт қалмақтың жағдайы әлдеқайда жақсы. Олар тым құрыса алым-салықтан жеңілдік алып отыр... Ал сібе-солаң алпауыттары ағып жатқан өзеннен су бөліп бермек түгіл,

Қазақтар тоғандарынан малын суарса айып төлетеді... Осындай жайлар халықтың намысына тимейді деп ойлайсыз ба?

Соңғы сөз Ши-амбынын шымбайына батып кетті білем, судыраған көлдей шапанын сүйретіп, орнынан көтеріле берді. Ұзын трубкасын түтіндеткен күйі, шүберектен сырыған қалың ұлтанды, қайқы бас жібек шоқайының дыбысы да білінбей, қалы кілем үстінде қаздай мамырлап, әрі-бері жүрді. Ресеймен арадағы шекара мәселесі толық шешіліп болмай, аймақ тағдыры қыл үстінде тұрған сын-сағатта осы өңірдің негізгі халқы — қазақ арасынан мынадай пікірдің тууы және ол анау-мынау біреу емес, өзі тәрбиелеп өсірген қолтума, жақын адамынан шығуы ұлықты бір сәт ауыр ойға қалдырып еді. «Осының бәрі орыстардың, әсіресе, Шәуешектегі орыс консулы Николай Балкашиннің әсері емес пе екен?» деген күдік туды оның көңілінде.

Иә, иек астында орыс елі тұр. Қашан заңды шекара белгіленіп, іргеңді бекітіп алғанша, бұқара халықпен санаспаса болмайды. Осыдан екі күн бұрын сонау Пекиннен үкілі почтамен арнайы пакет келген. Қазіргі почтаның жайы белгілі, жоғарғы император кеңесінің бұйрығы ай жарымдай жол жүріп, мұның қолына әрең жетті. Таңбалы таныс пакет қолына тиген сәтте Ши-амбы, салт бойынша, алыс астана орналасқан шығыс оңтүстікке бетін бұрып, үш дүркін жерге бас қойып, императорға тәжім етті... Сол төтенше бұйрықта жақында Тарбағатайға орталықтан шыққан шекара комиссиясының баратынын хабарлап, Ши-амбыға осы бір жауапты науқанның басы-қасында болуды қатты қадағалап тапсырыпты. Онда орыс елшілерімен қалайда тіл табысу, шекара бөлісін тез арада дау-шарсыз, ұрыс-қақтығыссыз сәтімен аяқтау міндеттелген. Ал шекара бөлісінің ың-жыңсыз бейбіт өтуі, көп жағдайда, жақында екіге бөлінгелі тұрған қазақтарға байланысты екені айтпаса да түсінікті.

Әсілі, Ши-амбы өз басын ұр да жық, бір беткей, қатал басшылардың қатарына қоспай, нені де болса ақылға салып істейтін, қара күштен гөрі айла-тәсілді артығырақ санайтын, халықшыл адаммын деп есептейтін-ді. Онысы негізсіз де емес. Жергілікті қара халықтың ойынша да, Ши-амбы баяғы қылышынан қан тамған Хэбен-амбымен салыстырғанда, кең қолтық, қайырымды ұлық сияқты көрінетін. Ши-амбының өзі де бұрынғы ұлықтардың қателіктерін қайталамауға тырысушы еді. Шынында да, қара күштен, жөнсіз қаталдықтан не шықты? Ақыры ашынған халық атой салып атқа қонғанда, сол Хэбен-амбының өзі бас сауғалап қашуға мәжбүр болған жоқ па. Оның салдары оңайға түскен жоқ, Тарбағатай аймағы жеті-сегіз жылдай өкіметсіз қалып, мұндағы ел жүген-құрықсыз шу асауға айналды. «Ұра берсе құдай да өледі» дегендей, шындаса өкімет әскерінің де жеңілетінін түсініп, аз жыл болса да

бостандықтың дәмін татып үлгерді... Қайта, түбі қайыр болып, уыстан шығып кеткен Шынжаң Өлкесі сәтімен қолға қайта оралды десейші. Ішкі Өлкелер «Тайпин көтерілісімен» әуре болып жатқанда, Шынжаңдағы ұйғыр-дүнген дүрбелеңі одан арман асқынып, өрши түссе қайтер еді?! Егер орыс армиясы дер кезінде қол ұшын беріп, Құлжадағы бүлікті басуға көмектеспегенде, ондай қаралы күннің де ауылы алыс емес еді-ау.

Араға біраз үзіліс салып, жетпісінші жылдардың басында Маншын өкіметі Шыңжаңға қайта оралғанда, сарай маңындағы қызметінен төмендетілген Ши-амбы Тарбағатайға жіберілді. Осында тәртіп орнатып, бетімен кеткен жұртты жөнге сал деп қолына шексіз билік берген. Жаңа әміршінің көптің көңілінен шыққан бір жері — бұл Құлжадағы секілді халықтан кек қайтаруға, көтеріліске қатысқан адамдарды жаппай жазалауға ұмтылған жоқ, ақыл-айламен жұрт көңіліндегі жараны майдалап жазуға тырысты. Көтерілістің басты күштерінің бірі болып, Маншын Әскерін Манасқа дейін қуып барған Байжігіт рулары кейін Тарбағатайға қайта оралған кезде, олардың айыбын бетіне басып, қатал жазаға тартуға асықпады...

Ши-амбының кең қолтық, көнтерілігін білсе де, Демежан ұлықтың мына бөгелісінен сезіктеніп, «осы мен тым артығырақ кетіп қалған жоқпын ба» деп қысылыңқырап отырған. Бір мезетте арт жағынан таяп келіп, өзінің оң жақ иығына баппен салған қолды сезді. Бүркіттей бүріп түсетін тебінді тегеуірін емес, жеп-жеңіл, жұмсақ алақан.

— Демежан, сен негізінен дұрыс айтып отырсың. Сөзінде албырттық болса да, ағаттық жоқ, — деді мұның арқасынан аялай қағып. — Бірақ сен айтқан кінәның бәрі мен ойлап тапқан нәрсе емес, менен әлдеқайда бұрын, ежелден қалыптасқан тәртіп. Белгілі тарихи жағдайларға байланысты бір халықтың молырақ сенімге, үлкенірек үлеске ие болғаны да, енді бір халықтардың кейде жау, кейде дос саналып, шөміштен қысылып келгені де рас. Сен сібе-солаң жұртынан шыққан халдайларды тілге тиек қып отырсын ғой... Егер олар кейбір артықшылықтарға не болса, сол үшін сіңірген енбегі бар шығар. Анығына келсек, осы Өлкеге алғаш жорық жасалғанда, Қашан өкімет келіп орныққанша, одан кейін де шекара күзетінде болып, империя мүддесін қорғаған — сол халдайлар емес пе еді? Олар күні бүгінге дейін өздерін Еженханның тұрақты Әскеріміз деп санайды. Қалмақтар да солай. Біз сібе-солаң және қалмақ семьясынан туған әрбір ұл балаға он сегізге толғанша өкімет тарапынан сауға төлеп тұрамыз... Бірақ есінде болсын, мұндай тәртіп жеке бізде ғана емес, орыстарда да бар. Мәселен, Ақ патша өзінің

Қарулы жасағы Қазақ-орыстарға ерекше артықшылықтар беріп отырған жоқ па!

— Сонда бұл айырмашылықтың жойылатын кезі бола ма, ұлы мәртебелім? Жоқ, әлде мәңгі-бақи осылайша кете бере ме? — деді Демежан шыдамы сарқылып.

— Асықпа, сәл сабыр етсең бәрі де жөніне келеді, — деп Ши-амбы төрдегі орнына барып отырды. — Біздің өкіметтің қазақтарды бұл өлкеге заңсыз қоныстанған халық деп, бүгінге дейін мойындамай келгені рас. Жақында үлкен өзгеріс болады. Келесі айдан бастап Ресей иелігіндегі елдер мен біздің арамызда мемлекеттік шекара белгіленбекші. Сол шекара бекігеннен кейін ғана, біз өз қарауымыздағы халықтарды түбегейлі танитын боламыз.

Осы сәт Демежанның есіне манағы Дабынтайдың көкесін сөзі түсті де, көкірегін кернеген қыжыл қайта көтеріліп, көмейіне тірелген сөзді ірікпей айтып салды:

— Ендеше, біреулер: «Қазақтарды түгел орыс жеріне көшіреді екен» деп қауесет таратып жүр. Сіз бұған қалай қарайсыз, ұлы мәртебелім?

— Кімдер оны айтып жүрген? — Ши-амбы селт етіп басын көтеріп алды.

— Атын айтпай-ақ қояйын. Бірақ қазақты көшірсек, жеріміз кеңітін болды деп, әлден-ақ қуанып жүргендер бар.

— Сандалыпты! Бұл — жаулардың әдейі қастықпен таратып жүрген өсегі, — деп Ши-амбы ашумен ширыға түскен. Сәлден соң қайта жұмсарғандай болды. — Біздің ұлы империямыз — көп ұлтты мемлекет. Біз қанатымыздың астына кірем деген халықты өзімізге қосып алмасақ, ешқайсысын шетке қағып қумаймыз... Өзің ойлашы, қазақтар бұл өлкеден көшіп кететін болса, сен екеуіміз сонда кімге билік жүргіземіз? — деп ұлық өз сөзіне өзі қарқылдап күліп алды.

«Иә, бұл айтқаны қисынға келеді, — деп ойлады Демежан. — Өз еркіне салса, Ши-амбы қарауындағы халықты ешқайда бытырататын ойы жоқ секілді. Айтты-айтпады, мұның жарым патша болып шалқып отырғаны осындағы қалың қазақтың арқасы емес пе. Айтқанға көніп, айдағанға жүретін, мұндай тіске жұмсақ момын елді қайдан табады?»

— Жақында екі елдің шекара комиссиялары осы Шәуешекке келіп бас түйістірмек, — деді Ши-амбы ойын ары қарай сабақтап. — Шекара бойының картасы баяғыда-ақ жасалып болған. Комиссияның

ендігі міндеті — шекара сызығы жүретін межені нақты айқындап, әр жерге ала баған орнатып, белгі соғу ғана. Шекара бөлісіне біздің мекемеден де біраз адам қатынасып, көмектесетін шығар. Соның біріне өзіңді лайықтап отырмын. Бұған қалай қарайсын? — деп алдында жатқан әлдебір тізімге үңілді.

— Әміріңізге құлдық, ұлы мәртебелім. Мұндай тарихи оқиғаға куә болудың өзі бір ғанибет шығар, — деді Демежан ойланбастан. — Комиссия Қашан келмекші?

— Кешікпейді. Осы туар айдың ортасына қарай келіп қалатын шығар.

«Елге барып қайтуға рұқсат сұраудың сәті енді түскен шығар» деп ойлаған Демежан, ұлықтың мынадай көңілі түсіп тұрған кезін пайдаланып қалмақ болды.

— Ендеше, ұлы мәртебелім, маған бір он шақты күнге демалыс бересіз ғой деймін. Елге барып, әкейге сәлем бермегелі де біраз уақыт болды. Оның үстіне, әйелім қырдың қызы емес пе, ауылды сағындым деп, мазамды әбден кетіріп жүр.

— Жарайды, ауылыңа барып қайт, — деді Ши-амбы сөзге келместен. Сонан соң езуі жайылып күлді де: — жас жігіттер, осы сендер де әйелдеріңнен қорқасыңдар ма? — деп Демежанға көзін сығырайтып, қулана қарады.

Демежан ұлықтың не айтқалы отырғанын түсінбей, сасыңқырап қалған.

— Қорықпаймыз ғой... Дегенмен әйелдің аты — әйел, — деді қызарақтап.

— Өтірік айтпа, қорқасың, — деп Ши-амбы рахаттана күліп алды. — Дүниеде әйелінен қорықпайтын еркек жоқ. Адам атаның өзі Хауа анамыздың бетіне қарсы келе алмаған көрінеді. Білесің бе, бізде мынадай бір аңыз бар, — деп, ертеде болған бір әңгімені қозғады.

Таң династиясы дәуірінде ме, әлде Сұн династиясы дәуірінде ме, бір император әйелінен сұмдық қорқады екен. Қорыққанда тіпті әйелінің рұқсатынсыз аяғын аттап баса алмайтын көрінеді. Осы мінезінен өзі де әбден қорлық көріп, кейде қатты назаланады екен. «Әй, дүниеде еркектің ең қоры, ынжығы мен шығармын. Мұнымды қарауымдағы ел біліп қойса, нағыз масқара сонда болады ғой» деп қыпылдаумен болыпты... Күндердің күнінде оған мынадай бір ой келеді. "Осы, әйелінен қорқатын жалғыз мен ғана ма, әлде менен

басқа да қатынжандылар табылар ма екен?» Сол оймен бір күні қол астындағы барлық министрлері мен генералдарын түгел сарайға шақырып алады. Үлкен ауланың бір шетіне ақ ту, екінші шетіне қызыл ту тіктіреді. Сонан соң жиналғандарға қарап тұрып, мынадай бұйрық береді: «Кәнекей, әйелдеріңнен қорқатындарын ақ тудың астына, қорықпайтындарың қызыл тудың астына барып тұрындар!» Бұйрықтың ауыздан шығуы мұң екен, бүкіл министр, уәзір, генерал атаулы топырлап, ақ тудың астына қарай шұбырады. Қараса, тек бір ғана генерал қызыл тудың астына барып тұр екен. Император өзі сияқтылардың көбейгенін іштей ұнатып тұрса да: «апырым-ай, арамызда біреу де болса әйелінен қорықпайтын еркек кіндік бар екен-ау!» деп, әлгі генералға қатты сүйсінеді. Мұндай жаужүрек азаматты бас қолбасы етіп қойсам ба екен дегенде ойға кетеді. Дегенмен, генералдың мынадай жанкештілікке қалай барғанын өзінен сұрайыншы деп қасына шақырып алады да: «Кәне, себебін түсіндірші, жарқыным. Басқалар түп-түгел ақ тудың астына жиналғанда, сен неге елден ерек қызыл тудың астына барып тұрдың?» дейді ғой баяғы. Сонда әлгі генерал тұрып: «Қызыл тудың астында жалғыз қалған себебім, әйелім үйден шығарда жұрт жиналған жерде опыр-топырдан аулақ, оңаша тұр деп қатты тапсырып еді» депті. Үміті ақталмаған император қатты ашуланып: «жоғал көзіме көрінбей, оңбаған неме! Сенін де басқалардан асып тұрған жерін шамалы екен» деп генералды сарайдан қуып шығыпты...

Мына әңгімені естігенде, Демежан ішек-сілесі қатып, рахаттана ұзақ күлді. Ши-амбыдай ұлықтан әмір бұйрықтан өзге мынадай қуақы сөз де шығады екен-ау деп, іштей сүйсініп қалды.

Ши-амбы енді байсалды, іскер адамның қалпына көшіп, Демежанға тапсырмалар бере бастады.

– Ауылға қашан жүрмекшісің?

– Сәті түссе, уақыт оздырмай, ертең-ақ жүріп кетсем бе деп отырмын.

– Керімбай зәңгіге менің сәлемімді жеткізерсің, — деді Ши-амбы жас жігіттің жүзіне барлай қарап отырып. — Шекара бөлініп, біреулер ары-бері көшіп жатқан күнде де, Қобалжымай, Қопақтамай, сол орнында отыра берсін. Шамасы келсе, өзіне қарасты руларды да шашау шығармай, ел іргесін бүтін сақтауға тырыссын.

Демежан ұлықтың сәлемін әкесіне, тағы басқа ел ағаларына шып-шырғасын шығармай толық жеткізуге уәде берді.

– Керімбай зәңгіге түсіндіріп айтарсың: шекара бөлісі аяқталған соң Қыр еліне бірінші рет жанадан сайлау жүреді, — деп Ши-амбы тағы бір тың әңгіменің шетін шығарды. — Жана сайлауда зәңгілерді біріктіріп, үкірдайлардың¹¹ қол астына қаратсақ деп отырмыз. Менің мөлшерім бойынша, осы Құлыстайда жасайтын қазақтар төрт үкірдайға бірігетін шығар. Бұл бірлестік енді кіші руларды емес, тайпалар одағын меже тұтады. Мәселен, Төртуылдар, Керейлер, Мәмбеттер, Жұмықтар деген секілді... Егер бытырап жүрген Төртуылдың басы бір жерге топтасып, түтін саны мыңнан асатын болса, оған Керімбайдан артық үкірдайды шырақ алып іздесең де таппассың деп ойлаймын.

Бұл айтылғандардың бәрі көпе-көрінеу тартылған шырға екенін Демежан да түсініп отыр. Биылғы жылы Маншың өкіметі қазақтан алынатын шөп бажыға неге кешірім жасағаны да енді түсінікті болды. Ойпыл-тойпыл кезеңде халықтың көңілін алмақ болғаны. Бірақ ұлықтың соңғы сөзінен ол бір нәрсені анық аңғарды: Ши-амбының өз басы қол астындағы қазақтың жан-жаққа бытырап көшпеу жағында екен. Қалың елдің іргесін бұзбай, өле-өлгенше билеп-төстеп, ырғынға батып отыра бермек қой баяғы... Әзірше оның аңғарғаны осы. Бірақ ол мұның ар жағында ең негізгі себеп — мемлекеттік мүдде жатқанын дәл осы сәтте ойлап үлгірмеген екен. Ал, шындығында, қарауындағы халықтың қалпы құрамай түгел тұруы дәл қазір Маншың өкіметіне өте қажет, көшпелі елдің жайылым-өрісін сылтауратып, шекара аймағындағы жерлерді молырақ қамтып қалу үшін қажет еді.

Демежан бұл жайды Ши-амбымен қоштасып шыққан соң, үйіне қайтып келе жатқанда бір-ақ түсінді. Дегенмен өз басының бүгінгі таңда Ши-амбыға артар кінәсы жоқ секілді. Әйтеуір, өз тағдырының осы бір маньжур ұлығымен тікелей байланысты екенін бүгін анық сезінгендей. Мәртебелі ұлықтың бұдан сыр жасырмай, алдағы іс-жоспарларын бөлісуі, мұның артық-кем айтылған сөздерін көңіліне алмай, баласындай баулып бауырына тартуы, білген кісіге, кім көрінгеннің қолы жетпейтін үлкен дәреже емес пе?!

Иә, Демежанның өз басы Ши-амбыдан ешқандай жамандық көрген жоқ. Бірақ, не үшін екен, сонда да көңілінен бір қаяу кетпейді. Әйтеуір, қанша аялап еркелетсе де бір жібимейтін өгей баланын көкірегіндегі мұң тәрізді, мұнын ішінде де беріш боп қатқан бір пәле бар.

III

Ертең ауылға аттанамыз деген хабар құлағына тиісімен, Биби сабыр-тағаттан айрылды. Былтырдан бері көкірегін кернеп, іште

бұғып жатқан сағыныш толқыны бірден лап етіп сыртқа шыққандай болып еді. Көз алдына ұшы-қиырсыз кең дала, үйездеген жылқы, көк жасаңға тігілген аппақ киіз үйлер елестеп, құлағына төрт түлік малдың қым-қуыт даңғаза шуы, маң төбеттердің әуілдеп үргені апанық естілгендей болып, түні бойы алағызып ұйықтай алмай шықты.

Жас келіншек бұл сапарға көптен бері дайындалып, ата-енесіне апаратын сыйлықтарын, бала-шаға, абысын-ажынға үлестіретін тәтті-дәмді базарлығын алдын ала әзірлеп қойғанды. Бүгін жол жүретін күні таңертең қасына Демежанды ертіп шығып, базардан тағы біраз дүние алып қайтты. Енді, міне, сол алған заттарын рет-ретімен қаттап, кілтін бұрасаң қоңыраулап ашылатын сары ала сандықтың ішіне жайлап салып жатыр.

Демежан осы жаңа ғана Шәнішевтің атшысы Бабалықты ертіп, бір тығыз жұмыспен қалаға шығып кеткен-ді. Бибі сол жігіттер келгенше киініп дайын отырмақ болып, төргі бөлмедегі кісі бойы үлкен айнаның алдына келді. Былтырдан бері келіншектің киім сәніне көп өзгерістер енген. Бұрын ауылда киетін қос етек көйлек, оқалы қамзол, асыл тасты биік сәукелесін тастап, қала сәніне, оның ішінде татар қыз-келіншектерінің киім үлгісіне қарай бейімделе бастаған. Қазір де ауылға барғанда керек болар-ау деген кейбір киімдерін сандыққа салып, жолға бір шама жеңіл киінуді лайық көрді. Әрқайсысын бойына бір өлшеп көріп, ақыры қала мен қырдың арасынан өзінше бір ұнасымды үлгі тапқандай болып еді. Ауылдың көк торғыннан тігілген қос етек көйлегін, қызыл қатипа қамзолын таңдады да, аяғына қаланын хром етігін киіп, басына жібек шашақты бөртпе шәлісін бүркенді.

Осы тұрқы өзіне әлдеқайда жарасымды көрінген. Осылай киінгені Демежанға да қатты ұнайтынын іші сезіп тұр. Айнаның алдында өз көркінен өзі көз ала алмай сұқтанып қалды. Жап-жазық аппақ маңдайы, жаңа туған айдай иіліп біткен қиғаш қасы, жауын шайған мойылдай мөлдіреген, ұялы нәркес көзі, қызыл арайлана шапақ атып тұратын, атжақты, сұлу жүзі, түп-түзу пісте мұрны мен уылжыған оймақ ерні, бәрі-бәрі де жас әйелдің көркін қайсымыз арттырар екенбіз деп жарысқа түскендей бүгін айрықша көз тартып тұр. Айнадағы өз келбетін көргенде, жүрегі жарылардай болып, Шәнішевтің әйелі Зұлайханың сөзін есіне алды. «Бибі, саған тіпті боянудың еш қажеті жоқ. Сен құдайдың өзі үйіп-төгіп бере салған бек матур қызсың» деп татар сұлуы бұған қатты сұқтанатын-ды.

Бибі оң қолын созып, айнаның сап-салқын жүзін аялай сипады. «Жас, сұлу кезінде тал бойыңды тұтас көрсететін мынадай үлкен айнаның болуы да бір бақыт екен ғой, — деп ойлады ішінен. — Ал көшпелі қыр елінде мұндай айнаның өзі түгіл көлеңкесі де болған

емес. Шіркін, көркіне көз тоймайтын не бір сұлу әпкелеріміз өз бейнесін толық көре алмай өтті-ау бұл дүниеден. Қандай аянышты!»

Бибі мыңды айдаған байдың қызы саналғанымен, мұндай айна мұның өз ауылында да болған емес. Өз басы он беске келгенше еркек-шора болып жүрді де, айнаны тіпті қажетсінген жоқ. Ал, бойжеткен әпкелері мен кейбір сылқым жеңгелерінің ауылға келген бақалшыдан қой жүніне айырбастап алған, сиырдың көзіндей ғана дөңгелек айналары болушы еді. Соларын кәзекейлерінің төс қалтасынан тастамай, ауылға сері жігіттер келгенде, бір қағаберісте әлгі айналарына қарағыштап, қасы-көздерін түзеп жататын-ды. Бірақ ол айнаға адамның тұтас тұлғасы түгіл, бет-әлпетінің өзі толық сыя бермейтін. Жүзіңді толық көру үшін, ондай айнаға қарағаннан гөрі, су алуға барғанда мөлдір бастауға үңілгеннің өзі артық еді.

Бибі қыр елінде осылайша айнасыз өсті. Күнгейдегі Керімбай ауылына келін боп түскенде де, айнаға қарап жарыған жоқ. Ойын-тойға, сейіл-серуенге шыққанда, қыз-келіншектер бірін-бірі жасандырып, біріне-бірі «айна» болып жүретін. Мынадай, тақыр төбеңнен табаныңа дейін түгел көрсететін үлкен шарайнаның болатынын Бибі өткен жылы қалаға келгенде бір-ақ білді. Онда да алғаш рет өз үйінен емес, осы Шәнішевтердің үйіне қонаққа барғанда көріп еді. Сондағы аңғалдығы есіне түссе, осы күнге дейін бетінен оты шығады...

Онда осы қораға жаңадан көшіп келген кездері ғой. Бұларды Шәнішевтер ерулікке шақырды. Қаладағы жұрт қонақты сағат-минутын айтып шақырады екен ғой. Сол айтылған уақытта Демежан екеуі тіркесіп жетіп барған. Ойларында ештеңе жоқ, ішке кіріп аман-сәлем жасаған соң, бұлар үй иесі нұсқаған кең залға қарай ете берген. Сол замат төр жақтан тағы бір есік ашылып, алпамсадай басқа бір жігіт пен қазақы киінген сұп-сұлу келіншек кіріп келе жатты. Қараса, жаңа ғана өздерін қарсы алған үй иесі де солардың қасында жүр. «Тәңірім-ау, мыналары кім болды екен? — деп ойлады Бибі таң-тамаша болып. — Үй иесі ол жаққа қалай барып қалған? Бізден басқа да қонақтары болғаны ғой, шамасы» деп төрге қарай бет алғанда, әлгі «қонақтар» да бұларға қарсы жүрді. Бибі тіпті амандасуға оқтала берген. Жігітінің тұр-тұлғасы Демежаннан аумайды. Ал қасындағы келіншек... Дәл осы кезде ғана істің байыбына барған Бибі мырс етіп күліп жіберді. Әлгі келіншек те бетін басып күліп келеді... Сөйтсе дәл тор алдында үлкен айна тұр екен ғой. Бибінің «бейтаныс қонақ» деп амандасқалы жүргені Демежан екеуінің айнадағы бейнесі болып шықты...

Жас келіншек оқта-текте терезеге қарап қойып, енді үй ішін жинастырып жүрген. Кенет аула жақтан дабыр-дұбыр сөйлескен әлдекімдердің аяқ тықыры естіліп, көп кешікпей ішке Демежан мен Бабалық кірді. Бабалық— жиырмаларға келсе жаңа келген, қол-аяғы жеңіл, елгезек жас жігіт — осындағы Шәнішев байдың жалшысы. Кейде ат айдаушы көшір де болып кетеді. Енді бір қарасаң, байдың саудадан түскен малын жинайтын шауып кел шабарманы да болып кетеді. Әйтеуір, қолынан келмейтіні жоқ, барып кел, алып келдің бәрін осы Бабалық тындырады. Жігіттің елі-жұрты Бақтының арғы бетінде, Үріжар төңірегінде екен. Әке-шешесі өліп, қарайлайтын ешкімі болмаған соң, бірер жылдың алдында кәсіп іздеп Шәуешекке келіпті. Демежандармен араласып тұрады. Сұрастыра келгенде, сүйегі Қаракерей, Бибімен рулас болып шықты да, содан жан тартып, жақындасып кетті.

— Пәлі, біздің Бибіш буынып-түйініп, дайын отыр ғой тіпті, — деп есіктен самбырлап сөйлей кірген Бабалық босағада тұрған сандыққа, тағы басқа буыншақ-түйіншектерге қарап өтті. — Не істейміз, арбаға апара берейін бе мыналарды?

Соны айтып, жауап күтпестен сары ала сандықты екі құлағынан ұстап тік көтеріп алды да, далаға қарай ала жөнелді.

— Ал қозғалмаймыз ба? Енді алатын ештемең жоқ қой? — деді Демежан келіншегіне қарап. — Тіл-аузым тасқа, бүгін құлпырып кетіпсің, бәйбіше.

— Барымен базар дегендей, осы тұрқымызға разы боласын, — деді Бибі күйеуіне еркелей үн қатып.

Бұлар есіктерін құлыптап далаға шыққанда, Бабалық күнқағар күркесін қайырып тастаған ашық күйменің арт жағына сары апа сандықты орнықтырып, қайыс белдікпен шандып байлап жатыр еді.

— Мықтап байлашы, ағатай. Бір жерде түсіп қалып жүрмесін, — деді Бибі оған қиыла өтініп.

— Оған алаңдама, Бибіш. Жаман туысқаның бар жерде шаруаның өзі-ақ дөңгеленіп жүре береді.

Былқылдаған артқы орындыққа Демежан мен Бибіні жайғастырып, өзі алдыңғы көшірдің орнына Қонжия кеткен Бабалық делбені қағып қалуы мұң екен, су жаңа қоңыр ала күйме қоңыраулатып, қақпадан жайлап шыға берді. Сұлыға тойып, сүмбідей жарап алған қос күрең солқылдаған жеңіл фәтонды

бұйым құрлы көретін емес, көшеге шыққан соң дыбыссыз зырлаған төрт дөңгелекті қаңғалақ қақтырып, сынаптай сырғып келеді.

Бұлар хан базарды қақ жарып өтіп, қаланың шығыс қақпасы арқылы қыр жолына шығуы керек еді. Ойбазардан өтіп, баяғыда «Сарт қорғаны» атанған сауда аланына жақындағанда, жүрістерін баяулатуға тура келді. Көшеде аттылы-жаяу ағылып жатқан халық. Солардың арасында шөп тиеген, отын артқан арбалар қайшыласады. Оқта-текте ұзақ салқар көштей болып, алыс бір жақтардан жол тартқан түйелі керуендер ұшырасады. Жүргіншілер Темірші көшесінен өткенде, айнала-төңірек тарс-тұрс соғылған балға дауысына жаңғырығып, оған жүкті арбалар сықыры мен көтермеші алыпсатарлардың озандатқан айқайы қосылып, айнала-төңірек ештеңені ажыратуға болмайтын, араның ұясындай ортақ гуілге айналып кетіп еді.

Жолаушылар доғалары айқасқан арбалар шеруінің ара-арасынан зорға сытылып шығып, Ой махалла тұсындағы жападан салынып жатқан қытай қамалы — жамбылдың құрылысына таман жақындады. Осы арада жол екіге айрылатын-ды. Біреуі қамал қақпасы арқылы күре жолмен шығысқа қарай тура тартады да, екіншісі түстікке таман едәуір ойысып барып, қамал құрылысын айналып өтеді. Жол айрығына таяғанда Бабалық жүрісін баяулатып, артына бұрылған:

— Не істейміз, Демежан аға? Мына пәлені айналып өтеміз бе, әлде тікесінен тарта береміз бе? — деді шолақ тіл қатып.

— Тура жол тұрғанда, бұрыс жолда нең бар. Төтесінен тарта бер, — деді Демежан.

— Қақпада күзет тұрған көрінеді. Сарыаяқтар¹² ұстап алып, сарсаңға салып жүрмей ме?

— Ой-пой, жүре берсейші... Қасында Бибі отырғанда неден қысыласың? — деді Демежан күле тіл қатып.

Атшы жігіт Бабалыққа да керегінің өзі осы еді. Қос күреңнің тізгінін ірікпей ағындатқан күйі қамал қақпасына жақындай берді. Жаңа жамбылдың құрылысы әлі аяқталмаса да, оның қала жақ қабырғасы мен қызыл қыштан өрілген батыс-шығыс кіре берісі алдын ала салынып, бітіп тұрған болатын. Кіре берістің дәл ортасында екі кісі әуірімдеп әрең ашып-жабатын зілдей шойын қақпа бар. Сол тұсқа келгенде бұлар күтпеген көріністің үстінен шықты.

Сары қи, тобылғы тиеген бірнеше арбаны екі шерік ұстап алып, иелерін таяқтың астына алып сабап жүр екен. Сыңайы, арбакештердің жүктерін аударып тастап, өздерін ат-көлігімен қамал құрылысына апарып, жұмысқа салмақ секілді. Шеріктердің бірі алдыңғы арбаны қақпаға қарай жетелесе, өлермен арбакеш таяқ жегеніне қарамай атынын шаужайына жармасып, жағаласып жүр. Көзіне көрінген көлікті көшеден ұстап апарып, құрылысқа зорлықпен жұмыс істеткізу соңғы кезде әдетке айналған нәрсесі еді. Соны білетін жұрт бұл қамалдың маңына жоламай, қалаға басқа жолмен айналып өтетін-ді. Мына байғұстардың бұл араға қалай тап болғаны белгісіз.

Демежан жаңағы көрініске аз-кем қарап тұрды да, күймеден секіріп түсіп, қастарына барды.

— Бұл не шу? Не жанжал? — деген қытай тілінде ақыра дауыстап.

Шеріктер көлденеңнен киліккен мырзаның тегін адам емес екенін сезіп, іркіліп қалды. Танауынан қан сорғалап жүрген, шоқпыт шапанды қыр қазағы соны пайдаланып, бұған шағым айта бастаған.

— Қарағым-ай, мұсылманның баласы екенсің, құтқаршы мына пәлеңнен... Бала-шағаның шай-шалаңы таусылып қалған соң, қалаға отын сата келіп ек, мыналар жүгімізді осы араға аударып тастап, жұмысқа салмақшы... Тіпті істейік сол жұмысын, ешқайда қашпайық. Тек алдымен төкпей-шашпай отынымызды сатып алуға мұрсат берсінші, — дейді зар-зар етіп.

Демежан «бұларың қалай» дегендей шеріктерге қарап, тіл қатуға оқтала берген. Олардың шені үлкендеу біреуі алға шығып:

— Кешіріңіз, Сіз кім боласыз? — деді Демежанның бас-аяғына көз жіберіп.

— Мен — Ши-амбының тілмашы, әрі ерекше тапсырмалар орындайтын көмекшісімін... Түсінікті ме? — деп, Демежан төс қалтасынан төтенше өкілдікті білдіретін таңбалы қағаз алып көрсетті. — Жазықсыз жолаушылардың жүгін аударып тастап, өздерін зорлап жұмысқа сал деген ешқандай заң жоқ. Мыналардан дереу кешірім сұрап, босатып қоя беріңдер!

Бұдан ары қарсыласуға батылдары жетпеген шеріктер, амал жоқ, арбакештерді жөндеріне қоя берді. Ызадан жарылардай болып қатты ширыққан Демежан орнына келіп отырып жатқан-ды. Жаңағы арбакештердің бірі соңынан жүгіріп келеді екен.

– Шырағым-ай, Құтқарушы періштем болдың ғой... Тым құрыса атыңды айтып кетші: амандығыңды тілеп, дұғама қосып жүрейін.

– Менің атым — Демежан... Керімбайдың Демежаны дегенді естуіңіз бар ма?

– Е-е, айналайын-ай, Әлгі Керекеннің қаладағы баласы сен екенсің ғой. Болар, болар... Атаға тартып тусаң, осылай ту, қарағым. Бар екенсің ғой... Сүйенішім, сұлтанбегім.

Арбакеш тағы бір сөздерді айтып тауыса алмай жатыр еді, көлік қозғалып кетті де, аяқ жағын ести алмай қалды. Жаңағы шеріктер қақпа күзетшілері екен. Екеуі жабылып жүріп шойын қақпаны зорға ашты да, бұлар қашан өтіп кеткенше, екі босағада оқтаудай сіресіп қатты да қалды.

– Ой, Демежан аға, Сізбен бірге жүру рахат екен ғой, — деп Бабалық мәз болып, жырғап келеді. — Сенсеңіз, осы жамбылдың ішіне маңайлап көрген жоқ едім. Не кереметі бар екен, көрейікші өзін, — деп жан-жағына мойнын соза қарап қояды.

Аймақ орталығы Шәуешекке ауысқаннан бері, Ши-амбынын шындап қолға алған ең басты шаруасының бірі — осы қамал құрылысы. Бірақ бұл неменің жуық арада біте қоятын түрі жоқ, сонша жыл еңбектенгенде, екі жақтауы зорға қалқайды. Өзі абажадай үлкен. Әр қабырғасының ұзындығы, әй, екі шақырымнан кем болмас. Биіктігі жеті метрдей, ені төрт метрге жуық. Тасылып жатқан тас пен топырақта қисап жоқ, қанша арбалап әкеп төксең де жұмырына жұқ болмай, айдаһарша обып жұта береді. Шіркін, осыған кеткен қаржы мен еңбекті басқа бір пайдалы іске жұмсаса, тұтас бір қала тұрғызуға болар еді-ау! Осы қамалдың кесірінен елге түсетін алман-салық көбейіп, оған зорлап істететін ақысыз ауыр еңбек қосылып, онсыз да тоба қазығына тақалған жұртты титықтатып болды. Білетіндердің айтуынша, қазіргі қару-жарағы жетілген заманда мұндай қамал салудың түкке қажеті жоқ көрінеді. Оны өткендегі бір сөзінде Ши-амбынын өзі де мойындаған. Бірақ ол да не істесін, жоғарыдан келген бұйрық. Қазір мұндай бекіністер жалғыз Шәуешекте ғана емес, Үрімжі, Құлжа, Сүйдін, Күре сияқты басқа қалаларда да салынып жатыр. Бұл қамалдар бұрынғыдай қорғанысқа жарамаса да, әйтеуір осы өлкенің басқаныкі емес, Маншың өкіметінің жері екенін әйгілеп тұратыны анық...

Демеганның ойын самбырлап сөйлеп келе жатқан Бабалықтың даусы бөліп жіберді.

— Пәлі, мынаны қараңыз, мынаның түстік жағы мен терістік беті мүлде алаң-ашық жатыр ғой, Демежан аға?! Бұл өзі сонда қашан бітетін нәрсе? — деді көшір жігіт әзірше құр тақтаймен қоршап қойған болашақ дуалдың орнына көз жіберіп.

— Бір бітер, несіне асығасың? — деді Демежан езу тартып. — Ішкі өлкеде «Қытайдың Ұлы Қорғаны» дейтін бар. Оның құрылысы екі ғасырға созылған.

— Ал, керек болса!... Сонда, оның көлемі де осал болмағаны ғой, шамасы?

— Жалпы ұзындығы төрт жарым мың шақырымға жетеді десіп жүр ғой білетіндер.

— Мәссаған, енді не бетімді айтайын! — Бабалық, таңданғаннан ысқырып жіберді. — Бұлар, сірә, қорған соқпаса тұра алмайтын халық болды ғой.

— Жаңағы Ұлы қорғанды Қытай императорлары біздің түп аталарымыз — көшпелі гундерден қорғану үшін тұрғызыпты. Мынадай кіші қамалдарды да бұлар сондай қорғаныстық мәні бар деп есептейді.

— Сонда бұлар кімнен қорғанады? Халыққа сенбегені ме?

— Сене алмағаны ғой... Ана жылғы дүрбеленде өкімет әскерінің жеңіліп қалу себебін осындай мықты бекіністің болмауынан деп біледі.

Жамбылдың шығыс қақпасында бұларды ешкім тоқтатқан жоқ. Күзетте тұрған шеріктер шойын есікті ашты да, күре жолға шығарып салды. Манадан бері әңгімеге араласпай, айналасына үрке қарап отырған Бибі енді ғана ес жиғандай болып еді.

— Тү-у, құмырсқаның иелеуінен аман-есен шықтық па, шықпадық па. Кең дүниені көріп, тынысым енді кеңіді ғой! — деген сыңғырай үн қатып.

— Ауылды әбден сағынғансың-ау, Бибіжан? — деді Бабалық бірер жас үлкендігін бұлдап, Бибіге аға боп жүретін әдетімен.

— Айтпа. Осында тек Демежан үшін жүрдім ғой қамалып. Әйтпесе, «түйенін молада несі бар» дегендей, менің бұл қалада не шаруам бар еді.

Демежан келіншегінің балбұл жанған жүзіне сүйсіне қарап, оң қолымен қапсыра, өзіне қарай тартыңқырап қойды. Қайран Бибі! Сахараның сал перзенті, асау табиғаттың арда емген тағысы еді-ау. Он беске келгенше ұлша киініп, жүйрік аттардың жалына жармасып өсіп еді. Бір ауылдың бетке қақпас еркесі, ата-ананың алақанға салған кенжесі емес пе еді. Құдай төмен етектегі етіп жаратып, жат жұртқа пенде қып қойған соң не шара?! Сол Бибінің манадан бері сонау терістіктегі Тарбағатай жоталарынан неге көз алмай қарап отырғанын да Демежан іштей түсініп келеді. Бибінің ата-анасы, ет жақын туыстары сол көгілдір таулардың ар жағында... Демежан шекара туралы хабарды келіншегіне әлі айтқан жоқ. Егер шекара сызығы Тарбағатайдың қыр арқасымен өтетіндей болса, екі ауыл екі мемлекетке қарап, Бибінің төркін жұрты алыстап кететіні анық... Өзі және ұзатылғаннан бері ол жаққа аттап басқан жоқ. Биыл жазда шекара бекімей тұрғанда, байғұсты төркіндетіп алған дұрыс шығар. Ауылға барған соң үлкендермен ақылдасу керек.

Уақыт мамыр айының соңы, ұлы сәскенің кезі болатын. Пар атты жеңіл фаэтон өне-міне дегенше Қараүңгірдің көпірінен өтіп, Дөрбілжінге апаратын тақтақ жолмен зырлап келеді. Көктемгі даланың көгі әбден жетіліп, желкілдеп тұрған шағы. Аспан да, жер де нілге малып алғандай жап-жасыл. Бетегелі боз дала сәл жел тұрса үкідей үлпілдеп, айнала-төңіректен күн көзіне бөрткен жусан иісі бұрқырайды. Сонау алыс-алыс көкжиекте, ұшы-қиырсыз Құлыстай жазығында мұнар буына бөккен толқынды сағым бұлаңдайды. Жол жиегіндегі жусанды даладан шаншыла тік ұшып шыққан бозторғайлар аспан төріне ілініп қалған күміс қоңыраудай, жаздың жылы шуағымен өсіп-өнген тіршіліктің жүрекжарды мадақ жырын төгеді.

Сырттай сыр бермегені болмаса, Демежанның өзі де сахараны қатты сағынып қалған екен. Көкірегіндегі күн түспеген бір суық, қараңғы қуыстың орны енді толғандай, көңілі сергіп сала берді. Алып кеудесін көріктей керіп, терең тыныс алды да, қарсы беттен лүпіп соққан жібек самалға омырауын тосып, шалқайыңқырап отырды.

– Бабалық, сен үндемей қалдың ғой. Қарап отырғанша осындайда бір ән салып жіберсейші, — деді, сол көтеріңкі көңілмен атшы жігітке дауыстап.

– Ән салуға дауыс жоқ қой, аға.

– Онда, жол қысқарсын, әңгіме айта отыр.

– Не айтайын, аға?

– Осы сен Шәнішевтермен қалай табысып жүрсін? Соны айтшы.

– Шәнішевтерді мен тапқам жоқ-ау, мені олардың өздері тауып алды, — деді Бабалық аттардың делбесін қағыңқырап қойып. — Өзіңізге бұрын да бір айтып едім ғой: он үш-он төртке келгенде әкешені бірінің артынан бірін ауызға салып, жұтып алғанбыз. Әкейдің аздаған шолақ дәулеті болушы еді, өзі өлген соң жинап-тергені анталаған ағайынның қолында кетті. Әкем бір атадан жалғыз, ет жақын жанашырымыз жоқ болатын. Мен он сегізге келгенше әркімге бір жалтанкөз болып, көрінгеннің босағасында жүріңкіреп қалдым. Әкемнің малын талап алған ағайындардың мені үйлендіріп, отау көтеріп береміз деген уәделері болушы еді, ол да сиыр-құйымшақтанып, орындалмайтын арманға айналып бара жатты... Сөйтіп, екі қолымды алдыма сыйдыра алмай, ауылда құр сандалып бос жүрген кезім болатын. Осыдан екі жыл бұрын дәл осы май айында Үріжар маңындағы біздің ауылдың үстінен жүн-тері, астық тиеген көп арбалы керуен өтті. Сұрастырсам, әлгілер Шәуешектен шығып, Семейге қарай бет алған осы Шәнішев байдың сауда тоғанағы екен. Арбакештерінің бірі жол-жөнекей ауырып қалып қойған ба, керуен басы соның орнына адам жалдағысы келетінін айтты. Іздегенге-сұраған, маған да керегі осы еді. Әлгінің арбасына отырдым да, Семей қайдасын деп тартып бердім. Сірә, керуен басыға ұнап қалған болуым керек, қайтар жолда ол мені тастамай, өзімен бірге Шәуешекке алып келді. Сөйтіп, мен ойда жоқта Шәнішев байдың көп малайының бірі болып шыға келдім, аға.

– Солай де... Сен де бір жиһангез жігіт болдың ғой. Шәнішевтердің, Рамазан байды айтам, кісіге қайырымы қалай екен өзі? Еңбек ақынды ренжітпей уағында төлеп тұра ма?

– Қалай десем екен? Былайша менің өзіме ықыласы жаман емес. Саудагер деген халық тоқтасқан ақынды жемейді және бір тиынын жегізбейді. Адал қызмет етсең оныңды бағалайды,—деді Бабалық Демежанға қарай бір қырындау отырып. — Алғашқы айларда мен, көбінше, байдың үй қызметінде жүрдім ғой. Қайда, неге жұмсаса да, екі айтқызбай тындырып тастаймын. Бастапқы кезде қолымның сумақысы бар ма, жоқ па, соны сынағысы келді-ау деймін. Менің жүретін жолымда, үйдің бұлың-бұрышында ұсақ-түйек ақша ұшыраса беретін болды... Өз басымды сыйдыра алмай жүріп, біреудің ала жібін аттап қайтем, әлгі ақшаларын талай рет тауып алып, иесіне апарып бердім. Бірдеңе сатып алуға базарға жіберсе, қалған ақшасын тиынына дейін санап өткіземін. Не керек, сынақ мерзімінен сүрінбей жақсы өттім. Осыдан кейін-ақ олар маған қалтқысыз сенетін болды. Көп кешікпей еңбек ақымды молайтып, басқа жауапты жұмыстарына

да араластыра бастады... Қазір жаман емес, айлығымның сыртында сыйлық ақша беріп, киім-кешек жағынан да қарайласып тұрады.

— Енді не істемек ойың бар? Шәнішевтің шабарманы болып, осылай жүре бермексің бе?—деді Демежан жігіттің түпкі ойын білгісі келіп.

— Енді қайда барамын, Демежан аға-ау? Қазақбайына жалданып, жалаң қойшының бірі болғанша, осы жүрісімнің өзі артық емес пе. Таза жұмыс, тиын-тебенін уағында төлеп тұрады...

— Былайша хат сауатын бар, жап-жас, әдемі жігітсін... Ел қатарлы қатын алып, шаңырақ көтеріп, өз алдына тіршілік құрмайсың ба дегенім ғой. Қыздарға өтімің қалай еді өзіңнің?

— Бұл айтқаныңыз жөн-ау, Демежан аға. Бірақ маған дәл қазір кім қызын ұстата қояр дейсің, — деп Бабалық өз сөзіне сақ-сақ күліп алды. — Біздің қазақ: «Алдымен денсаулық, сонан кейін ақ жаулық, сонан кейін бес саулық» дейді ғой. Мен соны өзгерткім келіп жүр. Әуелі бес саулық жинап алып, ақ жаулыққа сонан кейін мойын бұрсам деймін...

Бұл сөзге Демежан мен Бибі қатар күлді.

— Біздің туысқан татардың қызын алатын шығар. Татарша сөйлегенде аузы-аузына жұқпайды өзінін, — деді Бибі әңгімеге араласып.

— Бұйырған қыз қайда қашар дейсіз, үйленеміз ғой, — деп жас жігіт ақсия күліп қойды. Біз, әсілі, соңғы екі-үш атада бір кіндіктен жалғыз-жалғыздан келе жатырмыз. Жақында бір тәуіпке құмалақ аштырсам: «сенін үрім-бұтағын өте көп болады. Түбінде немерешөберен жүзге жетіп, бір тайпа ел боласын» дегенді айтты... Соны естігелі арқа-басым кеңіп, бала-шаға жөнін де уайымдауды мүлде қойдым.

— Иләйым, солай болсын. Шіркін, болашақ ұл-қыздарының шешесі қазір қайда жүр екен? Бота көзі жаудырап күтіп отыр-ау бір жерде, — деп Демежан оны қостап қойды.

Бабалық енді байсалды қалыпқа көшіп, орындыққа түзеліп отырды. Үсті-басы тап-тұйнақтай таза. Қала үлгісімен бір сыдырғы жақсы киінген. Қаланың малайы даланың мырзасындай.

— Мен қазір жай жүргем жоқ, аға, татар-өзбек байларынан сауданың қыр-сырын үйреніп жүрмін, — деді жас жігіт сәлден соң тың әңгіме бастап. — Біздің қазақ өз қолынан келмегеннің бәріне

танауын көтеріп, менсінбей жүреді ғой. Бірақ бұл сауда дегенін керемет өнер екен. Оның қасында мыңғырған маңында, шіренген шен-шекпенің де түкке тұрмай ма деп қалдым. Қораңдағы қойды қоздату қиын емес, мықты болсаң тиыннан тиын туғызып көр! Сауданың көзін жақсы білген адам қай елге барса да аштан өліп, көштен қалмайды. Мына Шәнішевтерді көрмейсіз бе, сауданың арқасында тасы өрге домалап, Қытай мен орысты бірдей жайлап отыр.

— Біздің қазақтан шыққан саудагер жоқ еді. Бәлкім, осы кәсіптің төл басы сен болатын шығарсын, — деп Демежан да жас жігіттің сөзіне елеңдей қалды.

— Айтқаныңыз келсін, аға. Біздің қазекең — кең сахара мен төрт түлік малдың арқасында етек-жеңі жиналмай, бейқам өткен халық қой, — деп Бабалық көп арманы іште жатқан адамдай терең күрсінді. — Апыр-ай, өзгесін не қылайын, қолындағы алтынның, буда-буда ақшаға айналғалы тұрған ең байлықтың да қадірін білмейді ғой... Өткен жылы қызық болды: күзем кезінде жүн-тері жинау үшін, саудамен Майлыдағы Керей ішіне бардық. Жүн дегенде қисап жоқ, тау-тау болып қораның шетінде үйіліп жатыр. Қыз-келіншектер тиынға тұрмайтын түйреуіш пен оймаққа, айна мен тараққа бола құшақ-құшақ жүнді көтеріп әкеліп ұстата салатынын қайтерсің. Ал шай мен кездеме үшін қыр қазағы астындағы атын түсіп беруге әзір. Байдың саудасын істеп, пайдасын қорғап жүрсем де, әлгі байғұстарға қарадай жаным ашыды. Майлы отынға тапшылау жер екен. Жауынды күні бір бай ауылға барып қонсақ, әлгілер қойдың жүнін жентек-жентегімен отқа жағып отыр...

Демежан ойланып қалды. Бабалықтың сөзі қышыған жеріне дәл тиіп, көкейіне қонып келеді. Жас жігіттің еті тірі, ойы сергек, айналасына сын көзімен қарайды. Қорғансыз жетімдігіне, жалғыздығына қарамастан, жалтақ, жасық емес, өзіне-өзі сенетін бір күш бар бойында. Әй, мынадан бірдеңе шығады түбінде... Қазақ та басқа халықтар секілді егін салуды, сауда істеуді үйренбей тұрып, мына қалпында көсегесі көгере қоймас. Әлде, шынында да, жаңа бір өнер жолын бастайтын — осы Бабалық болар ма екен? Солай болуы да мүмкін-ау. Мұндай талапты жасты қолтығынан алып, демеп жіберу керек... Ол атшы жігітке мейірлене қарап отырды да:

— Бауырым, сенін мына талабын жақсы екен. Егер түбінде өз алдыңа кәсіп істеп, сауда қылатын ойын болса, маған айт, көмектесейін: өкіметтен рұқсат алып берейін, көлік жағынан қысылсаң, астыңа ат мінгізейін, — деді шын ықыласымен.

— Рақмет, Демежан аға... Осылай айтарыңызды өзім де сезіп ем, — деп Бабалықта разы боп қалды. — Бірақ мен үшін жеке кәсіп істеуге

Әлі ертерек қой. Ұядан ұшуға қанат-құйрығым Әлі толық жетіле қойған жоқ. Ел танып, жер танып дегендей, сауданың қат-қабат қалтарыстарына Әлі де болса қаныға түсуім керек.

— Ол жағын өзін білесің. Ал түбінде көмек керек болса, қысылмай айтатын бол, — деді Демежан.

Бұлар күре жолмен Абдыра өзенінің аңғарына дейін жедел жүріп келді де, Қарақабақтың тұсында түстікке қарай кілт бұрылды. Бір бүйірде қалың талы алыстан көз тартып, Бахалдайдың зәйімкесі қалып барады... Алдарында тақтайдай керіліп, Боздақ даласы жатыр. Бетегелі, боз жусанды, кең жазықты кесіп өтсе, ар жағында Көкжайдақта отырған Керімбай ауылдарының да төбесі көрінуге тиіс.

IV

Шежіре бойынша, Найман атаннан тарайтын төрт Төлегетайдың кенжесі — Төртуыл. Он сегізінші ғасырдың ортасында Жоңғар хандығы жойылып, Құлыстай өлкесі босап қалғанда, Үріжар мен Қатынсу бойынан үдере көшіп, күнгейге асып түскен, жаңа қонысқа бірінші болып мекен тепкен елдің бірі де — осы Төртуылдар. Бұл атаудың неден шыққанын көне көздер әртүрлі жориды. Біреулер «төрт ауыл» деген сөзден шығыпты десе, екінші біреулер «төрт ұғұл» деген ағайынды төрт жігіттен тарапты деп өздерінше дәлел келтіреді. Дегенмен, қалай болған күнде де, осы екі болжамның да шындыққа саятын жері бар. Өйткені, Төртуылдың өзі: Ақбарақ, Ақболат, Андабарақ, Қартбарақ болып төрт атаға бөлінеді. Бұл көп барақтың ішінен соңғы екеуі: Андабарақ пен Қартбарақ ежелгі атамекендерінде, Ертіс бойында қалыпты да, Ақбарақ түгелімен, Ақболат жартылай күнгейге көшіп келіпті.

Сол дүниенің кең кезінде ертерек келгенінен болар, қазір Төртуыл рулары Тарбағатайдың күнгей төсінен сонау Барлық тауына дейінгі ұшы-қиырсыз кең өлкені емін-еркін бауырына басып кең жайылып жатыр. Ақбарақтың өзі бұл күнде: Дәулетей, Айтым, Кенжеғұл болып бір жіктелсе, өскен ата Дәулетей: Бұқа, Шөтік, Елтізер, Сүйіндік деген әлденеше руларға бөлініп, өзара қыз алысатын дәрежеге жеткен. Қалың Бұқа мен Шөтік тау сағалап, Тарбағатайдың төсін жайласа, Сүйіндік пен Елтізер ең өлкенің етек жағында, Еміл мен Барлықты қыстап шығады.

Ал Сүйіндіктің өзі: Байқара, Жауғаш деп бөлінсе, Керімбайдың сүйегі — Жауғаш болатын. Бұлар мал-басы бірдей өрбіген, атқа мінер жігіттері де сай, дәулетті, мықты ата саналады. Қойнау-қойнауында көк қияқты қалың шөп өсетін, жасыл шалғынды, балқашты-

бандырғанды келген осынау шұрайлы өңір Байқара мен Жауғаш ауылдарының жыл сайын жайлауға шығар алдында бір-екі ай кең көсіліп отыратын жайлы қоныстары еді. Шөбі шүйгін, суаты мол жер. Бастауын сонау Тарбағатайдың қарлы шындарынан алып, Емілге барып құятын Қараүңгір, Абдыра өзендерін былай қойғанда, әр тұстан көк иірім болып, жөңкіліп ағатын, сұлудың көзіндей мөлдіреген қарасулары қаншама! Кеңжайылым қорықтарды көп мал көктемде қанша тақырлап жеп кетсе де, ел жайлаудан түскенше, жердің түгі қайта жетіліп, желкілдеп тұрады.

Жолаушылар түс ауа Боздақтың кең жазығына ілінген сон-ақ әр тұста жайылып жатқан ақтылы қой, алалы жылқы, суат бойлап қонған шоғыр-шоғыр ауылдар ұшыраса бастады. Әр ауылдың тұсынан өткен сайын үлкен-кішісі түгел сыртқа шығып, бұл өңірде бұрынды-соңды болмаған қоңыраулы күймеге таңырқай қарап, біразға дейін көздерімен ұзатып салады.

Керімбайдың өз ауылы жылдағы қонысында, Шилібастаудың түбіндегі кең қолатта отыр екен. Кезеңге шыға келгенде, бір ұя қаздың жұмыртқасындай дөңгелене қонған ақ ауыл Демежанның көзіне оттай басылды. Ауылдың сырт жағындағы көк жасаңға тартылған бие бау маңында қалың жылқы үйездеп тұр. Шананың табанындай қайқайып жатқан қасқа жолмен пар атты фаэтон ауылға таман құлдилағанда, есік алдында жүрген үлкен-кіші үдірейісе қарап сәл тұрды да, бір мезгілде қолаушыларды шырамытқан болар, бір топ бала бері қарай лап қойды. Жамыраған қозыдай андыздап, қаптап келеді.

— Ал басталды. Қоржыныңның аузын шеше бер, — деді Демежан Бибіге бұрылып.

Сол-ақ мұң екен, ауыл шетіне таяп іркілген күйменің үсті шүпірлеген ұсақ балаға толып кетті. Демежанның кенже інісі Әбдірасыл бастатқан немере бауырлары, көрші-қолаңның солармен бірге ойнап жүрген қара сирақтары. Бибі затында өте балажан болатын. Бірнешеуін алдына отырғызып, алма-кезек беттерінен сүйіп жатыр. Бұлар тор жақтағы үлкен ақ орданың қасына таянғанша, қоржынның бір басындағы қант-кәмпит, өрік-мейіз өз иелерін тауып та қалып еді.

Ауылда шеттен келген кісілер бар секілді. Оңашалау тігілген қонақ үйдің сыртындағы кермеде күміс ер-тұрманды бірнеше жарау аттар байлаулы тұр. Жолаушылар күймеден түсіп жатқанда, үлкен ақ үйдің қасында топтанып тұрған үлкендер де бері қарай аяндады. Ен алда Керімбайдың өзі, одан сәл кейінірек Ажар бәйбіше мен тағы басқа жақын туыстар. Демежан алдымен әкесіне келіп сәлем берген. Бұл

күнде елудің мол ішін аралап кеткен Керімбай ұзын бойлы, мол бурыл сақалды, түксиген қалың қабақтың астынан шұңет көзі адамға тесіле қарайтын, түсі суық айбарлы кісі еді. Көптен көрмеген Демежанды жай ғана құшақтап иығынан қақты да, алдына келіп, иіліп сәлем еткен Бибінің маңдайынан иіскеді.

— Қалай, балалар, шаршап-шалдықпай жақсы жеттіңдер ме? — дегеннен басқа көп тіл қатқан жоқ.

Енді бұларды арт жақтағы қалың топ күтіп тұр еді. Әке құшағынан босап, шешелер қауымына қалай жетті солай, Демежан мен Бибі тасып төгілген мейір-шапағаттың мол теңізіне кірді де кетті. Екеуі алдымен мама қаздай мамырлаған Ажар бәйбішенің құшағына бір-бір сүңгіп шыққан. Сонан кейін-ақ кезекте тұрған шешелер мен жеңгелер, аға-бауырлар ортаға алып, қаумаласып әкетті. Көл-көсір ыстық ықылас, сабасынан асқан сағыныш. Бұлар бейне жер түбінен келген адамдар секілді. Жеңгелері жастай қала жағалап кеткен Демежанды «Төре бала» деп атайтын-ды. Тәңірім-ау, көптен ұмыт болып кеткен осы бір аяулы сөзді қайтадан естудің өзі қандай қымбат еді?!

— Төре бала-ау, келіншегің мен екеуін қалаға бардыңдар да, күрік болған тауықтай жатып алдыңдар ғой мүлде, — дейді үлкен ағасы Сағымжанның әйелі Қамария.

— Қатын алған, бәлем, өзіне жаққан екен. Бір жылдың ішінде соқталдай боп кетіпсің ғой, — дейді екінші бір жақын жеңгелердің бірі.

— Бибінің отауын білгендей-ақ тігіп қойған екенбіз. Отауларын жасауымен дайын тұр, барасыңдар да күмп ете қаласыңдар, — дейді үшінші бір кәрі жеңге.

Алғашқы абыр-сабырдан кейін әйелдер жағы Бибіні ортаға алып, отауға қарай ертіп кетті де, Демежан үй сыртында әлдекіммен сөйлесіп тұрған әкесінің қасына қайта оралды.

— Қалада не жаңалықтар бар? Ши-амбы, тағы басқа ұлықтар тегіс саушылықта ма? — деді Керімбай баласының бас-аяғына бажайлай көз жіберіп.

— Бәрі аман-есен... Дұғай-дұғай сәлем жолдады сізге. Ши-амбының сізге арнайы жеткіз деген өз сәлемі тағы бар. Онысын жата-жастана айтармын, — деп Демежан қастарында тұрған бөтен кісінің көзінше шешіле қоймады. Бірақ әкесінің оған шыдамы жетпей:

– Орыс пен Қытай арасына шекара тартылайын деп жатыр дейді Ғой. Ол не сөз? — деді мәймөңкелеп тұруды ұнатпайтын Әдетімен.

Демежан таң қалды. Таң қалғанда әкесінің сөзіне емес, қазақтың «Ұзын Құлағының» шапшаңдығына таңырқап тұр. Губернатор кеңсесінің өзінде соңғы бір-екі күнде ғана мәлім болған бұл хабардың қыр еліне қалай жетіп үлгергені, шынында да, қайран қаларлық еді.

– Сол естігеніңіз рас, көке. Менің сізге әкелген басты жаңалығым да, Ши-амбының айта бар деген сәлемі де осы мәселеге байланысты, — деген амалсыз езу тартып. — Бұл хабарды сіздер қалай естідіңіздер?

– Е, қалай дерің бар ма? Осындағы жұрттың бәрі гулесіп жүр ғой, әйтеуір, — деді Керімбай қабағын ашпаған суық қалпы. — Ал енді шешеңе бар. Біраз демалып, сусын басып алған соң қонақ үйге келерсің... Жаңа сен келердің алдында, Сымайыл зәңгі келіп түсті. Сол кісіге кіріп сәлем бер.

Соны айтып, өзі сыйлы кісілер отырған қонақ үйге қарай беттеді. Демежан онсыз да үлкен үйдегі шешелер қасына жетуге асығып тұрған. Ішке кірсе, Бибі де, Бабалық та осында екен. Бибі сандықтың аузын ашып, үлкендерге базарлық үлестіруге кірісіпті... Ажар анасы мана қаумалаған көпшіліктің арасында баласына деген сағынышын сарқа алмай қалса керек. Ішке кірген бойда Демежанды қайтадан құшақтап, айналып-үйіріле бастады. Өзінен әлдеқайда биік, теректей жігітті қоғадай иіп әкеліп, бетінен, маңдайынан аймалап сүйіп жатыр.

– Құлыным-ау, өзіңді қағаз сорып тастаған ба, биыл бір түрлі жүдеусің ғой? — деп қояды ара-арасында.

– Оны мына Бибіге айтыңыз, апа. Бәйгеге қосатындай, мені шөміштен қысып, жаратып жүрген — осы келініңіз, — дейді Демежан шешесінің сөзін қызық көріп.

Бұл сөзге Бибі кәдімгідей қысылып, қызарақтап қалды. Ол да өзінше дау айтып жатыр:

– Оның сөзін тыңдамаңыз, апа... Өзіңіз қыста жіберген тайдың еті мен тәтті-дәмдіңіздің бәрін осы балаңыздың өзі-ақ жеп тауысқан.

Жастардың жарастықты әзіліне былайғы жұрт мәз болып күлісіп жатыр. Кешікпей үлкен үйге дастарқан жайылып, қымыз құйыла бастаған. Бұл күнде жасы елуден асып, еті ауырлап, толыса түскен

Ажар бәйбіше бір ауылдың анасындай, Қолы ашық, дастарқаны мол, аса байсалды кісі еді. Керімбайдай ел ағасынын қатал мінезінен, ашу-айбарынан ығысқан жұрт, көбінесе, осы Ажардың төңірегіне үйіріле беретінді. Күйеуінің бойынан табыла бермейтін кейбір қасиеттерді осы бәйбішесі толықтырып, жамап-жасқап, бүтіндеп отыратындай еді. Аппақ шатырдай кимешек-шаршысына өмірі қылау түспейтін, қызыл күрең қатипа камзолының екі өңірінде қапсырмалы күміс түймелер үймелеген, екі қолының салалы саусақтары алтын жүзіктерге толы Ажардың қазіргі сәні де жұрттан өзгеше. Әке-шеше арасындағы қыс пен жаздай осы бір кереғарлықты тағы бір рет есіне алған Демежан анасының әлі де әжім айғыздай қоймаған нұрлы жүзінен көз алмай ұзақ қарап отырды. Өзінің де анасын шын қатты сағынғанын енді сезіне бастаған.

Бір кезде даладан самбырлаған әлдебір дауыс естіліп еді, көп кешікпей әлгі адам босағада тұрған бала-шағаны былай ығыстырып, ішке баса-көктеп кіріп келе жатты. Өзінің Майлық ағасы екен. Керімбайдың туған інісі, мал-жанына қарайтын майлығы мен сулығы... Үстіндегі түйежүн шекпеннің екі етегі далақтап, басындағы көнетоз елтірі тымағының бір құлағын ішіне жымырып алыпты. Манадан бері ат үстінде, мал аралап жүрген бе, қалашылардың хабарын естіп, шауып жеткен беті осы болса керек. Келе-ақ, Демежанды бассалып, маңдайынан сүйді. Орнынан тұрып сәлем еткен Бибіге де «төңір жарылқасын» айтып жатыр.

Майлық, әсілі, күпілдек мақтаннан да күр жүретін кісі емес еді. Алғашқы аман-сәлемнен кейін, ішін жарып әкетіп бара жатқан сол сөздерін түйдек-түйдегімен сыртқа шығара бастады.

– Мана сендер Сәмеке сазынан бері бұрылып, Шилібастауға еңкейгенде, мен Көкқайнарда қысырақтың үйіріне таңба бастырып жатқанмын. Қос ат жеккен қоңыраулы күймені көргенде, жылқышылар «апыр-ай, бұл кім болды екен» десіп аң-таң болып, ауыздарын ашып қалды... Ал мен бірден біле қойдым. «Мына кетіп бара жатқан — дәуде болса, не Шиямбының өзі, не біздің Демежан» дедім. Осы екеуінен басқа бұл өлкеде пәуеске мініп жүретін кім бар? Содан жүрегі құрғыр алып ұшып, шауып жеткен бетім осы.

Майлық ағасынын мінезін жақсы білетін Демежан іштей мырс-мырс күліп отыр. Өзінің бұл сапары енді жаз бойы осылай жыр болатынын да іші сезеді. Мақтаншақ туысын сөйлете түскісі келіп, биыл төрт түліктің қыстан қалай шыққанын, көктемгі өріс-қоныс жайын сұрастырған. Майлық мал жөніне келгенде қамшы салдырмайды, бірден желдей есіп жүре берді.

— Е, тәйірі, Барлықтың қалың қатпар қойнауы мен бүкіл Өбісін, Жараудың қоғасы мен қияғын сұр қазыдай кертіп жеген малдың қылшығы қисаятын ба еді. Алты ай қыс бойында Майлық ағаң бел шешіп ұйықтады ма екен?! «Ел иесі — Керімбай болғанда, мал иесі — Майлық» дегенді осы ел тегін айтып жүр дейсің бе? — деп бір кетті.

— Биыл көктемгі жайылым-өрісті де мольнан қамтып, біздің ауылдың төбесін көрмесе адасып кететіндей итіне қонатын біраз ағайынды бұл төңірекке жолатпай отырмын, — деп тағы шалқыды.

Бұрын тек Керімбай зәңгінің буына мас болып, қырып кете жаздап жүретін Майлық енді оған Демежанның буы қосылғанда, тіпті аспандай түсіп, жуық арада жерге қонатын түрі жоқ еді. Соны сезген Ажар бәйбіше осы тұста сөзге араласып:

— Жә, жетер... Шаршап келген баланың миын ашытпай қоя тұрсайшы, бар болғыр, — деп қайынысын тыйып тастады. Сонан соң Демежанға бұрылды да: — Үлкендер күтіп қалған шығар, енді қонақ үйге бар, балам. Кәрі зәңгі қамкөңіл ғой, дұрыстап сәлем бер, — деді.

Ажардың «кәрі зәңгі» деп отырғаны — төстегі Қараменде жағынан келген Сымайыл зәңгі еді. Бұл — Төртуыл ішінде Демежанның аса сыйлайтын адамы. Жас жігітті ол кісіге аса ыстық ететін тағы бір жай бар. Демежан Ши-амбының қолында аманатта болғанда, Сымайылдың өзімен тағдырлас Қайыңбай деген баласымен жұп жазбай бірге жүретін. Сол Қайыңбай кейін әкесінің қолына барып, әбден азамат болған шағында, осыдан екі жыл бұрын мезгілсіз қайтыс болған-ды. Алдағы жүздесудің ауырлау болатынын сезіп, Демежан орнынан көтеріле берді.

Қонақ үйде, әке қасында осы елдің әр руынан жиналған он шақты адам бар екен. Төрдің дәл төбесінде аппақ сақалы бауырына түскен, қапсағай ірі денелі, қас-кірпігіне дейін түгел ағарған Сымайыл зәңгі отыр. Бұл күнде «кәрі зәңгі» атанған, исі Төртуылдың ең үлкені, алдынан ешкім кесе өтпейтін қадірменді кәрісі. Оған тақау отырғандар — Шөтіктің атқамінері Қызылбала, Сымайылдың өз інілері Тойшы мен Мішай. Одан төменірек Қараменденің қазір көзге түсіп жүрген жас перілері Көксеген мен Байсерке жайғасыпты. Солардың қатарында осы төңіректегі Байғара мен Жауғаштың Түсіп, Тыныбай секілді елубасы, билерінің де отырғаны байқалады. Демежан есіктен кірген бойда:

— Ассалаумағалайкум! — деп он қолын көкірегіне қойып, дауыстап сәлем берді де, тұп-тура кәрі зәңгіге қарай қадам басты.

Қарттарға тән ауыр қимылмен жер таянып, Сымайыл да орнынан тұра берген. Демежанды бауырына баса құшақтап, екеуі төс түйістірген күйі бір сәт тұрып қалды. Қарт құшағын жазған соң, жас жігіттің маңдайынан сүйді де, жасты көзбен күйбеңдеп теріс айнала берді. Өз орнына қайта жайғасқаннан кейін де, тамағына кептелген түйіншекті жаза алмай, біразға дейін үнсіз отырып қалған. Демежан басқаларға да жағалай қол беріп, әкесінің төменгі жағына барып тізе бүккен кезде ғана, Сымайыл өзіне-өзі келіп, көкірегін қарс айыра терең күрсінді.

— Қалай, балам, қол-аяғын сау, аман-есен жүрсің бе? — деді Үні тарғылдана, Демежанға бұрылып. — Сені көргенде Қайыңбайым еске түсіп, кәрі жүректің тағы бір тулап қалғаны ғой. Қайыңбай екеулерін қандай едіңдер кеше?! Тел Қозыдай жарасып Қатар жүруші едіңдер-ау. Тайқия біткен тар маңдайға сыймады ғой менің Қайран Құлыным!

Үй ішіндегі Үлкендер Қарттың күй-жайын іштей ұғынып, әдейі Әңгімеге араласпай, сабыр сақтап отырған. Тек осы тұста ғана жан-жақтан жамырай тіл Қатысып, жұбату сөздер айтып жатты:

— Болған іске болаттай берік болыңыз, ақсақал. Босай беріп Қайтесіз...

— Е-е, жылап-сықтағаннан бірдеңе өнетін болса, жоқтау зары аз болып жатқан жоқ қой.

— Құдай бергенін алса да, берерін алмасын, — десіп жатыр.

Сымайылдың сол жақ тізесін баса, Әркімнің аузына бір қарап, он жастар шамасындағы, екі көзі шоктай жайнаған, басында зерлі тақиясы бар, дөңгелек жүзді, қоңырқай бала отыр еді. Кәрі зәңгінің көңіліне медеу тұтып, қайда барса да Қасынан тастамай ертіп жүретін, көп қыздың ішіндегі ендігі ұл баласы — осы ғана. Керімбай сол балаға назар тоқтатып, сәл бөгелді де:

— Құдайға шүкір, әлі де қолыңыз құр емес қой. Ендігі күнде Қасыңызға қарайып еріп жүрген мына бір қара домалақтың қайырын тілеңіз. Тіршілік болса, бұл да әлі-ақ азамат болып, адам қатарына қосылып кетеді, — деп өз тарапынан бір басалқы сөз айтқан.

Үй иесінің бұл лебізін Әр тұстан Қостаушылар табылды.

— Е-е, адам болды деген осы емес пе.

— Атасынын Қасына еріп, атын ерттеп беруге жарағаны аз олжа ма?

— Бәріміз де осы баладан өскен жоқпыз ба?! — дескен Қолпаш сөздер естілді.

Сымайыл үй ішін көзбен шолып, басын изектетіп аз отырды да:

— Қайтеміз енді... Қу жан кеудеден шықпаған соң, осы бір күшіктің тілеуін тілеп, от оттап, су ішіп жүріп жатқан арсыз пендеміз

Ғой, — деп ауыр күрсінді. — Сыбан Сабырбай ақын осындай бір әңгіме үстінде:

Жақсы да болса Қарағым,

Жаман да болса Қарағым.

Ұлым жаман дегенде,

Солтабай төре берер ме,

Жақсы туған Барағын. —

деген екен. Сол айтқандай, Қолда барды Қанағат етпеске амалымыз қайсы?! — деп Қасындағы баласын бауырына тартып, төбесінен иіскеп қойды. Сонан соң есіне әлдене түскендей: — Күдері, сен Демежан ағаңды білесін бе? Ол — сенін Қайыңбай көкеңнің жолдасы Ғой... Бар, ағаңа сәлем бер! — деді.

Күдері өткір бала екен. Жүзі балбұл жанып, орнынан атып тұрды да, Демежанның алдына келіп иіліп сәлем берді. Демежан оны жібермей, бетінен сүйіп, Қасына отырғызды.

— Қалай, оқып жүрсін бе? — деді баланын арқасынан құшақтап.

— Мен оқуды әлдеқашан тауысқам...

— Тауысқаны қалай? Дүниеде сен оқитын оқу қалмағаны ма сонда?

— Қоқымбай молда бізді екі жылдай оқытты да, өз оқуы таусылып қалған соң, бәрімізді таратып жіберді.

Күдерінің сөзіне үйдегілердің бәрі қыран-топан күлісіп жатыр.

— Әй, баламысың деген!

— Болмаған соң шынын айтты-ау ақыры...

— Дегенмен тіл сындырып, Қара танығанының өзі қаншалық. Бір адамға Қоқымбайдың оқуы да жетіп тұр, — десіп отырғандар әр тұстан кеу-кеулеп әкетті.

Демежан Күдерінің зеректігіне қызығып, Сымайыл зәңгіге: «балаңызды қаладағы Қытайша оқуға берсеңіз нетті»деп айтуға бір оқталды да, бұл жағынан аузы күйіп қалған Қарт жалғыз ұлды Қолдан шығармасын сезіп, іркіліп қалды.

Осыдан екі жыл бұрын Қайыңбай қайтыс болғанда, Демежан әкесімен бірге барып, марқұмға топырақ салып қайтқан-ды. Содан кейін Сымайыл ақсақалды көріп отырғаны осы. Баласынын қайғысы қарт адамға оңай тимеген секілді, содан бері кәрі зәңгі күрт төмендеп, шөгіп кетіпті. Қайыңбай өлімге қиятын жан ба еді, шынында? Он екіде бір гүлі ашылмай тұрып, не бәрі жиырма бір жасында Қыршынынан қиылды.

Демежан мен Қайыңбай Ши-амбының қолында аманатта жүргенде табысқан. Ол кезде Аймақ орталығы Дөрбілжінде. Қайыңбай бұдан бірер жыл бұрын келген екен, екеуі жаңадан ашылған қытай мектебінде бірге оқыды. Көпшілігі қытай, маньчжур, сібе-солаң балалары. Ішінара аманатқа берілген қазақ балалары да ұшырасады. Солардың арасынан жасы өзі құралпы, түр-тұлғасы қазіргі күдеріге келетін, бетінен қан тамған өңді бала Демежанның назарын бірден аударған. Көп ұзамай екеуі дос болып кетті. Қайыңбай ана тілін ұмытыңқырап қалған екен. Оның есесіне қалмақша мен қытайшаға судай ағып тұр. Демежан оған қазақша үйретіп, Қайыңбай бұған қытайша үйренуге көмектесіп, жатақханада екеуі қойындасып бірге жататын болды. Қайыңбай өзінің жаугершілік жылдары қалмақ қолына түсіп кеткен қазақ баласы екенін ғана біледі екен. Одан арғысын таратып айта алмайды. Қайыңбайдың қандай өткелектен өтіп келгенін кейін білді ғой екеуі де. Оның Сымайыл зәңгінің баласы екенін, кешікпей әке мен бала табысып, зор қуанышқа кенелетінін Қайыңбай Ши-амбыдан еншіге бір тоған су алып, ел алғысына бөленетінін Демежан ол кезде қайдан білсін.

Қайыңбай әкесімен табысып, аймақ орталығы Дөрбілжіннен Шәуешекке көшкеннен кейін де, екеуі ескі жамбылдың ішінде үш жыл бірге оқыды. Мектепті бітірген соң, Демежан қалада тілмаш болып қалды да, Сымайыл зәңгі өз ұлын үйлендірмек болып, ауылға алып кеткен. Қайыңбайдың ептеп өкпесі ауыратын еді. Қымыз ішіп, денсаулығын түземек болып, екі-үш жылдай ауылда жүріп қалды. Соңғы рет көріскенде реңі тым жақсы сияқты еді. Демежанды жайлаудағы өз ауылына қонаққа шақырып кеткен. Бірақ қайта көрісуге тағдыр жазбады ғой. Қаладан қайтар жолда Бахалдайдың үйіне түсіп, шай ішіп аттанған екен. Ауылға ауырып барыпты да, үш күн жатып қайтыс болыпты. «Ши-амбыдан бір тоған су алатын қазақ сенбісін» деп, халдайлар үзеңгісіне у жағып жіберді ме деген күдік бар...

Демежанның ой желісін үйдегілердің дабыр-дұбыр әңгімесі бөліп жіберді. Бұл кезде үлкендер жағы алда болатын ас жайын сөз ете бастаған екен. Ертең Төртуылдың басты-басты адамдары төменгі Мәмбет ішіндегі Отыншы бидің асына аттанбақ көрінеді. Сол асқа

бірге барайық деп, Керімбай кеше Сымайыл зәңгіге кісі жіберіп, арнайы шақыртып алғаны мәлім болды. Қымыздан кейін, шай дастарқаны үстінде ендігі бір алуан әңгіме сол ас туралы болып еді.

Күні кеше, алпысыншы жылдардың ортасында, жергілікті Маншың өкіметіне Қарсы көтерілісте дүнгендерге қосылып, Байжігіт қолын бастаған Мәмбеттің атақты биі Отыншы өткен жылы осы уақытта өз ажалынан қайтыс болған-ды. Отыншы өз тұсында осы отырған Сымайылдың да, Керімбайдың да көп араласқан, қарулас, дәмдес болған адамы. Көтерілістің бас кезінде осы Сымайыл бастаған Төртуыл жігіттері де Байжігіт қолымен бір сапқа тұрып, Хэбен-амбы мен Шаған-кегеннің әскеріне қарсы атой салып, бірге шабысқан. Сібеті өзенінің төменгі аңғарындағы қазір «Кәпір қашқан» аталатын сары жазықта көтерілісшілер Маншың әскерін алғаш рет ойсырата жеңді. Бұл шайқаста дүнгеннен шыққан Бор батыр мен Байжігіт ішінде Сайболаттан шыққан Қоныз батыр ерекше көзге түскен. Алғашқы жеңістен кейін, Шаған-кегеннің шабуылы кезінде көп шығынға ұшырап, тоз-тозы шығып босып кеткен Төртуылдар ес жию үшін осы Құлыстайда қалып қойды да, Байжігіт жағы жау әскерінің өкше ізіне түсіп, Еренқабырға бөктеріндегі сонау Манас өзеніне дейін қуып барды.

Байжігіт тайпасын ереуілге көтеруде баяғы Қабанбай батырдың шөбересі Әділбек пен Тоқыр бидің де қосқан үлесі аз болған жоқ. Әділбек «атам Қабанбайдың сандықта жатқан туы еді» деп айбынды ақ ту көтеріп шыққан. Қолдарындағы қару-жарақтан гөрі Байжігіт елін қатты желіктіріп, жеңіске құлшындырған — осы ту болатын. Байжігіт рулары дүнгендермен бірге, қашқан жаудың қыр соңынан қалмай Манастан ары асырып тастады да, Еренқабырға бөктерінде бес-алты жыл дәурен сүрді. Орталарынан Құлдың Отыншысын хан көтеріп, Тоқырды би, Қоңыз батыр мен Әділбекті бас сардар сайлап, Манас бойында бес-алты жыл бойы Қабанбайдың ақ туы желбіреп тұрды.

Бірақ, амал не, ол дәуір ұзаққа бармады ғой. Көп ұзамай, жетпісінші жылдардың басында көтерілісшілер жеңіліп, Маншың өкіметі қайта келіп орнады да, Байжігіт ауылдары арып-тозып, Тарбағатайға қайтып келуге мәжбүр болды. Көтеріліс басшылары: Отыншы, Әділбек, Тоқыр ауылдары өкіметтің жазалаушы әскерінен жасқанып, бұрынғы өз мекендеріне де тұрақтай алмай, орыс жеріне таман ойысқан. Бастарына күн туа қалса, ары қарай көше жөнелуге ыңғайлы болсын деп, Барлық тауының Алакөл жақ бөктеріне қоныс аударып, әлі күнге дейін әліптің артын бағып отырған жайы бар еді...

Енді, міне, қалың Мәмбет Отыншыдай арысына үлкен ас беріп, өздерінің бұл дүниеде әлі бар екенін бір әйгілемек көрінеді.

Отыншының өз ұлдары момындау болғанымен, қазір Шәйі деген немересінің аты дәуірлеп жақсы шығып тұр. Атасының аруағын асырып, артын үлкен аспен таратуға бел буған — сол жас жігіт, намысты немересі деседі. Бұл ас туралы исі Байжігітке, көршілес Төртуыл мен Керейге, іргесіндегі тума-тоқпаққа осыдан үш ай бұрын сауын айтылған-ды. Шақырылған жерге бармай қалу — ел атына намыс. Әсіресе, Керімбай, Сымайылдай ел ағаларына үлкен сын болуы мүмкін. Сондықтан бұл төңіректегі ауылдар соңғы айларда дәмелі деген аттарын жаратып, күреске түсетін палуандарын сайлап, үлкен әбігер, дайындық үстінде болатын.

Үйде отырған үлкендер алдағы ас жайында біраз әңгіме қылып келді де, осы күнге дейін қанша айтса да жыры таусылмайтын баяғы жаугершілік жылдарына қайта ойысты. Сол бір ереуілді күндер еске түскенде, «ой-пой, ол да бір дәурен екен ғой» десіп, желпінісіп қалатын әдеті. Ел санасында өшпес із қалдырған Шаған-кегеннің қанды жорығы, атақты Бор батыр соғысы көп жыл бойы айтылып келе жатса да, мұндай бас қосуларда тағы бір рет сөз болмай қалмайды. Бұл рет әңгіме өрбітіп, сөз бастап отырған — Сымайыл зәңгі. Өйткені, Шаған-кеген жорығы кезінде көп шабылып, қатты шығынға ұшыраған — Төртуыл рулары болса, оның ішінде Сымайылдың өз басы тартқан қайғы-қасіретте аз емес-ті. Соны білетін Демежан жаңағы бір сәтте әдейі сөзге араласып:

— Зәңгі ата, осы оқиғаларды көзбен көріп, қолмен ұстаған адамдардың бірі — өзіңіз ғой. Сол шапқыншылықтың әсіресе, Қайыңбай тағдырына байланысты жерін өз аузыңызбен бір айтып беріңізші! — деп қолқа салған.

Кәрі зәңгі көп күттірген жоқ, көсіліп сөйлеп кетті. Демежан оның әңгімесін өзі білетін деректермен толықтыра, тереңдете ұғынып отырды. Сымайылдың айтуынша, Тарбағатайда көтеріліс туын тұңғыш көтерген — қазақтар емес, Бор батыр бастаған дүнгендер. Бор батыр сол кезде жасы жиырма бестерге енді келген, бақан бойлы, апай тос, алып азамат болса керек. Бай дүнгендердің есігінде көп жүрген, тесік өкпе, кедей жігіт екен. Жергілікті Маншың өкіметі мен бай қожайындарының қорлығына шыдамай, маңайына өзі секілді тілеулестерді топтап, алғаш бас көтерген — сол Бор көрінеді. Ал, кейін қазақ пен дүнген бірігіп, ереуілдің өрши түсуіне Тобықтағы Шаған-кегеннің қазаққа қарсы жүргізген қанды жорығы себеп болыпты.

Ол кезде Тарбағатайда ішкеріден жер ауып келген дүнгендер қазіргіден әлдеқайда көп болатын. Көтеріліс күннен-күнге ұлғайып, Бор батыр көтерген ақ тудың астына қазақтардың да жинала бастағанын көрген аймақтың сол кездегі әміршісі — Хәбен-амбы

Қолындағы Әкімет Әскерімен бүлікшілерге төтеп бере алмасын сезеді де, мұсылмандарға қарсы ол да өзінше будда ұранын көтеріп, «крест жорығын» ұйымдастырғысы келеді. Қобықтағы қалмақ діншілдерінің қолтығына су бүркіп, Шаған-кегенді қазақтарға қарсы айдап салады. Осы кезге дейін шөре-шөре боп келген қалмақтарды Цин империясының толық хұқықты азаматы деп танып, оларға осындағы сібе-солаң халдайлары сияқты артықшылықтар беруге уәде етеді. Қазақ пен қалмақтың ежелгі ірге жаулығын қайта қоздырып, екі ортадан пайда түсірмек болады.

Айралы амбының бұл әрекеті нәтижесіз болған жоқ. Найза, қылыш, садақтың сыртында мылтықпен қаруланған қалмақ қолы Маншың Әскерімен бірлікте бейғам жатқан қазақ ауылдарына тұтқиылдан шабуыл жасады. Қазақтың қырылғаны қырылып, аман қалғаны тоз-тозы шығып, тау-тастың арасына сіңіп кетті. Сәл ертерек қимылдағаны қопарыла көшіп, Емiлдiң Алакөлге құятын сағасына дейiн, ендi бiр бөлiгi Тарбағатайды бөктерлеп, Ақшоқы, Мұқаншы маңына дейiн босып барды. Бiрақ көздерiне қан толып, әбден құтырынып алған Хэбен-амбы мен Шаған-кегеннiң әскерi мұнымен тоқтаған жоқ, үрiккен елдiң өкше iзiне түсiп, Қатынсу өзенiнiң бойында сығылысып отырған босқын елдi тағы да қырғынға ұшыратты. 1864 жылы, 23-24 қазанда екi күнге созылған қанды қасапта бала-шағасымен қосқанда үш мыңға жуық қазақ қырылғаны белгiлi. Бұлар, негiзiнен, Төртуылдың Бұқа тармағына жататын ауылдар едi. Адам қаны судай төгiлген сол ара қазiр «Ойран» деп аталады. Шаған-кеген сол жолы көзiне түскен тiрi жанды түгел қырып, олжаға түскен көп малды алдына салып айдап қайтты.

Сол күндерi Сергиопольдағы орыс бекiнiсiнiң бастығы осы оқиға жайында Омбы генерал-губернаторына арнайы хат жолдап: «Қаратал-Қатынсу бойындағы адам өлiгiнен қазiр аяқ алып жүре алмайсың. Ал адам етiн жеп дәндiккен иттер қазiр әрi-берi өткен жүргiншiге шабатын болды. Әлекселер сасып-шiрiп, iндет тарататын қаупi бар. Сол өлiктердi жинап көмiп, құтырған иттердi атуға қосымша қаржы, оқ-дәрi бөлуiңздi сұраймын» деп өтiнiш жазғанын Демежанның архивтен тауып оқығаны бар.

Шаған-кегеннiң алғаш келiп соқтыққан жерi — Тарбағатайдың төскейiнде отырған Сымайылдың ауылдары едi. Ел жайлаудан жаңа түскен кез болатын. Көшi-қонның әлегiмен бейғам отырған жұрт қолма-қол атқа қонып, жасақ жинап, жауға қарсы ұрыс салуға кiрiстi. Еркектер түгел ат үстiнде, ауылда тек қатын-қалаш, бала-шаға ғана қалған-ды. Жау әскерi көзiне көрiнген еркек кiндiктiнi көрi-жасына қарамай найзаға шаншып келе жатыр дегендi естiген Сымайылдың әйелi Айтолқын үйелмелi-сүйелмелi екi ұлын — Есiм

мен Қайыңбайды қолына түскен бір атқа мінгестіреді де, «тез барып Әкелеріңе қосылыңдар» деп қоя береді. Сол кезде Есім он жаста, Қайыңбай алты-ақ жаста болса керек.

Арада көп айлар өтеді. Жау шабуылына төтеп бере алмай, ел үркіп батысқа қарай ауады. Кейін қазақтар қайтадан күш алып, Шаған-кегеннің әскерін кері қуады. Тарбағатай өңірінде көтерілісшілер жеңіске жетіп, Маншың билеушілері бас сауғалап қашуға мәжбүр болады. Жаугершілік кезінде тоз-тоз болып, жан-жаққа бытырап кеткен ел өз мекендеріне қайта оралады. Қаза болғандарын арулап көміп, тірі қалғандары тіршілігін істей бастайды. Бірақ басқанын орны толса да, Сымайыл шаңырағына төнген қасірет бұлты сейілмейді. Өйткені, баяғы жайдақ атқа мінгестіріп жіберген Сымайылдың екі ұлы — Есім мен Қайыңбай сол бойы ұшты-күйді жоғалған еді. Не өлі екені, не тірі екені белгісіз. Сымайыл жан-жаққа адам шаптырып, сұрау салдырып, екі баласын қанша іздегенімен, көрдім-білдім деген бір пенде шықпайды.

Сол кезде жасы қырықтан асып кеткен Сымайыл бұл қайғыны көтере алмай шөгіп, жатып қалған екен. Төртуыл жігіттерінің сары аяқтарды өкшелей қуатын Манас жорығына қатыспай, елде қалуының бір себебі—осы болатын... Бірақ өмірден үміт үзіп, күпірлік келтіруге болмайды екен. Бәйбішесі Айтолқын егде тартқан шағында, араға жылдар салып, шекесі торсықтай тағы бір ұл туады. Сымайыл тек осыдан кейін ғана өңірге тәубе қылып, ел тірлігіне араласа бастаған екен. Қайтадан атқа қонып, Тарбағатайдың екі бетінде бытырап жүрген ағайындарын жинауға кіріседі. Дүниеден күдерімді үзгенде туған бала деп, жас нәрестенің атын Күдері қойған-ды. Сол Күдерісі ғой — қалқайып қасында отырған мына бала.

Күдері екі жасқа толғанда, Сымайыл отбасы ойда-жоқта тағы бір қуанышқа кенеледі. Күндердің бір күнінде ауылға алыс сапардан арып-шаршап, бір қалмақ кемпірі келіп түседі. Бұл — ертеде қалмақтан олжаға түсіп, осы елдің бір жігітіне тиген, күйеуі өлген соң Сымайылды паналап, Есім мен Қайыңбайға күтуші боп жүретін, кәдімгі Бойқа кемпір еді. Ана жылғы қалмақ шапқыншылығы кезінде осы Бойқа аяқ астынан жоғалып кеткен-ді. Ауылдағылар оқта-текте оны да еске алып, «сірә, сонда туыстарына ұшырасып, бірге еріп кеткен болар» десетін. Сол Бойқа аяқ астынан келе қалғанда, тағы бір жоқтары табылғандай, ауыл адамдары қуана қарсы алады. Жұрт жапа-тармағай жөн сұрасып жатқанда, төрде отырған Бойқа төбеден жай түскендей етіп:

– Уа, Сымайыл зәңгі, сүйінші! Айтолқын бәйбіше, сүйінші! Мен сендердің өлгендеріңді тірілтіп, өшкендеріңді жандырайын деп

келдім! — демесі бар ма.

Мына сөзді тұтқиылдан естігенде Сымайылдың жүрегі жарыла жаздаған. Ал босағада тұрған Айтолқын Құстай ұшып келіп, Бойқаның аяғын Құшып еді:

— Не деп отырсың, Бойқа-ау?! Сүйіншіге қалағаныңды ал... Әлде Есім мен Қайыңбайдан бір хабар бар ма? Екеуінің қайсысын тауып келіп отырсың? Тек тезірек айтшы, жарқыным, — деген Қайран ана сабыр-тағаттан айрылып.

— Есіміңді біле алмадым... Ал Қайыңбай тірі, — дейді Бойқа. — Ол қазір Дөрбілжіндегі үлкен ұлықтың қолында тұр. Қаласаң ертең-ақ ертіп апаруыма болады.

— Шын ба айтып отырғаның? Осының анық хабар ма өзі? Бұл деректі сен қайдан естідің? — деп бұрын да есек дәмемен талай жерге барып, әбден аузы күйіп қалған Сымайыл кемпірді сұрақтың астына алады.

— Қайыңбайдың қолынан жетелеп апарып, ұлыққа өз қолыммен тапсырсам, бұдан анық хабар бола ма? — дейді Бойқа мардамси күліп. — Балаң үш жылдан бері Дөрбілжіндегі Ши-амбынын қолында. Кеше ғана өз көзіммен көріп, амандығын біліп келіп отырмын.

— Ал Қайыңбай сенің қолыңа қалай түсіп жүр?

Қалмақ кемпірінің бұдан арғы әңгімесінен Сымайылдың ұққаны мынау болды. Бойқа аласапыран жаугершілік кезінде Қайыңбайды өрістегі көп малдың арасында жылап жүрген жерінен тауып алыпты. Бір шерік найзамен шанышқалы жатқанда, баланы танып қалып, үстіне түсіп, құтқарып алады. Бала да Бойқаны танып, шешесін көргендей бассалады. «Бұл қазақ емес, менің немерем»деп сендіреді Бойқа шеріктерді... Қайыңбайдан жөн сұрап көрсе, бала шауып бара жатқан ағасының артынан сыпырылып түсіп қалғанынан басқа ештеңе айта алмайды. Содан не керек, Бойқа баланы алдына мінгізіп алады да, шабындыдан түскен олжа малын айдаған қалмақ көшімен бірге, туған жері Қобыққа қарай тарта береді.

Жылдар өтіп жатады... Кемпірдің тәрбиесінде жүрген Қайыңбай он екі жасқа толады. Бойқа байғұс та қартайып, зауал шағына жақындайды. Бала Бойқаның өз қаны емес, түбі шикі екенін сезіп қалған қалмақтар арасында күңкіл-күңкіл сөз шыға бастайды. Содан күндердің күнінде кемпірге мынадай ой түседі ғой: «Қой, бүйтіп жүріп байғұс баланың обалына қалармын. Мұны бір сенімді

Қолға тапсырайын» дейді. Сол оймен Қайыңбайды ертіп алады да, көтеріліс басылған соң Маншың өкіметі қайта орнап жатқан Дөрбілжін қаласына келеді. Аймақ әміршісі Ши-амбының алдына кіріп, бар шындықты жасырмай түгел баяндайды:

– Бұл бір қазақтың көсемінің баласы еді. Жаугершілікте ата-анасы басқа жаққа ауып кетті де, бала менің қолымда қалды. Өзім болсам қартайдым, енді бұл балаға ие болатын шама жоқ. Осыны сізге аманат етіп тапсырсам деймін. Ата-анасы аман болса, түбінде бір іздеп келіп табар. Таппаса сізге бала боп қала берер.

Ши-амбы баланы қабылдап, әкесінің атын, ұлтын, мекен-жайын түгел жазып алады. Көңілі тынған кемпір еліне қайтады. Бірақ арада екі-үш жыл өткенде Бойқаны тағы бір ой мазалай береді. Баяғы босып кеткен қазақтар өздерінің ата-мекендеріне қайтадан оралыпты деген хабарды естіп жүрген. Енді ол өлер шағында өзінің тәңірінен қорқа бастайды. «Бір кезде Сымайылдың жақсылығын көп көріп ем. Айтолқынның қолынан талай дәм татып ем. Баласының хабарын айтпай кетсем, бұрқын алдында мойныма қарыз болар» дейді өзіне-өзі. Сол тәуекелмен елінен шыққан Бойқа жол-жөнекей Дөрбілжінге соғып, Қайыңбайдың амандығын біледі де, бөгелмей Сымайылдың ауылына тартады.

Мына әңгімені естіген ауыл адамдары қуаныштан мәре-сәре болып, арты тойға айналып кетіп еді. Сымайыл Бойқаның жақсы хабары үшін, сүйіншіге: астына ат мінгізіп, үстіне шапан жауып, тіркеуіне түйе жетелеткен. Ал өзі бұдан ары күтуге шыдамы жетпей, ертеңінде-ақ Дөрбілжінге аттанып кетіп еді. Үлкен ұлықтың алдына кіріп, бұнда не жұмыспен келгенін жасырмай ашық айтты.

– Сіз — біздің ханымызсыз, тақсыр. Қазақта: «хан екі сөйлемейді» деген сөз бар. Балам сізде, сіздің қолыңызда тұр, — деді қадалып.

Айғақ куәсын алдына сала, сойдақтаған айқын ізбен келіп тұрған қазақтан Ши-амбы да бұлтара алмаса керек, тез мойындайды.

– Иә, сондай бір баланың менің қолымда жүргені рас. Айтқан деректеріңе қарағанда, ол баланың сенікі болуы да ғажап емес. Бірақ менің де бір шартым бар, — дейді ұлық баланы бірден қолынан жетелетіп жібергісі келмей. — Қайыңбайды өзімен бірге оқитын қырық баламен бірге сапқа тұрғызып қоям. Солардың ішінен дөп басып танысаң — бала сенікі.

Сымайылдың сасқан жері осы болды. «Құдай ұрып баламды танымай қалам ба» деп шошыған. Өз көзіне сенімі жоқ, балаларының

күйігінен жылай-жылай соңғы жылдары жанары да бұлдырай бастап еді. Осылай қиналып тұрғанда, оған кенет бір ой түседі.

— Мен болсам қартайған адаммын. Мүлт кетуім мүмкін. Қайыңбайдың үйде бойжетіп отырған Мөржан деген әпкесі бар. Менің орныма бауырын сол танып алса қайтеді? — дейді ұлыққа.

Ұлық бұған да келіседі. Сымайыл сол күні қос атпен кісі шаптырып, он жақта ұзатылғалы отырған Мөржан сұлуды алдырған екен. Екеуі уәделі күні ұлыққа кіреді. Ши-амбы, шынында да, бір үлкен залға біркелкі киінген қырық баланы тізіп қойған-ды. Сол топтың ішінде осы Демежан да бар еді... Мөржан көп бөгелген жоқ, есіктен кірген бойда балаларға жалт етіп бір қарады да, дәл ортада тұрған Қайыңбайды шырқырап барып бассалды. Екеуінің ұқсастығы адам тан қаларлық еді.

«Хан екі айтпайды» деген қағида бар. Ши-амбы да енді Қайыңбайдың Сымайылдың баласы екеніне шәк келтірмейді. Сымайылдай қазақтың беделді адамымен дос-жар болуға өзінің де ықыласты екенін білдіреді.

— Дау жоқ, бада сенікі, — дейді ол Сымайылға. — Бірақ Қайыңбай қазір мектепте оқып жүр. Сол оқуын бітіргенше менің қолымда аманат ретінде қала тұрсын. Баланды ауылға апарып, қуаныш-тойыңды жаса да, мауқын басылған соң қалаға қайта әкелетін бол.

Онсыз да қуаныштан есі шығып тұрған Сымайылдың көнбеске амалы қайсы. Ұлық не айтса да мақұлдап бас изей береді. Бұлар Қайыңбайды ертіп елге қайтар алдында, Шиамбы өзінің ұлықтығын тағы бір көрсетіп қалады.

— Қайыңбай бірнеше жылдан бері маған да бала болып, мүлде бауыр басып кетіп ем. Ал енді еліне қайтарда балама қандай енші берейін? Мал керек пе, әлде алтын-күміс қолайлы ма, керегіңді айт! — дейді. Сонда Сымайыл ойланып қалып:

— Тақсыр, әділдігіңе көзім жетті. Баламды аман-есен қайтарғанының өзіне мың да бір рақмет! Маған малдың керегі жоқ, мал өзімде де бар. Алтын-күміс асылыңның да керегі шамалы, ол да біздің Тарбағатайдың қойнауынан табылады. Егер Қайыңбайды шын балам деп енші бергің келсе, дәл іргемізде ағып жатқан Сібеті өзенінен бір тоған су бер. Біз де егін салып, ел қатарлы күн көрейік, — деген екен.

— Жарайды, айтқаның болсын. Сен, шынында да, өз еліңнің қамын ойлайтын ақылды адам екенсің, — дейді Ши-амбы Сымайылға разы

болып.

Соның артынан көп кешікпей Қайыңбайдың атына бір тоған суға мөр басып, қағаз жасап береді. Бұрын Тарбағатай төсінен құлап аққан өзен атаулы тек халдайлардың меншігі саналатын. Сымайыл — бұл Құлыстайда бір тоған суға ие болған бірінші қазақ. Сол жылдан бастап қалың Қараменде мен Жұмықтоғас Сібетінің он жақ қабағынан тоған қазып, су шығарып, Үштөбе мен Арқарлы жазығына егін салатын болды. Қазір, несін айтасың, Бұқа атаңның балалары ақ бидай мен қызыл бауырсаққа бүйірлері шығып, жырғап отыр...

Сымайыл әңгімесін айтып бітіргенде, манадан мүлгіп тыңдап отырған Үлкендер жан-жақтан жамырай үн қатып, гулеп кетті.

– Қайран Қайыңбай тым ерте, қыршын кетті дегеніміз болмаса, біздің елдің бағына туған бала болды ғой.

– Ойбай-ау, соның арқасында аузымыз ақ нанға тиіп отырған жоқ па. Бұрын халдайлардан бір қап бидайды бір қараға әрең алмайтын ба едік.

– Қасиетіңнен айналайын, Қайыңбай — шын әулие ғой. Әулиелігі сол — қазір жұрт марқұмның зиратына ақтық байлап, басына сиынып түнейтін болып жүр, — десіп төрде отырған Мішай, Қызылбала, Тойшы секілді ақсақалдар бірін-бірі қостаған шүкірана сөздер айтысып жатты...

Бұл кезде қас қарайып, ымырт үйіріле бастаған-ды. Үлкендер ақшам намазын оқып алғаннан кейін, мана бата жасалған құнан қойдың еті піскенше, тағы біраз әңгімелесіп отырды. Өзі сөз бұйдасын ұстап, серке сөйлеп отырмаса да, сөніп бара жатқан әңгіменің отына май құйып, маздатып жіберуге келгенде Қызылбала өте шебер еді. Сол кісі әлдене есіне түскендей қозғалып қойды да:

– Осы баяғы Бор батырдың соңғы тағдыры не болды? Соның аты кейін естілмей кетті ғой, — деді үйдегілерге жағалай көз тастап.

Бор батыр жайын Керімбай жақсы біледі екен. Сол таратып айтып берді.

– Талай соғыс, небір қан төгістен аман өткен Бордың ажалы өзінің туыстарынан болды ғой, — деді сәл ойланып қалып. — Кейін дүнгендер арасында ала ауыздық туып, Бордың айтқанына көнбей бұра тартатындар көбейе бастайды. Араға жік салушы — Бор бұрын есігінде жалшы боп жүрген бір бай дүнген екен. «Сен кеше күнін

көре алмай жүрген малай едің, бүгін қалай көсем бола қалдың?» деп, бір күні Әлгі екеуі қатты сөзге келісіп, арада жанжал туады да, жаңағы бай Бордың арқасына пышақ салып жібереді. Ақыры сол жарадан оңала алмай қайтыс болды ғой, бейшара.

— Апыр-ай, байғұстың бағы жанбағаны болмаса, ол да көзсіз ердің өзі еді-ау! — деді Сымайыл басын шайқап қойып. — Алғашқы соғыста талай рет бірге болдық қой. Өзінің оққағары бар ма, небір шайқаста бойына найза-қылыш дарытпайтын. Сарыаяқтардың тобына араласқанда, қойға тиген қасқырдай, ол жүрген жер есіктей боп ойылып қалатын. Шеріктер білтелі мылтықтарын оқтап үлгергенше, бастары домалап жерде жатар еді... Ал енді Қоныз батыр екеуі тізе қосқанда, ол кезде Құрман қажыны солай атайтын едік қой, жау әскерінің ту-талақайын шығарушы еді. Кейін сарыаяқтардың жүрегіне майдай тигені сонша. «Бор келе жатыр» дегенде, зәре-құты қалмай тым-тырақай қашатын болған.

Осы кезде манадан әңгімеге араласпай үнсіз отырған Байсерке орнынан қопандай көтерілді. Бұл бір батырға біткен тұлғасы бар, басы кіші-гірім қазандай, жауырыны тұтас, көрсе көз тоятын алып жігіт еді. Ертеңгі асқа Төртуыл елінен бара жатқан мықты палуандардың бірі — осы Байсерке. Сол алып күш иесі аяқ астынан гүр ете қалды да:

— Манадан бері Бор батырды да, Қоңыз батырды да жер-суға сыйғызбай мақтап жатырсыңдар. Бәрі де батыр екен, ер екен... Сонда осылар Еженханнан неге жеңілді? Манасқа дейін барып тұрып, неге қайта қашты? Мен осыны түсінбеймін, — деді аюдай қорбаң-қорбаң етіп.

Үлкендер жағы: «рас-ау, осы біз неге жеңілдік?» дегендей, біразға дейін ешқайсысы жауап бере алмай, бөгеліп отырып қалған. Сәлден соң Керімбай ғана басын көтеріп:

— Е-е, патшаның аты — патша. Еженханның кәріне кім қарсы тұра алады? «Көп қорқытады, терең батырады» деген сол да, — деді онша тереңдемей.

— Неге жеңілдік дейсің бе? Оның себебін мен айтайын, — деді Қызылбала. — Бәрі Әділбектен болыпты ғой. Бор батыр «Қабанбайдың туын маған бер» деп сұрағанда, Әділбек намыстанып, бермей қалыпты. Егер сол жолы туды бергенде, Бор сарыаяқтардың тұқымын тұздай құртып, ішкеріге дейін қуып тастағандай екен.

Мұның бәрі ел аузындағы жай лақап, бос әңгіме ғой, әрине. Бірақ кім не айтса соған сенетін қазекең: «Қап, Әділбек балалық

жасаған екен» деп, оған да Қатты Өкініп жатыр.

Демежан жымыып күлді. Жас жігіт ол көтерілісті Өз көзімен көрмесе де, оның шығу төркінін де, жеңілу себебін де жақсы білетін еді. Қызылбаладай аңғырт ағайынға түзету жасамай Қала алмады.

– Мәселе туда тұрған жоқ-ау, ақсақал. Егер Қабекеннің туы ұрпақтарын желеп-жебейтін болса, өзінің немересінің қолында тұрып-ақ қолдай бермей ме... Істің төркіні мүлде басқада жатыр, — деп үлкендерді тегіс аузына қаратып алды да, Өз ойын жылдам таратып айтып кетті.

Жалпы, Шығыс Түркістанда 1864 жылы басталған дүнгендер дүрбелеңінің шығу тегін түсіну үшін, Маншың империясының сол кездегі ішкі-сыртқы жағдайына көз жіберу керек.

Шәуешек маңындағы аз санды келімсек дүнгендерді түртіп оятқан күш не десеңіз, оның түп-төркіні сонау Хансу-Шыңхайдағы дүнген көтерілісіне барып жалғасады. Оның арғы жағын қаза берсең, Ішкі Қытайда әлденеше өлкелерді қамтып, 1850-1865 жылға дейін созылған шаруалардың Тайпин көтерілісімен кіндіктесіп жатыр. Өздерін жеке мемлекет деп жариялаған осы «Тайпин тянгоның»¹³ дүмпуімен, а дегенде Хансу-Шыңхай өлкелеріндегі қалың дүнген көтерілді де, оның лаулаған өрт ұшқыны келіп, Шығыс Түркістандағы дүнгендер мен ұйғырларды шарпыды. Тасқындаған халық қаһарына өкімет әскері төтеп бере алмай, Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтары уақытша көтерілісшілердің қолына қарап қалды. Ұлт-азаттық жолындағы бұл күрес бара-бара бүкіл Қашқарияны қамтып, онда Жақыпбек төре басқарған «Жеті шәрі» мемлекеті құрылып жатты. Бір жағынан Еуропа елдерінің шапқыншылығына ұшырап, екінші жағынан Өз ішіндегі «Тайпин көтерілісін» басамыз деп әбден титықтаған Цин империясы, енді бір бүйірден Шығыс Түркістандағы ұлттар бүлінгенде, не істерін білмей қатты сасқаны рас еді. Енді олар уысынан шығып бара жатқан Шыңжанды қандай құрбандықпен болса да ұстап қалуға жанталасты. Өз күшінің жетпейтінін сезіп, амал жоқ, көрші мемлекеттен көмек сұрауға мәжбүр болған. Құлжа жаңжұңының¹⁴ жаны қысылғанда Жетісу генерал-губернаторы А. Г. Колпаковскийге үсті-үстіне хат жолдап, өзінің көмекшісі Сохалдайды елшілікке жіберіп, Ресейден әскери көмек сұрайтын кезі, міне, осы тұс болатын.

Ал бұл кезде Орта Азиядағы аймақтарды әлі де Өз қарамағына толық қаратып үлгермеген Ақ патша Хиуа, Қоқанмен іргелес Шығыс Түркістанда өрши бастаған өртті оншалық ұната қоймай, қатты секем алып отырған. Сондықтан Жоңғариядағы дүнген көтерілісін

де, Қашқариядағы «Жеті шәрі» мемлекетін де танығысы келмеді. Әлде Жақыпбектің Қоқанмен қолтықтасқаны, «Ғазауат соғысы» дегенді көп айта беретіні көңіліне жақпады ма, әйтеуір, Ақ патша дәл іргесінде бықсыған ұнамсыз өртті тезірек өшіргісі келді. 1871 жылы генерал Колпаковскийдің жақсы қаруланған мол жасақпен Іледегі көтерілісшілерді қуып шығып, Құлжаға келіп орнығуы осындай болашақты болжаған үлкен мақсаттан туып еді.

Осыдан кейін-ақ көтерілісшілердің бел омыртқасы үзіліп, әлсірей берген. Бұл кезде қалың бұқараның қолдауына ие бола алмай, тек ақсүйектер мен діншілдердің ғана тірегіне айналған Жақыпбектің «Жеті шәрі» мемлекеті де құлдырап, өз ішінен іріп-шіри бастаған-ды. Нәтижеде көп кешікпей «Жеті шәрі» өкіметі құлап, Шыңжанды Цин империясы қайтадан өз қолына алды. Жер-жерге жазалаушы әскер аттанып, аз уақыт ішінде солтүстік аймақтарды да көтерілісшілерден тазартты. Маншың өкіметінің қаһарынан қорыққан Іледегі он мыңдаған тараншы ұйғырлар мен дүнгендердің Ресей қарамағына көшіп өтуі, міне, осы кезде болып еді.

Қашанда патшаның қадірін патша біледі деген сол ғой. Көтеріліс кезінде жандарын қоярға жер таппай, мойны қашық ішкі Қытайға өте алмай, амалсыздан батысқа қарай жөңкілген жергілікті Маншың төрелері мен халдайларды да Ақ патша өз қолтығына паналатты. Олар Қашан ап-сап басылғанша бірнеше жыл бойы Сарқант төңірегін мекендеп, Цин өкіметі орныққаннан кейін ғана Шыңжаңға қайтып оралды...

Демежан осы жайларды қарапайым тілмен ұғынықты етіп, қысқаша баяндап бергенде, ақсақалдар мәселенің байыбына енді барғандай, бастарын изектесіп отырып қалды.

— Е-е, біз тек бетінен қалқып, бер жақтан қайтып жүр екенбіз ғой. Біздікі әшейін «екі түйе сүйкенсе, ортасында шыбын өледі» дегеннің кері десейші, — деді Сымайыл ырғала түсіп. — «Қасапшыға мал қайғы, қара ешкіге жан қайғы». Құрбандыққа байланған қара лақ қанша тыпырласа да, пышаққа ілінбей қоя ма?!

— Бәрінен де мына халдайлардың бағын айтсайшы: өздері ана жылы інге кірген суырдай жоқ болып кетіп, кейін аяқ астынан қайтадан өріп шыға келіп еді. Сөйтсек олар да өздеріне мықты пана тапқан екен ғой, — деп Қызылбала да таң-тамаша болып отыр. — Қапылыста қолымызға жалғыз қара халдай ғана түспеді ме...

Қара халдайды айтқанда, бұл оқиғаға бұрыннан қанық жұрт ду етіп күліп жіберді. Қан төгіс, қырғын соғыс арасында кейде күлкілі жағдайлардың да болып тұратыны ғажап-ау. Қара халдай тағдыр

тәлкегіне ұшыраған сондай бір жан еді... Керімбай кенет Қызылбалаға қарап:

— Ақсақал, сол оқиғаның басы-қасында сіз болды дейді ғой. Қара халдайды сүндетке жығып, сауабын алған өзіңіз емессіз бе? — деді рахаттана күліп отырып.

— Жоға, оны істеп жүрген Салахидден Қожа ғой, — деп Қызылбала Қызарақтап қалды.

Көтеріліс алғаш бүрк ете қалғанда, халдай біткен бас сауғалап, Шәуешек пен Дөрбілжіндегі бекініске барып тығылды да, желігіп алған қазақтар олардың иесіз қалған мал-мүлкін пышақ үстінен талапайға салып әкетіп жатты. Матқапыда қолға түсіп, не қарсылық көрсетем деп шығынға ұшырап кеткендері де болды. Дүние деген ыстық қой, арттағы оны-мұнысын жинап-терем деп жүріп, қапыда қалғандардың бірі — жаңағы Қара халдай еді. Өзі басқалардай шіріген бай емес, орташа ғана дәулеті бар, момын адам болатын. Көтерілісшілер қоршап келіп қалғанда, басына шын зауал төнгенін бір-ақ түсінген Қара халдай өзін байлап алып, енді атқа сүйретіп өлтірмек боп тұрған қазақтар мен дүнгендерге жалына бастайды.

— Бар байлығым — бір жанымның садағасы. Сендерге сұраусыз-ақ үлестіріп берейін. Тек қасықтай қанымызды қия көріңдер! — деп осы Қызылбаланың аяғын құшып, зар еңіреп жалбарынады.

Көп жылдан бері жақсы араласып, тамыр-таныс боп, керек кезінде астық, шөп алып жүрген Қызылбала жеме-жемге келгенде Қара халдайды өлімге қия алмайды. Ал былайша босатып қоя берудің қисыны тағы жоқ. Енді не істеу керек? Сол сәт Қызылбаланың басына бір ой сап ете түседі ғой.

— Бұл иттің баласын тірі қалдырудың бір ғана жолы бар. Бұл лағынет бүгіннен бастап мәжуси дінінен безіп, бұтқа табынуды қойсын. Мұсылман дініне кірсін, — дейді көпшілік атынан билік айтып. Қара халдай бұған да көнеді.

— Дінге де кірейін. Сол үшін тіпті құран ұстап, ант ішейін. Тек шыбындай жанымызды қалдырсаңдар болғаны...

Бұрын мұндайды көрмеген көпшілік ойланып қалады.

— Жоқ — дейді көтерілісшілердің бірі Қара халдайға қарап. — Сенің жай құран ұстай салуын аздық етеді. Кім біледі, көпір неме, ертең тағы айнып кетіп жүресің бе. Мұсылман болу үшін сен қазір сүндетке отыруын керек.

Қара халдай мына үкімді естігенде, өң-түстен айрылып, қу шүберектей ағарып кетеді. Бірақ келіспеске амалы жоқ еді.

— Жарайды, болсын, — дейді көпшілікке қарап. — Қайтейін, бастан құлақ садаға... Тек қолы жеңіл, білетін біреулерің отырғызыңдар.

Сол-ақ мұң екен, желігіп алған жұрт сол кезде қырықтың ішін аралап кеткен Қара халдай мен оның ер жетіп қалған екі ұлын сүйреп ала жөнеледі. Сол арада ер адамды қолма-қол мұсылман қып жіберетін пішпеші қожа да табыла кетеді. Содан, не керек, Қара халдайды балаларымен бірлікте өз үйінің төріне қаз қатар жатқызып қояды да, ел аралап жүретін Салахидден қожа өтпейтін ұстарамен қидалап отырып, үшеуін зорға мұсылман етеді...

Сібе жұрты айтқан сөзінен қайтпайтын бір беткей, жәйіл болады деуші еді, сол рас екен. Сол күннен бастап Қара халдай уәдесінде тұрып, мұсылмандық жолына түсті. Тіпті, Маншың өкіметі қайтып келгеннен кейін де сол жолдан тайған жоқ. Қазір жәдеген сопының өзі. Ораза ұстайды, намаз оқиды. Жұма күні мешіттен қалмайды... Тек бір ұтылған жері — халдайлық дәрежемен қош айтысуға тура келді. Қазіргі аты — Қарабек. Әйелі, бала-шағасына дейін өздеріне қазақша ат қойып алған. Жалпы, алпысыншы жылдардағы көтерілістен қалған бір белгі болса, ол осы Қарабек шаңырағында қалып еді...

Қонақтар осындай кеу-кеу әңгімемен ет жеп, қымыз ішіп, далаға шыққанда, түн ортасы ауып кеткен еді. Ертең ұзақ жол күтіп тұр. Асқа аттанатын жолаушылар суытқан көліктерін отқа қойып, ертерек жатудың қамына кірісті.

Өз отауына беттеген Демежанды Керімбай қасына шақырып, үлкен үйге қарай ертіп жүрді. Екеуі оңаша қалған сәтте Демежан Шиамбының айтқан сәлемін әкесіне түгел жеткізген. Алдағы шекара бөлісі туралы өз ойларын да ірікпей ортаға салған. Керімбай ойланып қалды. Төр алдындағы қара ала сырмақты бүгін көргендей, соның оюларын сызғылап біраз отырды да, түбегейлі жауап беруге асықпай:

— Ертеңгі Отыншының асына бізбен бірге сенің де барып қайтқаның дұрыс шығар, — деді баласына барлай қарап. — Ел көресің, жер көресің. Асқа әр ұлыстың игі жақсылары түгел жиналады, солармен танысасың. Бұл астың тағы бір қажет жағы болып тұр. Ел мен ел бөлінгелі жатқанда, бізден басқа жұрттың ауқымы қалай екен, соны білуіміз керек. «Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас» дейді ғой. Шиамбыға қайтарар жауапты сонан кейін ақылдасып көрерміз.

Әкесінің сөзі орынды еді. Демежан қарсы болған жоқ. Сонымен ертеңгі асқа ол да жұртпен бірге жүретін болды.

V

Ертеңінде ұлы сәске кезінде Төртуылдың әр руынан құралған жиыны елу-алпыс қаралы кісі атқа қонып, Мәмбетке қарай жол тартты. Ас — аттынікі, той — тондынікі. Бұл топқа, әрине, былайғы көп малшы-қосшы, шабан-шардақ, бейнетқор қауым ілесе алған жоқ. Әр ауылдың сүт бетінде қаймағы, серісі мен серкесі саналатындар ғана сұрыпталып шығып еді. Үстеріне бір киер тәуір киімдерін киісіп, астарына ер-тұрманы сайлы сәйгүлік аттар мініскен. Бұлар бірін-бірі тосып алатын межелі жерге сәл аялдап, бас-аяғымыз жиналып болды-ау деген мезгілде, Керімбай мен Сымайылды алға сала, дүрмекті топ болып, дүрк қозғалып жүріп кетті.

Араларында ертеңгі аста ел намысын қорғайтын, үкілеген жүйріктері мен осы елде жауырыны жерге тимей жүрген палуан жігіттері де бар. Желіккен топ енді соларды ортаға ала шоғыр-шоғыр болып, ошарыла жортып келеді. Дәмелі бәйге аттардың ішінде Сымайылдың атақты Нарқызылы мен Керімбайдың сүліктей сұлу мүсінді қара қасқасы бар еді. Ендігі бір алуан әңгіме сол екі аттың төңірегіне ойысып, әрқайсысының қай жарыста қалай озғаны жайында ұзақ сонар сөз болды. Нарқызылдың қазір шау тартып қартая бастағаны, бұл жолғы үміттің қара қасқада екендігі жөнінде де айтылмай қалған жоқ.

Орта тұстағы бір қызу топтың арасында ертеңгі күреске сайланып шыққан екі дәу — Бөке мен Байсерке келе жатыр. Бөке — бұл күнде қырықтың ішін аралап кеткен, соңғы жылдары ептеп толыса бастаған, бақан бойлы, атан жілік алыптың өзі еді. Түйедей жалдас торының үстінде былайғы жұрттан иығы асып, төбедей болып тіпті оқшау көрінеді. Әзірге көршілес отырған Төртуыл мен Жұмық ішінде Бөкенің жауырынын жерге тигізген ешкім жоқ. Тек осыдан екі-үш жыл бұрын Керей ішіндегі бір аста Мамырбек төренің бас палуанымен итжығыс түсіп, оның арты үлкен дауға айналып кете жаздады. Дегенмен бұрынғы атағы бар, алыстан келген сый қонақтығы бар, бас бәйге Бөкеге тиген. Содан бері ол: «менің бағым қайта бастапты, күресті қойдым» деп жүретін. Осы сапарға шығар алдында да Бөке: «Биыл денсаулығым болыңқырамай жүр» деп көп тартынып еді, Керімбай онысын тыңдамай зорлап алып шыққан.

Ал Байсерке одан әлдеқайда кіші, ұзаса отыздарға енді ілінген, әлі беті қайтпаған кейінгі жас перілердің бірі еді. Бұл да ұзын бойлы, жалпақ жауырынды, жуан сіңір, сүйекті жігіт. Астындағы жіңішке жиреннің белін қайыстырып, екі тізесі аттың мойынымен жағаласып,

ер үстіне бүктетіліп зорға сыйып отыр. Бұрын ат үсті шайқасында, көкпар мен аударыспақта аты шығып жүргенімен, Байсерке күреске түсіп күш сынаса қоймаған-ды. Өткен жылы құдай абырой беріп, Абдырадағы сібе-солаңның атақты палуаны Байбатты алып ұрғаннан бері жас жігіттің даңқы аспанға ұшты да кетті. Ілбат-Байбат аталатын ағайынды екі дәу көп жылдан бері ешкімді бет қаратпай жүреді екен. Әсіресе Байбат туралы алып қашты әңгіме тіпті көп: оның қырмандағы екі шаңтасты екі қолтығына қысып жүре беретіні, астық толы алты пұттық ала қапты тісімен тістеп, көз көрім жерге апаратыны жайында неше түрлі дақпырт тараған. Айтты-айтпады, Байбат — денесі үйеңкінің түбіндей төртпақ, мықыр келген, ата салты бойынша, төбесіне тоқпақтай айдар қойып жүретін, нағыз шойқараның өзі еді. Сол Байбат осы төңірек түгел қатысқан сібе-солаңның «көк шыбық» аталатын мейрамында төбедей болып, ортада тұрып алмасы бар ма. Оның мына түрін көрген жұрттың қарадай зәресі ұшып, белдесетін адам шықпады. Қазақ жағы жасыңқырап, онсыз да өздеріне жан теңгермей кеуде қағып жүретін халдайлар тобы тіпті әспенсіп, бел алып бара жатты. Үлкен қара арғымақтың үстінде шіреніп тұрған Бахалдай:

— Иә, шама-шарықтарыңа да қарағандарың жөн. Араларынан белдесуге жарайтын жігіт шықпаса, құр намыстанғанда не бітіресіңдер? Одан да уақыт оздырмай бәйгемізді беріңдер, — дегенді ашық айтты.

Осы сәтте Сымайыл зәңгі шыдай алмай кетіп, топ ішінде тұрған Байсеркенің қасына тебініп жетіп келген.

— Бөденедей бүрісіп не қып тұрсыңдар, өңшең ез? Осы тойға еркек болып келіп, қатын боп қайтпақсыңдар ма? Сен туғанда да шешен бір қой қалжа жеген. Қиын қылса қабырғанды сындырар; кәне, шық майданға! — деген қатал бұйрықпен.

Байсерке де үлкендер жағынан осындай бір намысқа тиер өмір-бұйрықты күтіп тұрды ма екен, дереу үстіндегі шекпенін жұлып тастап, ортаға атылып шыға берген.

Келсең-кел деп дайын тұрған Байбат сүзеген бұқадай жер көшіріп, күректей қолымен құмдауыт топырақты көсіп алып, көкке қарай шашып жіберді де, екеуі шаппа-шап ұстаса кетті. Байсеркенің бойы биіктеу көрінгенімен, ананың қасында талдырмаш бала секілді. Дию неме жас жігітті тықсырып әкетіп барады. Ыңғайы келсе оң жамбасқа таман әкелмек тәрізді. Бірақ Байсерке ол әдісіне келтірмей, шаптан тіреп, ананы өзіне жақындатпай жүр. Осылайша қарсыласының арының басып, титықтатып алмақ секілді... Бір мезетте, Байбаттың қолы белбеуден сусып шығып кеткен бір сәтте,

«Әуп» деп күш ала айғайлаған қатты дауыс естілді. Байсерке көз ілеспес жылдамдықпен жүгіне беріп, Байбаттың ашасынан шап беріп ұстады да, сол күйі ес жиғызбай, басынан асыра тік көтеріп әкетті. Қара құстай қалбаң қақтырып, бір-екі рет айналдырды да, бар салмағымен қара жерге қатты ұрып жіберді. Байсерке бақталасының басынан аттап былай шыға бергенде, Байбат сол жерде әлі қозғалмай жатыр еді. Есі ауып қалса керек, қазақтар өз палуанын көтермелеп ала жөнелгенде ғана, бет-аузы шаң-шаң болып орнынан тұрып жатты...

Байсеркенің атын шығарған алғашқы белдесуі, міне, осылай өтіп еді. Ертеңгі аста кәрі тарлан Бөке мен жас пері Байсеркенің қайсысының маңдайы жарылып тұр екен? Көпшілік соған жеткенше асығып келеді...

Отыншының ауылы осыдан күншілік жерде, Барлықтың Алакөлге қарай салбыраған тұмсығында, Көкадырда отырған-ды. Төртуыл тобы жол бойы еш жерде аялдамастан суыт жүріп отырып, күн екіндіге таман еңкейе бергенде, асқа тігілген қалың ауылдың үстінен шықты. Бұлақ бойындағы көк жасанды жағалата, әр жерге шоғырландыра, қотандай қондырылған киіз үйлердің саны, әй, жетпіс-сексеннен кем болмас. Өңкей бір жаңа үзік, дөдегелі, жұмыртқадай ақ үйлер. Отыншыдай арыстың ең соңғы мерекесін аз ауыл Туматай емес, исі Мәмбет болып көтеріп алғаны көрініп тұр. Бұл астың ел жайлауға шықпай, ел мен елдің арасы қашықтамай тұрғанда, мынадай кең, жайлы қоныста берілуі де алдын ала ойластырылған, берекелі елдің берік байламы тәрізді.

Төртуыл кісілері қалың нөпір боп ауылға тақай бергенде, алдарынан кілең жорға мінген кереші жігіттер шауып шықты. Алда келе жатқан Сымайыл мен Керімбайға сәлем беріп, жөн сұрасқаннан кейін, қонақтарды төбе басында оқшау тұрған шағын топқа қарай бастап жүрді. Бұл жерде Мәмбеттің бүгінгі бетке ұстарлары, былайша айтқанда, осы астың иелері тұр еді. Іштерінде Тоқыр би, Әділбек, Жалбағай, Түйеші, Отыншының өз немересі Шәйі, Бапының Жамангөзі, тағы басқа білікті кісілер бар. Сымайыл, Керімбайлар тобы алдымен сол ас иелеріне сәлем беріп, «дұға қабыл болсын» айтты.

Екі жақ көріспегелі біраз жылдар өткен. Бұл күнде Тоқыр би де, Әділбек батыр да қатты қартайып, сирек тісті, селеу сақалды қарттарға айналыпты. Бұл екеуі де кешегі көтеріліс кезінде Отыншының үзенгі жолдасы, қанды көйлек досы болған адамдар. Тоқыр өз тұрғыласы Сымайылды көргенде сәл босаңсып, оның осыдан бірер жыл бұрын қайтыс болды деп естіген баласына көңіл айтты.

Бұлар ас иелерінен бөлініп, өздеріне арнап тігілген үйлерге қарай беттегенде, Шығыс жақтағы Қырқадан тағы бір қалың шоғыр көрінген. Жол бастаушы, кереші жігіттер арасынан: «мынау — Мамырбек төре ғой. Керейлер де келіп қалған екен. Тез алдынан шығыңдар» дескен қарбалас сөздер естіліп, біреулері солай қарай шоқырақтап шаба жөнелісті.

Төртуыл кісілерін асқа тігілген ауылдардың орта тұсындағы бір өңкей ақ үйлерге әкеліп түсірді. Бұлар аттан түсіп енді жайғаса бергенде, үстеріне осы Барлықтың сырты мен Еміл бойын мекендейтін Төртуылдың екі тобы Шоқан мен Кенжеғұлдар келіп жетті. Кенжеғұл тобын Ежебай, Шоқан тобын отыздың ішінде ел ағасы атанған Мәжен бастап келіпті. Ойдағы-қырдағы Төртуыл осы арада ұшырасып, мәре-сәре боп, шұрқырасып қалды.

Ас беретін ауылға ара қонып әрең жеткен алыс елдің адамдары бұдан кейін де, қашан қас қарайып, ымырт үйрілгенше үзілмей келіп жатты. Ауыл адамдарының айтуынша, бұл асқа шақырылған елдің ауқымы тіпті мол көрінеді. Исі Байжігіт, көршілес отырған Керей мен Төртуылды былай қойғанда, өрдегі Тума-тоқпақ, Сыбан, Мұрын ішінен де келіп жатқан топ-топ адамдар бар. Күнгейдегі Жұмықты Еңсе бастап келсе, Тарбағатайдың теріскейінен Саты, Сайболатты бастап, Құрман қажы мен аға сұлтан Бұтабай келіпті. Соған қарағанда, Мәмбет осы жолы өзінің елдігін бір көрсетіп қалуға бел байлағаны анық. Соның айғағындай, былтыр Отыншы қайтыс болғанда, Әділбек айтты деген бір сөз де ауыздан-ауызға көшіп, қонақтар түскен үйлерге тез тарап кеткен:

— Мәмбеттің бар қатыны ұл туса да, соның бәрі Отыншы бола бермес. Ол кезінде алты арысқа аты жайылып, ел алдындағы борышын өтеп кеткен адам. Ендігі қарыз — тірілер, біздің мойнымызда. Марқұмның бар ауыртпалығын ел болып көтеріп, асын да ел жадында қалатындай етіп, дұрыстап өткізейік, — деген екен.

Сол сөз бүкіл Мәмбет үшін әмір-бұйрықтай, шариғат заңындай қабылданып, ағайын арасындағы кіші-гірім кикілжің, өкпе-араздықты да кейін ысырып тастаған деседі.

Елдің сол берекесі бүгінгі көл-көсір дастарқан байлығынан да анық танылғандай. Дастарқанға төгіліп, желініп жатқан шақпақ қанты аралас қап-қап күрең бауырсақ пен сары май, жент секілді тағамдарда, саба-саба қымыз бен табақ-табақ етте қисап жоқ. Бұл кеште Отыншының ерлігі, тапқыр шешендігі туралы әңгімелер де көп айтылды. Баяғы Еженханға қарсы көтеріліс, сонда бүкіл Байжігітке ұйтқы болып соныңа ерте білген Отыншының көреген көсемдігі, Манас бойына барғанда қарадан хан сайланғаны, бәрі-бәрі

қайтадан сөз болып, жаңғырығып жатты. Төртуыл кісілерінің арасында ескі әңгімелерді майын тамыза кезек өрбітіп отырғандар — кезінде Отыншымен көп жолдас, дәмдес болған Сымайыл мен жас та болса өткен-кеткенді жақсы білетін, сұңғыла Ежебай еді.

Бір жылы Тарбағатайдың батыс сілеміндегі Қараағаш деген жерде Арғын — Найман арасындағы көп дау-шарды шешетін үлкен сияз болыпты. Арғынның сөзін Тіленшінің Алшынбайы ұстағанда, Найманның сөзін Құлдың Отыншысы ұстап, екі жүйрік тіл мен жаққа ерікті берген екен деседі. Екеуі алғаш жолыққанда, Алшынбай әдейі Найман биін ықтырып алғысы келіп:

– Мына басы бармақтай, құлағы жарғақтайың кім еді? — депті Отыншыны жорта танымағансып. Сонда Отыншы жұлып алғандай:

– Басым бармақтай болса сұңқар шығармын, құлағым жарғақтай болса тұлпар шығармын. Ал мына тұз түйген келсап бастанған жалпақ сары, тазың кім болады? — деген екен.

Осыдан кейін екі би жақсы тіл табысып, Арғын мен Найман арасында көптен ушығып бітпей жүрген талай дауды қапысыз шешкен екен деседі. Алшынбай мен Отыншы арасындағы сыйластық бертінге дейін үзілмей, жақсы жалғасқан көрінеді. Кейін Отыншы біреулердің көрсетуімен Семейге айдалып барғанда, Алшынбай бар беделін салып жүріп, өзінің досын босатып алыпты...

Демежан әкелері түскен үйде, үлкендерден сәл төменірек, Көксеген мен Байсеркенің қатарында отырған. Көксеген — Сымайылдың екі-үш атадан қосылатын немере інісі, көп сөйлемейтін, мінезі ауыр, бұйығы жігіт. Баяғы жаугершілік кезінде әкесі Олжабай батыр оққа ұшып, туыстарынан көз жазып қалған бала бір бай дүнгенге жалшы боп жүрген жерінен Сымайыл зәңгі іздеп тауып алыпты да, үйлендіріп, ел қатарына қосыпты. Қазір Көксегеннің де кәрі зәңгінің тәрбиесінде ел танып, жер танып жүрген кезі болса керек. Өзі аздап қытайша біледі. Түбі Қараменденің сөзін осы жігіт ұстап қалуы да ғажап емес. Ал әке жолын ұстайтын Сымайылдың өз баласы тым жас... Кішкентай Күдері бүгінгі ұзақ жүрісті көтере алмай шаршаған болар, шай ішкеннен кейін маужырап біраз отырды да, мойны бұралып ұйықтап кеткен. Көксеген оны ірге жаққа жайлап жатқызып, басына жастық тастады.

Төрдегі әкелер сөзіне құлақ қоя отырып, Демежанның бір таңқалғаны, кәрі құлақ үлкендердің өткен-кеткен тарихи оқиғаларды сұмдық көп білетіндігі. Және нені айтса да, бұдан жүз жыл, екі жүз жыл бұрынғы ескі шежірені қозғаса да, соның айы-жылына дейін жаңылмай, қатысқан адамдардың аты-жөніне дейін

шатастырмай, хатқа жазылғандай етіп, төндіре әңгімелейтіні қызық. Әлдеқашан өшуге айналған қоламтаның жылтыраған әлсіз шоғын үрлеп қайта тұтатқандай, есте жоқ ескі оқиғаның өзін лезде маздатып жібереді. Соның бәрін есте ұстап, жіпке тізіп жүретін зейін-зердеге қалай таң қалмассың. Қанша оқыдым, білдім дегенмен, мына ақсақалдардың қазақы қисынға келгенде өзінен әлдеқайда жүйрік, білікті екенін танып отыр. Қай жағынан қарасан да, әкелер өмірі күрес-тартысқа, елдің елдігін сақтап қалу жолындағы шытырман шайқасқа толы болыпты. Ал қатал тағдыр ендігі жас ұрпаққа, мына Көксеген мен Күдеріге, мұның өз басына қандай сыбаға дайындап отыр екен? Бұлдыр тұман арасынан болашақты болжау қиын еді.

Демежанның сонан кейінгі бір ұққаны — адам баласына, ел-жұртқа жасаған жақсылық өлмейді екен. Өз еңбегіңнің қарымтасы кейде тірі кезінде қайтпаса да, өлгеннен кейін болса да ағайын жұртың алғыспен еске ала жүреді екен. Бүгінгі Отыншының мына асы — соның бір айғағындай... Бірақ сонда Отыншыға орнатқан ел ескерткіші — осы ас қана болғаны ма? Бүгін жүздеген қой сойылды, ондаған жылқы жығылды. Ішті, жеді, тарады — не бітті? Соның бәрі осы қоныста қала бермей ме? Рас, қалың ел көпке дейін еске ала жүрер. Биыл туған баланың жасын, түсірген келіннің жылын осы Отыншы асымен орайластыра есептер. Бірақ одан не шықты? Қолмен ұстап, көзбен көрерлік тұлдыры жоқ құр сөз ғой бәрі де... Әлде бұл халық ең асыл қоймасын, кейінге қалдырар қазынасын да өзінің сұлу сөзіне, жанылмас жадына сеніп тапсыратын болғаны ма? Бүгінгі асқа сойылған малдың өзімен-ақ Отыншының басына алыстан көз тартатын, алтындаған алып күмбез орнатуға болар еді ғой...

Бір мезетте Демежан өзінің сыншыл ойынан сергіп, селт етіп басын көтеріп алды. Үлкендердің әңгімесі бірден-бірге ауысып, ақыры бүгінгі күннің ең негізгі тақырыбы — екі ел арасындағы шекара мәселесіне ойысыпты. Жеке бұл үйде емес, бүгін асқа тігілген барлық үйлерде осы туралы сөз болып жатқаны анық. «Шекара сызығы тартылады» деген қауесет дәл қазір көшпелілер үшін «бәлен жерде әлдебір құбыжық не айдаһар шығыпты» деген сұмдық хабардан кем соғып тұрған жоқ. Бұрын қазақ ортасында біреу орысқа, біреу қытайға қарады деген жай ауызда айтылатын сөз болмаса, бір елді екіге айырып тұрған ондай айқын меже жоқ болатын. Тек алман-салықты әрқайсысы әр патшаға төлейтіні барды. Әйтпесе осындай ас пен тойды бірге өткізіп, жер дауы мен жесір дауы сарапқа түскенде, екі жақ бір төбе бидің аузына қарап отырмайтын ба еді... Шекара сызығы деген не пәле тағыда? Қазақтың малының тұяғы жеткен жер — өрісі түйесінің қомы шешілген жер — қонысы. Осыдан артық қандай шекара керек? Құдайдың жалпақ жатқан кең даласы мен құз-қиясын ұшқан құстан

өзге әрі-бері ешкім өте алмайтындай етіп, сызық тартып, қоршап алу дегенді кім ойлап тапты екен? Осында отырған үлкендер қанша ырғасса да, жанағы сұрақтарға жауап таппай, тұйыққа тіреле береді.

Мұндайда Қызылбаланың өзінше бал ашып, болжам айтып отыратыны бар еді. Сол әдетімен:

– Өткенде Ши-амбы мен Шәуешектегі орыс консәлі әлденеге таласып ұрсып қалды деп еді. Сол екеуі ақыры келісе алмай, өзара енші бөліспек болғаны ғой, шамасы? — деген алға таман итіне түсіп.

Бірақ оның сөзіне үйдегілер қанағаттана қоймады. «Кәне, сен не білесің» дегендей әрқайсысы бірінің бетіне бірі қарайды. Үлкендер жағы Керімбайға жалтақтай береді. Бірақ, ол алдымен басқалардың аңысын аңдығысы келе ме, әзірге ішін аша қоймай, тұйық отыр. Осы отырғандардың көбінен алғыр, зерделісі Кенжеғұлдың биі Ежебай болатын. Сол дәл қазір Керімбайдың қозғала қоймасын іштей сезді де, өзінен төменірек жастардың қатарында отырған Демежанға назар аударды. Қияқтай қара мұртын ширатып, сұлу, дөңгелек жүзін осылай бұрып, жантартып күле қарады да:

– «Ақыл — жастан, асыл — тастан» дейді, Демежан шырақ. Қазір өкімет қызметінде, Ши-амбының он қолы боп жүрген, көзі ашық жігітіміз — өзіңсің. Ендігісін сен айтшы. Шекараның жайын түсіндірші мына қамалған халқыңа,—деп көптің атынан бір сауал тастады. Сол-ақ мұң екен, оны басқалар да қостап:

– Иә, Демежан айтсын.

– Біз текке қара тер болып жүргенде, ұлықтың өзі отыр екен ғой қасымызда.

– «Балықтың тілін бақа білер» деген. Ши-амбының тыққан қоймасын бір білсе, осы Демежан біледі, — дескен қолпаш сөздер естілді.

Демежан аяқ астынан мұндай сұрақ қойылады, жұрт назары бірден өзіме ауады деп ойламаған. Алғашқы сәтте кәдімгідей қысылып қалды.

– Шекара сызығының тартылатыны рас, ағайындар. Жақында Шәуешекке сол межені белгілейтін екі жақтан да арнайы комиссия келмекші, — деп сөзін кібіртктеп бастап, сәл кідірді де, ар жағын түзеп әкетті. — Мұны, әсілі, бергі Ши-амбы мен консул Балкашин ойлап тапқан орта жолдағы бірдеңе емес, Ақ патша мен Еженханның арасындағы жер бөлісі деп ұғыңыздар. Өздеріңізге мәлім, қазір

іргелес отырған екі ұлы мемлекет өздеріне тиесілі аймақтарды түгел қаратып болды. Біреуі батысқа, екіншісі шығысқа қол созып, жылжи-жылжи келді де, ақыры ілгері басатын жер қалмай, тақасып қалды. Енді бұл мемлекеттер өзімдікі деген өлкеге меже белгілемей, сызық жүргізіп, қазық қақпай отыра алмайды ғой... Ал Ши-амбы мен Балкашин сол бұйрықты орындаушылар ғана.

— Сонда шекара сызығы қай жерлерді басып өтпекші? Шәуешек қай жағында қалады?— деді Ежебай алға таман ұмсына түсіп.

— Шәуешек, әрине, Қытай жағында қалады ғой. Сонша жылдан бері жау балшық — жамбыл салып жатқан қаланы Еженхан қолдан шығара қоя ма?

— Ал Құлжа ше? Құлжаңыз қазір орысқа қарап кеткен жоқ па?

— Құлжаның он жылдай орысқа бағынғаны рас. Бірақ өткен жылы орыстар ол қаланы да Қытайға қайтып берді. Сірә, оның есесін Алтай жағынан қайтарды-ау деймін... Ал шекараның өтетін жолына келсек, қазіргі мөлшер бойынша, ол Алтай мен Тарбағатай тауларының қыр жотасымен жүріп отырып, Ақшоқының тұсынан түстікке қарай бұрылады да, Бақты қырқасын, Арқарлы жазығын кенерелеп, Барлық тауының батыс тұмсығын кесіп өтіп, Жоңғар Алатауын жоталап, ары қарай созыла бермек... Бұл, әрине, әзірше қағаз бетіне түскені. Ал іс жүзінде талай-талай ауыс-түйіс болатыны сөзсіз.

Мына сөзді естігенде, үйдегілер тіпті дүрлігісіп, араның ұясындай гуілдеп кетті. Әншейінде үлкеннің аузын бағып, ізет сақтап отыратын жастар жағы да өздерін ұстай алмай қалды.

— Мәссаған, мынау қызық болды ғой!

— Сонда осы екі ортаны жайлаған қазақ ауылдары қайда барып күн көреді? Жайлауы бір жақта, қыстауы екінші жақта қалатын болғаны ма?

— Халық керек болса, Ақ патшасы ма, Еженханы ма, қазақты бөліп-жармай-ақ тұтас неге қаратып алмайды?

— Әй, осылар адам таппай отыр дейсің бе? Екі патшаға да адамнан гөрі алдымен жер керек болғаны той, — дескен ызалы, күйінішті сөздер әр тұстан шақпақтай шағылып, зорға дегенде саябыр тапты. Әрқайсысы өз тағдырына қатысты үлкен бір сын-сағаттың тақау тұрғанын сезініп, тығырыққа тірелгендей үнсіз отырып қалған.

Шекара сызығы осы Өлкені мекендеген Қазақ руларының ортасын қақ жарып өтетіні сөзсіз. Олар енді қай елге қараса да, екі жақтың бірін таңдауға тура келеді. Бірақ сол таңдауы құрғыр оңайға түсіп тұр ма? Сонда екі елдің қайсысына қараған жөн? Ақ патшаға ма, әлде Еженханға ма? Бұл сұраққа кезінде «бір басында қырық кісінің ақылы бар» небір хандар мен билер де жауап таппай, шақшадай басы шарадай болғаны тағы белгілі.

Иә, не істемек керек, шынында? Асқа жиналған Төртуылдың игі жақсылары біраз дуылдасып келіп, ең соңында «не айтасыңдар?» дегендей Керімбай мен Сымайылдың аузына қарады. Ши-амбыдай ұлықтың арнайы сәлемін естіп, іштей бір қорытындыға келіп қойған Керімбай бұл жолы да көмей көрсетіп, бірден шешіле қоймады. Не де болса, Төртуылдың ендігі ақсақалы Сымайылды алға салып, соның аужайын түймек.

Сымайыл — көп бұлтарыс-қалтарысы жоқ, ескінің адамы ғой. Кәрі зәңгі басын көтеріп, бурыл қасты қалың қабақтың астынан әлдебір нүктеге тұнжырай қарап отырды да:

— Е-е, «Кеден кеден болды, кедергі неден болды» дейтін емес. О баста тағдырдың жазуы солай болса, одан асып біз қайда барамыз? Қазақтың қонысын малының өрісі билейтін қашан да. Сол малдың соңынан ілесіп көше-көше, темір ноқтаны басымызға қалай киіп алғанымызды өзіміз де білмей қалыппыз ғой. Өз билігіміз өзімізде тұрса, бір сәрі. Біз үшін патшалар билік айтып жатқанда, біз не деуіміз керек?—деп сәл бөгеліп барып: — Барар бағытым, Қағбам сонда ғой деп батысқа көшер едім. Ал бірақ Төртуыл келіп жайласын деп, жайлауы мен қыстауын дайындап отырған кім бар? Маған салсаңдар, Тарбағатайдың құт дарыған күнгейін тастап, ешқайда ауа көшер жайым жоқ, жараңдар. Әкем Жабағының, тіпті оның әкесі Табылдының бейіті осында жатыр. Сақалымның ағында, өлерімнің шағында мен қайда барып сыймақпын? Қайтейін... Сол әкемнің басы қалған Өлкеде қалдым мен-дағы! — деп бір-ақ кесті.

Сөз тізгінін берерін берсе де, кәрі көкжал қай жерден барып шығар екен деп, Керімбай іштей қыпылдап отыр еді. Жоқ, қартың жарады, қалың шытырманнан шашасына шаң жұқтырмай, нысаналы жерге тура алып шықты.

— Айналайын, ағаеке-ай, көңілдегі барды айттың, шынды айттың-ау! Ендеше біз де тоқтадық осы батағөй сөзіңе! — деді ол Сымайылға қарап. — Жарылғанды жау алады, бөлінгенді бөрі жейді. Осы Құлыстай қай патшаға қараса да, түгел Төртуыл осында мекен теуіп қалатын болайық. Ертең елге барған соң, алыс-жуыққа жаушы

шаптырып, жар салып айтатын соңғы байлам да осы болсын, — деген.

Осы ой талайының-ақ көкейінде отырса керек. Керімбай сөзін бітірген кезде, Әр тұстан:

— Мақұл. Сөз түйіні осы болсын!

— Ағайын-туғанға осыны жеткізейік.

— Тек Әрқайсымыз Әр жаққа тартпай, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын болайық, — десіп отырғандар шулап кетті.

Төртуыл кісілері өз бағыттарын белгілеп алған соң, енді күнгейдегі басқа рулардың болашағына сәуегейлік жасай бастаған. Алдымен Дөрбілжінге қарайтын Жұмық жағын әңгіме етісті. Қара Еміл мен сары Емілді, Қырықошақ пен Қотанашы-Қожырды, Майқайың мен Шолақарданы тастап, олар да ешқайда кетпейді деген болжам айтылды. Ежелгі мекендері Тарбағатайдың теріскейіне көшер еді, бірақ ол жақта қазір қалың Тәуке мен Саты-Сайболат иін тіресіп зорға сыйып отыр. Оның үстіне, Жұмықты қақ бөліп алған Бұтабай мен Еңсенің басы бір қазанға сыя бермейді. Ендеше бұл елді де Құлыстайда қалды деп есептей бер.

Ал Керей мен Уақ туралы бас қатырып, сөз етпесе де болады. Өйткені бұл екі руды Майлы мен Жәйырдан сойылдап қусаң да кетіре алмайсың. Керейдің бір бөлігі Алтайдан ауып, Тарбағатай өңіріне келгеніне жиырма-отыз жылдай ғана уақыт болды. Малына өріс, өздеріне қоныс таппай, Алтайдан тасып төгілген қалың Керейдің бір бөлігі Монғол жеріне — Боғдаға қарай ауса, екінші бір қалың тобы түстікке қарай ішкерілеп, сонау Еренқабырға, Баркөлге дейін барып қалды. Жалпы бұл Шығыс Түркістанда Керейден тамырын тереңге жіберген ру жоқ. Өздерін және Төрелер билейді. Алтайдан Майлыға көшкендер Қоғадай тұқымы Мамырбек төрені ала келіп, бар билікті соның қолына жиып бергені тегін дейсің бе. Демек, Мамырбек те бұдан былай сақа айғырдай сақылдап, қарауындағы елді ешқайда шашау шығармасы анық.

Мұнда, басқа руларға қарағанда, кілең шекара бойын жайлаған Мәмбеттің жағдайы қиынға соғуы мүмкін. Өйткені Мәмбет руларының қонысы Шығыста Емілдің сол жағасын бойлап, Шағантоғай, Барлыққа дейін барса, батыста Алакөл, Қатынсу, Қараталға дейін созылып жатыр. Егер шекара сызығы осы өлкені қақ жарып өтетіні рас болса, онда жазда Барлыққа жайлауға шығып, қыста қол бойындағы құмды қыстайтын ауылдарға өте қиын болады. Соған орай, қазір Мәмбеттің ру басылары ауыз бірлікке келе

алмай, екіге жарылып тұрса керек. Жалбағай мен Түйеші бастаған бір тобы Еженханға қарай ауытқыса, бір кезде көтеріліске қатысып, Маншыңға жаманатты болған Әділбек, Тоқырлар тобы Ақ патшаға Қарағанды қолайлы деп есептейтін көрінеді. Не де болса, осы жайлау үстінде шиеленісіп тұрған талай түйіндер шешілуге тиіс.

Сонымен, көзі тірісінде ел қамқоры атанып, қол бастап жауға шапқан, өз елінің азаттығы үшін күрескен Отыншы бидің бұл асы қалың қазақтың басын қосатын әншейіндегі көп дүрмектің бірі емес, халық тағдыры таразыға түсер тарихи сын-сағатта өзара ақыл-кеңес құрып, болашақ бағыттарын белгілеуге жағдай жасаған, аса бір мәнді жиын болды. Бұл кеште әр рудан келген дуалы ауыздар сөзден босамаса, былайғы қалың көп ауыз ет пен қымыздан толас таппады. Талай саба сарқылып, құнан қойлардың сүбесі мен жамбасы, семіз тайдың жылы-жұмсақ тілшесі мен картасы ошарылған жұрттың оқпанын толтырумен болды. Ақыры ас беретін ауыл қонақтарын жатқызып, таң алдында біраз тыным алғандай болып еді. Ертеңінде күн көтеріле бере кешегі құжынаған тіршілік қайта қызды.

Бүгін астың негізгі күні. Түске қарай ас табағы тартылып, одан ары қалың көпшілік әртүрлі ұлт ойындарын тамашалауға тиіс. Ат шабысы, жорға жарысы, жамбы ату, палуан күресі... Бүгін таңда көз іліп кірпік айқастырмаған біреулер болса, олар — бәйге аттарының бапкерлері еді. Бүгінгі жарыста ат өнері ғана емес, оны баптаған адам өнері, ел намысы сынға түспекші. Сондықтан Тойшыдай сырқынды атбегілер кеше кештен бастап әр елден келген атақты бәйгелердің бабын байқасып, аңыстарын аңдысып, тыным таппаған. Сонымен бірге өз аттарын да көзден таса қылмай, беретін жемін, ішетін суын құс қайырғандай өз қолдарымен өлшеп беріп, түні бойы күзетісіп шыққан.

Бәйге аттар бұл жолы отыз шақырымдай жердегі Дәкінің қара сазынан қайтатын көрінеді. Жиыны сексенге жуық үкілеген сәйгүліктерді жана, ұлы сәске кезінде он шақты адам бас-көз болып, аян жүріспен ат қайтатын жерге айдап алып та кетті.

Салт бойынша, таңертеңгі шай мен ас табағы тартылатын арадағы әредікте әр елдің басты-басты адамдары Отыншының өз үйіне кіріп, марқұмға соңғы рет құран оқып шығуға тиіс болатын. Төртуыл жағынан Сымайыл, Керімбай, Ежебай бастатқан бір топ атқа мініп солай қарай бет алғанда, Демежан оларға ілеспей, өзі құралпы жастардың қасында тұрып қалғанды. Керімбай атының басын іркіп, артына бұрылды да:

— Сен неге тұрсын? Жүр бізбен бірге, — деді Қысқаша бұйрық етіп. Бұл жалма-жан атына мініп, Әлгі топпен Қатарласа бергенде, Әкесі сөзін қайта жалғады. — Ас пен тойға бару легенің — ет жеп, қымыз ішіп қайту емес, ел көру, жұрт тану болмақ. Қазір Отыншының қара шаңырағына осы төңіректің сорпа бетіне шығары түгел жиналады... Біз кетеміз өмірден. Ертең сенің алысатын да, аңдысатын да адамдарың солар болады. Осы бастан сөздерін тыңдап, көмейін көріп, таныса бер, — нем аз бөгелді де. — Сонан соң асқа өзіңнің қайын атаң Құрекең де келіпті дейді. Сол кісіге барып сәлем бермейсің бе? — дегенді қосып қойды.

Демежан үндеген жоқ, атын тебініп үлкендердің соңынан ілесе берді. Әкесінің бұл асқа өзін неге ертіп әкелгенін енді ғана пайымдай бастаған. Бар ғұмыры күрес-тартыспен өткен сұңғыла әке көзінің тірісінде баласын ел келесіне араластырып, баулығысы келеді екен. Дос қайсы, жау қайсы, болашақ бақталасы кімдер, біле берсін дейді осы бастан. Сонымен бірге әкенің арғы түкпірінде жат жұртқа өзінің ер жетіп қалған ұлын көрсетіп, Керімбайдың мұнымен бітпейтінін, өзі өлсе артында өсіп келе жатқан жеткіншегі, жас бөлтірігі бар екенін сездіру мақсаты да жоқ емес сияқты. Оңайшылықпен ашылмайтын, танылмайтын, қос қыртыс қалтарысы қандай көп бұл үлкендердің?! Демежан соған таңданады... Дегенмен әкесінің жанағы сөзіне бұл түгелімен ұйып, қосыла қоймады. Егер мұнын болашақта алысатын, аңдысатын «жаулары» — бүгін Отыншыны бірге жоқтап, қатар қайғырып отырған өз ағайындары, өз руластары болса, онда бұл тіршілікте не мән қалады? Жаман ұры секілді өз қораңа өзің түсетін болсаң, сол үшін көш бастап, азамат атанып керегі не? Күшің тасып бара жатса, күресемін, алысамын десең, жағасын жыртар жау жоқ па айналаңда? Осындай бір бұлдыр, алыс ойлар Демежанның басына бұрын да талай келетін-ді. Қазір сол ойлары тұман қабатынан аршылып, айқыңдала түскендей болды.

Отыншының өз ауылы асқа тігілген үйлердің бас жағында, көрнекі жерде бөлек отыр екен. Кілең бір ақ үйлердің айналасы қарбалас қимылға толы. Еркектерден гөрі ақжаулықты, кимешек-шаршылы әйелдердің қарасы молдау көрінеді. Төртуыл кісілері таяғанда, үлкен ақ орданың сыртындағы кермеге екінші жақтан өңшең баран ат мінген, ер-тұрманы сайлы, тағы бір сәнді топ келіп түсіп жатты. Ас иелері тегіс осында жүр: Тоқыр, Әділбек, Жалбағай, Шәйілер қонақтарды үй сыртында тұрып қарсы алды. Ат-көлік амандығын, кешеден бергі сый-күтімдерінің қалай болғанын сұрап жатыр.

Жаңа қатарлас келіп түскендер — теріскейдегі Сайболаттан келген Құрман қажылар тобы болып шықты. Жас жігіт кезінде «Қоныз

батыр» атанған Құрман қажы — Төртуыл ауылдарымен ежелден сыйлас, әрі Керімбайға қыз беріп отырған Құдандалы кісі. Екі жақ жайлау үстінде бір-біріне тақау, аралас отырғанымен, қыс қыстауы шалғай тартып, алыстап кететін-ді. Көптен көріспеген Құдалар Құшақ айқастырып, төс түйістіріп, шұрқырасып қалды. Құрман қажы бұл күнде жасы елуге тақап қалған, еңсегей ірі денелі, екі иығына екі кісі мінгендей, сүйегі тұтас, ер тұлғалы адам еді. Ана жылғы көтерілісте айрықша көзге түскен қас батырлардың бірі. Білетіндердің айтуынша, тұлабойында найзаның ұшы тимеген, не оқ жалап өтпеген сау жері жоқ деседі. Кезінде найза жырып кетіп, қазір сетік боп біткен он жақ танауының тыртығы да — сол сөздің растығын дәлелдегендей. Құрман қажының бұрынғы батырлығының сыртында, ел-жұртқа сыйлы боп көрінетін тағы бір себебі, осыдан бірнеше жыл бұрын исі Сайболатта алғашқылардың бірі болып, Меккеге, қажы сапарына барып қайтқан. Бір кезде бетіне жан келтірмес атақты батырдың бұл күнде қой аузынан шөп алмас, бірадар сопыға айналуы көп жұртты қайран қалдыратын.

Құрман қажы Керімбай, Сымайылдармен төс түйістіріп, қазақтың алма-кезек айтылатын ұзын-сонар аман-сәлемі аяқталған кезде, өзіне иіліп сәлем берген күйеу баласы Демежанға назар аударды.

— Дені-қарның сау, аман жүрсің бе, балам? — деді мұның бас-аяғына барлай көз тоқтатып. — Менің Бибі деген тентек қызым бар еді... Қол-аяғы сау жүріп жатыр ма, әйтеуір?

— Аман-есен... Өзіңіз де сау-саламат жүріп жатырсыз ба, қажы-еке? — деді Демежан мұндайда үлкен адамға не айтарын білмей, қысқа қайырып. Баласының сөзін Керімбай толықтыра түсті.

— Бибі баламыз да өзіңізді сағынып, әрең жүр-ау деймін. Биыл ел жайлауға шыққан соң, төркіндеп барып қайтатын шығар, құдай бұйырса.

Бұлар үйге кіруге асықпай сыртта сөйлесіп тұрғанда, бір жақтан Мамырбек төре бастаған Керейлер тобы мен Еңсені ортаға алған Жұмық кісілері де келіп қалды. Еңсенің де, Мамырбектің де қырыққа енді ілінген жас кездері. Бұлар өздерінен бұрын келген үлкендерге қол қусыра сәлем беріп, кішілік ізет көрсетті.

Күткен адамдары түгел келіп болды-ау деген мезетте, ас иелері қонақтарды үлкен ақ ордаға қарай бастап жүрді. Сегіз қанат үлкен ақ үйдің оң жақ босағасында ұшына қара байлаған ақ ту ілулі тұр. Отыншы қайтыс болғанда, Тоқыр би өз қолымен әкеп қадаған қаралы ту осы. Жыл бойы сол орнынан қозғалмаған, қайғылы қазаның бас белгісі болған қара бүгін ас тараған соң жығылуға тиіс.

Кісілер үй сыртына таяғанда, іште топ әйел әсем созып, қосылып айтқан «дауыс» басталды. Өлікке арналған соңғы жоқтау, соңғы жыр.

Қонақтар тор алдына келіп жайғасқаннан кейін де, жоқтау жыры тоқтамай жалғаса берді. Үйдің оң жағында, шымылдық ішінде Отыншының қыз-келіндерінен құралған бес-алты жас әйел отыр. Сол жас өнерпаз, әнші әйелдер бүйірлерін таянып, мұңды сарынмен біркелкі үн қосып, әндете шырқағанда адамның сай-сүйегін сырқыратқан жоқтау жыры алыстарға жетіп, шырқау көкте қалықтап тұрып қалғандай болады. Жыл бойы осы сарынды сан рет қайталаған әншілердің әбден жұптасып, төселіп алғаны байқалып тұр. Дауыстарында бір мүдіріс, іркіліс жоқ, жібек талдай созылған мұңды саз оқта-текте өзекті өртеген күйікпен «аһ» ұрғандай сәл үзіліс жасайды да, іле қайта көтеріліп, шарықтап кетеді.

Отыншай ел қамқоры ерді айтады. Қара тілден бал тамызған биді айтады. Туған халқы үшін қабырғасы қайысқан, ел шетіне дау келсе, суырылып сөз ұстаған сұңғыланы айтады. Ел басына күн туған қиын-қыстау кезеңде қолына шашақты найза ұстап жауға шапқанын жырға қосады. Арыстанмен алысып, жолбарыспен жұлқысқанын, Еженхандай азулымен тірескенін мақтан етеді. Осының бәрін термелей тізіп келген мұңды қыздар:

Тобышақтың құлыны

Торқалы көшке жанасқан.

Түзу жолға салатын,

Талайсыз жұртты адасқан.

Ақылмен айтқан кеңесін

Ақ жамбыға баласқан,

Дүнгендер майдан ашқанда,

Ел қайтқанда Манастан...

Атакемнен айрылып

Басқа бір төнді-ау қара аспан! —

деп бір тоқтаған.

Бұдан ары «дауыс» айтушылар бүгін келген қонақтарды санамалап, тілге тиек етісті. Көп айтты, көп жылады деп сөкпесін халайық. Отыншыдай есіл ер арамызда енді жоқ, қайтып келмес, белгі бермес алыс сапарға аттанды. Бірақ әкелері өлгенмен, сол әкені көре қалғандардың көзі тірі, қатары бүтін. Кеше жорық жылдарында үзенгі қағысқан Құрман қажыдай інісі, Сымайылдай сырласы келіп отырғанда, Еңседей ел ағасы, Мамырбектей манабы марқұмның орнына келіп Құран оқығанда, мұнда айтпаған зар-мұңдарын кімге барып айтады? Тағы кімге шағады? Енді артында қалған жас ұрпақ, қатар-құрбысы, ел-жұрты аман болсын. Көңілге соны медеу тұтып, сабыр сақтамасқа амал не?!

Жоқтау жыры осылай аяқталғанда, Құрман қажыдай бірадар сопылар, Сымайылдай үлкендер әлдебір қарттық уайыммен көздеріне жас алып, егіліп жылап отыр еді. Сымайылға сөгіс жоқ, кәрілігі жеткен, қазалы, қам көңіл адам. Ал Құрман қажыны бұрын білетіндер: «мына кісі қажыға барып, құдайдың үйін көріп қайтқалы, қатты жұмсарып, құдайшыл, діншіл боп кеткен екен-ау» деп іштей таңданысып қалды.

Көп ұзамай дастарқан жайылып, қымыз құйыла бастаған. Бұл отырыста бір-бірінен бой баққан әр елдің жуандары көп шешіле қоймай, биылғы кектің шығысы, мал тойынысы жайында ғана әңгіме қозғап отырды. Қақ төрдің басына жас мөлшеріне қарай Сымайыл, Құрман қажы, Керімбайлар жайғасып, Мамырбек пен Еңсеге орын төменіректен тиіп еді. Еңсенің жөні солай. Ол — бұл елге күйеу, Әділбектің туған қарындасын алып отырған адам. Ал терден орын тимеген Мамырбек «төре сыйлап көрмеген» қалың Найманға іштей жыны келіп, қабақ ашпай, тырсылдап жарылғалы отырған жайы бар.

Мамырбек — баяғы Алтайдағы Абақ Керейдің өздеріне хан-сұлтан ету үшін Абылай ханнан ат-түйедей қалап сұрап алатын Әбілпейіс төренің шөбересі. Бұл күнде жасы қырыққа жаңа келген, ұзын бойлы, кең иықты қарасұр жігіт құйқасының әр жерінде аламыш төбелі болғандықтан, басына үнемі кестелі тақия киіп отырады... Әбілпейістен кейін Керейді ұзақ жыл оның баласы Көгедай төре биледі. Көгедайдан Ажы мен Адеке деген екі ұл туғанды. Осы ғасырдың ортасына дейін билік басында, көбінше Ажы төренің балалары отырып алды да, Адекеден тараған Мамырбекке шен-шекпен жағы жетіңкіремей, сонан соң бұл, амал жоқ, Тарбағатайға ауған Керей ауылдарының соңынан ілесуге мәжбүр болды.

Мамырбек жасынан барымташы, қолшыл, қарулы жігіт болатын. Осы бертінге дейін қолына жігіт ұстап, ұрлыққа аттанып, үнемі

жортуылда ат Үстінде жүретін-ді. Керей атанның қайда жүрсе де төресіз отыра алмайтын әдеті. Бұл елдің көп рулары Майлыға келіп орныққан соң, Мамырбекті өздеріне төре сайлап, атақты Қоңыроба сазын меншікті қоныс етіп, алдына көп мал салып берді. Содан кейін-ақ жас төренің бағы жанып, тасы өрге домалап жүре берген. «Ортақ өгізден оңаша бұзау артық» дегендей, ауып келген Керейдің аз ауылын бір өзі жеке билеп, қазір шылқа майдың ішінде қаздай қалқып, үйректей жүзіп жүрген кезі еді.

Ал қатар отырған қалың Байжігіт пен Төртуылдың дәл ондай төре құмарлығы шамалы-тұғын. Жалпы, наймандар баяғы Барақ сұлтаннан кейін төреге бағынып көрген жоқ. Сондықтан олардың асыл текті артықшылығын да мойындай бермейтін. Айдаладағы ақсүйек төреден гөрі өздерінің ақсақал, би, батырларын көбірек тыңдап, соларды әтуер тұтатын-ды. Ал Төртуыл мен төрелердің арасында ушығып бітпей келе жатқан ескі жара, ежелгі кек тағы бар. Оған себеп, әйгілі Көгедай төренің құны әлі күнге дейін Төртуылдың мойнында. Бір барымтада Көгедай Қара Ертіс бойында Төртуыл жігіттерінің қолынан қаза болған.

Бір жолы төренің жылқысын түнделетіп барып, Тәукебала бастаған Төртуыл жігіттері айдай жөнеледі. Барымташылардың өкше ізіне түскен басқа қуғыншылар ілесе алмай адасып қалғанда, Көгедай жалғыз өзі жүйрік атпен қуа беріпті. Жігіттер әбден ұзап шығып, Кендірліктің тұсына келгенде, соңдарынан қалмай қойған жалғыз қараны бір қалтарыста тосып тұрады да, сойылмен бір-ақ қағып ұшырып түсіреді. Оның Көгедай төре екенін әлгілердің ешқайсысы танымаса керек. Қолдарына түскен қуғыншыны сол маңда жайылып жүрген бір өгізге мінгізіп, аяғын астынан шандып танады да, төренің ауылына қарай айдап жібереді. Қанғыбас өгіз ауылға бірден бара қоя ма, қалың қопаның арасында Көгедайды маса талап, күп болып ісіп кетеді де, ақыры содан оңала алмай, үйіне жеткен соң ұзамай қайтыс болады... Одан арғысы белгілі, екі ел арасында атыс-шабыс, дау-шар басталады. Осы дауға билік айтқан Тәуке Ұлтарақ би бір төренің басы үшін, Төртуылға жеті кісінің құнын кескен екен. Сол құнды төлеуге шыдамаған, әрі Ұлтарақтың билігіне наразы Төртуылдың біраз ауылдары, амал жоқ, Қара Ертісті тастап, Тарбағатайдың күнгеіне ауа көшуге мәжбүр болыпты...

Әлде мына Мамырбек төре сол баяғы атасының құнын құлғанадай қуып, әлі күнге дейін кешпей жүр ме екен, әйтеуір, Төртуыл кісілерін көргенде қас-қабағы келіспей, кірпідей жиырыла қалатын әдеті. Қазір де қасында қатар отырған Еңсемен ғана тіл қатысып, басқаларға оң шырай бермей, паңдана түседі. Төртуыл жағы да өздерін осалмыз деп ойламайтын. Басқаны былай қойғанда,

Құлыстайға бұрынырақ келіп Қоныстанған ірге күшіне сенеді. Сондықтан Керімбай мен Сымайыл да Мамырбекке бәлендей жалбақтамады. «Төре болсаң қайтейін» дегендей, бұлар да сызды қабақ танытып, сіресіп қалған.

Қымызға қанып, сыбағаларын жеп алған соң, қонақтар көп бөгелген жоқ. Ас иелеріне: «Бидің арты берекеге айналсын. Енді тойға келейік» десіп, орындарынан тұра бастады.

Бұл кезде ойын-тамашаға асыққан былайғы қалың көпшілік те астың етін жеп болып, түгел дерлік атқа қонып қалған еді. Әлден уақытта қолына ақ жалау ұстаған Тоқыр би атой беріп, ауыл сыртындағы аласа төбенің басына шауып шықты. Бұл әртүрлі ойындардың басталар белгісі еді. Соны көруі мұң екен, аттылы-жаяу қалың жұрт сол төбеге қарай ағылды. Төбенің ар жақ бауырында киіз бетегелі жасыл алаңқай бар екен, ендігі көп қызықтың бәрі осында өтпекші. Алысқа айдалған бәйге аттарды да осы арадан күтіп алмақ. Алғашқы кезде асқа жиналғандар әр жерде өтіп жатқан жамбы ілу, жорға жарысы секілді шағын қызықтарды тамашалап тұрды да, біраздан соң жұрт назары түгелімен палуандар күресіне қарай ауып кетті.

Палуандар үшін екі бөлек жұлде тағайындалған екен. Кіші жұлде — тайтұяқ жамбы бастатқан бір тоғызды Байжігіт өз арасына: Жұмық пен Мәмбетке қалдырыпты да, бас жұлде — атан түйе бастатқан бір тоғызды алыстан келген сый ел: Керей мен Төртуылға лайықтапты. Демек, негізгі бәсеке осы екі ел палуандарының арасында болмақшы. Керейдің намысын қорғайтын — әлі күнге дейін жауырыны жерге тиіп көрмеген, өз елінде «түйе палуан» атанған белгілі дәу — Қараш еді. Бұдан екі-үш жыл бұрын Бөкемен ит жығыс түсіп, екі ел арасында көп дау тудырған атақты Қараш осы. Ол туралы да жігіттің аруағын асыра түсетін алып қашты талай аңыздар бар. Қараштың сазға батып қалған тайлақты өркешінен тартып суырып алғаны, өзіне қарай ұмтылған сүзеген бұқаны мүйізінен бұрап, мойын омыртқасын үзіп жібергені туралы неше түрлі дақпырт тараған. Сондықтан мына тұрған жұрт оның белдесуі түгіл, жай түрін көрудің өзіне құштар еді.

Қараштың бүгін күрес майданына келуінің өзі елден алабөтен, көрген адамның үрейін алатын жағдайда, тым қорқынышты болды. Бір уақытта шеткі киіз үйлердің бірінен шыққан екі салт атты әлдебір дәуді белбеуінен өткізген екі айрық ұзын шынжырмен жетелеп келе жатты. Жетектегісі адам емес, бейне аса бір қауіпті, жыртқыш аңды ұстап әкеле жатқандай. Осылайша шынжырлап әкелмесе, мына жұртты тегіс таптап, майып қылатындай... Жиналған көпшілік мынаны көргенде тіпті дүрлігіп, шуылдасып кетті. Қараш

Үстіне анау-мынауға жыртылмайтын жарғақ шалбар, жеңсіз күртеше киіп алыпты. Сол бетінде қалың топты қақ жарып, табанымен тас уататындай алшаң-алшаң басып келді де, Мамырбек тобының алдына төбедей болып, жүгініп отыра кетті. Жүзінде ешкімді менсінбейтін пандық, қолыма түскенді қурайдай сындырамын дейтін тәкаппар менмендік бар.

Керей палуанының мына айдынын көріп, Төртуыл жағы едәуір абыржып қалды. Бас палуанымыз деп әкелген Бөке бұрын да: «белімнің кілт етпесі ұстап жүр. Осы жолы қалай болар екен» деп екі ұдайлау болып келіп еді. Қараштың мына кейпін көрген соң, әлде өткен жолы беті қайтып қалған ба, ұнжырғасы түсіп кетті.

— Жас қой, менің орныма Байсерке күрессін, — деп тайсақтай берді. Бөкені де түсінуге болады, ол қазір әлдеқалай майып болармын деп оз басынан қорқып тұрған жоқ-ау, бүкіл бір елдің намысын ойлап тұр.

Төртуыл кісілері күбір-күбір әңгімеге көшті. Керімбай қатты ширығып, жарыла жаздап жүр.

— Мұны қой. Бөкенің біткен жері осы екен. Сүйреп қосқан тазы түлкі алушы ма еді?!.. Амал жоқ, енді сен күресесің, — деді ол Байсеркеге бұйырып.

Бұл кезде Төртуыл жағының бөгеліп қалғанын «Қорықтыға» жорыған Керейдің атқамінерлері қатты даурығып:

— Оу, шығармайсыңдар ма палуандарыңды? Күнге қақталып қашанғы отырамыз?

— Жүректерің дауаламаса, бәйгемізді беріп ауылдарыңа қайта беріңдер, — десіп, намысқа тиер сөздер айтып қалған.

Байсерке аттан қарғып түсіп, жалма-жан шешіне бастады. Ішкі қобалжу, толқудың әсері ме, қаны қашып, сұрланып алыпты. Қаңтардың аязында қалған адамдай қалш-қалш етіп, аяғындағы сақтиян етігін зорға шешті. Ол да жалаң аяқтанып, жарғақ шалбарын тізесіне дейін түріп тастады. Сонан соң алға таман шығып, екі мықынын таянған күйі сонадай жерде отырған Қарашты көзімен ішіп-жеп сәл тұрды да, кенет қасындағы Керімбайға бұрылып:

— Аға, қолыңыздағы қамшыңызбен арқамнан аямай осып жіберіңізші, құдай үшін! — деді жалынғандай болып. Керімбай үшін біреуге қамшы жұмсау деген бұйым ба, тәйірі:

– Неге бөгеліп тұрсың? Атаң Баймұрат жаудан қайтып көрген жоқ. Тарт майданға! — деп сегіз Өрме Қамшымен жігітті жонда та тартып жіберді.

Сол-ақ мұң екен, Қалшылдап Әрең тұрған Байсерке атылып ортаға шықты да, ана беттен қарсы ұмтылған Қарашпен ұстаса кетті. Сарт-сұрт тиген Қолдардың, сықырлаған сіңірдің дыбысы естілді. Бірақ алғашқы жолы екеуі бірін-бірі ала алмады, кезек үйірісіп, жыртқыштай жұлысып біраз жүрді де, қайта ажырасты. Шеңгелдерін жайып жіберіп, бүре түсетін бұркіттей бір-біріне төніп, аңдысып қалды. Жуан, семіз денелі, қияқ мұртты, қиық көз, алып Қараш Қазіргі Қалпында жоның күдірейтіп, жеміне қарай атылғалы тұрған жолбарысты еске салар еді. Одан гөрі сұңғақ, жіңішке, бірақ сіңірлі келген Байсерке анаған Қарағанда ептілеу, жылдамдау екен. Көкжалға қосылған тазыдай әр жерінен бір шалып, шорши секіріп, теке тіреске көп бармай жүр. Шамасы, қарсыласының осал жерін, өзінің қапысыз ұстайтын оңтайлы сәтін күтіп жүрген тәрізді.

Бұл мезетте Керейлер жағы «Шақабайлап», Төртуыл тобы «Баймұраттап», көк жотаның бауыры айғай-сүреңге толып кетіп еді. Оқта-текте исі Найманның ұраны Қабанбайдың да аруағы еске алынып жатыр. Сол айғай-ұран Әсер етті ме, кенет Байсерке көз ілеспес жылдамдықпен оң тізесін бүге қалып, қорбаңдаған Қараштың бауырына еніп кетті де, өзінің үйреншікті әдісіне салып, қарсыласын қалбаң қаққызып, бірден тік көтеріп әкетті. Сол бетінде табанын жерге тигізбей айналдырып апарып, көк жасаңға шалқалата ұрып жіберді. Аумаған былтырғы Байбатты жыққан тәсіл. Бұл не бел кететін, не білек кететін, тым аяусыз, қатыгез тәсілдердің бірі еді. Әлдене күрт етіп үзілгендей болған. Бірақ ет қызуда оған қарайтын мұрша қайда. Төртуыл жағы ұрандап келіп Байсеркені көтермелеп әкеткенде, Қараш сол орнында тұра алмай жатып қалды. Әйтеуір бір жеріне зақым келгені анық.

Мамырбек тобының адамдары жан-жақтан жүгірісіп, Қараштың үстіне үймелесіп жатқанды. Кешікпей жайсыз хабар жетті: Қараштың екі қабырғасы бірдей сынып кетіпті. Абырой болғанда, асқа жиналған жұрттың ішінен сынық салатын оташы табыла кетіп, Қарашты керегеге салып қаумаласып, ауылға қарай көтеріп алып кетті.

Күн еңкейіп, салқын түсе бәйге аттардың да қайтатын мерзімі болып қалған. Көп кешікпей алыстан шаң көрінді. Будақ-будақ қою шаң емес, үздік-создық шүйкеленген бозғылт мұнар. Жұрт назары енді солай қарай ауған.

– Аттардың алды Талдыөзектен өтті ғой. Енді бір сүт пісірімде келіп Қалады, — десті жер жадысын білетіндер.

Төртуыл тобы гу-гу етеді. Қарашты жыққан Байсерке емес, осындағы мақтан сүйгіш, үркеппе, желғабыз жігіттердің өздері сияқты, екі езулері екі құлағында. Әдейі Керей кісілері естісін дей ме, үзенгілерін үзіп жіберердей ат үстінде шірене түсіп, шалқалап, даурыға күледі. Мұндай желөкпе жеңілтектікті, арзан дуылдақты ұнатпайтын Сымайыл зәңгі кенет түсін суытып:

– Жә, жетер! «Еркектің қоры күлегеш, қатынның қары күлегеш» деп, жыртыңдап кеткендерің не, түге? Әлде ата-бабаңа өмірі есе тиіп, бәйге алып отырғаның осы ғана ма еді? — деп желіккен жігіттерді тыйып тастады. Қарттың есіл-дерті қазір бұл жерде емес, сонау бір қалың шанның қай жерінде келе жатқаны белгісіз Нарқызылға ауып тұрған.

Қалың елдің қоршауында әлі де алқынын баса алмай, бас палуан Байсерке тұр. Осының алдында ғана Отыншының немересі Шәйі мырза атан түйе бастатқан бір тоғызды айдап әкеліп алдына салған. Атан түйені кәрі зәңгі Сымайылға, тай-тұяқ жамбыны Керімбайға байлады да, қалған малды өзімен бірге еріп келген інісі Мұқының қолына өткізді. Денесіндегі жаңа Қараштың қолы батқан жерлері ет суыған соң, енді біліне бастаса керек, Қозғалғанда қабағын шытып, кирелеңдей береді.

– Қалай, бір жерін сынғаннан аман ба? — деді Керімбай оның бетіне үңіле қарап.

– Иттің қолының қаттысы-ай! Ұстаған жерін қысқаштай қысып, қасқырша жұлады екен. Ол да ештеңе емес-ау, маған Сіздің қамшыңыз батып кетті, — деп Байсерке қарқылдап күліп жіберді.

– Өзің ғой — үр деп өтінген.

– Енді қайтейін, өйтпесем аруағым қозатын емес. Сол сіздің қамшыңыздан кейін аянатын жан қалмады ғой менде, — деп Байсерке жиын жұртты тағы күлдірді.

Бұл кезде шүйкедей шұбатылған, іртік-іртік қою шаң қозы көш жерге таяп қалған-ды. Алдыңғы үш аттың іркес-тіркес түйдектеліп келе жатқаны байқалды. Ең алда баран мен қылаң, сонан кейін торыға ма, жиренге ме келіңкірейтін бір түс бар... Ат қосқандар шыдай алмай көтермеге лап қойғысы келіп еді, ойын басқарушылардың «шапқан аттың алдынан ешкім шықпасын,

шылбырдан тартушы болмасын» деген қатаң тәртібі естеріне түсіп, амалсыз күтіп қалды.

Бәйгенің алды мәреге жарты шақырымдай қалғанда, жалғыз Қара боп озып келе жатқан Қара Қасқа аттың маңдайы жарқ ете түсті. Одан кейін арқан бойы жерде қылаң мен торы мойындарын кезек оздырып, қатар келе жатыр. Бастарына шыт тартқан ақ көйлекті балалардың қолында дамыл жоқ, аттан бұрын өздері ұшып кетердей, қамшыны үсті-үстіне басып келеді. Алыстан қылаңдап көрінген — Сымайылдың Нарқызылы да, бараны — Мамырбектің төртөбелі еді.

Көп ұзамай бәрі де айқындалды: ақ жалау тігілген мәреден Керімбайдың Қара Қасқасы бірінші болып өтті. Сонан кейінгі екі ат көпке дейін құйрық тістесіп қатар келе жатты да, тек иек артпа қайқаңға ілінгенде, торытөбел қамшы салымдай алға түсе берді... Бұлардың соңынан кейінгі аттар да келіп жатыр. Бұл шабыста тоғыз атқа дейін бәйге берілетінді. Төртуыл кісілерінің қалған аттарда ісі болған жоқ. Бас бәйге мен үшінші жүлдені жеңіп алған өз жүйріктерін ортаға алып, мәре-сәре болысты. Керімбайдың інісі Майлық аса мал-жанды, ат құмар, қызық кісі еді. Сол Майлық Қара Қасқа аттың мойнынан құшақтап:

— Боғыңды жейін, жануарым-ай! Атаның аруағын бір көтеріп тастадың-ау... Енді өлсем де арманым жоқ! — деп еңкілдеп жылап жіберді.

Сымайыл бастаған бір топ Нарқызылды қоршап қалғанды. Кәрі тарлан сіңірі созылып, мәреге әрең жеткен сияқты. Өне бойы ақ көбік терге көміліп, жетекке зорға ілесіп жүр. Дегенмен ат бапкері Тойшы өз өнеріне разы екен:

— Е-е, бұл Нарқызыл екеуімізге енді не сын бар. Қайта жануардың осы келгені де, келген-ақ! — деді өзін де, тетелес ағасы Сымайылды да жұбатқандай болып.

Төртуыл жағы бұл аста екі бірдей бас бәйгені жеңіп алып, олжалы қайтты. Жол бойы гу-гу әңгіме. Бүгінгі жеңістерінің талай айларға, талай жылдарға азық болары сөзсіз. Бұл асқа келгендердің енді жыры таусылмайды, ал өздері қатыса алмай, елден естігендердің аузы көпке дейін ашылып қалады.

Теріскейден келген Құрман қажылар тобы бұлармен біраз жерге дейін бірге жүрді. Осылайша Шұбарағаштың тұсына дейін өрлеп барып, одан ары Ақшоқы арқылы Хабарасудың кезеңімен өз елдеріне тура тартпақ. Керімбай құдасын өз ауылына қонаққа шақырып еді, Құрман қажы рақмет айтып, бұл жолы бара алмайтынын білдірді.

Екеуі топтың соның ала оңаша сөйлесіп келе жатқан-ды. Бір сөздің кезегінде Керімбай:

– Құреке, шекара жайындағы жаңалықты естіп жатқан шығарсыз. Тарбағатайдың жонынан таспа тілгендей сызық тартылып, еліміз екіге бөлінейін деп тұр той... Сіздің не білген ойыңыз бар? Аттың басын екі патшаның қайсысына бұрасыз? — деді Құдасының жүзіне барлай көз салып.

Қажы біразға дейін тіл қатпай, ойланып қалды. Қаптал шапанының қалтасынан күміс шытыралы мүйіз шақшасын алып, көкбұйра насыбайды астыңғы ерінге тастап жіберді де, соның уыты шымырлап бойға жайылған шамада, баяу үн қатты.

– Ана жылғы оқиғаны өзің білесін. Халдайлар қабырғасын қаусатқан ақ найзаның ұшын әлі ұмытты дейсің бе. Құрман қажыны білмесе де, «Қоныз батырды» ұмытар ма?! Соған қарағанда, Еженхан мен менің басым бір қазанға сыя қоймас. Біз сол өзіміздің ата-қонысымызда қалатын шығармыз, — деді қысқа қайырып. — Бір бес күндік тірлік қой, қайда жүрсек те аман болайық. «Елегім ауса көнегіме мінем» дегендей, бәлкім, осылай екі жаққа бөліне тұрғанымыз да жөн шығар.

Осыдан кейін бұлар көп бөгелген жоқ. Керімбай қара қасқа аттың бәйгесіне бір «тоғыздың» басы боп келген таудай қара атанды құдасына жетелетті де, жол айрығына келгенде қош-қош айтысып, әрқайсысы өз ауылдарына қарай жүріп кетті.

VI

Демежан астан оралған соң, ауылда тағы екі-үш күндей аялдады да, қалаға қайтуға қамдана бастады. Бұл жолы келіншегін осында қалдырып, өзі жалғыз аттанбақ. Өйткені ұзатылғаннан бері әкешешесін көрмеген Бибі биыл өз еліне төркіндеп баруға тиіс еді. Қазақ салтында тұңғыш төркіндеген келінге күйеуі ілесіп бармайды. Мұндайда келіншектің қасына қайын, қайын сіңлі, абысын-ажын секілді жол серіктері ғана ілеседі. Жат жұртқа келіп, бір-екі жылдай желек астында қысылып-қымтырылып тіршілік еткен қыз сорлыға берілетін бостандықтың бұл да бір түрі еді.

Дәл жүретін күні Керімбай баласын оңаша шақырып алып, екеуара кеңес құрған.

– Сонымен, не істейміз, балам? Әнеугүнгі өзін жеткізген Шамбының сәлеміне нендей жауап қайтарамыз? Аанада Сымайыл зәңгі

айтқан бәтуалы сөзге тоқтаймыз ба, жоқ әлде басқа да тығырықтан шығар жол бар ма? — деді Демежанның жүзіне барлай қарап.

Осы сұрақтардың бәріне әке жауабы дайын болса да, баласының не ойлайтынын өз аузынан естігісі келетіндей. Енді іркілудің орны жоқ, Демежан өз ойын ашық айтты:

— Әй, сол кәрі зәңгі салған соқпақтан өзге даңғыл жолды мен де көріп отырғам жоқ-ау, — деді сәл ойланып қалып. — Бұл жалғыз Құлыстайдағы аз ауыл Төртуыл ғана емес, Алтай, Еренқабырға, Іле бойын мекендейтін күллі қазақтың басына түсіп тұрған сын ғой. Бүкіл Жоңғарияда жүз мыңдаған қазақ жасайды. «Көппен көрген — ұлы той». Тағдырдың маңдайға жазғанын сол елмен бірге көреміз де...

— Жарайды, ол қазақтар өз бағдарын өзі белгілей жатар. Біз мына өз ағайындарымызды не істейміз? Түгел Төртуыл тағдырын бізге тапсырып, аузымызға қарап отыр ғой. Кейін обалына қалып жүрмейміз бе? — деді Керімбай оның сөзін бөліп.

— Ал жылы орныңды суытқанда қайда барасың? — деді Демежан күрсініп. — Теріскейдегі Ертіс, Зайсан бойларында да қазір бос орын қалған жоқ. Ақ патша бекіністер салып, переселендерін әкелгеннен бері қазақ даласы қатты тарылып кетті. Ол жақтағы ағайындардың өзі шұрайлы қоныстарынан айрылып, мал жаятын жер таппай, жөңкіліп көшіп жүрген көрінеді.

— Ендеше ойымыз бір жерден шықты. Мен де әрі ойлап, бері ойлап осыдан басқа шығар жол таппадым, — деді Керімбай. — Олай болса Ши-амбыға сәлем айт: «күнгеі Төртуылы ешқайда көшпей, осында қалады» де... Тек, бұдан кейін ұлықтар ала қойды бөле қырыққанды қойсын. Өне бойы халдайларды қорғаштай бермей, қазақты да халқым деп танып, жер-суды бірдей қылып бөлетін болсын.

— Мақұл, көке. Осы айтқаныңызды мәртебелі ұлыққа түп-түгел жеткіземін, — деді Демежан.

Осыдан кейін ол көп бөгелген жоқ. Үлкен үйге кіріп қымызға қанып болған соң, қасына атқосшы ертті де, салт атпен жүріп кетті.

Демежан қалаға қайтып келісімен-ақ, қарбаласқан қызу тірліктің үстінен шықты. Көптен сөз болып жүрген шекара комиссиясы Үрімжіден бері шығыпты деп, аймақтың әкімшілігі абыр-сабыр болып жатыр екен. Арада апта өтпей сол айтқан адамдары да келіп қалды. Арғы Пекиннен келгені бар, жолдан қосылғаны бар, жиыны он шақты кісі. Барлығын Сұң фамилиялы бір үлкен чиновник бастап

келіпті. Білетіндердің айтуынша, оның Қызмет дәрежесі ғана мықты емес, Өзі жер шары картасының жыртығын жамаған, атақты географ, талым болса керек. Болса болар-ақ, картаны алдына жайып қойып сөйлегенде, Алтай мен Тарбағатайдың, Тянь-Шань мен Памир тауларының биік шыңдарын былай қойып, шағын шоқыларына дейін, өзен-көлі, бұлақ-бастауына дейін, нақ бір осы өлкеде табанын тасқа тілдіріп, туып-өскен немедей сайрап біліп тұр.

Шекара комиссиясының жұмысына көмектесу үшін, Тарбағатай әкімшілігі де өз тарапынан бірнеше адам қосатын болды. Оның бірі — Демежан. Екіншісі — Демежанның бір кездегі мұғалімі, қаладағы Қытай гимназиясының директоры Ли-шансың. Бұл — қазір жасы елулерге келіп қалған, жергілікті жағдайды өте жақсы білетін, тарих пен географияны көп зерттеген осы аймақтағы бірден-бір оқымысты адам. Қазақ тіліне жүйрік, ептеп орысша да біледі. Айыбы — Маньчжур нәсілінен емес, ұлты қытай болғандықтан ғана, үлкен қызметке ілікпей төмендеп жүрген кісі. Ли-шансыңды жас кезінде, баяғы «Тайпин көтерілісі» тұсында Маншың өкіметі саяси сенімсіз адам деп тауып, шалғайдағы Шығыс Түркістанға жер аударған екен. Содан жылжи-жылжи, Тарбағатайдан бір-ақ шығыпты. Тек Шәуешекке Ши-амбы келген соң ғана көзі ашылып, әртүрлі ағарту жұмыстарына араласа бастаған. Демежан өзімен пікірлес, тату ұстазымен сапарлас болатынын естігенде, кәдімгідей қуанып қалды.

Бірақ, оның есесіне, шекара комиссиясымен бірге жүретіндердің ішінде Демежанның суқаны сүймейтін, тіпті барынша жек көретін адамы — Шихалдай да бар екен. Шихалдай — осындағы көп халдайдың өзінше ен сауаттысы, Тарбағатайдағы халдайлар кеңесінің бастығы (Ши — фамилиясы да, халдай — Маншың өкіметі тарапынан берілген ақсүйектік дәрежесі). Халдайлар осы өлкенің негізгі тірегі болғандықтан, Шихалдай кейде бұл аймақта Ши-амбыдан кейінгі екінші адам болып саналатын. Халдайлар және өздерін байырғы шекарашылармыз деп біледі. Сондықтан комиссия жұмысына олардан да өкіл қатысуға тиіс.

Арада бірнеше күн өткенде, Шәуешектегі орыс консулдығына Батыс Сібір шекара басқармасынан шыққан шекара комиссиясы да келіп жетті. Араларында Петербургтағы сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінен және Бүкіл ресейлік география қоғамынан келген адамдар да бар көрінеді. Комиссияны генерал Фриде мен статс советник Медынский басқарып келіпті. Ал бұлардың Тарбағатай мен Алтай өңіріндегі бас көмекшісі — Шәуешектегі орыс консулы Балкашин болмақ.

Бұл жылдары Батыс Сібір шекара басқармасының қарауында жан-жақты сауатты, ғылымға да икемі бар, қабілетті адамдар көп

болатын. Консул Николай Никонорович Балкашин де сондай білікті кісілердің бірі еді. Ол 1858 жылы Мәскеуде Кадет корпусын бітірген соң, сонда он шақты жылдай губернатор кеңсесінде істеді. Осы қызметте ерекше іскерлігімен көзге түскендіктен, оны жетпісінші жылдары Батыс Сібірге төтенше тапсырмалар орындайтын чиновник етіп жіберген. Мұнда да беталысы жаман болған жоқ, өзінің алғыр ойымен, патша ағзамға шын берілген адал қызметкер ретінде танылды. Ал кейін Шәуешекте Ресей консулдығы ашылғанда, оған зор сенім артып, осы қалаға бас консул етіп тағайындады. Мұнда келгелі ол дипломатиялық қызметпен бірге ептеп ғылыми жұмыстармен де айналысып жүр. «Батыс Сібір, Орта Азия және Қытай иеліктері арасындағы сауда жолдары» деген еңбегі орыс географиялық қоғамы тарапынан жақсы бағаланды. Қазір Ресей Қарауындағы қазақтар мен басқа да мұсылман елдері жайында еңбек жазбақ болып, материал жинап жүрген кезі. Демек, бұл күнде қырықтың төртеуіне жаңа келген Николай Никонорович қай жағынан алсаң да нағыз кемелденген, ақыл-ойы толысқан дер шағы еді.

Алғашқы күндері екі жақтан келген шекара комиссиясының адамдары өзара танысу, Ши-амбы мен консул Балкашин берген қонақасыларға қатысып, бой жазу секілді әзірлік жұмыстарынан ары ұзаған жоқ. Екі жақ тек төртінші күн дегенде дөңгелек үстел басына жиналған. Екі елдің де беделді комиссиясы бұл келіссөзге жан-жақты дайындықпен, өздеріне дейінгі бүкіл құжаттармен қаруланып келгенді. Бұған дейін орыстың да, қытайдың да не бір жиһангез, саяхатшы ғалымдары осынау шекаралық өлкені онды-солды талай рет аралап шығып, тауы мен даласының ойлы-шұқырына дейін түгел картаға түсіріп әзірлеп қойған. Енді тек сол карталарды өзара салыстырып, бұрын қол жеткен тоқтам-шарттарды жүзеге асыру ғана қалып еді.

Жалпы көршілес екі империя арасындағы шекара мәселесі сонау он жетінші ғасырдан бері сөз болып келеді. Алғаш рет 1689 жылы Нерчинский келісіміне қол қойылып, екі елдің қиыр шығыстағы шекара бөлісі өз шешімін тапқан-ды. Тек, кейбір тарихи жағдайлардың пісіп жетілмеуіне байланысты, қытайдың Шыңжаң өлкесімен шектесетін шекараны анықтау кешеуілдеп келді. Ол үшін қазақ даласының түстігі мен Орта Азиядағы елді мекендер Ресей қоластына түгел қарап болуы керек еді. Өздерінше жан бергісі келмей, ұзақ қарсыласқан Хиуа мен Қоқан хандықтарының қырсығынан бұл процесс көп кедергіге ұшырап, жетпісінші жылдардың соңында зорға аяқталды.

Соған қарамастан, Орта Азиядағы шекара бөлісінің жайы 1860-жылғы Пекин келісінде-ақ сөз бола бастаған. Сол келісім бойынша,

екі жақтың шекара комиссиясы осы Шәуешекте бас қосып, жер бөлісін бір шеттен жүргізе беруге тиіс болатын. Бірақ 1864 жылы батыс өлкелерде ұйғыр-дүнген көтерілісі бұрқ ете қалды да, бітейін деп тұрған іске кесірін тигізді... Осылайша еріксіз үзіліп қалған шекара туралы келіссөз, араға біраз жылдар салып, тек 1881 жылы Петербургта қайта жалғасты. Бұл жолғы келісімге екі жақ бірдей қол қойды. Петербург келісімі бойынша, уақытша Ресейге қарап қалған Іле аймағының бір бөлігі Цин империясына қайтарылды да, оның есесіне бұрын Қытайға тиесілі деп танылған Зайсан көлі мен Қара Ертіс бойындағы біраз жерлер енді Ресейге берілетін болды.

Қысқасы, бұл жолы Шәуешекте бас қосқан екі ел шекара комиссияларының негізгі міндеті — сол Петербург келісінде өз шешімін тапқан жайларды жергілікті орында іске асырып, протоколға қол қою еді. Сөйтіп, ең ғажабы, шекараға тақау тұрған шағын қала Шәуешекте Петербург, Пекин сияқты ұлы астаналармен қатар аталып, «1884 жылғы Шәуешек протоколы» деген атпен тарихта қалатын болды.

Бұл жолы шекара комиссияларының арасында бәлендей құрық әкетер асаулықта, алауыздық та туған жоқ. Екі жақта жылы жүзді, жылмаң дипломатия танытқан. Екі ел чиновниктерінің жүзіндегі бұл жымысқы күлкі мен бір-бірінен асып түсетін жылы лебіздер көктен түсе қалған жоқ, дәл осы мезеттегі Ақ патша мен Еженханның қасқабағына байланысты еді. Соңғы жиырма жылда екі империя өзара тіл табысқан, тату көршілік қатынаста тұрып келеді. Батыс өлкедегі Маншың билеушілерінің басына күн туғанда, Ақ патша көмекке келіп, дүнгендер мен ұйғырлардың бүлігін басуға қол ұшын берді. Көтеріліс кезінде жан сауғалап барған Маншың төрелері мен халдайларды өз қолтығының астына паналатты. «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпейді» демекші, Ақ патшадан көрген сол жақсылықтары әзірше Еженханның есінен шыға қоймаған-ды.

Өзара үлес бөлісіп, енші алысуға келгенде, Цин империясы бір кезде өзі қанға бөктіріп, күшпен қаратып алған Жоңғария мен Қашқарияның мұрагері, жоқтаушысы ретінде танылса, патшалық Ресей өз қоластына ерікті-еріксіз түрде әр кезде қараған қазақ даласы мен Орта Азия халықтарының өкілетті әкесі, қамқор қожасы болып отыр. «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе» дегендей, әрине, екі империяның да көңілдері о баста тым арыда болатын. Біреуі батысқа, екіншісі шығысқа қарай әлі де болса ілгерілей беру ниетінде еді. Бірақ ол ойларын іске асыруға екі жағына да әртүрлі тарихи жағдайлар жар бермеді. Ақ патша шығысқа қарай қаншалық өршелене ұмтылғанымен, Тянь-Шань мен Памир тауларының бөктеріне таяу жылдарда ғана қолы әрең жетті. Ал Еженхан бұл

тасырда батысқа таман ілгерілей түсу былай тұрсын, Шыңжанның өзінен неше мәрте айрылып қала жаздап, есін енді ғана жинап отыр. Бұдан ары екі империяға да ілгері жылжитын бос жер қалмай, текедей тіресіп қалған шағы осы еді. Енді шекара бойында таты бір өрт шығып кетпей тұрғанда, осы өлкелерді береке-бірлікпен бөліп алуға екі жағы да мүдделі болатын.

Екі елдің шекара комиссиялары Шәуешекте он шақты күн аялдап, жер бөлісінің теориялық жағы аяқталған соң, енді сол сызықты жүргізіп, белгілер қою үшін, Тарбағатайдың жонына қарай аттанатын болды. Ішкеріден мініп келген сәнді күймелері мен пәуескелерін қалада қалдырып, бұдан былай бәрі де салт атпен жүруге тиіс еді. Жер жадысын жақсы білетін қазақтардан ертіп алған жолбасшы, атқосшылары бар, түйеге, атқа артып алған азық-түлік, киіз үй, шатырлары бар, бәрін қосқанда ұзақ салқар көш түзеді. Орыстар жағы бұрын атпен салт жүруге үйренген, шетінен тісқақты, пысықтар көрінеді. Олар өздерінің ең таяу бекіністері Лепсі мен Сергиопольдан алдырып, күні бұрын әзірлетіп қойған сарыала ертұрманды, құйрығын тілерсектен шорт кескен шолақ аттарына мініп, ойнақтатып шыға келді. Салт атпен жүру олардан гөрі ішкеріден келген Маншың төрелеріне қиындау тиді. Дегенмен олар да намысқа тыртысып, Әбектеп ердің қасынан ұстап болса да, ел қарасына ілесуге жарады.

Бұлар Шәуешектен шыққан соң араға екі қонып, үшінші күні түсте Күзуінге жеткен. Осы тұста Тарбағатай тауының Шығыс сілемі бірте-бірте аласарып, сүйірленіп барып бітеді де, екі аралықта жайдақ асу пайда болып, одан ары Алтай сілеміне жататын Сауыр-Сайқан таулары басталады. Шекарашылар осы жерде екіге бөлінуге тиіс болатын. Бір тобы ат басын шығысқа бұрып, Алтай сілемдерінің үстінен өтетін шекара межесін белгілесе, екінші тобы Тарбағатай тауын қырқалап, батысқа қарай жол тартуы керек еді. Демежан мен Ли-шансың осы екінші топқа қосылған. Орыс консулы Балкашин мен оның тілмашы Әріп те осы топта қалды.

Уақыт шілде айынын басы, Хан жайлаудың нағыз қызып жатқан кезі. Тарбағатай жоталарының Сарышоқы, Етікші сияқты басынан күс ұшырмас кейбір биік шындары болмаса, басқа сай-саласының бәрі — жасыл жайлау, көшпелі елдің өріс-қонысы. Күнгейден Қалың Төртуыл, Мәметек пен Қошқарбай, Шотай келсе, теріскейден Жұмыққа қарасты Саты, Сайболат, Қараша, Қожаны бар, көп малмен солар келіп ошарылатын. Жаз бойы екі жақ мидай былығып, аулы аралас, қойы қоралас отыратын-ды. Өз топшылаулары бойынша, иен таудың қыр арқасымен шекара сызығын тартып, әр жерге ала баған орнатып, бөгелмей өте шығамыз деп ойлаған комиссия адамдары шимаңдай Қалың елдің үстінен шыққанда, күтпеген жағдайға тап болып, сасыңқырап қалды.

Тау қырқасы — Табиғаттың өз бөлігі ғой, оның үстінен сызық тарту қиынға түспес деп ойлағанмен, сол таудың жон арқасы да атқан оқтай түзу болмайды екен. Өркеш-Өркеш тау сеңгірі біресе түстікке қарай итініп, біресе терістікке таман салбырап, иір-иір жол

басуға тура келді. Бірде түстікке, бірде терістікке қарай арқыраған тау өзендері, шатқал, шың, құз-қиялар қаншама. Кейде күнгей елінің жайлауы терістікке таман ішкерілеп кетсе, енді бірде соның керісінше болып, бір-бірімен қойындасып жатыр. Жерді болу ештеңе емес-ау, бәрінен де бір денені екіге айырғандай, мал-басы араласып жатқан елді болу қиынға түсті.

Күзуіннен бері шекара белгілерін қойып, соны қолма-қол картаға түсіріп келе жатқан комиссия мүшелері батысқа қарай жылжыған сайын, күтпеген қиыншылықтарға кезіге берді. Уақыт сәске түстің шамасы болатын. Екі жақтың шекара тартушылары кешегі түнеп шыққан бұлақ бойынан жүктерін артып, жаңа қонысқа жылжып қонуға беттеп келе жатқан. Кенет бір бүйірден сау етіп, бір топ салт аттылар шыға келді. Жиын қарасы қырық-елуден кем болмас. Тақымдарына қысқан сойыл-шоқпарлары, кейбіреулерінің мойындарына асып алған мылтық бердеңкелері бар. Мынаны көргенде комиссия басшыларының көздері атыздай болып, шарасынан шығып кетті.

Шекарашылар да қарусыз емес-ті. Бірақ аналар қару қолдануға мұршаларын келтірмеді. Бұлар ес жинап, алды-артына қарағанша, атты қазақтар ұрымтал жерден шыға келіп, көш керуенін лезде қоршап қалды. Дәл қазір басшылары белгі берсе болғаны, сойылмен бір-бір салып, таптап өте шығатын түрлері бар.

Топтың алдында есік пен төрдей жалдас торыға мінген, пұшпақ бөрікті, барқыт бешпет сыртынан күміс қапсырмалы кемер белдік буынып, оның үстінен жібек шапан киген, жасы отыздар шамасындағы, зор денелі, қара бұжыр жігіт тұр. Сол жігіт атын омыраулатып, шолақ бесатарын ердің қасына көлденең қойған беті, бері таман шықты да:

— Иә, жол болсын, мырзалар! Не қып жүрген адамсыңдар? — деді түсін суыққа салып.

Бұл сұраққа екі патшалық өкілдерінің қайсысы жауап берерін білмей, біріне-бірі қарасты. Тілмаштар өз бастықтарына орысша, қытайша қолма-қол аударып тұр. Амал жоқ, консул Балкашин қасына Әріп тілмашты ертіп, алға таман шықты.

— Біз ұлы Ресей империясы мен көршілес Цин мемлекетінің екі арасындағы шекараны белгілеуге шыққан адамдармыз, — деді дауысын барынша айбынды шығаруға тырысып. — Ал өзіңіз кім боласыз? Қай мемлекеттің адамысыз?

— Мен ешқандай да мемлекеттің адамы емеспін. Өзіңіз тұрған осы жердің иесімін,—деді торы атты жігіт. — Ныспым — Зілқара... Мен жерімді арқан керіп бөліп бер деп ешкімді шақырғам жоқ.

— Қызық екен! — Балкашин езу тартып күлді. — Дегенмен қарайтын болысыңыз, не зәңгіңіз бар шығар?

— Немене, маған құда түсейін деп келіп пе едің? Құда түссең, сүйегім — Саты, оның ішінде Дәулетбай... Бұтабай болысының адамымын.

— Е, бәсе, солай демейсіз бе. Бұтабай болысының адамы болсаңыз, онда Ресейге қарайсыз. Мен Шәуешектегі орыс консулы Балкашин деген боламын.

— Балкашин дейсің бе? Ондайды естісем құлағым керең болсын... Ал сіздердің шекараларыңыз қай жерден өтпек сонда?

— Көріп тұрған жоқсыз ба, шекара осы біз жүріп келе жатқан қырқаның дәл үстімен өтеді, — деді ананың жаңағы сөзіне қитығып қалған Балкашин қызарақтай тіл қатып.

— Шекара бұл жерден өтпейді! — деді Зілқара да атын тебіне түсіп. — Себебі, бұл жерге Ақ патшаның да, Еженханның да алты апасы, бес бересісі жоқ. Бұл төңіректің бәрі — әлмисақтан бері менің атабабамның құтты қонысы. Арғы атамыз Дәудетбай батыр баяғыда Жоңғарды қуып шығып, өзінің үрім-бұтағын осында әкеліп қоныстандырған. Сенбесеңдер осы елден сұрандар, әне, Дәулетбайдың бейіті сонау төбенің басында тұр. Атамның басы жатқан жерге ешкімді де жібере алмаймын.

Балкашин мұндайды күтпесе керек, не айтарын білмей шарасыздық танытып, басын шайқады. Осыны көрген Маншың төрелері күңкіл-күңкіл сөз шығара бастаған.

— Шамасы, бұл сіздің елге қарайтын қазақ қой. Сонда қалай болғаны, бұларға шекара жайы алдын ала ескертілмеген бе? Консул мырза, сіздің тәртіпке шақырғаныңыз жөн шығар,—деп, Қытай жағының басшысы Сұң Жун-таң кәдімгідей кейістік білдірді.

Оның кінә арта сөйлеген мына сөзін естігенде, онсыз да жарыла жаздап тұрған Балкашин онан арман ашуланды.

— Сіз маған өйтіп ақыл үйретпеңіз, Сұң мырза. Осындағы уезд бастықтары мен болыстық управительдерге түгел хабарланған. Біз не сонда, мемлекеттік мәселені кез келген қазақпен ақылдасуымыз керек пе? — Консулдың өңі өрттей қызарып, әдемі көгілдір көздері

шыныдай шытынап кетті. — Қандай жабайылық... Қандай надандық, ә? Әңгіме бұл арада екі ұлы империяның мемлекеттік шекарасы туралы болып отырса, бұлар келіп қайдағы бір ата-бабасының моласын даулайды.

Зілқара оның соңғы сөзін ұғынбаған болар, екі бүктелген қамшысын онды-солды сермеп қойып, екілене сөйлеп тұр.

— Мына бір сайдың төменгі аңғарында біздің қыстауымыз бар. Ал жайлауымыз сонау бір жасыл белдің ар жағында. Сендер ғой екеуінің арасынан сым тартып, бөліп тастамақсыңдар. Сонда біз қыста Ақ патшаға, жазда Еженханға қарауымыз керек пе? Малды қайда жаямыз? Ар жақта қалған әкеміздің басына қалай құран оқимыз?

— Тү-у, мынаған дауа болмас! — деп консул жерге бір түкірді. — Оу, көкетайым-ау, бұлайша ешбір патшалыққа бағынбай, аралықта қалу деген ақылға сыймайды ғой. Қазір Орталық Азияда бұл екі империяға қарамаған ұлтарақтай жер жоқ. Сіз соны білесіз бе?

Балкашин баланың сөзін қызықтағандай, ананың аңғырттығына езу тартып күлді. Қап, мұны білгенде өздерімен бірге қарулы жасақ алып шығуы керек екен. Әскер ала жүру мәселесі сөз болғанда, жоғарыда отырғандар: «Халыққа қару көрсетіп, үркітіп алып жүрмеңдер. Шекара бойынан бүлік шықса, оның арты жақсылыққа соқпайды» деп мүләйімсіді де қалды. Тым болмаса, осы маңға қарулы күзет қойып, жайлауға шыққан елді тым бері мінбелетпей, шекара бойын иен ұстай тұруға болады ғой. Соны қалай ескермеген?!

— Сіздер өзі қай елге қарайтын ойларыңыз бар? Ақ патшаға ма, әлде Қытай жатына ма? Қайсысына қарасаңыздар да таңдау өздеріңіздікі, — деді ол ақыры сабасына түскендей сыпайы сөйлеуге тырысып.

— Бізге соның екеуінің де керегі жоқ. Ақ патша менің құдам, Еженхан менің нағашым дейсің бе? Тек жерімізге, елімізге тимей, тыныш қойса болғаны.

Әріп те орысшаға жүйрік екен. Екі жақтың да аузынан шыққан сөзді қағып алып, қолма-қол аударып тұр. Бірақ Зілқара оның сөзіне айылын да жиятын емес. Одан арман қыңырайып, өз бетінше сөйлей берді.

— Бұлар да халық екен-ау, жер осылардікі екен-ау деп, тым құрыса алдымыздан өтіп, мәнісін түсіндірген бір пенде болсашы, — деді күйіне дауыстап. — Рұқсат сұрау жоқ, санасу жоқ, бұл не деген

басынғандық?! Көне, осы арада қан болайын демесеңдер, аттарыңның басын дереу басқа жаққа бұрындар! Әйтпесе, бізде енді аяматын ештеңе қалған жоқ...

Сол сөзді айтуы мұң екен, қасында тұрған қалың топ та сойыл-шоқпарларын білеп, атой салып:

– Иә, аулақ кетіңдер бұл жерден!

– Сендерге шекара керек болса, құдайдың жері құрып қалды ма, басқа жаққа барып жүргізіңдер.

– Бұға-бұға бөденедей бүрісіп болдық емес пе, түге?!

– Жерден айрылғаннан кейінгі тірліктің енесін ұрдым. Одан да осы төбенің басында өлгеніміз артық, — десіп шуылдап кетті.

Демежан манадан бері оншалық алға сұғынбай, екі жақтың сөзіне кезек құлақ қойып, бір халықты зорлықпен екіге бөліп жатқан шекараға ма, әлде мына қазақтардың иіс алмас аңғырттығына ма, әйтеуір әлдекімге қатты ыза болып, намыстан жарыла жаздап тұрғанды. Осы сәтте Ли-шансың оның қасына жақындап келді де:

– Мына кісілермен сен сөйлесіп көрсең қайтеді? Ұлықтар күшке саламыз деп, бүлдіріп алып жүрмесін, — деді ақырын сыбыр етіп.

Бұдан ары үнсіз қарап тұруға оның өзінің де шыдамы таусыла бастаған. Демежан қасындағы Маншың төресі Сұң мырзаға қытайшалап бірдеңелер айтты да, атын тебініп алға шықты.

– Отағасы, сізбен оңаша сөйлесуге бола ма?—деді Зілқараға жылы жүзбен күле қарап. — Алдымен аздап «найманшылап» алсақ қайтеді. Сонан арғысын тағы көре жатармыз.

Зілқара мұның бетіне тандана қарап аз тұрды да:

– Мейлі, сөйлессек сөйлесейік,—деп атынын басын бұра берді. Сол кезде қоршап тұрған жаңағы қазақтар арасынан:

– Е, мыналардың ішінде мұсылманы да бар екен ғой...

– Мұсылманды қойып, найманды да біліп тұрған жоқ па, — дескен дауыстар естіліп қалды.

Демежан мен Зілқара топтан бөлініп, арқан бойы жерге барып тоқтаған. Олардың қасына, сірә, әр ауылдың ақсақалдары болар, тәуір киінген тағы екі-үш кісі келіп қосылды. Енді тартынатын

ештеңе жоқ. Сырт көздің, өзге жұрт өкілдерінің алдында ыңғайсыз, өрескелдеу көрінетін кейбір сөздерді оңашада мыналардың шекесіне шеге қаққандай етіп, батыл айтуға болады.

— Жә, ағайындар, аспаннан аяқтарың салбырап бүгін түсе қалғандай, мына қылықтарының аты не? Соны айтыңдаршы, — деді Демежан әлгілерді бірден ықтыра сөйлеп. — «Бізге Ақ патша да, Еженхан да керек емес» деп кербіңдер келіп... Осындай да сөз бола ма екен? Қазақ елінің хандары мен сұлтандары Ақ патшаға ант беріп, өз еркімен бодан болғалы қай заман... Әлде өзгеге жеткен Ақ патшаның құрығы сендерге жетпейді деп жүрсіңдер ме? Тау екең таудың өзі екіге бөлініп, бір халық ортасынан қақ жарылып, ел басына зобалаң туып жатса, сендер келіп қарыс жерде тұрған өрісің мен қонысыңды жоқтайсыңдар. Сендердің қоныстарын кетеді екен деп, жарты жалғанды өздеріне бағындырып отырған екі ұлы мемлекет өз жерінің шегіне белгі соқпай, шегініп кетеді деп ойлайсыңдар ма? Бұларың тіпті ақылға сыймайды ғой, ағайындар-ау!

Манағыдай емес, салт аттылардың аптығы басылып, беті қайтыңқырап қалды. Зіл қараның да даусы жұмсара түскендей:

— Інішек, жасың құрбы, тілеуін бір, қазақтың иман жүзді баласы екенсің... Өзің кім боласың? Жөніңді айтшы, — деді өң-шырайынан әлдебір лажсыздық білініп.

— Мен — күнгейдегі Төртуылмын. Керімбай зәңгінің баласы Демежан деген боламын.

Мына сөзді естігенде, кейін келіп қосылған ақсақалдардың бірі қолымен күн салып, жақсылап қарап алды да:

— Ойбай-ау, бұл жігіт өзіміздің Құрекеннің күйеу баласы емес пе. Бәсе, манадан бері өңін шырамытып, осы баланы қайдан көрдім деймін. Бұрнағы жылы келіншек ала келгенде, тойда көрген екем ғой, — деп атын тебініп жақындай түсті. — Бибіжан — менің туған жиенім ғой... Бибінің дені-қарны сау ма, айналайын? Үй іші, ауыл-аймақ, құда-құдағилар тегіс аман ба?

— Шүкір, бәрі де аманшылық, — деді Демежан да енді бұларға жан тарта сөйлеп. — Ел мен елдің бұлайша бөлінуі бізге де оңай тиіп тұрған жоқ. Керек десеңіздер, өз отымның басы да екіге жарылып, көңілге қаяу түсіп тұр... Бибі қазір қажының ауылында, төркіндеп келгеніне біраз күн болды.

«Қазақ жөн сұраса келе, қойныңдағы әйелімен қарын бөле боп шығады» деуші еді. Мына кісілер де Демежанға бөтен болмады. Зілқара да сабасына түсіп, енді бұған ақыл сала сөйледі.

— Ендеше, тіпті жақсы, жат емес, жақынымыз екенсің. Сонда біздің не істегеніміз мақұл? Жайлауымызды жапырып, қыстауымызды қиратып жатса да, үн шығармай, тұяқ серіппей, қол қусырып қарап отыруымыз керек пе? Мыналардың арасында тегін жүрген жоқ шығарсың, бізден гөрі көзің ашық қой, ақылыңды айтшы, — деген.

Демежан да ойындағысын ірікпей, мыналарға шын сөзін айтты:

— Ағайын деп ақыл салғаның рас болса, ендігі қарсылықтан түк пайда жоқ, ағайындар. Қол-аяғың байланып, пышақ қыл мойынға тақалғанда, туладың не, туламадың не? Мұны пешенеге жазған тағдырдың ісі деп ұғыну керек. Тышқандай ғана тірлігің бар, арыстанмен алысқанда не бітіресің. Біздің күнгейдегі ел де алыса-алыса ештеме шықпаған соң, ақыры қалың қазақтан бөлініп, Еженханға бағынатын болды.

— Е-е, қолдан билік кеткен соң көрген күнің сол да... Бала дұрыс айтады, — деді жанағы ақсақалдардың бірі.

— Ал шекарасы түскір тартылды дейік. Сонда сол сызықтан әрі-бері ешкімді өткізбей ме? — деп Зілқара тағы бір күдігін айтты.

— Неге? Дәл олай болмас... Бұл — жалпы мемлекеттік меже ғой. Ал қазақтар бұрынғыдай аралас-құралас жүре беруге тиіс.

Бұл сөзге Зілқараның арқасы сәл кеңіп қанғандай болды. Демежанға енді жылы шыраймен қарап:

— Өзің әдейі шақырып келтіре алмайтын сыйлы ауылдың баласы екенсің. Бүгін біздің ауылға түсіп қонақ бол, — деді жығыла жабысып.

— Мен қызметте жүрген адаммын ғой. Және жалғыз емеспін, қасымда серіктерім бар, — деп Демежан артында шоғырланып тұрған топқа қарады.

— Барса қасындағы ұлықтарды да ерте жүр. Қалған жағдайды жата-жастана сөйлесерміз.

Демежан әлгілерден бөлініп, өз тобына қарай аяндады. Орысы, маньчжур-қытайы аралас комиссия мүшелері үрпиісіп, тағатсыздана күтіп тұр екен.

– Иә, не болды? Райларынан қайтатын түрі бар ма?—деді консул Балкашин басқалардан бұрынырақ тіл қатып.

– Бәрі ойдағыдай, консул мырза. Іс оныға айналды ғой, — деп Демежан ақсия күлді. — Зілқара енді бізден жер дауламайды. Манағы білместігіне кешірім сұрап, осы тұрған барлықтарыңызды бүгін өз ауылына қонаққа шақырып тұр.

Комиссия мүшелері сенер-сенбесін білмей, аң-таң болып, бірінің бетіне бірі қарады.

– Міне, ғажап!.. Демежан мырза, сіздің, сірә, кісіні дуалайтын сиқырыңыз бар-ау деймін. Асау қазақтарды демнің арасында қалай жуасыта қойдыңыз? — деп Балкашин мәре-сәре болып қуанып қалды.

– Біздің қазақтың сіздер білмейтін, халықаралық дипломатияда жазылмаған өз тілі бар. Мен олармен сол тілде сөйлестім ғой, — деді Демежан Әзілдеп.

Бұл жаналық маньчжур-қытай чиновниктеріне де қолма-қол аударылып, тез тарап жатқан. Жаңағы қаһарлы қазақ райынан қайтып, енді аяқ астынан өз ауылына қонаққа шақырады дегенді естігенде, Сұң Жуң-таң сақтық жасап:

– Бізді ауылына алдап апарып, тобымызбен қырып тастап жүрмей ме? — деп тартыншақтап еді. Қазағуар Балкашин оның, көңіліндегі күдікті тез сейілтті.

– Есіңізде болсын, Сұң мырза, қазақтар дастарқанынан дәм татқан қонағына ешқашан қастық жасамайды. Қазақтың төріне шықтым дегенше, оның еркесі болдым дей беріңіз.

Бұлар сол күні келесі бір қырқаның астына шатырларын тікті де, екі жақтың басты-басты адамдары Зілқараның ауылына барып қонақ болды. Қой сойылып қалған. Ет пен қымыз ағыл-тегіл... Туғалы мұндай молшылықты көрмеген Сұң Жуң-таң: «мұндай халықтың біразын қолға ұстаған бізге де теріс болмас» деген қорытындыға келіп еді. Бүгін оның Демежанға айрықша ықыласы түсіп, әлсін-әлі арқасынан қаға береді.

Осы кеште үй иесінің арызына байланысты бірталай мәселенің басы ашылып қалды. Әр елдің комиссия басшылары өз жағынын үкіметтерімен сөйлесіп, шекара бойында қонысынан айрылған адамдарға бұдан былай басқа жақтан өріс-қоныс әперетін болды. Сонан соң екі жақ ақылдасып шешкен тағы бір нәрсе — шекара

бойына тақау отырған қазақтар, өз жағдайларына қарай, екі елдің қайсысына қараймын десе де ерікті болсын деген тұжырымға келді. Ол үшін ойланып-толғануға алдағы күзге дейін үш ай уақыт беретін болды.

Осы оқиғадан кейін комиссия мүшелерінің арасында Демежанның беделі қатты көтеріліп кетіп еді. Қазақтармен тілдесу керек болса, алдымен осыны жұмсайды. Тәкаппар Маншың төресі Сұң мырза да бұрынғыдай кекірейгенін қойып, Демежанмен ептеп санаса бастаған. Консул Балкашин де оған енді жылы шырай беріп, іш тарта сөйлесетін болды. «Алдағы уақытта Қытайдағы қазақтармен қарым-қатынас жасауда бұл жігітке қол артуға болады екен», — депті консул өзінің тілмашы Әріпке. Ал Әріп болса, Демежанмен сырлас, естіген-білгенін жасырмай айтып жүреді.

— Балталасаң да жарылмайтын, шөлде өсетін сексеуіл деген ағаш бар. Оны жару үшін, тек біріне-бірін тоқпақтап ұру керек, — дейді Әріп оқыс теңеу тапқанына өзі де мәз болып. — Біздің қазақ та — сол сексеуіл сияқты. Қазақты алу үшін, осылай біріне-бірін салу керек.

Әріптің Демежаннан үш-төрт жас үлкендігі бар. Өзі әңгімешіл, сөзге шешен, көпті көріп ысылған жігіт. Сүйегі — Сыбан, Аягөз маңындағы Ақтайлақ бидің ауылынан. Осыдан бірнеше жыл бұрын Семейдегі «Штатское училище» деген орыс мектебін бітіріпті. Сонан кейін үш жылдай Сергиопольде орыс ұлықтарына тілмаш боп жүрген екен. Сірә, орысшаға өте жетік болуы керек, консул Балкашинге тілмаш керек болғанда, Семей губерниясынан мұны Шәуешекке әдейі жіберіпті. Балкашин оны ылғи да «Тәңірбергенов» деп фамилиясымен атайды. Қазақтың әкесінің атына «ов» жалғайтынын Демежан бірінші рет осыдан көрді.

Әріптің ептеп өлең жазатыны бар екен. Қиссаларды жатқа соғады. Өзінің де қисса шығармақ ойы бар ма, қалай... Кейде екеуі шатырда оңаша қалғанда, Әріп ұзақ-ұзақ жыр толғауларын айтып кетеді. Атақты ақын Құнанбайдың Абайы туралы да Демежан алғаш рет осы Әріптің әңгімесінен естіді. Өзі, шамасы келсе, сол Абайға еліктегісі келетін сияқты. «Біздің қазақта бір басына бақ пен өнер қатар қонған адам — осы Абай» деп аузынан тастамайды. Абайдың болыс-билерді шенеген өлеңдерін жатқа оқиды... Демежанның бұл сапарда Ли-шансыңнан кейін әңгіме-дүкен құратын бір адамы осы Әріп.

Күн еңкейіп, батыстағы биік қырқаға иегін арта бастаған кезде, консул Балкашин бір жотаның басына көтерілді. Әнегүннен бері шекара межесін белгілеу барысында консулдың бір нәрсеге іші удай ашып, көңілі толмай жүр еді. Тарбағатай тауының картадағы

кескініне қараса да, немесе осылай биік тұрғыға шығып, күнгей мен теріскейдің жер бедеріне үңілсе де, консулдың өзегін өртеген бір өкініш кетпейді. Табиғат та қызық қой: бір таудың екі беткейін ала-құла жаратқанын көрмейсің бе?! Жердің қара топырақты құйқалысы да, шөптің шүйгіні мен сай-салада ит тұмсығы өтпей сынсып тұрған жыныс орман да көздің жауын алып, күнгей жақта қалып барады. Осының бәрі суға байланысты, әрине. «Сулы жер — нулы жер» деген рас. Әзірге бұлар басып өткен екі жүз шақырымдай аралықта Тарбағатайдың теріскейіне қарай небәрі үш-ақ өзен ағады екен. Ал күнгейге қарай арқырап ағатын асау өзендердің саны он бестен асады. Және өзен болғанда қандай, бәрі де ат құйрығын бұратын, мол сулы, көк иірімді, ағынды арналар.

Осыны көргенде, ішейін деп отырған алдындағы асын біреу тартып әкеткендей, консул қатты қынжылады. Терістіктегі тастақтақыры мол шөлейт далаға қарап тұрып: «Шіркін, құйқасы, құнары жағынан күнгейдегі Құлыстайға жететін жер қайда-а?!» дейді ішінен. Тек көңіліне бір тоқ санайтыны — сонау солтүстікте шет-шегі көрінбей, Зайсан көлі жатыр мұнартып. Дайын су жолы, әрі балықтың мол қоры. Маңайындағы жердің құнарсыздығын осының өзі-ақ өтеп кетуі мүмкін. Сонан кейін шүкірлік ететіні, шекара сызығы Тарбағатайдың піл сауырын таспадай тіліп отырып, үштен екі бөлігіне дейін барады да, Ақшоқы тұсына келгенде түстікке қарай бұрылып кетеді. Демек бұл таудың батыс сілемі бөліске түспей, түгелімен Ресейге бұйырайын деп тұр. Дәл Құлыстайдай болмағанымен, Тарбағатайдың ол бөктері де жаман жер емес. Несін айтасың, қазір Үріжар, Мұқаншы маңына келген переселендер егіншілікпен айналысып, ең байлыққа белшесінен батып отыр.

Көңіл түкпіріндегі осы бір ішкі есептерді әне күні Алтай тобын бастап кеткен Медынскийге айтып көргенде, ол да мұнымен келіскендей болды. Бірақ Медынскийдің жер құнары, су байлығы жөнінде өз түйгені бар екен, соның шет-жағасын шығарды.

— Тарбағатай тауының гидиозогиялық түзілісі солай ғой. Табиғаттың бұл әділетсіздігіне амалын қайсы,—деген ол консулды жұбата сөйлеп. — Жер жағдайына байланысты кейде аздаған ұтылыстар болуы мүмкін. Бірақ біз мұнын есесін Жетісу тұсына барғанда қайтарамыз. Жоңғар Алатауының мұздықтарынан шығатын өзен-бұлақтардың, жетпіс-сексен проценті ол тұста бізге қарай ағатын болады...

Дегенмен ұлы таудың қыр арқасы шекара сызығын жүргізуге таптырмайтын, табиғи бөлік екені рас еді. Әнегүнгі Зілқара оқиғасынан кейін, жайлаудағы қазақтардан ондай ашық қарсылық ұшыраса қойған жоқ. Шекара туралы хабар бірден-бірге тарап, халық

тегіс құлақтанып, басқа түскен тағдыр ісіне амалсыз көнген тәрізді. Шекара межесін анықтап, белгі қою, оны картаға түсіру бірте-бірте землемерлер мен топографтардың әдеттегі ісіне айналып, жұмыс бір қалыпты жүріп жатты.

VII

Шекара сызығын тартушылар бұл кезде Тарбағатай тауының бел ортасындағы нардың сыңар өркешіндей көкке бой созып, дара тұрған Етікші шынының тұсына да келіп жеткенді. Тау жүлгесінің бітіміне қарай, жер бөлігі Етікшінің теріскей қапталын айналып өтті де, шоқтығына қол апартпайтын табиғаттың тәкаппар биігі бөліп-жаруға көнбей, Қытай жағында қалып қойды.

Демежан Тарбағатайдың бұл тұсын өте жақсы біледі. Осыдан былай түстік бетте Төртуыл жері — Ақтас, Бөкеңбай, Жуантөбе, Қайрақты жайлаулары жалғасады. Балалық шақта тайға мініп талай жарысқан, төсінде асыр салып, Қыз-Қырқынын қызықтаған жерлері... Ал терістікке қарай бірнеше кезең ассаң, Сайболат елінің жайлауы, өзінің қайын жұрты — Құрман қажының ауылдары тиіп тұр. Бибі Қазір сол ауылда, қол созым ғана жерде қалып барады... Соны еске алуы мұң екен, жас жігіттің жүрегін сағыныш билеп, алабұртқан бір күй кешті. Осы бір сәтті ол кептен күтіп жүр еді. Дәл іргесіне келіп тұрып, қайын жұртына сәлем бермей кету ыңғайсыз. Олар да естімей отыр дейсің бе, әдейі мұның аңысын аңдып, күйеу баламыз не істер екен деп күтіп отыруы да мүмкін-ау. Бастықтармен сөйлесіп, сол жаққа барып қайтуы керек шығар.

Бірақ бұл ырғалып-жырғалып, ат ізін салғанша, қажының аулынан арнайы жіберген шапқыншы шабарман да келіп қалды. Демежанды қасындағы жора-жолдастарымен бірлікте қонаққа шақыра келіпті. Көп қонаққа арнайы үй тігіп, дайындалып отырған көрінеді. Енді бөгелудің реті жоқ, шақырған жерге қалайда баруы керек.

Бұл жағдайды ол ең алдымен өз тобының басшысы Сұң мырзаға айтып көрген. Маншың төресі басында баратын ыңғай танытты да, артынан бір сағатқа жетпей айнып қалды. «Денсаулығым болмай тұр. Сізбен бірге мына Ли-шансың барып қайтсын» дегенді айтты. Оның неге бұлай қылт ете қалғанын Демежан да түсіне қойды. Сұң Жуңтаңның денсаулық дегені жай сылтау, оны ұлықтың қасынан екі елі айрылмайтын Шихалдайдың айнытып тастағаны бесенеден белгілі еді. Құрман қажының ана жылы «Қоныз батыр» деген атпен көтерілістің жуан ортасында болғанын, Бор батырмен бірге Маншың әскерін Құлыстайдан қуып шыққанын халдайлар осы күнге дейін кешірмейді. Сондағы «Қоныз батырдың» кім екенін Шихалдай

комиссия бастығына жеткізбеді дейсің бе? Арғы-бергісін қазып, түгел түсіндірді, әрине. Құрман қажының өз басы түгел, оның қызын алып отырған Демежанның да түбі шикі екенін ұлықтың құлағына құйып баққан шығар. Осыны сезген Демежан да қитығып қалды. Маншың төрелеріне ерегескен күйі Балкашинның шатырына барды да, орыс тобын түгелімен қонаққа шақырды.

Орыс консулы бұл ұсынысқа қарсы сөз айтпай, тіпті қуанып кеткен сыңай танытты. Сөйтсе, Құрман қажыны Балкашин да сырттай жақсы біледі екен. Өзі ана жылғы Байжігіт көтерілісі жөнінде біраздан бері материал жинап жүрген көрінеді. Бүгін сәті түсігі, сол көтерілістің басты бір адамымен жүздесуге мүмкіндік туғанын үлкен олжадай қабылдап, дереу ат ерттеуге бұйрық берді. Бұдан бұрын да Демежанды әдейі іздеп келіп, қонаққа шақырушылар көп болған. Сол ауылдардың көбіне Балкашин үнемі бірге баратын-ды. Қазір де сол жағдайды еске алып:

– Демежан мырза, сіздің арқаңызда бұл иен таудың ішінде жүріп те аш қалатын түріміз жоқ қой... Бірақ бұл жолғы сапардың жөні бөлек екен. Сізді Бибі ханымға өзім ертіп апарып жолықтырайын, — деп асығыс киіне бастады.

Сөйтіп, Демежан тал түсте Маншың ұлықтарының көзін бақырайтып қойып, көршілес орыс шатырынан бір топ адам ертті де, қайын жұртына қарай аттанып кетті.

Құрман қажының аулы Терісайрықтың бергі басында, Көксалада отыр екен. Бұл Демежанның талай келген жері. Осыдан екі жыл бұрын Бибіні ұзатып алып қайтқан, естен кетпес, райыс-ыстық мекені. Бұл ел сән-салтанат жағынан басқалардан көп ілгері кеткен, бітімі бөлек, жылы ұядай жақсы ауылдар. Қажының өз басына да тағар титтей кінәсы жоқ, қайта өзін көп қарыздар сезінеді. Бір емес, өрім талдай екі қызын ұстатты ғой мұның қолына. Бұдан артық ер жігіттің басына қандай құрмет көрсетілуі мүмкін? Құрман қажыдан басқа біреу болса, бұрынғы қалыңдығы қайтыс болған соң, «Қайтеміз, тағдырдың жазуы осылай болды» деп құдалықтан қол үзіп, сырт айналып кетері әбден мүмкін еді. Бірақ қажы ондай пендешілікке бармады ғой.

Күні бұрын күтініп дайын отырған салтанатты бай ауыл қонақтарды тік тұрып, қошеметпен қарсы алды. Алдарынан шытып, ат ұстаушылардың арасында қажының үлкен ұлы Қыдырмолда болыс та жүр. Жасы Демежан құралпы, ат жақты, қыр мұрынды келген, сұлу қара торы жігіт. Соңғы сайлауда атқа мінген Сайболаттың тәкаппар жас болысы қонақтардың аман-саулықтарын сұрап, жылы шырай танытты. Ауылдың сыртын ала оңашалау жерге екі бірдей ақ

Ұй тігіп қойыпты. Біреуіне орыс ұлықтары, екіншісіне Маншың төрелері түссін деген болар. Бірақ келген құрметті қонақтар бір үйге сыйып кетті де, екіншісіне атшы-қосшы жігіттер орналасты.

Бұлар алдымен өздеріне арналған үйге түсіп, қымызға қанып алған соң, жол серіктерін сонда қалдырды да, Демежан мен Әріп, Балкашин мен Ли-шансың төртеуі қажыға сәлем беру үшін, ауылдың төріндегі үлкен ақ ордаға қарай бет алды. Ұй сыртына жақындай бергенде, алдарынан ер-әйелі аралас қызылды-жасылды киінген таты бір топ жастар шықты. Орталарында — бұлықсыған Бибі... Баяғы он жақта жүрген кезіндегідей басына үкілі кәмшат бөрік киіп, көп жұлдыздың ішінде ай секілді, көзге ерекше шалынады. Қосылғаннан бері бұлай ірге бөліп көрмеген Демежан келіншегін қатты сағынғанын осы сәт тіпті айқын сезінді. Жүрегі атқақтай соғып, әйелінің жүзінен көзін зорға тайдырды.

Бибі өз ауылындағы ежелгі еркелігін қайта тауыпты. Ешкімнен қорынып жасқанатын емес, қала салтымен қонақтарға қол беріп амандасып жатыр. Балкашин да, Ли-шансыңда Бибіні бұрыннан жақсы танитын-ды. Консул екі бүктеле иіліп, келіншектің қолынан сүйді. Демежанның да жай жұрт қатарлы қол алысып жатқанын көргенде, орыс адамы шыдай алмай:

– Қап, мыналарды-ай, ә... Сүйісу керек қой мұндайда. Осы сендердің заңдарың-ақ қиын. Мынадай сұлуды сүйіп алмау — көпекөрінеу күнә ғой, Демежан мырза! — деп басын шайқай берді.

Сырттағы дырду басылған соң, қонақтар ішке кірген. Қасына бірекі ғана ауыл үлкендерін алып, қажының өзі үйде оңаша отыр екен. Орнынан тұрып, келген кісілерге қол беріп амандасты.

– Кәне, төрлетіңіздер, құрметті меймандар!

Демежан төр алдына Балкашин мен Ли-шансынды жіберіп, өзі күйеу салтымен төменірек жайғасқан. Қажы бір ауық бұған назар аударып, арттағы ел-жұрттың, құда-құдағилардың амандығын сұрастырды. Демежан қайын атасына қасындағы серіктерін таныстырды.

– Мына кісіні сырттай естуіңіз бар шығар — Шәуешектегі Ресей консулы Николай Никонорович Балкашин мырза. Ал оның бергі жатында отырған — Ши-амбының шекара комиссиясына қосқан өкілі — Ли-шансың мырза.

Қажы екі жақтан шыққан комиссия құрамында кімдердің бар екенін және бүгінгі қонаққа кім келіп, кімдердің келмей қалғанын

жете біліп отырған сияқты. Төрдегі кісілерге жағалай көз салып өтті де:

— Іштерінде Еженханның ішкеріден арнайы жіберген төресі — Сұң ба, сұм ба, біреу бар деп еді, ол неге келмей қалды? — деді мұртының астынан жымия күліп қойып. — «Қанына тартпағанның қары сынсын» деп, ол да халдайлардың кегін қуып, жоғын жоқтап жүр-ау, шамасы. Қырық жылғы кегін ұмытпайтын, өте қатты халық қой бұлар.

Демежан Маншын ұлығының денсаулығына байланысты бүгін мұнда келе алмай қалғанын айтып, жуып-шаймақ болып еді, бірақ онысына қажы илана қоймады.

— Ал мына біреуін қалай жіберді екен? Шихалдайдың әдейі қосып отырған жансызы емес пе өзі? — деп күле түсіп, иегімен Ли-шансынды нұсқаған.

— Жоқ. Бұл кісінің халдайларға түк қатысы жоқ. Бұл кісі — Шәуешектегі қытай гимназиясының мүдірі. Кезінде өзіме сабақ берген ұстазымды сізге таныстырайын деп әдейі ертіп келдім, — деді Демежан сәл ыңғайсызданып.

Бұл сөздерді қазақша тәп-тәуір білетін Ли-шансыңның өзі де жақсы түсініп отырған. Ол бет-аузы жайылып, ырсыңдап күліп алды да:

— Мені Еженханның төрелерімен шатыстырмаңыз, Қажеке. Менің ұлтым — Мәнжу емес, ханзу¹⁵. Мен де өздеріңіз сияқты бағынышты, бұратана халықтың өкілімін, — деді өз жағдайын түсіндіріп.

— Әй, мынауыңның төбесі тесік қой, — деп қажы сасып қалды. — Жарайды, артық айтсам кешір, қадірлі қонағым. Қазақ: «Үйіңе келген кісіге үйдей дауыңды айтпа» дейді. Менікі — жай қалжың ғой. Ағартушы мұғалім екенсің, иншалла, жаман адам болмассың.

Құрман қажының бір басында қазір екі кісінің екі түрлі қасиеті қабаттасып жатқандай көрінуші еді Демежанға. Бірі — өзінің туа біткен батырлығы мен мәрттігі де, екіншісі — құдай жолына өзін күштеп көндірген сопылық-бірадарлығы. Бұл кісі осыдан бірнеше жыл бұрын қажы сапарына барып қайтқаннан кейін, дүниенің ісіне араласа беруді қойған. Осы ауылға сыбаға ретінде келген болыстық, старшындық шенді де інілері мен балаларына өткізіп, өз басы бірыңғай дін жолына ауып кеткен жайы бар еді. Оның мәнісін сұрағандарға: «Өмірімде көп қан төктім. Жаугершілік жылдары жазықты-жазықсызы бар, талай адам менің найзамның ұшында мерт

болды... Ендігі қалған ғұмырымда сол күнәмды жуып кетіріп алсам да, маған аз олжа емес» деп жауап беретін. Өзінің «Қоныз батыр» деген бұрынғы атын тастап, Меккеге барып, қырық жасында қажы атануы да — адамның пәни дүниеден үркіп, ақиретті көп ойлауынан туған жанкешті әрекеттер еді.

Көп ұзамай төр алдына дастарқан жайылып, қымыз құйыла бастады. Шақпақ қанты аралас, аткөпір қызыл бауырсақтың арасына бірнеше жерден жент, сарымай, құрт, ірімшік қойылды. Жұрт қымыз ішіп бола бергенде, бір жігіт құйрығы тегенедей құнан қойды зорға сүйреп әкеліп, қонақтардан бата сұрады.

— Ал, кәне, төр алдында Ақ патша мен Еженханның елшілері иық сүйесіп қатар отыр екенсіңдер. Қайсыларың үлкен едіңдер? Малға бата қылыңдар! — деді қажының өзі алдымен қол жайып. — Мен құрметті қонақтарға тай сойыңдар деп едім, балалар: «орыстар жылқы етін жемейді» деп қойды лайық көрді.

Айтылған сөздерді тілмаш арқылы түсініп алған Балкашин бірден қасында отырған Ли-шансыңға жармасты.

— Жасыңыз үлкен ғой, сіз бата жасаңыз.

— Жоқ, сіздің шеніңіз үлкен. Сіз жасаңыз батаны...

— Мені уақытша Шәуешекте тұр дегеніңіз болмаса, осы елдің өз адамымын ғой. Біз қазір Ресей азаматының үйінде отырмыз. Сіз болсаңыз шет елден келген қонақсыз. Жол — сіздікі, — деп консул тіпті қояр емес.

Ақыры сөзден ұтылған Ли-шансың үйдегілерді тан қалдырып, қазақша бата істеді:

— Мал-бас аман болсын. Қажыекеннің шаңырағынан құт-береке кетпесін. Жаңа шекара құтты болып, екі ел тату-тәтті өмір сүрсін... Аумин!

— Ой, бәрекелді! Мынауың бір бестілік бата болды той, — деп үй иесі разы боп қалды.

Қымыздың тоғы басыла берген кезде, үлкен сары самауырмен шай келді. Мана қымызды кілең жігіттер құйып еді, енді шай жасау қамымен сырттан жас әйелдер кіре бастаған. Қажының үлкен келіні Құлайым бір тізерлеп отырып, шай құюға кірісті. Батыл басып келіп, әкесінің төменгі жатынан орын алған Бибі қонақтардың кесесін өзі әперіп отыр. Анда-санда Демежан жаққа жалт ете қарап, жеңгесіне әлденені сыбырлап, жымия күліп қояды. Өз еліне келіп, сағыныш

сарытын басып, көңілі орныққандікі ме, қазір Бибінің өні балбұл жанып, бұрынғыдан да сұлулана түскен. Жұп-жұмыр алтын білезік салған ақ білегін соза кісілерге шай әпергенде, құлағындағы ай сырғасы ырғала түсіп, нұр жүзіне таң шапағындай қызыл арай теуіп өтеді.

Жалпы, бұл ауылдың бір ерекшелігі — жас әйелдер үлкендердің алдында қысылып-қымтырылмай, өздерін еркін ұстайтын. Құрман қажы пәни жалғанның қызығынан өзін қатты шектегенімен, басқаларға бөлендей қазымыр тақуалығы жоқ, жастарға алды кең адам еді. Қыз-жігіттерді өнер сайысына салып, айтыстырып қойып, қызығына қарап отыратыны тағы бар. Бұл тұста ол дін жолындағы сопы-бірадар емес, баяғы батырлық-мәрттік мінезіне басатын.

Сондай қайын ата алдында өзін еркін ұстап үйренген, шай құйып отырған ажарлы, ашық жеңге Құлайым бір сәт Демежанға күле қарап алды да:

— Күйеу жігіт, құсынды қолына қондырып алған соң, бұл жаққа енді ат ізін салмайын дедің бе? Екі ауылдың арасына қоршау тұрғызып, шекара тартып жатқанын қалай? Байқа, еркемді ол жаққа жібермей қойсақ, өзің салған қоршаудан өзің өте алмай, екі көзің төрт болып жүрмесін, — деді сыңғырай күліп.

Тапқыр жеңгенің татымды әзіліне үй іші түгел күліп жіберді. Бір қызықтың болғанын сезіп, Балкашин да «ана кісі не айтты» деп Әріпті асықтыра бастаған. Сөз мәнісін түсінгенде, ол да рахаттана күліп алды. Ашық жеңгенін ұтымды әзіліне Демежан қалайда жауап қайтаруы керек еді. Дабыр-дұбыр басыла берген кезде, ол да қарап қалмай:

— Сол еркеңіз бұдан былай Ақ патшаның қызы, Еженханның келіні болып отырса, бұдан артық құдайдан не тілейсіз, жеңеше-ау?! — деп желігіп отырған жұртты одан арман күлкіге қарық қылды. Ауыл адамдары:

— Рас-ау енді.

— Демежан дұрыс айтады.

— Біз бұрын ауыл арасында жүріп, «қыз бала жат жұртқа жаралған» деуші едік. Біздің Бибіжан енді нағыз жат жұрттың адамы болды, — десіп тұс-тұстан қостап жатыр.

Құрман қажы да жастардың әзіліне құлақ қойып, мұртының астынан мырс-мырс күліп отырған. Енді бір кезек байсалды сопылық

Қалыпқа көшіп, басын изектетіп сәл бөгелді де:

– Иә, бұл сұм заман не сұрқылтайына бастап тұрғанын кім білсін. Ақырзаман болғанда, адамзат жерді адымдап өлшеп, метрлеп бөледі деуші еді. Оны да көрдік, мінеки... Біздің қазақ онсыз да тоқымы кеппей, тоз-тозы шыққан ел еді. Ақыр-аяғы әр патшалықтың қолына қарап, телімге түсіп отырған түріміз мынау. Түбі, жақыным дегенің жат болып, туыстан-туыс түңіліп, әкеге баладан топырақ бұйырмай қалып жүрмесе болғаны да, — деп іштен тына күрсінді.

Бұл жеке қажының ғана уайымы емес, осы отырған көбінің көкейіндегі мұң болатын. Үй-ішін біразға дейін үнсіздік билеп алған. Мұндайда не айтуды білетін Балкашин әдейі бұра сөйлеп, жұртты қайта серпілтуге тырысты.

– Ақсақал... қажы мырза, сіз өйтіп уайымдамаңыз. Бибі жат жұртта жалғызсырамайды. Бұл қыздың ол жақтағы атасы енді мен боламын, — деді қулана тіл қатып.

Бір ауыз сөзге мұңайып, бір ауыз сөзге жұбанатын қайран қазекен қайта көңілденіп, үй-іші дабырласып қалды.

– Рақмет, көнсал шырағым! Менің қызыма көз қырынды салып, рұқсат қағаз керек болса көп зарықтырмай, төркініне жиі-жиі жіберіп тұр, — деді қажы да разы болып.

Балкашин енді әңгімені өз қажетіне қарай бейімдеп, Құрман қажыдан ана жылты құлыстайдағы көтеріліске қалай қатысқаны туралы сұрастыра бастаған. Қажы аз ойланып отырды да:

– Ол дүрбелеңге мен әдейі соғыс тілеп, қанға жерік болғаннан, не жаннан күдер үзгендіктен араласыппын ба. Жатқан жыланның құйрығын басқан Хэбен-амбы мен Шаған-кегеннің өздері той, — деді әлден уақытта. — Дүнгенге жақтастың деп, күнгейдегі қалың Төртуыл мен Мәмбетті қанға бояған да солар болатын. Онымен тоқтамай, жайлауда бейбіт отырған біздің елді тағы келіп шапты. Төрелігін өзіңіз айтыңызшы: мұндайда бойында жаны бар еркек үйінде шыдап отыра ала ма? Содан мен де атқа қонып, ақ найзаның ұшын сарыаяқтардың сүбесіне аздап сүңгіткенім бар. Сірә, сондағы менің найзамның ұшы батыңқырап кеткен-ау деймін, ана Шихалдай сияқтылар соны әлі күнге дейін ұмытпай, сыртымнан қыжыртып жүреді, — деп мырс-мырс күліп қойды.

Құрман қажының әкесі Кенже жай шаруа баққан момын адам болған екен. Ал Құрман бала кезінде өте мазасыз, тентек болып өсіпті. Жаны кеудесіне сыймай алып ұшып тұрады екен. Найзагерлікті

далада жылқы батып жүргенде үйренген. Қысырақтың үйірін қуып жүріп, тай-байталдардың құйрығын найзалағанда қимылына көз ілеспейтін көрінеді. Жылқының құйрығын қан-жоса қылғаны үшін, әкесінен талай рет ұрыс та естіпті, таяқ та жепті... Бірақ сол өнері түптің түбінде кәдеге асқаны ғой. Кейін ел басына күн туып, жаугершілік заман басталғанда, әкесі Кенже ұлына арнайы сауыт соқтырып, бес қаруын сайлап, батасын беріп, жауға қарсы өз қолымен аттандырған екен... Қажы осы жайды баяндай келіп:

– Адам іштен батыр болып тумады, батырлықты заман, уақыт тудырады, — деді қонағының жүзіне қарап қойып. Адам — намыстың құлы. Сол намыс үшін оққа ұшып өліп кетсең де өкінбейтін кезің болады. «Адамның жаны жас кезінде артында, кәртеңгенде көзінің алдында тұрады» дейді ғой, сол — рас сөз. Көтеріліс басталғанда, менің жиырма бестен жаңа асқан кезім болатын. Осы соғыста өлемін-ау, оқыста мерт боламын-ау деген ой қаперіме кіріп шықсашы. «Өлсем, мына қыршын кеткендерден жаным артық па» деген бір жанкештілік тұрады көкейімде. Бірақ ажалсыз адамға дауа жоқ екен. Талай рет түтеген оққа қарсы шапқан кезім болды. Оқ жанап өтпеген, найза, қылыш тимеген менің денемде сау тамтық жоқ. Егер мені шешіндіріп көрсеңіз, шошып кетер едіңіз... Манас бойындағы соңғы бір шайқаста қара санның қалың етінен оқ тесіп өткен кезі болды. Сол жер әлі күнге дейін тесік, үңірейіп тұр. Өзім кемінде жүз рет ажалдан қалған шығармын. Ал менің қолымнан, сөз жоқ, жүздеген адам жан тәсілім етті. Осы күнге дейін кейде солардың кейбіреуі түсіме кіреді. Түсімде ылғи да қырғын соғыстың ішінде жүремін. Кілең бір оқ тиіп шыңғырған, өкпесіне найза қадалып, омақаса құлаған адамдар... Ояна келсем, қара суға түсіп терлеп жатқаным. Сол қан төгіс кім үшін, не үшін керек болды? Қазір ойласам жаным түршігеді. Сірә, адамзаттың оқта-текте қаны тасып, сол қанды ағызғанша тағат таппай тұрады-ау деймін. Енді, міне, не болды? Бәрі айналып орнына келді, көн қатып қалыбына барды. Тағдырдың жазуынан асқан кім бар? Біздің уақытша жеңіс деп жүргеніміз түбегейлі жеңіс емес екен. Жай бір тұяқ серпу, өлім алдындағы бой жасау секілді бірдеңе болып шықты. Нәтижесі көзге көрініп тұрмаған соң, бүгінгі жастарға батырлығыңды айтып мақтанудың өзі бір түрлі ыңғайсыз.

Бұл кезде қонақтар шайға қанып, дастарқан жинала бастаған. Балкашин қажыға тағы да басқа сұрақтар қойып, Әріп үшеуі үйде отырып қалды да, Демежан қасына Ли-шансыңды ертіп далаға шықты. Күн еңкейіп қалыпты. Сонау бір шырқау аспан төрінде үлпілдеген ұшпа бұлттар қалықтайды. Айнала-төңірек нілге малып алғандай жап-жасыл. Екеуі әрнені әңгіме етіп, ауылдан едәуір ұзап кетті.

— Сенің қайын атаң дүние сырын дұрыс болжай білетін, өте аңғарлы адам екен, — деді Ли-шансың. — Батырлығына мақтанбайды, қайта қорланып еске алатындай ма, қалай?

— Ол кісі соңғы жылдары бұл өмірден түңіліп, тәркі-дүниелеу болып жүр, — деді Демежан. — Өзінен күштілерге қарсы алыса-алыса тауы шағылып, тауаны қайтқан адам ғой. «Әлі жетпеген ақыретшіл» дейді. Дінге бой ұрып, құдай жолына кеткені де содан болар...

Екеуі ауыл сыртындағы қырқаның үстіне көтерілген. Ли-шансың артына бұрылып, төрт түлік малы өрістен оралған, қосақтап қой сауып жатқан бай ауылға біраз қарап тұрды.

— Таң қалам, — деді ол әлден уақытта кешкі ауыл тірлігінен көз алмаған күйі. — Арада аттай екі мың жыл өтсе де, қазақтың өмір салтының еш өзгермегеніне тан қаламын. Сол баяғы киіз үй, сол баяғы мыңғырып жатқан мал, сол баяғы ет пен қымыз... Көшпенділер үшін ай мен жыл ештеңе емес, тіпті тұтас тасырлар орнынан жылжымай тоқтап тұрып қалған секілді.

— Бұл жақсылық па, әлде жаманшылық па? — деді Демежан қарсы сұрақ қойып.

— Екі жаты да бар. Жақсылық жағы — бұл халықтың өзгермей, бұзылмай, сол бұрынғы пәк күйінде, табиғаттың төл перзенті ретінде таза сақталуында. Қазақтар есігіне құлып салмайтын, қонақ келсе дастарқаны дайын тұратын дүниежүзіндегі бірден-бір халық қой қазір... Ал жаманшылық жағы — әлемдік өркениеттен, қоғамдық дамудан қағаберіс, баяғы орта ғасырлық мешеу сатыда қалып қоюында. Бұл мешеулік көпке дейін сезілмей, тарих өз екпінімен біраз жерге алып келді, әрине. Ал өткен он сегізінші тасырдың екінші жарымынан бастап, көшпенділердің басындағы бақ біржола тайды.

Мұндайда Ли-шансыңмен таласу қиын. Ол — көне дүние тарихына аса жетік, Қытайдағы тарих ғылымының атасы Сыма-сяннан бастап, кейінгі оқымысты ғалымдардың еңбегін өте көп оқыған адам. Ал жазу-сызуы ерте дамыған Қытай архивіне пара-пар келетін дүние жүзінде бірде-бір архив жоқ. Бұлар үшін екі мың, үш мың жыл бұрынғы оқиғалар күні кешегі нәрсесекілді, бәрі қағазда жазулы, сайрап тұр. Оның үстіне Ли-шансың ежелгі Қытай-түрік қатынасын көп жылдан бері сарыла зерттеп жүрген кісі. Демежанның бір ден қоятыны — ұстазы тарихи оқиғаларды баяндағанда, ешкімге бүйрегі бұрмай, барынша әділ болуға тырысады.

Бұлар әлгі қырқаның ар жақ бауырындағы қызылды-жасылды қына басып кеткен сандық тасқа келіп отырды. Ли-шансың имек трубкасына темекі толтырып, асықпай тұтатты. Сақал-мұртын жып-жылмағай қырып жүретін қытай адамның жас мөлшерін айыру қиын. Әйтеуір, елудің үстінде екені анық. Бір қызығы, бұл кісінің басында не шаш, не айдар жоқ. Қашан көрсең ұстарамен жаңа ғана алдырғандай жалтырап тұрады. Басына үнемі тақия, не берет киіп жүретіні де сондықтан. Өз айтуынша, шашы тым сұйылып кеткен соң, ұстарамен алдырған да, енді қайтып өспейтіндей етіп дәрілеп тастаған. Онысын өзі кейде әзілге айналдырып:

— Мұның өзі, шынымды айтсам, айдар өсірмеудің амалы ғой. Менің әзірше Цин империясына қарсы жасап жүрген бірден-бір қарсылығым осы ғана,—деп рахаттана күлетіні бар.

Ли-шансыңның бұл сөзінің астары түсінікті. Өйткені 1644 жылы маньчжурлер алғаш рет Қытайды басып алғанда, зорлықпен енгізген жаңа тәртіптерінің бірі — еркектерге мань-чжурше айдар қою болған ғой. Ер адамдар бәлиғатқа толысымен шашынын алдыңғы жағын ғана алдырып, арт жағына айдар өсіріп, өріп қоюға тиіс болған. Егер көшеде айдары жоқ адам кезіксе, сотсыз, сұрақсыз табанда басы кесіледі деген қатал заң шыққан. Сол заң осы күнге дейін күшін жоймай келеді. Мұның өзі бағынышты халықты айдарынан алып жүріп сабауға, не жоғары көтеріп тұрып, басын кесіп алуға өте оңтайлы көрінеді... Ли-шансың «айдар салығынан» осылайша оңай құтылыпты.

Ол трубкасын құшырлана сорып, танқы танауынан көк түтінді сыздықтата шығарды да, әлдебір ойға кеткендей:

— Бұл көшпенділердің тарих сахнасынан түсетін уақыты да болды ғой, шынында, — деді әңгімесін жалғастырып. — Көшпенділер екі мың жыл бойы бүкіл орталық Азияны уысына ұстап-ақ тұрды емес пе. Өткенге ой жіберіп, көзіңді жұмсаң, құлағынның түбіне осы күнге дейін ат тұяғының дүбірі жеткендей болады. Гундер, сақтар, Түрік қағанаты, сонан соң Шыңғысхан мен Ақсақ Темірдің жорықтары, ең соңғы сірге жияры ұлы Жоңғар мемлекеті... Осылар шығыстағы Тынық мұхиттан — батыстағы Орта теңізге дейінгі аралықты ат тұяғының астына қалдырып, талай-талай шандатты ғой... Мәселен, қазір өзіміз көріп жүрген Жоңғар ойпаты бір кезде қырғыздардың Алатаудан — Енесейге, кейде одан керісінше қоныс аударатын көш жолы болды дегенге кім сенеді. Қырғыздың Манас батыры осы өзіміздің Манас өзенінің бойында туған... Жүйрік ат, қисық қылыш, ұшқыр садақ, ақ найзаның тұсында көшпенділерге төтеп беретін ешқандай күш болған жоқ. Дүниедегі ең көп халық саналатын Хань династиясының өзі біздің заманымыздан екі ғасыр

бұрын солтүстіктегі Гундердің шабуылынан қорқып, ұлы қорғанды соғуға мәжбүр болған.

Осының алдында тана қанып ішкен бесті қымыздың әсері ме, Ли-шансың сонау алыс тарих беттерін ой көзімен шолып, көсіле сөйлеп тұр. Демежан оқта-текте сұрақ қойып, ұстазын үнсіз тыңдай берді.

— Бірақ, дүние бір қалыпта тұрмайды. Гундер мен сақтарды былай қойып, бергі Түрік қағанаты дәуірлеп тұрған кезінде қазіргі кейбір Еуропа мемлекеттерінің әлі негізі де қаланбаған болатын. Тіпті бертінгі Шыңғысхан дәуірінің өзінде онымен күш салыстыратын ешқайсысы болған жоқ. Сонан кейін екі-үш тасыр өткенде дүние күрт өзгеріп, таразы басы теңгеріле бастады. Көшпенділердің ен соңғы тұяқ серпуі Алтын Орда мен Жоңғар мемлекеті болды да, сонымен тынды... Неге? Оның себебі жер шарының түкпір-түкпірінде адамзат бұрын-соңды көрмеген жаңа өндіріс, жаңа қару-жарақ туа бастады. Ендігі жортуыл көлігі — құрылықтағы жүйрік аттар ғана емес, біреулер суда жүзетін кеме жасап, көк мұхитты көктей өтіп, алыс елдерге сапар шегетін болды. Қисық қылыш пен ақ найзаның орнын дәрімен атылатын мылтық, зеңбіректер басты. Не істейсің? Қашанда мықты қару кімде болса, күш сонда... Осының нәтижесінде бір кезде бетіне жан қаратпайтын көшпенділер бірте-бірте әлсіреп, тарих сахнасынан ығыса бастады. «Дүние-кезек» дейтін бе еді қазақтар? Сол тегін айтылмаған. Мәселен, осыдан бес жүз жыл бұрын, Алтын Орда дәуірлеп тұрған шақта, сондағы хандар мен бектер түптің түбінде біздің ұрпағымыз осындай мүскін халге түседі, Орданың шағылған сынықтарын шығыс пен батыстан келген әлдебір мемлекеттер жинап теріп, бөлісіп алады деп ойлады дейсің бе? Ойлаған жоқ. Олар дүние осы қалпында мәңгі өзгермей тұрады деп пайымдады.

Ли-шансың кейде өз ана тілінде ағып сөйлеп кетеді де, Демежан түсінбей қалады-ау деген тұстарда өзінше қазақшалаған болады.

— Мен саған осының бәрін неге айтып тұрмын? — деді Ли-шансың шәкіртінің жүзіндегі әлдебір қобалжуды сезіп қалып. — Сен осы бір тарихи дамудың заңдылықтарын жақсы ұғынасың деп тұрмын. Білем, мына шекара бөлісі саған оңай тиіп жүрген жоқ. Кейде намыстан жарылардай болып, қатты қорланатыныңды да бірнеше рет байқап қалдым. Сені түгіл, әнеугүнгі Зілқараның ашу-ызасын да, бүгінгі қажының күрсініске толы, мұңды хикаясын да жақсы түсіндім... Бір денені ортасынан қылышпен қақ жарғандай, бір халықтың екіге бөлінуі оңай дейсің бе. Тұтас халық ғана емес, бір оттың басы екіге бөлініп отыр ғой. Мана сенің келіншегің Бибіні көріп, сорлы әйел бұдан кейін ата-анасынан алыстап, бөлек мемлекетте тұратынын ойлағанда, көзімнен жас ыршып кете жаздады.

Бір-бірінен мәңгі қол үзіп жатқан туыстардың қасірет-мұңын, көз жасын көру маған да сондай ауыр. Бірақ қолдан келер не бар? Қатал тағдыр өз үкімін орындамай тынбайды...

— Сонда, сіз қалай ойлайсыз, біздің басымызға түскен осы тауқымет мәңгі өзгермей осылай кеткені ме? Әлде түптің түбінде заман өзгеріп, жарылған дүние қайтадан бүтінделе ме?—деді ішкі толқыныстан бір қызарып, бір сұрланып, ұстазының сөзін ширығып зорға тыңдап тұрған Демежан.

— Кім біледі, кесіп айту қиын. Әйтеуір тарихтың дөңгелегі кері шегінбей, үнемі алға жылжи беретіні анық. Қазір империялардың ыдырауы емес, үлкен балық кіші балықты жұтып, бірігу, орталықтану процесі жүріп жатыр ғой... Болашақты кім болжай алған. Адамзат тарихы үшін жүз жыл, бес жүз жыл дегенің қас қағым сәттей. Ал жеке адамның ғұмыры... тіпті айтуға тұрмайды. Сіз бен біз ондай үлкен өзгерістерді көре алмай өтуіміз де ғажап емес.

Ли-шансың сөніп қалған трубкасының күлін қақты да, имек басына қайтадан темекі толтыра бастады. Сонан соң ұнжырғасы түсіп, қалың ойға кеткен Демежанды сейілткісі келді ме, басқа бір көңілдірек бірдеңе айтатын сыңай танытты.

— Айтпақшы, мана қажының үйінде қымыз ішіп отырғанда, менің есіме кім түскенін білесің бе? — деді шәкіртінің бетіне күле қарап. — Баяғыда Үйсін хандығына ұзатылған қытай ханшасы — Чан-ю деген қыздың өз елін сағынып жазған өлеңі түсті есіме... Жана айттым ғой, біздің заманымыздан үш ғасырдай бұрын солтүстіктегі Гундерге жеке-жеке жем болатын болған соң, Қытайда әртүрлі ұсақ князьдіктер бас құрап, бір орталыққа бағынған тұңғыш Хань династиясы құрылды. Алайда атақты Тұман ханның тұсында әбден күшейіп алған Гундер ежелгі әдеті бойынша, жаңа құрылған Хань династиясына маза бермей, үсті-үстіне шабуылдаумен болды. Амал жоқ, Хань императоры Синь-Шихуанди терістіктегі Гундерден қорғану үшін, біздің заманымыздан бұрын 221 жылы ұлы қытай қорғанын тұрғызуға жарлық берді. Бірақ ондай қорған оңайлықпен біте қоя ма, жуық арада одан да пана таппайтын болған соң, Хань императорлары мүлде басқа тәсілге көшіп еді.

Ол кезде Түркілердің батыс тобы Гундерден бөлек, Үйсін одағына бірігіп, өз алдына жеке мемлекет болып тұратын-ды. Гундердің ұлы қағаны Тұман хан өліп, оның баласы Мөде таққа отырған жылдары бұл ағайындас екі хандықтың арасы қатты ушығып, өзара жауласу дәрежесіне дейін жете бастаған. Хань династиясы, міне, осы ала ауыздықты мықтап пайдалануға бел байлады.

Біздің заманымыздан бұрын 140 жылы Хань императоры Уди өзінің түрік тіліне жетік Жянь-цянь деген елшісін Үйсін еліне аттандырады. Гундерге қарсы әскери одақ құрып, бірге соғысайық деген тілек білдіреді... Гундерді қалай күйретудің жолын таппай отырған Үйсін хандарына да керегі осы еді. Екі жақ оп-оңай тіл табыса кетеді. Кейін араға жылдар салып, Жянь-цянь Үйсін хандығына екінші рет тағы барады. Екі ел арасындағы қатынас жиілей түседі. Одақтасының сеніміне кіру үшін, Хань императоры өзінің қызы Чан-юды Үйсін ханының баласына ұзатады. Сірә, ол кезде Түркілерге ұзатылған қытай ханшалары аз болмаса керек. Көшпенділер оларды үстіндегі белін қынаған, етегі жырық, балық сияқты жылтыр жібек көйлектеріне қарап, «мекіре қатын» деп атайтын болған.

— Үйсін-қытай одағының немен тынғаны белгілі ғой. Мұның ақыры біздің заманымыздан бұрын 80-жылдары екі жақтың біріккен шабуылына төтеп бере алмаған Гундер мемлекетінің тас-талқан болып күйреуімен аяқталды, — деді Ли-шансың Әңгімесін түйіндей келіп. — Айтайын дегенім ол емес. Бұл Әңгіме неден шықты өзі? Иә, айтпақшы, жаңағы «мекіре қатындардың» бірі, қытай ханшасы Чан-юдың елін сағынып жазған өлеңінен өрбіген екен ғой... Жанылмасам, сол өлең менің блокнотымда бар болуға тиіс. Иә, мұнда жүр екен. Тыңда, оқып берейін.

Демежанға қытайдың қара сөзінен гөрі өлеңін түсіну қиынырақ соғатын. Дегенмен, жобамен алғанда, қытайша ұйқасы балғамен ұрғандай құйылып тұрған бас-аяғы үш шумақ өлеңнің ұзын ырғасы мынадай еді.

Қытайдың үзеңгілес тең-тұстасы —

Үйсіннің мені айттырды падишасы.

Төркінім салтанатпен мені ұзатты,

Ханның өзі бас болып, бар ханшасы.

Үйсіннің отыратын ұлы ордасы —

Киіз үй дөп-дөңгелек айналасы.

Бағлан еті, жал-жая, қазы-қарта.

Сүт пен қымыз, май мен құрт ішкен асы.

Әркімнің өзіне ыстық ата-анасы,

Соны ойлап кейде көздің ағар жасы.

Құс болсам Қанат Қағып кетер едім,

Болса да қанша Қашық ел арасы...

— Қалай, бірдеме түсіндің бе? — деді Ли-шансың Демежанның бетіне күле қарап.

— Жобалап ұққандай болдым. Расында да, жан тебіренерлік өлең екен.

— Адам санасында жаңғырық туғызып, өткенді қайталап еске түсіретін, кейде сондай ұқсас көріністер болады. Жаңа дәл сондағыдай киіз үйде, дәл сондағыдай қымыз ішіп отырып, алысқа ұзатылған Бибідей қызды көргенде, баяғы Чан-ю байғұстың зарын еріксіз есіме алғаным... Қашанда әйел сорлының мұңы бір ғой. Бибі екеулеріңді қосқан Құрман қажы мен Керімбайдың құдалығында да ру аралық сондай саясат жатты ма, кім білсін?!

Екеуі орындарынан тұрып, ауылға қарай аяндады. Күн екіндіге еңкейіп, батыс жақтағы биік қырқадан асып барады. Ауыл адамдары желідегі биелердің соңғы сауымын өткеріп, қой маңырап, қозы жамырап, азан-қазан бір күйге еніпті. Төрт түлік малдың шуы тау-тасты жаңғырықтырып, айнала-төңірек шешен домбырадай күмбірлеп кетті.

— Ғажап емес пе?! — деді ақын жанды Ли-шансың толқи тіл қатып. — Осы бір кешкі көріністі немен айырбастауға болады? Еш нәрсе өзгермеген... Өз күнделіктерінде Жянь-дянь жазып қалдырған осыдан екі мың жыл бұрынғы Үйсіндердің ордасы тәрізді.

Манадан үнсіз келе жатқан Демежанның тіліне ойнақы әзіл оралды.

— Иә, оныңыз рас: баяғы Жянь-цяньның орнында оның ұрпағы міне, сіз келе жатырсыз. Чан-юддың орнын Бибі басқанда, мен сол Үйсін ханзадасы-ақ бола салайын. Тек бір тана айырма бар, — деді ұстазына күле қарап. — Ол кезде Үйсін ордасына орыс елшілігі әлі келе қоймаған болуы керек.

Ли-шансың қарқылдап күліп жіберді.

— Иә, дұрыс айтасың, қанша дегенмен өзгеріс бар екен. Балкашин мырза жай елші ғана емес, осы елдің иесімін деп отырған жоқ па... Жүр, соған барайық. Ол да бізді іздеп, алаңдап отырған шығар.

Бұлар сол күні қонақасыларын асықпай жеп, осы ауылда қонып қалды. Кешке қарай Бибі бастаған қыз-келіншектер ауылға келген

күйеу құрметіне алтыбақан құрған екен. Түннің бір уағына дейін Демежан мен Әріп соны тамашалады. Бір кезінде алтыбақан басына Қазақтың тұрмыс-салтынан дерек жинап жүрген консул Балкашин мен Ли-шансың де келген. Қыздар ол екеуін зорлағандай алтыбақанға отырғызып, орысша, қытайша ән айтқызды. Жиналғандар жат жұрттың тілін түсінбесе де, әуенін қызықтап мәз болысты. Аздан соң үлкендер үйге қайтып кетті де, сонан кейінгі ойын-тамаша қыз-келіншектер мен жігіт-желеңге еркін тиіп еді.

Ауыл жастары биыл, не үшін екен, Қазақтың мұңды-шерлі ескі әндерін көп айтатын болыпты. Бір жарым тасырдан бері тынбай айтылып келе жатқан ежелгі «Елім-ай» қайта тіріліпті. Бұл әнге дәл осы тұста ерекше екпін, тың мағына кіргендей, адамның сай-сүйегін сырқыратып, қай-қайдағы шер-шеменің қозғайды.

Қара таудың басынан көш келеді,

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.

Ағайыннан айрылған қиын екен,

Екі көзге мөлдіреп жас келеді...

Бәрі де әнмен, жырмен айтылып жатыр. Ел мен ел екі айрылып жатқан бұл күндері Қазақтың көңіл күйін дәл осы әндей дөп басатын ештеңе жоқ шытар. Сірә, «Елім-ай» әнінің әлі күнге дейін ескірмей, ұмытылмай келе жатуы тарихта осындай қоштасатын, жоқтасатын сәттердің аз болмағаны ғой.

Әншейінде өлеңдетіп жүретін Әріп ән шыққан жерде арқасы қозып, тіпті екіленіп кетеді екен. Ауылдағы адуын келіншектердің қоршауында алтыбақанға отырып, ұзақ-ұзақ әндер айтты. Көпшілігі бұл елге бейтаныс Тобықты, Сыбан ортасынан шыққан әндер. Әріптің «Абай әндері» деп бөліп айтқан бір оқшау әндерін де жастар жағы үйреніп қалуға тырысып, әлденеше рет қайталап айтқызды.

Осында келгелі Бибімен ұшырасатын оңтайлы сәт таппай іш құса боп жүрген Демежан келіншегіне қолы жаңа жетіп, екеуі бір шетте оңаша сөйлесіп тұрған-ды. Төркіндеп келгеніне айдан асқан Бибінің жуық арада қайтатын ойы жоқ. Екі елдің арасы күнде келе беретін жер емес. Алда қандай замандар болады. Сондықтан Демежан шекара қызметінен қайтқанша, Бибі ата-ана, туыс-бауырдың қасында әлі де біраз күн бола тұрғысы келіп, сол жағын күйеуінен қиыла өтініп тұрған. Демежан жауап беріп үлгергенше, қастарына қыз жеңгесі Кұлайым келе қалды. Бұл мана жұрт алдында Демежанға соқтыға сөйлеген адуын, ашық жеңгенін өзі. Бибі екеуінің арасына алғаш

дәнекер болған, қызметі, қайырымы өткен тату жеңге. Сол Кұлайым өзінің ашық-жарқын мінезімен ешкімнен тайсалмай, бұларға тиісе келді:

— Біздің қызды әбден сағынып, құлқынын құрып, өліп қапсын ғой, күйеу бала-ау. Өзгемен тіпті ісің жоқ. Байқа, бұл ауылда еркемнің билігі менің қолымда... Жүрші, еркем, екеуіміз алтыбақан теуіп, қосылып ән айтпағалы қай заман. Осындайда бір шер тарқатайықшы, — деп Демежанның сөз айтуға да мұршасын келтірмей, Бибінің қолынан ұстады да, сауық қой дулы топқа қарай сүйреп ала жөнелді.

Қос келіншек алтыбақанға отырысымен, бір мұңды ән бастады. Бұл өңірде талайдан айтылып жүрген белгілі әуен болғанымен, сөзі жана, қайын сіңлі мен жеңге бірігіп, өз жандарынан шығарған секілді. Бұрын да бірнеше айтып, төселгендері байқалады. Ашық үнді дауыстарында бір іркіліс, мүдіріс жоқ. Жібек талдай, шекер балдай, майда, тәтті үн қатып, еркін әуелеп, көсіле шырқап кетті. Бірде Кұлайым бастап, әсем ырғақ ән созса, енді бірде Бибінің сыңғыраған ашық даусы қосыла қанат қағып, талмай өрлеп, биіктеп кетеді.

Угай-угай, әй угай,

Өттің дүние, дариға-ай! —

дейтін әсем сазды қайырмасы да құлаққа сондай жағымды еді. Демежан келіншегі Бибіні дәл мынадай әнші деп ойлаған емес-ті. Төртуыл бәлендей әншіл, сауықшыл ел емес қой. Келін боп түскелі оған ән сал деп қолқалаған да ешкім болған жоқ. Ана жылдан бері қаншама ән мен сауықтан құр қалып жүргенін енді біліп, бар болмысымен ұмсына тыңдап қалды.

Мына бір ән не айтады? Осынау өмірдің баянсыздығын, қамшының сабындай қысқалығын арман етеді. Соның ішінде, әсіресе, он жақта отырған қыз ғұмыры қандай қыса, қыз жолы қандай жіңішке?! Көктемде күн көзіне бой созып, қаулап шыққан қызғалдақтай, кемді күн көздің жауын алып, үкісі бұлаңдап жүреді де, бір күні амалсыз бейтаныс жат жерге ұзатылып кете барады... Осы бір өткелден өтпейтін қазақ қызы жоқ бұл дүниеде. Қош бол, әлпештеген ата-ана, қош бол, қатар өскен құрбы-құрдас, асыл жеңге. Бұдан кейін көрісер күн бар ма, жоқ па? Шетке кеткен шермендені ұмытпай, естеріңе ала жүріңдер... Төркіндеп келген қыз әні осыны айтады, осылай мұң шағады.

Демежанның қасында тұрған Әріп, ән аяқталғанда көкірегін қарс айыра күрсініп жіберді.

— Осы біз ақынбыз деп жүрміз. Нағыз ақын — қазақтың қыздары екен той! Қандай мұң, қандай сезім?! Сөздері қандай орынды, — деп аузының суы құрып, мақтауын жеткізіп тұр.

Үлкендер алтыбақан басынан ертерек кеткен. Тан қылаң бере ең соңғы жастар тобы да жан-жаққа тарап жатты. Кұлай ым осы қарбалас сәтті пайдаланып, Бибі мен Демежанды оңаша үйлердің біріне енгізіп жіберді.

Қонақтар бұл күні кештеу тұрған. Ұлы сәске кезінде қажының үлкен үйіне кіріп, қымызға қанып алды да, рақмет терін айтып, қайтуға қам жасады. Құрман қажы далаға ере шығып қонақтарды өз қолымен аттандырды. Кермеде жылқыдан әкелген бірі жирен, бірі күрең — екі ат байлаулы тұр екен. Қажы Күреннің шылбырын Балкашинге, жиреннің шылбырын Ли-шансыңға ұстатты.

— Екеуін екі халықтың бетке шығар азаматы екенсіңдер Алғаш есік аша келгенде, аз да болса көптей көріп, бір-бір ат мініп қайтыңдар, — деді қоштасарда. Сонан соң жастардың қошауында атына мініп жатқан Демежанға бұрылды да: — балам, сен бұл жолы құр қайттым деп өкпелеме. Қазақта: Төркініңе бардын ба, төрт қой айдап қайттың ба» деген сөз бар. Саған тиесілі сыбағаны болашақ жиендердің «қырық шұбар тайымен» бірге кейін келіншегін алып қайтар, — деді сөз аяғын әзілге айналдырып.

Бергенді кім жек көрсін, қонақтар бұл ауылдан разы-хош болып, көңілді аттанды. Ал Демежан қайын атасының көңілінің жүйріктігіне, тапқырлығына разы болып келеді. Сыйлы кісілерге бір-бір ат мінгізіп, қажы бұл жолы тауып кетті. Бір оқпен екі қоянды атып алды деген осы. Әрі қонақтарын разы қылса, әрі сол арқылы Шихалдай секілді қызыл көз жауының өзегіне өрт кетіріп, мықтап бір қыр көрсетті.

VIII

Алтай мен Тарбағатай тауларының үстімен өтетін шекара негізінен тау қырқасын жүлгелеп, табиғи бөлікті меже тұтты да, өріс-қоныс жағынан адамдарға бәлендей ауырлық келтірген жоқ. Оның есесіне, шекара сызығы Ақшоқы тұсынан оңтүстікке қарай ойысып, Бақты, Барлық, Көктұма тұсына келгенде, нағыз қиындық сонда туды. Бұл өңірдің жері жазық әрі жағадай қоныстанған қалың ел болатын. Ел іші мияның тамыры секілді, бір ауылды қозғасаң, оның екінші ұшы басқа бір ауылдан барып шығады.

Қазақ қауымында ауыл дегенін жай сыртқы көрініс қана, оның ар жағында жігі бөлінбейтін тұтас бір ру жатады. «У ішсең руыңмен» деп, әр ауыл өз тайпасымен бірге болғысы келеді. Көшпелі елдің тұрмыс-салтында жер жеке адамның меншігі емес, ру меншігі. Жаз жайлау, қыс қыстауы да солай ыңғайлас бөлінген. Әр қазақтың паспорты, тұрақты адресі, біреудің қолынан мерт болса, құнын сұрайтын иесі де — өз руы. Әлдекім құнға жығылса да, оны бүкіл руы бөліп төлейді... Көлденең көк атты, не бейтаныс жолаушы қай рудан екенін айтса болғаны, оның қай жерде тұратынын былайғы жұрт сұрамай-ақ біле қояды. Ал өз руынан бөлініп шетте жүрген адам кісі қатарына саналмайды. Жалғыздық көреді. Көрінгенге көз түрткі, кірме атанады. Ал енді, мықты болсаң, осындай мидай былығып кеткен, қым-қиғаш, қарға тамырлы қазақтың арасынан мемлекеттің түп-түзу шекарасын жүргізіп көр!

Бұл қиыншылық, әсіресе, ойдағы ел деп аталатын, Бай-жігіттің үлкен бір бұтағы — Мәмбет ішіне келгенде, тіпті айқынырақ білінді. «Шекара бойындағы ауылдар екі мемлекеттің қайсысына қараймын десе де ерікті» деген кеңшілік, таңдау да өзінен гөрі төрт түлік малынын жағдайын көбірек ойлайтын көшпелі елге жеңілдік әкеле қойған жоқ. Мұндайда батыс пен шығыстың қайсысын таңдау керек? Шығысқа тартайын десе, нағашысы батыста қалады. Батысқа тартайын десе, құда-жегжат шығыста қалайын деп тұр. Қалың қазақ бұл өлкеге ішкерілеп енгенде, бір жағы малына өріс іздесе, екінші жағынан сол ағайын-туысқа қара тартып келмеп пе еді... Енді, міне, шекара деген пәле шықты. Құдайдың кең даласын, төрт түлік малдың өрісін шеттен келген қайдағы бір адамдар, тақ бір ата-бабасынан енші алып жатқандай, арқандап өлшейтін, тойтандап төрелік айтатын күн туды. Осының бәрі қаншалық көмпіс, көнтерілі болғанмен, шаруа баққан малшы қауымның көңіліне қонбайтын-ақ нәрселер еді.

Бұл күндері не істерін білмей, екі ұдай күйге түсіп, миы басына, басы тымағына сыймай, қиналып жүрген қазақ тіпті көп-ақ. Сондайлардың бірі — Диқанбай ауылы. Осы ғасырдың басында бірнеше үй Бура әлдебір себеппен сонау Қызылсу-Шардың бойынан ауа кешіп, жыла қона жүріп, ақыры осы Ақшоқының бөктерін мекен етіп қалған-ды. Шағын ғана дәулеті бар, аз үйлі бейнетқор қауым Шар бойындағы ата дәстүрімен, Ақшоқының суына егін салып, былайғы іргелі рулардың ешқайсысына қосылмай, өз күндерін өздері көріп жүріп жатқан. Жапсардағы жатақ ауылға басқа жуан ауылдар көз аларта қоймай, талас-тартыста ара ағайын ретінде қаға беріс қала беретін. Алыс жайлауға шығаратын көп малдары болмағандықтан, қысы-жазы қыстауларының маңынан көп ұзамай, артық астығы мен тоқты-торымын төбесі көрініп тұрған жақын қала Шәуешекке

апарып сатып, керек-жарағын алып тұратын-ды. «Сойыл да сорлыға бұрын тиеді» деген рас. Қырсық қылғанда, Тарбағатайдың жонынан Ақшоқы тұсына келгенде түстікке бұрылып, Барлыққа қарай құлаған шекара сызығы, карта бойынша, дәл осы ауылдың үстінен өтетін болды. Кеше Бақтының желкесіне келіп шатырларын тіккен шекара тартушылар ауыл ағасы Диқанбайға жолығып:

– Енді бұл арадан көшуге тура келеді. Ертеңге дейін ойланып, екі жақтың біріне шығыңыздар,—деп қатаң ескертіп кетті.

Ойланғанда не істейді? Көшкенде қайда барады? Арғы тегіміз Бура еді деп, ежелгі Шар бойына тартайын десе, ол елмен қатынастары әлдеқашан үзіліп қалған. Сырттай естулерінше, ол жаққа да бекініс орнап, тұрғылықты елдің өзі қоныс іздеп көшіп жатқан көрінеді. Түстіктегі Мәмбетке, не шығыстағы Төртуылға кірме боп қосылғанда не марқадам табады? Олардың өздері ию-қию болып, қай жаққа көшерін білмей, бастары қатып жүр. Диқанбай кешеден бері көрші-қолаң, туыстарын жинап қанша ақылдасса да, бір тоқтамға келе алмады. Бәрі де ата қоныс Ақшоқыны қимайды. Жер бетін шарлап жүріп, зорға іздеп тапқан бейіш-мекендері осы еді. Басқаны былай қойғанда, бәрінің де әкелерінің басы осында, қыстаудың сыртындағы сонау бір сұр төбенің бауырында жатыр.

Осылайша бастары әнкі-тәнкі боп, әрі-сәрі күйде отырғанда, кешегі шекарашылар тағы келді. Екі қытай, бір орыс, екі қазақ бар қастарында. Бұлар — көбінше осындай дау-шарды шешетін: Балкашин, Ли-шансың, Демежан бастаған топ еді.

– Иә, ақсақал, сонымен қай жаққа қарай бет алатын болдыңыздар? Уақыт болса тығыз, ұлықтар асықтырып жатыр, — деді Демежан алдымен тіл қатып.

Диқанбай бұл күнде жасы елуді орталап қалған, қауға сақалды, зор денелі адам еді. Көзімен жер шұқып, салбырап кеткен басын зорға көтерді. Барар жер, басар тау таппай, шын қиналып отырған адамның қалпы бар.

– Шынымды айтсам, соны әлі шеше алмай отырмыз. Былай тартсаң өгіз өледі, былай тартсаң арба сынады. Не істерімізді білмей сарсаңға түсіп, сандалып отырған жайымыз бар.

– Ойбай-ау, ақсақал-ау, Сіздерге бола мемлекеттік шекара тоқтап тұрмайды ғой. Қалайда екі жақтың біріне шығуларыңыз керек.

Диқанбай бұл жолы үндемей қалды. Енді қасында отырған шоқша сақалды, шіңкілдек сары шал сөзге араласты.

– Шырақтарым-ай, сендер де өзге жер құрып қалғандай, шекараны тап біздің ауылдың үстінен жүргізгендеріңді қарашы... Әлде де қағаздарыңа қайта бір қарасаңдар қайтеді, ә? Осы бізді екі патшалыққа да қоспай-ақ, ортасында қалдырып, айналып өтіп кетуге болмай ма? Патшасыз қалдық деп біз тіпті өкпелемес едік.

Мына сөзді естіген Балкашин ішек-сілесі қатып, қарқылдап жіберді.

– Болмайды, ақсақал. Екі елдің арасында қалуды заң көтермейді. Міне, қағазда солай жазылған... Сіздің қыстауыңызды мен Ресей қарауына өз еркіңізбен қуана-қуана қосып-ақ алар едім. Бірақ шекара сызығын шығысқа қарай бір адым жылжытуға мына кісілер көнбейді ғой, — деп күле түсіп, қасында тұрған қытай адамдарын нұсқады.

– Онда не істейміз? Көшеміз де... Басымыз ауған жаққа кетеміз енді қаңғырып, — деді Диқанбай сақалы дір-дір етіп.

Демежан қарап тұруға дәті шыдамай, сырт айнала берген. Тек әлден уақытта, өзіне-өзі келген соң ғана қайта бұрылып, Диқанбайға тіл қатты.

– Дегенмен, сіздерге қалай тиімдірек? Құда-тамыр, туыс-жегжат дегендей, қай жақпен көбірек араласасыздар? — деді отырғандарға ой түсіре сөйлеп.

– Мына Төртуыл жағымен ептеген ілік-шатысымыз бар. Оның өзі де ет-бауыры елжірескен ту ыстық емес, жай ит қасынысқандай ғана бірдеңе, — деді Диқанбай. — Бірақ бізге кім қыстауы мен қонысын дайындап отыр дейсің. Қайда барсаң да қорқыттың көрі...

Осы арада Демежанның есіне бұл осылай қарай аттанып бара жатқанда айтқан әкесінің бір сөзі түсті: «Егер шекара бойынан адасып жүрген Төртуыл ауылдарын көрсең, тіпті өріс-қоныс таппай қиналып отырған басқа біреулерді жолықтырсаң да, беттерін біздің елге қарай бұра бер. Түбі, қарауындағы қарашы халықтың көбейгені теріс болмайды» деген Керімбай... Сол тапсырманы орындаудың сәті енді түскен секілді.

– Онда былай болсын, — деді ол әлдебір тәуекелге бел буып. — Мен жаңа өзіңіз айтқан Төртуылдың зәңгісі Керімбайдың баласымын. Сіздер тура сол ауылға тартыңыздар. Әкеме хат жазып берейін. Шеттен келген ағайынды ренжіте қоймас, жайлы қонысқа орналастырар. Ал өзім мына шаруадан оралған соң, сіздерді іздеп тауып аламын.

Қайда беттерін білмей жетімсіреп отырған жатақтар мына сөзді естігенде, аз да болса серпіліп, иықтарынан бір батпан жүк түскендей жеңілейіп қалды. Диқанбай бастаған ауыл адамдары:

– Е, Керекенді білеміз ғой.

– Қасына көшіп барсақ, жерінің бір пұшпағын қияр.

– Рақмет, шырағым, көп жаса! Бала-шағаңның игілігін көр! — деп Демежанды алқап, алғыс жаудыра бастады.

Ертеңінде жатақтар ауылы жүктерін буып-түйіп, шығысқа қарай түп қопарыла көшетін болды. Көш орнынан қозғаларда, Диқанбай соңғы рет әкесінің басына құран оқып, аруақтан кешу сұрағандай, ауыл сыртындағы тас бейіттің түбінде ұзақ отырды. Не заманда сүйретіліп орнынан тұрып, амалдың жоқтығынан атына мінді-ау, әйтеуір. Өңкей бір өгізге артқан, ырдуан арбаларға тиеген алашабыр, шоқпыт көш еңіске қарай құлдап барады. Ұлыған иттің, ұлардай шулаған бала-шағаның, сақалдарынан жас сорғалап еңіреген еркектердің үні естіледі. Арт жақта, Ақшоқы сайының аузында есік-терезесі үңірейіп, қаңырап иен қалған ескі қыстау тұр...

Соны көргенде Диқанбай шыдай алмай кетті. Шынымен кеткенім бе деп, атына қамшыны басып жіберіп, ескі қыстауды бір айналып шықты да:

– О, қу құдай, көп көргенін осы Ақшоқы болса, ал кеттім ендеше... кеттім-ау, кеттім! — деп көштің соңынан шаба жөнелді...

Бұл күндері мұндай көріністер таңсық болудан қалып, аттап басқан сайын ұшырасатын болды. Қазақтың баяғы «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі еріксіз босқындыққа ұшыраған бір қайғылы кезеңі осы еді. Шекара сызығы бүйірлеріне қанжардай қадалып, ішкерілеп енген сайын, қазақ рулары екі жақтың қайсысына қарарын білмей, сендей соғылысып, әрі-бері жөнкілумен болды. Бүгін бір ауылдың шығысқа қарай көшіп бара жатқанын көрсең, арада бір апта өтпей, әлгілердің қайтып келе жатқанын көресің. Немесе керісінше. Қай елде мекен теуіп қаларын анық ажыратпай басы қатқан жұрт... Қазір Ақ патша мен Еженханның қайсысы артық деген мәселе де қазекеннің миын шірітіп болды.

Біреулер: «Ойбай, Ақ патша әділ той, бір сөзді той! Орыс деген өнерлі халық қой. Осы орыстың қолтығына тығылғанымыз жөн болар... Ақ патша бұдан кейін переселендерін қаптатпай, қазақтың өз жерін өзіне қайтаратын болыпты» деп гу-гу етеді. Екінші біреулері олардың сөзіне күмән келтіріп: «Ақ патша —тебіні тым қатты,

тегеуірінді неме ғой. Шенгеліне бір түссең бүркіттей бүріп, қысып жібермес пе екен? Одан гөрі кең қолтық, иі жұмсақ Еженханның өзі дұрыс болар.

Алман-салығын уағында төлеп тұрсаң, басқада ісі болмайтын, момын Қытайыма жетері жоқ» деп өзеурейді. Ал үшінші біреулері: «Е, тәйірі, басыңа киетін болған соң ноқтадан ноқтаның артығы бар ма. Осылардың қайсысы басымызға ұжымақ орнатар дейсің. Әйтеуір амалсыздың күні де» деп үмітсіздікке салынады...

Қазақта бұрын: қыз таңдау, күйеу таңдау, қоныс таңдау, жүйрік ат, қыран бүркіт таңдау дегендер болушы еді. Ал енді мемлекет таңдау, император, патша таңдау дәрежесіне көтерілгені осы-ақ шығар. Несін айтасың, кімге қараймын, қандай патшаға бағынам десе де, қазір шекара бойындағы Қазақтың қолы жетіп-ақ тұр.

Кейде қазекеннің алтыбақан ала ауыздығынан туатын күлкілі жағдайлар да ұшырасады. Елдің бұлай екіге айрылуы бұрыннан ат кекілін кесісіп, араздасып жүрген кейбір ағайынға тіпті болып берді. Бастары бір Қазанға сыймай, өлсек бір-бірімізден топырақ бұйырмасын деп, қатты кетіскен ел жуандары өздерінің болашақ бағдарын жауларына қарап анықтайтын күйге жетті. Егер біреудің қастас адамы шекараның батыс бетінде қалар болса, екіншісі міндетті түрде шығысқа қарай көшуге тиіс еді. Сондай егескендердің бірі — Мәмбет ішіндегі Тоқа мен Қойлыбай ауылдары болатын.

Тоқа шекара сызығы жақындап қалғанда, ары ойлап, бері ойлап көріп, ақыры екі патшалықтың қайсысына қарасам да маған бәрібір деп шешкен-ді. Екеуінің де бұл үшін бір-бірінен артып тұрған ештеңесі жоқ еді. Тоқаның ендігі аңдығаны — тек Қойлыбай ғана. Алдымен сол бір жағына беттесе, бұл ойланбастан қарсы бетке өте салмақ. Бірақ не үшін екен, шекара бойындағы өзге жұрт өз қалауымен олай-бұлай көшіп жатқанда, Қойлыбай аулы кешеуілдей берді. Сөз жоқ, оның да Тоқаның аңысын аңдап отырғаны белгілі. Ақыры шыдамы таусылған Тоқа қызыл көз жауына кісі салды:

– Тірлігімде Қойлыбаймен қонысым жақын болмасын, өлсем көрім жақын болмасын деп, құдайға берген антым бар еді. Таңдауды соған-ақ бердім. Айтсын: екі жақтың қайсысына қарайды екен? Ақ патшаға ма, әлде Еженханға ма? Маған тек Қойлыбайы жоқ жер болса бейіштен кем көрмеймін, — деген-ді.

Қойлыбай да көптен ширығып әрең отыр екен. Қас-дұшпанына қолма-қол жауап қайтарды:

— Жоқ, алдымен Тоқа айтсын қай жаққа көшетінін... Сол-ақ арманда қалмасың. Маған тек Тоқаның төбесін көрмей жүрсем болғаны. Егер ол Ақ патшаға қол артам десе, маған Еженхан да жетіп жатыр, — депті.

Бірақ бұдан кейін де екеуі көп ырғасты. Әбден қандарына қарайып, аңдысып қалған қасақы жауларға бірін-бірі алға салудың өзі оңайға түспеді. Бұлар қалайда бірінің айтқанына бірі көнбеуге тиіс қой. Көніп қалса, онда тіл біріктірген, берекеге келіп, ырақайласқан болып шығады... Ақыры бұлардың өздерінен ештеңе шықпай, екі ауыл елдің ең соңында қасарысып отырып алған соң, амалсыз шекара комиссияларының адамдары араласуға тура келді. Бұл кезде Еміл бойы мен Барлықтағы елдің дау-шарын бір жайлы ету үшін Шәуешектен Ши-амбы келген-ді. Сол Маншың ұлығы мен консул Балкашин текедей тіресіп қалған Тоқа мен Қойлыбайдың ауылдарына бөлініп түсті де, екеуін екі жаққа көшіріп әкетті.

Барлық пен Алакөл бойын жайлаған қалың Мәмбеттің ортасын қақ жарып шекара жүргізу оңайға түскен жоқ. Егер ай-шайта қарамай бөліп тастайын десе, Барлықты жайлайтын ел құмдағы қыстауынан айрылып, Алакөл, Еміл бойындағы ел жайлаусыз қалатын қаупі бар еді. Сондықтан Ши-амбы мен консул Балкашин ақылдаса келіп, бұл елге кейбір жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды. Барлық тауы түгелге жуық Цин империясына қарап кеткендіктен, Ресей өз қол астындағы қазақтардың көшіп-қонып тұруы үшін, Барлықтағы кейбір жайлауларды он жыл мерзімге жалдап алуға тура келді. Бұл да халықтың жағдайына қарап, әрі мемлекеттік шекараны тоқтатпау үшін, амалсыз жасалған шаралардың бірі еді. Кейін Барлықтағы қазақ руларының біразы мерзімді уақыты біткен соң, Ресей қарауына қайтты да, көпшілігі жылы орнын суытпай, сол жақты мекендеп қалып қойды.

Сол жылдары шекара бойлап, батысқа қарай шұбырған қазақ көшінін арасынан ер-әйел, кәрі-жас қосылып айтқан мынадай жоқтау, қоштасу жырларын жиі естуге болар еді.

Алтай, Сауыр. Майлыны мекен еткен,

Текес. Тянь-Шань, бір шеті Күнес кеткен

Тарбағатай — Барлықта ата-баба,

Кіндік кесіп, кір жуып, терін төккен.

Еске түссе еңірейміз, қайран Барлық.

Қу маңдай сені ұстауға етті-ау тарлық.
Орысқа қараған жұрт қайтсын деген,
Шын-машың Еженханнан келді-ау жарлық.
Құлазып қайран мекен қалды бізден,
Бөліндік туған бауыр елімізден.
Ел мен жердің қайғысы еске түссе,
Ыстық жас сорғалайды көзімізден...

Сонымен, әлденеше айларға созылған Тарбағатай тұсындағы шекара бөлісі де қалың қазақты жылатып-еңіретіп жүріп, ақыры аяқталды-ау, әйтеуір. Өз аймақтарының шегіндегі негізгі жұмыс біткен соң, комиссия құрамында уақытша жүрген Ши-амбы мен консул Балкашин бастатқан топ Шәуешекке қайтатын болды. Екі жақтың ішкеріден келген шекара комиссиясын бұдан ары Ресейдің Жетісу губернаторы мен Маншыңның Іле аймағындағы әкімшілігі қабылдап алды.

Шекара бөлісі дегенін бір айда, не бір жылда біте қоятын жұмыс көрінбейді. Жалпы Цин империясы мен Ресей территориясы шектесетін шекараның ұзындығы жеті жарым мың шақырымға жететін болса, соның үш мың шақырымынан астамы Шыңжан Өлкесі мен Орта Азияны бөліп жатыр. Дегенмен Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтары орналасқан ежелгі Жоңғария мен қазақ даласының арасындағы шекара бөлісі онша ұзаққа созылған жоқ. Ал Қашқариямен шектесетін, Қырғыз Алатауы және Памир тауларының үстімен өтетін шекара көп кедергі, үзілістерге ұшырап, кейде мемлекеттік деңгейдегі үлкен келіссөзге дейін барысып, тоқсаныншы жылдардың басында зорға аяқталды...

Шекара бойынан қайтқан Ши-амбы да, консул Балкашин де бұл жолы өте көңілді еді. Екеуі де ұзақ жылдар шешімін таппай келген осы бір тарихи оқиғаның басы-қасында болып, өз қолдарымен тындырғанына, өз патшалары мен императорларының бұйрығын абыроймен орындап шыққандарына дән риза сияқты. Арқаларынан ауыр жүк түсіп, қатты кеңіп қалғандары сырт көзге де байқалып тұр. Балкашин былай шыға бере астындағы атын Әріптің жетегіне беріп, Ши-амбының пәуескесіне барып отырған. Екі ұлықтың мәре-сәре болып, бірін-бірі кезек-кезек арқадан қағып, даурыққан күлкілері естіледі.

Демежан пар атты пәуескенің соның ала, салт аттылардың қатарында келе жатқан. Жаз бойы ат арқасынан түспей, тау асып, тас басып жүріп, қатты қажып-шаршағанын енді аңғарып келеді. Бұл ауылдан аттанғанда, ел жайлауға жаңа беттеген шіліңгір шілденің басы еді. Енді, міне, қазан айы туып, салқын сары күз түсіпті. Осы уақыт ішінде мәртебелі ұлықтың жұмсауымен, мойнындағы қызмет-парызын өтеп, бармаған жері, баспаған тауы қалмапты. Қазір сонау солтүстікте мұнартып көрінген Тарбағатайдың жота-жоның, шың-шатқалың қоймай шарлап, екі ел арасына шекара сызығын тартысыпты. «Ит сорлысы көш басшысына ереді» деп, сонша сандалғанда елге салған олжасы не? Не таптым, не көрдім деп барады? Үйіне ұры түскенде, өз үйін өзі қоса тонасқан Қожанасырдың қылығын қайталап жүрген жоқ па бұл? Ала жаздай көргені — ел қайғысы, жұрт наласы екен. Әлде бұл сапар танып-білген, тауып қайтқан олжасы осы ма? Ел басына күн туған екі ұдай шақта халқының қасынан табылып, қысылғанға қол ұшын беріп, жылағанын жұбатыпты. Өз елімен бірінші рет сырлас, мұңдас болып, тар кезеңде табысыпты. Көңілге медеу тұтары — сол ғана...

Ауыр ойдың шырмауынан селт еткендей, бір сәт қасында келе жатқан Әріпке назар аударды. Оның да бүгін ажары солғын, иіні түсіңкі. Қашанда қаны сыртына теуіп, гүл-гүл жайнап жүретін қызыл сары жігіттің өңі қуқыл тартып, сұрланып алыпты. «Бұл үлкен ауылда өскен адам той. Мына оқиға бұған қалай әсер етті екен?» деп ойлады Демежан ішінен. Әріп соны сезгендей, жетектегі атын шаужайлап, бұған қатарласа берді де:

— Біздің халық не тапса да өзінің мінезінен табады, — деді ол қашан да, мінеп сөйлейтін әдетімен. — Ұшы-қиыры жоқ құдайдың кең даласына сыймай, бірін-бірі мүйіздеп, жауласып жүруші еді. Өздеріне де сол керек! Жүрсін енді көрінгеннің қанжығасында телім-телім болып.

Мұндай сыншыл ойлар Әріптің аузынан бұрын да көп айтылатын. Бірақ мына сөзі тым қатал, аяусыз үкімдей естілді Демежанға. Жолдасынын сөзіне қосыла қоймай, өзінше бір ой айтты.

— Өз халқыңды табалағанда не марқадам табасың. Біздің қазақ қазір жетім бала сияқты той. Кім қолына нан ұстатса, соның жетегінде жүре береді. Өз отының басы, жеке шаңырағы болмаған соң, жетім сорлы жалған көз болмағанда қайтушы еді.

— Бірақ сол жетімдігін мойындап, болашағын ойлап жүрген ел бар ма? Сол аңғырттығы — түбіне жеткен. — Әріп әлденеге ширыққандай, ашы жымыды. — Демек, біздің ел өз атының басын өзі алып жүруге әлі дәрменсіз деген сөз. Оның ноқтасынан біреулер

Қалайда жетелеп жүруі керек. — Соны айтып, сәл бөгеліп қалды да, сөзін қайта жалғастырды. — Сен ұзаққа шабатын жігітсің, Демежан. Түбі Еженге қараған елдің көш басшысы, көсемі болуында ғажап емес. Алайда бір нәрсесіңде болсын: біздің халықты жон арқасынан шықпыртып, шырқ иіріп отыратын мықты қол керек. Әйтпесе, осы ауа жайылғаны — жайылған... Қазақтың мінезінде балтамен шауып тастайтын көп мін бар. Соны аяусыз сылып, шабақтап отырмаса болмайды.

Әріп сол ел мінезінен шығарып, бұдан ары өз басынын мұңын айтып кетті. Соз әлпетіне қарағанда, бұл қызметінде ұзақ тұрақтай алмайтын түрі бар. Осында келердің алдында, екі-үш жыл Сергиопольда тілмаш боп тұрғанда, ел жуандарымен, олармен ауыз жаласқан ұлықтармен біраз ұстасқан жағдайы бар екен. Уезд бастығының елден алған парасын әшкерелегені үшін, Әріпті бірнеше ай абақтыға да жауып тастаған. Содан Семей губерниясына арызданып жүріп, зорға дегенде босанып шығыпты. Енді, міне, бұл Шәуешекте жүргенде де, артындағы сол өрт әлі өшпей, бықсып жанып жатса керек. Ел жуандары мұның үстінен арызды үсті-үстіне тоғытып, жоғарыға жолдап жатқан көрінеді. Төтеннен келген жау жоқ әрине. Соңына түскен — өзінің елдегі ағайындары, қазақтар... Консул Балкашин әзірше ол арыздарға құлақ аспай, мұны қорғап жүрсе керек. Кім біледі, бара-бара оның шамасы келмей қалуы да мүмкін ғой... Әріп осы жағдайды баяндай келіп:

— Біздің хал осылай, бауырым. Бұл қазақтың дау-шарынан шекараның ар жағына өтіп кетсең де құтыла алмайсың, — деп Демежанға қарап күліп қойды. — Аз ба, көп пе, біраз күн дәмдес болдық. Жасын құрбы, тілеуің бір, қазақтың сен де бір азаматысың ғой. Бір күні дом айырып, Тәңірбергенов Шәуешектен қайтып кетсе, ұмытпай еске ала жүрерсің...

Өз қайғысы өзіне жетіп, онсыз да еңсесі түсіп, езіліп келе жатқанда, оған мына Әріптің мұңы қосылып, Демежанның көңілі мүлде құлазып кетті. «Апыр-ай, бұл не деген сүркей, мазасыз дүние еді?» деп алыс-аысқа, жырақ көкжиекке қараған. Бет алдында төрт тарабын биік таулар қоршаған құлыстай жазығы жатыр. Сонау солтүстікте көгілдір мұнарға оранып, Тарбағатай жоталары қылаң береді. Осы сот оған мына құлыстай өлкесі бұрынғысынан әлдеқайда кішірейіп кеткендей, дүние бір түрлі тарыла түскендей әсер қалдырды.

«Шекара» деген бір ауыз сөздің өзінде қандай сиқырлы күш жатқанын бұл енді сезіп келеді. Осы өлкенің айналасына атақты Қытай қорғанынан да биік, бірақ көзге көрінбейтін әлдебір қоршау түскен секілді. Өмірдегі бұрын қалыптасқан үйлесім, тепе-теңдік

бұзылып, тағдыр таразысына жаңа тастар салынған тәрізді. Көзге көрінбейтін әлгі сым-қоршау адамдардың алқымынан сығып, тынысын тарылтып тұрғандай.

Көктем тасқыны кезінде жыра-сайларда дариядан бөлініп қалатын шұқанақ сулар болушы еді. Сол таяз суларда желбезегін қағып, тыпырлап жататын балықтар болушы еді. Не үшін екен, Демежанның көз алдынан осы сурет кетпей қойды... Бәрі өзгерген, бәрі басқаша түс алған. Тек жонынан таспа тіліп жатсаң да былқ етпейтін, піл сауырлы Тарбағатай биіктері ғана сол орнында мизімей мелшиіп тұр.

IX

Шығыс адамдарының қоңырқай, салқын мінезіне бағып, сырттай сыр алдырмағаны болмаса, бұл күндері Ши-амбының қуанышында шек жоқ еді. Батысқа қарай ұмтылған тынымсыз жорық, сан қилы саясат пен жылмаң дипломатия ақыры өз жемісін берді. Маншың Әскерінің ат тұяғы келіп жеткен ең шалғай түкпірде империя жалауы енді құламастай орнығып, бас-аяғы жүз отыз жылға созылған ұлы эпопея сәтімен аяқталды. Ши-амбы сол эпопеяның соңғы нүктесін өз қолымен қойғанына бақытты еді. Осымен отан алдындағы міндеті толығымен өтелді. Өз өмірімде мен де бір тарихи іс тындырдым деп, енді кімнің алдында болса да ұялмай айтуға болады.

Шекара!.. Көп жылдардан бері қол жетпей келген, асуы биік арман еді ғой бұл. Және бұл шекараны кіммен бөлісіп отыр дейсің той? Он қанаты батыс Еуропаға, сол қанаты Тынық мұхитқа дейін созылып жатқан екі басты алып самұрық — құдіретті ұлы Ресеймен енші бөлісіп отыр. Ақ патшадай арыстанмен сыбата бөлісу оңай болып па? Арыстан жылы-жұмсағын өзі жеп, саған шет-пұшпағын, қиқым-сиқымын қалдырса да өкпелей аласын ба? Дегенмен, Ақ патшада нысап бар екен. Егер әлденені сылтауратып, ондай сылтау аз ба еді, батыс жақтан соғыс жариялап, Цин өкіметін құмылдан ары асырып тастаймын десе, оған төтеп берер кім бар еді? Тіпті орыстардың өзі килікпей-ақ, ана жылғы дүнгендер мен ұйғырлар салған өртке май құйып, айдап салып отырса да, Маңшың билеушілерінің Шығыс Түркістанға қайта оралуы екіталай болатын. Бірақ Ресей оған бармады ғой. Қайта, қысылғанда көршісіне қол ұшын беріп, бүлікшілерді жаныштауға көмектесті.

Дегенмен қауіп бұлты кейінгі кезге дейін сейілген жоқ еді. Іленің жаңжұңы генерал Колпаковскийден Әскери көмек сұрап, шақыруын шақырып алғанымен, орыс қолбасшысы қалың қолмен Құлжаға кіріп, он жылға жуық ошарылып отырып алғанда, Маңшың билеушілерінің жүрегі тағы да тас төбесіне шыққан. Жергілікті халықта беттерін құбылаға бейімдеп, сырт айналып бара жатқан. Сол

кездегі кейбір саясатшылар, тіпті Ши-амбының өзі де: «Қайран Құлжа, енді біздің қолдан кеткен-ақ шығарсың» деп ойлап еді. Бақытқа қарай, түбі қайыр болды, әйтеуір. Екі ел арасындағы шекара бәрін өз орнына қойып, шошыған жүректі орнықтырды.

Қазір Ши-амбының көңіл күйі — көп қиындықпен ұзақ жыл салған ғимараттың құрылысы бітіп, есік-терезесін орнатып, іргесін қымтап, енді тек ішкі әшекейі ғана қалған жаңа үйге асығыс кіріп алған пысық қожайынды еске салар еді. Жаңа үйдің ендігі қалған ою-өрнегі мен тағы басқа ұсақ-түйегін жата-жастана, асықпай істеп алуға болады.

Сондай бітпеген жұмыстардың бірі — қаладағы қамал құрылысы еді. Бүгін таң атқалы аймақ әміршісі тыным таппады. Ұлы сәске кезінде сегіз кісі көтеретін зузасына¹⁶ отырып, сол құрылысты көруге шыққан. Ши-амбының балдаханасы басқа ұлықтардікінен өзгеше, төбесінде шашақты жібек шатыры, төңірегінде сол түстес жасыл жібек пердесі бар, отыратын жеріне мамық төселген, бейне көшпелі күрке тәрізді еді. Әмірші балдахананың пердесін ысырып қойып, көшедегі халықтың қалай жарылып жол бергенін, өзіне қалай тәжім еткенін, алдындағы екі жасауылдың тәртіп сақтамағандарды қалай шықпыртып сабағанына дейін түгел бақылап көріп келеді. Қала тіршілігі сол бұрынғы ағысында, өзгеріссіз өтіп жатқан секілді.

Қайда барса да бас иіп, құлдық ұрып тұрған бағынышты жұртын көріп, мерейі өсіп, шалқып келе жатыр еді. Тек он жылдан бері салынып бітпей жатқан жаңа жамбылдың құрылысын көрген кезде, тасыған көңілі су сепкендей басылып қалды. Мұнда көз қуантып, көңіл тұщытар ештеңе жоқ. Құрылыс жұмысы ете сылбыр, баяу жүріп жатыр екен. Жамбылдың екі қабырғасын бітіріп, үшінші қабырғасын енді бастапты. Ал терістік жаты әлі аңғал-саңғал үңірейіп тұр. Мұндағы негізгі жұмыс күші — ішкеріден ауып келген, не әдейі жер аударылған «чампан» қытайлар... Бұрын көп шаруа қыр елінен зорлықпен әкелінген еңбек салығының есебінен атқарылушы еді. Көктемде шекара жөніндегі хабар шығысымен, жергілікті халықты үркітіп алмайық деп, әлдеқалай сақтық жасап, ондай еріксіз еңбекті Ши-амбының өзі тоқтатып тастаған. Енді шекарасы түскір бекіп болды ғой. Бұдан былай қазақтардан алынатын сол еңбек салығын қайтадан іске қосу керек шығар.

Осынау үйілген жаубалшықтың бүгінгі заманда түкке қажеті жоқ екенін Ши-амбының іші сезбейді емес, сезеді. Алайда ертеден келе жатқан ескі дәстүрге не істей аласын. Қытай салтында, қала болған соң оның бекініс-қамалы болу керек. Жоғарғы император кеңсесі бекіткен Шыңжандағы бекініс салатын қалалардың тізімінде

Шәуешек те бар. Енді не де болса, басталған жұмысты аяқтау керек. Жамбылдың екі қабырғасын қалқайтып, жартысын үңірейтіп тастап кетсе, Ши-амбының өзі күлкіге қалмай ма. Сондықтан ол қасына еріп жүрген қамал құрылысының бастығына қатаң тапсырмалар берді де, тағы да қосымша шаралар белгілеу үшін, асығыс кеңсеге қарай бет алды.

Алда аймақ әміршісін күтіп тұрған жұмыстар тіпті көп еді. Осы күзден қалдырмай қыр қазағының арасында сайлау өткізу керек. Бұл — мемлекеттік шекара бекіп, қазақтың бір бөлігі Еженханға ресми қарағаннан кейінгі алғашқы сайлау. Бұрын Маңшың өкіметі қазақтарды халық ретінде санға да, санатқа да қоспай, осы өлкеде уақытша мал жайып жүрген, қаласа көшіп келіп, қаламаса кез келген уақытта көшіп кететін тұрақсыз, кірме жұрт деп есептеген ғой. Сондықтан оларда өкіметке салық жинап беретін әр рудың зәңгілерінен басқа әкімшілік жағынан нақтылы басқару жүйесі жоқ болатын. Енді жағдай өзгерді. Қазақты да халық деп танып, басқару ісіне кейбір өзгерістер енгізуге тура келеді.

Ши-амбының көңіліне бір тоқ санайтыны, шекара бөлісінің аумалы-төкпелілігіне қарамай, Тарбағатай аймағындағы қазақтар мұрты бүлінбей түгел осында қалып қойды. Кейбір ауыс-күйіс болғанымен, одан Маншың өкіметі ұтылған жоқ. Шекара бөлісі кезінде, бүкіл Шығыс Түркістан бойынша, қазақтың мың жарым түтіні Ресей қарауына көшіп өтсе, оның есесіне екі мыңнан астам түтін Қытай жатына қоныс аударыпты. Демек қазақтар осы өлкені түбегейлі мекен етуге бел байлады деген сөз. Мұндай халықпен енді мықтап шұғылданбаса болмайды.

Жалпы, қазақтар туралы Маншың билеушілері әр кезде әртүрлі көзқарас ұстанып келді. «Бұл халыққа баяғы Жоңғарлардың кебін кигізіп, жойып жіберейік, не болмаса батыстағы өздерінің байтақ даласына қарай қуып тастайық» деген солақайлар да болды. Ал Ши-амбы ондай әпербақан, ұрда-жықтарға қосылмай: «Қазақтар бізге әлі де қажет» деген пікірді жақтады. Өйткені осы бір көшпелі халықтың төрт түлік малын өсіріп, мемлекетке жүйрік аттар мен семіз ет, жүн, тері дайындап бергеннен басқа титтей залалы жоқ екенін бұл жақсы түсінді... Сонан соң, алда не күтіп тұрғанын кім білсін, Ұлы империя қашан бұл өлкені түбегейлі өзіне қаратып, іргесін бекітіп алғанша, бір байырғы халықтың жер иесі ретінде осында қоныстана тұруы саясат үшін өте қажет еді. Мұның ар жағында Ши-амбының өз мүддесі де бұтып жатқаны белгілі. Кез келген ұлыққа өзінің туған халқынан гөрі бура ғана жұртты басқару әлдеқайда тиімді. Мұнда сен не істесең де, әй дейтін ажа, қой дейтін қожа жоқ. Анда-санда жоғары жақтың көмейін мол сыйлықпен

тығындап қойып, өзін ен байлықтың ортасында қалағанынша жүзіп жүре бер. Сондықтан жоғарыда әртүрлі пікір таласы жүріп жатқан кезде, Ши-амбы қазақтар жөніндегі өз көзқарасын императордың атына толық жазып жіберген-ді. Көп кешікпей астанадан жауап келді. Онда Жоғарғы император кеңесі мұның ұсыныстарын толық қостайтынын білдіріпті...

Аймақ әміршісі кеңсеге қайтып келген соң, қол астындағы кіші чиновниктерге қамал құрылысын тездету жайында әртүрлі тапсырмалар беріп, өз қолындағы шексіз биліктің рахатын сезініп сәл отырды да, бір мезгілде қабырғада ілулі тұрған Шынжаң өлкесінің әкімшілік картасына көз жіберді. Оның ішінде Жоңғар даласына, әсіресе, өзіне тікелей бағынышты Тарбағатай аймағының территориясына назар тіктеп, өзімен-өзі кеңескендей, қадалып көп отырды.

Ши-амбы соңғы кезде осы өлкенің өткен тарихына ден қойып жүрген. Бұл өңірде бұрын кімдер жасады? Атақты Жоңғар хандығы қалай құрылып, қалай күйреді? Мұнда қазақтар қашан келіп қоныстанды? Осының бәрі дәл осы тұста оған өте қажет еді. Өз басынын тарихқа үңіліп, архив ақтарып отыруға уақыты да, ебі де жоқ-тұғын. Сондықтан ол осыдан бірнеше күн бұрын өз құзырына Ли-шансыңды шақырып алған. Оған неше түрлі сұрақтар қойып, бірнеше сағат бойы жалықпай тыңдаған. Ли-шансың өткен тарихтың ұшы-қиырына жете алмайтын болған соң, түстен кейін үйіне барып, өзінің Шығыс Түркістан шежіресі жөніндегі жазбаларын әкеліп берді.

— Осыны бір оқып шығыңызшы, ұлы мәртебелім, — деген қолмен көшіріліп, әдемілеп түптелген, үлкен бір томдықты ұсынып жатып. — Көп жылдан бері көз майымды тауысқан еңбегім еді. Егер сізге ұнай қалса, осы еңбектің орталықтан кітап болып шығуына көмектескендей боласыз ба? Ол жағын соңынан сөйлесерміз...

Ши-амбы кешеден бері сол қолжазбаны оқып жатыр еді. Оқта-текте кітаптан басын көтеріп: «Гимназияның қарапайым мұғалімі осының бәрін қайдан біле береді?» деп басын шайқап тамсанып қояды. Бұл тарих деген де қызық нәрсе екен ғой. Кімдердің табаны тимеген, кімдер шандатпаған бұл өлкені?! Ежелгі Гундер мен Түрік қағанаттарын былай қойғанда, Шыңғыс хан заманынан бұрын да, одан кейін де бұл Құлыстайды негізінен Наймандар мекендепті. Ал Наймандарды XVII ғасырдың орта шенінде Ойраттар ығыстырып шығарыпты. Сөйтіп батыс пен шығысты бірдей тітіреткен атақты Жоңғар хандығы осында өзінің гүлдену дәуірін өткізіп, бір ғасырдан астам емін-еркін дәурен сүріпті. Ен соңында өз иелігін кеңейте түсуді көздеген Цин империясы Жоңғар мемлекетін жер

бетінен тып-типыл өшіріп, бұл өлкені күшпен қаратып алғанына да, міне, жүз отыз жылдай уақыт өтіпті.

Алыс тарихқа көз жіберсең, бір ғажабы, дүние алма-кезек төңкеріліп, күштілер мен әлсіздер үнемі орын алмастырып отырған екен. Оған мысалды алыстан іздемей-ақ осы Ши-амбының арғы аталары Маньчжурлерді-ақ алайықшы. Бір кезде солтүстік шығыс аймақтарда өзара қырқысып жататын таңғұттар мен шүршіттер түптің түбінде бас біріктіріп, бір тұтас Маньчжур ұлысына айналады, сөйтіп ұлан-байтақ Қытай мемлекетін өзіне қаратып алады деп кім ойлаған?! Олар күні кеше монғолдар мен Қытайдың Минь династиясынан кезек соққы керіп, қиыр шығысқа барып паналаған көшпелі тайпалар емес пе еді.

Тұңғыш рет Таңғұттар мен Шүршіттердің басын қосып, бір тудың астына жинаған — Нурхашит хан болды. Ол 1616 жылы «Шығыс Алған ордасы» деп аталатын қуатты Маньчжур мемлекетін құрып, өз иелігін тез кеңейте бастады. 1624 жылы ішкі Моңғолия феодалдарын өзіне бағындырды. Маньчжурлерге бағынбай көпке дейін тіресіп келген — ежелгі Шыңғысхан Ордасының жұрнағы — Халқа хандығы болатын. Бірақ халқа-моңғолдың ер жүрек ханы Лигден өлген соң, олар да ұзақ шыдап тұра алмады. 1636 жылы ішкі Монғолияда құрылтай шақырылып, сол жиында бүкіл монғол тайпалары маньчжур билеушісі Авхайды өздеріне ұлы қаған етіп сайлады.

Сөйтіп көп ұзамай шығыстағы аса күшті мемлекеттің біріне айналған Маньчжурия «Шығыс Алтын ордасы» деген бұрынғы атын өзгертіп, өздерін «Цин мемлекеті» деп жариялады. Оған бүкіл Монғолиямен қоса маңайындағы тағы басқа ұсақ тайпалардың бәрі қарады. Маньчжурлердің жатса- тұрса ойынан шықпайтын ендігі арманы — өздерінің ежелден бергі қырғи қабақ көршісі — Ұлы Қытай мемлекетін басып алу ғана еді. Ақыры оның да орайы келе кетті.

Бұл тұста мемлекетті үш жүз жылға жуық билеп келген Қытайдың Мин династиясы өз ішінде етек алған шаруалар көтерілісін баса алмай, феодалдар өзара жақ-жақ болып соғысып, әбден титықтап тұрған кезі еді. Дәл сол жылы көтерілісші шаруалар Хуанхадан өтіп келіп, Пекинді қоршап алған. Мин династиясының ең соңғы императоры Чун Чжань бұл қорлыққа шыдамай, өз сарайында асылып өлген-ді... Қытайдың әлсіреуін көптен күтіп отырған маньчжурлер осы қолайлы сәтті пайдаланып қалды. 1644 жылдың жазында шекараға таяу әкеліп, күні бұрын дайындап қойған қалың атты әскерді бірден жауып жіберді де, өзара соғысып жатқан шаруалар мен феодалдар тобын оп-оңай талқандап, Пекинді басып

алды... Сөйтіп маньчжурдер Үстемдік еткен Қытайдың Цин¹⁷ династиясы дүниеге осылай келген еді. Міне, содан бері де арада 240 жылдай уақыт өтіпті. Цин династиясы алғаш таққа отырғанда, қытайлар 300 миллион, ал маньчжурлер небәрі 300 мыңға жетер-жетпес екен. Міне, құдайға шүкір, көк тәңірісінің қолдауымен, асыл текті маньчжур ұрпағы өзінен мың еседей көп халықты ұзақ жылдар бойы шып-шырғасын шығармай билеп келеді.

Бірақ қытайдай көп халықты басып алған елдің де, оған бағынышты болған елдің де шекесі қызбайтыны белгілі. Арада бірер жүз жыл өткенде, әлгі басқыншының аты ғана қалады да, өздері қытайға сіңіп, жұтылып кетеді. Бұл елді күшпен өзіме бағындырдым деген Шыңғысхан ұрпағы құбылай ордасының да келешегі осылай болып тынған. Маньчжурлер тарихтың осы сабағын ескеріп, алғашқы күннен бастап-ақ өздерін сақтап қалудың шараларын қарастырып бакты. Қан бұзылмас үшін маньчжур мен қытай некелесуге тыйым салды. Қалың қытайды түгелімен айдар қоюға мәжбүр етті. Сонан кейінгі маньчжурлердің жанын сақтап тұрған — қолындағы әкімшілік пен шексіз билік. Қазір қытайда Көктің ұлы императордан бастап, сарайдағы үлкен ұлықтар, өлке бастықтары мен аймақтың губернаторлары — династия тірегі тек маньчжур ұлтынан болуға тиіс... Бірақ соған қарамастан, көп көптігін істемей қоятын емес. Маньчжурлер, әйтеуір, ата тегін ұмытпай, ақ сүйекпіз деп шіренгенімен, салт-сана, дін, тіл жөнінен баяғыда-ақ қытайласып болған-ды. Мемлекеттік дін, этикалық заң жүйесі ретінде, бұлар да сол баяғы Конфуций ілімін қабылдаған. Осыдан 2500 жыл бұрын өмір сүрген Конфуцийге жан теңгермей, оған Куңзі¹⁸ деген құрметті атақ берді... «Асыл текті маньчжур ұрпағының бірі — осы аймақтың өміршісі Ши-амбы ғой. Бұл да өзінін ата салттары мен ана тілін ұмыта бастаған» депті Ли-шансың.

Ши-амбы осы тұсқа келгенде кітаптан басын көтеріп алды. Лишансыңның айтып отырғаны жалпы шындық болғанымен, маньчжурлердің тегін тым қазбалап кеткені шамына тиіп, ұнаңқырамай қалды. «Маньчжур зиялысы болса бұлай жазбас еді, қанша дегенмен өз қанына тартады-ау, — деп ойлады ішінен. — Мына бетінде бұл кітапты қалай бастырам деп жүр екен? Дәмесін қарай гөр өзінін...» Бірақ өзіне қажетті деректер іздеп, амал жоқ, оқуды онан ары жалғастыра берді.

Ал мына Қолжазбада Жоңғар мемлекетінің дүниеге келуі — өз алдына жатқан бір хикая. Әсілі, «Жоңғар» деген сөз ешбір ұлттың да, халықтың да атын білдірмейді екен. Кезінде Монғолияға қарайтын тайпалар Қоныстанған жер жағдайына қарап: Зунгар (сол қанат), Барунгар (оң қанат) деп екіге бөлініпті той. Сол «Зунгарды» көрші халықтар өз тіліне бейімдей өзгертіп, «Жоңғарға» айналдырып алған. Зунгар тобының құрамында Ойраттың төрт тайпасы: Щорстар мен Дүрбіттер, Торғауыттар мен Хошуттар бар еді. 1636 жылы монғолдың он қанаты — Барунгарлар Цин империясына қарап кеткенде, сол қанаттағы жоңғарлар ол қармаққа ілінбей, асаулық көрсетіп, бөлініп шыққан. Олар көп ұзамай монғолдың Қобда аймағында құрылтай ашып, өздерін «Жоңғария мемлекеті» деп жариялады. Щорс тайпасынан Қонтайжыны өздеріне хан етіп сайлады.

Жалпы, Ойраттар әр кезеңде монғолдың қоластына күшпен бағынғаны болмаса, олармен өмір бойы жауласып өткен қаны қас тайпалар еді. Олар ежелден бері Керей, Найман ұлыстарымен іргелес, Алтай тауларын мекен етіп келген. Шыңғыс хан күшейіп, бас көтере бастағанда, оған қарсы соғысу үшін, наймандармен одақ құрғаны да тарихтан белгілі. Бірақ болашақ ұлы қағанға бұлардың ешқайсысы да төтеп бере алған жоқ. Монғолдың «Құпия шежіресінде» айтылтанындай, Керей мен Найман хандығы жеңілген соң, 1208 жылы Шыңғысханға күшпен бағынатын «орман елі» — осы ойраттар болатын. Монғол империясы ыдырағаннан кейін, ойраттар қайтадан бас көтеріп, Халқа-монғолдарына үнемі шабуылдаумен болды. Әсілі монғол хандығының берекесін кетіріп, олардың Цин империясына тізе бұгуін тездеткен — осы екі ел арасындағы шапқыншылықтың салдары еді.

Батур Қонтайжы таққа отырған жылдары Жоңғар хандығы қанатын кеңге жайып, едәуір күшейе бастаған. Бірақ тақ таласы бәсеңдемеді. 1665 жылы Батур Қонтайжы өлді де, оның орнына біраз уақыт баласы Сэнге хан болып тұрды. Ол да ұзаққа бармады. Оны шешесі бір, әкесі бөлек туысы Зодов деген өлтіріп, хан тағын тартып алды.

Ел ішінде осындай қан төгіс, тақ тартысы жүріп жатқанда, Сэнгенің туған інісі — Халдан Тибеттегі Далай ламаның қолында шәкірт болатын. Ол арт жақтағы ағасының өлімін естісімен оқуын тастап, елге оралды. Халдан бастабында сыр алдырмай, ханның сеніміне кіріп, аз уақыт ел ішінде лама болып жүрді де, оңтайы келген сәтте Зодовты мүрдем кетіріп, 1671 жылы өзін бүкіл Жоңғарияға хан етіп жариялады.

Халдан билік басына келген соң, тақталасы кезінде ыдырай бастаған Ойрат тайпаларын қайтадан біріктіріп, ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстады. Ол көп кешікпей бүкіл Шығыс Түркістанды өзіне қаратып алды. Хан ордасын Құлжаға көшірді. Іле бойында малмен бірге егіншілікті қатар өркендетіп, қарауындағы халықтың тұрмысын едәуір жақсартты. Шығыстағы Халқамонғолдары мен батысындағы қазақ еліне кезек шабуылдап, соғыстан қыруар олжа түсіріп отырды. Аз жылда Халдан ханның абыройының асқаны сонша, кешікпей оған Далай лама «Халдан Башухты¹⁹» деген құрметті атақ берді.

Халдан Башухтының бұл кездегі қимыл-әрекеті үш жақты қоршауда қалған көкжал қасқырды еске салатын еді. Ол өз тұсында Цин империясымен де талай шайқасып, оның әскерін Жоңғарияға жолатпады. Ара-арасында Монғолия мен қазақ даласына да олжа түсіруді көздеген жорықтар жасап отырды. Бірақ қанша көкжал болғанымен, тағдырдың құрығынан ол да құтыла алған жоқ. 1697 жылы, 13-наурызда Цин әскерімен болған соңғы бір шайқаста жоңғарлар оңбай жеңілді де, Халдан Башухты¹ ақыры у ішіп өлді. Өйткені оған енді барар жер, басар таудың өзі қалмаған. Ол жорықта жүргенде, немере інісі Цеван Ребдан өзін хан деп жариялап, Жоңғар тағына орнығып отырып алған болатын. Цеван Ребдан таққа отырғанда, Жоңғарияда жиырма түмен²⁰ түтін, алпыс түмен адам бар деп есептелген екен. Ол да өз тұсында, баяғы Халдан Башухты сияқты, көрші елдерге үсті-үстіне шабуылдаумен болды. Қазақтың Тәуке ханы тұсында қазақ пен қалмақ талай рет соғысып, екі жақ алма-кезек жеңіске жетіп отырған. Ақыры Цеван Ребдан 1715 жылы Қашқария ұйғырларын, содан арада екі жыл өткенде Тибетті басып алды. Мұнысы шығыстағы Цин империясына көрсеткен қыры, тұрысатын жерінді айт деп, ашық майданға шақырған қоқан-лоқысы еді.

Бұл жағдай, шынында да, Қашқария мен Тибетті сырттай иемденіп жүрген Цин империясының шамына қатты тиді. Дәл іргесінде Жоңғарлар жортып жүргенде, өздеріне тыныштық болмасын біліп, ұлы империя осы бір қоқаңдаған немелерді біржола құртып жіберуді ойлаған. Сол мақсатпен 1722 жылы күзде құрамында алпыс мыңдай

Әскері бар, мұздай қаруланған Цин армиясы Құмылдан өтіп, Үрімжі, Тұрпан бағытына қарай ішкерілеп келе жатты. Жер қайысқан қалың қол осы екпінімен келіп соқтыққанда, жоңғарлардың мұндай күшке төтеп берер-бермесі екіталай еді. Алайда күтпеген жағдай Цеван Ребданды төніп тұрған қатерден көрінеу сақтап қалды. Сол жылы желтоқсан айында Цин императоры Канси ойда жоқта опат болды да, оның орнына таққа отырған жаңа император, бүкіл ел бойынша жыл уағына дейін жарияланған азаға байланысты, Жоңғар жорығын тоқтатып, кезеніп келген жауымен бейбіт бітім жасауға мәжбүр болды.

Тарихта ұшырасатын кездейсоқ қырсық деген осы. Егер сол жылы император Канси өлмесе, Цин армиясы жоңғарға қарсы шабуылын тоқтатпай жалғастыра беретін болса, онда енді үш-төрт айдан кейін қазақ елін қан қақсатқан қырғын соғыс «Ақтабан шұбырынды» да болмас еді. Ақыры Цеван Ребдан 1723 жылдың көктемінде Цин армиясына қарсы дайындап отырған қырық мың әскерін қазақ даласына қарай тұтқиылдан жапты да жіберді. Ал Жоңғар хандығы Цин империясына қарсы соғысады, енді соның қызығын көреміз деп отырған қазақ хандары қапыда қалды. Бұл жорықтың немен тыңғаны белгілі: жоңғарлар қазақ хандығын қатты әлсіретіп, әрі өздерінің де сілікпесі шығып, нәтижеде қазақтарды Ресей қолтығын паналауға мәжбүр етті.

1727 жылы Цеван Ребдан өліп, оның орнына таққа баласы Галден Церен отырды. Жоңғарияның бұл ер жүрек ханы өмір бойы қазақтарға қарсы соғысумен өтті. Қазақ хандығы алғашқы соққыдан кейін тез ес жинап, көп ұзамай теке тіреске келіп, бірте-бірте күш теңестіре бастаған. Кейінірек Абылай тұсында өз жерлерін азат етіп, жоңғарларды кейін тықсырып, айдап та тастады. Алайда жарты ғасырға созылған үздіксіз соғыс Азиядағы көшпенділердің соңғы сарқыты болып есептелетін, ең жауынгер екі хандықты да қатты әлсіретіп еді. Бұл жылдары Ақ патша да, Цин өкіметі де қазақ пен ойраттың бұл шайқасына тікелей араласқан жоқ. Екі жауынгер халық онсыз да бірін-бірі құртып тынатынына көздері жетті де, солардың аңыстарын аңдып, орайлы сәтін күтіп, сырттай бақылады да отырды.

Ақыры көп ұзамай соң күткен сәтте келіп жетіп еді. 1745 жылы Жоңғар ордасының ең соңғы атақты ханы Галден Церен қайтыс болды. Осыдан кейін-ақ Жоңғар тағының берекесі кетті. Тағы да тақ үшін шайқас басталды. Галден Цереннің орнына аз уақыт ханның заңды мұрагері — жас жігіт Цеван Доржи отырып еді. Көп ұзатпай оны Галден Цереннің некесіз ұлы Лама Доржи өлтіріп, тағын тартып алды. Билік басында ол да алаңсыз, ұзақ отыра алмады. Өйткені бұл

кезде Лама Доржидың да бақталастары аз емес болатын. Енді оның соңына жоңғар тағынан үміткерлер: Дабашы мен Әмірсана түсті. Бұл екеуі де оңай жау емес. Дабашы — баяғы Батур Қонтайшыдан тарайтын, бір кезде Тибетке басып кірген ойрат нояны Церен Дондубаның немересі. Ал Әмірсана болса — Галден Цереннің Қарындасынан туған жиені.

Лама Доржидың айбарынан ығысқан Дабашы мен Әмірсана басында Қазақ ханы Абылайдың қолтығына барып паналаған. Алысты болжайтын Үлкен саясатшы Абылайға керегінің өзі де осы еді. Ол екі Қашқынның қолтығына су бүркіп, аздаған Әскери көмек берген болып, оларды үнемі Жоңғар ордасына қарсы айдап салумен болды. Ақыры Әлгі екеуі Қазақ хандығының көмегімен Лама Доржидың түбіне жетіп, бұл жолы хан тағына Дабашы отырды.

Алайда «Әттен хан тағына бір отырсам-ау» деп Қатты Құмартқан адамның бірі Әмірсана еді. Бұл жолы мақсатына жете алмай, алдындағы асын Дабашы тартып Әкеткендей бір күйге түскен. Енді бұрынғы одақтастар: Дабашы мен Әмірсананың арасында тақталасы басталды. Әмірсана Тарбағатайдағы торғауыттар мен дүрбіттерге арқа сүйесе, Дабашы хан ордасына бір табан жақын Щорстар мен Хошуттардың қолдауына ие болды. Бар билікті өз қолына алған Дабашы өзінің бак күндесі Әмірсананы орда маңына жолату былай тұрсын, қолына түссе түтіп жеуге бар еді. Ақыры, 1754 жылы аздаған қолмен Ордаға қарсы шапқан Әмірсана Дабашының отыз мың Әскерінен оңбай жеңілді де, бүкіл Жоңғариядан пана таппай, Цин империясының Қоластына қашып өтті. Ендігі бар үміті — империяның қолдауымен, тіпті, соған жартылай бодан болса да, өзінің, ежелгі арманы болған жоңғар тағына қалайда бір отыру еді.

Мұндай қолайлы кезенді Цин империясы да құр жібергісі келмеді. Сәт сағаты соқты, Жоңғар хандығын жер бетінен аластап, мүлде құртып жіберетін кез енді келді деп шешкен. 1756 жылы генерал Баньди басқарған тоқсан мың Әскер, Әмірсанаға жол бастатып, Жоңғарияға қарай бет түзеді. Дәл осы жылы Қас қылғандай жоңғар даласына қара шешек деген індет жайылып, бұқара халықтың аурудан есі шығып жатқан-ды. Дабашының шағын Әскері жер қайысқан қалың қолға төтеп бере алмады. Алғашқы шайқастың өзінде-ақ күйрей жеңіліп, өзі жан сауғалап, қашуға мәжбүр болды.

«Дүние кезек» деген сол. Біреуге жасаған қастандығын, опасыздығын түбінде алдыннан шықпай қоймайды екен. Осыдан отыз үш жыл бұрын Жоңғарлар бейбіт жатқан Қазақ еліне не істесе, Цин империясы соны екі-үш есе артығымен алдына келтірді. Қалың ойрат қара шешектен бір қырылса, қалғандары маньчжур, сахар, сібе-солаң жасағынан құралған басқыншы Әскердің найзасының

Ұшында кетті. Бұл жолы ешқандай аяушылық, тұтқынға алу деген болмады. Цин армиясы тірі жоңғар көрсе, бала-шаға, кәрі-жас демей қырып, жан сауғалап тығылған жерлерінен тінтіп жүріп өлтірді. Тарихи деректерде бұл қырғын соғыста, ойраты бар, басқасы бар, бір миллионға жуық адамның харап болғаны айтылады... Жоңғар ордасының сірге жияр соңғы ханы Дабашы аздаған қолмен мұзарт асып, Қашқарияға қашқан екен. Оны сонда бас сауғалап тығылып жүрген жерінен Ош әкімі ұстап алып, Цин өкіметіне табыс етеді.

Мұндайда күші басым жауға төтеп бере алмай, қапылыста қолға түсу де, өз елінің бостандығы үшін жер құшып, қаза табу да, немесе қорлыққа шыдамай у ішіп өлу де, бәрі-бәрі де ештеңе емес екен. Жоңғар нояндарының ішінде соның бәрінен де ауыр жаза шегіп, қасіретті халге ұшыраған — Әмірсана болды. Оның «Жоңғар тағына бір отырсам-ау» деген өмір бойғы арманы көз алдында сатымдай ыдырап, жойылған жоңғар жұртымен бірге келмеске кетті. Әмірсана Цин империясынан өзгені күтсе де, дәл мынадай қанды қасап қаталдықты күтпеген. Ол, өз ойынша, ұлы император менің осы еңбегімді ескереді, Дабашының көзін жойып, оның орнына таққа мені отырғызады деп үміттенген... Енді, міне, дүниеде жоңғар мемлекеті де жоқ, оны билейтін хан тағы да жоқ бәрі де жер бетінен жойылып, күлі көкке ұшты. Бір кезде төрт түлік малын сыйдыра алмай мыңғырып жататын қалың ойраттың орнында ойрандалған жұрты, қан сасыған иесіз дала ғана жатыр. Бұл — оның талай қырғынға қатысып жүріп өмірі көрмеген, көрмек түгіл санасына сыймайтын сұмдығы еді. Сол сұмдықты көргенде Әмірсана ауыр қайғыны көтере алмай есі ауып, аттан құлап түсті.

Оның бұдан былайғы әрекетін де дені сау, есі дұрыс адамның қылығы деп айту қиын. Есі дұрыс адам мұндайда у ішіп, пе өзіне қанжар салып өлуі керек еді. Бірақ Әмірсана өйтпеді. Ол енді көзіне қан толып, өлім есірігі билеген, жанкешті, жынды адамның мінезіне басты. Цин өкіметінің кейін жарылқаймыз деген уәдесіне де, итке сүйек тастағандай қорлап ұсынған «уаң» деген атағына да қараған жоқ. Өзі сияқты әр қуыста бас сауғалап, қашып-пысып жүрген біраз адамды маңайына топтап алды да, тауға шығып кетті. Өзінше кек алу жолына түсіп, Цин әскерімен тиіп-қашып соғысқан болды. Бірақ енді бәрі де кеш еді. Әмірсананың аздаған қолмен аласұрған шабуылдары бақайшағына дейін қаруланған қалың әскерге шыбын шаққан құрлы әсер еткен жоқ. Ақыры онысынан ештеңе өнбейтін болған соң, әлдебір алдамшы үміттің жетегімен Ресейге қашып өтті де, көп ұзамай сол жақта қайтыс болды.

Сөйтіп, Әмірсана өзінің қайталанбас қайғылы тағдырымен, адамзат тарихындағы өз елін сатқан, өзімшіл опасыздардың маңдай

алдынан орын алды. Әмірсана туралы қазір ойраттар арасында мынадай аңыз бар. Оны әлдеқайда қашып жүріп, өз ажалынан өлді демейді. Қалың ойрат Цин әскерінің қолынан қанға бөгіп, қырылып жатқан кезде, Әмірсана құдайдың қарғысына ұшырап, төрт көз қара төбетке айналып кетіпті деседі. Сол төрт көз ит бүгінге дейін Құбының құмында жападан-жалғыз қорлықпен күн кешіп жүрген көрінеді. Жапан түзде шөлден қаталап, тілі салақтап, бір жұтым су іздейтін болса керек. Кейде әлдебір алыстан сылдыраған бұлақ үні естілгендей болады. Әлгі жаққа жан ұшырып жетсе, су дегені сылдыраған су емес, бұлдыраған сағым болып шығады. Сол алдамшы елес мәңгі-бақи қайталана береді. Иә, Әмірсана қазір де Құбының құба шөлінде төрт көз ит кейпіне түсіп, жазасын тартып жүрген көрінеді...

Ши-амбы алдында жатқан Ли-шансыңның жазбаларын осы араға дейін оқып келді де, басын шайқап отырып қалды. Көз алдынан тізіліп өтіп жатқан қайғылы оқиғалар, төгілген қан мен ашынған жандар оны да әбден шаршатқандай болып еді. Алдындағы күміс табақшада әлдеқашан сөніп қалған имек бас, ұзын трубкасына темекі толтырып, оған аздаған апиын ұнтағын сеуіп қайта тұтатты.

Апыр-ай, қандай ауыр көріністер... Бір халық құрып бітерде алдымен ауыз бірліктен айрылып, іштей іріп, тоза бастайды екен ғой. Бұл көшпенділердің түбіне жеткен бақ күндестік пен тақ таласы екен. Адамдардың болашаққа деген сенімі азайып, ел ішін өзімшіл опасыздық, сатқындық жайлап алатын көрінеді... Дегенмен осы оқиғаларды кімнің көзімен, қалай бағалау керек? Мәселе сонда. Мына Ли-шансыңның көшпенділерге іштей жаны ашып, бүйрегіннің бұрып тұрғаны бесенеден белгілі. Әсіресе, Цин армиясының аямас қаталдығын, ойраттардың жазықсыз қанға бөгіп қырылған тұсын баяндағанда, басқыншыларға тісін басып, құшырлана, екілене жазатыны байқалады. Демек, мұның да жүрегіннің түбінде қыжыл бар деген сөз. Сонша жыл сүргіннен кейін де Цин өкіметіне деген ескі кегін ұмыта алмағаны той. Жазасын өтеп жүрген жанкешті адамнан бұдан басқа не күтуге болады. Ли-шансың саяси сенімсіздігі үшін осынау қиян түкпірге жер аударылды. Енді мұны шекара асырып тастамасаң, бұдан ары жіберетін жердің өзі де қалмады ғой.

Ши-амбы бұдан былай қолжазбаның өзіне белгілі жерлерін желе-жорта шолып, қажетті тұстарға келгенде ғана қадалып оқи бастады. Бутан дәл қазір өте-мөте керегі — қазақтардың бұл өлкеге араға ұзақ үзіліс салып, екінші рет қалай келіп қоныстану тарихы еді. Өзі соныға түскен, әбден ызасы өткен көкшолақ қасқырдың ізін неше түрлі шытырман шиырдан да жаңылмай шығарып әкететін жырынды аңшыдай, бұл да сол жүлгемен адаспай келе жатыр.

Цин империясы Жоңғарияны басып алғаннан кейін қаңырап иен қалған Өлкеге жорықтағы Әскердің шағын тобын ғана күзетке қалдырды да, негізгі армияны қайтарып әкетті. Мұнда қалғандар — бірен-саран маньчжур командирлері мен шахар, сібе-солаң Әскерлерінен сұрыпталып алынған, ештеңеден тайынбайтын жанкештілер еді. Олардың ішіндегі Жоңғарға қарсы соғыста қаталдығымен көзге түскен Әскербасыларға халдай, хорылдай¹ деген атақ беріп, Өзен бойларындағы ең шұрайлы жерлерге орналастырды. Бұрынғы ойраттар мекеніне қамал-бекіністер салып, жаңадан Әкімшілік аймақтар құрды. Хан ордасы саналатын бұрынғы Шорс тайпасының иелігіне Іле аймағы құрылып, оның орталығы Құлжа қаласына осы Өлкенің бас қожасы — Жаңжұңның өзі жайғасты. Еренқабырға бөктеріндегі көшпелі хошуттар мекені енді Үрімжі аймағы деп аталатын болды. Ал торғауыттар мен дүрбіттер қоныстанған терістіктік жақта Алтай, Тарбағатай аймақтары қалыптасты. Ең ақырында ежелден Шығыс Түркістан аталатын Жоңғария мен Қашқарияның бұрынғы есімі өшіріліп, бұл Өлкеге «Шыңжаң» деп жаңадан ат қойды. Шыңжаң,— қытайша «жана Өлке» дегенді білдіреді.

Енді Цин Әкіметінің алдында тұрған бір міндет — Жоңғарияда қалған шоғыр-шоғыр Әскер мен Құлжадағы Әкімшілік мекемелерін үй-жайымен, азық-түлікпен қамдау керек еді. Олардың көпшілігі — ет пен сүтті місе тұтпайтын, нан, күріш, көкөніс жеп өскен адамдар. Ал қырғын соғыс кезінде тау-тасқа тығылып аман қалған бірен-саран ойрат пен иесіз Өлкеге енді-енді көшіп келе бастаған қазақ ауылдарының егіншілікке ешқандай қыры жоқ еді. Ен таяу жердегі егін салуға ебі бар халық—ұйғырлар, оның өзі Қашқарияда жатыр. Енді не істеу керек? Бірақ қолда билік тұрғанда орындалмайтын іс бар ма. Цин Әкіметі 1760 жылдардың шамасында Жаркент, Құмыл, Хотан аймақтарынан Іле бойына жеті мыңға жуық ұйғыр отбасын көшіріп әкелді. Кейін «тараншылар» (егіншілер) деп аталып кеткен ұйғыр шаруалары Жоңғар даласына алғаш рет осылай келіп қоныстанған еді.

Сөйтіп, азық-түлік, нан мәселесі шешілген соң, енді бұрын ойға келмеген тағы бір қиындық туды. Тамағы тоқ, жұмысы жоқ, күндіз-түні ерігіп бос жатқан бойдақ Әскерді Әйелсіз, некесіз ұстау мұншалық қиынға түсер деп кім ойлаған. Елден шыққалы Әлденеше жыл болған, содан бері бір шүйке бас көрмеген, кілең бір айғырдай азынаған еркектер. Алды жындануға жақындап, бірін-бірі атып өлтіріп, бастықтарына бағынбай, кейбіреулері ішкеріге қашып, бүлік шығара бастаған. Ақыры олардың бұл талабын да қанағаттандыруға тура келді. Цин Әкіметі ішкі Өлкеден зорлағандай етіп, он мыңға жуық бойдақ қыздар мен байы жоқ жесір қатындар алып келді.

Қатындарды әкелуін әкелді-ау, енді оларды береке-бірлікпен бөліп алу қияметке айналды. Әйел жынысын алғаш көрген-де, өңкей шыбығы сыздап әрең жүрген сәуірік немелер қырылып қала жаздаған. Әрқайсысы әйелдердің әдемісіне, жастауына ұмтылып, әскер арасында кәдімгідей жанжал шығып, көзі қарайғандар бірін-бірі турап тастайтын дәрежеге жетті.

Осы арада Іленің жанжұны адам баласының ойына келмейтін аса бір тапқырлық көрсетті. Ұзындығы кісі бойы келетін көп кенеп қаптар әзірлетіп, әйелдерді сол қапқа кіргізіп, аузын буып қойды да, сапқа тізілген әскерді соның үстіне әкелді. Енді таңдауға, таласуға жағдай жоқ. Әркім өз бағын сынап, лотерея билетін суырғандай белгісіз, бұлдыр дүние тұр алдында. Қаптың ішінен қыз шыға ма, сары қарын кексе қатын шыға ма, оны сорлы сарбаз өз пешенесінен көреді. Амалы құрыған әскерлер соған да шүкірлік етіп, өзіне бұйырған әйелді қаптың ішінен шығарып алып жатты. Бұл дүние жүзінде бұрын-соңды болмаған, болашақ әйеліңнің түрі-түсі, төркін тегі қандай деп бас қатырып жатпайтын, үйленудің төтенше бір түрі еді. Бұл күнде Тарбағатай мен Іле аймақтарында ақ сүйек атанып, алшаң басып жүрген маньчжур, шахар, сібе-солаң әулетінің көпшілігі сол «қаптағы қатындардан» таралған ұрпақ болатын...

Осы тұсқа келгенде, Ши-амбы өзінен-өзі отырып, рахаттана күліп алды. Бұл оның бұрын естімеген жаңалығы еді. Осында келіп өзімен қалжыңдаса беретін Бахалдай мен Ши-халдайға олардың арғы әжелерінің кім болғанын айтып, бір қатыратын болды... Бір жағынан осыдан жүз жыл бұрын өткен бабаларының көрегендігін ойлап, көңілін мақтаныш кернеді. Жаңағы қапқа салынған қатындар бойдақ әскердің құмарын ғана қандырып қойған жоқ, артына ұрпақ қалдырып, осы өлкеге шыбық боп көктеп, тамыр боп тартылды ғой...

Ал қазір ғой — әйел жағы молшылық. Жергілікті Маншын төрелері өз әйелінен өзге үшке дейін некесіз кәнизак ұстауға ерікті. Ши-амбының өзінде де небір сылқымдар болып еді. Шар тартқан соң нақсүйер біреуін алып қалды да, қалғандарын көзге күйік қылмай таратып жіберді... Ал императордың өз гаремінде есеп жоқ. Әр үш жыл сайын 15-16 жастағы жас қыздармен толығып, жаңарып отырады. Және қыз болғанда қандай! Сарай маңындағы ақсүйектер семьясынан таңдап алынған маньчжурдің қыпша бел арулары. Әрқайсысының - піштірілген қытай әтектерінен күтушілері бар. Бас әтек императордың ықыласы ауған кәнизакты ләззат бөлмесіне кезегімен жібереді де, арнаулы кітапқа ай-күні, сағатына дейін жазып отырады. Егер жаңағы некесіз әйелден туған ұл бала императордың өз кіндігінен екені анықталса, ол да тақ мұрагері болып саналады... Ал қазір бүкіл Цин династиясын уысында ұстап отырған жесір

патшайым Цыси бір кезде император Сяньфанның некесіз кәнизагі емес пе еді. Императорға өз әйелінен бұрын мұрагер ұл тауып берді де, бағы жанып, тасы өрге домалады да кетті. Император Сяньфан өлген соң жас мұрагердің регентша-іс басқарушысы болып сайланды да, міне, жиырма жылдан бері бүкіл империяны жеке билеп отыр...

Осы ойлардың жүлгесімен отырған Ши-амбы кенет тілін тістей қойды. Тым еркінсіп, тереңге кетіп қалған жоқ па өзі? Ұлы мәртебелі императрица жайында бұлай күпірлік ойлағаны үшін тәңірінің өзі кешірсін... Ол әлденеден қуыстанғандай, жан-жағына қарап алды да, сасқанынан алдындағы қолжазбаға қайта үңілді.

Қазақтар Жоңғар хандығының жойылуын күтпей-ақ, Галден Цереннің өлімінен кейін, ойраттар тақ тартысымен әуреленіп жатқан кезде-ақ, Тарбағатай өңіріне шет-пұшпақтан ене бастапты. Ал жоңғарлар жойылып, байтақ өлке құлазып йен қалған кезде, қазақ көші тіпті қабындай түсіпті. Бекет-бекіністерге орналасқан Маншыңның күзет әскері де қарап қалмай, олардың жолын тосуға күш салды, әрине. Бірақ ұшы-қиырсыз дала мен асқар-асқар таулардың қай қуысын бақылап отырарсың. Қазақ көшінің тасқыны тұс-тұстан андыздап, күш бермей құйыла берді. Бір күні әлдебір қазақ ауылының мал өрісіне қарай шекараға таяу келіп қонғанын байқасаң, енді бір қарағанда әлгі ауылдың ішкерілеп еніп кеткенін бірақ көресің. Көшпелі жұрттың құйрығын ұстау қиын, бір қоныстан қусаң, ертеңінде одан да шөбі шүйгінірек басқа бір жерге барып қонып алады.

Істің арты насырға шауып бара жатқанын сезген халдайлар мен хорылдайлар аттан салып, іледегі жаңжұңға хабарлады. Ол өзіне сөз келмеу үшін, болып жатқан оқиғаны сәл жеңілдетіп, орталыққа жеткізді. Орталықта бұған кәдімгідей мән беріліп, Жоғарғы император кеңесінің шешімі бойынша, қазақ ханы Абылайға нота тапсырғанша, арада айлар өтті. Абылайға келген алғашқы нотада: «Біз Жоңғарияны қазақтар үшін босатқан жоқпыз. Жер таршылығын өзіміз де тартып отырған елміз. Біздің иеліктегі жерімізге баса-көктеп кіріп жатқан қоластыңыздағы халқыңызды тыйып ұстасаңыз екен» деген талап ашық айтылған.

Бірақ Абылай оны елеңкіремей: «Қазақ барса біреудің жеріне емес, өзінің ежелгі атамекеніне барып жатыр. Жоңғарлар келместен бұрын да бұл өлке Найман мен Керейдің қонысы болатын. Сонан соң Жоңғарға қарсы соғысқан жалғыз сіздер емес қой, біз де ұзақ жыл қан төккенбіз. Ол жерден алатын біздің де үлесіміз бар» дегендей сүйей салды жауап беріпті.

Цин өкіметі тарапынан жазылған екінші нота біріншіден гөрі қатаңдау еді: «Егер қазақтар біздің жерімізді өз еркімен босатпайтын болса, онда біз оларға қарсы әскер аттандыруға мәжбүр боламыз» дегендей айбар танытқан. Бүйте берсе екі ел арасының ушығып кетерін сезген болар, Абылай бұл жолы мүлде басқа тәсілге көшіпті: «Екі империяның арасында жатқан қазақ хандығы түбі кімге қарайтыны әлі белгісіз ғой. Егер сіздермен осылай аралас-құралас, тату тұрғандай болсақ, келешекте Еженханға қарай аунай салғандай боламыз ба» деп түлкі бұлтаққа салады.

Соңғы жауаптың көп үміт күттіретіні сонша, бірден Цин өкіметінің буынына түсіп кетеді. Көп ұзамай император сарайынан Іледегі жаңжұңға: «Көшіп келген қазақты беталды қуа бермеңдер. Өздеріне жайлы жерден қоныс, малына өріс беріңдер» деген бұйрық келіпті. Абылайды саясатшы ретінде өз елінде қалай бағалап жүргенін кім білсін, әйтеуір, осы жолы Цин өкіметін тақырға отырғызып кеткені анық. Осының артынан көп кешікпей, Абылай өзінің ұлы Әділді басшы етіп, Қу дауысты Құттыбай мен Бөгенбай батырды қосшы етіп, Еженханға елші жіберді. Пекинде екі жақтың өкілдері бас қосып, біраз келісімге қол қояды. Екі ел арасында тату көршілік қатынас орнайтын болып, Арқа мен Жетісу қазақтары Құлжа, Шәуешек қалаларымен сауда-саттық жасауға еркіндік алады. Жоңғарияға өткен қазақтар бұдан кейін ешкімнен қағажу көрмей, Цин өкіметіне жер майы үшін тиісті салық төлеп тұруға келіседі. Салықтың алғашқы мөлшері жүз жылқыға - бір сәйгүлік, жүз қойға - бір қой екен. Өкіметке өткізетін аттарға арнайы сары нөқта кигізілетіндіктен, қазақтар оны кейінірек «сары нөқта салығы» деп атап кеткен.

Жоңғар жеріне ең алдымен басып кіргендер — Аягөз, Ақшатау маңынан ауған Қызайлар мен Тарбағатайдың күнгейі — Қатынсу бойынан асып түскен Төртуылдар еді. Алғашқы жылдары Емілдің төменгі сағасы мен Тақта-Барлықты ұлы жүзден тараған Суанның біраз ауылдары мекендеген екен. Бірақ олар мұнда көп байырқаламай, Бұратола, Іле бойына қарай ауып кетіпті. Кейін Барлықтағы Қызай ауылдарының үстіне Мәмбет руы көшіп келіп, бұл екі ру көп жылдар иық тіресіп қатар жайлаған.

Цин өкіметі Тарбағатайға көшіп келген қазақ руларын қоныстандыру үшін, Еміл өзенін бойлаған Құлыстайды үшке бөліпті. Емілдің жоғарғы саласын «Бас Құлыстай» деп атап, оны бір кездегі жер иесі, Жоңғардан қалған жұрнақ — қалмақтарға береді. Қалмақтар ана жылғы Шаған-кегеннің бүлігіне дейін, өздерін қашан Жұмықтар келіп ығыстырғанша, осында тұрды. Дөрбілжіннен бері Қамыстыға дейінгі «Орта Құлыстай» Төртуылдың иелігіне тиді. Ал

одан былайғы Алакөлге дейінгі кең алқапты Қызай мен Мәмбеттің үлесіне қалдырды. Қызайлар жүз жылға жуық осы өлкені мекендеп тұрды да, кейін Майлыға Керейлер көшіп келген соң, Керей мен Мәмбеттің арасында сынадай сығылысып отыра алмай, жер тапшылығынан Іле аймағына қарай қоныс аударуға тура келді.

Бұл жылдары Алтай өңірінде де дәл осындай сапырылысқан орын алмасулар жүріп жатыр еді. Ли-шансыңның жазбаларына қарап отырып, Ши-амбының бір аңғарғаны, қазақ руларының ішінде ең ұзақ көшкен ел — Абақ керейлері екен. Бұлар - баяғы Шыңғысхан заманына дейін шығыс Алтайда тұрып, Уаң хан моңғолдардан жеңілгеннен кейін, Арқаға қарай ауып кеткен ел ғой. Керейлер сол бетінде Қаратау өңіріне, Сыр бойына дейін барып, жаңадан шаңырақ көтеріп жатқан қазақ халқының құрамына кіріп, сол жақта ұзақ уақыт көшіп-қонып жүрген-ді. Тек арада бес ғасыр өткенде, атақты «Ақтабан шұбырындының» тұсында, өздерінің ежелгі атамекені Алтай өңіріне қайтып оралыпты. «Керей, қайда барасың?» деп Бұқар атаң алдын ораса да, жыраудың ырқына көнбей, шығысқа қарай тартып отырған. Өйткені оларға өздерінің ежелгі атамекені — Цин шабуылынан кейін босап қалған Алтайдағы құба қалмақтың орнын тез арада басып қалу керек еді.

Бірақ арада бір ғасыр өтпей, мал-басы мыңғырып өскен қалың Керейге Алтайдағы Ертіс пен Қыран өзенінің бойлары мүлде тарлық ете бастады. Енді олар да өз өрісін кеңейтуге тырысып, ең алдымен Сақсай, Бұлғын өңіріндегі Ұранхайларды ығыстырды. Керейдің енді шығысқа, не батысқа қарай қанат жаюдан басқа амалы да жоқ тұғын. Теріскей жағы — асу бермес мұзарт тау, түстік жағы — жалаңаш жатқан құбының құмы. Сондықтан Абақ керейдің бір бөлігі Моңғолияның Қобда аймағына қарай асты да, енді бір бөлігі Баркөл, Еренқабырғаға қарай ішкеріледі. Бұл екеуіне де ілеспеген үшінші бір тобы осыдан ширек ғасыр бұрын Тарбағатайға қарай ойысып, Майлы-Жәйір тауларына келіп қоныстанды. Сонымен бір ғасыр бойы тынымсыз сапырылысқан қазақ рулары бірін-бірі ығыстыра жүріп, ақыры тұрақты қоныстарын тауып болған тәрізді.

Ши-амбы қолжазбаның бетін жауып, былайырақ ысырып қойды. «Ішінде пайдаға асатын тарихи деректер мол екен. Бірақ мына бетінде кітап етіп шығаруға болмайды» деп түйді ішінен. Оның есіл-дерті алда өтетін сайлауда болатын. Тағы бір папкада қазақтың руларын тарататын шежіре-карта жатушы еді, бір сәт соған үңілді.

Сонымен Тарбағатай мен Алтай аймағында қазақтың орта жүзіне жататын екі үлкен ру бірлестігі бар екен. Оның бірі — Наймандар да, екіншісі — Керейлер. Бұлардан басқа алты арыстың бірі — аз ауыл Уақ бар. Бірақ олар Кереймен қанаттасып, көбінше соның

Қолтығында жүретін көрінеді. Мұндағы Найманның өзі үлкен Үш тайпаға бөлінеді: Төртуыл және Байжігітке жататын Жұмық пен Мәмбет. Бұлардың әрқайсысы өз ішінен тағы тармақтанып кетеді. Осылайша кіші руларға қарай жіктегенде: Жұмық сегіз зәңгі, Төртуыл жеті зәңгі, Мәмбет алты зәңгі ел екен. Бұларға күн сайын көбейіп, үстемеленіп жатқан төрт зәңгі Керей мен бір зәңгі уақты қоссақ, Тарбағатайдағы қазақтың өзі әжептәуір елге айналады.

Ши-амбының бір аңғарғаны, қазақ қауымында баяғы патриархалдық-рулық қатынас қаймағы бұзылмай, сол күйінде сақталып қалған. Рулар бір-біріне бастары қосылмай, әрқайсысы өзіне тиесілі жайлау-қоныстарда бөлек көшіп жүреді. Егер рулар арасында жер дауы, жесір дауы, өлген кісілерге құн төлеу сияқты қайшылықтар туса, әр рудың сөзін өз ішінен шыққан ақсақал, билері ұстап, түпкі билікті ара ағайыннан сайланған төбе би айтады. Бұл елде кісі өлтіру ілуде бір болмаса өте сирек кездеседі. Ал ұрлық жағы бар... Ұрлық болғанда бұлар ұсақ-түйек, кішігірім зат ұрламайды. Сондықтан қысы-жазы есіктері ашық жатады. Қазақтар, көбінше, алыстан із тастап, жылқы айдап әкеледі, не әдейі барып барымта алады. Мұны өздері ұрлық демейді, ерлікке санайды... Міне, Ши-амбының бұдан кейін істес болатын жұрты — қонақжайлық жағынан алдарына жан салмайтын, бір басына ақ көңіл момындығы да, ер жүрек батырлығы да жетіп жатқан, бірақ ауыз бірлігі шамалы, ру-руға жіктеліп, бірін-бірі мұқатып, жауласып жүретін, осындай бір қызық халық еді.

«Демек, қазақтар өз руынан тыс өмір сүре алмайды екен, ендеше олардың ежелден қалыптасқан осы тәртібін өзгертудің түкке қажеті жоқ» деп шешті Ши-амбы. Басқару жүйесі сол баяғыдай ру-тайпа күйінде қала берсін. Мейлі, баққұндес рулар бір-бірімен таласар, қырқысар, одан өкіметке келетін бәлендей зиян жоқ. Қайта, сонысының өзі жақсы, өздері жақ-жақ болып жауласып, бірінің жағасын бірі жыртып, бітісе алмай жүреді де, ақыры келіп ұлықтың қолтығына тығылады... Жақында Ши-амбы Ақ патшаға қарайтын қазақтардың басқару жүйесін білгісі келіп, консул Балкашиннен осы жайды әдейі сұрастырып көрген. Ол жақта да қазақтар сол ежелгі ру-тайпа жігін қатты сақтап отырған көрінеді. Өкімет тарапынан ол жікті ыдыратуға ешқандай шара қолданылмаған.

Ши-амбының ішкі есебі бойынша, бұл аймақтағы қазақты төрт үкірдайға топтастырған дұрыс сияқты. Бір үкірдайдың қол астына ең кемі үш мың түтін қарауы керек. Қазір өз алдарына жеке үкірдай сайлауға болатын қазақтың төрт тайпасы бар: Төртуыл, Мәмбет, Жұмық, Керей. Ал болашақ үкірдайлар кімдер? Ол жағын әлі ойластыру керек. Ши-амбы әзірше Төртуыл жағына ғана табан тірей

алады. Ары ойлап, бері ойлап келіп, тоқтағаны — Керімбай. Естуінше Керімбай мен Сымайыл қазірдің өзінде-ақ тұс-тұсқа жаушы аттандырып, шашау шығып бытырап жүрген руластарын өз маңайына топтап жатқан көрінеді.

Айтпақшы, бір бүйірде қалмақ қалып бара жатыр екен ғой. Оларды не істемек? Қалмақтың жарасы жеңіл. Олар: төрғауыты бар, дүрбіті бар, бәрін қосқанда ұзаса бір үкірдай ел болады. Ал маньчжур, шахар, сібе-солаңды бұларға араластырудың керегі жоқ. Олар сол бұрынғысынша өздерінің халдайларына бағынып, Цин өкіметінің осындағы тірегі, төтенше құқықты жер иесі болып қала береді.

Х

Ел жайлаудан түсіп, күзекке келіп қонғалы, қазақтың «ұзын құлағы» арқылы төрт тарапқа бірдей желмен жарыса тарап жатқан бір ғана әңгіме бар. Ол — жақын уақытта Шәуешекте өтетін үкірдайлар сайлауы.

— Жаңадан үкірдай деген мансап шығыпты...

— Үкірдайыңыз зәңгілердің енесін ұрып жіберетін көрінеді.

— Бірнеше зәңгі бірігіп, бір үкірдайдың қоластына қарайды екен, - десіп, бұл күнде күзекте отырған қалың ел гу-гу етеді.

Көрші мемлекеттер арасына шекара жүргізіліп, ел екіге айрылғаннан бері асау бастарына нөқта киіп, ендігі күндері тек Еженханға қарап қалған қазақтар, амал жоқ, алдағы тіршіліктің қамын ойластыра бастаған! Маншың әкімдерін бірде менсінсе, бірде менсінбей, Ақ патша мен Еженханның құзырына кезек ауытқып, екі ортада бұлғақтап жүретін баяғы заман өтті. «Тас түскен жеріне ауыр». Бұдан былай Ши-амбыны шырғаламаса, жергілікті ұлықтардың тілін таппаса тағы болмайды. Алдағы сайлау, міне осындай, қазақ руларының ұлық алдында бедел салыстырып қалатын, мол сыбаға, үлкен үлес қармауға тырысатын, аса манызды оқиға болғалы тұр.

«Өз алдыңа жеке бір үкірдай ел болу үшін, қарауындағы түтін саны үш мыңнан асуы керек» деген хабарды да ру басшылары елеусіз қалдыра алмады. Әрқайсысы жер-жерге адам аттандырып, шашау шыққан руластарын қанатының астына алып, төңірегіне ел жинай бастаған. Аймақ орталығы Шәуешек қаласына тақау орналасқан Төртуылдарға түтін санын молайту оншалық қиынға түскен жоқ. Бұрын бытырап жүрген өз руларынан басқа, шекара бойынан қоныс

аударып келген Диқанбай ауылы сияқты Қаймана Қазақтың талайы Төртуыл тобына қосылып кетті... Барлық тауы мен Еміл бойындағы Мәмбет руының басшылары да шекара сыртында әлі де болса екі ойлы болып, толқып жүрген талай ауылдарға арнайы адам жіберіп, өз ішінен өріс-қоныс беруге уәде етіп, бері көшіріп әкелді деген сөз бар. Керейлер де тыныш жатпаған көрінеді. Мамырбек төре тұс-тұсқа жігіт аттандырып, Алтайдан ауа көшкен, Еренқабырға бөктеріне, Манас бойына қарай бет алған біраз Керей ауылдарының бетін бері бұрғызып, Майлы-жәйір тауларына әкеліп қоныстандырған.

Осындай бір қарбалас тірлік шығыстағы Жұмық ішінде де жүріп жатыр еді. Жұмықтың қазіргі басшысы Еңсе өзі бас болып, Тарбағатайдың теріскейінен әлденеше Қошқарбай, Шотай, Әлмәмбет, Саты, Қараша ауылдарын көшіріп әкеліпті. Оларға күні кеше қалмақтардан босаған Қырқошақ, Дүрім, Сарыеміл байларынан жайлы қоныс-өріс беріпті. Өзінің ежелден бергі бақталасы Бұтабай болыстың иегінің астынан осыншама елді аударып алуы Еңсенің үлкен ерлігі, ептілігі ретінде айтылып, ел ішінде гу-гу сөз тарай бастаған. Бұлардың арасында Қараша руының күнгеіге қалай ауғаны жайында айтылатын бір күлкілі әңгіме тағы бар.

Қу бастан қуырдақтық ет алатын, тілінің қотыры бар әзілқойлардың айтуынша, бір күні ел жайлаудан түсе, Қарашаның бір топ адамы Зайсанның базарына мал айдап барған көрінеді. Базарда сол күні сары ала қылыш тағынған бірнеше стражник, пристап орыстар жүрсе керек. Онда қыр қазағының қару асынған төре көрсе үрейі ұшып, қалтырап тұратын кезі. Өзара сөйлескенде әлгі стражниктердің аузынан «хорошо-хорошо» деген сөздер жиі айтылып жатады. Не керек, осыны естігенде жанаты қарашалардың зәре-құты қалмай, жүректері тас төбесіне шығады ғой. «Қой, мыналар бүгін Қарашаны тегін іздеп жүрген жоқ. Түбі, Қарашаға бір тықыр бар» деп базар аралауға да мұршалары келмей, асығыс ауылдарына қайтады. Сол беттерінде әлгілер тыныш жатқан елді үркітеді. «Қаладан өз құлағымызбен естіп келіп отырмыз. Орыстардың екі сөзінің бірі — Қараша. Сірә, біздің елге тістерін басып жүрген сияқты» дейді. Мұны естіген бүкіл Қараша ауылдары ертеңіне түп қопарыла көшіп, қытай жеріне ауып кеткен екен деседі.

Өстіп жүргенде сайлаудың да мерзімі жақындап қалған. Бастапқы кезде: «Ши-амбы нөкерімен ел аралап жүріп, үкірдайлар мен зәңгілерді ел ортасына келіп сайлайды екен» деген бір дақпырт шыққан. Кейін іле-шала сайлау бір-ақ жерде, Шәуешектің өзінде өтеді екен деген хабар тарады. Бұл алғашқы шешімді өзгерткен — Ши-амбының өзі болатын. Бастабында ел аралап, халықтың күй-жайымен таныссам деген бір ойы болғанымен, соңынан алыс

аудандарға сапар шегу машақатынан бой тартып қалды. Оның үстіне басқа да ішкі есептері бар еді. Қазақтар кең жерде, өз сахарасында жүргенде асаулық танытып, сөз тыңдамай, тізгін бермей кетуі де мүмкін ғой. Ал Қалаға, Әкімет Қармағына келгенде, олардан момын, олардан тәртіпті халық жоқ. Сондықтан күздің Қара суығында ел аралап, уақыт оздырып жүргеннен гөрі, сайланатындар мен сайлаушыларды Қалаға шақырып алып, жылы жерде отырып басқарғанды дұрыс көрген.

Қазанның аяқ шенінде әр рудың атқамінерлері Қалаға қарай ағыла бастады. Бұлардың арасында үкірдайлық, зәңгілік, елубасылық шеннен үміткерлер де, сайлаудың қызығын өз көздерімен көргісі келген былайғы қызыл ауыз қыздырмалар да көп еді. Дауысқа түсетін кандидаттардың Ши-амбыға әкеле жатқан сыйсыяпаты, тарту-таралғысы да аз емес. Алды атан түйе бастатқан, күміс жамбы, сәйгүлік аттар қостатқан сан «тоғыз» сыйлықтар әкеліп жатты. Әсілі, Маншың әкіметінің салтында, ұлықтардың қарауындағы халықтан сый-сыяпат алуы — пара алған болып есептелмейтін. Ол тек бағынышты жұрттың Еженханға қаншалық берілгендігін, ұлықтарды қаншалық құрмет тұтатынын әйгілейтін, заңды нәрсе деп қаралатын-ды. Сондықтан жергілікті Маншың төрелері ешкімнен жасырып жатпай-ақ тападай тал түсте түйені түгімен, төрт түлік малды үйір-үйірімен, көпе-көрінеу асап, қылғып жұта беретін. Тамағымызға тұрып қалар-ау деп ойлайтын біреуі болсашы.

Әлде өз ауылдары Шәуешекке тиігі тұрған соң арқасын кеңге салды ма, жұрттың бәрінен кейін қозғалған Керімбай болды. Оның бұл сапар басқалар сияқты бақталасы жоқ. Төртуылдан үкірдайлық орынға бірден-бір кандидат өзі ғана. Жақында түгел Төртуылдың ру басылары, ақсақалдары бас қосып, сол жиында бір ауыздан осылай деп шешкен-ді. Керімбай қадірлі ақсақалдың алдынан өтпек болып, Сымайылға мезіреті жасап көріп еді, көрі зәңгі жаңа лауазымнан үзілді-кесілді бас тартты.

— Менің заманым өтті. Алжыған қарт бурадай күлге шөгетін күн туды. Өлерімнің шағында енді мені қайтадан атқа мінгізіп қайтесіңдер. Жауатаң баласы, бұл реткі жол сенікі, — деп Керімбайға табан тіреген.

Сонан соң бұл елден сайланатын зәңгілер мен елубасылар жайы сөз болғанда, Сымайыл тағы бір батагөйлік кесім айтты.

— Үлкен ұлық алдында, жат-жаланың көзінше, Қалаға барған соң билікке таласып, біріңнің етегіңді бірін ашып жүрмеңдер. Мұндайда ер намысы ғана емес, ел намысы сынға түседі. Осы бүгін бәтуаға

келіп, Әр рудан зәңгі, елубасылыққа ыңғайы бар, халық қамын ойлайтын бір-бір адамды атап-атап беріңдер. «Атасыздың аузы зор, енесіздің емшегі зор» дегізбей, бас-басыңа би болып, құрық әкетуді қойындар, түге! — дей келіп, Байғара-Жауғаш, Баймұрат-Құтымбет, Шөтік, Кенжеғұл, Шоқан кісілеріне өз адамдарын күшпен ататтырған... Басқалар бөгеліңкіреп қалғанда, кәрі зәңгі әдейі көш бастап, өзі бұл жолы орнынан түсетінін айтып, Қараменденің ендігі зәңгілігіне бертінде атқа мініп, көзге түсіп жүрген жас жігіт Көксегенді ұсынған. Осыдан кейін өзге ру басылары да күлкіл, күмілжуді қойып, өз адамдарын атап-атап берген-ді. Сонымен Төртуыл жағы ағайын арасындағы сөздерін күні бұрын бітіріп, алдағы сайлауға сақадай сай отыр еді.

Осылайша Төртуылдың өз жиыны тарап, Керімбай бастатқан біраз адам ертеңдер қалаға жүреміз деп отырғанда, ауылға Демежан келіп қалды. Көктемде Бибіні әкеп салғаннан кейін, жаз бойы шекара жұмысында жүріп, елге келіп отырған беті осы. Бибі де ел жайлаудан қайтар шамада төркінінен оралған-ды. Келіншегі олжалы қайтыпты. Құрман қажы төрт түліктің әрқайсысынан атап-атап, қызына енші берген көрінеді. Сол еншінің басы етіп, дәл аттанарда:

– Қызым, сенен тарайтын жұрағат бұл ауылға жиен атанады. Жиеннің нағашысынан алатын «Қырық шұбар тайы» деген болады. Екі ел арасындағы шекара қиындап, жиендердің келіп-кетіп тайларын мінуге мұршасы болмай жүре ме... Мынау — менің сол болашақ жиендеріме мінгізгенім болсын, — деп, құрамында менсіз қырық қара байталы бар қысырақтың үйірін қызынын алдына салыпты.

«Күлшелі бала сүйменді». Сөйтіп, сән-салтанатпен артынып-тартынып, екінші рет ұзатылып келген Бибіні Керімбай ауылы хан көтере қарсы алып еді. Келіншектің өзі де мәз, қағанағы қарық, сағанағы сарық. Тек, ата-ененің де, Демеганның көңілінде бір ғана қаяу бар. Үй болып, отау тіккендеріне үшінші жылға айналса да, жаңағы нағашы атасы берген қырық сәйгүлікті мінетін жиендердің төбесі әзірше көрінбей келеді.

Демежан келген күні Керімбай оны оңаша шақырып алып, бір мәселе жөнінде ақыл салды.

– Қаладан өзің де көріп-біліп келген шығарсың. Басқа елдер Шиямбыға тоғыз-тоғыздан сый-сыяпат апарып жатқан көрінеді. Біз не істейміз? Жеп үйренген ауыз, тойымы жоқ түпсіз көмей бізден де бірдеңе дәметпейді дейсің бе. Не апарғанымыз мақұл? Мал айдатамыз ба, әлде күміс жамбы, асыл тастар сіңімді ме? — деді салалы саусақтарымен енді-енді бурыл шала бастаған шоқша сақалын сауып отырып.

Демежан ойланып қалды. Сұңғыла әке қазақ, жөніне жүйрік болғанымен, қаладағы ұлық жайын баласынан ұққысы келетін сияқты.

— Дәл қазір Ши-амбыны тарту-таралғымен таңырқата алмайсыз, көке. Қазірдің өзінде оның қала сыртындағы зәйімкесі төрт түлік малға толып кетті деп естідім, — деді Демежан қабағын кірбең шалып.

— Әй, балам-ай, тамағы тесік жан иесінің жемге қызықпайтынын көрмедім-ау. «Бүркіт аңды өзі үшін алады, тазы иесі үшін алады» дейді. Бірақ екеуінің де ойлағаны — қу құлқынның қамы, — деп Керімбай терең тыныс тартты. — Ши-амбының қара қасқа атқа көптен көзі түсіп жүр еді. Соны бас етіп, бір үйір жылқы атасам, азырқанып жүрмей ме?

— Басқа не апарсаңыз да өз ықтиярыңыз, бірақ қара қасқа атқа тимеңіз, — деді Демежан. — Қара қасқа көрер көзге тым бадырайып көрініп тұрады ғой. Және ол ас пен тойда ел намысын қорғап жүрген ат емес пе. Ұлыққа малыңызды қисаңыз да, намысыңызды қолдан бермеңіз.

«Менің осы балам бұрын тым қарабайырлау сияқты еді... Биыл қазақ жөніне қатты жетіліп, есейіп қалыпты-ау» деп Керімбай баласына сүйсіне қарады.

Осының ертеңінде сайлауға қатысатын Төртуыл кісілері де қалаға қарай бет түзеді. Бұл күндері Шәуешектегі татар, өзбек, ұйғыр байларының қора-жайлары тұс-тұстан ошарылған қыр қазағына толып кеткен. Әрқайсысының өз еліне келіп сауда істеп, ырғын пайда тауып қайтатын таныс саудагерлері бар. Соларды біраз шығындатып, қарымта қайтаратын кез осы. Бай саудагерлер қазақтың өз малын өзіне сойып беріп, тұшпара, мәңгі, палауларын жасап дегендей, тәтті-дәмдісін ауыздарына тосып, біраз күн әуреге түседі. Төртуыл кісілері ат-көліктерін шеткері Қарасу бойындағы Түсіп-ажы дейтін ұйғыр байының қорасына қалдырды да, өздері жаңағыдай таныстарының үйіне бес-оннан бөлініп түсті.

Аймақ әміршісі Ши-амбы да тұс-тұстан шұбырып, қала көшелерін керіп бара жатқан қыр қазағын ұзақ сарылтып, қамап отырғысы келмеді. Сайлау өтердің алдында әрқайсысына уақыт белгілеп, төрт үкірдай елдің ру басыларын қабылдады. Қасына тілмаштыққа Демежанды ғана алып, төр алдында, хан тағы секілді күлгін сары пүлішпен қапталған биік тақтада Ши-амбының өзі отыр. Он жақ бұрыштағы дөңгелек үстелдің басында хатшылық міндет

атқаратын көзілдірікті кәрі қытай жайғасыпты. Одан төмен залдың екі бүйірінде қаз-қатар тізілген орындықтар.

Ең алғашқы кезекті іргелес отырған жақын ел — Төртуылға беріп еді. Бұлар болашақ үкірдай, зәңгі, елубасылары бар жиыны отыздай адам екен. Бұл ел үкірдайлыққа ұсынатын кандидаты біреу ғана болғандықтан, бөлініп-жарылмай топырлап бір-ақ кірген. Ішке енген беттерінде тымақтарын қолына алып, үлкен ұлыққа сәл бүгіліп тәжім етті де, ошарылып тұрып қалды. Төртуыл ішінде Ши-амбының жақсы танитын адамдары Сымайыл мен Керімбай ғана болатын. Сымайыл бұл топтың арасынан көрінбейді. Ал Керімбай басқалардан бір адым озыңқырап, маңдайы қасқайып, ең алдында тұр. Маншың өкіметінің салтында, аймақ әміршісінің алдына кірген қарашы халық намаз оқығандай тізерлеп отырып, маңдайын жерге үш рет тигізіп, бас ұруы керек еді. Мыналарға ондай тәртіпті ешкім үйретпеген бе, тізелері бүгілмей, жай бас иіп, тәжім етумен ғана шектелді.

«Қазақтар ұлық түгіл, құдайға құлшылық етіп те жарытпайды деуші еді, сол рас екен, — деп ойлады Ши-амбы, — ештеңе етпес. Үйренеді ғой... Әзірше асаусып тұрғаны шығар. Өз күні үшін ұлыққа бас ұрмай қайда барады?»

Осы сәтте алда тұрған Керімбайдың саңқ еткен даусы естілді.

— Уа, ұлы мәртебелі Ши-амбы! Сау-сәлемет барсың ба? Сайлауға қатысатын Төртуыл елінің игі жақсылары саған сәлем беру үшін, құзырыңа келіп тұр, — деді оның бетіне тура қарап.

Салт бойынша, аймақ әміршісі өз орнында тапжылмай отыруы керек еді. Бірақ жаңағы сөздердің балғамен ұрғандай айбынды естілгені соншалық, Ши-амбы орнынан қалай тұрып кеткенін өзі де аңғармай қалды. «Қой, қазақпен қазақша көріспесе болмас, — деді ішінен. — Әйтпесе, мүлде тіл табыса алмай қалармыз».

Орнынан тұрып кеп, Керімбайға қол берді де, қасындағы адамдарға:

— Кәне, отырыңыздар, мырзалар! — деп бүйірдегі орындықтарды нұсқады.

Бұлармен арадағы әңгіме ұзаққа созылған жоқ. Өйткені Төртуыл кісілерінің арасында сайлауға байланысты ешқандай талас-тартыс жоқ екен. Әр рудың басшыларына сөз бергенде, болашақ үкірдай мен зәңгілерін, елубасыларын да бір ауыздан атап-атап берісті. Хатшы аталған адамдардың аты-жөнін, руын, қай жерде тұратынын тәптіштеп жазып жатыр. Үлкен ұлықтың қасында Демежандай

Ұлдарының отырғанын арқа тұта ма, әлде Ши-амбы мен Керімбай арасындағы көптен жалғасып келе жатқан сыйластықты бел көре ме, Төртуыл кісілері қысылып-қымтырылмай, өздерін еркін ұстап отыр. Алдымен сөз бастап, көсем сөйлеп отырған — Керімбайдың өзі.

— Мәртебелі Ши-амбы, мен сенің құзырында бұрын да талай рет болғанмын. Бірақ екі ел арасына шекара жүріп, Еженханға біржола бодан болғалы, алдына келіп отырғаным осы, — деді ұлықтың жүзіне барлай көз салып. — Патшамыз Еженханның осы жердегі өкілі, біздің қарап отырған ханымыз — өзің ғой. Астыңдағы тағыңның көрімдігі деп, өз басым бір үйір жылқы айдап әкелдім. Алдымен сол сыйымды қабыл ет. Менің қасымдағы болашақ зәңгі, елубасылардың да қолдары құр емес, әкелген сыйлықтары бар. Аз да болса көптей көріп, осыған разы бол.

Алғанды кім жек көрсін, Демежан осы сөздерді аударып болған кезде, Ши-амбы орнынан қозғалақтап, езуі жайылып, ырсыңдап күле берді.

— Рақмет, Керімбай зәңгі... Айтпақшы, бұдан былай сізді Керімбай үкірдай десем де болатын шығар. Жаңағы атаған сыйлықтарыңызды мен патшалардың патшасы, көктің ұлы Еженханға көрсетілген зор құрмет деп білемін, — деді әр сөзін мақамдай созып, ыңырана сөйлейтін әдетімен. — Ал енді маған айтар қандай тілектеріңіз бар?

Керімбай айтар сөзін күні бұрын дайындап, ойланып келген болуы керек. Біркелкі төселген қоңыр үнмен, жедел сөйлеп кетті.

— Қаза берсе қазақтың мұң-мұқтажы таусылған ба. Оның бәрін жіпке тізе бермей тек екеуін ғана айтайын, — деді, осы сөзімді толық жеткізші дегендей, Демежанға мәністі көз тастап. — Оның біріншісі, қазір Еженге қарайтын күнгей Төртуылы бұрынғысынан екі есе көбейіп кетті. Сіз бір үкірдайға үш мың түтін қарасын деген екенсіз, қазір біздің ел бес мың түтіндей болды-ау деймін... Демек, бұрын бөлінген қыстаулық, жайлаулық жерлер енді бізге тарлық етеді деген сөз. Тарбағатайдың төсінен жаңа жайлау, Барлық тауынан қосымша қыстаулар алуға жәрдемдесіңіз. Қағаз жазып, мөр басып берсеңіз болғаны, ар жағын өзіміз реттейміз. Бұл бір. Екінші айтарым, «Соқырдың сұрағаны — екі көзі». Еженханға қараған басқа халықтар секілді біздің де жер емшегін еміп, кәсіп қылғымыз келеді. Сондықтан елімізге тау өзендерінен тоған алып, егін салуға рұқсат беріңіз.

Ши-амбы біразға дейін үндемей, трубкасына темекі толтырып, күйбеңдеп отырып қалды.

— Айтпақшы, Сымайыл зәңгі көрінбейді ғой. Ол кісі қайда? — деді әлден уақытта басын көтеріп.

— Кәрі зәңгі соңғы кезде қарттыққа мойын сұнып, жүріс-тұрысты азайтқан. Бұл жолы өз орнына мына інісін жіберіп отыр, — деп Керімбай сол жағында тақау отырған Көксегенді нұсқады.

— Менен зәңгіге сәлем айта барыңыз, — деді Ши-амбы Көксегеннің жүзіне барлай қарап. — Сол Сымайыл зәңгінің атына Сібеті өзенінен берілген бір тоған су бар ғой. Оны неге пайдаланбайсыздар?

— Ол қамқорлығыңызды біз өмір бойы ұмытпаймыз, ұлы мәртебелім. Бірақ ол тоғанның суы ұзаса екі зәңгі елден артылмай, Арқарлы мен Үштөбені суландыруға зорға жетіп жатқан жоқ па, — деді Көксеген сөзге араласып.

— Төртуылдың былайғы көп рулары Абдыра мен Қара үңгірдің аңғарын жайлайды ғой. Бізге тоғанды сол өзендерден алған қолайлы болар еді, — деп Керімбай үстемелей түсті.

Ши-амбы сәл шытынып, ұнатпай қалған түр байқатты. «Қарай гөр өздерін... Есіктен кірмей жатып төрге ұмтылады. Ең біртоға, момын ел деген Төртуылдың істеп тұрғаны мынау. Басқалары не жанды қояды» деп ойлаған ішінен. Бірақ ол сайлау алдында ешкіммен түс жыртысып жатқысы келмеді.

— Қазір иен-тегін бос ағып жатқан су жоқ қой. Тау өзендерінің бәрі халдайлардың меншігінде. Олардың қолында императордың өзі мөр басқан құжат бар. Мен ол заңды бұза алмаймын ғой, — деді лажсыз адамдай екі алақанын жайып. — Ал Барлық пен Тарбағатайдың төсінен қанша қоныс, қыстау керек болса, оны алып беруге болады.

Бұдан ары ұлықпен тіктесе беруге Төртуыл кісілері де бой тартып қалған. Әңгіме осымен аяқталып, Керімбай тобы қоштасып шығып кетті. Ендігі кезек — Керейлердікі еді. Тарбағатай өңіріне соңғы жылдары келіп қоныстанып жатқан бұл ел туралы сырттай естігені болмаса, Ши-амбы әлі қоян-қолтық араласа қоймаған. Кезінде бүкіл Алтай аймағынан Маншың әскерін аластап қуып шыққан, маңайындағы торғауыттар мен ұранхайларды ығыстырып, шұрайлы қоныстарды үсті-үстіне басып алып жатқан бұл жауынгер тайпа туралы алыпқашты әңгімелер көп еді. Қазақ руларының ішіндегі ең асауы да, алған бетінен қайтпайтын қайсар, қажырлысы да — осы Керейлер деп еститін. Ұлықтың енді соларды көргісі келді.

Бір кезде есік айқара ашылып, кілең бір қаптал шапан, саптама етік киген, бастарында жаба салма, биік төбелі шошақ тымақтары бар, үлкен бір топ кіріп келе жатты. Айтса айтқандай, бәрі де қапсағай ірі денелі, сом тұлғалы, қандары бетінен тепкен, бөлек бітімді адамдар екен... Ши-амбы «орнымда отыра берсем бе, әлде жаңағыдай алдарынан шығып амандасқаным жөн бе» деп абыржып, қозғалақтай бастаған. Бірақ дәл осы кезде бұл күтпеген жағдай болды. Әлгі кісілер табалдырықтан аттап, кең залдың орта тұсына таман келді де, сәждеге бас қойғандай, кілемнің үстіне төрт тағандап жата-жата кетісті. Тек бір шетте жасы отыздың жуан ішін аралап кеткен, ұзын бойлы, қарасұр кісі ғана оң қолын кеудесіне қойып сол иілді де, өз орнында тік тұрып қалды.

Әлденеден жүрексініп, қобалжып отырған Ши-амбының арқасы кеңіп сала берген. «Е, мыналар жөн-жосықты білетін жұрт екен ғой» деп разы боп қалды. Тек мына бір адамның тізесі бүгілмей, тік тұрып қалғанына таңырқап, ендігі бар назарын соған аударып еді.

— Мәртебелі тақсыр, қоластыңызға қарайтын Абақ Керейдің игі жақсылары сіздің мархабатты құзырыңызға келіп тұр, — деді Әлгі адам ұлықтың бетіне қаймықпай тура қарап.

Демежан оның сөзін қолма-қол қытайшаға аударды. Ол сонау бір күндері Отыншының асында көрген Мамырбекті жазбай танып, оның мынадай кесек мінезіне іштей сүйсініп отыр еді.

— Білем. Өз құттыхана құзырымда Керейдің ру басыларынан қошемет көргеніме мен де қуаныштымын, — деді Ши-амбы болар-болмас езу тартып. — Ал өзіңіз кім боласыз? Сіз неге серіктеріңізден бөлініп, иілмей тұрсыз?

— Мен — Мамырбек төремін, мәртебелі тақсыр. Мен де өзіңіз сияқты асыл текті хан тұқымынанмын... Төренің сәл иілгені — қарашы қазақтың жерге бас қоюымен бірдей, — деді Мамырбек те байсалды қалпын бұзбай.

Бұл кезде бүк түсіп жатқан басқа қазақтар да бастарын көтеріп, әлдебір момақан, мұрит кейіпке түсіп, бейне намазға ұйығандай қолдарын қусырып тұрған-ды. Ши-амбы «оты-рыңыздар» дегендей иегімен бүйірде тұрған орындықтарды нұсқады. Барлығы жайғасып болған кезде, қайтадан Мамырбекке бұрылған.

— Сіз сонда Абылай әулетінен тарайсыз ба? Әлде басқа хан-сұлтандардың бірінен бе? — деді оған жылы шырай білдіріп.

– Дұрыс айтасыз, мәртебелі тақсыр. Мен Абылай ханға алты атадан Қосыламын...

– Абылай мекені — Арқада ғой. Сіз Алтайға қалай барып қалғансыз?

– Алтайдағы Абақ Керейі біздің арғы атамыз Әбілпейісті хан көтеру үшін, Абылайдан әдейі сұрап алған. Әбілпейістен — Көгедай төре, Көгедайдан — Ажы төре мен Адеке туады. Мен — Адекенің ұлы Жанымханның баласымын.

– Солай деңіз... Демек, сіз де хан тұқымы екенсіз той, — Ши-амбы трубкасын сора түсіп, Мамырбекке енді шындап назар аударғандай болды. — Жаңа сіздердің алдарыңызда осында Төртуылдар келіп кетті. Олар да ұлық алдында тізесін бүкпей, тік тұрып қалысты. Олардың да төрелерге жақындығы бар ғой, шамасы?

Бұл ұлықтың өтірік аңқаусырағаны, әдейі сөз шықсын дегені еді. Мамырбек мырс етіп күліп жіберді.

– Төртуылдың хан тұқымына үш қайнаса сорпасы қосылмайды, мәртебелі тақсыр. Олар — өмірі төре алдын көрмей, бейбастақ кеткен ел ғой. Біздің Керей — олардай емес, төре сыйлап өскен ел... Өзіңіздей ұлықтың алдында өздерін қалай ұстауды біледі.

«Ым-м... Түсінікті болды. Түбінде ши шықса, осы екі рудың арасынан шығатын болар. Несі бар, Керімбай да осал жау емес... Екеуінің қалай жұлқысқанын да байқап көрерміз» деп қойды Ши-амбы ішінен. Сонан соң әлденеден қуыстанғандай, қасында отырған Демежанға қараған. Жас жігіттің түгі сыртына шығып, түтігіп отыр екен...

Бұдан арғы әңгіме ұзаққа созылған жоқ. Мамырбек осындағы Абақ керейдің: Меркіт, Жастабан, Шеруші, Жантекей руларынан және бір зәңгі ел Уақтан келген Шөкібай, Көбен, Отаршы, Өтеген, Әбіштай секілді зәңгі, елубасыларын таныстырды. Олардың әрқайсысы ұлыққа әкелген сыйлықтарын атады. Тарту-таралғының алды айғыр үйір жылқы, атан түйе, бесік жамбы бастатқан тоғыз-тоғыздан кем түсіп жатқан жоқ. Үкірдайлық орынға келгенде әзірше Мамырбек төремен таласатыны жоқ екен. Бәрі бір ауыздан соны ұсынды. Ал зәңгілік, елубасылық орынға дәмелілер көп көрінеді. Олардың ішінен ұлық кімдерді тандап алатыны ертең сайлауда белгілі болады.

Ал, «жоғарғы ұлыққа қоятын қандай тілектеріңіз бар» дегенде, Мамырбектің де сұрайтыны — баяғы жер, Өріс-Қоныс жайы еді.

Майлы-жәйірге үстемелеп келіп жатқан Керей көші әлі тоқтаған жоқ. Қазірдің өзінде-ақ мал баққан қауым жер тапшылығын көре бастады. Сондықтан Керей ауылдарына Барлықтағы Төртуыл мен Мәмбеттің есебінен, Жәйірдағы Қалмақтың есебінен қосымша жер кесіп беруін өтінеді.

«Бәрінің сұрайтыны — жер. Жерге, қонысқа тоймайтын бұл не деген халық?!» деп Ши-амбы іштей таңданып отыр. Алайда аймақ әміршісі бұлардың да меселін қайтарғысы келмеді. Сайлау өткен соң жер-жерге арнаулы адам шығып, қоныс-қыстауларды қайтадан ретке салатынын айтты. Сол кезде Керейлердің де мұң-мұқтажы ескерілетін болады... Мейлі, бұлар да разы болып кетсін. Ши-амбының алды кең екен. Аузын алдық, бетін бері қараттық деп, өздерінше мәз болып жүрсін. Тәйірі, қазақтың бір руының жерін екіншісіне тартып алып беру де сөз болып па? Қиын қылса араларында дау ұлғаяр, жанжал шығар. Осындағы ұлықтар сондай дау-шарға билік айтпағанда не бітіреді?!

Үшінші болып енген Жұмық жуандарының да әңгімесі біразға созылды. Сый-сыяпат жағы бұларда да жеткілікті екен. Мансаптан, мөрден үміткер бай-шонжарлар бірінен-бірі асып түсіп, әкелген тартуларын атап, хатшыға тізімдетіп жатты. Үкірдайлық орын сарапқа түскенде, кейінгі кезде бытырап жүрген Жұмықтың басын құрап, ерекше көзге түскен Еңсенің алдына ешкім шыға қоймады. Ал зәңгілік орынды бөлісуге келгенде нағыз қырық пышақ, қырғын талас осы елде болатын түрі бар. Жұмыққа кіретін Мәметек, Қошқарбай, Шотай, Саты, Қараша рулары әрқайсысы екіден-үштен адам ұсынып, әркім өз лағын теке қойғысы келетіні байқалып қалды.

Ши-амбы іштей күліп отыр. Мына қазақтардың мансап-билік үшін неге сонша жанын салатынына қайран қалады. Адам баласы өзінде жоққа құштар ғой. Әлде бұлар өмір бойы билікке, өкіметке жарымай келді ме екен? Әрқайсысы өзінше атқа мініп, ең кішкентай болса да мансапқа ілініп, басқаларға үкім жүргізгісі келіп тұрады... Ал, шынтуайтқа келгенде, Маншың төрелеріне мына отырған сырт тұлғасы бір-бірінен айнамайтын, өңкей шошақ тымақты, жуан қонышты қазақтардың қайсысы зәңгі болса да, келер-кетері жоқ, бәрібір еді. Барып кел, шауып келге осылардың қай-қайсысы да жарап тұр. Қазақтың мансап таласы Ши-амбыға кейде баланың ойыны сияқты болып көрінеді. Ертеңгі сайлауда қай орынға кімді апарып қоям десе де, ұлықтың өзі біледі ғой. Соған бола ат арытып, тон тоздырып, дүниесін шығындап, неменеге шапқылайды екен?!

Билік таласынан туған ала ауыздық Мәмбет елінің ішінен де қатты білінді. Бұлар үкірдайлық орынның өзіне екі кандидат ұсынып отыр.

Соған байланысты қабылдауға да екі жарылып, бөлек-бөлек топ болып енді. Бір тобын Жалбағай бастаса, екінші тобын Отыншы бидің немересі, жас жігіт Шәйі бастап келген. Бұл тартыс негізінен Барлық тауын бұрыннан мекендеген байырғы ел мен кейін көшіп келген рулар арасында секілді. Ру арасындағы жік шекара бөлісі кезінде жер, қоныс дауынан басталып, сайлау қарсаңында тіпті асқынып кетіпті. Мәмбеттің байырғы ауылдары Жалбағайды жақтаса, кейін көшіп келгендер Шәйінің етегінен ұстап жүрген көрінеді. Екі жақтың егес дауы қандай қомақты болса, ұлыққа әкелген сый-сыяпаттары одан да қомақтырақ еді... Демежан олардың әрқайсысының Ши-амбыға айтқан арыз-шағымдарын аударып отырып, бір нәрсеге қатты қайран қалды. Күні кеше, Отыншының асы кезінде бір төбенің басынан табылған ағайындардың арада жыл өтпей жатып, бұлайша жік-жікке бөлінуін қанша ойласа да ақылына сыйдыра алмады.

Ши-амбы, әрине, бүгін ешкімге сыр алдырған жоқ. Бірақ оның іштей Жалбағайдың кандидатурасын жақтайтыны белгілі еді. Әлі ізі суып үлгермеген кешегі Байжігіт көтерілісінде қол бастаған Отыншы әулетінен гөрі үкірдайлыққа Жалбағайды қолай көретіні айтпаса да түсінікті. Мына сайлау науқанының бір пайдасы, қазақтың осындағы төрт табының іші-сыртын айнаға салғандай айқын көрсетіп берді. Кім кімдермен әмпей, кім кімдерге қырбай? Болашақ дау-шардың көзі қайдан басталады? Осы тұста бәрі де белгілі боп қалған.

Арада екі күн өткенде, ескі жамбылдың ішіндегі кең алаңда жұрт зарыға күткен сайлаудың өзі де өтті-ау ақыры. Алаңның дәл төрінде қызылды-жасылды бұлмен көмкеріп, әшекейлеп жасаған биік мінбе. Қарсы жақта қаздай тізіліп қатар тұрған халық. Тәртіп бойынша әр ел өз үкірдай, зәңгілерін өздері сайлауға тиіс еді. Дауыс беруге сол елдің бұрынғы зәңгі, елубасылары, әр рудың ақсақалдары, билері қатысады. Ол үшін сайлаушылардың әрқайсысы кезекпен оңаша бөлмеге кіріп, кандидаттардың аты жазылған кардон қағазды урнаға тастауы керек. Былай қарасаң бәрі де кәдімгідей, бәрі де заңды. Тек бір айырмашылығы, дауысқа түскен шарды санап, нәтижесін соңынан жариялайтын — Ши-амбының өзі еді. Әсілі, Цин империясында сайлау деген жоқ қой, мұнда бәрі де тағайындау жолымен, бұйрықпен шешіледі. Қазақтың дауынан құтылу үшін, бұл әдісті ойлап тауып жүрген осындағы ұлықтардың өзі болатын.

Дауыс беру салтанаты мана, таңертең басталып еді. Енді, міне, түс ауа Еженханға қарайтын қазақтың алғашқы үкірдай, зәңгілері де белгілі боп қалды. Ши-амбының өзі мінбеге көтеріліп, қолындағы тізімді бір-бірден оқи бастаған. Төртуылдың үкірдайы — Керімбай, Жұмықтың үкірдайы — Еңсе, Керейдің үкірдайы — Мамырбек төре талассыз бір ауыздан сайланыпты. Ал Мәмбетке келгенде аймақ

әміршісі сәл бөгеліп қалды. Шәйінің екі дауысы артық еді. Бірақ Ши-амбы оның орнына Жалбағайды атады. Дегенмен Шәйінің де көңілін жықпай, оны үкірдайға орынбасар — ілгідей етіп сайлады да:

— Сен әлі жассын ғой. Амандық болса, келесі сайлауда Мәмбеттің үкірдайы сен боласын, — деп арқасынан қақты.

Жаңадан сайланған төрт үкірдайдың басына Ши-амбы өз қолымен Маншың өкіметінің төтенше құқықты өкілі дегенді білдіретін, төбесінде қозалы көк тасы, маңдайында алтын жіппен кестелеген бөдене бейнесі бар, сәукеле порымдас, айыр қалпақ кигізді. Қолдарына піл сүйегінен жасалып, аты-жөндері жазылған аппақ мөр ұстатты... Алаңда теңіздей толқыған халық. Әр тұстан ұран шақырылып, ескі жамбылдың ішін азан-қазан етті.

Енді алдын ала дайындап қойған зәңгі, елубасылардың тізімі жарияланды. Жаңадан сайланған отыздай зәңгі, жүзге жуық елубасының аты аталып, олардың қолына да, жаңағы үкірдайдың мөрінен гөрі кішірек, одан гөрі қарапайым мөр таратылды. Бар күш — осы мөрде. Жалпы, Маншың өкіметінде мөр, таңба дегендер айрықша бағаланады. Мөр кімнің қолында болса, билік сонда. Мөрден айрылу — мансаптан да жұрдай болу деген соз.

Күн еңкейе сайлау аяқталып, қызық үшін жиналған былайғы жұрт тарап, тек мансапқа ілінген үкірдай, зәңгі, елубасылар ғана кеңсеге кіріп жатқан-ды. Бүгін кеш Ши-амбы оларға қонақасы бермек болатын. Дәл осы сәтте есік алдында әлдекіммен сөйлесіп, бөгеліңкіреп қалған Ши-амбының қасына түлкі тымақты, қаптал шапанының сыртынан оқшантай, дәндекуі мол күміс кісе буынған қартаң қазақ кимелеп жақындай берді. Бұл Жұмық ішіндегі Шотай руының атақты байы Құлбай деген кісі еді. Өз руына қайтсем зәңгі боламын деп, осы жолы Ши-амбыға ішінде үлкен көк айғыры бар, отыздай жылқыны бір-ақ айдап әкеліп өткізген-ді. Ши-амбы қара басып тізімнен шатасты ма, әлде басқалардың бергені одан да асып түсті ме, әйтеуір сайланғандардың ішінен Құлбайдың аты-жөні атаусыз қалды. Енді, міне, ұлықпен ауызба-ауыз сөйлесіп, өзінің қандай мансапқа ілінгенін естіп қалмақ еді.

— Тақсыр... тақсыр! Мен — көк айғырдың иесі Құлбаймын ғой... Сонымен, маған тигені не болды? Елге кім болдым деп барайын? — деді ұлықтың аузынан шыққан сөзді қағып алғысы келгендей құлағын тосып.

Ши-амбы оны ұмытып қалған секілді. Қасындағы сібе тілмашы Дабынтай оның сөзін қытайшаға аударғанда ғана, «апыр-ай, осы қазақтар-ай» дегендей қабағын кіржитті де:

– Та бұ шың!²¹ — деп орнынан Қозғала берді.

– Не айтты? Не деді мына кісі? — деп Құлбай ентелей түскен. Тілмаш ыңғайсызданып, иығын көтерді де:

– Өзіңіз де естідіңіз ғой, «Та бұ шың» деп тұрған жоқ па... — деген-ді.

Осыны естуі мұң екен, Құлбай тілмаштың сөзін түгел айтқызбай, Ши-амбының соңынан тұра жүгірді. Сірә, жаңағы «Та бұ шың» деген сөзді де көп мансаптың бірі деп ойласа керек, ұлықты қуып жетіп:

Рақмет, тақсыр! Маған сол «Табышың» да жетеді. Бұл жақсылығыңызды өмірі ұмытпаспын-ау... Енді Жұмықтың жуандары менімен санаспай көрсін! — деп Ши-амбының тартынғанына қарамай, қолын алып сілкілей берді.

Сол бетінде ол бүкіл елді дүрліктірген. Ауылына барған соң мал айтып сойып, біраз ел шақырып, кішігірім той жасады. Маңайдағы жұрт та: «ойбай, Құлбай табышың боп келіпті» десіп одан арман даурықтырып әкеткен. Ағайындары одан, шынында да, біразға дейін ығысып жүрді. Дүниеде ондай мансап жоқ екені кейін мәлім болды ғой... Келе-келе бұл оқиға ел аузында күлкіге айналып, әлгі байғұстың «Құлбай табышың» деген атағы өле-өлгенше қалмай кетті.

Сөйтіп, қазақ халқын екі айрық жолға салып, шекара бойындағы елді қатты дүрліктірген 1884 жылдың аласапыран, алқын жазы осылай аяқталды. Алғашқы сайлау талай шонжардың қолын мансапқа жеткізіп, Маншың төрелерінің қорасын малға, қалтасын пұлға толтырды. Бірақ тағдыр тауқыметі мұнымен тоқтаған жоқ. Бұл тек алыс та, азапты сапардың басы, тоғыз жолдың торабы ғана болатын. Өмірдің құз-қиясы да, ердің ері ғана шыдайтын тар жол, тайғақ кешуі де әлі алда жатыр еді.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ТАҒДЫР ТАЛҚЫСЫ

I

Арада біраз жылдар өткен. Тарихтың дөңгелегі күн шығыс елдерінде тым жер табандап, қанша баяу айналғанымен, бір орында тұрып та қалмай, өзінің шабан-шардақ жүрісімен алға қарай жылжып келе жатыр еді. Адамзатты баладай алдарқатып, соңынан сүмендетіп ертуге келгенде уақыттан шебер, уақыттан жымысқы не бар екен бұл дүниеде?! Осынау жарық жалғанға бұдан бұрын да талай ұрпақтың соғып өткенін, бұдан кейін де талайлардың келіп-кететінін, ал бүгінгі тіршілік сол ұзақ салқар адамзат көшінің бір үзігі ғана екенін ойлап жатуға бұл жұрттың тіпті мұршасы жоқ. Қуанышы мен қайғысы кезектескен қарбалас тіршілік тек өздерінен басталып, өздерімен ғана аяқталатындай жанталасып жүрген бір адамдар.

Қазір Шәуешек көшелерін жаяу аралап келе жатқан Демежанның басында күнделікті тірлік қамымен бірге жаңағыдай оқшау ойлар қабаттасады. Мына бір кез алдында қайшыласып, тез ауысып, сапырылысып жатқан адамдар теңізі де осы өмірдің өтпелілігін тіпті айқын сездіргендей. Қара нөпір қалың көпшіліктің ішінде жеке адам бейне толқын шайтан жаңқа тәрізді. Жол бермей иығымен қатып, жағалауға қарай ығыстырып тастағысы келеді... Бірақ адамның да адамы болады екен. Кейде өмірде бір адамның басына қанша нәрсе тіреліп тұрады десейші.

Кісінің шын қадірі тірі жүргенде емес, өлгеннен кейін білінетіні несі? Демежан қазір орны толмас екі адамды қатты жоқтайды. Осыдан үш-төрт жыл бұрын Шәуешектегі орыс консулы Балкашин қайтыс болды. Құлжаға кетіп бара жатқан сапарында түйнек ауруына тап болып, небәрі қырық жеті жасында кенеттен дүние салды. Адам өмірі қандай қысқа?! Жат жұрттық болса да, Тарбағатай халқына көп жақсылық істеген кісінің бірі сол еді. Содан бері бұл қала консулға жарыған жоқ. Үш жылдай Шишмеров деген қартаң кісі отырды да, ол да ұзақ байырқаламай, жақында арғы тегі орыс, не неміс екені белгісіз, Борнеман деген біреу келді. Бірақ Балкашиннің орны әлі үңірейіп тұр. Жаңадан келгендер оның үстеліне ие болғанмен, үлкен адамның орнын толтыра алған жоқ.

Өлгеннен кейін қадірі қатты білінген екінші адам — Төртуылдың ақсақалы, кәрі зәңгі Сымайыл. Осыдан төрт-бес жыл бұрын ол кісі

де дүниеден өткен. Сымайыл барда ағайын арасындағы таразының басы тең тартып тұрғандай, жоқтан өзгеден ілік іздеп, ауа жайылатындар тым аз еді. Кәрі зәңгі ондайларды беделімен басып, өз үйірін шашау шығармайтын сақа айғырдай, ел ішіне ұйтқы болып жүретін. Сымайыл қалай өлді солай, Төртуыл іші бұрынғы береке-бірлігінен айрылып, сиырдың бүйрегіндей пышырады да кетті. Қазір әр рудан Керімбайға дүм көрсететіндер, аяқтан шалып, арыз жазатындар шыға бастаған. Ши-амбы тірі тұрғанда, Керімбайды алатын жау жоқ, Әрине. Дегенмен, үй ішінен үй тігілгендей, іргеңнен іріткі шығуы жақсылықтың нышаны емес.

Мұндай жағдайда Керімбайға да өз күшін маңайына топтап, тас түйін сақ отыруы керек еді. Сондықтан Ши-амбының соңынан қалмай қолқалап жүріп, осыдан үш-төрт жыл бұрын Демежанды қаладағы қызметінен босатып алған-ды. Керімбайдың өзі қағаз-қаламға шорқақ. Ал үкірдайдың мөріне ие болып, қағаз жағын реттеп отыратын сауатты хатшы керек. Мұндай құпия қалтарысы көп жауапты жұмысты екі тілге бірдей жетік, оқымысты өз ұлы тұрғанда, кімге сеніп тапсыруға болады? Сонымен, қазір Демежан әкесінің оң қолы, ала ауыз ағайынға көрсетер күш-қайраты, тірек-сүйеніші болып, Қыр елінде жүріп жатқан жайы бар.

Балаға мықты әкенің ығында жүру қиын емес, өз бетіңмен жол салып, тыңнан тірлік бастау қиын екен. Қазіргі заң мен заманға баға бергенде, кейде әке мен баланың ойы бір жерден шықпай, кереғар тартатын кезі де болып тұрады. Қазір заман басқа, заң басқа. Ұшы-қиырсыз кең сахарада төрт түлік малдың соңынан бұлттай жөңкіліп көшіп жүретін қазақтың баяғы дәурені өтті. Жер танабы тартылды, айнала төңірекке шекара-шеңбер түсті. Енді бұдан былай зеңгір аспан төсінде емін-еркін шарықтайтын кез адыра қалып, шыжыммен ұшып, шырғамен қонатын күн туды. Ендігі күнде адамы тығыз аядай өлкеде қысыла-қымтырыла өмір сүруге тура келеді. Ол үшін бұл ел көші-қонды азайтып, отырықшылыққа айналуы керек. Ендігі тіршілік мәні кеңдікте емес, тереңдікте. Кім тамырын тереңге жіберіп, аз жерден көп өнім алса, сол озады. Қарным тоқ, тұрмысым тұрлаулы болсын десең, малдан басқа да әртүрлі кәсіп істе, егін сал, қора-жай, қыстау тұрғыз. Осы бір шындыққа Демежанның өз көзі жеткенімен, былайғы ағайын жұртты иландыра алмай-ақ қойды. Басшысы өз әкесі Керімбай болып, мұның сөзін жап-жақсы тыңдап отырады да, былай шыға бере ұмытып кетеді.

Осыдан кейін Демежан өзінше бір оқшау тірлік бастап еді. Өз ойларын енді сөзбен емес, іспен дәлелдеуге бел байлаған. Екі-үш жылдан бері маңайына әр жақтан көшіп келген жарлы-жақыбай, бейнетқор жұртты жинап алып, Боздақ даласына егін салуды бастады.

Әзірше тау өзенінен тоған тарта алмаса да, бастау-көзін бергі жазықтан алатын қарасуларды пайдаланбақ. Биыл көктем шыққалы сол егіс басына тақау жерден өзіне арнап қора-жай салдырып жатыр. Қазір Керімбай ауылдары Әлдеқашан жайлауға шығып кетсе де, Демежанның өзі егіс басында сондай шаруалармен бөгіліп жүрген. Жаңа үй құрылысына көп ақша, қаражат керек болып, осы жолы қалаға біраз мал айдатып әкелген-ді. Бүгін қасына Бабалықты ертіп, сол малдың сатылу жайын білуге шыққан беті еді.

Бабалық бұл күнде Шәнішевтердің қарамағынан босап, өз алдына жеке кәсіп қыла бастаған. Қазір үйлі-баранды, осында сатып алған қора-жайы, ат-арбасы бар. Әзірше қаладағы бай саудагерлерден бұл, шай, тағы басқа ұсақ-түйек бұйым алып шығады да, оны қыр еліне апарып сатып, ортасынан қыруар пайда түсіріп жүр. Қаланың да, даланың тіршілігін жетік білетін, еті тірі жас жігіт енді өз алдына дүкен ашып, сауданы ұлғайта түсетін ойы бар... Демежанның қалаға келгенін естіп, от жаққан жерін көрсетуге қонаққа шақыра келген екен. Базардағы малды сатуға көмектес деп, оны да қасына ертіп алды.

Бұлар жолдың екі қапталында ине шанышар жер қалдырмай, иін тіресіп тұрған жайма базарынан өтіп, қаланың орта тұсындағы мал базарына таман жақындады. Көшеде шөп артқан, отын тиеген арбалар, оны-мұны сүйреген көтермеші саудагерлер қайшыласады. Неше түрлі ұлт, неше түрлі кәсіп иелері. Демежанның бүгін бір таң қалғаны — Шәуешектің ұйғыры мен татары, қытайы мен дүнгені тіпті сібе-солаң, қалмағына дейін бір-бірімен қазақша сөйлеседі екен. Бұлар үшін ең ұғымды, жеңіл тіл — қазақ тілі болғаны ма сонда? Жоқ, олай емес шығар. Қазақ бұл аймақтағы ең көп халық қой. Қалаға мал айдап әкелетіндер, жүн, тері, отын-шөп әкеліп, саудасаттық жасайтындар да — қазақтар. Өне бойы солармен қатынас жасаған соң, қала жұрты қазақша сөйлемегенде қайтеді.

Орталықтағы үлкен алаңның бір жағы астық базары да, екінші жағы мал базары болатын. Бұл маңда жүрген халықта тіпті қисап жоқ. Босағаларына бордақы қойдың ұшасын тұтас іліп қойып, мәңгі, палау, кәуап жасап сататын ашпұзылдардың маңайы тіпті ығы-жығы. Анда-санда тай қазандарының буын бұрқ еткізіп, мәңгі пісіретін қасқандарының қақпағын жұлып алған аспаздардың ащы айқайы естіледі.

— Уа, келіңдер, ағайындар! Май жейсің, я жейсің... Бір мәңгі, екі мәңгі... отыз мәңгі, — деп сарнаған үндері күн ұзақ бір сембейді. Бұған неше түрлі тілде, неше алуан үнде сөйлеген былайғы көп дауыстар қосылып, айнала-төңірек ештеңе ұғуға болмайтын тұтас бір гуілге айналып кетеді.

Бүгін мал базарында да адам көп екен. Сатушысы қайсы, алушысы қайсы, — айырып алудың өзі оңай емес. Тек сатылатын жылқылардың ноқтасына, сиырлардың мүйізіне жентектелген шөп қыстырып қойыпты. Демежандар өздері айдатқан малдың қай бұрышта тұрғанын таппай, бір жағы мал саудасын қызықтап, едәуір жүріп қалды. Мұндайда бедекші, делдал дейтіндер болады. Сатушы мен алушының арасын жарастыратындар — солар. Алдымен мал иесінен малдың түсер бағасын сұрап алады да, алушымен солар саудаласады. Кейде мал алушының да өз бедекшісі болады. Мұндайда сауда келісімі енді екі бедекшінің арасында жүре бастайды. Сөйтіп әлгілер сатушы мен алушының міндетін жеңілдетіп, ортасынан «сіріңке» түсіреді. «Сіріңке» дегені — екі жақтан берілетін сыйлық ақша.

Демежандар әлден уақытта бір құлынды биені орталарына алған екі бедекшінің үстінен шығып, солардың әрекетіне көз салып біраз тұрды. Мал иесі де, алушы да жайына қалған. Ендігі әңгіме осы екеуінің арасында жүріп жатыр. Бұлардың айтысатын сөздері, өзара ым-ишара, белгілері де қызық. Біреуі шапанының бір жеңін түсіріңкіреп жіберіп, екіншісімен жең ішінде саусақпен «сөйлесіп» тұр. Жұрт айта беретін «жең ұшынан жалғасу», немесе «жең саудасы» дегеніңіз осы.

— Мынау қалай? — дейді біріншісі анаған екі саусағын тұтас, бір саусағын бүгінкірей ұстатып. Мұнысы — биеге екі жүз елу сом берем дегені.

— Әй, мынауың кем болады, тым обал ғой, — дейді екіншісі мынаның алақанына үш саусағын бірдей тықпалап. — Алсаң осы, одан бір тиын кемі жоқ...

Не керек, мұндайда бедекшілер екі жақты келістірмей қоймайды. Олардың кереметі сол — соңынан мал иесі малымды қымбатқа бұлдап саттым деп куанса, алушы су тегін арзанға түсірдім деп мәз болады. Базарға мал сата келген, сауда жөнін білмейтін қазақтар бедекшісіз аттап баса алмайды... Қайтсін, оларға да бала-шаға бағу керек. Бұл қалада осындай делдал бедекшілікпен, алыпсатарлықпен қанша қауым күн көріп отыр. Тәңертең қалтасы қағылып құр қол шыққан алыпсатар күні бойы бірді-бірге соғып жүріп, кешке қарай үйіне қалайда шай-шалаңын, көже-қатығын айыратын бірдеңе тауып қайтады. Имам ағзамның жолы, әйтеуір сауда істеген адам напақасыз қалмайды. Бұл күнде Шәуешекте сауданың етек алғаны сонша, «алыпсатар атын шықсын, алтыға алып, беске сат» деген мәтел де тарай бастаған.

Демежан өз базаршылары — Диқанбай мен оның інісі Қараманды қалың нөпірдің арасынан зорға тауып алды. Бұл — баяғы ауылдарының үстінен шекара сызығы тартылғанда, Ақшоқыдан көшіп келетін Диқанбайдың дәл өзі еді. Кейін сондағы уәде бойынша Керімбайдың аулын қара тартып келген жерінен, Демежан іздеп тауып алып, таяу маңнан өздеріне қолайлы қоныс бергізген болатын. Былтырдан бері Диқанбай — Демежанның бас егіншісі болып жүр. Қазір Боздақтағы бар жұмысты өз қолдарына алып, сол маңнан үлкен зәйімке салуға қолғабысын тигізіп жатқандар да — сондағы жатақ аулының адамдары.

Қысқаша аман-саулық сұрасқаннан кейін, Диқанбай Демежанға шағына бастады.

— Не істейміз, мырза? Базарды мал керіп кетіпті. Саудагерлердің кекірігі азғаны сонша, семіз малды көргенде төніп келеді де, айныған бүркіттей тайқып кетеді. Кешеден бері екі атан өгіз бен бір атты бедекшілерді салып жүріп, орташа бағасына зорға өткіздік, — деді ыстықтан тершіп кеткен маңдайын беліндегі мата белбеуінің бір ұшымен сүртіп жатып.

— Қайтеміз, бір бұйырғаны болар. Сәл арзандау кетсе де, осы әкелген малды қалайда базарлап қайтуымыз керек, — дегеннен басқа Демежан да ештеңе айта алмады.

Демежанның да жай мал иесі ретінде төбе көрсеткені болмаса, саудаға қыры жоқ. Базардың бірде олай, бірде бұлай құбылып тұратын өз заңы бар, оған не айла жасарсың. Бұлар тығырыққа тірелгендей, бір сәт торығып тұрып қалды. Бұл әңгімені Бабалық та тыңдап тұрған. Кенет ол есіне бірдеңе түскендей Диқанбайға жалт бұрылды да:

— Енді қанша малыңыз қалды? — деді керме ағашта байлаулы тұрған ірі қаралар шоғырын көзбен шолып.

— Әлі де бес-алты жылқы, төрт-бес өгіз бар.

— Қап, әнеугүннен бері маған айтқанда, мен бұл жануарларды күнге борсытпай, әлдеқашан орналастырып беретін едім — деп Бабалық жанағы ат, өгіздерді бір айналып шықты. — Әлде де кеш емес, бір амалын табармыз.

— Құдай тілеуінді берсін. Сөйтіп бір азаматтық көрсетші, айналып кетейін. Сен бізден гөрі қаланың жыртқық-тесігін жақсы білесің ғой, — деп Диқанбай да жабысып жатыр.

– Ендеше бағымызды сынап көрейік. Осы қазір малыңызды айдап, менің соңымнан еріңіз.

– Қайда? Қайда апарамыз? Жақын жер ме өзі? — Диқанбай дегбір таппай қалбалақтап қалды. Демежан да жас жігіттің не ойы барын түсінбей, оның бетіне сұраулы жүзбен қарай берген.

– Жел тиірмен жақта Қоянды жәрмеңкесінен келген Сорокин деген орыс көпесі жақыннан бері осындағы жұрттан мал алып жатыр, — деді Бабалық бұларға мән жайды ұғындырып. — Мен білсем, соның оқпаны әлі тола қоймаған шығар. Мынадай түсті, ірі малды ол, сөз жоқ, қағып әкетеді.

– Ой, рақмет, бауырым. Мал сатыла қалса, «сіріңкең» мойнымызда, — деп Диқанбай байлауда тұрған жылқылары мен өгіздерін босатып, інісі екеуі атқа мінуге қам жасады.

Демежан бұдан ары не істерін білмей, өзін мүлде артық адам сезініп, сол орнында тұрып қалған-ды.

– Демежан аға, сіз ол жаққа барып Әуреленбей ақ қойыңыз. Ендігісін мына ағай екеуіміз реттейміз ғой, — деді Бабалық оған енді ғана назар аударып. — Тек манағы айтқан менің өтінішімді ұмытпаңыз. Ертең кешке таман үйімізді көріп, келініңіздің қолынан дәм татыңыз.

– Оған қам жеме. Біздің қолдан басқа келмесе де, ас ішіп, аяқ босату келеді, — деп Демежан жас жігітті арқасынан қағып шығарып салды.

Арқасы босап, тынысы кеңіп қалғандай. Демежан өзімен-өзі оңаша қалған соң, базар алаңынан шықты да, ұлықтарға жолығатын бір шаруалары есіне түсіп, ескі жамбылға қарай аяндады. Жол бойы жаңағы Бабалық туралы ойлап келеді. Осы бір жас жігітті бұрын да іштей жан тартып, жақсы көріп жүруші еді, бүгін оған деген ықыласы тіпті арта түскендей. Былай қарасаң, Бабалықтың артында тіреп тұр дейтін елі-жұрты, не ағайын-туысы жоқ, жал-құйрықсыз жалқы жігіт. Бірақ соған қарамастан, өзін қандай батыл, қандай еркін сезінеді?! Мына сапырылысып жатқан қым-қуыт дүние оның бейне өз үйі секілді. Жеке қазақ қана емес, осындағы татар, өзбек, ұйғыр, қалмаққа бірдей сыйлы. Бәрінен де тіршілікке бейімділігін, дүниенің көзін танитын іскерлігін айтсайшы. Міне, бүгін келді де, Диқанбай екеуінің неше күннен бері сарсаңға түсіп жүрген шаруасын бір демнің ішінде тындырды да тастады... Әлде халықтың жаңа легі, ерекше оқшау бітімді жас буыны осы Бабалықтардан басталар ма екен? Ал халық дегеніміздің өзі кім? Ол тек жік-жікке бөлініп,

жөңкіле көшіп жүретін рулардан ғана құралуы керек пе? Руға, атаға бөлмей, адам — тек адам ретінде өмір сүруге неге болмасқа?! Мәселен, бұл біреуді жан тартып, жақсы көруі үшін, оның міндетті түрде Төртуыл болуы шарт па екен? Адам тегінде өзінің қай руға жататындығымен емес, бойындағы қасиетіне, қолынан келетін өнеріне, алдына қойған мақсатына қарай бағалануға тиіс қой. Мұның ағайындары осыны неге түсінбейді? Маңайыңа Диқанбай секілді кірмені, қырық темірдің қылауындай қайдағы-жайдағыны жинап алдың деп, көзіне айтуға батпаса да, сыртынан үнемі қыжыртып жүретіні несі?

Қазақтың мінезін өзгерту үшін, алдымен оның кәсібін өзгерту керек деген ой келді Демежанға. Бұрын көшпенділерге жат болып келген әрбір жаңа өнер, жаңа кәсіп адам бойына жаңа қасиеттер дарытуы мүмкін. Мәселен, жаңағы Диқанбай да былайғы мал соңында жүрген көп қазаққа ұқсамайды. Қақ-соқпен жұмысы жоқ. Жер тырмалап егін ексе, еңбегінің жанатынын біледі... Ал Бабалықтың жөні тіпті бөлек. Мына заманда егін екпей, сауда істеп, тиынның көзін танымай тұрып, тіршілік ету қиын. Ли-шансың дұрыс айтады; Көшпенділердің басынан бақ тайып, дәурені өткелі қашан?! Төрт түлік малдың соңына ілесіп көшуден мүйіз шығатын болса, ендігі қазақтың мүйізі қарағайдай болып тұратын еді ғой... Жоқ, енді бұлай кете беруге болмайды. Жаңа кәсіптерді игеру керек. Тегінде халықтың қанын жүргізіп, бойын ширататын осы сауда болуы да ғажап емес. Түбі, бәрімізден жаңағы Бабалық озып жүрмесін.

Демежан осындай ойлардың жетегінде келе жатып, ескі жамбылдың қақпасына қалай кіргенін өзі де аңғармай қалыпты. Шиамбы кеңседе жоқ екен. Үш-төрт күннен бері қызметке келмей, үйінде ауырып жатыр деген хабар алды. Бұрын бірге қызмет істеген таныс жігіттермен амандасып, енді шығуға бет алғанда, ала көлеңке дәлізде Шихалдаймен соқтығысып қала жаздады. Ол мұны көріп қуанып кеткен түр байқатты.

— О, Демежан мырза, жаңа ғана өзіңді еске алып, қатты іздеп отыр едім, жақсы келдің ғой. Сөйлесетін сөз бар, уақытын болса маған кіріп шық, — деді кабинетіне қарай бейімдеп.

Кабинет деп отырғаны — осындағы «халдайлар кеңесі» деп аталатын ерсілі-қарсылы екі бөлме. Шихалдай қазір осындағы Бас халдай саналады. Былайша, шені үкірдай дәрежелес болғанымен, қоластындағы маньчжур, сібе-солаң ғана емес, кейде қазаққа да үкімі жүре береді. Өкіметтің оң көзі, билік иесі ретінде, қазаққа түсетін алман-салықты, тағы басқа жоғарының өмір-пәрманын осы халдайлар жүргізіп отырады. Шынтуайтқа келгенде, бұл аймақтағы Шиамбыдан кейінгі екінші адам — осы Шихалдай. Әйтеуір,

«Үйреніскен жау атысарға жақсы» деп, Керімбай сияқты беделді үкірдайлар кейде Шихалдайды бойларына тоғытпай, Ши-амбымен тіке байланыс жасап жүргені болмаса, өзге көп үкірдай-зәңгілер оның алдында Құрдай жорғалайды.

Арық, тарамыс денелі, тал-тал сақалы иегінің астына жарылып біткен, мысық мұрт Шихалдай Қазақшаға судай ағып тұр. Демежанға орындық ұсынып жатып:

— Ал, ханзада, төрлет... Сенің бұлай бас сұғуыңның өзі біз үшін үлкен мәртебе ғой, — деп сирек тістерін көрсете шиқылдап біраз күліп алды. Бірақ жылтыраған қысық көздерінде түк жылу жоқ. Мұны өзінше ажуалап, кекетіп отырғаны белгілі.

— Ал қойғанын суып бара жатса келдік, мінеки, — деп Демежан да салқын қабақ танытты. — «Ханзадаң» не айтып отырған?

— Ойбай-ау, Керімбай — қазақтың қарадан шыққан ханы болғанда, сені ханзада демей не дейміз? — деп Шихалдай селдір сақалың тулата, тырқылдап күліп алды.

— Мені табалағаның ба бұл? Амал не, қазақтың қолы хандыққа жетпей қалды ғой. Егер мен шын ханзада болсам, сен бүйтіп мына жерде суырдың айғырындай шақылдап отырмаған болар едің, — деді Демежан да есесін жібермей. — Одан да шақырған шаруанды айт. Асығыспын.

— Жә-жә... Ренжіп қалдың ба соған да? Менікі жай әзіл ғой, — деп Шихалдай жуып-шайған болды. Сонан соң: — мына бір құжаттармен таныса отыр, — деп қызыл жиекті, жылтыр қағазға басылған әлдебір заң-жарлықтарды ұсынды.

Демежан қағазды қолына алып, көз жүгіртіп қарап шыққан. Кенет қара сиямен баттитып жазылған иероглифтер жыбыр-жыбыр қозғалып, өрмекшідей өріп бара жатқан сияқтанды. Қыр еліне түсетін алман-салық екі есе көбейіпті. Бұрынғы «сары нөқта» салығы мен шөп бажының үстіне енді тағы «қан бажы», «қара шығын» дегендер шығыпты. Жақында осы салықтарды жинау үшін ел-елге адам аттанатын көрінеді...

— Бұл не? Бұл тек қазаққа келген зауал ма, әлде аймақтағы басқа халықтарды да қамти ма? — деді Демежан сұрлана түсіп. Шихалдай әлденеден қуыстанғандай күмілжіп қалды.

— Малға түскен салық қазаққа қаратылады ғой, әрине. Өзін білесін, мәнжу, сібе-солаң, қалмақ қауымына Еженханның ежелден

жасап келе жатқан жеңілдігі бар. Олар мұндай салықтардан азат етілгелі қашан, — деді жай келді-кеттісі жоқ, сүйей салды Әңгімедей.

— Еженханның сөтерлеп ұстайтын сенімді құлы сендер болғанда, шетке қатып, шөміштен қысатыны — біз бе сонда? Қазақ та қазір осы елдің тең хұқықты бұқарасы болған жоқ па?

— Ол жағы енді... Қалыптасып кеткен нәрсе ғой. Өкіметке сендер мал беріп құтылсаңдар, біз жанымызды қиямыз? Осы жүрген мәнжу, сібе-солаң, шахар дегендер — Еженханның тұрақты әскері саналады... Мал жаннан артық емес шығар.

Демежан лықсып келген ашуын зорға басып, мырс етіп күліп жіберді.

Осы сендердің де жан беріп, қан төгіп жатқандарыңды көрмедік қой. Еженханды кімнен қорғап қалып едіңдер соншама?

Шихалдайдың да енді беті ашылып, өз үстемдігін айқын сезінгендей сыздана түсті.

— Қорғамасақ енді қорғаймыз. Баяғы ата-бабаларымыз қорғап келген.... Біреулер іштен бүлік шығарып, не ел шетіне жау келсінші, алдымен барып кеудесін оққа төсейтіндер — мына біз боламыз.

«Әттең, дүние-ай, осы сендермен бір шайқасып, кеуделеріңді оққа қалай төсейтіндеріңді бір көрер ме еді!» деп ойлады Демежан ішінен. Не істеу керек? Соры қайнап, сорпасы төгілген қазаққа тағы бір зауал келіпті. Қазақ — бұл елге кірме. «Қоспа қонақ айырады» дегендей, қашан да кірменің көрген күні осы. Шихалдайдың айтып отырғаны рас: осындағы сібе-солаң, мәнжу-шахарлар — осы жердің иесі, Еженханның сенімді гвардиясы саналады. Бұлардың ер-азаматы жылына екі ай казармаға жиналып, әскери дайындықтан өтіп қайтады. Олар салық төлеу былай тұрсын, сібе-солаң семьясында ер бала туса, өкімет оны айрықша қамқорлыққа алып, қашан ер жеткенше сауға беріп тұрады... Ана жылғы көтерілісті жаныштауда ерекше көзге түскені үшін, бертінде мұндай артықшылыққа қалмақтар да ие болды. Күнкөріс не істетпейді? Азған-тозған ұрпақ нендей сатқындыққа бармайды? Бір кезде дүниені тітіреткен, аты шулы Ойраттар әулеті бұл күнде баяғы өз елін қанға бояп, жермен-жексен еткен ата жауына малай болып, Маншың өкіметінің ештеңеден тайынбайтын жалаң қылышына айналып отыр.

Демежан бұл арада Шихалдаймен тәжікелесіп отырғысы келмеді. Қағазды өзіне қайтарып берді де:

— Бұл мәселені әлі де анықтау керек. Бәлкім, бұл жоғарғы ұлықтан келген пәрмен емес, халдайлардың ойлап тауып жүрген қитұрқысы ма, кім білсін. Алдымен Ши-амбының алдынан өтпей тұрып, салық жинап шабылатын жайымыз жоқ, — деп орнынан тұрды да жүре берді.

Көшеге шыққанда бетін әлдене шалып кеткендей болды. Қазір шілденің ортасы ғой, әуе айналып жерге түскендей күн қатты ысып тұр екен. Талма түс кезінде күн көзі аспан төріне шығып алып, төңіректі төстіктей қақтап, шыжғырып тұр. Демежан көшенің көлеңке жағына шығып алып, өзі түскен ұйғыр досы Әсенажының үйіне қарай ақырын аяндап келеді. Күннің ыстығына іштегі қыжыл қосылып, пысынап терлей бастаған. Әншейінде көшеде қайшыласып жүретін бержабай да кезіге қоймады. Бір ауық өзінің осы жүрісіне ызасы келді.

«Салқын жайлауда бағланның, етін жеп, қымызға бөртіп, Бибінің қасында шалқалап жататын адаммын ғой. Ит байласа тұрғысыз қаланың мына қапырығына мені қай құдай айдап келді екен? Елден ала бөтен егін салып, үй тұрғызып, басыма артық бейнет тауып не азабым бар еді? Осы қазақты ұшпаққа шығаратын мен бе сонда? Кім біліп, кім бағалап жатыр сенің осы жанталасып жүргеніңді?».

Көз алдынан Шихалдайдың сығырайған бітік көзі, мысық мұрты, шиқылдаған сүйкімсіз күлкісі кетпей, қанша ұмытайын десе де әлсін-әлі ойына орала берді. Солар ел үстінен қарайтын ақсүйек, төтенше хұқықты өкімет өкілі саналған соң, бұл тағдырға не шара?! Бір елге кірме, екінші сортты адам болудан ауыр не бар екен бұл жалғанда.

Кенет оның ойын таяу маңнан шыққан әлдебір дауыс бөліп жіберді. Біреу мұның атын атап шақырғандай болған. Бұрылып қараса, көшенің арғы бетінде Ли-шансың тұр екен. Басында шиден тоқылған даңғарадай шляпасы бар... Демежан қуанып кетіп, солай қарай аяндады. Бұл күнде жасы алпысқа таяп қалған Ли-шансың әлі сол бұрынғы қалпы: сақал-мұртсыз, шаш-айдарсыз, тап-тақыр, жып-жылмағай. Тек әдейілеп жіті көз салған адам ғана бетіндегі әжім іздерінің тереңдей бастағанын, бұрынғысынан сәл жүдеу тартқанын байқар еді. Екеуінің көктемнен бері көрісіп тұрғаны осы болатын. Шұрқырасып қалды.

— Иә, қашан келдің?—деді Ли-шансың мұнын бас-аяғына көз жіберіп. — Ауыл саған жағыпты, толыса бастапсың.

— Қалаға келгеніме екі-үш күн болды. Сатуға біраз мал айдатып едім, соның шаруасымен жүрмін.

– Қалай, үй бітейін деді ме?

Ли-шансың Демежанның Боздақта үй салдырып жатқанын білетінді. Көктемде жаңа үйдің жобасын сызып, іргетасын Қойғанда, басы-қасында болып Қайтқан.

– Сол үйдің әуресі де баяғы. Қабырғасы қаланып болды. Енді асты-үстін жабатын тақтай, тағы басқа жабдықтар керек. Қысқа дейін бітсе тәуір болар еді, — деді Демежан жабырқау үн қатып.

– Өзіңнің қабағың пәс қой. Бірдемеге ренжіп жүрген жоқсын ба?

– Жай, үйреншікті нәрсе ғой. Жаңа Шихалдаймен ұшырасып қалып едім. Сол ит тұнығымды лайлап кеткені.

– Бәсе, өзім де солай болар деп ойлап едім. Халдайлардың жүрген жері сол ғой Қашан да. — Ли-шансың Демежанды қолтықтап алды. — Қазір қолың бос па? Жүр, ендеше екеуіміз менің лашығыма барып, асықпай отырып бір әңгімелесейік.

Демежан қарсы болған жоқ, қайта мұңдасарлық кісі табылғанына қуанғандай ұстазының соңынан ілесе берді. Екеуі әрнені әңгіме етіп, көше жағалап келе жатқан. Кенет таяу маңнан баж еткен дауыс шықты да, іле-шала Ли-шансыңда:

– Қап, өлді-ау ана пақыр! — деп қалды.

Демежан да солай қарай жалт бұрылған. Жанағы бір әлетте көшенің оң жақ қапталында екі қолына бірдеңе ұстап, қалтаңдаған бір шиаяқ²² кетіп бара жатқан сияқты еді. Соны арт жағынан өте берген бір арба абайсызда қағып кетіпті. Әртүрлі көкөніс салған себеті төңкеріліп, әйелдің өзі баж-баж етіп орнынан тұра алмай жатыр. Ли-шансың ұмтылып жеткенше, қасынан өткен біреулер қолтығынан демеп тұрғызып жіберді. Өзі егде тартқан, жардай семіз әйел екен. Анадай денені анадай аяқтың қалай көтеріп жүргені белгісіз. Әр халықтың басқа жұрт алдында өрескел көрінетін кейбір сорақылықтары болады ғой. Мына шиаяқтар да соның бірі еді. Сондықтан Демежан өзі сыйлайтын қытай адамының алдында бұл көрініске мән бермеген, елемеген сынай танытты. Бірақ Ли-шансың қатты назаланып келеді екен:

– Әлемге әйгілі үлкен халық бола тұра, осы бір масқаралықтан арыла алмай-ақ Қойды-ау! — деді өзіне-өзі тіл қатқандай. — Біздегі ақсүйектер әулетінің артына қалдырған бір қайғылы мұрасы осы.

Енді Демежанға да бірдеңе айту керек еді.

— Сіздің елде әйелдердің аяғын танып, Қолдан кішірейту Қашан шықты екен? Бұл өзі қай дәуірден келе жатқан үрдіс? — деді жай сөз сырағысы ретінде.

Ли-шансың сәл ойланып қалды да:

— Мұның тарихы тым әріде жатыр. Жанылмасам, сонау Таң дәуірінде басталған болуы керек, — деп бастап, шиаяқ бикештердің арғы шығу төркінін таратып кетті.

Иә, сол Таң дәуірінде бір императордың жұрттан асқан керемет сұлу әйелі болады. Ол сұлудың өзге сұлулардан бір артықшылығы, дүние жүзіндегі ең сүйкімді, кішкене аяқ жаңағы әйелге біткен екен. Аяғы — небәрі жеті жасар баланың аяғындай, өзі сәл жел тұрса құлап қалатындай аса нәуетек, нәзік болыпты. Даңқы шыққан осы әйелден кейін-ақ императорлар үйленгенде, канизактар гареміне сұлулар жинағанда, ең алдымен қыздардың аяғына қарап, соның ең кішкентайын таңдайтын болған. Императордың назарына ілігеміз бе деп үміттенген сарай маңындағы ақсүйектер содан былай қыздардың аяғын танып, Қолдан кішірейтуге көшеді. Бұл дәстүр бірте-бірте бүкіл елге жайылып, шиаяқ қыздардың бағасы қатты көтеріледі. Өзін ақсүйек санайтын ауқатты адамдар, шамасы келсе, шиаяқ әйелге үйленгісі келеді... Міне, сол дағды ғой, осы күнге дейін қалмай келе жатқан.

— Ал қыздардың аяғын Қолдан кішірейту — тұрған бойы азап, — деді Ли-шансың әңгімесін жалғастырып. — Ол үшін бес-алты жасқа толған қыздың аяғын мақтамен, шүберекпен Орап, ағаш не сірі қалыпқа салады да, тас қылып танып тастайды. Аяқтың сыздап ауырғанына, баланын шырқырап жылағанына ешкім құлақ аспайды. Ақыры қан айналысы нашарлап, аяқтың еті өліп, ауырғанын қояды... Оның есесіне шиаяқ қыздар өтімді. Оларға қолы жеткендер күні бұрын құда түсіп, қырылысып қала жаздайды.

— Неткен қаталдық! — Демежан қарадай тітіркеніп кетті. — Бұл енді сап-сау адамды жарымжан етіп, көпе-көрінеу мүгедекке айналдыру ғой. Мұндай әйелдер қатты қайырым жұмысқа жарамайды емес пе?

— Қайдағы жараған?! Бірдемені екі қолына тең ұстамаса, олар оп-оңай жығылып қалады. Мұның өзі әу баста әйел ауыр жұмыс істемесін, жұмыс істеуді былай қойып, адымын керіп қатты жүгірмесін, тек еркек ләззатының құрбандығы ғана болып қалсын деген нәпсі құмарлықтан туған нәрсе ғой, — деп Ли-шансың терең тыныс тартты. — Екі қолын алдына сыйдыра алмай іші пысып отырған император мен тоқшылықтан кекірігі азған сарай

маңындағы алпауыттарға не керек? Оларға ең алдымен тән құмарын қандыратын осындай қуыршақ әйелдер керек. Сонан соң ешбір қарсылық көрсетпей, айтқанына көніп, айдағанына жүретін момын, мәңгүрт жұрт керек. Әйелдің жастай аяғын таңып тастаса, халықтың санасына саңылау енгізбей, ақыл-ойын буып ұстайды... Енді түсінікті ме?

Демежан «түсіндім» дегендей басын изеді. Бұлар жайма базарынан бір-екі орам төмен түсіп, «Қытай базары» деп аталатын көлденең көшеге қарай бұрылған. Араның ұясындай нағыз таршылық қаланың осы жағында болатын. Көшенің екі қапталы бірдей қаз-қатар тізілген жайма-дүкендер, құжынаған құжыралар. Бұл көше негізінен, ішкергі өлкелерден ауып келген қытайлар мекені. Есігі бірден көшеге шығатын ауыз үйлерін дүкен-жаймаға айналдырып, суырдың ініндей түпкі үйлерінде бала-шағасымен өздері тұрады. Бұлардың арасында: ішкеріде әлдебір бүлікке қатысқаны үшін Цин өкіметі тарапынан жер аударылған саяси сенімсіз «чампандар» да, жай кәсіп іздеп өз аяғымен ауып келгендер де аз емес. Олардың көпшілігі осындай бақалшы, ұсақ саудамен айналысса, екінші бір бөлігі қаланың шет-шетінен жер үй қазып алып, әртүрлі көкөніс-сәй егіп күн көреді. Бұлардың сыртында етікшілік, ағашшылық, шыны-шәйнек шегелейтін түрліше қол өнермен шұғылданатындар да бар.

Ал ішкі өлкелерден күшпен жер аударылған қытайлардың тұрмысы тым ауыр еді. Олар өздерінің еңбекқорлығымен, үнемшіл тәзімділігімен ғана қиыншылыққа шыдап келеді. Әлі орын, кәсіп таппаған панасыздары қаншама. Ауып келгендердің ішінде қыстың күні Тарбағатайдың сақылдаған сары аязына шыдамай, көшеде серейіп қатып қалғандарды Демежан өз көзімен талай көрген. Сол шақта: «байғұс, өз жерінен ауған елдің күні осы ғой қашанда» деп, әлгілерге жаны ашып, көкірегін мұң торлайтын-ды.

Ли-шансыңның пәтері жаңағы көп жайма-дүкендердің қатарында, ішке елеусіз тар есіктен кіретін, екі бөлмелі шағын ғана үй болатын. Бұлар сол тұсқа таман келгенде, тағы бір көріністің куәсы болды. Қолдарына найзалы мылтық ұстаған екі шерік алба-жұлба киінген он шақты қытайды алдарына салып айдап барады екен. Кейбіреулері жалаң аяқ, енді біреулерінің сүйретіп киіп алған шүберек шоқайлары бар. Сәл ілесе алмай кейіндеп қалғандарын шеріктер мылтықтың дүмімен түйгіштеп, кейде аяқтарымен теуіп тықсыра түседі.

— Мыналарды, сірә, жаңа қамалдың құрылысына айдап бара жатыр-ау, — деді Ли-шансың әлгілердің соңынан қарап тұрып. — Қой, құрысын, үйге кірейік. Көшеге шықсаң болды, қалайда бір

Қайғылы көрініске тап боласың. Айналаң толы азап пен тозақ, тіпті қашып құтылатын жер жоқ.

Алдында кішкентай верандасы бар, тап-тұйнақтай екі бөлмелі үйде Ли-шансың жалғыз тұрады. Әйелі ертеректе қайтыс болған. Ауыз жағындағысы — ас ішетін, жататын бөлме де, түп жағындағысы — кішілеу кітапхана. Үй иесі кішкентай ошаққа шай қойып, шөп-шалам турап әлекке түсіп жатқанда, Демежан түпкі үйге кіріп, қаз-қатар тізіліп тұрған кітаптарды тамашалады. Әр дәуір, әр ғасырда шыққан түрлі-түрлі басылымдар. Көпшілігі көрінгеннің тісі бата бермейтін қытайдың көне жазуымен шыққан дүниелер. Ара-арасында ағылшын, орыс тілінде басылған кітаптар да ұшырасады. Төменгі бір сөресінде ішкеріде шығатын газет-журнал тігінділері орын алыпты. Демежан басқаларына таңырқаған жоқ, Омбыдан қазақ тілінде, араб әрпімен шығатын «Дала уалаяты» деген газеттің тігіндісін көргенде аузын ашып қалды.

— Ли-шансың, сіз мынадай да газет алып тұрады екенсіз-ау, — деді түпкі үйден таңырқай дауыстап.

— Нені айтасың?

Демежан жаңағы газеттің бір данасын алып, бері беттеп келе жатқан. Үй иесі қарсы жолықты да:

— Ә, мынаны айтасың ба? Мен бұл газетті оқи бастағанымда бес-алты жылдай болып қалды, — деді күле тіл қатып. — Бұдан бұрын ол жақта «Түркістан уалаяты» деген газет шығушы еді. Кейін ол тоқтап қалды да, осы «Дала уалаяты» шыға бастады... Осыған жазылуға кезінде консул Балкашин көмектесіп еді. Жаны жайсаң, жақсы адам еді той марқұм.

— Ал бұған енді жазылуға бола ма?

— Неге болмасын, болатын шығар.... Ол үшін Борнеманға кіруің керек. Жаңа консулмен қалай едің? Таныстың ба?

— Бір-екі рет көргенім бар. Бірақ баяғы Николай Никоноровичтай қайдан болсын. Мынау бір немістің бароны дей ме... Пенсені жалтылдап, шеніне келтірер емес тіпті.

— Дегенмен, биыл күзде мына газетке жазылып қал, — деді Ли-шансың қазан-аяқ жаққа қайта оралып. — Жақсы газет: Ресей мен Қазақ даласындағы жаңалықтарды үзбей жариялап тұрады. Тегінде, қазақтың «Қара шаңырағы» сонда ғой. Сендерге ол елдің өмірінен көз жазуға болмайды.

Ли-шансың ауыз үйдегі дөңгелек үстелдің үстіне жұмсақ қалаш турап, әдемілеп кесілген әртүрлі сәй қойып, шай құя бастады. Сонан соң қаралдысы оймақтан аз-ақ қалқыңқы екі рюмка әкеліп, құм шөлмектен сыздықтатып арақ құйды.

— Өзін білесің, мен апиын тартпаймын, — деді Демежанға қарап. — Бірақ жаңағыдай жүйкеге тиер жайларды көргенде, осыдан аздап ұрттайтыным бар. Көп емес, анда-санда ғана. Бүгін сенің де қабағын келіспей тұр екен... Түк етпейді, мынадан ептеп алып қой.

Екеулерінің де ыстық шайға маңдайлары жіпсіп, шөлдері қанып, жадырай бастады. Көбінше әңгіме бастап отырған Ли-шансыңның өзі.

— Мінеки, өзін көрген сол баяғы үйде тұрып жатырмыз, — деді қолындағы қос шырпымен шаштай жіңішке туралған лобының бірнеше талын іліп алып. — Ши-амбыға айтып, бұдан гөрі кеңірек үйге шығуға болушы еді. Бірақ не көрсем де өз отандастарыммен бірге көрейін деп, осы көшеден кеткім келмеді. Қолымда үлкен билік болмаса да, олар мені кәдімгідей ес көреді. Қысылғанда ақыл сұрап, мұңдарын шағып, келіп-кетіп тұрады.

— Сіз білмедіңіз бе, Ши-амбыныкі не науқас екен? Бірталайдан бері кеңсеге келмей, үйінде ауырып жатқан көрінеді ғой, — деді Демежан есіне өзінің бір шаруалары түсіп.

— Білмеймін, сол лаухан²³ кейінгі кезде маған ұнамай жүр, — деп үй иесі жымыып күліп қойды. — Бәлендей алып-жұлып бара жатқан ештеңе жоқ, өзінің үйреншікті дерті-ау деймін... Кезінде апиынды көп тартты ғой, содан жүрегі нашарлаған болуы керек.

Ли-шансыңның түр әлпетінен, езуінде ұйып қалған күлкіден ар жағында айтылмай жатқан ой ұшығы білінген. Кеседегі шайды жаңартып қайта құйды да, әңгімесін әрі қарай жалғап әкетті.

— Білем, сен Ши-амбыны жақсы көресің. Ол да саған жаман қарамайды. Бірақ жалпы билеушілерден жақсылық күту қиын ғой. Рас, Ши-амбы басқалармен салыстырғанда, шамасы келсе әділ болуға тырысатын, ептеген демократтығы бар, табиғатынан жұмсақ адам. Былайша айтқанда, көп қара қарғаның арасындағы ақ қарға сияқты. Бірақ түсі бөлек демесең, ол да — қарға. Бүкіл қоғамдық құрылыстан, отаршылдық тәртіптен ол да алысқа ұзап кете алмайды. Түсін бояған ондай әрі-сәрі адамнан гөрі, қайта Шихалдай сияқты ашық жаудың өзі жақсы.

Демежан Ли-шансың пікірінің дұрыстығын жалпы мойындағанымен, өзіне бала кезінен көп жақсылық еткендей боп көрінетін Ши-амбыны көңіл түкпірінен сызып тастай алмай отырған. Әсіресе, оны Шихалдайдан да сорақы деген тұжырымына мүлде қосыла алмады.

— Дегенмен Ши-амбының тұсы жеке маған ғана емес, қарапайым халыққа да онша жайсыз болған жоқ қой. Қолы- нан іс келетін қабілетті адамдарды шетке қақпай, бағалайтын қасиеті тағы бар. Осы өзіңізді де қызметке тартып, қатарға қосқан — сол Ши-амбы емес пе? — деді ұстазының жүзіне сынай көз жіберіп.

Ли-шансың бұған да бөгелген жоқ. Бұдан бұрын да талай толғанған жайы болуға керек, айтар ойын түйдек-түйдегімен тастап, қызулана сөйлеп кетті.

— Оның бәрі — саясат, қымбатты Демежан. Өз үстемдігін ұзарта түсуді көздеген әдіс-айла ғана. Қазір Цин империясының тозығы жетіп, мемлекеттік аппаратты басқарудан қалғаны соншалық, халықтың наразылығын басу үшін, қытай ұлтынан шыққан бірлі-жарым адамдарға жоғары шен, қызмет беруге мәжбүр болып отыр. Мәселен, қазіргі астаналық Чжили өлкесінің бастығы Ли Хунчжан мен бұрын Кореяны билеп тұрған генерал Юнь шикай — қытай ұлтынан шыққан чиновниктер... Бірақ дүниенің кең-тарлығын, жақсы-жамандығын әркім өз басымен ғана өлшемеу керек. Бұл қателікке ұрындыруы мүмкін. Адастырмайтын бір ғана жол бар. Ол — халық мүддесі. Нені де болсын, сол халықтың мүддесімен өлшеу қажет!

«Иә, бұл айтқаны қисынға келеді, — деді Демежан іштей мойындап. — Егер осы жолы халықтан жинайтын алман-салық туралы бұйрыққа Ши-амбының өзі қол қойғаны рас болса, онда ол шалдың да әуселесі белгілі болды».

— Сіз сонда империя қазір құлдырау, ыдырау сатысында тұр деп ойлайсыз ба? — деді ол негізгі әңгіме желісіне қайта оралып.

— Оған титтей де күмәнің болмасын. Не нәрсе ақылға сыйымсыз болса, оның өмірі ұзаққа бармайды... Қазір елдің ішкі ахуалы оңып тұрған жоқ. Ал сыртқы халықаралық жағдайы одан да сорақы. Империяның тоз-тозы шығып, қол астындағы бодан мемлекеттер бірінен соң бірі уыстан шығып кетіп жатыр. Осыдан бірнеше жыл бұрын франиуздармен соғыста оңбай жеңіліп, айыпқа Вьетнам мен Лаосты, Камбоджаны беріп құтылып еді. Өткен жылы күзде қытай-жапон соғысында Цин армиясының күл-талқаны шығып, нәтижеде Кореяны қолдан берудің сыртында, миллиондаған лян айып төледі.

Ал сонда сарайда отырғандар не істеген дейсіз ғой? Осыдан бірнеше жыл бұрын соғыс-теңіз флотын құруға қыруар қаржы бөлінген екен, ол соманы жесір патшайым Цыси өзіне жаздық сарай салуға жұмсап жіберіпті... Осы масқараны көре тұрып, бойында қаны бар адам төзіп отырады деп ойлайсың ба?

— Ал Цин империясы күні жетіп, құлады дейік. Сонда оның орнына қандай өкімет орнауы мүмкін?

— Егер маньчжур үстемдігі құласа, батыстағы дамыған елдер сияқты біздің елде де буржуазия келеді өкімет басына.

— Әй, бірақ, жығыла кеткелі тұрған Цин өкіметін көрмедім-ау! — деп күлді Демежан. — Қайта, бұратана халықтарға тырнағын бұрынғыдан ары батыра түсіп отырған жоқ па? Мана Шихалдайдың айтуына қарағанда, қазақтан алынатын алман-салық бірнеше есе көбейе түскен көрінеді.

— Енді не істейді? Аяз мүйізді қысса, мүйіз тұқылды қысады. Өкімет шетелге төлеп жатқан айып ақшаның есесін қарауындағы халықтан қайырмағанда кімнен алады? Мұны жан тапсыру алдындағы соңғы тұяқ серпу, ышқыну деп ұғынуымыз керек.

Ли-шансың соны айтып, біраз үндемей отырды да, өз ойын онан ары сабақтай түсті.

— Жалпы халықтың, мемлекеттің қамын ойлап отырған Цин өкіметі жоқ қой, — деді имек трубкасына темекі толтырып жатып. — Цин династиясы өкімет басына келгелі, міне, екі жарым ғасырдай уақыт өтіпті. Қазір тақта отырған Гуансюй — тоғызыншы император екен. Табиғатынан жетесіздеу жаралған жиырмадағы жас жігіттің император деген аты ғана. Бар билік жесір патшайым Цысидың қолында. «Кемпір араласқан ертегі оңбайды» деуші ме еді қазақтар? Міне, соңғы отыз жылдан бері біздің елімізді сол жесір әйел басқарып келеді. Цыси — бір кездегі император Сяньфанның некесіз әйелі, нақсүйер кәнізәгі болатын. Императорға мұрагер ұл туып берді де, сарайда біржола орнығып қалып қойды. 1862 жылы император Сяньфан өлген соң, алты жасар Тунжи тақ мұрагері атанды да, оның шешесі Цыси жас императорға регентша — бас уәзір болып тағайындалды. Тунжи балиғатқа толар-толмастан апиынмен әуестенген, Пекиндегі жезөкшелер үйінен шықпайтын, серімастау жігіт еді. Ол ақыры таққа ресми отырар-отырмастан, небәрі он тоғыз жасында өліп тынды. Оның орнына Цыси 1875 жылы өзінің сіңлісінен туған жиені — төрт жасар Гуансюйді тақ мұрагері етті. Бұл жолы сарай маңындағылардың наразылығына қарамай, тізеге салып отырып, өз ойын зорлықпен орындатқан. Ал өзі тағы да тақ

мұрагерінің бас уәзірі — регентша болып қала берді... Бұл әйелдің не істеп отырғанын жоғарыда айттым: бүкіл бір мемлекеттің соғыс-теңіз флотына бөлінген қаржыны өзіне сарай салдыруға жұмсап жіберген адамнан не үміт, не қайыр күтуге болады?

— «Е-е, бұл дүние жоғарғы жақта, хан сарайының өзінде былығып жатыр екен той, — деп ойлады Демежан. — Өзі жарымағанның сарқытын ішкендей, мұндай елге бодан болған қазақтың шекесіне қайбір шор-шор алтын бітер дейсің. Ит-қорлықпен өтетін өмір болды ғой мұның өзі...»

— Әй, біздің халықтың да маңдайының соры қалың-ау! — деді Лишансың әлден уақытта. Осыны айтқанда әншейіндегі салқын сабырлылығынан айрылып, орнынан тұрып кетті. Қызулана, алқына сөйлеп тұр. — Өзін ойлашы, ежелгі ерте заманда біздің Хань ұлты кімнен кем еді? Қазір Еуропадағы ең дамыды деген мемлекеттер әлі тарих сахнасына шықпай тұрған кезде, біз дүние жүзіне әйгілі өркениетті ел болатынбыз. Суда жүзетін ең алғашқы кемені, компасты, жібек пен қағазды, шай мен мылтық дәрісін ойлап тапқан кім? Біздің халқымыз еді ғой... Ақыры не болды? Соның бәрі де жалғасын таппай, сабынның көбігінше ыдырады да кетті. Он жетінші тасырда Еуропада қайта өрлеу дәуірі басталғанда, біздің ел керісінше Цин династиясының құлдығына түсті. Өкімет басына келген маньчжур ақсүйектері халықтың қамын, мемлекеттің болашағын ойлап бас қатырып жатпады. Олардың жатса-тұрса ойлағаны — өздерінен жүз есе, мың есе көп хань ұлтын бас көтертпей тұншықтырып, қалайда басып отыру ғана болды... Халықтың алға басар ақыл-ойына тұсау салды. Сөйтіп, бүкіл Еуропаға шарапатын тигізген қайта өрлеу дәуірі Қытайға соқпай өтті де, біз дүниежүзілік бәсекеде батыс елдерінің шаңына да ілесе алмай, баяғы орта ғасырлық деңгейде қала бердік. Ал артықшылық бар жерде кіріптарлық болмай тұра ма. Бір елдің қоғамдық құрылысы алға кеткен екен, ол сені қанжығасына бөктермей қоймайды. Біз, басқаны былай қойғанда, кеше ғана өзімізден өсіп-өнген жапондардан да артта қалып қойдық қой... Ең алдымен теңіз флоты сай португалдар мен испандар келіп, кейін оған ағылшындар мен француздар қосылып, Қытайды Тынық мұхит аймағынан ығыстырып шығарды. Енді, міне еліміздің қалаларына ішкерілей еніп, өзімізді апиынға еліттіріп қойды да, бар байлығымызды танауымыздың, астынан тонап әкетіп жатыр... Масқара емес пе?! Енді біздің халықтың алдында екі ғана жол бар: не осы бетінде құлдыққа көндігіп, шет мемлекеттердің отарына айналады да, не болмаса Цин династиясын құлатып, бұғаудағы прометейдей бәрін тас-талқан етіп бұзып шығады.

Манадан бері Ли-шансыңның әңгімесін қалт жібермей тыңдап отырған Демежан көп жайға қаныққандай болды. Айтып отырса, бұл кісінің де өз қайғысы өзіне жетіп жатыр екен. Ол бүкіл хань ұлтының жоғын жоқтап, соның жарғысына түсіп отыр. Тауда бұғы мәңгіресе, ойдағы өгіздің мүйізі сырқырайды. Қатын мен қатын көріссе, әрқайсысы өз қасіретін айтып жылайтыны секілді, екеуінде бір ортақ күй бар. Цин өкіметінің тұсында бүкіл елдің тоқсан бес процентін ұстап отырған хань ұлтының жағдайы әлгіндей болғанда, қоралы қойдың бір шетінде жусаған бір шөкім ешкі-лақтай көрінетін қазаққа не сорым?! Демежан осы ойын Ли-шансыңнан да бүгіп қала алмады.

— Өз халқыңыздың артта қалғаны жанға батады демесеңіз, хань ұлты дәл қазір құрып кетейін деп тұрған жоқ қой. Мұндай көп халық ешкімнің кеңірдегінен өте қоймас... Ал біздің жайымыз не болады? Цин династиясы құлап, өкімет өзгергендей болса, біздің қазаққа тиетін жеңілдік бар ма? — деді ұстазының жүзіне жымия қарап отырып.

— Қазаққа қай өкімет тұсында да жеңіл емес, әрине. Халық неғұрлым кіші болған сайын, оның уайымы соғұрлым үлкен болады, — деді Ли-шансың. — Цин өкіметі құласа, қазақ, ең бастысы, халдайлардың үстемдігінен құтылады. Бұл аз олжа ма? Демек, сіз бен біздің қарсы күресетін жауымыз ортақ. Ол — Цин династиясы.

Демежан іштен тына күрсінді.

— Император сарайына біздің қолымыз жете қоймас. Бірақ Шихалдай мен Бахалдайлық болармыз... Шіркін, солардың кекірейген сасық кеудесіне мініп отырып, басындағы айдарын тұтамдап тұрып кесіп алсам, бұл жалғанда арманым болмас еді...

Осы мезетте сыртқы есік ашылып, дәлізге біреу енгендей болған. Көп кешікпей бұлар отырған ауыз бөлмеге қолында себетке салып көтеріп алған бірдеңесі бар, бір қартаң қытай кірді. Басында қолдан тоқыған қамыс қалпақ, үстінде етегін сыртына салған көнетоз көйлек, аяғында шүберек шоқай... Шиден тоқыған желпуіші мен темекі дорбасын беліне байлап алыпты. Бүкіл түр әлпетінен-ақ өне бойы күн астында жүріп, мейіздей қатып қалған қытай шаруасы екені бірден аңғарылып тұр. Қолындағы екі себетті босағаға қойды да, үй иесіне тәжім етіп:

— Шансың, сізде қонақ бар екен ғой. Мен бір айналып келейін, — деп қайтадан шығып кетуге ыңғайланған.

Бірақ Ли-шансың оны жібермеді. Орнынан тұрып барып, зорлағандай үстелге әкеліп отырғызды. Өзі әркімнен жәбір көріп, әбден зәтте болған адам секілді. Осында баса-көктеп келгеніне ыңғайсызданғандай, төрде отырған Демежанға әлсін-әлі иіле береді. Соны сезген Ли-шансың:

— Сіз бұл кісіден қысылмаңыз. Бұл осындағы қазақ жұртының мырзасы, менің досым, әрі шәкіртім Демежан деген кісу... Ал мына кісі — Жаң Шули, менің аньхойлық жерлесім — деп екеуін таныстыра бастады.

Жан енді қысылғанын қойып, қытай тілін жақсы білетін жігітті іш тартқандай, Демежанмен шүйіркелесіп кетті. Ішкі өлкеден келгеніне төрт-бес-ақ жыл болыпты. Аньхойлық шаруалардың кезекті бір толқуына қатысты деген желеумен осы жаққа тобымен жер аударған... Қасында әйелі, інісі және ер жеткен ұлы бар. Қала сыртындағы қарасулардың бірінде екі-үш жылдан бері әртүрлі көкөніс өсіріп, өнімін сатып, жан бағып жүреді екен. Биыл сол маңай әлдебір ұйғыр помещигіне қарап кетіпті де, ол жерден енді көш деп жатқан көрінеді. Өзінің сол жағдайын Ли-шансыңға хабарлап, ақылдаса келген беті екен.

Шаруа осы жайларды асықпай баяндап отырды да, кенет әлдене есіне түскендей орнынан ұшып түрегелді.

— Кешіріңіздер... Ұмытып кетіппін ғой. Шансын, менің сізге әкелген азын-аулақ сауқатым бар. Биылғы жылдың жаңа өнімі ғой, ауыз тиіңіздер, — деп мана босаға жаққа қойып кеткен екі себетті бері таман алып келді де, әлгілердің ішінен помидор, қияр, бейсай мен жусай, тағы бірнеше әңгелек қауындарды шығара бастады.

— Жаң, достым-ау, сен мені мүлде байытып тастадың ғой. Мұның бәрін маған қалдырмай-ақ жарым-жартысын базарға апарып сатсаң болмай ма? — деп үй иесі қалбалақтап қалды.

— Биыл өнім жаман емес. Шетінен жабылып сатып та жатырмыз... Мынау сізге әкелген дәм ғой, — деген Жаңның өзі де мәз-мейрам.

— Міне, көрдің бе, біздің шаруалар қандай, ә? — деді Ли-шансың енді Демежанға бұрылып. — Бүкіл империяны асырап отырған — осы шаруалар ғой. Біз кейде соның да қадірін білмейміз-ау... Ал кәне, мына қауыннан жемейміз бе? — деп жаңағы әңгелектердің бірін пышақпен тіле бастады.

Әңгелегі балдай тәтті, әрі сап-салқын екен. Аузына сал сан тіліңді үйіреді. Иісі де керемет, жұпардай аңқып бүкіл бөлмені алып кетті.

— Бұл Өлкенің топырағы тамаша ғой. Не ексең сол шығады, — деді Жаң мына оқымысты адамдардың Өз Қауынын түшіркене соғып жатқанына баладай қуанып.

— Ол жерден көшсеңіз, енді қайда баратын ойыңыз бар? — деді Демежан Қауынның тағы бір тіліміне қол созып жатып.

— Білмей тұрмын. Бұл жақта жер көп қой... Бірақ бәрінін де иесі бар. Әлде қала төңірегіндегі помещиктердің біріне жалданамыз ба... Басымыз қатып тұр...

Осы сәтте Демежанның басына бір ой келе қалды да, Жаңға мынадай ұсыныс айтты:

— Мына Ли-шансың біледі, мен былтырдан бері қырдан жаңа зәйімке салдырып жатырмын. Жер жағы жетеді, су да тапшылық етпейді... Егер алыссынбасаңыз, сол жерге барып, бау-бақша өсіруге қалайсыз? Күш-көлік, жер-су, бәрі менен. Тек шыққан өнімнен бізді де құр тастамасаңыз болғаны.

Күтпеген ұсынысқа Жаң не айтарын білмей, жаутаңдап Ли-шансыңға қарай берген.

— Міне, табылған ақыл... Жаң, сені бүгін бұл жаққа құдай он бастап келген екен, — деді Ли-шансың оны бірден қостап.

— Ол қай жерде? Қаладан тым қашық емес пе?

— Оншалық қашық емес. Қаладан ұзаса отыз шақырымдай болар, — деді Демежан. — Өздеріне үй салып алуға көмектесемін. Ал алған өнімдеріңді базарға әкеліп сатам десеңдер, ат-арба тауып берейін... Әйтпесе, көкөніс, қауын-қарбыз дегенің қазақ үшін жеңсік ас, оларыңды егіс басынан-ақ талап әкетуі мүмкін.

— Ойланайын. Әйеліммен, ініммен ақылдасайын...

— Ойланатын ештеңе жоқ, келісіміңді бере бер, — деді Ли-шансың әңгімеге араласып. — Демежан сенің бақшаңның өніміне қарап отырған кісі емес. Тек күздің күні бала-шағасын қауын-қарбызға тойдырып, қазақ ағайындарды көкөніске дәніктірсең жетіп жатыр, — деп рахаттана күліп алды.

Жаң желкесін қасып, аз ойланып отырды да:

— Егер Шансың да солай ұйғарып тұрса, не істейміз, барамыз да, — деді ақыры көнген рай танытып, — Бірақ биылғы өнімді саудалап, жиып-теріп алғанша, мұрсат бересіз.

– Жарайды. Тек әбден дайын болған кезіңізде мына Ли-шансыңға құлаққағыс етсеңіз, өзім көлік жіберіп, көшіріп алам, — деді Демежан. — Көкөністен басқа, тал-терек, бау өсіруге қалайсыз.

– Ол қолдан келеді...

– Онда тіпті жақсы. Мен болашақ зәйімкемнің төңірегіне күндік жерден көрініп тұратын зәулім теректер, әр алуан жеміс ағашын өсірсем деген ойым бар.

Сонымен екі жақ уәде байласып, қол алысты. Демежан қарапайым қытай адамдарымен қош айтысып далаға шыққанда, күн кіші бесінге таман еңкейіп қалған еді.

II

Сауданың өз заңы бар. Ол ешкімнің де бет-беделіне қарамайды. Сондықтан да болар, қалалы жерде ақшасыз аттап баса алмайсың. «Талтаңдасаң талтаңда, ақшаң болса қалтаңда» дегенді бұл жұрт тегін айтып жүрген жоқ. Қалаға келгелі Демежанның мал сатылып, қалтасына ақша түскеннен кейін ғана көп шаруасы біртіндеп біте бастады.

Кеше Бабалық пен Диқанбай олжалы оралған. Айдап апарған малдарын орыс көпесіне жақсы бағамен бұлдап өткізіпті. Содан кейін-ақ іс оныға айнала бастады. Бүгін Бабалықтың көмегімен қаладан тағы бірнеше ағашшы-ұста жалдады. Шәнішевтердің қоймасынан толып жатқан есік, терезе сатып алды. Үйдің төбесін жабатын, еденге төсейтін әлденеше бөрене-мәтшалар, тілінген дайын тақтайлар керек еді. Оны да бір бай саудагердің қоймасынан тауып, сұрағанын беріп, сатып алысты. Сол алынған дүниелерді бүгін бірнеше арбаға тиеп, оған Диқанбайды бас етіп, Боздаққа жөнелтіп жібергеннен кейін ғана, Демежан уһ деп тыныс алғандай болып еді.

Күн екіндіге еңкейе бергенде, кешегі уәде бойынша, Бабалықтың үйіне келген. Жас жігіт қойын сойып, қолын қусырып, күтіп отыр екен. Бұлай адам санатына қосылып, ел қатарлы шаңырақ көтеріп, кісі түсетін үй болғанына өзі де разы сияқты. Демежанды құрақ ұшып, қуана қарсы алды. Сұңғақ бойлы, талдырмаштау келген, кісі көрсе бет моншағы төгілердей ұялып тұратын, ақ сарының әдемісі деуге болатын, жап-жас келіншегі бар екен. Бабалық қазақ салтына бағынбай, әйелін бірден таныстыра бастады.

– Ал, Демежан аға, сұр бойдақ атана жаздап, қыздан қыз таңдап жүріп, ақыры қолымызға қондырған келініңіз осы кісі. Аты — Шәкет... Бір тәуіптің ертеректе маған бал ашып бергенін өзіңізге

бұрын айтып едім ғой. Соның айтқаны рас болса, бұл келініңіз осы оттың басын шүпірлеген Қара домалақтарға толтыруға тиіс.

Онсыз да үлбіреп әрең тұрған жас келін бетін басып, есіктен зыта жөнелді. Екеуі біраз қалжың айтысып, күлісіп алған соң, Бабалық өзінің Шәкетке қалай үйленгенін әңгімелеп берді. Шәкет — мына төменгі Еміл бойын қыстайтын Қарақұрсақ ішіндегі Итемер деген ауқатты кісінің қарындасы екен. Бабалық жеке кәсіпке көшкелі сол ауылдарға саудамен жиі барып жүреді де, ақыры осы қызбен көңіл жарастырады. Оң жақта отырған бай қызына кезінде құда түсушілер де аз болмаса керек, бірақ Шәкеттің өз басы Бабалықты қалаған. Бастабында қыздың өзге туыстары: «жалғыз атты саудагерге қарындасымызды бермейміз» деп біраз өрекіген екен. Ауыл ағасы Итемер алды-артын ойлайтын аңғарлы кісі болса керек, басқаларына басу айтып:

— Әй, мен бірдеңе білсем, бай-манаптың мырзасынан осы жалғыз атты саудагерім озып жүрмесін. Бұл заманда өзіне-өзі сенген кісі ғана жалғыз жүреді... Өзі бір басқа бір көз, еті тірі жігіт екен. Оның үстіне баланың өз көңілі де осыған ауып тұрса, екі жасты жылатып, обалына қалып қайтеміз. Сүйгеніне қосайық, — деп кәдімгідей той жасап, қарындасын былтыр күзде жасау-жабдығымен ұзатыпты...

«Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деген рас. Онсыз да еті тірі Бабалық былтырдан бері өзіне қайын жұрт — сүйеніш тауып, арқабасы кеңіп қалған көрінеді. Жаңадан бас құрады дейтін емес, жас жігіт үй ішінің жиһаз-мүлкін де қордаландырып, жинап тастапты. Қырдың оюлы сырмақ, тұс киіз, текеметіне, қаланың кілем-кілшесі, биік айна, үстел-орындығы қосылып, айрықша бір жарастық танытады.

Екеуі қымыз ішіп, шөл басып, біраз әңгімелесіп отырған соң, бой жазу үшін далаға беттеді.

— Сізбен сұхбаттас болсын деп, қаланың екі-үш саудагерін қоса шақырып едім. Олар да келіп қалар, — деп, үй иесі төс қалтасынан күміс баулы сағатын алып қарады.

Бабалықтың қазіргі отырған үйі жұпынылау көрінгенімен, ауласы ат шаптырым, қора-қопсы, бау-бақшасы тіпті мол екен. Тұрған жері де көтеріңкі, «дөң көше» деп аталатын үстіртке орналасқан. Жаңа байып келе жатқан жас жігіттің көңілі тіпті арыда жатыр: болашақта ауланың төрінен жаңадан үй салдырмақ. Тал-терек, жеміс ағаштарын отырғызып, айналасын түгелдей бауға айналдырмақ. Мал қорасы, сауда бұйымдары сақталатын қойма-склад дегендерін мына оң жақ қапталға түсуге тиіс. Және соның бәрін орындалмас армандай,

бұлдыр қиял түрінде айтпайды, күні ертең солай болатынына көзі жетіп, төндіре, сендіре сөйлейді. Оның сөзіне Демежан да титтей шәк келтірген жоқ. Кеше ғана Шәнішевтің делбесін ұстап жүрген атшы баланың аз уақыт ішінде мынадай дәрежеге көтерілуі көп сырды аңғартқандай. Ол Бабалықтың әңгімесін зейін қойып тыңдап тұрып: «шіркін, біздің қазақтың әрбір жасы тіршілікке осындай бейім болса, мұртымызды балта кеспес еді-ау!» деп іштей сүйсініп қалды.

Осы сәтте сыртқы қақпадан үш-төрт кісінің дабырласып кіріп келе жатқаны байқалды. Алдындағысы — Шәуешектің атақты байы Рамазан Шәнішевтің өзі. Қасында сәнді киінген тағы бір жап-жас татар мырзасы бар. Ал жасы қырықтар шамасындағы, басына сәлде ораған, ұзын бойлы, бөгде кісіні екеуі де тани алмады. Рамазан бай өзіне жарасқан еркіндікпен сонадайдан самбырлап сөйлеп келеді.

— Уа, Бабалық бай, қайдасың? Қонақтарды қабылда... Мына жаңа қонысын, қора-жайын құтты болсын!

— Рақмет, байеке, айтқаныңыз келсін. Айтқан сөзіңіз періштенің құлағына шалынсын. Сіз сияқты бай болуға жазсын құдай тағала, — деп Бабалық та қонақтарының алдынан шығып, қошемет көрсетіп жатыр.

Шәнішев бай мана таңертең Демежанмен көріскен-ді. Дегенмен тағы да қол беріп амандасты.

— Демежан мырза, сіз келіп те қалғансыз ба? Қыр қазағы жайбасарлау болушы еді. Біздің алдымызды орап кеткеніңіз қызық болды-ау.

— Біз сіздер сияқты сағат-минутқа қарап отырмаймыз. Қонаққа шақырған жер болса, «шабан үйрек бұрын ұшар» деп, күн еңкейген соң-ақ солай қарай тарта береміз, — деп күлді Демежан.

Шәнішев Демежан мен Бабалыққа енді қасында тұрған серіктерін таныстыра бастады. Алдымен жас татар мырзасын көрсетіп:

— Бұл — Ыбырай деген азамат. Ыбырай Ғабдулжаппаров... Семейден келіп осында дүкен ашып жатқан атақты Ысқақ байды білесіздер ғой? Соның туған інісі. Атымтайдай жомарт, серілігіне қарап, жұрт бұл жігітті Ыбырай байбатша деп те атайды... Ал мына кісі, — деді қасындағы биік қабақ, құс тұмсықтау келген, сәлделі адамды нұсқап. — Қаламызға таяуда келген, исламияттың адал құлы, әрі насихатшысы, бір сөзбен айтқанда, біздің жаңа піріміз — Ешен-Сейіт дамолла.

Рамазан бай сол үрдіспен Демежан мен Бабалықтың да кім екенін серіктеріне айтып шықты. Және бұл екі кісінің де Демежанды сырттай білетінін, тіпті бір көруге Құмар болып жүргенін, бүгін оңтайлы сәтті пайдаланып, әдейі ертіп келгенін де сөз арасына қыстырып жіберді.

Бабалық қала салтымен оң қолын кеудесіне қойып:

— Ал, құрметті қонақтар, үйге кіріңіздер! — деп жатқанда, қақпадан тағы екі адам көрінді.

Бұл келген — Шәуешектегі саудагерлер қауымының бағынатын басшысы Хасен ақсақал деген кісі еді. Ақсақал деген атақ бұл арада оның қарттығына қарап қойылмаған. Бұл кісінің лауазымы солай. Әйтпесе жасы тым үлкен емес, ұзаса елудің ішінде ғана. Ресейден келген татар, өзбек, орыс саудагерлерін осы ақсақалдар басқарады да, сол арқылы орыс консулына бағынады. Бұрын бұл қызметті Таужан Жұртбайұлы деген кісі жеке атқарып келген еді. Кейін ол орнынан түсті де, жыл сайын молая бастаған саудагерлер жұртшылығын Тасқожа Ишан мен осы Хасен ақсақал бөліп басқаратын болды... Хасен шарға бойлы, көзі шүңірейген, шикіл сары кісі екен. Кешіккеніне қайта-қайта кешірім сұрап, тұрғандарға жағалай қол беріп жатты.

Қонақтар үйге кіріп, төр алдына төселген көпшік-көрпелерге жайғасты. Кешікпей ортаға дөңгелек үстел қойылып, қымыз құйыла бастаған. Бұл жердегі әңгіме негізінен сауда төңірегінде, базардың арзан-қымбаты, мал бағасы жөнінде айтылып жатыр. Күміс қорының азаюына байланысты, жақында күміс ақшаның орнына мысқал деген жаңа ақша (жиырма тиын — бір мысқал) шығады екен. Сол туралы да біраз сөз болды.

Бұл отырыста сөз тізгінін ұстап, әңгімені өрбітіп отырған — Рамазан Шәнішев. Бұл күнде қырықтың жуан ішін аралап, ақбөртеленіп, семіріп алған бай саудагер бүкіл түр-тұлға, сөйлеу мәнерінің өзімен-ақ шаруасы шалқып, тасы өрге домалап тұрған адамның қалпын танытады. Осыдан екі жыл бұрын орыс саудасын шет елде қанат жайдырғаны үшін, осындағы бірнеше татар, өзбек көпестеріне «Ресейдің құрметті азаматы» деген атақ берілген. Соның бірі — осы Рамазан бай. Аздаған татар акцентімен бұл да қазақша таза сөйлейді. Көршілес екі патшалық — Ресей мен Қытайда нендей жаңалықтар болып жатқанын көзбен көріп, қолмен ұстағандай сайрап біліп тұр. Әсіресе сауда жөніне келгенде үстінен су төгілмес жорғадай тайпалып кетеді. Ол үшін тіршіліктің тірегі — сауда. Одан басқа дүние асты-үстіне келіп аударылып түссе де бәрібір сияқты.

Рамазан енді бір ауық Орта Азия қалаларының Ресей иелігіне біржола өтуіне байланысты, соңғы жылдары Шығыс Түркістанға Қоқан, Хиуа, Самарқанд, Марғұланнан келетін сауда керуенінің азайғанын, мұның өзі жергілікті кәсіп иелерінің емін-еркін көсілуіне кең жол ашқанын қыбы қана отырып әңгімеледі. Қазір қазақ даласында үлкен сауда орталығына айналып отырған Қоянды жәрмеңкесі де сөз болмай қалған жоқ. Тек екі ел арасына жүріп тұратын саудагерлерге Маңшың өкіметі кеден салығын тым ауырлатып жіберіпті. Отырғандар соны біраз тілге тиек етісті.

Оқта-текте жас мырза Ыбырай да сөзге араласып қояды. Өзі өте қазағуар, қыр елінің салт-санасын жақсы білетін жігіт сияқты. Дәл мына Шәнішевтердей болмағанымен, оның да Омбы, Семей, Шәуешек, Құлжа арасын қосып жатқан ірі саудагер әулетінен екені көрініп тұр. Екеуі оңаша қалған бір әредікте Демежан оның арғы тегін, Шәуешекке қашан және қалай келіп орналасқанын сұрастырған. Сондағы Ыбырайдың жауабынан қысқаша ұққаны мынау болды.

Әрине, бұлардың да түп-төркіні Қазанда жатыр. Арғы атасы Ғабдулжаппар да орташа дәулеті бар, саудамен көзі шыққан адам екен. Татарлар орысқа ерте қараған, Ақ патшаның пәрманындағы ел ғой. Осыдан қырық жылдай бұрын орыс-түрік соғысы кезінде Ғабдулжаппардың жалғыз ұлы Мұзаппарды солдатқа алу қауіпі туады. Көзі ашық, сұңғыла әке жалғыз баласын көпе-көрінеу өлімге айдағысы келмейді де, қалтасын қаржыға толтырып, қазақ даласына жылыстатып жібереді... Содан, не керек, Мұзаппар жай сауда жасаған боп, ел ішімен жылжи-жылжи, Семей қаласынан бір-ақ шығады ғой. Мұнда келген соң да қарап жатпайды, бірден кәсіп істеуге кіріседі. Ата кәсібі — сауда. Ол барлық жерде керек. Жер шарының қай түкпіріне барсаң да саудасыз өмір жоқ. Сауда ұлтты да, жерді де таңдамайды. Сауданың көзін танитын Мұзаппар айналасы бірнеше жылдың ішінде-ақ қатарға қосылып кетеді. Сөйтіп жүргенде айы оңынан туып, атақты орыс капиталисі Савва Морозовтың саудасын жүргізетін адамдармен ұшырасып қалады. Арада көп уақыт өтпей, бұл да сол компанияға кіреді. Орталығы Омбыдан басталатын сауда капиталының бұйдасын ұстап, бүкіл қазақ даласын шарлайды. Келе-келе Савва Морозовтың капиталына қазақ даласы да тарлық етіп, енді оның бір ұшы Шығыс Түркістанға өтеді. Алтай, Үрімжі, Құлжа қалаларын қамтиды... Бұл жылдар ішінде Мұзаппардың өзі де әбден қоттанып, байып алған-ды. Берітінде Морозов капиталынан бөлініп шығып, өз саудасын дербес жүргізетін күйге жетеді.

Мұзаппар осыдан үш-төрт жыл бұрын Семейде қайтыс болыпты. Артында төрт бірдей ұл қалған. Ең үлкені Ысқақ екен. Қазір Ысқақ

бай атанып жүрген жігіттің жасы отызға жаңа ілінген. Әкеден қалған мол дәулеттің тізгіні сол Ысқақтың қолында. Бұл да — жаңағы «Ресейдің құрметті азаматы» деген жоғары атақты алғандардың бірі. Сауданың бір ұшы Семей — Зайсанда, екінші ұшы Үрімжі — Құлжада жатыр... Ал Ыбырайға қарайтыны — тек Шәуешектегі бір ғана тармағы екен. Соның өзі ұшы-қиыры жоқ қыруар дүние көрінеді. Өзінен кейінгі үйелмелі-сүйелмелі екі інісі Семейде шешелерінің қолында. Ыбырайдың өзі жиырмаға жаңа шыққан бозбала дейтін емес, сауданың қыры-сырына судай ағып тұр. Шәуешектен жаңа қора-жай салдырып, бірнеше жерден сауда дүкендерін ашқыза бастаған. Түбі Тарбағатай өлкесіне біржола орын тебетін ойы бар. Қазақ ортасынан зәйімке салдырып, төрт түлік мал ұстап, бір жағы егіншілікпен айналысудан да кет әрі емес секілді. Қыр елімен қоян-қолтық араласу үшін, қалаға таяу қоныстанған Төртуыл ішін қолайлы көріп, Демежанмен жүздесіп, танысқысы келетін себебі сол екен. Қазір қыр қазағының ішінде ұлыққа да, халыққа да беделді, ең абыройлы азамат — Демежан дегенді сыртынан көп естіпті. Жас жігіт осы жайларды таратып айтып келді де, Демежанға бұрылып:

— Дүниеде қанға тартпайтын ешкім жоқ. Мен мына Рамазан абзи секілді таза татар емеспін. Бойымда аздаған қазақтың да қаны араласып жүр. Арғы әжелеріміздің бірі — қазақ қызы, — деді күле тіл қатып. — Сондықтан да болар, көк жайлауды, жүйрік аттарды көрсем, делебем қозып тұрады. Егер қарсы болмасаңыздар, нағашы жұртқа жанаса жүрсем деген ойым бар.

Демежан оның бұл сөзін ұнатып қалды. Ыбырай былайғы көп саудагерге ұқсамайтын, ер көңілді, адамға жұғысып тұратын, жайсаң жігіт болатын түрі бар. Ол да әзілдей жауап қайтарды.

— Келіңіз, құшағымыз ашық. Біздің елде жиендерге жол бос қой, — деп сәл ойланып қалды да: — Біздің қазақта: «жиен ел болмас, желке ас болмас» деген де сөз бар. Бірақ жиен неге ел болмасын малы болса, желке неге ас болмасын жалы болса... Дәл сіздей қалталы жиеннің ортамызға келуінен зиян тарта қоймаспыз, — деп отырғандарды ду күлдірген.

Бұл әңгімеге Рамазан бай да көңіл аударып, өз тарапынан қошемет-қоштау сөз қыстырып жатыр.

— Ыбырай, мен саған айтпадым ба... «Демежан мырзаның етегінен ұстасаң қор болмайсың» дегенім қайда. Демежан да — қазір өз елін отырықшылыққа үйретем деп, егін егіп, зәйімке салдырып жатқан кісі. Енді оған сен келіп қосылсаң, екеулерің екі жақтап Төртуылды біраз қырға асырасыңдар.

Бұл әзілдің астарында ептеп қағытқан әжуа да жоқ емес еді. Бірақ оны Демежан бұл жолы елемеген болды. Ыбырайға деген жаңағы ілтипатын бұзбай:

— Егер қыр елінің тұрмысымен жақынырақ танысқыңыз келсе, біздің ауылға қонаққа келіңіз. Қазір жайлаудың нағыз қызып тұрған кезі. Атқа мініп, қымыз ішіп дегендей, біраз күн бой жазып қайтасыз. Қаладағы шаруаларым бітсе, мен де бөгелмей қайтқалы отырмын, — деді.

Ыбырай бұл ұсынысқа тіпті құлап түсті:

— Рақмет, Демежан әпенді. Бұл қалада менің таныстарым аз ғой. Ішім пысып, бек қапаланып жүр едім. Құдай қосса, сіздің артыңыздан іле-шала мен де жайлауға барып қалармын, — деді құлшына бел байлап.

Әлден уақытта қонақтардың алдына үйеме табақ ет келді. Бабалық табақтың үстіндегі қойдың басын кімге қаратсам екен дегендей сәл кідіріп қалды да, мыналардың ішінде қалтасы қалыңы осы-ау деп, тұмсық жағын Рамазан байға қарай бағыттаған. Ол бас ұстаудың машақатынан қашты ма, Демежанға таман сырғытты.

— Мал өсірген ауылдың баласысыз ғой, сіз алыңыз.

— Жоқ, бір атаның ұлы, әрі құрметті қонақсыз. Сіз ұстаңыз басты.

— Онда мына Хасен ақсақал ұстасын.

— Жоқ, сіз ашаңыз...

Қонақтардың ешқайсысы қол соза қоймай, сыпайылық салты тым ұзаққа созылып бара жатқан соң, Демежан басты бөлек тарелкаға салды да, манадан бері сөзге араласпай үнсіз мүлгіп отырған сәлделі кісінің алдына қойды:

— Меніңше, бас ұстайтын жол — осы кісінікі. Бәлкім, басқалардан жасы кіші болар. Бірақ жолы үлкен, оқуы үлкен... Басты Ешен-Сейіт дамолла ұстасын.

Оны өзге қонақтар да қостап кетті.

— Иә, айтпақшы солай екен-ау.

— Сіз тауып кеттіңіз, — десіп жатыр.

Ешен-Сейіт көп бәлденген жоқ. Қолын жайып Қысқаша дұға қайырды да, талай басты кершеулеп төселген адамның қалпымен, білегін сыбанып, іске кірісіп кетті.

Ас үстінде Рамазан бай үй иесі Бабалыққа өзінің ризашылығын айтып отырды. Бес-алты жылдай қолында жұмыс істегенін, сол уақыт ішінде қылдай қиянат көрмегенін, өз ісіне адал, тыңғылықты екенін еске алды.

— Мен бұл жігітті туған інімдей жақсы көріп кеттім, — деді ағынан жарылып. — Өзі адал болған соң, мен де бұдан ештеңені бүгіп қалғам жоқ. Өзім білетін сауданың жай-жапсарын біраз үйреттім-ау деймін. Міне, сол еңбегім жанды, Бабалық өз алдына отау тігіп, кәсіп қыла бастады. Түбі, қазақтан шыққан тұңғыш саудагер осы Бабалық болатынына менің титтей күмәнім жоқ.

— Илайым, солай болсын.

— «Жақсыдан — шарапат» деген осы. Сіздің білгеніңіздің оннан бірі жұқса да, бұл жігіт жерде қалмайды, — десті отырғандар.

Алдына бас келіп, жұрт назары өзіне ауғандікі ме, кеш бойы жым-жырт отырған Ешен-Сейіт дамолладан да тіл шыға бастады.

— Дін-қарындас қашанда бір-біріне жәрдем қолын созып, қайырым етерге керек. Ол — сенің мұсылмандық борышың... Мұндай жадалаттік, әсіресе, сіздер секілді жат жұрттың қолына қарап отырған жамағатқа өте-мөте қажет, — деді үйдегілерге жағадай көз салып.

Сөзінің арасына кітаби лұғаттарды көп кірістіріп, аздап шағатай, татар тілдерін араластырғаны болмаса, бұл кісі де қазақша жатық сөйлейді екен. Сөз сыңайына қарағанда, Ешен-Сейіт қазаққа жақын, сүйегі — қожа, өзіміздің Түркістан төңірегінде өскен көрінеді. Жас кезінде бұл да әлдебір себеппен Аягөз маңайына келіпті де, біраз жыл сонда моллалық құрып, бала оқытыпты. Содан патша өкіметі тарапынан қудалауға ұшырай ма, ол жағын таратып айтпады, осы бетке қоныс аударуға тура келген. «Ғылымды Бұхара-шарифте тамамдадым» деуіне қарағанда, өзінің оқу-тоқуы да аз болмауға тиіс. Алайда мұнда келгелі оның қадірін біліп, хан көтеріп жатқан да ешкім жоқ көрінеді. Бұл күнде Шәуешектегі бірлі-жар мешіттің тізгіні көбінесе ұйғыр, өзбек хариларының қолында болатын. Олар шеттен келген мұны қақпайлап, орталарына енгізбей жүргені байқалады. Содан Шәнішевтей ауқатты адамдарға арқа сүйеп, қаланың тек татарлар қоныстанған махаллаларында ғана өз ықпалын өткізіп, бейтаныс ел ішіне енді-енді сіңе бастаған жайы бар тәрізді.

Өз өмір жолын түгел қазып айтпаса да, отырғандарға шет-жағасын сездіргендей болды да, келесі бір сәтте бетін Демежанға бұрды.

– Демежан мырза, сіз қазір жас болсаңыз да, бір елдің үміт күткен азаматысыз. Сізді халыққа ғадалатті, дін мұсылманға жаны ашитын, көкірегі ояу, көзі ашық жігіт деп, сыртыңыздан көп естимін... Менің де сізге айтатын өз илтимасым бар, — деп өзінің бүгін әдейі келген шаруасына көшті.

Айтып отырғаны Ешен-Сейіттің өз мұңындай көрінгенімен, оның түп-төркінінде жалпы халыққа қатысты жайлардың да жатқаны анық еді. Дін арбабының пайымдауынша, Орта Азиядағы мұсылман қауымының басым көпшілігі Ақ патшаға бағынса, үлкен бір бөлігі Еженханның қол астына қарап отыр. Мұндағы халық та аз емес. Шығыс Түркістанды ежелден мекендейтін ұйғырлар мен қазақтардан басқа, сауданы кәсіп еткен татар, езбек бауырлар да жыл сайын көбейіп келеді. Демек өз тізгінін біреуге беріп, бөтен бір патшалыққа бодан болған екенсің, ендігі күнде әркім өзінің елдігін сақтап, азып-тозып кетпрудің қамын ойлауы керек. Ол үшін әр халықтың ұстанған діні, ілім-білімі, соны үйрететін мешіт-медресесі болуы шарт. Бұларсыз әрқандай қауым қараңғылық құрсауынан шыға алмай, дінсіз жабайы тобырға айналмақ... Әрине, күнкөріс қамы үшін шаруа бағып, мал өсірген де жақсы. Имам-ағзам жолымен сауда істеп, кәсіп қылған да жаман емес. Бірақ халықтың ар-иманы, ұждан-сенімі жөнінде еш қарекет жасамай, қол құсырып қарап отыру жол ма екен? Бұл туралы қаладағы кәсіпқой қауымның, ел атасы үкірдайлардың не ойлағаны бар? Ал болашақ ел мүддесін, көпшіліктің тілегін өз халқына жаны ашитын Демежандай азаматтар ойламаса, біреулер сырттан келіп бірдеңе жасап бере ме?!

Бұл, шынында да, Демежанның бұрын ойына келмеген тосын нәрсе еді. Қапелімде не жауап қайтарарын білмей бөгеліп қалды. Жер-су, өріс-қоныс іздеп, халдайлармен алысып жүргенде, халықтың сауатын ашып, сәждеге жығу дегенді кім ойлап көріпті. Өзі жасынан қалада өсіп, қытайша оқып кеткендікі ме, бұл жағына тіпті мән берген емес-ті. Енді ойлап отырса, әр халықтың тілін сындырып, сауатын ашу да керек екен... Мына Ешен-Сейіттің кейбір сөздері көңілге қонады. Шынында да, дінсіз, ар-имансыз жұрттың жабайылардан не айырмашылығы бар? Адамдардың көкірек қуысы бос жатпай, қалайда бір наным-сеніммен толып тұруы керек қой. Ел қатарлы мешіт-медресе ашып, халықты ілім-білімге үйрету дегені де құлаққа кіреді. Сонда не істеу керек? Неден бастау керек? Демежан ашық жауаптан жалтарып, Ешен-Сейіттің өзіне салмақ салды.

– Айтып отырғаныңыздың бәрі дұрыс, да молла. Мен алғашында басыңыздағы сәлдеңізге қарап, сізді осындағы шүметей кесетін көп

Қожаның бірі ме деп қалып едім, — деп бастап келе жатыр еді, Ешен-Сейіт оның сөзін бөліп жіберді.

— Мен — Қожа да, молда да емеспін, Демежан мырза. Мен Құдай жолын Қуып, халық Қамын ойлаған жай ғана пендемін, — деді кәдімгідей шамырқанып.

— Кешіріңіз... Соны енді байқап отырмын. Қарындас халқыңыздың болашағын ойлап, бас қатырып жүрген ізгі жан екенсіз... Сонда бізге не істеуді бұйырасыз? Ашып түсіндіріңізші.

— Менің сіздерден сұрап отырғаным — Қолдан келмес, аса бір қиын шаруа емес, егер дұрыстап түсіндірсеңіздер, халықтың өзі-ақ атқарып тастайтын тіпті оңай нәрселер, — деді Ешен-Сейіт. Ең алдымен әр үкірдай елдің ортасына кемінде бір-екіден мешіт салдыру керек. Мешіт — өзіңіз ойлап жүрген отырықшылықтың басы, бытырап жүрген халықты бір жерге топтап, жұма сайын басын қосып тұратын рухани ұйтқысы болмақ... Сол мешіттердің қасынан медресе-мектеп ашу да қиынға түспейді. Естуімше, сіздерде осы күнге дейін халықтан ғұшыр-зекет жинайтын арнаулы орын да жоқ көрінеді. Егер ұқыптап ұйымдастыратын кісі табылса, жаңағы мешіт-медреселерді халықтан түсетін ғұшыр-зекетпен-ақ қамдап кетуге болар еді.

Бұдан кейін Ешен-Сейіт мұсылманшылықтың тағы бір парызы — шамасы келетін ауқатты адамдардың Меккеге барып тауап етуі, Қажы атануы қажет екенін де еске салып өтті. Бұл жөнінде Арқадағы Тобықты елінен шыққан Құнанбай Қажыны үлгі қып тартқан. Құнанбай кезінде Қарадан хан сайланған, аға сұлтан болған, аса білікті адам екен. Сол кісі де егде тартқан шағында Қарқаралы қаласында мешіт салдырыпты. Сонан соң Қажы сапарына барып, Меккедегі кағбатоллаға таяу жерден өз қаржысына қонақ үй тұрғызған. Мұндай елге мұрындық, басшы болып жүрген кісілер Қазақ даласында емес көрінеді. Меккеге барып қайтқан сондай қадірлі адамдар қатарында Сайболат елінен Құрман Қажыны атады...

— Сонымен бұл мәселе жөнінде сіздің қандай ойыңыз бар, Демежан мырза? Мен сізден жауап күтіп отырмын, — деді Ешен-Сейіт манағы әңгімесіне қайта оралып.

Демежан санасы сан саққа жүгіріп, қалың ойдың қамауында отыр еді. Әсіресе Ешен-Сейіттің: «мешіт — отырықшылықтың басы, халықтың рухани ұйтқысы болады» деген сөзі мұның өз мақсатымен үйлесім тапқандай, көкейіне қона кеткен. Ру-руға бөлініп, басы бірікпей жүрген алты бақан, ала ауыз көшпелі жұртқа шынында да осындай бір орталық керек сияқты. Бұл ел шеттен келген осындай бір

Қазіретке ұйымаса, бірін-бірі тыңдауды қойды ғой. Ақикөз ағайындар адамнан айбынбаса да, тым құрыса құдайдан қорқып жүрсін... Олар надандық құрсауында сәждеге басы тимей осылай жүре берсе, бара-бара нағыз керең құлақ, тас маңдайға айналуы мүмкін ғой. Ендеше, Ешен-Сейітті бұл іске пайдалану керек. Осы байламға берік бекіген Демежан:

— Сіздің талабыңызды түгел болмағанмен, жарым-жартылап болса да орындауға тура келетін шығар, — деді дамоллаға бұрылып. — Несін жасырайын, біздің ел — дін жолы, шариғат заңынан тыс жатқан, керек десеңіз, бес уақыт намазын да дұрыстап оқымайтын тым қараңғы. Соларды сәждеге жығып, шариғат жолына салып берсеңіз, мен тіпті қуанар едім, — деп сәл кідірді де, есіне бірдеңе түскендей жымысып күлді. — Біздің бір атамыз үйінде намаз оқып жатса, кемпірі ұнатпай ұрсып отыр дейді: «Аллауакбар деп жүріп, аз ғана қойды құрттың. Дәрет алам деп жүріп, дамбалдың ауын жырттың. Қияғалассала деп жүріп жалғыз түйені қиядан құлаттың. Енді екі жағына кезек қарап, қылғынғанды тауып алған екенсің. Бала-шағадан аулақ, өз басына көрінсін!» депті... Көріп отырсыз ғой, біздегі жағдайдың қандай екенін?

Мына әңгімені естігенде, жұрт қыран-топан күлкіге қарық болды. Әсіресе, Ыбырай күлегеш жігіт екен, бүйірін басып жатып қалыпты. Көпшілік жапа-тармағай оқыранып бара жатқан соң, амалсыз Ешен-Сейіттің өзі де күліп еді.

— Әне, көрдіңіз бе, адамдар қандай міскін күйге түскен? Әлгі кемпір байғұс намаздың не екенін білмей өтті ғой дүниеден... Қандай күнә! Қандай надандық?! — дей берді.

— Сондықтан халықты бұл бетінде қоя беруге болмас. Таяу жылдардың ішінде Төртуыл ортасынан бірнеше мешіт салдыруды мен өз мойныма алайын, — деді Демежан үй ішіндегі дабыр-дұбыр басылған мезетте. — Мешіт салу қиын емес, оған кәміл сене беруіңізге болады. Ал медресе-мектеп дегеніңіз біз үшін сәл ертерек шығар. Өйткені біздің қазақ медресе түгіл, өз басына үй тұрғызуға құнты жетпей жүрген халық қой, — деп аз ойланып қалды да, сөзін қайта жалғады. — Былай етсек қайтеді? Сізге арнап бір мешіт пен медресені алдымен осы қаланың өзіне салсақ болмас па? Сол медресеге мен қыр елінен бала жинап берсем, оқытар ма едіңіз?

— Неге оқытпаймын, әлбетте, оқытамын, — дегенде Ешен-Сейіттің өңі жылына түсті, — Мен хадимша ғана емес, жәдитше білім беруді де жақтайтын адаммын. Медреседе оқыған балалар мұхтасар мен қалам-шарипті ғана тамамдап қоймас, жаңаша хат танып, жазу-сызуды һәм меңгеріп шығады.

— Онда осы бәтуаға тоқтайық: сізге алдымен осында мешіт салып береміз, медресе сол мешіттің қасында болады. — Демежан соны айтып, қасындағы татар байларына бұрылды. — Сіздер қарсы емессіздер ғой? Ортамыздан салынатын мешіт құрылысына сіздер де үлес қосады деп ойлаймын.

— Оған сөз бар ма?

— Бұл ортақ ниетке жеке біз емес, мына Хасен ақсақалдың қарауындағы бүкіл саудагерлер қауымы тегіс қосылады, — десті отырғандар.

Ендігі мәселе — орталықтан мешіт салуға ыңғайлы жер табыла ма? Осы жөнінде біраз әңгіме болды. Бабалық манадан бері үлкендердің сөзін зейін қоя тыңдап, бар ықыласымен беріліп отырған-ды. Бір кезде есік жақтан қопандай көтерілді де:

— Айналайын, аталар, осы бір игілікті істің басқа жерде емес, менің мына шағын шаңырағымда сөз болғаны қандай жақсы еді. Өз басым соны үлкен жақсылыққа жорып отырмын. Егер мешіт салуға орын қажет болса, менің осы ауламда жер жетеді. Соның қақ жарымын сол құтты мешіт құдай үйіне атағаным, — деп салды.

Бұл сөзге отырғандар тегіс елең етіп:

— Ой, бәрекелді!

— Міне, болашақ мешіттің орны да белгілі боп қалды.

— Иншалла, бұл іс сәтімен аяқталады екен, — десіп дуылдасып жатыр.

— Егер осыған тоқтасаңыздар, мен де бір жал-құйрықсыз, жалқы жігіт едім, сауабы тиер ме екен, бәтихаңызды беріңіз, Қазірет! — деп Бабалық қолын жайған.

Ешен-Сейіт те бөгелген жоқ:

— Саған Алланың рақметі жаусын, шырағым. Дәл іргеңнен мешіт үйі бой көтерсе, оның шарапатынан сен де құр қалмассың. Жаңа жалғызбын дедің ғой. Илайым, осы шаңырақтың асты үбірлі-шүбірлі ұл-қызға толатын болсын. Аллауакбар! — деп бетін сипады.

Ары тарт, бері тарты жоқ, іскер адамдар арасында шаруа да тез бітеді екен. Осы кеш Бабалықтың шағын дастарқанында бұдан кейін ел өмірінде елеулі із қалдырған біраз мәселенің басы қайрылып қалып еді.

III

Құлыстай өңірін мекен еткен Төртуыл елінің көші-қоны көктем мен күзде алыс сапар шегетін жыл құстарының жолымен орайлас келуші еді. Қоңыр күз аяқталып, қараша туған мезгілде қалың ел күзектен дүрк көтеріліп, түстіктегі Барлық тауына қарай бет түзейді. Аспанда қайтқан қаздар тізбектеліп, көк тұңғиығына үш бұрыштана, сынадай қағылған тырналар тырауласса, жерде сол құс керуенінің астында қора-қора мал шұбырып, үздік-создық түйелі көштер түстікке қарай бұйда созады. Барлық — күнгейінде қар жатпайтын, бұл елдің құт мекені атанған жылы тау. Қалың ел бара салысымен көктемнен бері мал тұяғы тимей, сонысы жапырылмай, желкілдеп тұрған қалың қауға тұмсық тығып, қыс бойы сай-саланы сүр жамбастай кертіп жейді.

Содан наурыз айында қар көбесі сөгіліп, көктемнің шеті жылт етісімен, көшпелі ел қыстаудан қайта көтеріліп, жыл құсымен бірге енді терістікке қарай бағыт алады. Сол бетінде буаз малдың бұйығы-мимырт жүрісімен баяу жылжып отырып, дарияның мұзы бұзылмай тұрғанда, Емілдің бергі бетіне өтіп алады да, Саржиектің сары даласына, Өбісін, Жарсуға келіп қой қоздатады. Бұл төңіректе төл аяқтанғанша аз күн аял жасайды да, одан Боздақ, Шәша, Арқарлы жазығындағы өз көктеу-қоныстарына келіп жайғасады. Былтыр күзден бергі осы айтылған жеті-сегіз ай, шаруа баққан малшы қауым үшін бейнет-машақаты мол, жан алып, жан беретін қарбалас тірлікпен өтеді. Көшпенділердің арқасын кеңге салып, уһ деп тыныс алатын бір шаты — жаздың үш айы, көк жайлаудың үсті ғана. Қазақ атаулы сол үш айда ауыр бейнеттің зорығын, сүйекті қармаған қыс ызғарын бойдан қуып, жыл бойы қатал табиғатқа кеткен есесін осы мезгілде бір қайтарып қалады.

Биыл да сол үрдіс айна-қатесіз қайталанды. Маусым айының орта шенінде уәделесіп қойғандай көктеу қоныстарынан айналасы бір аптаның ішінде дүрк көтерілген малшы қауым қатпарлы қалың тау Тарбағатайдың сай-саласын қуалап, арғы жонға тартып берген. Әр рудың өз жайлауы, өзінің көш жолы бар. Кедей демей, бай демей, бейне ана омырауына жармасқан нәрестедей, тау төсіне қарай өрмелейді. Бұл мезгілде адам түгіл, мал екеш малды да ойда ұстап тұру қиын. Тұмсықтарын тау қойнауынан ескен салқын самалға тосып, өздерінің үйреншікті жолымен айдау тілемей-ақ заулап береді.

Демежан соңдарынан қуып жеткенде, Керімбай ауылдары бөктерден жылжи көшіп, жұрт жаңалай отырып, арғы алыс жайлауларға барып қалған кезі еді. Қалың Байғара-Жауғаш Ойжайлау мен Балажайлауды алып жатса, қалған Қарақұрсақ пен Ақболат, Шөтік жағы Жуантөбе мен Қайрақтыға ошарылыпты. Одан

шығысқа қарай Төртуылдың тағы бір жуан табы Қараменде мен Жұмыктоғас, Баймұрат пен Құтымбет бауыр басқан қоныстар: Ақирек, Бөкенбай, Қаражал, Ақтас жайлаулары жалғасып жатыр.

Бұдан біраз жыл бұрын тартылған шекара сызығын дәл қазір ешкім күзетіп тұрмаса да, суық айбары анадайдан айқын білініп тұр. Өкіметтің бірдеңесін көрсе пәлесі тиер деп аулақ жүретін қазекең ала бағандарға оншалық жақындамай, берірек серпіле қонғаны байқалады. Бұрынғыдай емес, арғы бет пен бергі беттің жаз бойы мидай былығып, Қоян-Қолтық араласып жататыны да азайыпты. Етекбасты Еженханға қарағанда, Ақ патша адуын, ширақтығын танытып, өзіне қараған жұртты бері қарай көп жақындатпай, өз үйірін шақар айғырдай қайырып әкеткен секілді. Құйрығын тілерсектен шорт кескен шолақ аттарына мінген орыс солдаттары оқта-текте шекара бойлап жүріп өтетін көрінеді...

Үй салудың әлегімен біраз уақыт ыстыққа ұрынып, қажыңқырап келген Демежан бірнеше күн бойы ауылдан ұзамай, Бибінің отауында, ағайын-туыстың қасында болды. Келген күннің ертеңінде іргелес отырған үлкен ауылға барып, әке-шешесіне сәлемдесіп шыққан. Керімбайдың өңі сұсты, қабағы қатулы көрінді. Баласынан қаланың жаңалығын, ұлықтардың қалай жүріп жатқанын тиіп-қашып сұрастырды да, одан өзге шаруа жайын қазбаламады. Демежанның жаз бойы ойда қалып, Боздақта үй салдырып жатқанын біле тұра, оған мән бермеген, елемеген сыңай танытты. Былайша түс жыртып ештеңе айтпағанымен, баласының қыруар мал сатып, айдалаға зәйімке салмақ болған оғаш тірлігін онша ұната қоймаған-ды. Онысын артық әуре, қазаққа жараспайтын жат қылық деп біледі. Өткен қыста әкесінің алдынан өтіп, өзіне тұрақты мекен салу жайын ақылдасқанда, Керімбай қостамайтынын анық сездіріп:

– «Қазақ байыса қатын алады, сарт байыса там салады» деуші еді. Осы сенде сарттан жұққан бірдеңе бар-ау деймін, балам, — деп мұртының астынан күлген де қойған. Содан қайтып екеуінің арасында бұл туралы әңгіме болған емес. Демежан өз төтелі әрекет етіп, ойына алған ниетін орындай берген.

Бүгін де әке қабағы ашыла қоймады. Тілімді алмай өз бетіңмен кеттің, қасымда жүріп сүйеніш, қалқан болудың орнына өзінше бір машақаты көп, өнбейтін шаруа тауып, қараңды көрсетпей қойдың деп, қыжыртып отырғаны белгілі. Оның есесіне Ажар бәйбішенің жаны қалмай, баласының үстіне түсіп, бәйек болып жүр. Қымыз ішіп отырғанда, Демежанның жүзіне әлсін-әлі көз салып, бір аналық уайыммен қарап қалды да:

— Балам-ау, өзін биыл шаруа басты боп, күнге қақталып, әбден жүдеп кетіпсің ғой. Өзіне ыстық өтіп кеткен жоқ па, күнім? Әлгі салып жатқан үйін не болды? Жуық арада бітетін түрі бар ма? — деп жөн сұраған сол кісі болды.

Демежан да анасын өз шаруасынан мол хабардар етіп, байыппен жауап қайырған:

— Жоқ, апа, ондай ауру-сырқаудан аманмын. Жай шаруада жүріп, шаршағандікі ғой, — деп езу тартып күлді де, әдейі әкесі естісін дегендей, қызып жатқан жұмыс жайын төндіре, құлшына әңгімеледі. — Ол үй биыл бітеді, апа. Және үй болғанда қандай! Жай қатардағы үй емес, тұтас бір зәйімке болайын деп тұр. Қабырғалары әлдеқашан қаланып, төбесі жабылып болған. Енді тек іші-сыртының сылағы мен есік-терезесін орнатуы ғана қалып тұр. Осы жолы қаладан тағы бір топ ұсталар әкеліп, мал қоралары мен қосымша қойма-складтар салдырып жатырмын. Құрылысқа қажетті ағаш-тақтай, терезе-кәсектеріне дейін түгел түсіртіп беріп кеттім, — деді өзі де көңілдене түсіп.

— Е, оның дұрыс болған екен. Үйіңнің іші құтты болсын, жарығым. Енді қартайғанда көк жұлын боп көше бермей, сондай бір тұрақты, жылы мекен-жай тұрғызып алсақ бәрімізге де теріс болмас еді, — деп Ажар бәйбіше өзінің аналық ақ тілеуін айтып жатты.

Керімбай бұл жолы да жіби қоймады. Бәйбішесіне ажырая бір қарады да:

— Жылы орын керек болса, балаң қоржа²⁴ салдырып жатқан жоқ па. Сонда барып саялап жатарсың, — деді, қостағаны әлде кекеткені белгісіз. Мұндайда «е, несі бар, жатсам барып жатам» деп шап ете қалатын әйел — Ажар емес қой. Күйеуінің жүзіне салқын раймен қарап, іштен тына күрсінді де, өз шаруасымен айналысып кетті,

Жасы жетіп қажығандікі ме, әлде ағайын арасының алты бақан, ала ауыз болып, діңкеге тигендігінен бе, әйтеуір соңғы жылдары әке мінезінде көп өзгеріс бар. Басына тау құласа да былқ етпейтін баяғы қалың пұшпақ, сыр бермес, сырбаз Керімбай жоқ қазір. Жоқтан өзгені көңіліне дық алатын, күйгелек, қазымыр шалға айналып бара жатыр. Сақал-шашының қырауы барған сайын молайып, әжім айғыздаған өң-шырайы қуқыл тартып, шүңеттеу келген қос жанары кісіге қарағанда салқын ызғар танытады. Айналасындағы ағайынға да, туыс-бауырға да тым қатал. Ырықтан шығып, құрық әкететін содыр-сойқанға ғана емес, көңілінен шықпаған жай кісілерге де айып-анжыны мол кесіп, кейде дүреге жатқызудан да тайынбайтын болып жүр. Осының бәрі жетіскендіктен емес, әрине. Өзекті өртеген

ішкі қыжылдың, соныға ермей, жетекке жүрмей қор еткен бәтуасыз елге деген кекті ашудың сыртқа шыққан бұлқынысы.

Демежанның кейде әкесіне жаны ашиды. Кеше кәрі зәңгі Сымайылдың барында, тоз-тозы шығып бытырап жүрген осы Төртуылды бір жерге жинап, бастарын қосып ел еткен — сол екеуі еді. Тарбағатайдың күн шалған төскейі мен Барлықтың қалың қатпарынан тандап жүріп қоныс әперген де осылар болатын. Бірақ соның қадірін біліп, алғыс айтар ағайын бар ма бұл күнде? «Ағайынға қадірім жоқ — күнде көрер бетімді, қатынға қадірім жоқ — күнде көрер етімді» деген осы... Енді, міне, қоластындағы Төртуылдың әр зәңгісі әр жаққа тартып, сайда саны жоқ саяқтың үйіріндей бытырап бара жатқан түрі мынау. Керімбайға қарасты екі зәңгі ел: Кенжеғұл мен Шоқан сонау Барлықты мекендеуші еді. Олар да қанына тартып, қара көбейтіп, бері қисаюдың орнына, жер шалғайлығын желеу етіп, іргелес отырған Мәмбетке қарай ойысып барады. Олардың да көмейі белгілі: Төртуыл үкірдайына қараймыз деп, не Мәмбетке бағынбай, жеріміз шалғай деп, не Керімбайға шылбырының ұшын бермей, екі аралықта шөре-шөремен күн кешпек.

Жарайды, алыстағы мойны қашық елді былай қойғанда, күнде бет көрісіп жүрген осы төстегі Төртуылдың іші оңып тұр ма? Кәрі зәңгі Сымайылдың көзі жұмылғалы, осындағы Дәулетей әулетінің басы бірікпей, пышырап кетті. Жуан ата Бұқадан тарайтын Қараменде мен Жұмықтоғастың қазіргі зәңгісі — Олжабайдың Көксегені еді. Кейінгі кезде ол да өзінің жуандығына басып, Керімбайдың сөзін бірде тыңдаса, бірде тыңдамайтын болып жүр. Қарамендемен ыңғайлас жүретін Баймұрат пен Құтымбет жағынан да Керімбайға деген керенаулық байқалады. Ақболат пен Шөтік жуандарының да айтқанға көніп, айрандай ұйып отырғаны шамалы. Керімбайдың қасында ең соңына дейін қалса, аз ауыл Байғара мен Жауғаш қана қалатын түрі бар. Осындай бас-басына би болған берекесіз елмен қалай ғана қыр асарсың, қайда барып оңарсың? Дәл төбеңнен төніп, үйелменіңмен ұйпаймын деп ұлық отырса, бір бүйірінде қанжардай қадалып халдайлар жүр. Шіркіндер, өзгені ойламаса да, соны неге ескермейді екен? Атқамінер ел пысықтарының жатса-тұрса ойлайтыны — халықтың қамы емес, қапысын тауып Керімбайды құлату, мұның орнына үкірдай болу. Кейінгі кезде олардың тым қалашыл, ұлық жағалағыш болып кеткені де содан. Кейбіреулері аймақ әміршісі Ши-амбыға бата алмағанымен, құлығына құрық бойламайтын әккі зымиян Шихалдайды төңіректеп жүрген көрінеді. Төртуыл жуандарына шырға тартып, қолтықтарына су бүркіп жүрген — сол сұмның өзі ме, кім білсін...

Әрине, мұндай жағдайда төңірегі сұйылып қалған сұңғыла әкенің Демежаннан күтері көп. Керімбайдың кіндігінен тараған өзге балалары Сағымжан, Сүйежан, Әбдірасылдар бір төбе де, Демежан бір төбе. Күні ертең өзі олай-бұлай болып кетсе, орнын осы Демежан басатынына сенеді. Бірақ бұл баласы құлашты тым кеңге тастап жүр. Ағайын арасының ала ауыздығына мән бермей, исі қазақтың жарғысына түсіп, жоғын жоқтағысы келеді. Шамасына қарамай, азуы алты қарыс халдайлармен тіресетін ойы бар. «Аяз әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» дегенді ескермейді. Әйтпесе, халдайлар кім? Бұл кім? Халдайлар — Еженханның сүйген құлы, осы өлкеге өз қолымен әкеліп отырғызған сенімді тірегі. Ал Демежан болса — әзірше тағдырдың бұйрығымен бас сауғалап жүрген осындағы көп қазақтың бірі ғана. «Арыстан айға шауып мерт болыпты» дегенің осы емес пе? Керімбай өз баласының үй салып, егін егіп, отырықшы ел болам дегеніне қарсы емес-ау. Оның ағайын арасындағы айтыс-тартысқа бел шешіп кіріспей, қайдағы бір ұсақ-түйекпен айналысып кеткені ішіне сыймайды. Қалың қазақтың көшін бастау үшін, алдымен өз табаның берік болуы керек қой. Бүкіл ел сенің көсемдігіңді мойындап, еңіреген ерім, асқар белім деп, екі тізгін, бір шылбырын қолына сеніп тапсыруы керек. Ал айналаңда аш қасқырдай анталап, сенің өліміңді күтіп жүрген тойымсыз тобырға жақсылық жасадың не, жасамадың не?! Қазір олар Керімбай әулетіне ұлықтың көзі түзу болған соң, ашық алысуға бата алмай жүр. Ал егер, жаман айтпай жақсы жоқ, кәрі Ши-амбы бір күні апиынға уланып, қылжиып қалса, бұл жұрттың нендей мінез шығаратынын бір құдайдың өзі білсін.

Дәл қазір іргедегі биік сүйек төсекке арқасын сүйеп, аю терісінің үстінде үнсіз мүлгіп отырған Керімбайдың басындағы ой осы еді. Оны Демежан да жазбай таныды. Жас кезінен әкесінің, қас-қабағын бағып өскен жігіт, көбінше оның ішіне үңілуге, кейде тіпті онымен жарысып ойлауға дағдыланған. Әкесінің көп тұжырымын мақұлдай тұра, оған айтар дауы да жоқ емес-ті. Түбінде сондай бір қиын әңгіменің де боларын іші сезеді. Алайда дәл бүгін әкесімен түс жыртысып, қойма ақтарысып жатқысы келмеді.

Оның есесіне, әкесіне ұнайтын басқа бір жаңалық айтып, көңілін аулағысы келген. Сонысы дұрыс болып шықты. Демежан осы жолы Шәуешекте Ешен-Сейіт деген дамоллаға жолыққанын, сол кісінің қыр елімен байланыс жасағысы келетінін, қалада қазақ балалары оқитын медресе ашып, қыр елінде мешіт салдыруға үндеп жүргенін баяндаған. Бұл бастаманы қаладағы өзбек, татар байларының да қатты қуаттап отырғанын айта келіп, алдағы күзден бастап сол істі қолға алуға өзінің уәде беріп шыққанын да жасырған жоқ.

Мына әңгімені естігенде, соңғы жылдары құдасы Құрман қажының әсерімен дінге бой ұрып, бірадарлау болып жүрген Керімбайдың өңі жылынайын деді.

— Е, мына сөзін құлаққа кіреді, — деді әкесі тез жадырап. — Осындай бір ой менің де басыма келіп жүруші еді... Ата жолын, адамшылық жолын ұмытсақ та, құдай жолын ұмытуға қақымыз жоқ. Бұл жұрт енді құдайдан қорықпаса, адамнан именуді қойды ғой, түге. Ел етекке түскен соң менің есіме салшы: әр зәңгі ел өз ортасында бір-бір мешіт салатын етіп, міндеттеп қоялық.

Бірақ бұл да бір сәттік қана босаңсу екен. Сәлден соң Керімбай қайтадан мысасына мініп, қатайып алды. Өзі біреулерді күтіп отырған сияқты. Ел ішінің бір дауын бітіру үшін, таңертең Тыныбай зәңгіге кісі жіберген екен. Көп кешікпей үй сыртынан ат дүбірі естіліп, біреулердің түсіп жатқаны байқалды.

Аздан соң соза-соза сәлем берісіп, үйге қамшыларын сүйреткен екі адам келіп кірді. Алдыңғысы — қырықтың ішіне жаңа ілінген, кесек, сұлу жүзді, түр-тұлғасы, киім реті де ажарлы Тыныбай зәңгі болатын. Жауғаштың Керімбайдан кейінгі бетке ұстар бір азаматы осы... Оның қасындағы көнетоз түйе жүн шекпені бар, мосқалдау еркекті де Демежан таниды. Бұларға алыс атадан қосылатын, Байғара ішіндегі құрамыс деген момын шаруа. Бірақ өзі әлдебір қылмысы бар адамдай өң-түстен айрылып, үкірдай жаққа жапақтап қарай береді.

Тыныбай үкірдайдың денсаулығын, үй ішінің амандығын сұрап, аз-кем отырған соң, Демежанға бұрылған. Қаладан қашан келгенін, ол жақтағы жаңалықтарды, тақ бір сол үшін қатты алаңдап жүргендей, салынып жатқан үйдің жағдайын сұрап, біраз әңгіме қылды. Оныкі де дәтке қуат, суға кеткен тал қармайдының кері сияқты. Керімбайға бата алмай, қаһарын жұмсарту үшін, әңгімені әдейі ұзаққа созып отырғаны белгілі. Бірақ онысына Керімбай жібермеді. Шүңеттеу, өткір көзімен құрамысқа жалт етіп қарады да:

— Ал енді сен сөйлеші. Ел-жұрттың аманында не бүлдіріп жүрсің? Айт кәне жаныңның барында! — деп ақырып қалды.

Құрамыстың дәл осы сәттегі бет-әлпетіне қарау кімге де болса ауыр еді. Бет құбылысы не күлгенге, не жылағанға ұқсамайтын бір кейіпке еніп, шоқша сақалы дір-дір етіп, сөйлей алмай қылғынып сәл отырды да, бір мезгілде:

— Не дейін... Менен бір оқыс нәрсе өтті, Үкірдай. Құдай қара бастырып... Көші-қон кезінде жағдайымыз болмай... Олардың сізге

бүйтіп шағым айтатынын кім білген, — деді үні жер астынан шыққандай құмығып.

«Апыр-ай, бұл байғұс не бүлдіріп қойды екен?» Демежанның ойын әкесінің қатқыл даусы бөліп жіберді.

— Ау, сен сонда атам қазақтың салтын ұмытқаның ба? Қасым салған қасқа жол, Есім салған ескі жол қайда? — деп алып, Керімбай бұдан ары Тәуке ханның жеті жарғысын таратып кетті. — Қазақтың бірден-бір қасиеті — қонақжайлылығы. Қазақ үйге кірген жыланның басына да ақ құйып шығарады. Ол — халықтың шашпалығы емес, адамгершілігі, көңілінің кеңдігі. Бұл салтты қазақтың көшпелі тұрмысы, қатал табиғат, бекетсіз, қаласыз, ұшы-қиырсыз кең даласы тудырған. Сондықтан да қазақ қауымының бір табақ еті мен бір шәугім шайының еншісі бөлінбеген. Қонақтың өзі түгіл, астындағы аты аш қалса, үй иесі айып төлеуге тиіс. Егер қыстың қақаған аязында қасқыр ішік киген адамның қасында әлдекім үсіп өлсе, ішік иесі оның жарты құнына жығылады... Жаугершілік заманда кез келген кісі жасынын үлкендігіне қарамай, жарақты жауынгерге сәлем беруі керек!.. Сен осыны білесің бе?

— Біз енді қараңғы адамбыз ғой, Кереке... Оның бәрін қайдан біле берейік. Бір иттік өтті. Кінәлымын. Бір жолға кешірім...

— Жоқ, кешірім деген болмайды. Егер менің қорама түсіп, қойымды ұрласаң кешірер едім. Ал мұндайда аяушылық жоқ! — деп Керімбай бір-ақ кесті. — Қазақтың ата салтын бұзып, қонақ қуғаның үшін, және әнеугүннен бері шақырғанға келе қоймай қашып жүргенің үшін, осы қазір ат-шапан айып төлейсің, не қырық қамшы дүре... Қалауыңды ал!

Демежан істің мәнісіне енді түсіне бастады. Сөйтсе, мәселе былай болған екен. Осыдан жарты ай шамасы бұрын басқа бай ауылдар арғы алыс жайлауларға асып кеткенде, қашанда ауқатты ағайыннан көлік алып көшетін Құрамыс бергі орта қоныстардың бірінде кейіндеп қалып қойыпты. Дәл сондай күндердің бірінде, апақсапақта мұның ауылына Жұмықтың жоқ қарап жүрген екі-үш адамы қоналқы сұрап келген көрінеді. Күн сілбіреп жауып тұрған мазасыз кештердің бірі болса керек. Алдағы елге көлікке жіберген адамы келмей, шекесі тырысып отырған Құрамыс әлгілерді қондырмай жібереді. Иен тау ішінде басқа қонатын жер таппаған жолаушылар қалың жаңбырдың астында қалып, көп сандалады. Үсті-бастары малмаңдай су болып, ақыры таң атқанша бір тастың қуысын паналап шығады. Жоқ қарап жүргендер — көршілес Мәметектің беделді ақсақалдарының бірі екен. Ертеңінде суық тиіп ауырып қалғанына қарамастан, Керімбайды іздеп тауып, түнімен көрген қорлығын

айтып, Құрамыстың үстінен шағым етеді. Мұндай сұмдықты аяқсыз қалдырмай жазалауын сұрап, өз үкірдайы Еңсеге де айта баратынын мәлімдейді...

Сол күннен бері-ақ Керімбайдың Құрамысқа тісі басулы болатын. Ертең ел келесінде осы мәселенің алдынан шығарын ойлағанда, одан ары зығырданы қайнай түскен. Ертеңінде шабарманын жіберіп шақыртқанда, Құрамыс көші-қонды сылтауратып, үкірдайдың алдына қашқалақтап келмей жүрген. Өзінше, ұмыттырып жібергісі келіп еді. Бірақ ондайды ұмыта қоятын Керімбай ма: бүгін осы елдің зәңгісі Тыныбаймен қосып, алдына әдейі алдыртып отырған беті еді.

Айтылар үкім айтылды, енді оны қайтарып алу қиын. Үкірдайлар қылмыскерге тек өлім жазасын ғана кесе алмайды. Одан басқа қандай жаза бұйырамын десе де ерікті. Алынатын айып-анжы өз алдына, кейде қаладағы Маншың ұлықтарының үрдісі бойынша, дүре соғып тастайтын да кезі болады... Құрамыстың да қазір басы қатып отыр. Не істеу керек? Егер жұрт көзінен таса, оңаша жер болса, ол екі құйрықты құдайға тапсырып, ат-шапанды олжа қып кетуге пейіл еді. Бірақ мына шимаңдай елдің ішінде, бала-шаға, келін-кепшіктің көзінше бөксесін жалаңаштап, дүреге қалай жатпақ? Ол ары ойлап, бері ойлап, ақыры айып төлеуге келісім берді.

Тыныбай зәңгі мінезі жұмсақ, майысқақтау кісі еді. Сол шырық бұзбайтын момындығына қарап, жеңгелері оған «майға өтпес» деп ат қойған. Ол қазір де Құрамысқа жаны ашып, өзінше ара түскісі келді.

— Үкірдай аға, ағаш та ұстаған жерден сынбайды. Құрамыстың шама-шарқын білесіз ғой, бір жолға кешірім етсеңіз қайтеді?—деп майдалап келе жатыр еді, Керімбай оның сөзін аяқтатпай, шорт кетті:

— Әй, жауырға қонған ала қанат сауысқанша сен неге шықылықтап отырсың? Ендеше қарауындағы жұртты бетімен қоя бергенің үшін сен де құр қалма. Саған да бір атан түйе айып кесіледі! — деді бет қаратпас суық ажармен.

Тыныбайдың сасқаны болар, аға ашуын бойға дарытпай, сылқ-сылқ күлген болды.

— Әй, қу Құрамыс-ай, құрттың-ау! Осыған ара түсіп нем бар еді. Өзіме де сол керек! — деп мойнын бір жағына бұрып әкетті.

Осымен сөз бітті дегендей Керімбай орнынан тұра берген. Үлкендер далаға шығып кеткенде, Құрамыс іште қалып қойып, Ажар бәйбішеге бар мұңын шағып, жалынып жатқаны байқалды.

— Жеңеше-ау, енді не істеймін? Құрамыстың құрыған жері осы болды ғой... Үкірдайдың көңілінен шығатын атты қайдан табам? Шапанды қайдан алам?

— Не істеуші ең, бар болғыр? Еркек емессің бе амалын тап..., — деді Ажар оның бетіне күле қарап. — Сорлы бар ғой: шәбелеңген жаман қатыныңнан аса алмай,... Қуды деген не сұмдық ол? Үкірдай сенің ат-шапаныңды ... қабырғасын жаппас, елге сабақ болсын деген шығар.

— Жалғыз шолақты белдеуіне байласам да, атты бірдеме қып табармын-ау, ал шапанды не істеймін? Сенсеңіз, біздің үйде шапан түгіл, бір жапырақ жаңа шүберек жоқ...

Ажар іштен тына күрсінді де, төрдегі сандыққа қарай бет алды. Үлкен сары ала сандықтың кілтін қоңыраулата бұрап, қақпағын ашты да, ішінен мәуті жағалы, су жаңа барқыт шапан алып берді.

— Мә, мынау шапаның болсын... Сорлы-ау, жалғыз шолағыңды айыпқа бергенде, өзін қалай күн көресің? Одан да біздің жылқышыларға мен жіберді деп бар да, жылқыдан бір жарамды ат ұстап әкел. Бар, жөнел! — деді Құрамысты бұдан ары ұстап тұрғысы келмей.

— Ой, рақмет, жеңешетай... Бала-шағаңның игілігін көр! Осы жақсылығыңды өле-өлгенше ұмытпаспын-ау! — деп Құрамыс есіктен шыққанша алқап бара жатты.

Бұл — Ажар бәйбішенің сан рет қайталанған, басына іс түскен осы Құрамыс сияқты талай жарлы-жақыбайды құтқарып жүрген, былайғы ел Керімбайға сездірмей іштей біліп қана қоятын, көп жақсылықтарының бірі еді. Бір қызық нәрсе, өзі көбінше ат үстінде жүріп, мал-жанның есебін бәйбішесі Ажар мен інісі Майлықтан ғана сұрайтын Керімбай әлі күнге дейін өз малын өзі түстеп танымайтын-ды. Айыпқа жығылған қолы қысқа ағайын осы Ажардың ақылымен Керімбайдың өрістегі түйесін, сәйгүлік аттарын өзіне жетелеп әкеп берсе, үкірдай оның түрі-түсіне қарамай-ақ, көп малға қайтадан қостыра салатын... Соның нәтижесінде, ағайын арасында Ажар бәйбішенің беделі Керімбайдан асып түспесе, кем соқпайтын. Күйеуінің артық-кем кеткен жерін білдірмей жамап-жасқап, үкірдайдың қаһарынан ығысқан елді маңайына қайта жинап отыратын да — осы «Ажар апаң» еді.

Керімбай биыл ел жайлауға көшерде, Демежанның еншісін бөліп, бөлек ауыл етіп шығарған-ды. Мұның үлесіне бір қора қой, екі айғыр үйір жылқы тиді. Оның сыртында бір ауылдың көшіне жететін түйе, атан өгіз, сауын сиырлар бөлінген. Демежанға табиғы малшы-қосшы, көрші-қолаң да өздігінен іріктеліп қалып еді. Олардың көбі Керімбайдың қолтығын паналап, сырттан көшіп келген кірме ағайындар... Ел жайлауға қарай беттегенде, Демежан қалада қалып қойды да, кеш тізгінін Бибі өз қолына алған-ды. Әйеліне разы болатыны, Бибі алғашқы жылы Керімбайдың өз ауылынан тым қара үзіп кетпей, үлкен ауылға қанаттас, төбесін көріп отыратындай жақын жерге қондырыпты.

Сонымен, әзірше «Демежанның ауылы» дейтін атағы жер жарып кетпесе де, биылғы жылы бұл өңірде жаңа бір ауыл пайда болған. Ақ үйлері, ақ боз, қоңыр үйлері, абылайша, күркелері аралас он шақты үйдің сорабы. Қазақта отау көтеру, жеке үй болу қиын емес. Ал жеке ауыл дегеніңіз күнде туа бермейді. Ауыл болу үшін бес-алты үйдің жай бас құрауы жеткіліксіз, ауылдың жұрт таныған басшысы, өздеріне тиесілі өріс-қонысы болу керек. Қазірше мына үйлер шоғыры Керімбай ауылдарының бір бұтағы саналып жүреді де, бара-бара «Демежан ауылы» дейтін дербес атаққа ие болады.

Демежан алғашқы бірнеше күнде өзінің кішкентай ауылын қызықтаумен болды. Қотанда үлкен бір қора қой жатыр. Ауыл сыртындағы тепсеңде он-он бес бие байлаулы тұр. Сол малды бағып-қағып, ауылдың бар тірлігін тындыратын малшы-қосшы, сауыншы,

жалшы бар... Демежан бұрын көп жайды ескермейді екен. Әлгі адамдардың бүкіл күнкөрісі, аштық-тоқтығы өзіне қарап тұрғанын ол енді ғана пайымдағандай болды. Әрқайсысының үйіне кіріп, күй-жайын, мұң-мұқтажын сұрастырған. Көршілерінің бәрі де тепсе темір үзетін жас адамдар екен. Кейбіреулерінің ғана қолында бағып отырған кәрі-құртаң, кемпір-шалы бар. Алатын ақы жайын сұрастырып еді, осы төңіректе жалпыласқан ел бағасы болып шықты. Одан арғыны тіпті дәметпейді де... Демежан Бибіге айтып, көрші-қолаңға бөлінген сауын санын молайттырды. Қыстық көже қатығың деп, әр екі үйге бір қарадан соғым атады. Күнкөріс үшін қолтығын паналаған адамының беделді, қайырымды, кең болғанын кім жек көрсін, Демежан келгелі малшы-қосшының да иығы көтеріліп, арқаланып қалып еді.

Бұған дейін кішкентай ауылдың қожасы — Бибі екен. Малшы-жалшы атаулы жас әйелдің айтқанын екі етпей, аяқтарының ұшымен басатыны қызық. Демеганның бір таң қалғаны, Бибі бар шаруаны дөңгелек айналдырып, меңгеріп алыпты. Қанша дегенмен көргені бар емес пе, ол да оз әлінше Ажар енесіне ұқсағысы келеді. Көршілердің тілін тауып, сыйлай да, сыйлата да білетіні көрініп тұр. Ең бастысы, ауылда ұрыс-керіс, айғай-сүрең, ақыру-жекіру жоқ. Демежанға өз ауылы бір бейбіт, жылы ұядай жақсы әсер қалдырды.

Бұл күнде жасы отызға таяп қалған Бибінің сырт мүсіні де ерттеулі аттай жұмырланып, ажарлана түскен. Басына қыр елінің салтымен, оқалы жағы бар, аппақ шатырдай кимешек-шаршы тартатын болыпты. Тобығына түсетін қос етек көйлек, қатипа қамзол киіп шыққанда, қыпша белі солқылдап, қызыл күрең жүзінде тоқшылық, жастық нұры ойнап, еріксіз көз тартады... Алайда қатал тағдырдың адамға кейде басқанын бәрін үйіп-төгіп берсе де, әйтеуір, бір нәрседен қысып қоятын әдеті ғой. Демежан екеуінің отасқандарына он шақты жылдай өткенімен, Бибі әлі күнге дейін бала көтермей келеді. Бәлкім, ақжолтай болар, соңынан бір қарайған ерер деп, ана жылы көп балалы Сүйеганның бір баласын бұлар туа салып бауырына сап алған. Қазір сол кішкентай Олжабайдың өзі беске келіп қалды. Бірақ оның соңынан ерген ешкім бола қойған жоқ. Былай қарағанда төрт түлігі сай көрінетін ерлі-зайыптылардың оңаша қалған кездегі бір уайымы осы еді.

Бұрын үлкен ауылдың бір отауы болып отырғанда, ырду-дырдумен білінбейді екен. Ал қазір өздері бір ауылдың бас шаңырағына айналған кезде, от басында үш-ақ адамның шошайып отыруы көңілді құлазытып, әлдебір қаяу түсіргендей болады. Демежан байқап жүр: Бибі көбінше осы олқылықты сездірмеуге тырысады. Күн сайын

Қазанға асты молырақ салдырып, түннің бір уағына дейін көрші-қолаңды таратпай, дуылдасып отырғанды ұнатады.

Бүгін әлдеқалай көршілер ертерек тарап, іңірде өздері оңаша қалған-ды. Ерлі-зайыптылар біразға дейін қуыршақ ойнағандай кішкентай Олжабайдың тілін қызықтап, өздерінше мәре-сәре болысты. Қаны сыртына тепкен, топ-толық, қара домалақ бала бір ауылдың басынан құс ұшырмас еркесі атанып, жақсы өсіп келеді. Биыл жазға салым сүндет парызын өтеп, тұңғыш рет ашамайға мінуі дүрілдеген той болып өтті. Бешпетінің екі иығына, бас киіміне қадалған сондағы үкілер әлі алынған жоқ. Кейде әдейі шолжыңдап, «р» дыбысын дұрыс айтпайтыны болмаса, Олжабайдың тілі пысық, сайрап тұр.

— Олжабай, сен осы кімнің баласысың?

— Демежанның баласымын.

— Кімнен тудың?

— Бибіден тудым.

— Нағашың кім сенің?

— Нағашым — Құйман қажы. Ойыс жейінде...

Күніне әркімнің аузынан сан рет қайталанатын бұл сұрақтарға бала мүдірмей жауап қайтаратын болған. Екеуі шай ішіп отырғанда кінәсыз сәбидің тәтті тілін тағы бір рет тыңдап, мәз болысты. Бұларға керегінің өзі сол. Олжабай «мен — Демежанның баласымын» деп жүрсе болғаны.

— О, құлыным сол! Балдай болған тіліңнен айналдым сенің! — деп Бибі баланың екі бетінен шөп-шөп сүйіп, өліп қала жаздайды.

Не үшін екен, Демежан балаға салқын, өйтіп өліп-өшіп тұрмайды. Олжабайды өгейсіткені емес, құдайдың жаратқан мінезі. Тек Бибінің көңілі үшін ғана, кейде баланы алдына алып, айналып-үйірілген болады. Бибі осы Олжабайды бауырымызға салып алайық дегенде де, бұл онша құлап түскен жоқ-ты. Құдайдың бермесіне жармасқандай, әлдебір көрсе-қызарлықтай көрінген. Бірақ әйелінің көңілін қимады. Мейлі, жақсы ниетпен ырым етіп отыр екен, осының-ақ тілегі болсын деген де қойған.

Ата-ананың ортасында әрнені былдырақтап сөйлеп отырған Олжабай әлден уақытта манаурап қалғи бастаған. Бибі оны көтеріп апарып, төсегіне жатқызды. Үй-ішін тағы да марғау тыныштық

басты. Қотанда күйіс қайырған қойлардың баяу ыңыранып тыныстағаны, әлдеқайдан тұсаулы аттың пысқырғаны, бел астындағы үлкен ауылдан маң төбеттердің әуіпдеп үргені естіледі. Оқта-текте қой күзеткен жігіттердің «Шәйт- шәйт!.. Бұл кім, ей?» деген оқыс айқайы шалынады.

Бибі далаға шығып, түндік жауып келді де, үндемей жүріп төсек сала бастады. Он жаққа биік кереует тұсына ұсталатын бір кездегі қызыл-күрең, үкілі шымылдықты ауыстырып, оның орнына шаршаулы, қызғылт сары түсті басқа шымылдық құрылыпты. Бұл ерлі-зайыптылардың тым үлбіреген жас емес, ересек тартып қалғанын білдіреді... Бибі өзін қанша көңілді ұстағысы келгенмен, қабағында сейілмей жүрген бір мұңды көлеңке бар. Кейде өзі де аңғармай, көкірегінен ыстық жалын атып, күрсініп қалады. Шамасы, күйеуіне айтайын деп, көмейіне іркіп жүрген бір сыр бар ма, қалай? Сол сырды қалай сыртқа шығарудың ретін таппай қиналған, шарасыз жанның қалпы байқалады. Бүгін төсекке жатқаннан кейін де, шырмауықтай оратыла кететін күндегі қызу құштарлықтан бой тартып, салқын сабыр танытты.

— Демежан, осы сен нешеге келдің? — деді бір заматта баяу тіл қатып. Демежан жымыып күлді.

— Сен не, Олжабайдың орнына енді мені сөйлетейін дедің бе?

— Жоқ, шын айтам. Сұрағыма жауап бер.

— Ал жарайды, отыз екіге шықтым... Қартайып қалды деп ойлап па едің мені?

— Қартайсаң мен саған мұндай сұрақты қояр ма едім. Сен әлі жассың ғой, — деді Бибі тақ бір мұның жастығына өкінген адамдай.

— Иә, не боп қалды? Айтсайшы, кісіні күпті қылмай.

Бибі біразға дейін үндемей қалды. Қырынан аунап түсіп, шалқасынан жатқан Демежанның кеудесіне қолын артты.

— Мен саған бір сөзді көптен айта алмай іркіліп жүрмін... Сен мені дұрыс түсін, Демежан. Ашуланба... Саған енді уақыт оздырмай тоқал алу керек.

— Тоқал? Мәссаған! — Мұндайды күтпеген Демежан сасып қалды. Аузына қапелімде сөз түспей: — Сен не, түсіңнен шошыдың ба? — деді жастықтан басын көтере беріп. — Байына тоқал ал деп жалынған қатынды сенен көрдім.

— Жоқ, сен өйтіп қалжыңға айналдырмашы. Осы бір ой мені көптен бері мазалап жүр. Мен сенің бақытыңды жандыра алмадым ғой... Артыңнан еретін тұяқтың қамын ойла, — дегенде Бибінің үні қалтырап кетті.

Әйелінің көзінен қат-қат тамған жасты Демежан қараңғыда көре алған жоқ.

— А-а, сенің ойың арыда жатыр екен ғой, — деп жастыққа қайтадан бас қойды. — Өзің білесің, мен онша балажан адам емеспін ғой. Менің басқа уайымым да жетіп жатыр... Кейде осы жүрген жұрттың бәрі менің балам сияқты болып көрінеді.

— Ол айтқаның дұрыс қой. Бірақ баласыз үйдің күні құрсын да... Бала керек адамға. Бала болғанда, ешкім аузына салып үйретпей-ақ, «Мен — Демежанның баласымын» деп өздігінен айтатын, сенің өз қаныңнан жаралған бала керек. Кім біледі, құдайдың рақымы түссе... Егер екінші әйелін бір «шикі өкпе» тауып берсе, мені күндестік жасайды деп ойлама. Мен оны өмір бойы төбеме көтеріп жүруге бармын.

«Апыр-ай, мынау тіпті шындап барады ғой, — деп ойлады Демежан, — әлде абысын-ажын арасында мұны табалап, ширықтырған біреу бар ма екен? Немесе әйел затының өз назын өткізгісі келген көп еркелігінің бірі ме? Не болмаса, осының не ойлағаны бар деп, мені өзінше сынаған түрі ме?» Осы соңғы ойдың әуенімен:

— Әлгі «жан қимақ болса дағы, жар қимақ жоқ» дейтіні қайда? Сен мені, шынымен-ақ, біреудің құшағына қия саласың ба? — деп әйелін бауырына тартып құшақтамақ болып еді, Бибі ырқына көнбеді.

— Қойшы, жаным... Егер мені жәй нәпсінің құлы, жар төсегін қорыған көп ақ жаулықтың бірі деп ойласаң, ренжимін, — деп Демежанның қызу аптығын тез басып тастады. — Жастық шақ басымызда қанша тұрар дейсің. Ол да көрген түстей өтер де кетер бір күні. Ажарыңнан, базарыңнан айырып, кәріліктің де ауыл-үй қонатын кезі болар... Ұрпақ, тұяқ деген, міне, сол кезде керек адамға. Сол шақта сенің өзегіңді өкініш жайлап, аһ ұрып қапалануың мүмкін ғой. Бірақ ол кезде тым кеш болады ғой, жаным... Дұшпаның да аз емес. Күндердің күнінде солардың бірі болмаса біреуі баласыздығыңды бетіңе салық етіп, табаламас дейсің бе. Шындықтың жүзі қашанда өткір, қиып түсер қылыштай. Өзгеге дес бермесең де, осы бір мініңді айтқанда, сен лажсыз тоқтарсың...

– Бибі, Құдай тілеуіңді берсін, Қойшы енді! — деп жалынды Демежан бұдан ары тыңдай беруге дәті шыдамай.

– Жарайды, сөзімді бөлмеші, ағатай. Ар жағын тыңдашы... Сен тумысыңнан Үстем жаралған жансың. Өмірде де жүзің жарық, ештеңеден кемдік көрмей, Үстем болып өтуге тиіссің. Мен сенің тауың шағылып, меселіңнің қайтқанын, дұшпаныңның табасына ұшырап, жертезек болғаныңды көргім келмейді, жаным... Егер екі дүниеде мен разы болсын десең, осы тілегімді орында. Айтшы: орындаймын деші!

Демежан тіл қатқан жоқ. Арыстай кеудесін көріктей керіп, терең тыныс тартты. Бұл дүниенің шер-шемен, қайғы-мұңынан қалай құтылуға болар екен? Әй, бұл тірлікте құтылу жоқ шығар. Жетекке жүрмей жер табандап, білек талдырған берекесіз елдің гөй-гөйі анау: соларды бір сәт болса да ұмытып, өзіңнің кішкентай қуысында жан шақырайын десең, от басыңның тірлігі мынау... Қайда барып паналауға болады?

– Неге үндемейсің? Бірдеңе айтсайшы, — деді Бибі оны кеуде тұсынан баяу сілкілеп.

– Не айтайын? Құдайдың бермесіне адамның амалы қайсы? — дегенде Демежанның даусы қаттырақ шығып кетті. — Ал тоқал алдым дейін, оның етегінен жарылқай қоярын қайдан білдің? Егер қатыгез тағдыр тағы да шөміштен қысқанын қоймаса, кілең қысырақ баққандай, нағыз масқара сонда болмаймын ба? Осыны ойладың ба сен?

– Ол жағын уайымдама. Не бопты, Құдай бірдеңе берер, — деді Бибі ыстық демі бет шарпығандай болып. — Кінә менен болып жүр ғой, жаным... Жасымда ұлша киініп, ашық-шашық жүрген, еркек-шора сорлы емеспін бе мен. Сол бетімде еркек болып неге кетпедім екен?! Бір шүйкебас алшы: тіпті көзі соқыр, аяғы ақсақ болса да бірдеңе тапсын... Жақында осы ауылға келген дуанаға бал аштырғанмын. Сол бәрін қолмен қойғандай айтып отыр: «Күйеуің екі некелі болады екен. Екінші әйелінен ай мен күндей бір ұл, бір қыз сүйеді екен» дейді.

Демежан еріксіз күліп жіберді.

– Әй, Бибі-ай, кейде бала сияқтысың-ау. Дуана мен тәуіптің сөзіне сеніп жүрген... Жарайды, ұйықтайық. Қажет болса қатынды да алармыз. Қос қатын алған қазақтың алды-арты мен емеспін ғой. Тек өмір болсын де... Кейде мен жасыма жетпей, ерте өлетін сияқты бір

сезімде жүрем. Осынау аядай дүниеде мен сыятын орын жоқ сияқты көріне береді.

— Құрысын, айтпашы ондайды, — деп Бибі бәйек болды. — Ал менің жаңағы айтқанымды Қалжың деп ойлама. Ол — менің бейуақта түн жамылып айтқан имандай зар тілегім...

Осыдан кейін ешқайсысы үн қатқан жоқ. Бірақ екеуі де бірден ұйықтап кете алмай, түннің бір уағына дейін дөңбекшумен болды. Айнала-төңірек құлаққа ұрған танадай жым-жырт. Анда-санда ауыл сыртындағы тоғайдан жылқышы құс ысқырып, сонымен жарыса оқта-текте тау көкегі сұңқылдайды. Өздерінше, тіршілікті мадақтап жырлағаны ма, немесе осынау өмірдің қысқалығын сезіп, шер төгіп зарлағаны ма, кім білсін. Соның бәрін де жайлау түні қараңғылық құшағына алып, қымтана түседі.

IV

Осылайша, жайлау тірлігі қыза түсіп, қайғы мен қуаныш кезек алмасып жатқан бір күндері Демежан ауылына жан-жақтан қонақтар келе бастады. Қазақта «Үлкен үйдікі — ортақ, кіші үйдікі — бұлтақ» деген сөз бар. Әлде сол сөзге жүгінгені ме, немесе бұл ауылды біреу мойындаса, біреулер әлі мойындамай жүр ме, әйтеуір алыстан келген сый кісілер де, ауыл арасының қымыз аңдыған қыдырмашылары да көбінесе Керімбайдың өз аулына ошарылып, бұл жаққа бұрын ат басын бұра бермейтін-ді. Бибінің әдейілеп тіккен қонақ үйі ілуде бір болмаса, көбінше-ақ бос тұратын. Енді, міне, соның есесін қайырғысы келгендей, тұс-тұстан жас қонақтар құйыла бастады.

Осыдан бірер күн бұрын, әнеугүнгі уәде бойынша, қасына екі-үш жолдасын ертіп, Шәуешектегі татар мырзасы Ыбырай келіп түскен. Бұлар қоржындарына салып, мойындарына асып алған гармонь, скрипка, мондалин сияқты асай-мүсейі мол, өздерінше бір қызықтап еді. Бұл өлкеде бұрын естілмеген татар жырын шырқап, әндете, гулете келді. Мұның сыртында жайлаудағы елге базарлық деп, бір атқа бөлек артып алған қант-кәмпит, өрік-мейізі тағы бар. Ыбырай келе салысымен ауылдың қатын-қалашы мен бала-шағасына сол базарлығын үлестіріп, алғашқы күні-ақ осындағы көрі-жастың сүйіктісіне айналып кетті.

Бүгін солардың үстіне төстегі Төртуылдың бір топ жігіт-желеңін ертіп, Сымайылдың Күдерісі келіп қосылды. Демежан ауылға оралды дегенді естіп, әдейі сәлем бере келіпті. Өздерінше баяғы заманның сал-серісіне еліктеп, әлем-жәлем киінген, шетінен әнші-күйші өнерлі топ. Бұлар Қаражалдан шыққан беті жол-жөнекей Қайрақтыны басып, Шөтік ішін аралай келген екен, сол елден Қызылбаланың

Ысқағы ілесіпті... Сөйтіп, біркелкі марғау тірліктен іштері пысып, той-думан аңсап жүрген Демежан мен Бибі аяқастынан Өнерпаз, жас Қонақтарға жарыды да қалды.

Күдерінің жасы бұл күнде он сегізге толып, ел аузына ілініп қалған кезі еді. Кеше бүкіл ел ардақтаған Қара шаңырақта, көрі зәңгі Сымайылдың орнын жоқтатпай, өз қатарына сыйлы, жақсы азамат болып өсіп келеді. Бірақ әзірше арқасына ер батып, ауыр жүк арқалай қойған жоқ. Әлі де болса бозбалалық, жастық дәуренмен қоштаса алмай, қайда той-думан, өлең-жыр болса сол жерден табылып, серілік құрып жүрген жайы бар. Өзінің домбыраға қосылып, бебеулеп тұрған бір сыдырғы даусы, жанынан өлең шығаратын бір қақпай ақындығы да бар екен. Қала мырзасы Ыбырай мен дала серісі Күдері бір-біріне бап қосылып, бұл ауылда жақсы табысты. Үлкен ақ үйде, мол дастарқан бастарында қазақ әні мен татар жыры кезек шырқалып, жайлаудың тынық аспанында тынбай қалықтады да тұрды.

Демежан мен Бибі Өнерпаз жастарды бірнеше күн бойы жібермей, жақсы қонақ етті. Өз алдарына жеке ауыл болғалы күтіп алған алғашқы қонақтары болғандықтан, өздерінше ырым етіп, бірінші күні қысырдың тайына бата жасатқан. Содан ары жалғасқан мол дастарқан күндіз-түні бір жиылған жоқ... Демежан осы топтың ішінен тек бір адамды ғана ұнатыңқырамай қалған. Ол — Қызылбаланың Ысқағы. Қанша бауырына тартайын десе де, жүрегі құрғыр иімей, әлдебір бөтендікті сезінеді.

Ысқақ — қазір жиырма бестерге келген, үйлі-баранды, ересек жігіт. Бұл да әкесі секілді орта бойлы, қызыл шырайлы, жанары шатынап тұратын, алакөздеу азамат болып өсіпті. Соған орай, мінезі де тым шадыр, әпербақан, жанжалға жуықтау ма, қалай? Кейінгі кезде қытайша тіл үйреніп, қаладағы ұлықтарды жағалап жүреді. Қалада Шихалдайдың қасынан бір-екі рет көргені бар. Ондайда Демежанға жоламай қашқалақтап, із жасырған болады. Соңғы бірер жылда зәңгінің шабарманы болып, аз ауыл Шөтікті «қырып» кете жаздап, шулатып жүреді екен деп те естіген. Ал оның мына жастар тобына қалай қосылып қалғаны белгісіз.

Демежан Ысқақты іштей ұнатпаса да, ауылына келген қонақ болған соң, сырттай сыр алдырған жоқ. Бар зейіні татар мырзасы Ыбырай мен өзінің жақсы көретін інісі Күдеріге ауды да, біраздан кейін оны мүлде ұмытып кетті. Ыбырайдың қасында гармоньшы, жыршы жігіт Зәки мен Рифхат деген скрипкашы бар. Зәки шарға бойлы, қаршығадай ғана шымыр жігіт екен. Оның кіп-кішкентай кеудесіне соншалық зор дауыстың қалай сыйып тұрғаны таң қаларлық еді. Кейде бір қымызға бөрітіп алған тұстарда, гармоньды

Құлашын кере Құйқылжытқанда, Қос тілді Қара гармоньның карталары Үзіліп, екі басы екі Қолында кететін шығар деп ойлайсың. Сол гармонь үнімен мінсіз жымдасып, кейде шырқап, кейде Үздігіп шығатын Әсем сазды дауыс Қандай! Жайлаудың тынық кештерінде «Ғалия бану», «Бала мискин», «Сандуғаш», «Сарман» тәрізді татардың халық әндері тау-тасқа жаңғырығып, дүние бірнеше күн бойы күйсандықтай күмбірледі де тұрды.

Татар әуені бұл елге бұрын көп тарай қоймаған, таңсық нәрсе. Бірақ, ешкім жатырқаған жоқ. Қайта Зәкидей жез таңдай жыршының, айтуында бітімі бөлек, бөгде өнерді жұрт тез ұғып, тез бауырласып кетті. Әлде кең сахарада етек-жеңі жиналмай тым алыстан, шырқау биіктен қайрылатын, көбінесе Қам-Қайғысыз салқар-сал тірлікті жырға қосатын қазақтың төл әндеріне Қарағанда, шер-мұңға, шемен-сырға тұнып тұрған татар өлеңі халықтың дәл осы тұстағы көңіл ауанына дөп келді ме екен, әйтеуір тыңдаушысын бірден баурап әкетті. Кеш батса-ақ төңіректегі ауылдардың қыз-қырқын, жігіт-желеңі осылай қарай ағылып, сауық-сайран түннің бір уағына дейін толастамайтын болды.

Бұл күндері ауыл сыртына алтыбақан құрылып, жарық айлы түндерде қазақтың өз әндері де аз айтылған жоқ. Әсілі, Төртуыл ортасы өнер оздырып, ән түзеген, бәлендей сауықшыл ел саналмайтын. Күдері сияқты ән мен жырдың соңына түскен бірен-саран өнерпаз жастар осы бертінде бой көрсетіп жүр. Бұлардың да айтып жүргені — көбінесе Арқадан ауысып келген әндер. Небір жақсы әндерді Қоянды жәрмеңкесіне мал айдап, сауда істей барған жүргіншілер үйреніп қайтады. Сондай жолдармен бұл өлкеге соңғы жылдары атақты Біржан сал мен Ақан серінің, Үкілі Ыбырай мен жаяу Мұсаның әндері де жете бастаған... Биыл солардың қатарына жаңа бір жас өнерпаз қосылып тұр.

Мына іргедегі шекараның ар жақ босағасынан, Мұқаншы, Көктұма бойынан тағы бір жас пері шыққан көрінеді. Руы — Арғын, Найманға жиен деседі. Аты-жөні — Әсет Найманбайұлы... Қазір жасы жиырма беске толып, нағыз жалындап тұрған шағы дейді. Өткен жылы Барлықтағы Мәмбет ішіне келіп қайтқан екен, жайлаудағы қалың елді әнмен «қырып», естерінен тандырып кетіпті. Сол Әсет:

«Арғынмын, атым Әсет арындаған,

Ақын боп ән сала ма дарымаған?» —

деп, өзінің ата жұртын, бойындағы тасып-төгілген өнерін айтып, бір шалқыса;

«Тауықпын тары терген Найман шалдан.

Найман ел, айың туды маңдайшадан...» —

деп, өзінің нағашы жұртының да аруағын асырып, жасырмай жариялап жүретін көрінеді. Биылғы жайлау үстіндегі елдің гу-гу еткен әңгімесінің бірі сол Әсет туралы еді. Бұл маңайда оның өзін керген әлі ешкім болмаса да, ақынның атағы бұл елге өзінен бұрын жетіп жатқан. Ғашықтық, жастық сырын жария ететін «Мақпал», «Ардақ», «Қаракөз» әндерімен бірге бұл төңірекке ақынның атын әсіресе қатты шығарған дүниесі — «Әсет пен Ырысжанның айтысы». Бұл айтысты Күдері жақында біреуден жазып алып, домбыраға қосып жатқа айтып жүр екен. Жастар жиналған отырыстарда сол сөз сайысы сан рет қайталанып, ауыздан-ауызға көшіп жатты.

Демежан өз ауылында басталған ойын-тамашаны тежемей, жарты ай бойы сауық құрды. Өнерпаз жастар ортасында Бибінің де көңілін көтеріп, езі де дүниенің кір-қоқысынан тазарғандай бір серпіліп қалып еді. Бұл күндері Демежан қасындағы өнерлі жастарды маңайдағы дәмелі қыз-жігіттер өз ауылдарына шақырып, жайлау қызығын одан ары жалғастыра түскен. Бұрын мұндай жыр-думанға бой ұра бермейтін Керімбайдың өзі де жас қонақтарды үлкен ауылға шақыртып, бірер күн солардың өнерін қызықтады... Сонымен биылғы жайлау үстін жас дауысқа, ән мен жырға бөлеген қадірлі қонақтардың қош-қош айтып, тарайтын мезгілі де жақындап еді.

Қызылбаланың Ысқағы желіккен жастармен бірге әулігіп жүре бергісі келмеді ме, әлде Демежанға көрсеткен қыры ма, осыдан бір апта бұрын рұқсат сұрап, өз аулына қайтып кеткен. Оның әлде бір тығыз шаруамен жүргені рас болды. Аттанар алдында Демежанды оңаша шығарып, өзінің әдейі келген бұйымтайын айтты. Ысқақ мансап сұрай келіпті: Аз ауыл Шөтіктің қазіргі зәңгісі Желдібай деген біртоға, момын кісі еді. Соны орнынан түсіріп, зәңгілікті маған алып беріңіз деп, қатты қадалып отыр. Бірдемеге шұғыл кіріскенде шырайы сұрланып, екі көзі шоқтай жанып кетеді екен. Осы жолы сұрағанымды бересің, не ағайындықтан кетісеміз деп, салмағын сала, аманатын арта келген адамның сиқы.

Демежан таңданып қалды. «Осылар бесіктен белі шықпай жатып, шен-шекпенге неге сонша құмартады екен?—деп ойлады ішінен. — Сонда не істемек? Халқына қандай өнер шашпақ?» Сол ойын ақыры сыртқа шығарды.

— Ал, Ысқақ, сен ертең зәңгі болдың делік. Сонда не істемек ойың бар? — деді оның шеке тамыры білеуленген, шұғынықтай күрең

жүзіне қарап отырып. — Сол елге ала-бөтен істейтін жақсылығың, мазалап жүрген мақсатың бар ма?

Ысқақ сөз төркінін түсінбеді ме, таңданғандай мұның бетіне ажырая қарады:

— Не істеуші ем? Сол Желдібайдың атқарып жүрген шаруасы менің де қолымнан келеді. Қайта оған қарағанда, менің білімім, хат сауатым бар.

— Білім, сауатын да, пысықтығын да жетіп тұр, оған дауым жоқ. Алып кел, шауып келге жарайтын жігіт толып жатыр қазір... Бірақ біздің халыққа қазір не керек? Соны білесің бе? Осы елдің жыртығына жамау, талған өзегіне талғажау бола аласың ба?

— Алдымен қолыма билік беріп көрсеңізші. Сонан кейін сынап байқарсыз, — деді Ысқақ сызданыңқырап. — Шихалдай қарсы емес... Тек үкірдай мен сіздің келісіміңіз болса жетіп жатыр.

Бұлар үй сыртындағы көгалда малдастарын құрып, оңаша отыртан-ды.

— Халдайға жағу — халыққа жағу емес қой, шырағым, — деп Демежан етегін қағып тұрып кетті. — Билік екі жүзді қылыш сияқты, оны ұстай білетін адам болмаса: не өзі арандайды, не елді арандатады.

— Бәсе, осылай деріңізді біліп ем... Біліп ем! — деп Ысқақ та қанын ішіне тартып, орнынан тұра берді. — Кісі кейде ағайыннан береді деп сұрамайды, бетін ашып алу үшін әдейі сұрайды. Міне, бетіміз ашылды... Сенгеніңіз — Ши-амбы ғой. Ол да мәңгі тұрмас. Мың асқанға бір тосқан табылар.

— Дүниені мүйізімен тіреп тұрған көк өгіз сен болсаң, қайтейін, менің үстіме тастап жіберерсің, — деді Демежан да райынан қайтпай. — Шихалдайына айта бар: ши арасынан су жүгіртіп, ел ішіне бүлік салғанын қойсын. Бұл елге қандай зәңгі керек екенін Шихалдай шешпейді, халық шешеді.

Арадағы әңгіме осымен бітті де, Ысқақ сол күні қош айтпастан аттанып кетті. Ішіне қара қазандай кек жинап, жауласып кеткені белгілі. Сонымен тағы бір бүлік басы, айықпас араздық жон көрсетті. Таразының халдайлар жақ басына тағы бір тастың түскені анық...

«Демежан менен тәуір қызметті қызғанады. Зәңгілікке қолы жетсе, кейін үкірдайлық орынға таласады деп қорқады, — деп ойлады Ысқақ былай шыға бере. — Біздің қазақты көктетпей жүрген — осы қызғаныш, осы іштарлық қой... Өзінше, артына қарамай,

Шихалдаймен тіреспек. Қарай гөр... «Ажалы жеткен тышқан мысықтың құйрығын шұқып ойнайды» дегеннің кері де мұныкі. Осы бетім дұрыс. Мен мұнын артына Шихалдайды салып көрейін. Халдайлардың бетін бері қаратып алсам, қара қазақ қайда барады?»

Ал өзі осы сәтте Демежанды атарға оқ таппай, керемет жек көріп кетті. Ысқақ оны бұрын да жек көретін. Тіпті Демежанның әлі беті-жүзін көрмей тұрғанда, оған бала кезінен-ақ жауығып алған. Олай болуына осы жүрген ел кінәлы, өз әкесі Қызылбала кінәлы... Бәрінің де аузының суы құрып, мақтайтыны — Демежан. Екі сөздерінің бірінде «шіркін, Керім-байдың қаладағы ұлы-ай! — деседі. — Ұлықтың оң қолы, Ши-амбының оң тізесін басып отырған ең беделді көмекшісі екен, — деседі. — Тусаң солай ту, ұл боп ту... Ел үшін еңіреп тұған азаматым, асыл затым — сол Демежан! — деседі. — Ертең ел тұтқасын ұстап, бүкіл қазақты билейтін де сол Демежан болады» деседі... Аяғын қылдан тайып кетсе, сол Керімбай баласын үлгі етеді. Әкесі Қызылбала қит етсе Демежанды айтып, мұның миын шұқиды. Демежанның қасында басқалар бейне адам емес, жай бір жем теріп жүрген жәндік сияқты...

Ысқақ мұндай сөзді осыдан көп жыл бұрын тіпті бала күнінен естіп келеді. Демежан туралы көп айтылатыны сонша, бұл оған басында сырттай жауығып жүрді. Оның қандай адам екенін көрмей-білмей тұрып-ақ қаны қатып қалған. Демежанға зығырданы қайнап, ыза буған кезде: «Әй, сол немені бір көрсем-ау» дейтін. Көрді. Алғаш рет осыдан жеті-сегіз жыл бұрын, түңғыш үкірдайлар сайлауы кезінде көрген... Бірақ іштегі мұзы бәрібір жібімеді. Демежанның білім-беделін былай қойып, сырт тұлғасы өзінен әлдеқайда биік, екі иығына екі кісі мінгендей, нар жігіт екенін көргенде, қаны басына шауып, ішінде алай-дүлей боран соғып өткендей болған. «Иә, жұрттың айтқаны рас екен, бұл барда бізге күн жоқ екен» деп ойлаған ішінен... Сол күннен бастап оны бұрынғыдан арман жек көріп кетті. Жек көру деген аз, қырсық жауым, қызыл көз пәлем осы деп, мүлде өшігіп алды. Сол іштей арбасу, іштей өшігу күні бүгінге дейін созылып келеді.

«Қой, мен бұл бетімде ауылға бармайын, — деп ойлады Ысқақ бір-екі қырқаны асып түскен кезде. — Үйдің іші мені қазір Демежанның аулында жүр деп ойлайды. Осы пұрсатты пайдаланып, мен неге қалаға тартып кетпеймін? Демежанның әнеугүннен бергі айтқан сөзін, істеген қылығын Шихалдайға неге жеткізбеймін?»

Ол, шынында да, солай істеді. Атынын басын кері бұрып алды да, Қараүңгір аңғарын бойлап, Шәуешекке қарай шоқырақтап шаба жөнелді...

Ал Ысқақтың ішінде осындай «ит Өліп» жатқанын Демежан да ішкі бір түйсікпен аңғарғандай болушы еді. Арадағы осы Әңгімеден кейін Өзін біртүрлі жайсыз сезініп жүрді. Бүйрегінде тас байланған адамдай Қабағын кірбең шалып, шытына береді. Дүниеде Өзіңді шын жақсы көретін бір адамның барын сезіну қандай рахат болса, Өзіңді Өлердей жек көретін біреудің жер басып жүргенін мойындау да сондай ауыр еді... Ал маңайында Өзін Қорғап-Қоршайтын, жағаттас адамдардың мүлде аз екенін ойлағанда, көңілі тіпті Құлазып кетті. Рас, Қазір аюдай ақырған әкесі бар Қасында. Сол кісінің ығында жүріп, көп нәрсенің байыбына бара бермепті ғой бұл. Ертең Әкелер дәурені өтіп, Өз басы жаңағы Ысқақтармен алысатын күн туғанда, ең ақырына дейін табаны таймай, Қасында Қалатын кім бар?

Жастар тобы ертең Қайтамыз деген күні, Демежан Күдеріні оңаша шақырып алып, Әңгімеге тартты. Ел ішінің бүгінгі жағдайына, ағайын арасының ала ауыздығына тоқтала келіп, сөз аяғын мұндайда ер-азаматтың алдында қандай мақсат болуы керек дегенге тіреген.

— Сенің Қазіргі Әнің де, сәнің де жақсы-ау, жігітім. Өз еліңе өнермен үлгі шашамын, көзін ашамын дегеніңді де Құптаймын. Шіркін, ел іргесі бүтін болып, уайым-Қайғы жоқ болып, басында Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мамыржай заман тұрса, сән түзеп, сауық Құрғанға не жетсін, — деп аз бөгеліс жасады. — Бірақ дәл Қазір сен маған салған Әніңнен гөрі бір елдің бас көтерер азаматы, соңымыздан ерген іні-серік ретінде көбірек қажетсің... Өзің болсаң күні кеше бүкіл ел ардақтаған Қасиетті Қара шаңырақта отырсың. Осының Өзі-ақ ер жігітке қандай міндет жүктейтінін білесің бе?

— Толық біліп кетпесем де, сезетін сияқтымын, — деді Күдері сәл езу тартып.

— Сезсең тіпті жақсы. Мен саған азамат бол дегенде, білек сыбанып билікке талас, ана Ысқақ сияқты шер құмарың шен-шекпен болсын деп отырғам жоқ. Жігіттің басы сыйлы болса, атақ-дәреже Өзі келіп табады. Ер-азамат ең алдымен адамгершілік, ізгілік жолын Қуса жарасады. Шамаң келсе, Өз еліне зәредей болса да жақсылық жасаудың қамын ойла... Сенің әкең Сымайыл зәңгі, міне, осындай адам болатын. Ол кісінің баяғыда Қайыңбайдың еншісіне мал алуға да, алтын-күміс алуға да Қызықпай, Ши-амбыдан бір тоған су сұрап алғаны қандай көрегендік десейші! Қалай, Қазір зәңгі әперген сол суға егін салып, игілігін көріп жүрген ешкім бар ма?

— О не дегеніңіз, Демежан аға. Біздің ел жер тырмалауға Әбден төселіп алды, — деді Күдері барынша байсалды сөйлеуге тырысып. — Жыл сайын Арқарлы мен Үштөбенің кең жазығына Қырық-елу

қос егін салынады. Мен өзім де биыл екі қос жерге дән септіріп тастағанмын. Қазір егіннің алды екі рет су ішіп, қар суымен ерте салынғаны бас жарып, мойын соза бастады.

Демежан разы боп қалды. Жас жігіт ештеңені ойламай, есерлікпен ел қыдырып кетті ме деп еді. Жоқ, олай емес, шаруашылық жайын да бес саусақтай біліп тұр. Күдерінің жүріс-тұрысы, сөз сөйлеуі өте орнықты, жақсы туыс белгісін танытады.

— Оларың жақсы екен, — деді Демежан өз ойын сабақтай түсіп. — Сол кәсіптен енді айрылмаңдар. Мал сауғаннан жер сауған озатын заман келді ғой қазір. Естіген шығарсың: Боздаққа мен де зәйімке салдырып, егін ектіріп жатырмын.

— Естідім. Қалың ел бұл күнде тек сізді әңгіме қылады, — деді Күдері. — Мен де ел ішіне Ыбырай ноғайды әдейі шақырып отырмын. Ел-жұрт көрсін, озық халықтан өнеге алсын... Оның да түбі біздің жаққа зәйімке салатын ойы бар.

— Мейлі, сала берсін... осы елді отырықшылыққа бастайтын әрекеттің бәрін де құптау керек. Биылдан бастап әр зәңгі елдің ортасына бірден мешіт салдырсақ па деп отырмыз. Сібетеге салынатын мешітті сен өз міндетіне алсаң қайтеді.

— Жарайды. Ыбырай маған шет жағасын айтқан, — деді Күдері. — Ол тіпті «мешіт салсаң, имам жағын уайымдама. Татар молдасының бірін қолынан жетектеп әкеліп беремін», — деп отыр.

— Ендеше, осы шаруаға өзің мұрындық бол. Бәрі де кейінгі ұрпақтың қамы ғой... Бәрі өтеді, бәрі тозады. Егер күндердің күнінде «Күдері мешіті» деген белгі қалса, ең үлкен ескерткіш сол болады, —деп Демежан жас жігіттің арқасынан қағып, көтермелеп қойды.—Беу, айтпақшы, сенің осы келіншек алатын ойың бар ма? Әлде осылай салдық құрып жүре бермексің бе?

Күдері әлденеден қысылғандай, көзін төмен салып, қызарып кетті.

— Соның реті келмей тұр-ау, Демежан аға.

— Неге? Саған лайық қыз жоқ па бұл маңайда?

— Қыз көп қой... Бірақ менің аяғым шырмаулы болып, діңкені құртып тұрған жоқ па. Әкеміз ертеректе біреуге құда түсіп, қалың малын төлеп қойған екен. Көзінің тірісінде ол келінін түсіре алмай кетті ғой.

– Онда не бөгеліс бар? Қалың малы төленсе, қалыңдығың оң жақта бойжетіп отырса, ондай келінді зарықтырмай, алып келмейсің бе?

– Бірақ сол қалыңдығы түскір бүркіттің ұясындай қол жетпес қиын жерде қалып тұр ғой, Демежан аға...

– «Қол жетпегені» қалай? Бермейміз дей ме?

– Береді ғой... Қайын жұртымыз шекараның ар жағында еді, кейін қоныс аударып, Зайсан төңірегіне көшіп кетіпті.

– Сол да сөз бе екен? Ауыл арасы алыстап кетті деп, жетіп отырған жесірімізді қоя беруіміз керек пе? — деді Демежан қызуланып. — Төртуылдың мырзасына қыз бермейтін ол кім екен соншалық? Қай ру еді өздері?

– Жұмық қой. Жұмық ішінде Сайболат. Ол жаққа бару үшін консулдан қағаз алу керек дей ме, әйтеуір машақаты көп. Сол қызды құдайға тапсырып, осы жақтан бірдеңе қарастырайық десем, апам көнбейді.

– Жоқ, бұл болмайды екен. Апандікі дұрыс... Жесірімізді жіберсек, ертең сүйекке таңба түсетінін біліп отыр ол кісі, — деп Демежан енді әлденеге бел байлағандай істі жеделдетіп жіберді. — Айтолқын апам, ауылдағы басқа үлкендерге менен сәлем айт: амандық болса осы күзде құдаларға барып, келінді алып қайтамыз. «Әкесі болса өлді, жетім бала жесірін іздей қоймас» деп құдалар жағы әдейі созып жүрген болды ғой, шамасы. Ерегескенде, бас құда боп соларға өзім барамын.

– Әлгі рұқсат қағазды қайтеміз?

– Оған қам жеме. Консулмен сөйлесіп, қағаз әперуді мен-ақ мойныма алайын.

– Рақмет, Демежан аға! — жас жігіттің өңі кіріп, иығы көтеріліп қалды.

– «Рақметті» қоя тұр. Оны кейін келіншек алған соң айтасың ғой, — деп Демежан көңілдене күлді.

Сол күні Бибінің отауында соңғы рет отырыс жасап, қоштасу кешін өткізген жастар ертеңінде жан-жаққа тарайтын болды. Ыбырай қасына ерген жолдастарымен Шәуешекке қайтса, Күдері өз нөкерімен тау қырқалап, Қаражалға қарай тіке тартпақ. Күдері мен Ыбырай осында келгелі бір-біріне қатты бауыр басып, достасып кетіп

еді. Күдерінің еркіне салса, Ыбырайды осы жолы өз еліне ертіп кетпек болатын. Бірақ татар мырзасы Қалада тығыз жұмыстарының барын айтып, зорға рұқсат алды.

Демежан дәл жүрер алдында бұл екі жігіттің әрқайсысына бір-бір ат мінгізген.

— Сен де бір атанын баласы едің. Сөге жамандамай, нағашы жұртыңа разы боп қайт, — деп Ыбырайды қолтығынан алып өзі аттандырды.

— Рақмет, Демежан әпенді. Бибі жеңгей мен сіздің алдыңызда бек қарыздармын. Қандай құрмет, қандай сый көрдік сіздерден... Енді шаһарға келсеңіз, басқа жаққа бұрылмай, тура біздің қораға түсесіз, — деп Ыбырай да ризашылығын айтып тауыса алмай жатыр.

Бұл кезде Күдеріні қоршаған жастар ортасында Бибі жүр еді. Аттанарда жас жігіттің шылбырын өзі ұстап, күміс ер-тоқымды күрең жорғаны көлденен тарта берді.

— Асыл қайным-ай, жанымыз жабырқап, жүдеу тартып жүрген кезімізде, әніңмен, сәніңмен келіп, ағаң екеумізді бір сергітіп кеттің-ау... Қайда жүрсең аман бол, айналайын, жолдасың қызыр болсын! — деп қолтығынан демеп атқа қондырды.

Күдері де осынау аға-жеңге, дос-жаранмен қоштасар қимас сәтте томағасын алған бүркіттей дүр сілкініп, шын шабыт үстінде тұр еді. Ат үстіне қона бере, бөгелместен бір ауыз өлең айтты:

Қуаныш — құйып өткен ол бір нөсер, Бұл дәурен баста тұрмас, әлі-ақ көшер. Бибідей асыл жеңге ақ тілеуі — Болса екен қайнысына тұсау кесер!

Күдері осыны айтқан соң көп кідірген жоқ. Күрең бестісін тайпалтып, топ алдына түсті де, ауыл сыртындағы көк жотаны бауырлап, шығысқа қарай тартып бара жатты. Былай шыға бере өнерпаз топ тағы бір ән бастаған болар, үй сыртында әлі де тарамай алағызып тұрған жұрттың құлағына еркелеген бір әсем саз жетті. Қосылып айтқан көп дауыс тау-тасқа жаңғырығып, алыстан жеткен сағыныш сарынындай жүрек сыздатады. «Ардақ» — Әсеттің Ардағы.

Жайлауға ел қондырып, қозы сойып, Күн бар ма Ардақжанмен табысатын, —

деген қайырмасы үздік-создық, талып жетіп тұр.

Жүргіншілер бел асып, көрінбей кеткенше, ауыл адамдары көз жазбай қарап тұрды. Бұл өмірдің әні де, сәні де сол сауықшыл жастармен бірге кетіп бара жатқандай, ұзатып салушылар әлден уақытта ес жинап: «Е, шіркін дүние, уайым-қайғыны ұмыттырған аз күнгі қызық-думан да артта қалды-ау ақыры» десіп, құлази күрсініп, үй-үйлеріне тарап бара жатты.

V

Қырық күн шілде аяқталып, жайлау сары жұрт бола бастаған мезгілде қазақтың «ұзын құлағы» тағы бір жайсыз хабар жеткізді. Қыр елінен алынатын алман-салықтың жаңа түрлері шығып, қаладан соны жинайтын арнаулы адамдар аттанған көрінеді.

Бұл хабар көшпелі қауымға жұт жылы қыбыладан соққан ақ түтек бораннан кем әсер еткен жоқ. Соның өзінен гөрі алыстан жеткен дүмпуі, алып қашты дақпырты арқаны аяздай қарып, ел сүрепетін ұшырып жіберді. Ауыл арасы гу-гу әңгіме:

- Ойбай, «қара шығын» дейтін пәле шығыпты дейді...
- Малының бар-жоғына қарамай, қарайып жүрген халықтың бәріне түндік басы салық түсетін болыпты.
- Әлдеқашан сойып жеген, жұттан өлген тышқақ лағына дейін хаттап-шоттап, орны жоқ малға да қан бажы төлететін көрінеді.
- Айналайын өкімет-ай, әйтеуір алуға келгенде, ат қойып, айдар тағуға шебер-ақ қой...
- Салық жинайтындардың қасында аламан әскері бар екен, бермегеніңді күшпен тартып алады дейді.

Осындай алып қашты әңгімелер нәсер алдындағы дауылдай талай үйдің түндігін желпілдетіп, шаңырағын шайқалтып бір өтті. Осыдан арада он шақты күн өтер-өтпесте, «құлақ естігенді көз көреді» дегендей, жайлаудағы елге салық жинайтындардың өздері де келіп қалып еді.

Демежан бұл хабарды Сарқырамадағы Құтымбет жайлауында жүріп естіді. Осында әкесінің жұмсауымен көптен шешілмей жүрген бір дауды бітіру үшін келген-ді. Бұл да оңайшылықпен шешуін таптырмайтын, ұшы-киыры жоқ лаңның бірі. Төртуыл іші бұрын ұрлықтан таза сияқты еді, ақыры ол да жеті ағайынды жұттың бірі боп келіп, түп етектен ұстаған секілді... Көктемде жоқ қарап жүріп, құрамыстың үйіне қона алмай, оны айыпқа жығып кететін жұмықтың шалы бар емес пе. Солар жоғалған жылқысының өкше

ізіне түсіп жүріп, ақыры осы елдің ішіне әкеліп індетіпті. Даулайтыны — ұсақ-түйек тай-байтал емес, сайдың тасындай іріктелген он екі жылқы. Жайлауға шығарда көшке мінеміз деп ауыл маңында ұстап отырған сәйгүлік аттары бір түнде ұшты-күйді жоқ болып шыққан. Сол жылқының ізі Төртуыл ішінен, онда да анау-мынау емес, осы елдің бетке ұстар, белді бір азаматы Байсеркенің аулынан шығып отыр.

Бұл — баяғы Отыншының асында Керей палуаны Қарашты жығып, Төртуылға абырой әперетін атақты Байсеркенің өзі... Басында Демежан сенбеген. Байсеркеге әдейі жабылған жала шығар деп ойлап еді. Шамасы келсе бұл жаладан ел ішін арашалап, аулаққа қуып тастау жағында болатын. Бірақ соңында сойдақталып жатқан ізден, даусыз дәлелден бұлтаруға келмей қалды. Масқара болғанда, жоғалған он екі аттың бірі — кекілінің астында танадай ғана төбелі бар жирен жорға Байсеркенің қорасынан табылып отыр. Байсерке оны Дөрбілжіндегі бір бай кірекештен сатып алдым деп, өзінше бұлтарып көріп еді, бірақ мал иесі онысына көне қоймады. Жирен жорға — құлын күнінен қолда өскен, баласының бәсіресі екен. Аттың таңдайындағы басқа ешкім байқамаған түймедей қалыңа дейін, тай күнінде тамағына сақау шығып, соны жарғаннан қалған болымсыз тыртығына дейін танып, мойнына мөлдіретіп қойып берді... Танығаны бір ат болса жарасы жеңіл ғой, Жұмықтың жырынды шалы теріскейдегі Мұрын ішінен басқа жылқының да ізін шығарып келіп отыр. Олардың да өкше ізі Байсеркеге келіп тіреледі.

Енді ақталатындай ештеңе қалған жоқ еді. Демежан мен Көксеген ортаға алып, екі жақтап қысқан кезде, Байсерке ақыры шынын айтты. Көктемгі көші-қонның әлегінде жүрген Жұмықтың көш аттарын тиіп алып, бір түнде Мұрынға өткізіп жібергені рас екен. Соған қарағанда, Мұрынның ұрыларымен көптен байланысы бар секілді.

— Амал қанша, «сауысқан сақтығынан өлмейді, сұқтығынан өледі» деген осы! Жирен жорғаны жүрісіне қызығып, қолымда ұстап қалып едім... Тұтылған жерім осы болды, — деп Байсерке бармағын шайнады.

Осыдан кейін Жұмықтың малын алдына салғаннан басқа не шара бар. Ұрланған он екі аттың басына қосар, құйрығына тіркеу айыбымен, Байсерке жиырма төрт жылқы төлейтін болды. Оған өткен қыстан жұтап шыққан аз ауыл Бөрінің шамасы келмейтін болғандықтан, ағайын-анжы жылу қосып, бүкіл Қараменде бөліп төледі. Шығынға шыққан бір үйір жылқы ештеңе емес-ау, Төртуылдың ұры атанғаны жанға батады. Қара күшпен болса да ел намысын қорғайтын азамат деп, Демежан бұрын Байсеркені сырттай

мақтан етуші еді. Енді, міне, тағы бір үміті селге кеткендей, көңілі құлазып қалды.

Осы дауды бір жайлы етіп, енді елге қайтам ба деп отырғанда, артынан ат сабылтып, Керімбайдың шабарманы Рақымбай келіп жетті. «Ауылға салық жинайтындар келіп жатыр, тез қайтсын» деп Әкесі сәлем айтыпты. Демежан бөгелген жоқ, сол күні-ақ Рақымбайға ілесіп, Ойжайлауға қарай бет түзеді.

Елге келсе, шынында да, Керімбай аулының үсті ас беріп жатқандай опыр-топыр. Қаладан келген ұлықтарға арнап, бірнеше үй тіктіріпті. Зәңгі, старшын, елубасы дегендер түгел сабылып осында жүр. Сойыс қамдап, лау аттар дайындап, аяқтарының ұшымен басады. Демежан алдымен Әкесіне келіп жолықты. Керімбай біраздан бері белінен шойрылып, ешқайда шыға алмай ауырып жатқан-ды. Қат-қабат түсіп жатқан салық онсыз да тозығы жеткен елдің тобақазығына тақайтынын сезсе де, істер айла таппай, үкірдай Әбден торытып отыр екен.

– Өзің барып сөйлеспесең, мен ештеңе түсінбедім. Өкіметтің дәл бұлайша бірден аяздай қысып кететін жөні жоқ еді, — дей береді әлсін-әлі.

Баласынан Байсерке жайын естігенде, Керімбай жаралы жолбарыстай ыңыранып, одан арман ызаға булықты.

– Төртуылға ендігі жетпегені ұрлық еді. Жұмыққа қанды мойын ұры атанып, жығылып келдім десейші... Былайша тақымға салып, күш бермей кетуге болмады ма?

– Оған келтірмеді ғой, көке. Жылқының ізі сойдақталып аулыңа кеп отырса, қалай ғана көз жұмбайға саларсың. Тек пәленің алдыарты осымен тынсын деңіз.

– Қап, мына белі құрғырдың қозғалтпай жатқанын көрдің бе?! Әйтпесе әлгі Байсерке құды көкала қойдай, көк торғайдай етіп, дүреге бір жығып алу керек еді...

Демежан енді Әкесінен шыққан бойда, аулаққа тігілген төрелер үйіне қарай бет алған. Ауылдың сырт жағына екі ақ үй, бір қоңыр үй, үйме-жүйме бөлек тігіліпті. Демежан төр жақтағы үлкен ақ үйге барып түсті. Ұзын-ырғасы жеті-сегіз адам ортаға дөңгелек үстел қойдырып, қымыз ішіп отыр екен. Есіктен кірген Демежанды көріп, бірнешеуі орнынан қопандай көтерілді. Араларында бір кезде Шамбы кеңсесінде бірге істеген Дабынтай, Әсенажы секілді таныс

жігіттер де бар көрінеді. Қалғандары — бажы мекемесінің қызметкерлері, атарман-шабармандар. Алдымен ұмтылған Дабынтай:

— Пәлі, бізге көмектесетін кісінің түрін қара! Аулыңа бүкіл Шәуешек көшіп келіп жатса, сенің ел қыдырып кеткенің қалай, жігітім-ау? — деп, бұған соқтыға сөйлейтін ежелгі әдетімен, өзінше әзіл айтқан болды.

— Ештеңе етпес. Менсіз де жағдайларын жаман көрінбейді ғой, — деді Демежан отырғандарға жағалай қол беріп жатып.

Жалпы аймақтық өкіметтен кейін, Шәуешектегі ең беделді, тіректі орын — осы бажы мекемесі. Аймақта қыр қазағынан салық жинап, ең жиі байланыс жасайтындар да — осылар. Дабынтай — қазір сол бажы мекемесіндегі әжептәуір бастықтардың бірі. Демежан мен төрде отырған төрелерді бір-біріне таныстырып, өзінше екі араға дәнекер болып отыр. Демежан туралы айтқанда, әдейі көпшік тастағансып, мұның көп жыл Ши-амбының қолында оқып, тәрбие алғанын, аймақ әміршісінің осы өлкедегі ең сүйікті адамы екенін қыстырып жіберді.

Осы сәт Демеганның көзі есік жақта сары ала қылыш асынып алған біреуге түсіп, таңданғаннан аңырып қалды... Ысқақ па мынау? Иә, дәл соның өзі. Осыдан бір айдай бұрын бұған өкпелеп, көрместей боп кеткен Қызылбаланың Ысқағы... Иығына айқыш-ұйқыш қайыс асынып, басына қарға қауырсынын қадаған шошақ төбелі қалпақ киіп алыпты. Демежан мырс етіп күліп жіберді де:

— Оу, сен Ысқақпысың? Сен мұнда неғып жүрсің? — деді Қапелімде аузына басқа сөз түспей.

— Мені Ысқақ мырза деп атауыңызды сұраймын. Мен қазір үкімет адамымын, — деді ол көзінің етіне дейін қызара түсіп.

— Кімсің сонда? Құдай емес шығарсың...

— Білгіңіз келсе, мен қазір Шихалдайдың шабарманымын.

— Е-е, жөн-жөн... Орныңды енді тапқан екенсің!

Демежан соны айтты да, Ысқақты елеусіз қалдырып, төрдегі төрелермен сөйлесіп кетті. Биылғы алман алудың ережесі қалай екенін, бұл заңды қай жерде кім бекіткенін сұрастырған. Сірә, топ бастығы сол болуы керек, мұның сұрағына Әскери шені бар, егде тартқан, көзілдірікті маньчжур ұлығы жауап беріп отырды. Оның айтуынша, қазақтан бұлайша қос-қабат салық жинау — Құлжадағы жаңжұң кеңсесінен шыққан бұйрық көрінеді. Оның арғы себебі

мемлекеттің қазіргі ішкі-сыртқы жағдайынан туған. Бірақ оқымаған қараңғы халық соны түсінбейтін сияқты. Алым-салықты ауырсынып, қазірдің өзінде арыз айтып келіп жатқандар бар. Сондықтан Демежандай қолында билігі бар, көзі ашық адамдар өкімет саясатын бұқараға түсіндіріп, салық жинауға көмектесуі керек.

— Әй, бұл жолы сіздерге менің септігім тие қояр ма екен, — деді Демежан басын шайқап. — Егер өкіметтің салығы әділетті, ақылға сыйымды болса, одан ешкім де бас тартпайды. Өйткені жер бетінде қарауындағы халықтан алман жинамайтын мемлекет жоқ. Ал мынадай қат-қабат келген ауыр салықты жұртшылық өз еркімен, ың-жыңсыз төлей қояды деп, өз басым кепілдік бере алмаймын.

— Қалайша? Сіз оны неге сүйеніп айтып отырсыз? — деді Маншың төресі бұған көзәйнектің астынан тесіле қарап. Өзі ішкеріден жаңадан келген адам болуы керек. Жергілікті жағдайды біліңкіремейтін секілді.

— Себебі, сіздер жинағалы отырған салық шамадан тыс ауыр, әрі тым әділетсіз. Бүйте берсеңіздер, халықтан наразылық тууы мүмкін.

— Сеніңше, сонда мемлекет Қазақтан алым жинауды тоқтатуы керек пе? — деді Дабынтай бір бүйірден сөзге араласып.

— Неге? Мен әсте олай деп отырғам жоқ. Бірақ менің ойымша, салықтың жарым-жартысын қысқартуға тура келеді. Бір кезде, қазақтар Еженханға әлі толық қарамай тұрғанда, жер майы үшін «сары ноқта» салығын төлеп келді. Ал енді шекара белгіленіп, біздің халқымыз Цин өкіметінің өз тұрғынына айналған соң, «сары ноқта» салығы күшінен қалуға тиіс емес пе. Сіздің бұған айтар дауыңыз бар ма?

— Иә, бұл айтқаныңыз қисынға келеді, — деді ұлық орнынан қозғалақтап.

— Ал бертінде шыққан «шөп бажыға» қазақ қарсы емес. Малынын басына қарай бұдан кейін де төлей беруге мақұл. Бұған енді «қан бажы» дегенді әкеліп қосақтау — мүлде шектен шыққандық деп білемін. Өзіңіз ойлаңызшы, бір жыл ішінде сойып жеген, не жұттан өлген, орны жоқ малға салық төлеу әділет пе? Бұл — кім де болса, қазақ тұрмысын білмейтін біреудің ойлап тапқаны.

— Ал «Қара шығын» ше? — деп қалды ұлық бұл туралы да Демеганның не ойлайтынын біліп алғысы келгендей.

– Шаңырақ басы жиналатын «Қара шығын» да Өкіметке абырой Әпермейді. Кедейдің астындағы жалғыз атын, не сауып отырған жалғыз сиырын сыпырып алғанда, олар топырақ жейді деп ойлайсыз ба? Бұрын қолындағы дәулеті он қараның сомасына толмайтын жарлы адамдардан салық алынбай келген. Меніңше, сол заңды күшінде қалдыру керек.

– Ал сіз айтып отырған орны жоқ малды қазақтар базарға апарып сатып, пайдасын көрді деп ойлауға болмай ма?

– Иә, көшпелі халықтың жылына бір рет, ел жайлаудан түсе, базарға мал айдайтыны рас. Бірақ бәрі емес, кейбір ауқаттылары ғана. Ал қыр елінде, өзіңіз білесіз, мал сатып алатын бір пенде жоқ. Егер алда-жалда сатылған малдан бажы алу керек болса, онда бұл істі Шәуешектегі мал базарында-ақ жүзеге асыруға болар еді ғой.

Алды-артын орап, тұйыққа апарып тыққан дәлелді сөзге маньчжур ұлығы мәнерлі жауап айта алмай, ыңыранып отырып қалды. Тек Әлден уақытта:

– Айтқан пікірлеріңізді теріс дей алмаймын, Демежан мырза. Бірақ бұл жоғарыдан келген бұйрық қой. Біз — сол бұйрықты орындаушылармыз, — деді шарасыздығын білдіргендей екі иығын бірдей көтеріп. — Ертең бірнеше топқа бөлініп, ел-елге аттанайық деп отырмыз.

– Ол жағын өздеріңіз біліңіздер. Мен айтарымды айтып, алдарыңыздан өттім. Мен енді бұл шатаққа араласпаймын. Ертеңгі күні бірдеңе шыға қалса, мына Дабынтайлар менен көре кетуден тайынбайды. Сондықтан мені қалыс қалды деп есептеңіздер, — деді де Демежан қоштасып шығып кетті.

Сол бетінде үйіне келді де, оқиғаның барысын сырттай бақылап, тым-тырыс жатып алды. Жөн сұраған әкесіне де, арыз айтып, ақыл сұрай келген басқа адамдарға да айтқаны мынау болды.

– Ежелден қалыптасқан «сары нөқта» салығы мен «шөп бажысын» төлеп құтылыңдар. Бұл негізінен ауқатты адамдарға түсетін салық қой, одан бас тартуға болмайды. Ал «қан бажы» мен «қара шығынды» төлеу-төлемей ез еріктеріңізде. Мұнысы — ұлықтар тарапынан жасалып отырған көрінеу қиянат, — деген-ді.

Ертеңінде салық жинаушылар төрттен-бестен топқа бөлініп, әр зәңгі елге тарап кеткенін естіді. Демежан үйде жатып, ұлық пен халықтың аңысын аңдып, хабар күтумен болды. Ондағы ойы — халық әлі де болса асаулық танытып, мінез көрсете ме, жоқ әлде

Қара тұяқтан хал кетіп болдырған жылқыдай, кессең — міне, басым деп, арқасын тосып тұра бере ме, соны сынап көрмек еді. Сол үшін сенімді деген жігіттерді ауыл-ауылға аттандырып, ел ахуалынан күнбе-күн дерек алып тұрды.

Көп күттірген жоқ, арада үш-төрт күн өтпей-ақ, жан-жақтан жайсыз хабарлар келе бастады. Қай ауылға барса да қалың бұқара «қан бажы» мен «қара шығынға» қарсы өре түрегеліпті. Зәңгілер мен елубасылар өрекіген көпшілікті баспақ болып қанша күш салса да, қолдарынан ештеңе келмепті. Салық жинаушы ұлықтар жұртшылық ырыққа көнбеген соң, қоқан-лоқы көрсетіп, күшке кеткен. Ашық қарсылық білдіріп, бүлік басы аталған кейбір адамдарға жұрт көзінше дүре соқтырыпты. Арнайы ертіп шыққан шерік-шабармандарын жұмсап, кедей-кепшіктің қолындағы азын-аулақ малын зорлықпен тартып алып та көрген. Бірақ мұндай қатал шаралар да бұқара халықтың наразылығын үдете түспесе, баса алмаған көрінеді.

Жігіттердің айтуынша, жұрттың басына әңгір таяқ ойнатып, қынадай қырып бара жатқан — Шихалдайдың шабарманы Ысқақ деседі. Ол аямас жаулық, қаталдыққа келгенде, тіпті маньчжур-қытай төрелерінен де асып түссе керек. Жазықсыз жандарға бірден дүре соғуға басқалардың дәті шыдамай тұрғанда, Ысқақтың ғана қолы барыпты... Демежан осыны естігенде, көкірегін ыза кернеп, әнеугүні сол топпен бірге ел ішіне өзінің де ере шықпағанына қатты өкінді.

Бүгін естілген мына бір хабар тіпті сұмдық, ешкім күтпеген жағдай еді. Жанағы Дабынтай мен Ысқақ бастаған бір топ Төртуылдың арғы алыс жайлауы Сарқырамаға барады ғой. Ақирек пен Сарқырамада қалың Қарамендемен бірге аз ауыл Баймұраттар отыратын. Баймұрат — исі Төртуылдың ұраны, кезінде Қабанбаймен үзеңгілес шыққан әруақты батырлардың бірі. Сол арғы аталарына тартқан ба, бұл ауылдарда мықты, намыскер жігіттер аз болмайтын. Мал мен басқа асып тұрмағанымен, ешкімге есесін жібермейтін, тас түйін, берекелі әулет еді.

Сол елдің ішіне барысымен, теріс азу, тентек топ ежелгі әуеніне қайта басыпты. Тал түсте әр ауылдың малын қорасына иіріп қойып, санақ жүргізіп, өкіметке тиесілі дегендерін өз қолдарымен таңдап ұстатып, жылқысын матап, қойын қосақтап тастайды. Онымен қоймай, «қара шығын» төлеуге шамасы келмейтін жарлы мен жалшыны күшпен айдатып әкеліп, шетінен дүреге жығады... Жалпы, бұл елде жазықты деген кісіге өз бетінше дүре соғу — соңғы жылдары Маншың ұлықтары мен халдайлардың әдетіне айнала бастаған. Ел арасында: «ұлық «да²⁵» десе, құдайдың бергені,

құйрығыңды төсей бер» деген ажуалы әңгіме де осыдан тараған. Қалада көргенін Ысқақ, Дабынтайлар тобы енді ел ішінде де Қолдана бастайды.

Қазақ мұндай қорлыққа қалада, ұлық алдында шыдаса шыдар, ал қалың елдің ортасында бөксесін жалаңаштап, дүреге жатқаннан гөрі өлгені артық емес пе. Бұл жағдай онсыз да жұқарып жүрген Баймұрат жігіттерінің намысына қатты тиеді. Осындай сұмдық екінші рет Қайталанған күні, жігіттер алдын ала сөз байласып қояды да, ұлықтарды сол арада тарпа бассалып, байлап алады. Әрқайсысына, қолдарының қышуы қанғанша, енді дүрені бұлар соғады. Сонан соң сол төңіректе жиын отырған бес-алты ауыл әлгілерді байлаулы күйінде иен жұртқа тастайды да, өздері апаш-құпаш үйлерін жығып, мал жанымен шекараның ар жағына өтіп кетеді.

Осы хабарды айтып, Керімбай мен Демежанға қос атпен кісі шаптырған — Баймұраттың зәңгісі Берікбол:

– Біздің елде жағдай осылай ушығып тұр. Өкіметтің адамын соққыға жығып, айықпас пәлеге қалып отырмыз. Егер іс бұлай асқына берсе, күнгей елінен тігерге тұяқ қалмай, түгелімен орыс жеріне асып кететін түрі бар. Не істейміз? Ақылдарын айтсын, — деп қадағалап қатты тапсырыпты.

Демежан мына хабарды алғаш естігенде, бір жағынан шошынып үріккендей болса, екінші жағынан Баймұрат жігіттерінің кесек қимылына сүйсініп те қалып еді. Өзінің күткені де осындай бір оқыс оқиға, оқшау әрекет пе, қалай? «Әй, халқым әлі де бар екен ғой... Ұнжырғасы түсіп, жүнжіп, жуасып кетпеген екен ғой» деп шиыршық атып, отырған орнынан тұрып кетті. Мұндай бассыздық осылай ұшығына жетіп, маңдайы тасқа тиіп барып басылмаса, жуық арада тоқтау-тыным болмайтынын өзі де іштей сезіп жүрген. Ол дереу әкесімен ақылдасты да, Берікбол зәңгіге қатаң бұйрық түрінде астыртын сәлем жолдады.

– Берікбол үрікпесін де, қорықпасын. Болар іс болды. Ұлықтар өш алады деп сескенсе, өзі де елмен бірге шекараның ар жағына барып, паналай тұрсын. Бірақ елді тым ұзатпасын. Ар жағын реттеуді мен өз мойныма алам, — деп шабарманның қасына кісі қосып, шүйлеп айтып жіберді.

Біраздан бері ауру айналдырып, орнынан тұра алмай жатқан Керімбай жайлаудағы ел жан-жаққа бытырап көшіп жатыр дегенді естігелі, қатты мойып, жүдеп қалған. Мертіккен арыстандай төсегінде дөңбекшіп жатып:

— Шаған-кеген жорығынан кейін сайда саны, құмда ізі қалмай, тентіреп кеткен Төртуылды Смайыл зәңгі екеуміз тезектей теріп, басын зорға қосып едік. Қайран ел тоз-тозы шығып, тағы да қор болды десейші, — деп аһ ұрып, күрсіне берді.

Келесі бір сәтте ол қасында отырған Демежанға бұрылып:

— Сен енді бұл жерде отырма. Не көрсең де, сол соры қайнап, сорпасы төгілген елмен бірге көр. Бар сол елдің ортасына. Боранды күнгі жылқыдай бет ауған жаққа ығып кетіп жүрмесін. Жеткіз менің осы сәлемімді ағайын жұрттың бәріне! — деп қатал бұйрық етті.

Демежан екі ойлы еді: алдымен бүлініп жатқан елге барғаны жөн бе, әлде ол оқиғаға араласпай-ақ, қаладағы үлкен ұлыққа төте тартуы керек пе? Осы арасын анық ажырата алмай, әлі де болса ел жақтан жаңа деректер күтіп отырған-ды. Бірақ күтпеген жағдай бұл мәселені мүлде басқа арнаға бұрып жіберді. Сол күні кешке таман қасында екі-үш адамы бар, салық жинайтын топтың бастығы — Әнеугүнгі Маншың төресі Гаугаңның өзі жетті ауылға. Бұрынғыдай емес, жүні жығылып, қыры сынып қалыпты. Алыс жайлаудан тау асып, тас басып, өте асығыс суыт жүріп келгені байқалады. Бибінің қолынан бір аяқ қымыз ішіп, жан шақырған соң ғана, тіл қатуға жарады.

— Сіз Әнеугүні дұрыс айтыпсыз, Демежан мырза. Бізде, шынында да, шалағайлық болған екен. Біз барған ауылдар салық төлеуі былай тұрсын, өзімізді итше ұлытып жұртына тастады да, өздері бір түнде әлдебір жаққа зым-зия көшіп кетті. Сенсеңіз, кешеден бері нәр татпадым деуге болады, ашпын... Енді өзіңіз көмектеспесеңіз, біздің мүлде далада қалатын түріміз бар, — деді маньчжур төресі бар шынын ақтарып.

— Қасыңыздағы өзге жолдастарыңыз қайда?

— Олардың қазір атқа отыратындай шамалары жоқ. Әлгі қарғыс атқан қақтығыс-жанжал шыққан күні ауыл жігіттері солардың құйрықтарынан бір қабат таспа тіліп алды-ау деймін, — деп Гаугаң еріксіз езу тартты. — Ондай тықыр маған да тақалып еді, мен бір ақсақалдың қолтығына тығылып, Әупіріммен жаным қалды.

— Ауыл азаматтары қонаққа бүйтіп қол жұмсамаса керек еді ғой. Бәлкім, алдымен қамшы үйірген сіздің жігіттердің өздері шығар? — деді Демежан жорта білмегенсіп.

— Оныңыз рас, бәрі өзімізден болды... Мен ішкеріден жаңа келген адаммын ғой. Бұл елді мұндай асау, ұйымшыл деп кім ойлаған. Оның

Үстіне қасымыздағы адамдар да шаш ал десе бас алып, мәселені тым асқындырып жіберді. Әсіресе, Дабынтай... Сонан кейін Әлгі біреудің аты кім еді? Әлгі Шихалдайдың шабарманын айтам...

— Ысқақ па?

— Иә, сол... Халықты өзімізге қарсы қойып алуда сол неменің қырсығы көп тиді. Тіфу! Тіпті айтудың өзі ұят, — деп, Әбден ыза болған маньчжур ұлығының аузынан осы тұста қағаз көтермейтін әлдебір боқтықтар шығып кетті.

— Ал, құрметті Гау мырза, енді не істемек ойыңыз бар? — деді Демежан ұлықтың жүзіне барлай көз жіберіп.

— Соны өзім де білмей тұрмын. Бір нәрсенің басы ашық — мына қалпымызда бұл жолы елден салық жинай алмаймыз. Енді, амал жоқ, қалаға қайтуға тура келеді. Бұл науқанды құлатқаным үшін, Ши-амбы менің маңдайымнан сипай қоймас. Тіпті қаһарына ұшырап кетем бе деп қорқып та отырмын... Сіз, Демежан мырза, осы оқиғаның басы-қасында болған куәгер адам ретінде, менімен бірге қалаға жүрсеңіз қайтеді?

Демежанның да күткені осы еді. Бірақ бірден лоқ етіп түсе қалғысы келмеді.

— Мен қалай куә боламын? Сіздер ел аралап кеткенде, менің бұл шатақ шаруаға араласпай, үйде жатқанымды білесіз ғой.

— Жоқ, дегенмен сіз осы елдің өз адамысыз. Сіздің сөзіңіз елге де, Ши-амбыға да өтіп тұр. Мені мына шырғалаңнан тек сіз ғана құтқарып алуыңыз мүмкін, — деп Маньчжур ұлығы жалынғандай болды.

— Жарайды, барайын. Ши-амбының мұндайда тым қатты кететіні болушы еді... Дегенмен бара көрейік, — деді Демежан ұлықтың көңілін орнықтырып. — Бүгін осында жатып демалыңыз. Қалаға ертеңгі салқынмен жүріп кетерміз.

Ол қиракездеу басталған қиын шаруаның ақыры бұлайша сәті түсіп, оныға айналғанына және о баста мөлшерлеген болжамының дәл шыққанына риза еді. Өзінің іргелі ел екенін, кесек мінезін танытқан мұндай халықтан енді аянып қалары жоқ. Сол күні түнде Берікбол мен Көксегенге қайтадан кісі шаптырды: «Енді үрейленетін ештеңе жоқ. Ұлықтардың тауы шағылып, қалаға қайтып барады. Ертең солармен бірге мен де жүргелі отырмын... Әр жақта із жасырып

жүрген ауылдар енді өз қоныстарына қайта берсе де болады» деген астыртын бұйрық жөнелтті.

Ертеңінде бұлар ауылдан ертерек аттанып кетті де, араға бір қонып, келесі күні түс ауа Шәуешекке жетті. Аймақтың Әміршісі Ши-амбы да, басқа ұлықтар да Төртуыл жайлауындағы оқиғадан хабар тауып отыр екен. Салық жинаушылар мен бұқара халық арасында қақтығыс басталған алғашқы қарбалас сәтте амалын тауып құтылып кеткен жанкешті Дабынтай тізгін ұшымен шапқылап отырып, кеше кеште осында жетіп үлгеріпті. Және жай келмей, бүкіл қаланы басына көтеріп, аттан сала, шу көтере, дүрліктіре келіпті.

— Қазақтар салық төлеуден бас тартып, бүлік шығарды. Өкімет адамдарына қол көтеріп, бірнешеуін соққыға жықты. Өздері түп қопарыла үркіп, орыс жеріне көшіп жатыр, — деп болған жайдың өңін айналдыра, ушықтыра жеткізіпті.

Сөйтіп, Демежандар келгенде, қала ұлықтары қатты қарбалас үстінде еді. Алда әлдеқандай заман болады деп, ескі жамбылдың ішіндегі шағын гарнизонды мұздай қаруландырып, сапқа тізіп қойыпты. Халдайлар Әскер міндетіндегі сібе-солаңға хабар таратып, арнаулы орынға тез жиналу жөнінде тығыз бұйрық жөнелткен көрінеді. Қала аяқ астынан салқын қабақ танытып, Әскери түс алып қалған. Шихалдай бастаған топ қыр еліне жазалаушы Әскер жіберейік десе, Ши-амбы Іле жанжұңының рұқсатынсыз шекара бойында мұндай қатерлі тәуекелге бара алмайтынын айтып, әлі де бір шешімге келе алмай, басы қатып отырған кезі еді.

Дәл осындай қысылтаяң сәтте өзінің қабылдау бөлмесіне алым-салық жинайтын топтың бастығы Гаугаң мен Демежан келіп отыр дегенді естігенде, Ши-амбы іздегенін енді тапқандай орнынан атып тұрып:

— Шақыр мұнда ол екеуін! — деп ышқына айқайлап, үстелді қалай қойып жібергенін өзі де аңғармай қалған.

Демежан қасындағы маньчжур ұлығын алға сала, өзін барынша сабырлы ұстауға тырысып, ішке кірді. Өмірінде Ши-амбының дәл мұндай қатты қаһарға мініп, ашуланғанын көрген емес еді. Аймақ Әміршісі өзінің төрдегі орнында, екі көзі қанталап, сиректеу сақал-мұрты тал-тал болып тікірейіп, жеміне атылғалы тұрған көрі жолбарыстай шақшия қарап тұр екен. Әншейінде езуінен кетпейтін жымысқы күлкінің ізі де жоқ, тұла бойы аяздай қарып, ақпандай үскіріп тұр. Кейде ұзақ уақыт алдарқатып, жымиып күліп тұрып, аяқ астынан азу тісін ақсита қоятын бүкіл Цин өкіметінің бейнесі тұр бет әлпетінде...

«Ойпыр-ай, шамына тисең мыналар сұмдық екен ғой! — деп ойлады Демежан ішінен. — Жолбарысты сипасаң да ашуланады деген осы-ау. Жыртқыштан қай жері кем мынаның?!»

Әміршінің мына кейпін көргенде, алым-салық төресі Гаугаңның бойынан жан кетіп қалып еді. Бөлменің орта тұсына дейін соқыр адамдай сенделектеп барды да, Ши-амбының алдына төрт тағандап жата кетті. Енді ол тұр деген бұйрық болмайынша, сол жерде жатуға тиіс.

Демежан бұл арада өзінің жөні де, жолы да бөлек екенін сездіре, өлгіден аулағырақ барып тұрды:

— Сау-саламат жүріп жатырсыз ба, ұлы мәртебелім?—деді ұлыққа сәл иіле түсіп.

Бірақ Ши-амбы оның сәлемін алатындай халде емес еді. Бетіне жалт етіп бір қарады да, қанталаған сілеусін көздерін жерде жатқан өз қызметкеріне қарай аударып әкетті. Әлдебір нәжіске көзі түскендей жирене, оқырына қарап тұр. Аздан соң әлгінің қасына таман жақындап, ұлтаны қалың, қайқы бас, жібек шоқайымен Гаугаңның желке тұсынан теуіп қалды.

— Тұр, хайуан! Айт, кәне, жаныңның барында! Не бүлдіріп келдің?

Алым-салық төресі орнынан сүйретіліп зорға тұрды. Бірақ оның дәл осы сәтте бірдеңе айтуға шамасы жоқ еді. Тоңған адамдай қалш-қалш етіп, төмен тұқырған күйі үнсіз тұра берді.

— Сөйле деймін, иттің баласы! Неге үндемейсің? Ел қайда? Жинап әкелген салық қайда?

— Кінәлымын, ұлы мәртебелім... Мені осы арада өз қолыңызбен атып тастаңыз, — деуге Гаугаңның тілі зорға келді.

— Сендей есекке қолымды былғап жүрсем-ау, ә? Дәмесін қарай гөр, өзі тағы кісі қолынан өлгісі келеді — Ши-амбы мырс етіп күлгенде, ызадан бет-аузы қисайып кетті. — Саған бір ғана жаза бар: сен мынадай масқарадан кейін өзіңді өзін, өлтіруің керек!

Алым-салық төресінде өң-түс қалмай, қу шүберектей бозарып кетті. Жан шіркін кімге де болса тәтті ғой. Сорлыға ажал сағатының төніп тұрғаны анық еді. Өзін-өзі өлтіру — Маншың чиновниктерінің арасында император сарайынан бастап, шеткері аймаққа дейін жалпыласқан жазалардың бірі. Жоғарыдан сондай үкім шыққан екен, одан бас тартатын ешкім болмайды. Жазықты кісі у ішіп, не өзін-өзі асып өлтіруі керек... Мына байғұс осындай бір қауіп боларын алдын-

ала сезген екен ғой. Демежаннан көмек сұрап, қолтығына кіріп паналаған себебі сол екен. «Бұтаға қорғалаған торғай да аман қалады» демеуші ме еді. Сонда мұның жансыз бұта құрлы болмағаны ма?

Демежанның осы сәт алым-салық төресіне жаны ашып кетті. Аты кім еді осыны? Гаугаң ба еді?.. Ол да бұдан жәрдем күткендей бір-екі рет жапақтап қарады. Демежан енді не де болса ара түсіп, бірдеңе айтуы керек. Әйтпесе кеш қалады... Соны сезіп, тамағын кенеп алды да:

— Ұлы мәртебелім, сізге бір ауыз әділет сөзін айтуға рұқсат па? — деді тағы да сәл иіле түсіп.

Ши-амбы онысын ұнатыңқырамай, бірақ тыйым да салмай, мұнын бетіне ажырая қарады.

— Менің ойымша, елге барған төрелердің ішінде өзін біршама дұрыс ұстағаны да және сіздің тапсырмаңызды мүлтіксіз орындауға барынша мүдделі болғаны да — осы Гау мырза. Жанжалдың шығуына кінәлы — бұл кісі емес, басқалар. Осыны сіздің құзырыңызға мәлімдеуді өзімнің азаматтық борышым деп білем, ұлы мәртебелім.

Ши-амбы бұрынғысынан сәл жұмсарған қалып танытып, бір езулеп кекете күлді.

— «Азаматтық борыш...» Бұзақы елін жөнге салмай, Керімбай үкірдай не бітірді? Сен қайда жүрдің ол кезде? — деді ашулы көзін бұған қадап.

— Керімбай үкірдай белінен шойырылып, төсектен тұра алмай ауырып жатыр. Ал мен бұл іске о баста араласпай, қалыс қалған болатынмын. Сенбесеңіз мына тұрған Гау мырзаның өзінен сұраңыз.

Бұл кезде Гаугаңның бетіне ептеп қан жүгіріп, тіріле бастаған-ды. Енді ол да тілге келіп:

— Рас. Демежан мырза біз бара салысымен-ақ, салықтың шектен тыс ауыр екенін, бұл істің жақсылықпен бітпейтінін айтып, науқанға қатысудан алдын ала бас тартқан болатын. Біз ел аралап кеткенде, бұл кісі ешқайда шықпай аулында жатты, — деді шындықты жасырмай.

— Ал жанжал неден шықты? Бүлік басы болып, халықты еліктіріп, соңынан ертіп жүрген кімдер?

Бұл сұраққа Гаугаңның алдын орап, тағы да Демежан жауап берді.

— Рұқсат етсеңіз, істің мән-жайын мен түсіндірейін, ұлы мәртебелім. Менің естуімше, ел адамдары бірінші болып Қол көтермеген. Салық төлеуге шамасы келмейтіндерді таяққа жығып, жұрт көзінше дүрелеген — алым-салық жинайтын төрелердің өздері. Содан соң намысқа шыдамаған бұқара халықтың қарсы көтерілгені рас... Солай емес пе, Гау мырза?

— Солай, — деді анау да бұлтара алмай. — Бізден сондай бір қателік кеткені рас, Кейбір ұрда жық қызметкерлердің кесірінен істі бүлдіріп, халықты өзімізге қарсы қойып алдық. Көп ауылдардың шекараға қарай үркіп көшуіне де солар себепкер болды.

— Кімдер олар?

— Мәселен, Дабынтай, Ысқақ сияқтылар...

— Тұра тұрсын иттер! Көрсетермін мен оларға дүре соққанның қандай болатынын! — Ши-амбы тісін қайрап, шабына түсті. — Ал арғы бетке қарай көшкен елдің мөлшері қанша деп ойлайсыңдар?

— Нақты дерегін біле алмадым, ұлы мәртебелім, — деді Гаугаң бұл сұрақтың өзіне қаратылғанын сезіп. — Біз барған ауылдардың көбі-ақ жүктерін артып, әлдебір жақтарға көшіп кетті. Ал Берікбол зәңгінің елі түгелімен шекара асып кетті деген сөз бар...

Ши-амбының шымбайына батып, ең қиын тиген жері де осы болуы керек. Қытайдың мықты боқтықтарының бірнешеуін қабат айтып, жерге бір түкірді де, шыдай алмай орнына қайта барып отырды. Күміс табақшада манадан бықсып жатқан имек трубкасына темекі толтыра бастады.

— Сен қалай ойлайсың? Төртуылдар біртоға жуас ел еді ғой... Аяқ астынан бұлай неге тулап кетті?—деді Әлден уақытта Демежанға бұрылып.

— Айтайын, ұлы мәртебелім. Бірақ, рұқсат етсеңіз, мен өз ойымды сізге оңаша жеткізсем бе деп едім, — деді Демежан.

Ши-амбы манағы орнында сүмірейіп тұрған Гаугаңға қарады. «Осыған не істесем екен» дегендей аз ойланып отырды да:

— Сен боссың. Бара бер, — деді ол түнерген қалпында. — Мына Демеганның ара түскені үшін, бір жолға өміріңді қидым. Бірақ есінде болсын, қызметің бір саты төмендейді.

Гаугаң байғұстың қуанғаны сонша, қайта-қайта рақметін айтып, басын үсті-үстіне иіп, артымен шегіншектеген күйі есіктен шығып

кетті. Ши-амбы осы кезде ғана манадан түрегеп тұрған Демежанға «отыр» дегендей, қарсысындағы орындықты нұсқады.

– Ал сен сөйлеші: тек ешкімге бұрмай турасын айт. Сен, шынында да, бұл жолғы салық ауыр болды деп ойлайсың ба? — деді мұны көзімен ішіп-жеп.

Демежан да «енді аянатын ештеңе қалған жоқ. Алысатын, айтатын жерім осы» деп, тас-түйін дайын отырған-ды:

– Дәл солай, ұлы мәртебелім. Өзіңіз ақылға салып көріңізші: халыққа төрт бірдей салықты бір мезгілде өтеу оңайға түседі деп ойлайсыз ба? Әсіресе түндік басы төленетін «қан бажы» мен «қара шығын» жұртшылықтың қабырғасына қатты батқаны рас, — дей келіп көңілінде жүрген ойларын бүкпей түп-түгел баяндап шықты.

Бұл реткі науқанның басқа халықтардан алабөтен, тек қазақтың басына төнген төтенше зауал болғанын да жасырған жоқ. Сөзінің соңында Ши-амбының өзі білетін осал пернелерін барынша дөп басуға тырысты.

– Сіз осындағы халықтың қамқор қожасы, мейірбанды әкесісіз ғой, ұлы мәртебелім. Көктің ұлы Еженханның төтенше өкілісіз. Өз қол астыңыздағы жұрттың күйзеліп, қайыр тілеп кеткенін қаламайсыз ғой, солай емес пе? Сіз сияқты бір аймақтың әміршісі түгіл, жай бақташы да бағып жүрген малының күйлі болғанын тілейді... Қыр елі бұл жолы айрықша асаулығынан, не сіздің мәртебеңізге шәк келтіргенінен тулап отырған жоқ, әбден шымбайына батып, жаны алқымға тірелгендіктен, осындай жанкештілікке еріксіз барып отыр. Бүйте берсек халықтан айрылып қалуымыз мүмкін, ұлы мәртебелім. Қазақтарға бір-ақ күнде дүрк көтеріліп, шекарадан асып кету деген түк емес, — деп мұндай қаталдықтың ақыры неге апарып соқтыратынын да еске салып өтті.

– Иә, бұл сөзіңнің жаны бар, — деді Ши-амбы мойындағандай. — Сонда не істеуіміз керек? Көшкен елді қайтарып әкелудің жолы қайсы? Соны айтшы маған.

– Ол үшін «Сары ноқта» салығын күшінен қалдырып, «қара шығынды» әзірше қоя тұрған дұрыс болар. Ал егер «қан бажы» алу керек болса, оны тек базарға сатуға әкелген мал басынан ғана алу жөнге келіңкірейді. Егер осылай істесеңіз, қазақтардың өкпесі тарқап, тең хұқықты бодан ел ретінде өзіңізге деген құрметі арта түскен болар еді.

Ши-амбы ойланып қалды. Қыр елінде арқа сүйейтін адамдарының бірі — осы Демежан Ғой. Осы жігіттің сөзінде біраз шындық бар сияқты. Халыққа да, өкіметке де жанашырлықтан туған әділ сөз осынікі болар. Ал осындағы қаптап жүрген көп кеңесші-көмекшілердің базар бағасын қымбаттату мен салықты үстемелей түсуден басқа тауып берер ақылы жоқ. Өткенде осы алман-салық мәселесі сөз болғанда, жан-жақтан кеу-кеулеп, ойсыраған мемлекет қазынасын толтырудың оңай жолын таба қойған солар болатын. Алды-артын ойламай, қыздырманың қызыл сөзіне еріп кеткен кінә өзінде, әрине. Енді, міне, соның арты шатаққа айналып, қарауындағы халықтан айрылу қаупі туып отыр. Мұны жоғарғы жақта отырғандар естісе, аймақ әміршісіне жақсы атақ әпермейді. Ана жылы өз қолымен шекара жүргізіп, мемлекет іргесін бекітуден алған абыройын айрандай төгуі мүмкін. Енді қартайғанда Ши-амбының көрейін деген құқайы осы ма еді?! Айтты-айтпады, қазақтың несі кетіп бара жатыр. Бүйтіп қитығына тие берсең, бір түнде түйесін қомдайды да, Арқадағы өзінің ата-жұртына көшеді де кетеді... Жоқ, халықпен қалайда бітімге келіп, шығайын деп тұрған өрттің алдын алмаса болмайды екен.

— Жарайды, мен Іледегі жаңжұңмен сөйлесіп көрейін,— деді бір мезетте басын көтеріп. — Егер осы айтқан талаптарыңды орындасам, шекарадан аса көшкен елдің қайтатыны анық қой?

— Қайтады, — деді Демежан нық сеніммен. — Мен білсем, қазір ол ауылдар шекарадан ары көп ұзамай, сіздің жауабыңызды күтіп отыр... Мен осылай қарай аттанарда, әкем Керімбай үкірдайдың да сізге айта бар деген сәлемі осы еді.

— Мақұл, мен келістім. «Сары ноқта» салығын да, «қара шығынды» да алып тастаймыз. Тек «шөп бажыны» қалдырып, «қан бажыны», сен айтқандай, базарға әкеп сатқан малдан ғана алатын боламыз. Мен ертеңнен қалдырмай басқа үкірдайларға да осындай бұйрық жөнелтемін. Ал сен көп бөгелмей еліңе қайт та, үркіп кеткен ауылдарды тезірек қайтаратын бол. Келістік пе?

— Жарайды, ұлы мәртебелім. Мен бүгін-ақ жүріп кетуге әзірмін, — деп Демежан орнынан тұра беріп еді, Ши-амбы сәл күте тұр дегендей ишара білдірді.

Бұл кезде аймақ әміршісінің манағы долы ашуы тарап, жылмиған бет-пішіні бұрынғы қалпына келе бастаған болатын. Қысылғанда қасынан табылып, қиыннан жол тауып берген Демежанға разы боп қалған сыңайы бар.

— Сенін өкімет пен халық арасына осындай дәнекер болып, бұзыла жаздаған дүниені қайта түзеуге ат салысқан еңбегің әрқашан есте болады, — деді Ши-амбы қарттарға тән мінезбен, кәдімгідей көңілі босап. — Және менің үмітімді ақырына дейін ақтайтынына сенемін.

— Рақмет, ұлы мәртебелім. Мен де сіздің алдыңызда ұятқа қалмауға тырысамын, — деді Демежан да шын көңілден.

— Қазір Керімбай үкірдайдың денсаулығы қалай? Ол кісіге соңғы кезде ел басқару қиынға түсіп жүрген жоқ па?

— Ескілікті шойырылмасы ғой. Сәл суық тисе, жатып қалатын болып жүр... Ал кәрілікке жемдікер түрі жоқ.

— Жақында маған Жұмықтың үкірдайы Еңсе келіп кетті, — деді Ши-амбы. — «Өзім болсам қартайдым. Енді құдай жолын қуып, қажыға баратын ойым бар. Менің орныма үкірдайлыққа балам Таңғытты қойсаңыз» деген тілек айтты... Керімбай үкірдайдың ондай қажыға баратын ойы жоқ па?

— Жоқ, ұлы мәртебелім, Керімбай үкірдай ондай ештеңе айтпады, — деді Демежан сәл қызарып. — Және мен көзі тірісінде әкемнің орнын бәрібір баса алмас едім.

— Неге?

— Керімбай — Төртуылдың алғашқы үкірдайы ғана емес, бүкіл рудың көсемі. Төртуылды жан-жақтан жинап, ел қатарына қосқан — сол Керімбай мен Сымайыл зәңгі болатын. Сондықтан көзі тірісінде оның орнын ешкім де баса алмайды.

— Солай ма? Дегенмен ойлан, жігітім. Қазақта «Ат тұяғын тай басар» дейтін бар емес пе еді... Жарайды, ол туралы кейін тағы сөйлесерміз... Ал сау бол. Керімбай үкірдайға менен сәлем айт.

Демежан қоштасып шығып кетті. Бойын кернеген жеңіс қуанышы бар еді. Сол қуанышын артында күтіп отырған елімен, қаптаған қазақ жұртымен бөлісуге асығып барады.

Арада екі-үш күн өткенде, Демежан әкелген жақсылық хабар төңіректің төрт бұрышын шарлап кетті. Жайлауда отырған қалың ел, жыртық тонды жарлы-жақыбай бір-бірінен сүйінші сұрап, өздерінше еңсе көтеріп, ержеңдесіп қалды. Ел іші гу-гу әңгіме.

— Қаладан Демежан келіпті...

– Ши-амбының өзімен сөйлесіп, қалың қазақты алман-салықтан құтқарыпты.

– «Егер менің елімді жұрт қатарына санамайтын болсаң, халқымды соңымнан ертемін де, Ақ патшаның құзырына көшемін де кетемін» деп үлкен ұлықтың екі аяғын бір етікке тығыпты.

– Түбі, Төртуылдың тізгінін осы Демежан ұстап қалатын шығар, — десіп, Әсірелей, асқындыра сөйлейтіндер де көбейіп кетіп еді.

Сөйтіп Қыр елінде ойламаған жерден өрт шығара жаздаған оқыс оқиға ақыры халыққа біраз жеңілдіктер әкелумен сәтті аяқталды. Бұл кезде Әлдеқалай сақтық ойлап, шекарадан аса көшкен ауылдар да өз қоныстарына қайтып оралған-ды. Бұл жеңіс тек Төртуыл ішінде тана емес, Құлыстайда жасайтын төрт үкірдай елге түгел Демежанның атын шығарып, беделін қатты көтеріп кетіп еді.

VI

Ел жайлаудан түсіп, Тарбағатай бөктеріндегі күзек жұрттарына келіп қонғанына да біраз уақыт болған. Осы қоныстарда көшпелі қауым ай жарымдай аял жасап, қыс дайындығын өткізеді. Күзем жүндерін қырқып, киім-кешегін, киіз үйлерін бүтіндейді. Екіншілікті кәсіп еткен сібе-солаң, ұйғыр, дүнген қоржаларына жарамды, семіз малдарын сатып, қыстық азық-түлігін, шай-тұздарын қамдап алысады. Содан қараша айы туып, қараша қаздар қайтқанда, көшпелі елдің алысқа мал отарлататын ауқатты, әлділері Барлық тауына қарай бет түзеді де, ондай ұзақ көшке ілесе алмайтын шабан-шардақ, жарлылары осы Құлыстайдың қуыс-қуысындағы қыстауларына тарайды. Көпшілігі Тарбағатай тауының, күнгейін сағаласа, енді бір бөлігі Еміл бойындағы қалың қопа қамысты паналайды.

Биыл Демежан жылдағыдай Керімбай ауылдарының салқар көшіне қосылмай, өзіне қарасты аз үймен Боздақтағы егіс басына ертерек көшіп түскен-ді. Ондағы ойы — осында салынып жатқан қора-жайының ендігі қалған шаруасына өзі бас-көз болып, суық түскенше қалайда бітіріп алу еді. Өзіне арналған көп бөлмелі, саңғыраған үлкен үйдің асты-үсті тақтайланып, есік-терезесі орнап, енді іші-сыртын ақтау, сырлау жұмыстары ғана қалыпты. Мал ұстайтын қыстық жылы қоралар мен соған жалғас көрші-қолаңға бөлінген үйлердің де төбесі қусырылып, бітуге жақын тұр.

Бір жақсысы, егіс басындағы Диқанбайдың өрен-жараны мен тағы басқа егінші-сушы жігіттер де жаз бойы қарап отырмай, балашағасына жетерлік басқалқа тұрғызып алыпты. Демежан жыл басында солардың бәріне де құрылыс материалын үлестіріп, үй

салып алуды өздеріне тапсырған болатын. Сол сөзінің аяқсыз қалмағанын көргенде, көршілеріне іштей разы боп қалды. Қазір айналасына қараса, ұшы-қиырсыз ақ селеулі Боздақ даласында ұзын-ырғасы он шақты үйден құралған аумақты зәйімке пайда болыпты.

Осыдан бір ай шамасы бұрын, жазда Ли-шансың таныстырған екі қытай отбасы да осында көшіп келген-ді. Олар да өздеріне биылша қыстайтын жеркепе қазып алып, міндетті жұмыстарына кірісіп кетіпті. Бау-бақша шебері Жаң да, оның інісі де шаруаға піскен, қаражон, еңбеккер жандар көрінеді. Қарасу бойында келесі көктемде егілетін көкөністердің орнын дайындап, енді зәйімкенің ту сыртына ағаш отырғызудың қамында жүр. Сол үшін Шәуешекке неше дүркін барып, әртүрлі жеміс ағаштарының көшеттерін тауып әкелген. Баудың іш жағына алма-өрік аташтарын отырғызып, оның сыртын айналдыра қарағаш, шынар егіп тастамақ.

Жаң байғұс бұрын құла дүзге келгендей құлазыңқырап жүр еді, үстеріне Демежандар көшіп келгенде, баладай мәз болып, өзінің алдағы ой-жоспарларымен таныстыра бастады.

— Лауия²⁶, мен сізді ұятқа қалдырмаймын. Жер-судың молшылығына қолым жаңа жетті ғой. Бар білген өнерімді өзіңізден аямаймын. Енді бір-екі жылда бұл маңай гүлге айналады. — дегенді нық сеніммен айтады. — Тек есіңізге салатын бір нәрсе, жеміс-жидек, бау-бақша егілген жерлерді мал таптап кетпеу үшін, төңірегін дуалмен қоршап тастау керек.

— Бұл тілегіңіз де орындалады. Алдымен мына үй-жайды реттеп алайық, — деді Демежан оның көңілін жықпай.

Жаңның тіршілікке қажетті мұң-мұқтажын сұрап көрген. Қытай адамы ешкімнен көже қатық, сауын сиыр талап етпейді екен. Демежан Диқанбайға айтып, екі үйіне бір қой сойыс бергізіп еді, Жаң соның өзін көпсініп:

— Ой-я, мұны біз қайуақта жеп тауысамыз? Бізге тауықтың еті де жарап жатыр еді ғой, — деп зорға алды.

Жұмыс жүріп жатқан жерге қара-құраны көбейтпеу үшін, Демежан өз ауылын зәйімкеден алысырақ, екі-үш шақырымдай аулаққа апарып қондырған-ды. Бірақ соған қарамастан жайлаудан түскен ел осылай қарай үздіксіз атылып, жаңа салынған қора-жайды тамашалаумен болды. Көшпелі қауымға мұндағы нәрсенің бәрі таңсық. Зәйімкенің түбінде қызып жатқан қызыл қырманның өзі олар үшін той-думанға бергісіз. Қырманның айналасы текшелеп жинаған мая-мая астық, енді бір жағында күзем жүніндей күпсіп

жатқан ақ ұлпа сабан. Пар ат жегілген түйенің беліндей екі шаңтас күн бойы тыным алмай, зыр қағып айналып жүр... Бұрын мұндай қырман бұл өңірде тек халдайларда ғана болушы еді. Көшпелі жұрт соны алыстан қызықтағаны болмаса, қасына барып көруге де жүрексінетін. Енді қарап тұрса, егін салып, қырманда астық бастыру қазақтың да қолынан келеді екен. Бұдан өткен қызық бола ма?!

Демежан жайлаудан түскелі ешқайда ұзамай, ойдағы жұмыстың басы-қасында болды. Өзі бастаған игіліктің жемісін көру оған да бір түрлі рахат еді. Күндіз құрылысшы-шеберлердің қасында жүріп, кейде жұмыс қолы жетпей қалғанда, өзі де білек сыбанып араласып кетеді. Құдай берген күш-қайрат жетеді, бой жағы да баршылық, бөрене көтеру, арамен тақтай тілу, балта ұстау дегеніңіз ол үшін онша қиынға түспейді... Ал кешкі мезгілді қырман басында өткізген қандай тамаша! Кеш сайын қырманшы жігіттермен бірге борық жинасып, егіс басынан тасылып жатқан бау-бидайларды маялайды.

— Демежан шырағым-ау, үсті-басыңды былғап, әуреге түсіп қайтесің. Өзіміз де жетісеміз ғой, — деген Диқанбайдың сөзін тыңдамай, бір шетінен бұл да кірісіп кеткенді ұнатады.

Биыл егін бітік шықты. Өнімнің өте жақсы екенін кәнігі егінші Диқанбайдың түрінен де аңғаруға болатындай. Диқанбайдың жүзінде қазір ешкімді менсінбейтін бір асқактық, тәкаппарлық бар. Еңбек сүйініші, өз өнерінің жемісіне деген заңды мақтаныш... Осынау мол дәулеттің иесі — Демежан емес, соның өзі секілді. Көңіліне жақпаса, мұның өзін де шаруаға араластырмай, аулаққа қуып тастайды.

Кеш батып, үркер көтерілген шамада терістіктегі Тарбағатай төсінен біркелкі аңқылдаған алтын күрек самал еседі. Ай астында тұрып, сол самалға қызыл ұшырған қандай керемет! Азаматтар екі шетке бөлініп тұра қалып, күрекпен көсіп алған қызыл борықты жел өтіне қарай кезектесе сермегенде, ақ күректер ай нұрына шағылып, бейне ақ маржаннан шашу шашып жатқандай болады... Демеганның жан салып, сүйсініп істейтін бір жұмысы — осы қызыл ұшыру. Бірақ Диқанбай: «дәңге топан араластырып жібересің» деп, мұндай жоғары шеберлікті талап ететін шаруаға оны көбінше жолатпайды.

Анада ел етекке түскен күні Бибі осында әдейі келіп, жаңа салынған үйге де, қырман басына да шашу шашып қайтқан. Содан бері ауылдың қыз-келіншектерін ертіп, осында жиі келіп тұрады. Құр келмейді, әрине, табақ-табақ етін, саба-саба қымызын ала келеді. Бибінің келуі — құрылысшы, қырманшы жігіттер үшін бір мереке, етке тойып, қымызға қанып, жырғап қалады... Жаңа қора-жай жас әйелдің көңілінен шықты. Қазірдің өзінде ас үй, қонақ үй, жатын

бөлмесі дегендерге алдын ала белгі тағып, енді соларды Қала Үлгісімен жасандырудың қамында жүр. Қажетті жасау-жиһаздың тізімі жасалып болған. Енді тек Демежанды ертіп барып, Қаладағы ІІІӘнішев байдың Қоймаларын ақтару ғана Қалып еді.

Бұл кезде Керімбайдың өз ауылдары да жайлаудан жылжи көшіп, төменгі Сарыөлең маңындағы күзекке барып қонған-ды. Демежанның салып жатқан зәйімкесі саңғырап дайын тұр деген хабар Үлкендердің құлағына да шалынса керек. Арада бірер жұма өткенде, көл-көсір шашуын алып, бір-екі түйеге сойысы мен сабасын артып, Керімбай мен Ажар бәйбішенің өзі де келіп қалды. Үкірдай бұл маңға былтырдан бері ат ізін салған емес еді. Бұл жолы оны зорлағандай атқа қондырып, әдейі ертіп келген Ажар апаң секілді.

Көз көрмеген соң қайдан білсін, бұрын өздері білетін сайын далада саңғыраған сәнді сарай бой көтерді деп екеуі де ойламаса керек. Кенет қарсы алдарынан биік қақпалы, қызыл шатырлы, самсаған көп терезелі, алыстан көз тартып тұрған, аппақ шағаладай, еңселі үй шыға келгенде, Үлкендер ертегі дүниесіне еніп кеткендей таңданысып қалды. Керімбайдың да жаңа мекен-жайға ықыласы ауып, қатты құлағаны белгілі. Бірақ бірден лоқ ете қалуға сүйекке біткен сырбаздығы жібермеді. Ал Ажар бәйбішенің қуанышында шек жоқ. Аттан түсіп, қақпадан кіре берген сәтте-ақ, қасындағы күтуші келіншекке қоржынның аузын шештіріп, жаңа үйге өз қолымен шашу шашты.

– Үйлеріңнің іші құтты болсын, шырақтарым! Осы босағадан той-мереке үзілмесін! Алла-тағала абыройларыңды үстем етіп, әмісе өз құрбыларыңның алды болыңдар! — деп Әуелете шашқан Қант-кәмпитке жұртты қарық қылып тастады да, Демежан мен Бибіні құшақтап беттерінен сүйді.

Үлкендердің бұл келісіне Демежан да разы боп қалған. Оны қазір дәл осы сәтте жаңа киім кигенде көрінгенге көрсетіп байғазы сұрайтын жас баланың мақтанышындай бір сезім билеп алды. Әкешешесін ертіп, әлі сыр иісі кетпеген жаңа үйдің бөлмелерін, ас үй, қойма, қыста ет ілетін тошалаға дейін қалдырмай аралатып жүр. Үлкендер бәрін де шын ұнатып келеді. Әсіресе кең аулаға жапсарлас салынған ат қора, түйе қора, қой қораларын көргенде, Керімбай сүйінішін жасыра алмай, мақтау сөздер айта бастады.

– Құтты болсын! Жақсы екен... Өте-мөте малдың орнын мықтаған екенсің. Сенің мына мал қораларын біздің қыстауымыздан тәуір ме деп қалдым ғой, — деп мұртының астынан жымып күліп қояды.

Ата-ананың көңілі астық бастырып жатқан қырман басына барғанда, тіпті марқайып өсе түсті. Керімбай бұрын баласы Абдыраның төменгі аңғарынан шағын тоған алып, егін салдырып жатқанын білсе де, одан бірдеңе өнеді-ау деп, бәлендей мән бере қоймаған-ды. Кезінде осы маңға Диқанбай сияқты жалшы-жатақтардың үймелегенін де ұнатпай:

— Осы сен-ақ төңірегіңе онан-мұнан қашқан кірме-сіңбені талғамай жинай береді екенсің. Осындағы Төртуылдың аш-арығы аздай, енді келіп қайдағы бір тексіз төлеңгіттерді тойындырайын дедің бе! — деп Демежанды бір-екі рет қыжыртқаны да бар.

Қазір қырман басындағы мая-мая астықты, тынымсыз қызып жатқан қарбалас тірлікті көргенде, қатал әке бұрынғы райынан қайтып қалған секілді. Алдынан шыққан қырманшы жігіттердің сәлемін хош алып, жылы шырайман амандасты.

— Қырман толсын, жігіттер! Диқан бабаның рухы қолдай берсін! — деп бұрын өзі қырын қарап жүрген Диқанбайға да оң тілегін арнады.

Қырманның бас-аяғын айналып шығып, әлі ұраға көмілмей, қоймаға құйылып үлгермей, бір шетте тау боп үйіліп жатқан әр бидайдың аппақ дәнін тамашалап біраз тұрды. Кіршіктей ақ маржанды алақанымен көсіп алып, танауына апарып, құшырлана иіскеді.

— Жарықтық-ай! Өзінен күн иісі аңқып тұр екен-ау, — деді рахаттана түшіркеніп. — «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» дегенді бұрынғылар тегін айтты дейсің бе. Мынауың молшылық көзі ғой, балам. Сенің мына тірлігіңді көргенде, Бахалдай мен Дохалдайдың іші жарылып кетпей қалай шыдап жүр екен?!

— Бұл — биылғы өнімнің бір бөлігі ғана ғой, көке. Астықтың алдын қыста бір-ақ ашайық деп, сабанға бөлеп, ұраға көміп тастадық, — деді Демежан да мақтанышын жасыра алмай.

Керімбай разы болған пішінмен баласына қарап күлді де:

— Сенің ол есебінде менің жұмысым жоқ. Әзірге айтарым: Жақында қомдаулы екі-үш түйе жіберемін. Мына бидайдың бірнеше қабын Қарақабақтың тиірменіне тарттырып, Барлыққа көшерде біздің үйге жеткізіп бер. Биылша маған атаған кеусенің²⁷ сол болсын, — деді.

— Жарайды, көке. Мен бұл астықты сатып, пайда көрер дейсіз бе... Маған әзірше ағайынның аузын ақ нанға тигізіп, егіншілікке

дәніктірсем болғаны.

— Биыл сенен кеусен сұраушылар аз болмас. Табан ет, маңдай термен жиналған дүниені көні кепкен көпшіліктің қайсысының аузынан табасың? — деді Керімбай артық шашылғанды ұнатпайтын әдетімен.

Демежан үндеген жоқ, күлді де қойды. Керімбай қазір басын көтеріп, атқа мінуге жарағанымен, науқастан ада-күде айығып кетпеген секілді. Қырманмен екі ортаға біраз жаяу жүргенге белі сіресіп, қиралаңдап қалды. Соны сезген Демежан әкесін енді үйге қарай ертіп жүрді. Бұлар жаңа үйге әлі көшіп түспесе де, Бибі үлкендердің келетінін естіп, бір-екі бөлмеге төсек-орын, текемет, кілем жайғызып, алдын ала әзірлетіп қойған-ды. Бүгін қонақасыны әдейі осында сойғызып, жана үйде бірінші рет дастарқан жасатып, үлкендердің батасын алмақ. Қазір аулада мал сойып, бауырсақ пісіріп жатқан адамдардың қарбалас тірлігі сол алдағы мол қуаныштан хабар бергендей.

Алыс жолдан ат соғып келген Ажар бәйбіше саңғыраған салқын үйде, жаңағы жасаулы бөлмелердің бірінде демалып жатыр екен. Керімбай да қиралаңдап келіп, кемпірінің қасынан орын тепті.

— Мұндай самаладай жарық үйлер бұрын қаладағы татар, өзбек байларында ғана болушы еді. Ал қазақтың маңдайына біткені осы-ақ шығар, — деді ол қос-қабат көрпенің үстіндегі құс жастыққа шынтақтай беріп.

— Көше-көше көк жұлын болып біттік қой. Тым құрыса қыста отыратын сен де осындай бір үй салдырсайшы, — деп Ажар бәйбіше де шалын қыспаққа алып жатыр.

Демежан үлкендерді оңаша қалдырып, өзі Әбдірасыл деген кіші інісімен бірге далаға беттеді. Әбдірасыл — жасы он үшке биыл келген, ата-ананың сүт кенже еркесі. Үлкендер бір жаққа шықса қасынан қалмай еріп жүреді. Балалықтан құтыла алмай, бозбалалыққа жете алмай, әрі-сәрі боп жүрген кезі... Демежан оны есік алдына ертіп шығып, бұлай сенделіп бос жүргенше, қалаға барып оқу жайын айта бастаған.

— Ол қандай оқу? Қытайша ма? — деді баланың көзі шоқтай жайнап.

— Өзін қайсысын оқығың келеді?

– Көкем мені қытайша оқытпаймын дейді. Қара шаңырақтың иесі, мал-жанға Қожа болып, Қасымда отырасың дейді.

– Пәлі, сонда қара шаңырақтың иесі хат-сауатсыз қалуға бола ма екен? Ендеше мұсылманша оқы. Ешен-Сейіт деген кісі қазақ балаларына арнап медресе ашқалы жатыр... Егер қаласаң, сол қазіретке өзім-ақ ертіп апарайын.

– Алдымен көкеммен сөйлесіңіз,—деді Әбдірасыл кетері емесін сездіріп. — Әйтпесе, олардың не ойлап жүргенін құдай білсін. Жақында апам екеуі біреудің қызына құда түсейік деп, күңкілдесіп отырғанын естіп қалдым...

– Сен не, үйленгің келмей ме? — Демежан інісінің тілін қызық көріп әдейі сұрап отыр.

– Онысы Бибі жеңешем сияқты сұлу болса екен-ау. Әншейін көзі бадырайған қара тәмпиш бірдеңе...

– Қалыңдығыңды көрген екенсің ғой?

– Былтыр апаммен ілесіп, Сыдық қажының ауылына барғанда көргем. Апамның немере сіңлісі ғой... Құда түсіп, сүйек жаңғыртамыз дейді. Мен бір соны ала қоятындай.

Демежан мырс етіп күліп жіберді. Інісін иығынан қағып, өзінше жұбатқан болып жатыр.

– Саспа. Сен әлі оқуың керек қой. Медресе ашылғанда өзім хабарлаймын. Көкеңмен де сөйлесермін... Әлгі «Қара тәмпиштің» қолына түспей тұрғанда, қалаға тартып кетсейші.

Бесін ауып қалған кез еді. Кенет қақпаның алдында аттан түсіп жатқан біреулерді көзі шалды. Алыстан келген сый кісілер емес, кеусен сұрап жүрген осы маңайдағы өз ағайындары екен. Үйде Керімбай барын естіген олар ішке кіруге бата алмады да, аман-сәлемнен кейін Демежанға ілесіп, қырманға қарай бет алды.

Кейінгі кезде мұндай кеусен дәметіп келушілер аз емес-ті. Әсіресе, ел етекке түскелі. Қоржадан астық сатып алуға қауқары жете бермейтін осы төңіректің аш-аламан, жоқ-жітігі Демеганның қырманына қарай ағылатынды шығарған. Өздерінше қырманға береке тілегенсіп, қазаққа таңсық кәсіпті әншейін қызықтағансып келеді. Өздері және асықпайды; аттарының ауыздығын алып, қырман шетіндегі шашылған жемге қоя береді де, күн батқанша осы маңайда айналсоқтап жүріп алады. Жасы үлкен кәрілері бала-шаға қуырып жейтіндей азын-аулақ астық сұрай келгенін шет-жағалап сездірсе,

тымақ сері жасандау біреулері Өздерінше намысқа тыртысып, бұйымтайларын жасырған болады. Бірақ олардың нендей шаруамен жүргенін Қанжығасына шиыршықтап бөктерген ала Қаптарының Өзі-ақ айтып тұрады...

Осылардың көпшілігі тепсе темір үзетін азаматтар. Бірақ жаз бойы бұта басын сындырмай, Қолындағы он шақты ұсағы мен екі үш қарасын сылтауратып, Қоңыржай салқын жайлауды Қызықтап Қайтқандар. Енді, міне, жайлау қызығы, жаз жәрмеңкесі тарады. Бай ауылдың шетінде отырып ішкен сорпа-суы мен тегін Қымыздың тоғы басылайын деді. Қылышын сүйретіп қыс келе жатқанда, Қызыл Қарын жас баланың қамы үшін, енді әркімге бір телмендеп, Қап сүйремеске амалдары жоқ.

Демежан жыл бойы құр қыдырыспен күн өткізетін ағайындарының осыншама дәрменсіз, жалқаулығына қайран қалады. Кейде ашуға булығып күйінетіні сонша, осындай кеусен сұраушы келімсектерді маңайына жолатпай, қуып тастағысы келеді. Олардың Қап сүйретіп, қайыр сұрап жүргені ештеңе емес-ау, жоқтық не істетпейді, диқаншылықты кәсіп деп, еңбек деп бағаламайтынына, бұл да табан ет, маңдай термен өнеді-ау деп ойламайтынына ыза болады. Даладағы тік астықты орып үлгермей, ал қырмандағысын бастырып бітіре алмай жанталасып жатқанын көре тұрып, мына байғұстарға болысып, қол ұшын берейікші деген ой біреуінің басына келмейді-ау шіркіндердің! Қамшыларын екі бүктеп қолдарына ұстап, не белбеулеріне қыстырып алып, ертеден кешке дейін қырманның маңайында сенделіп жүргені... Бірақ не істейсің, өз қолыңды өзің кесесің бе? Қазақты отырықшылыққа баулимын, егін егуді үйретемін деп, осы бейнетті басына тілеп алған өзі. Маңдайыңа жазылған сорлы жұртың сол болған соң көнбеске амалын қайсы?! Кеусен сұрай келгендердің әрқайсысына, Диқанбайдың тыжырынып тарынғанына қарамастан, екі-үш пұттан астық салып беруге тура келеді.

Алайда Демежан соңғы күндері ала Қаптардың бүйірін ғана тоғайтып қоймай, кеусен сұраушылардың басына бірдеңе құйып жіберетін тәсіл тапты. Кешке таман жаңағылардың басы құралды-ау деген мезгілде, бәрін бір жерге жинап алады да, ойындағысын актарып, өзінше бір шер тарқатады. Бүгін де сол көрініс айна-қатесіз қайталанды. Алдымен ала Қаптарды жинап алып, әрқайсысына екі пұттан бидай салдырып қойды да, сонан соң өздерін ұлпадай ақ сабанның үстіне алқа-қотан отырғызып, сөз бастады.

— Ал, ағайындар, қазаққа ақы төлемесек ақыл тыңдауға да ерінеді... Енді біраз сөз тыңдауға қалайсыңдар?— деді отырғандарға жағалай көз жүгіртіп.

Кеусендері Қапқа түсіп, көңілденіп отырған жұрт:

— Айта бер, шырағым.

— Құлағымыз сенде...

— Тегін ақылды тыңдамай, құдай ұрып па бізді? — десіп қопандасып қалды.

— Тегін ақыл емес, сол үшін сендерге ақы төлеп отырмын ғой? — деді Демежан езу тартып. — Ал айтыңдаршы: осы алған кеусендерін қаншаға жетеді деп ойлайсыңдар?

— Е, бала-шағаның бірер ай тіске басарына жетіп қалар, — деп жыртық шекпен, жұлма тымақ киген біреуі тісінің арасынан шыртырт түкіріп қойды.

— Сонан кейін қалай күн көресіңдер?

— Таңғы нәсіп тәңірден, тағы бір мәнісі болар. Айран-қатығы, құрт-ірімшігі бар дегендейін... Қыстық соғымның етімен ілдебайлап көктемге бір ілігіп алсақ, аузымыз аққа тиген соң ары қарай өлмейміз той, — деді жаңағы жұлма тымақ тағы да көптің атынан жауап беріп. Өзі бір сөз баққан, бірді-бірге соғып жүретін сүйкімсіздеу кісі еді. Демежан қанша ойласа да атын есіне түсіре алмады.

— Түсінікті. Демек, жылда көретін құқайларың осы ғой? Ал бұдан гөрі сенімдірек кәсіп істеп, қарын тойдырудың басқа бір амалын ойластыруға болмас па? Қысы-жазы ел қарасына ілесіп, текке көшіп жүргенше, өздерің неге жер тырмалап, егін екпейсіңдер? Көктемде қотан аумағындай жерді өңдеп, соған бір тақия тары шашып тастасаңдар, жыл бойы мұрттарыңды балта кесер ме еді?!

— Ой, шырағым Демежан-ай, ол қиын шаруа ғой: оған алдымен көлік керек, соқа-сайман керек, сонан соң ала жаздай өлгі аз егінді торғайдан қорып, күзетіп отыру керек, — деді кетік тісінің арасынан тілі жылтындаған шоқша сақалды бір шал.

— Ал өздерің ше? Сол егінді күзетпегенде өздерің не бітіресіңдер? Мәселен, осы қырмандағы астық тер төкпей, еңбек етпей, босқа келді деп отырсыңдар ма?

— Мол егіннің жөні бөлек қой. Аз астыққа бола жаз бойы бала-шағаны ыстыққа қақтап, шыбынға талатып, ел қатарлы жайлауға

шықпай қалай отырамыз, — деді манағы жұлма тымақтағы да сөзге араласып.

«Қап, мынаның ызасын-ай, ә?! Мыналарға ақыл айтып, сөз шығындап отырған мен де ақымақ екенмін, — деп ойлады Демежан зығырданы қайнап. — Апыр-ай мына жұртқа не істеуге болады? Әлде қаптағы астықтарын төгіп тастап, өздерін енді бұл маңайға келмейтіндей етіп, қуып жіберсе ме екен?».

Сол ойына нық бекініп, қасында тұрған Диқанбайға бұйрық беруге оқтала бергені сол еді. Осы кезде арт жақтан үстінде шүкірге бояған жарғақ тоны бар, қапсағай ірі денелі, қауға сақалды бір кісі белгі беріп, орнынан тұра бастады. Былайша өңі таныс секілді, бірақ Демежан кім екенін есіне түсіре алмады. Сол кісі бақандай үлкен қолымен жайқап, «ау, қойындар, түге» деп дабыр-дұбыр сөйлесіп отырған жұртты су сепкендей тыйып тастады да:

— Шырағым, Демежан, тыңдар құлақ, ұғынар көңіл болса, жеткізіп-ақ айтып жатырсың-ау. Керең құлақ, керенау елін сөзіңді ұқпаса да, соқырға таяқ ұстатқандай мына ісіңді көрмес деймісің. Сол жігіт халыққа қамқор сөзді көп айтады деп сыртыңнан талай естуші ем. Бүгін соған көзім анық жетіп отыр. Аңада қалың қазақты «Қара шығыннан» құтқарып қалған жақсылығың тағы бар... Сөзіне де, ісіңе де құлдық айналайын азаматым! — деп бір тоқтады. — Байқап отырмын, дайын асқа тік қасық болып, осы келісіміздің өзі бәлендей жарасып тұрған жоқ. Бірақ амалымыз қанша? «Піскен астың күйігі жаман» деп қызыл қырман, қара қазаныңа көзімізді сатып, келіп отырған жайымыз бар... Басқаны білмеймін, мен өзім ердім сенің соныңнан. Кәне, қай жаққа бет түзейсің? Басташы мына соры қайнаған, сақалды сәби жұртыңды!

«Апыр-ай, жүзі иманды, сөзі сындарлы бұл кім еді? Мынаның көмейінде бұрын айтылмаған бір жаңа лебіз жатыр ғой» деп Демежан елеңдеп қалды.

— Ақсақал, сізді тани алмай қалдым-ау... Атыңыз кім еді? — деді ақыры амалсыздан.

— Көптен көрмегенге есіңнен шығып қалғаным ғой. Мен — Бөке ағаң емеспін бе... Бөке палуан дегенді естуің бар ма еді?

Сол сәтте Демежанның көз алдына көп көріністер жамырап қоя берді. Иә, айтпақшы, бұл Бөке екен ғой. Атақты Бөке палуан... Ана бір жылы Отыншы бидің асына барғанда, өзі күреспей жолын Байсеркеге беретін Бөке ше? Онда бұл нар тұлғалы, атпал азамат еді. Аз жылдың ішінде қалай қартайып, шөгіп кеткен?!

— Кешіріңіз, Бөке аға. Танымай қалғаным үшін алдыңызда айыптымын, — деді Демежан ыңғайсызданып.

— Оқа емес... баяғы палуан Бөке жоқ қой қазір. Кейінгі жастар қайдан танысын. Бойымда күш-қайраттың барында осы елдің намысын жыртқан, үкілеп арысқа салар азаматының бірі едім. Қазір күш қайтты, ауру айналдырған көп күйкі шалдың бірі болдым. Енді мен кімге керекпін? — деп Бөке көмейіне кептелген өксікті басып, аз бөгелді. — Оны қойшы, сенің алдына шағынайын деп келгем жоқ, Демежан қалқам. Осы өзің бастаған жана тірлікке біз қалай кірісеміз, соны сұрайын деп келдім. Сақалыңды сатпа, еңбегіңді сат, несібені көктен тілеме, жерден тіле дегенің көкейіме қонады. Бірақ егін салатын жер, оны көгертетін су керек қой. Оны бізге кім беріп тұр? Ойға түссең ойратың, қырға шықсаң халдайың қысады екі бүйірден. Арқырап жатқан екі өзен — Абдыра мен Қараүңгірдің алыстан сарынын естігеніміз болмаса, халдайлар оның суынан бізге бір тамшы татырмайды... Сонда біз егінді қайда саламыз?

Мұның айтып отырғаны — жаңалық емес, Демежанның да көптен жазылмай, шилі боп жүрген жарасы ғой. Сол жараның аузын біреу қанын шығара тырнап алғандай, қабағын кіржитіп, төмен қарап кетті. Не деу керек? Аңғарлы Бөке шындықты айтып отыр. Айтты-айтпады, қазаққа ең алдымен құнарлы жер бөліп бермей тұрып, жаңағы өзендерден тоған толы су алып бермей тұрып, құр егін сал деп қыстағаннан не түседі? Демежанның көздегені де — Әркімнің әр сайға жүрдім-бардым шашып тастаған, таздың шашындай ойдым-ойдым егіні емес, бүкіл халықтың осы кәсіпке тұтас ден қойып, бет бұруы емес пе еді. Ендеше бұл елдің жітігі мен саяғын жекелеп қуам деп сандалмай, үйірімен, тобымен қайыру керек екен-ау!

— Мәселенки, менің өз басым қолғанатқа жарлы адам емеспін, — деді Бөке оның ойын бөліп. — Бірақ, керегі не, үш балам үш жерде байдың малын бағып, күн көріп жүрген жайы бар. «Жаман да болса ұлың зор тусын» деп, солардың үшеуі де өзіме тартқан, қара күш жағына ешкімнен сорлы емес. Егер маған жер-су тиіп, балаларымның басын қосып, егін салдырсам, қартайғанда бүйтіп қап арқалап жүрмей, қолымды жылы суға малып отырмас па едім. Қайтейін, «іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ» дегеннің кері біздікі.

Шыны ма, әлде жай ел қарасы ма, оның сөзін басқалар да қостап, қуаттаған болып жатыр.

— Бөке-ау, ондай күн туса қара жердің қыртысын айналдырмаймыз ба?

— Онда бүйтіп көрінгеннен кеусен сұрап жүрер ме едік?

— Сол егін салатын жер мен суға ділгір болып отырған жоқпыз ба, — десіп жамыраған дауыстар әр тұстан естіліп қалды.

Бұл кезде Демежан да әлдебір тәуекелге бекіп, оқыс бір шешімге бел байлағандай еді.

— Егер армандарын жер мен су болса, ол жақын жылдарда қолдарына тиеді, — деді отырғандарды жағалай шолып өтіп. — Бірақ жеме-жемге келгенде осы сөздеріңнен айнып кетіп жүрмейсіңдер ме?

Жұрт тағы шу ете қалды.

— Құдай сақтасын. Өз несібемізден қашатын жын ұрып кетті дейсің бе бізді?!

— Тек «мына жер сенікі» деп көзімізге бір көрсетші. Ар жағын өзімізге қоя бер.

— Шіркін-ай десейші, біздің де бір ақ нанға бүйіріміз шығып, тоятын күн болар ма екен?! — десіп гулесіп кетті.

— Ендеше, сертіміз осы болсын. Келесі жылы көктемде Абдыраның жоғарғы алқабынан егін салып, тоған қаза бастаймыз. Жұрт осы бастан себетін тұқымын. Құрал-жабдығын сайлап, әзір отырсын. Қардың шеті жылт етісімен бүкіл ел болып осы шаруаға кірісеміз. Менің бұл сөзімді өздеріңдей жоқ-жітік ағайынға осы бастан құлақтандырып, айта жүріңдер, — деді Демежан.

Жиналған жұрт көңілдене дабырласып, орындарынан тұра бастаған. Бөке қабын бөктеріп, атына мінгелі жатыр екен. Демежанмен қоштасып тұрып:

— Сенін, жақсы лепес жарлығыңды бүгіннен бастап жалпақ елге жаямын, шырағым. Жаман ағаңның осы атқа мінгені — мінген... Ендігі қалған ғұмырымды сенің жаршың, қостаушың болып өткізермін, құдай бұйырса! — деп азамат сертіндей бір оқшау сөз айтты.

Демежан кеусен алуға келген ағайындарын таратып, үйге қарай бет алған. Жол бойы жаңағы Бөке туралы ойлаумен болды. Соған байланысты, Байсерке түсті есіне. Төртуылдың маңдайына біткен екі палуанның екі түрлі жолға түскеніне қайран қалды. Бөкенікі ештеңе емес-ау, кедейлік ер жігіттің қолын байлады, ауру меңдетті. Тұрмыстың тауқыметінде жүріп, көзін енді ашқан секілді... Ал енді Байсеркенікі не сонда? Ұрлық-барымтамен қайда барам, не бітірем деп жүр екен? Әнегүні арманда қалғанын айтып, өкінуіне қарағанда, одан жақын арада ұрлықты қоятын кісінің түрі байқалмайды.

Жұмыққа жығып бердің деп, анада бұған қырын қарап қалып еді. Содан бері бұл жаққа ат ізін салуды қойды... Ал жаңағы Бөкеге берген уәдесі ертең қазақтың «ұзын құлағы» арқылы дүйім елге жайылатыны сөзсіз. Ендігі сын салмағы мұның өзіне түседі... Тәуекел! Түбінде осы жер мен су үшін халдайлармен бір айқаспай қала алмас. Ал айқасатын болсаң, халықтың құлдыққа әлі еті үйренбей тұрғанда, асау кезінде қимылдап қалу керек...

Ол қақпаға кіре бергенде байқады: үйге алыстан тағы біреулер келген секілді. Ауланың ішіне жүкті түйе шөгеріліп, күміс ертұрманды аттар байланып қалыпты. Демежан «бұлар кім болды екен» деп, қазан-аяқ маңында жүрген қызметші әйелден сұрап еді, ол да жарытып жауап айта алмады.

— Білмедім. Осы жаңа ғана қасында екі-үш адамы бар, бір дәу бәйбіше келіп түсті. Үкірдайдың өзі алдынан шығып, қолтығынан сүйеп түсіргеніне қарағанда, өте сыйлы адам болуы керек, — деді ақырын үн қатып.

Демежан ішке кіріп, төргі үйде қымыз ішіп отырған көп адамды көргенде бір-ақ білді. Келген қонақ — Сымайылдың бәйбішесі Айтолқын екен. Қасында баласы Күдері, тағы басқа бұл жете танымайтын екі-үш адам бар. Еркектер жағы жапырлай орнынан тұрып, қол беріп амандасты да, төрде Керімбаймен тізелес отырған ақ бөрте семіз бәйбіше Айтолқын қасына келген Демежанды қоғадай иіп әкеліп, маңдайынан сүйді.

— Дені-қарның сау, аман-есен жүрсің бе, айналайын? Көтерген жаңа шаңырағын маң далада тым алыстан көрінеді екен. Еңсесі әмсе биік болсын! — деп аналық тілек айтты.

Айтолқын — исі Төртуыл сыйлайтын үлкен шаңырақта отырған қадірлі адам. Бұрын да еркек орнында жүретін, аса адуынды кісі еді. Сымайыл зәңгі өлгеннен бері бүкіл билікті өз қолына алған қалпы бар. Керімбайдан жолы үлкен, жеңге есебінде болған соң, қазір де ештеңеден тайынбай еркін сөйлеп отыр. Осыдан бірнеше күн бұрын қалаға мал айдатып барып, содан оралып келе жатқан беті көрінеді. Ел жайлаудан түсе Күдерінің алыстағы қайын жұртына кісі жіберген екен. Олар да сондай бір хабарды көптен күтіп отырса керек: «Біз дайынбыз, енді көп соза бермей, аманатын алсын» деп сәлем айтыпты. Содан құдаға апаратын жыртыс, тағы сол сияқты толып жатқан керек-жарақты түгендеп алып келе жатқан жайы бар. Еркексіз жесір әйелдің көрген күні құрсын да... Бала-шаға, ағайын-туыс жағы болғанымен, олар айтқанды ұқсата алмас деп, қалаға әдейі өзі барыпты.

Айтолқын осының бәрін асықпай баппен баяндап келді де, ақырында Қасында отырған Керімбайға салмақ сала сөйледі.

— Біз де Қарға да болса халықпыз. Қападан қайтар жолда өзіңмен ақылдасайын деп әдейі бұрылғаным... Енді сол келінді ел Барлыққа көшкенше алып келсек деген ойымыз бар... Біздің де Қарап отырғанымыз — осы бір жалғыз бала. «Шын жыласаң соқыр көзден де жас шығады» деп, жаугершілікте екі баладан бірдей айрылып, аңырап қалғанда, қырық тоғыз мүшелімде құдай бере салған құлыным ғой бұл. Осы баланың тойын ел-жұрт болып бірге өткізейік. Зәңгі болса бұл қызыққа жете алмай кетті. Ендігі елдің иесі де, басшысы да өзіңсің. Мына Ажар екеуін бас құда боп барып, менің келінімді қолыма түсіріп беріңдер, — деді әр сөзін мірдің оғындай шегелеп.

«Мына апамыз жас кезінде қандай кербез кісі болды екен?! — деп ойлады Демежан Айтолқынның бұл өлкеде жоқ киім үлгісіне, әлі еті қаша қоймаған жұмыр білегіндегі күміс білезік пен осы күнге дейін саусағынан тастамай жүрген алтын сақиналарына көз жіберіп. — Бәсе, Күдерінің бойындағы даналық әкесінен жұқса, ақындық пен сұлулыққа құштарлық анасынан дарыған екен ғой. Егер осындай ел аналары болмаса, біздің әкелеріміз не істей алар еді?».

Қонағының сөзін қалт етпей, зер сала тыңдаған Керімбай оның бұлай міндет арта сөйлегенін бекер дей алған жоқ. Алдындағы қымыздан жұта түсіп, аз ойланып отырды да:

— Жөн-жөн... дұрыс-ақ, жеңеше. Бұл келісінде де, айтқан сөзінде де қапы жоқ. Бұйтпесең, сен Айтолқын болармысың?! — деді шын сүйінген раймен. — Бірақ бұл мәселе жөнінде өз айналаңа, жақын қайындарыңа ақыл салдың ба? Көксеген зәңгі не айтады? Жақын жанашырың тұрғанда, мына жақтан біздің барып кіріскеніміз олардың шамына тиіп жүрмей ме?

Бұл Керімбайдың ағайын арасындағы ала ауыздықты еске алып, кейін қалың Қараменденің өкпесіне қалмау үшін әдейі арылып алғысы келгені еді. Бірақ Айтолқынның жауабы әзір екен, бөгелместен сөйлеп кетті.

— Е, тәйір деген... Айт пен тойда ақсақал атанып, жау келгенде жас бала болып қалатын ағайын көп қой қашанда. Оларды көрмей-білмей отыр дейсің бе. Бәрі де, кезінде Сымайылға сеніп кеткен көрбала той өңшең. Былайша мал жинауға пысық болғанымен, сөз ұстап, суырылып шығар біреуі жоқ... Арғы беттегі құдаларға бару үшін, осындағы орыс елшісінен қағаз алу керек екен. Менің әлгі Көксеген қайным сол қағазды алып бермей, әлі күнге дейін созып жүр.

Мына сөзді естігенде, Демежан қысылып қалды. Қап, тарс есінен шығып кетіпті-ау. Сол қағаз жөнінде Күдеріге берген уәдесі бар еді. Шаруабасты болып жүріп, ұмытып кеткенін қарашы.

— Жақсы апа, — деді Айтолқынды жалпы жұрттың қойған атымен атап. — Консулдан ол қағазды алу менің міндетім еді. Мен ұмытып кетіпмін ғой. Оған қам жемеңіз. Алла бұйырса, енді екі-үш күнде қолдарыңызға тиеді.

— Рақмет, айналайын... Кеше өзіңмен тел қозыдай жарасып бірге жүрген Қайынбайым тірі болса, мен бұл жетімдікті көрер ме едім, — деп Айтолқын көзіне жас алды.

Керімбай манадан бері бәйбішесі Ажармен қас-қабақ арқылы ұтысып, сөз арасында бірер қайырым тіл қатысып отырған-ды. Ақыры бір шешімге келгендей бойын тіктеп, соңғы байлауын айтты.

— Көп уайымдама, жеңеше. Кешегі Сымайыл зәңгінің аруағы разы болу үшін, аянып қалар жайымыз жоқ. Бұл тойға біз де бір кісідей ат салысайық. Не қызметіне де әзірміз, — деп Айтолқын жаққа еңсеріле бұрылды да, — бірақ сенің көзіне жас боп көрінгенімізбен, Ажар екеуміз де шау тартып қалдық қой. Былтырдан бері науқас айналдырып, менің де мәнісім болмай жүр... Қызық жастардікі екен, жолды сол жастарға берейік. Біздің орнымызға мына Демежан мен Бибі барсын, бас құданың бірі болып. Той-думанға шал-шауқанды сүйрелеп қайтесің. Түбі осы жігіттің етегінен ұстасаңдаршы, — деп ендігі салмақтың Демежанға түсетінін аңғартты.

Сонымен, бұл мәселе де шешіліп қалған. Әкесінің ұйғаруы бойынша, Демежандар аяқ астынан жол жүретін болды. Айтолқын сол күні жаңа үйге айтып сойылған малдың етінен жеп, Керімбай мен Ажардың қасында өткен-кеткенді еске алып, шер тарқатып жатты да, ертеңінде асығыс аттанып кетті. Сымайылдың ауылы қазір Арқарлыда, күзекте отыр екен. Енді бір жұмадан кейін бәрі сол ауылда бас құрамақ болып, уәде байласты.

Сол күні түс әлетінде Керімбай мен Ажарда Сарыөлендегі ауылға қайтуға жиналды. Ал Демежанның орыс консулы Борнеманға жолығу үшін, бүгін кештетіп Шәуешекке жүруі керек еді. Сонымен, бәрі бір мезгілде аттанбақ болып, еркектердің киініп далаға шыққанына да біраз уақыт өткен. Әйелдер жағы ырғалып-жырғалып қозғалғанша, әкелі-балалы екеуі әрнені әңгіме қылып, лапастың астындағы аласа орындыққа барып отырды. Керімбайдың баласына айтпақ сөзі бар секілді. Мұз астындағы ағыс тәрізді іштегі арпалысқан ой толқыны жүдеу жүзінен ап-айқын білініп тұр.

— Жас кезімізде осынау өмірдің шет-шегі жоқ, тіпті таусылмайтындай көрінуші еді. Сөйтсек, оның өзі қамшының сабындай, екі айналуға келмейтін тым қысқа нәрсе екен ғой, — деді Керімбай әлден уақытта терең тыныс тартып. — Ойлап отырсам, сол келте ғұмырдың өзі алды-артына қарайлауға мұрша бермей, рахаттыным таптырмай, алыс-жұлыспен өтіпті. Осы елді қалай қатарға қосамын, қалай абырой табам, қалай жұрт билеймін деп жүргенде, уақыт шіркін озып, бір күні кәрі қасқырдай шоңқиып қалғаныңды бір-ақ біледі екенсің. Енді қанша су ішерлігіміз бар, ол жағы құдайдың еркінде... Өзің де іштей сезетін шығарсын, мен олай-бұлай боп кетсем, ендігі жүк ауыры саған түседі. Соған осы бастан мойындап, етек-женіңді жинай бер, балам.

Демежан бірдеме айтуға оқталып еді, әкесі сөзімді бөлме дегендей қолын көтеріп, тоқтатып тастады. Тереңнен тебіреніп шыққан, құлаққа жағымды, күмбірлеген қоңыр үні тыңдаушысын еріксіз ұйытып әкетердей.

— Адам қартайған сайын өмірден сырт буын тартып, жана заман, жаңа ықылымның көп қитұрқы-қалтарысын дәл аңғара бермейді екен. Қарт адамның бағыт-бағдардан тез жаңылатыны да содан. Бұрын сенің кейбір қылығыңды ата салтына жатпайтын, оғаш, жат көруші ем. Шалыс басқанымды енді байқап отырмын. Бет алысын түзу екен... Заманына қарай адамы. Бәлкім, бұл заманның тілін сен табарсың. Қараңғы халқыңды жана бір қырқаға сен шығарарсың. Илайым солай болғай! — деп ой шылбырын шумақтағандай аз-кем бөгелді. — Бірақ сенің жолың да тым оңай болмас. Әркім өз лағын текешік қойғысы келетін, алты бақан, ала ауыз елің — мынау. Ежелгі салты бойынша, қазақты адам орнына санамайтын, керауыз, керден халдайларың — анау. Түбінде осы екі оттың ортасында шыжықтай шыжғырылатын сен боласың ба деп қорқам... Бұрын мен әкелік айбарыммен болса да, саған қалқан сияқты едім. Қорыққанын сыйлайтын жұрт Керімбайдың баласы деп, сенен де ығып жүретіндей еді. Менің көзім жұмылса, тағдырдың талқысына сен қаласың ба, қайдан білейін?! Әке малы балаға мал болмаса, әке ақылы да балаға ақыл болып жарытпайды. Құдай өз көкірегіне берсін. Тек, бір ғана айтарым: найзаның ұшына алдымен ілініп, оққа кеудеңді алдымен тосып, тым қызбаланып кетпе. «Бай — бір жұттық, батыр — бір оқтық» деген сөз бар... Өзіңді сақта, балам... Осы мансабы құрғырға да тым бой ұрып кетпеші. Мен, шынымды айтайын, сол мансаптан ешбір рахат көргем жоқ.

— Қасымда халық бар ғой. Тағдырдың басқа салғанын сол халықпен бірге көремін де, — деді Демежан.

— Сол халқың қорған болуға жараса... Халық кейде үріккен жылқы секілді, жолында тұрсаң өзіңді таптап өтуі мүмкін... Ағайын арасы бұзылды ғой. Күңкілдеп жүрген күншілдердің де төбесі көрініп қалды. Не дейін, алдына қойған мақсатына ақылын мен айлаң сай болсын, балам.

— Жарайды, көке... Осы айтқан сөзіңіз өмір бойы жадымда болар, — деді Демежан. Одан ары тағы бірдеңе айтқысы келіп еді, тамағына әлдебір түйіншек кептеліп, сөйлеуге мүмкіндік бермеді.

Көп кешікпей Сарыөлеңге қайтатындар мен қалаға жүретіндер қатар атқа қонып, екі айрық жолға түсті. Бұл әке мен бала арасындағы ақырғы әңгіме, соңғы бір сырласу екенін осы сәт екеуі де білген жоқ еді.

VII

Арада бір жұма өткенде, Жұмыққа құдалыққа баратын Төртуыл кісілері ұзақ салқар топ құрап, Арқарлыдан аттанып кетті. Ер-Әйелі, басшы-қосшысы аралас ұзын саны қырық-отыздан кем болмас. Демежан, Көксеген бастатқан елдің атқа мінер ер-азаматтары бір лек болып алға түссе, соларға құйрық тістесе: Айтолқын бастаған бәйбішелер, Бибі, Мөржандай жас әйелдер келе жатыр. Ең соңында қызылды-жасылды киінген жігіт-желең — күйеулер тобы бір бөлек. Күйеу жолдастарының арасында Шәуешектен шыққан бірнеше татар жігіттері де бар еді. Өзінің гармоньшы, жыршы серіктерін бастап келген — Күдерінің досы Ыбырай байбатша. Бір келкі сәнді киініп, сәйгүлік аттар мінген осы соңғы топтың салтанаты тіпті ерекше болатын.

Қазақ салтында құдалыққа бару жасанып жауға аттанудан кем түспейді. Ол — екі жастың жай ғана өте шығатын той-думаны емес, бүкіл елдің мерекесі. Оның ар жағында ел намысы, ру арасындағы бәсеке, бақталастық жатыр. Қазекең өмір бойы тірнектеп мал жиып, дәулет құрап жүреді де, осындай ас пен тойда ағыл-тегіл бір шашылады. Қалыңсыз қыз болса да кәдесіз қыз жоқ. Қазақта «жетім қыздың тойындай» деген де сөз бар. Демек, жетім қыздың да өзіне лайық тойы болады... Ал мына тойдың жөн-жосығы тіпті бөлек. Кезінде бір рудың көсемі, түгел Төртуылдың құрметті ақсақалы атанған Сымайыл зәңгінің әлпештеген жалғыз ұлы Жұмықтың атақты биі Тасболаттың қызын алғалы бара жатыр. Оның үстіне, жай ауыл арасы емес, кәдімгідей шекара асып, өзге бір патшалыққа келе жатқаны тағы бар.

Бұл құдалықтың да өзіндік тарихы бар еді. Осыдан он шақты жыл бұрын теріскейдегі Жұмық пен Ертіс Төртуылы арасында үлкен бір

қақтығыс болады. Жесір дауынан басталған араздықтың аяғы екі жақтың кезек барымта алысуына соғып, көршілес екі елдің арасы қатты шиеленіседі. Ақыры екі жақ бітімге келер тұста Ертіс Төртуылының дауын Жапабай болыс Қуғанда, Жұмықтың сөз тізгінін осы Тасболат би ұстаған екен. Содан екі жаққа да бұрмай, әділ төрелік айтатын төбе би керек болады да, екі елдің ортақ ризашылығымен, күнгейден ара ағайын ретінде Сымайыл зәңгіні шақыртыпты. Басында Тасболат билікті Сымайылға берерін берсе де, Қанына тартып кетпес пе екен деп, төбе биге сеніңкіремей жүрсе керек. Алайда Сымайылдың Қара Қылды Қақ жарған әділ үкімін естігенде, Жұмық жағы қатты разы болады. Дау біткен соң Тасболат Сымайылды өз аулына қонаққа шақырып, мол сый-сыяпатпен аттандырған екен. Тіпті онымен де қоймай:

– Біздің қазақ бұрын «Қанына тартпағанның қары сынсын» деуші еді. Сен сол үрдісті бұздың, Сымайыл зәңгі. Атаның ғана емес, адамның ұлы екенсің. Көптің көңілінен шыққан бұл әділдігің кейінгі ұрпаққа үлгі боп қалар... Бұдан былай Қанымыз араласып, түбімізді сүйек айыратын болсын, — деп өзінің жеті жасар кенже қызы Айжанды Сымайылдың сол кезде сегізге кеп қалған жалғыз ұлы Күдеріге атастырыпты.

Кейін екі жақ құдандалы жақын адамдар ретінде алыс-беріс жасап тұрады. Сымайыл келінімнің қалыңмалы деп, Тасболат ауылына бірнеше дүркін жылқы айдатады. Бірақ Күдері он төртке толып, енді баламды қайнына ұрын жіберем, есік көрсетем деп жүргенде, Сымайыл ол арманына жете алмай дүниеден өтеді. Тасболат құдасының орнына бір келіп құран оқып қайтқан соң, бұл жаққа ат ізін салған жоқ. Әлде араға түскен шекарадан қорынды ма, соңғы жылдары құдалардың барыс-келісі азайып, аралары тіпті суысып бара жатқандай еді... Енді, міне, құдалық қайта жаңғырып отыр. Бұл жолы екі жақ қыз ұзату тойын, ұрын бару, есік көру секілді бұрын өтелмей қалған, толып жатқан ырым-тойларды қоса қабаттап бір-ақ өткізуді ұйғарысқан. Жұмық қызының қалыңмалы әлдеқашан төленіп бітсе де, Айтолқын бәйбіше осы жолы да құдаларына құр барғысы келмей, тағы бір үйір жылқы айдатып, екі атан түйеге ілу, киіт, жыртыс артып, мол жоралғы, қапысыз дайындықпен келе жатқан себебі де сол еді.

Бұлар Тарбағатай жонымен тіке асатын төте жолды жақсы білгенімен, қазір тау үстірті елсіз йен екенін, әрі биік асулардың суытып кеткенін еске алып, бұрыс та болса жазықпен, ел ішімен жүруді қолайлы көрген. Салтанатты, дулы топ тау бөктерімен шығысқа қарай суыт жүріп отырып, ара қонып Күзуінге жетті де, үшінші күні кіші бесін шамасында, Шіліктіде отырған Тасболат

аулының тура үстінен шықты. Барып қаламыз-ау деген күн мөлшері алдын ала белгіленіп, осыдан он бес күндей бұрын құдаларға жаушы жіберілген-ді. Кезеңге шыға бергенде-ақ, ойпаңдағы қалың ауылдың күтініп, дайын отырғаны белгілі боп қалды: Қаз-Қатар тігілген ақ үйлер, сол үйлердің арасында аттылы-жаяу сапырылысқан адамдар.

Сірә, жан-жағын биік таулар қоршаған қазан шұңқыр Шілікті жазығы түстіктегі Тарбағатайдан құлаған, батысындағы Маңырақ пен шығысындағы Сауыр-Сайқан жайлауларынан түскен қалың елдің күн суытқанша бір-екі ай отыратын тұрақты күзек жұрты, жайлы қонысы болса керек. Айнала төңіректе көз жетер жерге дейін ығы-жығы қонған аппақ ауылдар, құжынаған қой, үйір-үйір жылқы көрінеді. Алда келе жатқан үлкендер ауылға бір шақырымдай қалғанда ат басын тежеп, алды-артын жинап алды да, күйеулер тобын бір кезең астында қалдырып, өздері қарбаласып жатқан қалың ауылға қарай тіке тартты.

Мана өрісте кездескен жылқышылардың бірі сүйінші сұрау үшін ауылына шаба жөнелген-ді. Сол барып хабарлаған болар, бұлар жақындай бергенде алдарынан екі салт атты шығып, қонақтарды басқа үйлерге қарағанда сән-салтанаты бөлек, оқшауырақ тігілген ақ үйлерге қарай бастап жүрді. Ат байлайтын керме басында да кілең бір әлекедей жалаңған жас жігіттер тұр екен. Әрқайсысы құдалардың шылбырынан ұстап, қолтығынан демеп, қошеметпен түсіріп жатты.

Үлкендер үйге кіруге бет алғанда, алдарынан үкілі шымылдық керіп, қызылды-жасылды киінген бір қызық шоғыр ауылдан ұзай берген. Бұлар — күйеулерді қарсы алуға шыққан қыз-келіншектер тобы еді. Демек, күйеу сорлыға дайындалған сын-сағаттар басталды деген сөз. Енді күйеудің атына міну, күйеу атымен күл тасу, қоржын сөгу, қалыңдықпен қол ұстатып, шаш сипату секілді таусылмайтын ырым-кәделерден жастар жағы көз ашпайды.

Айтолқын бастатқан үлкендер құдаларға арнап тіккен ою-өрнекті, мол жасаулы, сегіз қанат, екі ақ үйге бөлініп түскен. Алыстан ат соғып келген жолаушылар аяқтарын соза көсіліп, төрдегі жүк үстінен құлатылған құс жастықтарға шынтақтай жайғасты. Тас түскен жеріне ауыр. Енді бұлардың міндеті осымен аяқталды десе де болады. Бұдан былайғы той тауқыметі, қонақ күту — үй иелерінің мойнында. Әрине, бұл ел де намысты қолдан бергісі келмейді. «Шіркін, пәленше-екеңнің қыз ұзатқан тойының салтанаты-ай» дегізіп, өздерінше бір көсіледі.

Естулерінше, Тасболат — үш ұлы үш ауыл болып отырған, жал-құйрығы бүтін, өрен-жаранды, дәулетті кісі. Тек осыдан екі-үш жыл бұрын бәйбішесі қайтыс болып, үлкен шаңырақтағы кіші ұлының

Қолына қарап қалған көрінеді. Өзінің алғыр шешендігімен, ел берекесін ойлаған қамқор қорымалдығымен өз ортасына жаққан, халықтың қадірлі адамы деседі. Сымайыл өлген соң, бидің ержеткен ұлдары бұрынғы құдалықты мойындағысы келмей, бір қиырда жатқан жетім күйеуді олқысынып, қарындастарын осы маңдағы жуан ауылдардың біріне ұзатқысы келгенде, балаларына қатаң тыйым салып, ақ батаны аттамай сертте тұрып қалған — Тасболаттың өзі екен. Соны естігелі Айтолқын бастатқан Төртуыл кісілерінің сырттай көрі биге деген ықылас-құрметі тіпті арта түсіп еді.

Қонақтар жайғасып болып, күтуші жігіттер енді қымыз құюдың қамына кірісіп жатқанда, кенет есік жақтағылар кейін серпіліп, жол босатып, «Би келе жатыр» деген сыбыс естілді. Көп кешікпей киіз үйдің есігі серпе ашылып, ішке бір топ адам кірді. Ең алдында ұзын бурыл сақалды, еңсегей ірі денесі сәл еңкіш тартқан, басына пұшпақ бөрік киіп, үстіне мәуті шапан жамылған Тасболат бидің өзі. Соңында ер-әйелі аралас тағы бірнеше жастау адамдар бар. Қонақтар да жапа-тармағай орындарынан тұрған. Тасболат ең алдымен құдағиы Айтолқынды құшақтап, сонан соң Демежан, Көксеген қатарлы жігіттермен де төс түйістіріп, амандасып шықты. Соңына ерген ұлдары мен келіндері де соны қайталады.

Бұл — алғашқы бет көрісу салтанаты ғана. Қазақтың көш-құлаш аман-сәлемі жайғасып отырған соң барып басталады. Бұл жолы да солай болды. Тасболат самбырлап қатты сөйлейтін адам екен. Айтолқынның сол жақ қатарынан орын алып, үй ішіне жағалай көз салып өтті де:

— Қалай, қадірлі құда-құдағилар, алыс жолдан арып-шаршамай, аман-есен жеттіңіздер ме? Ел-жұрт, ауыл-аймақ, бала-шаға тегіс аман ба? — деп ұзақ шұбыртып, қонақтардан амандық сұрады.

Төртуыл кісілерінің арасында Айтолқыннан үлкені жоқ. Жол да, сөз реті де — сол кісінікі.

— Шүкір, ел-жұрт аманшылық, сол өзіңіз көрген қалпында, Биеке. Біздің елдің игі жақсысы өзіңізге дұғай-дұғай сәлем айтты, — деп Айтолқын көп атынан жауап қатты да, — сіздің үйде қойып кеткен қоймамыз, аманат қалдырған алтынымыз бар ғой. Енді, міне, дәм бұйырып, сол алтынымызды алғалы келдік, — деп бұйымтайын қоса айтып, жадырай күлді.

— Жөн-жөн... Айтқаныңыздың бәрі жөн, құдағи. Аманатқа қиянат жасамай, біреудің адамын бағып отыру бізге де оңай дейсіз бе. Келгендеріңіз дұрыс болған, — деп Тасболат та күле сөйлеп, жылы шырай танытты.

Тек, осы тұста бет-әлпеті әкесінен аумайтын, жас мөлшері қырықтар шамасындағы, бидің үлкен ұлы Рақыш әзілге сүйеп бір сөз тастады:

— Кейінгі жылдары сіздер жақтан тырс еткен дыбыс естілмей, хабар-ошарсыз кеткенге құдалар бұл жақтың жолын ұмытқан шығар деп, алаңдап жүруші едік. Қайта шекара асып, жол тауып келген екенсіздер, — деген. Былай қалжың түрінде, зілсіз айтылса да, астарында ептеген кекесін, өкпе жатқаны да байқалып қалды.

Жасы кіші буынмен Айтолқынның айтысып жатар қисыны жоқ. Бірдеңе айтсаңдаршы дегендей жалт етіп, төрде отырған серіктеріне қараған. Мына жақта Демежан да дайын отыр екен:

— «Игіліктің ерте-кеші жоқ» демей ме бұрынғылар. Құдаларыңыз екі күннің бірінде ат сабылтып, екі ауылдың арасын тоздырмаса, алтынымыз сенімді қолда деп сенген шығар. Миуа бағы бабымен пісіп жетілсін деп күтіп жүріп, үзіп алатын кезде ғана келген шығар. «Құда мың жылдық» дейді ғой, Рақа. Сіз бен біздің араласатын да, сыйласатын да кезіміз әлі алда емес пе, — деді Рақышқа жылы жүзбен күле қарап отырып.

Бұл сөз Тасболаттың да құлағына жағып кетті білем, қарқылдай күліп, масайрап қалды.

— Әй, бәрекедді! Жақсы айттың, құда бала. Сөз жүйесін тапса, мал иесін табады... Қарындасты ұзату оңай дейсің бе, менің балаларым әлден-ақ ұрынарға қара таппай, іштері қоңқылдап жүр, — деп кәрі тарлан баласының тіктеу айтылған жаңағы сөзінен де зіл қалдырмай жуып-шайып жіберді.

Сонан соң құдаларына қасында отырған ұлдары мен келіндерін бір-бірлеп таныстырып шықты. Бидің Рақыш, Қабыш, Әбіш деген үш ұлы бар екен. Бәрі де көкжал бөрідей еңселі, ірі жігіттер. Ал олардан төменірек жайғасқан ажарлы, жас әйелдер — келіндері.

— Ауыл арасы шалғай. Бұрын көп араласпағанға, таныссын, білсін деп жатырмын. Мені қойшы, мен осы отырған бәріңе де қонақпын ғой... Жаңа айтылған мың жылдық құда-құдағиларыңыз осылар... Түбінде, сұрап келген бұйымтайларыңызды да осылар тындырады, — деп үй ішін ду күлдірді.

Осы сәтте Айтолқын бәйбіше де өз тарапынан қасындағы серіктерінің аты-жөндерін атап, жөн-жобасын түсіндіріп жатты. Манадан бері келген құдалар арасында көрінекті ақсақал кісі болмағанға үй иелері ептеп олқысынып отырған сынайлары бар еді.

Демежанның аты аталғанда, бәрі де селт етіп, бастарын көтеріп алды. Қазақтың «Ұзын Құлағы» оның атын бұл елге де жайып болған сияқты. Тасболаттың өңі жыли түсіп, жөн сұрау қайтадан басталып кетті.

— Е-е, жөн-жөн. Керекеңнің баласымын де... Алыстан жақсы атыңды көп естуші ек, ел-жұртқа аңыз боп жүрген Демежан құда сен екенсің ғой... Керімбай үкірдайдың дені-қарны сау, күйлі-қуатты жүріп жатыр ма? — деп кәрі би айрықша ілтипат білдірді.

— Әкеміз аман-есен. Сізге дұғай-дұғай сәлем жолдады. Өзі ел ішінін жұмыстарынан босай алмай, орнына мені жіберді, — деді Демежан да шешіле түсіп. — Күйеу балаңыз Күдері — исі Төртуылдың қара шаңырағында отырған бала ғой. Мына Бибі екеуіміз сол ініміздің қуанышын атқарысуға әдейі келдік.

— Жөн-ақ. Рақмет, шырағым. Өзің құдалығыңның сыртында, біздің елге әрі күйеу емессің бе. Бибі де — біздің қызымыз ғой. — деп төменірек отырған Бибіге назар аударды. — Қалай, қажының аулымен хабарласып тұрасыңдар ма?

— Өте жиі болмағанмен барыс-келісіміз бар. Қажының өзі биыл жайлау үстінде келіп қайтты, — деді Демежан.

Бұл кезде қонақтардың алдына көлдей дастарқан жайылып, сылдырмақты үлкен күміс тегенеден қымыз құйыла бастаған. Дастарқан үстінде аткөпір бауырсақ төгіліп, бірнеше жерден сары май, жент, ірімшік қойылыпты. Күрең бауырсақтың арасында шақпақ қанттар мен сықпа құрттар ағараңдайды. Алыс жолдан қарындары ашып, оптығып келген қонақтар жүрек жалғап, шөл басып дегендей, қунап қалды. Тасболат қасындағы Айтолқынның кесесін өзі әперіп, қызмет көрсетіп отыр.

— Әңгімелеріңіз жарасып, сіздің бабыңызды табатын үлкен құдағиыңыз болса жоқ. Байғұс «Айжанымның қызығын көрсем-ау» деп жүруші еді, оған жете алмай кетті. Неге асыққанын білмеймін, мені артына тастады да, жеңсіз көйлек киіп алып жөнелді, — деді би бір сөздің кезегінде. — Бір есептен сіздің алдыңызда кеткен Сымайыл зәңгіде арман жоқ, Айеке. Жалғанда ер адамға қартайғанда қосағынан айрылып, сопайып жалғыз қалған қиын болады екен.

— Неге? Осыншама бала-шағаңыз тұрғанда, сізді жалғыз деп кім айтады? — деп Айтолқын өзінше жұбаныш айтқан болды.

— Шүкір, бала-шаға бар ғой. Бірақ олардың өз тілеуі өзінде. Қас-қабағына қарап, жарым сөзден жай түйетін, өзіңнің ата жолдас, қу

кәріңдей қайдан болсын, — деп Тасболат бір сот нарау тартып, баяу күрсінді. — Менің бабымды табатын бас күтушім — Айжан шырағым еді ғой. Оны да, міне, маңдайыма сыйдырмай алып кеткелі отырсыңдар.

Жұрт қымыз ішіп болып, дастарқан жиыла берген мезгілде есіктің көзіне қысырдың бір семіз жабағысын әкеліп, қонақтардан бата сұраған. Осыдан кейін Тасболат көп бөгелген жоқ:

— Тойымызды алдағы сәрсенбінің сәтіне қалдырып отырмыз. Оған дейін әлі үш-төрт күн бар. Осында қонақасыларыңызды жеп, сауық-сайран құрып, аунап-қунап жатыңыздар... Ал мен ауыл-аймақты бір шолып келейін, — деп далаға шығып кетті.

Бұл кезде кеш батып, қонақтар отырған үйге аспалы ондық шамдар жағыла бастаған. Үлкендер арасында бір сәт байсалды тыныштық орнады. Бүгінгі кештің думан-тамашасы күйеулер түскен отау үйлер жаққа аунаған секілді. Сол маңнан көңілді күлкі, ер-әйелдің жамыраған жас дауыстары естіледі. Оқта-текте гармонь үніне қосылған әнде шырқалып қалады. Бұл отырғандардың ішінде әлі келінді көрген ешкім жоқ. Осыдан біраз жыл бұрын, онда Сымайылдың тірі кезі, Айтолқын қасына Күдеріні ертіп, болашақ келініне үкі таға келгенде, Айжан әлі онға да толмаған ойын баласы еді. Күдері де сол шамалас-тұғын. Болашақ күйеу мен қалыңдық — екі үйдің еркесі асыққа таласып, қырқысып қалғанда, бүкіл ел екеуінің мінезін қызықтап, мәз болып күлгені бар еді. Қазір сол Айжан да бойжетіп, он сегізге толып, толықсып отырған шығар. Қандай боп өсті екен? Көру керек еді.

Айтолқын үйдегілерге осыны айта келіп, бір мезетте төменірек жастар арасында отырған Бибіге бұрылды да:

— Келін, сен қанша дегенмен осы елдің қызысын ғой. Төркін жұртында саған емін-еркін жүре беруге болады. Сен барып білші, отау үйлерде не болып жатыр екен? Біздің Күдежанды балдыздары мен жеңгелері түйебас қып, байғұс баланың есін шығарып жіберген жоқ па, оның да жайын біле кел... Сонан соң ана қыз жеңгелерімен тілдес: бүгін менің көңілімді тындырсын, келінімді көрсетіп, көрімдіктерін алсын, — деді.

Бибі де манадан бері отау үйлер жақтан шыққан әр дыбысқа құлақ түріп, елеңдеп отырған-ды. Айтолқын бәйбішенің бұйрығын ести салысымен, лып етіп орнынан көтерілді де, қасына күтуші келіншектердің бірін ертіп, үйден шығып кетті.

Отау үйлер жаққа барысымен, күйеу жағынан шыққан бас жеңге ретінде, той басқарып жүрген жұлымыр қатындармен тез тіл табысып, бірден үйіріп әкеткен. Ендігі көп кәделер осы жеңгелер арқылы бітетіні белгілі. Олар бүгін күн кешкіріп қалған соң, қалыңдықты үлкендерге көрсетуді ертеңге қалдырып отыр екен. Айтолқынның тілегін естігенде, көрімдік алатын сәттің тездегеніне қуанбаса, қарсы сөз айтқан ешкім болмады. Қайта үлкен бәйбіше қатындар:

– Қайтсін-ай, ана байғұс шыдамаған ғой!

– Келінін бүгін көріп, құдағиымыз көңілін біржола тындырайын деген екен ғой, — десіп, қостау сөздер айтып жатты.

Қыз жеңгелері қалыңдықты енесіне көрсетуге дайындағанша, Бибі күйеулер отырған отауға кіріп шықты. Осы ауылдың қыз-қырқын, жігіт-желеңі түгел осында екен. Күйеу жолдастары домбыраға, гармоньға қосылып, кезек-кезек ән шырқап, жастар сауығын қыздыра түсіпті. Әсіресе, Зәки, Рифхаттар шырқаған татар жыры бұл елге де қатты таңсық болса керек, ішке сыймағандары үйдің босағасынан, жабығынан сығалап, өліп-өшіп тыңдап қалыпты... Бибі жұрттың арасынан сығылысып, зорға дегенде ішке кірді де, бір сәт күйеудің қасына тізе бүкті. Күдері салт бойынша басындағы үкілі тымағын көзіне түсіре киіп, қалың қыздың ортасында пысынап зорға отырған секілді. Бибіні көріп қуанып қалды.

– Ал хал қалай, мырза жігіт? Қайныңа аман-есен жетіп, көңілін орнықты ма? — деді Бибі сыбыр етіп.

– Әйтеуір, шет-шегі жоқ бір әуре-сарсаң басталды ғой. Бұл азаптың қашан бітерін бір құдайдың өзі білсін,—деп күлді Күдері.

– Қалыңдығыңды көргенше сабырын қалмай, жанын шығып отыр-ау, қу бала. Сол шыдасаң оған да қолын жетер...

– Ақыры бұлай қаңтарып қоятыны бар, тым құрыса сол екеумізді бірге қамаса нетті. Мұндай да зорлық болама екен, жеңеше?

– Сендерден келінді барып көрген ешкім бар ма?

– Тіпті сол жаққа бастырмай отырған жоқ па. Біздің жігіттер баспалап барған екен, бүгін рұқсат жоқ деп, жеңгелері маңайына да жолатпапты.

– Ендеше, сендерден бұрын қалыңдықты біз көретін болдық. Жеңгелері Айжанды апама көрсеткелі жатыр, — дегенді ақырын

айтты да, Бибі жылыстап шығып кетті.

Бұл кезде Рақыштың әйелі Нұрбүбі бастатқан осы ауылдың басты әйелдері Бибіні сыртта күтіп тұр еді. Барлығы дуылдаса шұбырып барып, Қонақ үйден Айтолқын бәйбішені ертіп шықты. Сол беттерінде Қонақ Құдағилар сылқым жеңгелер Қоршауында Қалыңдық отырған ақ отауға қарай бет алған. Бұлар келердің алдында бала-шаға, Қыз-Қырқынды уақытша далаға шығарып, отауды оңашалап қойған екен. Айтолқын, Бибілер ішке кіргенде, төр алдында бірнеше сыйлы бәйбішелер ғана Қалыпты. Оң жақта шаршауына үкі таққан Қызыл күрең патсайы шымылдық керулі тұр. Дидарын бір көруге зар еткен Қалыңдық сол шымылдықтың ар жағында... Құдағилар түгел кіріп болды-ау деген мезгілде манадан бері шымылдықтың екі жақтауын ұстап тұрған жеңгелер:

— Ал көрімдік, құдағи! Көрімдік бермесеңіз келініңізді көрсетпейміз, — десті.

— Алыңдар, шырақтарым. Сендерден бүгін аяп қаларым жоқ. Тек алдымен баламды көрсете көріңдер! — деді Айтолқын.

Дәл осы сәтте патсайы шымылдық қақ жарылып, баяу толқып ашыла берген. Ар жағынан біркелкі киініп, қатар тізіліп тұрған топ қыздың дидары жарқ ете қалды. Қалыңдық дәл ортасында тұр. Үстіне қос етекте көк торғын көйлек, кестелі қызыл қатипа қамзол, басына асыл тыстары шам нұрына шағылған, ақ жібек кіреукелі, биік сәукеле киген Айжан мен мұңдалап, көзге оқшау шалынады. Ат жақты, пісте мұрынды, ақ сарының әдемісі екен. Енесі қасына жақындағанда танадай көзін жалт еткізіп бір қарады да, ақ жүзіне қызыл арай теуіп, кірпігін төмен түсіре қойды. Сүйегі нәзік, бойы ортадан гөрі аласалау ма, қалай? Бірақ онысын дәл қазір биік өкшелі көксауыр етік пен сәнді сәукеле білдіре қоймайды.

«Ештеңе етпес. Біздің қайнымыз да тым бойшаң жігіт емес қой. Екеуі жақсы жарасады екен» деген ой келді Бибіге. Айтолқын шын аналық мейірмен Айжанды құшақтап, екі бетінен алма-кезек сүйді.

— Бақытты бол, балам... Өркенің өссін! Қосағыңмен қоса ағар! — деп батасын берді.

Осыдан кейін Құдағилар төрден орын алып, Өрекіген жүректерін басып, аз-кем аял жасады. Шымылдық қайта жабылған жоқ. Айжанды ортаға ала қыздар тобы да тізе бүкті. «Ал енді не айтасыз?» дегендей, екі босағада самсап жеңгелер тұр. Айтолқын бәйбіше асығар емес. Қасындағы күтуші әйелге көтертіп келген қоржынның аузын сөктіріп, әлден уақытта жеңгелерге көрімдік үлестіре бастады.

Бас жеңге Нұрбүбіге тайтұяқ жамбы, Қалған Әйелдерге түгел бір-бір көйлектік Қытай жібегін ұсынды. Жеңгелер ғана емес, төрде отырған бәйбішелердің алдына да бір-бір киімдік мәуті, ләмбүк, қатипа тәрізді асыл бұлдар тастады... Мұндайда бір-бір шаршы мата, бірер күміс сақина да жоралғыға жүре беретін. Ал мынадай кесек жомарттықты бұл жұрт көптен көрмесе керек, Әйелдер таңданғаннан естері шығып, ауыздарын ашып қалды...

Үй толы Әйелдер дуылдасып жатқанда, Бибінің оларда ісі болған жоқ. Ол манадан бері қалыңдықтың оң жағында отырған ақ құба қыздан жанарын тайдыра алмай, қарап қалып еді. Мана патсайы шымылдық үлбірей толқып ашылған сәтте-ақ, оның көзі қалыңдықтан кейін бірден осы қызға түскен-ді. Сол сәтте жүрегі әлденеден солқ етіп, төмен тартып кеткендей болған. Міне, қазір де әлдебір сиқырлы күш байлап қойғандай сол жаққа қарай бергісі келеді. Тәңірім-ау, мұндай да адам баласы жаратылады екен! Тал бойында бір міні жоқ. Қыздың уыз жастығы өз алдына, түр-әлпетінде сұлулықтың қазақы ұғымынан басқа, тіл жетпейтін өзгеше бірдеңе бар. Аққудай иілген мойны, жаңа туған айдай иіле біткен жіңішке қасы, жазық маңдайынан тура түскен әсем мұрны, ителгінің тамағындай аппақ, жұмыр иегі мен қымсынғанда қызыл арай теуіп тұратын нұрлы жүзі, бәрі-бәрі қолдан ойып жасалғандай. Бойы Айжаннан гөрі сұңғақтау. Денесі тым ашаң, нәзік те емес, қамзолының кеуде тұсы қаз омырауланып, көрер көзге тап салып, айқын білініп тұр... Әрі-беріден соң, ол да ештеңе емес, бұл қыздың кереметі екі көзінде екен: сәл нілденіп тұратын ұялы, нәркес көзінің жауын шайған қарақаттай қаралығы сонша, қою кірпігінің айналасына көгілдір көлеңке түсіп тұр.

«Ойпыр-ай, мұндай да ару болады екен! — дей берді Бибі ішінен. — Аты-жөні, ата-анасы кім болды екен? Шіркін-ай, мынадай перизат та біреуге пенде болып кетер ме екен? Мынау осында отырған қыздардың бәрінен де сұлу ғой. Тіпті менің өзімнен де...»

Айтолқын отауда көп бөгелген жоқ. Осындағы бәйбішелермен, білікті жас Әйелдермен танысып, әңгімелесіп аз отырды да, қайтатын ыңғай білдірді. Бұлар орнынан көтерілгенде, ізетпен ұшып тұрған болашақ келініне тағы да тәңір жарылқасын айтып, барлығы қонақ үйге қарай бет алды. Бибі есіктен шығар кезде жаңағы қызға жалт етіп тағы бір қарап өтті. Жолда келе жатып та, қонақ үйге келіп жайғасқаннан кейін де, сол қыз көз алдынан кетпей қойды. «Апыр-ау, маған не болды? — дей берді өзіне-өзі. — Еркек болсам бір сәрі, Әйел басыммен әлгі қызға ғашық, боп қалғаннан саумын ба?»

Бұлар жоқта Тасболат би қонақ үйге қайта оралған екен. Айтолқын өз орнына келіп отырар-отырмаста, құдасы сұрақ қойды.

– Келіндеріңізді көріп, көзайым болдыңыз ба, құдағи? Балаңыз көңіліңізге жақты ма?

– Тіфа-тіфа! Тіл-көзден аман болсын. Сіз өсірген баланың жаманы болушы ма еді?! — деп Айтолқын да ризашылық білдірді.

– «Келіні қайың ененің пейіліне бітеді» деген сөз бар ғой. Иншалла, сізден өнеге алса ол бала жаман болмас. «Сымайылдай жақсының босағасына бара жатырсың. Сол киелі шаңыраққа лайық бол, балам» деп мен де талай құлағына құйғанмын, — деді Тасболат. — Не дейін, екі жас бақытты болсын! Айжанымның алды сіздерге, арты бізге қайырлы болғай!

Кешікпей құдаларға табақ тартыла бастаған. Ет артынан шай ішіп, одан қалған жерді қымызға сіреп болғанша, күздің едәуір ұзақ түні ауып, шығыстан құланиектеніп таң да білініп қалып еді. Осыдан кейін алыс жерден ат соғып келген жолаушылар жатып тыным алудың қамына кіріскен.

Ертеңінде қонақтар жайырақ тұрды. Той болатын ауылдың дабыр-дұбырынан оянбаса, жата беретін түрлері бар еді. Дегенмен, бәрі де ес жиып, тыңайып қалыпты. Таңертеңгі шай үстінде Бибі отаулар жаққа барғысы келіп, елеңдеумен болды. Есіне кешегі қыз түскен. Соны күндізгі жарықта тағы бір рет көргісі келді. Шай дастарқаны жиналысымен ауыл әйелдеріне ілесіп, қыз отауына қарай бет алды.

Айжан бүгін кешегідей емес, ұялғанын қойып, Бибіні ескі таныстарша, өзімсіне қарсы алды. Түбі өзім баратын жердің адамы ғой, осы бастан танысып-білісе берейін дейтін сияқты. Қыздар бірінің шашын бірі өріп, бірін-бірі киіндіріп, жасанып жатыр екен. Бұлар бүгін тобымен атқа мініп, ел аралауға шықпақ. Қазақ мұны «қыз таныстыру» дейді. Ұзатылатын қыз өз нөкерімен ауыл-ауылды аралап, үлкен шаңырақтардан соңғы рет дәм татып, ел-жұртымен қоштасады. Үлкендерді, өзінің құрбы-құрдастарын тойға шақырады. Сондықтан оны «қыз таныстыру» емес, «қыз қоштасуы» деп атаса да болғандай.

Бибі бүгін бір әредікте өзінің «ғашық» қызымен де тілдесіп қалды. Аты — Ырысқан екен. Айжанның туған бөлесі. Жұмық ішінде Саты, Бұтабай болыстың ауылынан. Осыдан бір жұма бұрын шешесімен бірге осы тойға алыстан арнайы келіпті. Кеше ала көлеңке шам жарығында қыз сәулеті бар бояуымен толық ашылмаған екен. Ырысқанның бүгінгі көркі тіпті ерекше. Ақ жүзі күн нұрымен бірге балқып, таң шұғыласындай қызыл арайланып, жымиып күлген кезінде, болар-болмас бет шұқырында әлдебір сиқырлы сағым ойнағандай болады. Кешеден бері өзіне көз сүзіп, көп қараған

сылқым келіншекті Қыз да жақсы аңғарып Қалса керек, жатырқамай бірден шүйіркелесіп кетті.

— Бибі тәте, сіз де атқа мініп, бізбен бірге жүріңіз, — деді Ырысқан қиыла өтініп. — Біздің елді, жерді көресіз... Келініңіздің шашбауын көтеріп, қызығын бірге тамашалаңыз.

Оның сөзін Айжан да қостап жатыр:

— Сөйтіңіз, Бибі тәте... Өзіңіз бөтен емес, маған әпке болады екенсіз. Соны естігелі жат жерден туыс таптым-ау деп, кешеден бері мен де қуанып жүрмін. Мені өзіңіз қыдыртыңыз, Бибі тәте!

— Үлкендер рұқсат етсе барайын, — деді Бибі де мына дүрмектен қалғысы келмей. — Елдің ғұрпына қалай келеді екен? Мені түбі осы елдің қызы дегеніңмен, қазір жат жұрттық болып кеттік қой, сіңлім-ау.

— Күдері жақсы ақын дейді ғой. Жанынан өлең шығарғанда бір таңға таусылмайды дейді... Сол рас па? — деді Ырысқан Айжанның «айтпа» деп, аузын жапқанына қарамай.

— О-о, менің ол қайнымда өлең де, өнер де жетеді. Біздің елде одан асқан ақын жоқ, — деп Бибі Күдеріні көтермелеп қойды. — Қалай, қыздар, күйеуді көрдіңдер ме өздерің? Ұнады ма сендерге?

Бұл сұраққа Ырысқан жауап берді. Бір жағы Айжанды келекелеп, күле сөйлеген:

— Мына байғұс отыр ғой, бір көруге зар болып... Ал мен кеше кеште қасына барып, біраз отырып қайттым. Тұр-тұлғасы маған ұнады. Екі көзі шоқтай жайнаған, қызыл шырайлы, әдемі жігіт екен. Бірақ өзі тым паңдау ма, қалай, кісімен шешіліп сөйлеспейді.

— Әзірше күйеусініп, қысылып отырғаны ғой. Әйтпесе біздің елде одан ашық, одан шешен жігіт жоқ.

Ырысқан өзінің сұлулығына қарамай, керенау кербездігі жоқ, кісінің іші-бауырына еніп тұратын, сөзуар, ашық қыз секілді. Бибімен үйірлесе келе тағы бір сөздің шетін шығарды.

— Үлкендер отырған үйге батып кіре алмасақ та, босағадан сығалап, сіздің үйдегі жездемізді де көріп алдық, — деді сыңғырай күліп. — Бұрын алыстан Демежан деген атағын естігенде, сақалы сапсқан шал ма деп ойлаушы ек, жап-жас кісі екен ғой өзі... Бірақ жездеміз күйеулігін ұмытқан сияқты, төр алдында шіреніп отыр.

Бұл сөзге Бибі де Қосыла күлді:

– Әй, қу қыздар-ай, бәрін де көріп-біліп қоясыңдар-ау! Жарайды, сендердің сындарыңды айта барайын жезделеріңе. Ол қазір бас құда ғой, шіренбеске амалы қайсы.

Осы сәт Бибінің басында бір қызық ой қылаң еткен. Бірақ ақырына дейін ойлап үлгермеді, ішке кірген ауыл жігіттерінің бірі қыздарды асықтыра бастады.

– Қыздар, дайынсыңдар ма? Аттарың ерттеулі әзір тұр. «Баратын ауыл көп. Ерте күнді кеш қылмай тез аттанып кетіңдер» деп Би-атам ұрсып жатыр, — деді аптыға тіл қатып.

– Бізбен бірге Бибі тәтем де баратын болды. Бұл кісінің де атын ерттеңіздер, — деді Айжан әлгі жігітке бұйрық етіп.

Қыздар киінгенше, өз адамдарынан рұқсат алып шықпақ болып, Бибі асығыс қонақ үйге қарай жөнелген. Бұл ел Бибінің төркін жұрты болған соң, әрі Айжанның да тілегін ескеріп, үлкендер оның бұл талабына қарсы болған жоқ, оңай көнді. Тек, Демежан ғана әйеліне әзілдеп:

– Сен өзін төркініне келіп, оң жақтағы кезіңдей қайтадан бұлғақтай бастадың ғой. Байқа, сені бұл ел маған екінші рет тағы ұзатып жүрмесін, — деп өзі де күліп, жұртты да ду күлдірген.

Бірақ мұндағылар Бибіні көп бөгеген жоқ. Дереу өзінің сыралғы атын алдырып, сүліктей қара жорғаға күмістеген сәнді ер-тұрманын салдырып, бұл кезде атқа қонып қалған аққу қыздар тобына оны да қосып жіберді. Ал, шындығында, өңі алтайы түлкідей құлпырып, бал-бұл жанған Бибідей арудың қазіргі салтанаты ешбір қыздан кем емес еді.

Көп ұзамай оқшауырақ тігілген қалыңдық отауының жанынан қызылды-жасыл киінген қыз-келіншектер шоғыры дүрк қозғалып кетті. Қастарында тай-құнанға мінген жасөспірім балалар, жол бастайтын, ат ұстайтын бірен-саран атқосшы жігіттер бар, жиын саны жиырмадан кем болмас. Бұл өзі қарауға көз тоймайтын қызықта, сәнді топ еді. Күн нұрына шағылған күміс ер-тұрманды, кілең сәйгүлік ат мінген үкілі қыздар — бейне көл бетінен көтеріліп ұшқан аққулар секілді. Олар екі-екіден сап түзеп, шеру тарта жөнелгенде, Тасболат би мен Айтолқын бастатқан үлкендер де тайлы-таяғы қалмай сыртқа шығып, тамашасына қарап тұрды.

Бұл мезетте Үлкен ақ үйдегі күйеулер тобы да далаға шыққан. Жас жігіттер, Әсіресе, мұндай салтанатты бұрын көрмеген Ыбырайдай татар мырзалары аузын ашып қарап қалыпты. Осы топтың ішінде Күдерінің өзі де тұр еді. Әлі күнге дейін беті-жүзін анықтап көре алмаған, қазір күміс ер-тұрманды ақжал жиреннің үстінде тайпалтып бара жатқан қалыңдығы Айжанды басқаларға ұқсамайтын өзгеше сәнінен, басындағы биік сәукелесінен ғана шырамытқандай болды. Оған мына аққу қыздар ешкімді шеніне келтірмес, тым тәкаппар, асқақ көрінді. «Бізді айдын көлден үркітіп ұшырған сенсің. Сен айыптысың осының бәріне» деп, бұған әдейі қыр көрсетіп, кінәлап бара жатқандай.

Қыздар тобы ауылдан шыға бере ән бастаған. Бұл қазақ дәстүрінде «сыңсу» деп аталатын, өзінің әні, сөзі бар бір әсем саз еді. Кейде өнерпаз жастар сөзін өз жандарынан шығарып, құбылтып та айта береді. Бұл — жат жұртқа ұзатылып бара жатқан қыздың туған жер, өскен елмен, ата-ана, құрбы-құрдаспен қоштасу жыры. Даусы ашық өнерпаз, әнші қыздар қалыңдықты ортаға ала, қатар үн созып, сыңсып бір шырқағанда, сахарада соны ести тұрып, «Әттең дүние-ай!» деп күрсінбейтін, көңілі босап егілмейтін бір пенде болмайды. Қазір де Айжан, Ырысқан бастатқан алты қыз топ алдында сап түзеп, сондай ескілікті әндердің бірін бастап кетіп еді.

«Туған жер — алтын бесік, сен аман бол! Кеше ғана құшағында асыр салып, сай-салаңнан бүлдірген терген бүлдіршінін бүгін өзіңнен қол үзіп, жат жұртқа, тым алысқа кетіп барады. Май тоңғысыз мамырдағы қырмызы қызғалдақтай оң жақта үкі тағып бұлғаңдаған аз күнгі қызық дәурен, шалдуар шақтарым осымен аяқталды. Не жазығым бар еді? Өз құшағында әлі де болса аялап, әлпештей тұрсаң нетті? Жылатып жатқа қиярын, шетке шығарар шермендең мен бе едім? Құлын-тайдай тебісіп, тел қозыдай тең өскен құрбы-құрдас, сен де қош аман бол. Шуақты-нұрлы жазым, ерке-жастық назым өздеріңмен бірге қалып барады... Келіңдер қасыма. Өз еліне, от басына сыймаған мұңды бейбақты қолтығынан демеп, өз қолдарыңмен аттандырып салыңдар. Бұл менің туған жердегі ақтық тойым, қысқа бір қызығым ғой. Соған бәріңді шақырғаным... Ақ сүтін берген ата-ана, ата-бауыр, асыл жеңге, сендер де разы қош болыңдар! Қош бол, балалығымның куәсі — кәрі қойтас, жасыл жайлау, қарлы шыңдар... Қош, қош, қош!»

Аққу қыздар осылайша ән салып, ауыл сыртындағы қоңыр белден асып көрінбей кеткенше, ауылда қалғандар қалт етпей тыңдап тұрды. Үлкендер жағы көңілдері босап, көздеріне жас алды. Мұндайда көбірек сыр беретін қартаң әйелдер:

– Әттең, дүние-ай! Алысқа ұзатылған қыз байғұстың көрген күні осы да.

– Осы шер-шемен өмір бойы кетер деймісің қыз сорлының көкірегінен, — десіп, жаулықтарының шетін көздеріне апарысты.

Қонақ үйдің алдында танысқан қыздарды тамашалаған көп адамның арасында Айтолқын бәйбіше де жылап тұр екен. Соны көрген жақын қайнысы Көксеген кәрі жеңгесіне бір қызық әзіл айтты:

– Айеке-ау, бұл ауылдың жылағаны жөн-ақ болсын. Бұлар Айжанды кетеді деп жылап тұр ғой. Ал сіздікі не? Осы бала түбінде біздің ауылға барады-ау деп жылап тұрған жоқсыз ба? Қайта қуанбайсыз ба?! — деп көпшілікті ду күлдірген.

Бұл әзілге жұртпен бірге Айтолқынның өзі де күліп жіберді. Дереве бетін Көксегенге бұрып:

– Е, тәйір деген... Жер үстіндегі ақ жаулықтының мұңы бір емес пе. Мені бір қыз болып өспей, осы қалпымда қауқиып түсе қалды дейсің бе. Сорлы қыздардың мұңын тыңдап, менің де қай-қайдағым қозғалып тұрған жоқ па?! — деді көз жасын сүртіп жатып.

Бұл сәтте отау үйлер маңында жас жігіттер күйеуді қолға алып тұр еді. Алдымен сөз бастаған Күдерінің татар досы Ыбырай болатын.

– Әй-й, Күдері, синдә тіпті иман жоқ екен. Осындай да бек қатты, тас жүрек болармысың... Біреудің жап-жас қана туташ баласын аламын деп, осыншама жамағатты жылатқаның не синің? Осының бәріне бір өзің виноват бола тұра, көзіңе тағы бір тамшы жас алмайтының ғажап! — деп Күдеріні қажай түсіп, құрбы жігіттерге біраз әңгіме тауып берген.

VIII

Танысқан қыздар тобының осылайша сән-салтанатпен ел аралауының өзі екі-үш күнге созылды. Ұзатылатын қыз мұндайда көңіл жетер алыс-жақын ауылдың бәріне баруы шарт. Кейбір ауылдарда жай аттан түсіп, әйелдермен көрісіп, дәм ауыз тиіп аттанса, енді бір қимас туыстардан түстік, қонақасы жейтін кездері де болады. Әдейілеп барған жақын-жегжат ауылдар танысқан қызды құр қол қайтармай, көзімдей көріп жүр деп, кілем-кілше, оюлы сырмақтан бастап, сақина, сырға, білезік, кемер белдік секілді естелік заттар беретіні тағы бар.

Бұл жолы Айжан да өз нөкерлерімен талай ауылдарды аралады. Талай жерде қоштасу жырын айтып, сахара қазағының сай-сүйегін сырқыратты. Арада үш күн өтіп, төртінші күні бұлар ауылға қайтқанда, жиналған жасау-жабды, сый-сыяпаттың өзі бір-екі түйеге жүк болып еді.

Бұл күндері тұс-тұстан тойға әкеліп тіккен үйлердің қатары да бірте-бірте молайып, Тасболат аулының аумағы қанатын кеңге жая түскен. Оңаша тігілген ас үйлер маңында жер-ошақтар қазылып, той малдары да сойыла бастаған. Әлденеше ту бие, семіз тайлар жығылып, құйрығын тарта алмай жүрген небір еркек қойлардың да терісі осы арада сыпырылды.

Сәрсенбінің сәтіне сол көптен күткен той да басталып кетті. Желініп жатқан ет пен ішіліп жатқан қымызда есеп жоқ. Ас — аттынікі, той — тондынікі болғанда, мұндайда ойын-тамаша көріп, бір тойып қайту сыбағасы жарлы-жалшы, кедейлерге тиеді. Жұмық ішінде, әсіресе Сайболат жағы өте сауықшыл, сері келеді. Жұрт ас ішіп болған кезде ат бәйгесі, палуан күресі, көкпар, теңге ілу секілді ойындарға кезек берілген.

Демежан, Көксеген бастатқан Төртуыл кісілері де бүгін атқа қонып, ел азаматтарымен бірге әртүрлі ойындарды тамашалады. Олар бұл жолы неше күннен бері ешқайда шықпай, отауда қамалып отырған күйеулер тобын да тегіс атқа мінгізіп, қастарына ертіп алғанды. Бүгін бұлардың қасында той сылтауымен Төртуыл кісілеріне әдейі амандаса келген осы төңіректегі Жұмықтың ел билеген игі жақсылары да аз емес еді. Сонау Тарбағатайдың теріскейінен Құрман қажының үлкен ұлы Қыдырмолла, Сатының қазіргі болысы — Бұтабайдың Зейнолласы, тағы басқа Тәуке, Қараша, Қожанның атқамінер дәмелі жігіттері де осында болатын. Әсіресе бұл күнде отыздың ішіне енді ілінген, беделді жас болыс Зейнолла кешеден бері Демежанға қатты іш тартып, ұзақ-ұзақ әңгіме-дүкен құрысқан-ды. Сол ықылас-пейілдің белгісі ретінде, той өткен соң өз аулына қонаққа шақырып отыр.

Құдалар мен күйеулер тобы ат үстінде ойын-сауықтың қызып жатқан жерлеріне барып, Жұмықтың той өткізу салтын тамашалап біраз жүрді де, ақыры «жар-жар» айтылатын шамада ауылға қайтып оралды.

Бұлар келгенде қыз отауының маңында «жар-жар» айтысы қызып жатыр еді. Алты қанат ақ отаудың іші-сырты адамға сыймайды. «Жар-жар» айтатын жігіттер ат үстінде, әйелдер іште отыр. Екі топ бірін-бірі анық көріп отыратындай етіп, отаудың оң жақтағы үзігін түріп, жабықты түгел ашып тастапты.

Бүгін таңертеңнен бері: «Айжанды айттырғысы келіп, бірақ басы байлаулы қызға қолы жетпей өкініште жүрген Сатының бір мырзасы бар екен. Сол жігіт өз нөкерімен осы тойға әдейі келіпті. Айжанның «жар-жарын» өзім айтам деп, ағаларынан рұқсат сұрапты» деген бір сыбыс шыққан. Сірә, сол жігіттер болуы керек, өңкей сәйгүлік мініп, сәнді киінген төрт бозбала ақ отаудың жалаңаш жабығына ат үстінен төне түсіп, «жар-жарды» ерекше құлшыныспен екілене айтып тұр. Іште қалыңдықты ортаға алған қыз-келіншектер әлгілерді тыңдап алады да, сөз ретіне қарай кезекпен жауап қайырады.

Әзірше екі жақтың да айтып жатқаны — ұзатылатын қыздың ел-жұртына, құрбы-құрдасқа арнаған соңғы назы мен артындағы ер-азаматтың қарындасқа айтар жұбанышы, ақ тілегі төңірегінде. Ауыл бозбаласы әлдебір арманды қызғанышпен артық сөздер айтып қала ма деп, үлкендер жағы басында қауіп ойлап еді. Жоқ, жігіттер әзірше әдептен озбай, біркелкі төселген дауыспен, бұрыннан айтылып жүрген ескі сарынды ғана қайталап тұр.

Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар, Сан кісінің ақылы ханда болар, жар-жар. Жат ауылға кеттім деп жылай көрме, жар-жар, Жақсы болсаң қайын атаң онда да бар, жар-жар, —

деп жігіттер қалыңдықты жұбатып, тағдырдың басқа салғанына көнуге кеңес берсе, іштегі қыздар тобы іле-шала ән созып:

Ауылымның қонғаны майдан болсын, Ақ жүзімді көргендей айнама болсын, жар-жар-ау! Алақанда әлпештеп бақса дағы Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар-ау! —

деп өксік ата шер төгіп, артта қалып бара жатқан ата-анасына қимас, ыстық сезімдерін арнайды. Келесі бір сәтте ән ырғағы, сөз мәнері басқа арнаға ауысқан. Жігіттер екілене түсіп, енді ата салтын, қатал тағдыр бұйрығын еске салғандай еді.

Келін боп түстін бұйырса, бикем, Сөз тыңда жасын тыйылса, бикем. Мал берген жерің қоймады-ау бірақ, Тұрсын да деп ек биылша, бикем.

Үлкенді сыйла үйге енсе, бикем, Жастыққа басың тигенше, бикем. Өксіп бір өксіп жыларсың талай, Әлдилеп бала сүйгенше, бикем...

Осылайша табиғаттың бұлжымас заңын, ата-ананың жоралғысын айта келіп, егер атаң күйеу, анаң келін болмаса, езің қайдан өніп-өсер едің деген мәңгілік сауалды көлденең тартады. Мұндайда осы төңіректен етегінен ұстар ешкім таппағандай, алысқа шығандап бара жатқан қызға осындағы бозбаланың айтар өкпесі, қағытпа

Қалжыңы да болмай тұрмайды. Енді болары болды, бояуы сіңді, ештеңені түзету, орнына келтіру мүмкін емес дегенді әдейі сездіріп:

Құдалар жағы тым қатты, бикем, Күйеуде сабыр қылмапты, бикем... Атасы басқа жау-женге өңшең, Отауға салып тыңдапты, бикем, —

десіп, жігіттер: «сенде де, бізде де кінә жоқ. Бар пәле осы құдалар жағынан келді» дегендей, сөз арасында екі жақты жалғастырушы жеңгелерді де аямай түйреп кетеді.

Тілде тиек, ерінде сүйек жоқ. Бүгін де осындай өкпе-наздың біразы айтылды. «Бас кеспек болса дағы, тіл кеспек жоқ» деп түсінетін қазакең мұндайда орнымен айтылған сөзді кек көрмейді. Тек әдептен озып, арадан өрт шығарып алмаса болғаны. Ақыры үй ішінде отырған жеңгелер өз «кінәларын» мойындағандай далаға шығып, жігіттерге өз қолдарымен сый-сыяпат ұсынды.

Сонымен «жар-жар» да айтылып бітті. Бұл, негізінен, үлкен тойдың тарқағанының белгісі еді. Сол күні кешке таман тойға тігілген үйлердің көбі жығылып, қалың жиын жан-жаққа тарай бастаған. Тойға келген көп қыз-бозбала қалыңдыққа соңғы рет қош-қош айтып, топ-тобымен ауылдан шыға ән шырқап, бел асып бара жатты. Олар да өтіп бара жатқан жас дәуренді, қайта оралмас қызық күндерді жырға қосады. Біреулері «жиырма бес қайта айналып келмес саған» — деп үзілдірсе, екінші бір тобы «қыз кеткен соң ауылдан қызық кетер», — деп өкінішпен өртенген жігіт көңілін паш етеді. Осыған орай жауап ретінде айтылатын опалы қыздың назы қандай:

Тез ұшар қызғалдақтай қыраңдағы, Беліміз аз ғана күн бұраңдады. Арасы екі ауылдың шалғай тартса, Қайтейін, айтқан сертте тұрам-дағы...

Осылайша, тойдан тараған жастар кеш бойы ұзақ-ұзақ ән шырқады. Кешкі ымыртта айнала-төңірек жас дауысқа толып, оған тілсіз тау, қожыр қойтас үн қосып, бүкіл жайлау үсті күй сандықтай күмбірлеп тұрды... Бұл тойда көптен көрісе алмай ішқұса боп жүрген талай асық жар сағыныш сарығын басып, өртенген жүректерге дәру тапты. Олар енді осындай думан-кештерден тапқан рахат-қызықтарын ұзақ күндер, айлар бойы талған көңілге талғажау етері хақ.

Негізгі қалың жиын тарағанымен, алда неке қияр, қол ұстатар, шаш сипатар секілді тойдың ырым-кәдесі әлі көп еді. Бірақ бұлардың бәрі де құдалардың шағын тобы мен жұлымыр жеңгелердің араласуы арқылы жеңіл бітетін жұмыстар... Оның

есесіне, соңғы күндері Бибі — Ырысқан арасында шешуі қиын төтенше түйіндер пайда болып еді.

Бибі Әнеугүні қыз таныстырып, ел аралаған күндері Ырысқан сұлумен жұп жазбай үнемі бірге болған. Екеуі шүйіркелесіп сөйлесе келе, шын сырлас достарға айналып еді. Сөйтсе, сыртқа сыр алдырмай, көркімен көз тартып жүргені болмаса, Ырысқанның да мұны бір басына жетерлік екен. Көрші ел Қожан ішінде жастан құда түскен жері бар. Әлі күнге дейін ұзатылмай отырған себебі, алғаш атастырған күйеуі осыдан екі жыл бұрын көкпар тартып жүргенде аттан жығылып, оқыста мерт болыпты да, «аға өлсе іні мұра» деген қазақтың салты бойынша, мұны он екі-он үштер шамасындағы кішкентай қайынысына қаратыпты. Құдаларының көңілін алу үшін, қайын жұрты үстемелеп тағы да қалыңмал айдатып, қыз басына киілген ноқтаны бұрынғыдан ары қос-қабаттап бекіте түсіпті. Қазір құдалар жағы әлгі жас баланың бәлиғыға толып, есеюін күтіп жүрген көрінеді... Ырысқан бір оңашада осының бәрін Бибіге баяндай келіп:

— Маған енді бұл тірлікте ол бұғауды үзіп шығу жоқ қой. Сол жұдырықтай жас балаға қосақталып, өмірім өксумен өтетін шығар. Бұл маңайдағы көп бозбаланың құр көркіңе қызығып, сырттай тамашалап тамсанғаны болмаса, жеме-жемге келгенде әкемді райынан қайтарып, Қожанның құрығынан құтқарып алуға шамасы келетін біреуі жоқ... Мұндайда адамның басына қай-қайдағы келеді ғой. Кейде қайғыдан қапаланып, ішқұса болған кезімде: «шіркін-ай, ертегідегі Ер Төстіктей ғайыптан біреу пайда болып, мені жеті қат жер түбіне неге алып кетпейді екен» деп те армандаймын, — деп ұзақ-ұзақ мұң шаққан-ды.

Бұған Бибінің де қабырғасы қайысып, тілектес көңілмен қатты қамыққан.

— Қайтесің, құдай төмен етекте қып жаратқан соң, қыз байғұстың көрген күні осы да. Жастай басына бұғау түсіп, қол-аяғы байланбаған қазақтың қай қызы бар? — деп өзінше жұбату айтқан.

— Бірақ сол құдалықтың да бәрі бірдей емес қой, — деген Ырысқан күрсініп. — Мәселен, қыздың бәрі — Айжандай, атастырған күйеуі — Күдерідей болса арманың не? Енесі қандай келіскен кісі... Ал құдалар ше? Бейне өзге бір дүниеден келген адамдар секілді, бірінен-бірі өтеді...

Бибі осы әңгімеден кейін, Әнеугүннен бері «сүйтсе қайтер еді» деп, жай қиял түрінде ойлап жүрген бір іске біржола бекігендей болып еді. Кез келген әйел затының қолынан келе бермейтін бір оқшау

тәуекелге бел буған. Ондағысы — «осы Ырысқанды өз күйеуім Демежанға әперсем қайтеді» деген ой еді. Демежан тұяқсыз өтем демесе, түбінде бір үйленуі керек қой. Бұл — Бибінің көптен ойластырып, шешіп қойған мәселесі. Ал күйеуі екінші рет үйленетін болса, оған мына Ырысқаннан артық адамды іздеп табу қиын. Бибі де түбінде басқа бір әйелмен жар төсегін бөліссе, Ырысқандай арумен ғана бөлісе алады. Анау-мынау ақ жаулыққа Демеганның да құты түсе қоймайтыны анық. Бұрын елде жүргенде Бибі күйеуіне тәуір деген бірнеше қызды сырттай нұсқап көрсеткені барды. Солардың ешқайсысына Демежан мойын бұрмады. Шыны ма, әлде оңай құтылғысы келіп қашыртқаны ма: «Егер мен екінші рет үйленетін болсам, тым құрыса сенен пышақ сырты артық біреуді алар едім. Бірақ ондай перизат бұл дүниеде жоқ қой»,—деп артын әзілге айналдырып жіберген. Ал мына Ырысқанды көрсе, олай деп айта алмаса керек.

Бибі өз ойын Демежанға айтпас бұрын, алдымен қыздың аужайын түйіп, арадағы сөзді пысырып алғысы келді. Екеуі тағы бір оңаша қалған сәтте, Ырысқаннан ештеңесін жасырмай, бұл да өз мұңын майдалап отырып жеткізген-ді. Өздерінің бір перзентке зар екенін, сондықтан отбасына үшінші бір серік іздеп жүргенін де бүкпелемей ашық сездірген. Қыз бастабында таң қалды. Өз құлағына өзі сенбегендей, көз шарасы үлкейіп, сілейіп отырып қалыпты. Әзіл шығар дейін десе, оның қисыны жоқ. Бибінің имандай сыры екені бүкіл болмысынан көрініп тұр.

— Әпке-ау, мен не естіп отырмын? Шыныңыз ба бұл?— деген аузына басқа сөз түспей.

— Шыным да, сырым да осы, айналайын сіңлім. Бір Демежан үшін мен өзімді құрбандыққа шалуға әзірмін. «Жан қимақ болсадағы, жар қимақ жоқ», — депті ғой бұрынғылар. Бірақ өмірде жар төсегінен де қымбат нәрселер болады екен... Егер осы тілекті қабылдасаң, сенің күндесің емес, дос-туысың болып өтуге менің ерлігім жетеді, — деді Бибі нық сеніммен.

Ырысқан, сірә, мұндай ұсынысты күтпесе керек, біразға дейін үнсіз қалды. Жөпелдемеде нендей жауап қайтарарын білмей, басы қатып отырғаны белгілі. Тек көп бөгелістен кейін, жанары жасқа толып, басын көтеріп алды да:

— Айтқаныңыз жөн ғой, әпке. Жездемнің алтын басын кемітер мен бе екем. Ондай азаматқа бір емес, нешеуін алам десе де, қыз табылмас па... Сіз отырған ақ орданың босағасы бұйырса да, мен бейбаққа аздық етпес еді. Бірақ мен өз еркім өзімде жоқ, басым байлаулы

сорлымын ғой. Осының жайы қалай болады? — деген шын сырын айтып.

Бұл сөз де Бибіні алған бетінен қайтара алмады. Қайта қыздың кетері емесін білген соң, ерленіп, батылдана түскен.

— Өзің осы сөзде анық тұрасың ғой? Арғы жағын менің өзіме қоя бер... Осында ел бар, жұрт бар, ағайын арасының дауын бірдеме қып тындырармыз, — деді қыздың көңілін орнықтыра сөйлеп.

Енді Ырысқанға да шегінетін жер қалған жоқ еді:

— Не дейін... Егер ата-анамды разы етіп, құдалардың қиқуынан құтқара алсаңыздар, мен байғұс шырық бұзып қайда барам, — деді ол да тәуекелге бет байлағандай. — Бірақ бұл әзірге сіздің ғана ойыңыз ғой. Еркектің не ойлайтынын қайдан білдіңіз?

— Е, шырағым-ай, әйелдердің ақылы бір жерден шықса, еркек қайда барар дейсің?! — деп Бибі жымып күлді. — Ол жағын уайымдама... Демежан бұл шаруаның билігін маған беріп қойғалы қашан.

Той тарқаған күні кеште Тасболаттың үлкен шаңырағында неке қияр салтанаты болды. Күйеу мен қалыңдық үлкендер отырған үйге кіріп, шымылдық ішінде бірінші рет бет көрісті... Ырысқан бұл күні үлкендердің үстіне емін-еркін кіріп, әйелдерге қолғабыс етіп жүргенді. Сондай бір әредікте Бибі қасында отырған Демежанға Ырысқанды сыртынан көрсетіп:

— Мына бір құдашаға көз қырынды салшы. Әдемі қыз ғой, ә? — деді, жай келді-кеттісі жоқ әңгімедей, ақырын сыбыр етіп. Бибінің қазіргі қылығы — қыран бүркітті зар күйіне келтіре баптап әкеліп, Алтайы түлкінің үстінен түсірген жырынды аңшыдан бір де кем емес еді.

Демежанның ойында ештеңе жоқ, Бибі нұсқаған қызға бірінші рет түстеп қарады да, бірден еден етті.

— Айтары жоқ... Ғажап екен! Ойпыр-ай, мынау — бет біткеннің сұлуы ғой... Кімнің қызы екен өзі?! — деп таңданысын жасыра алмай қалды. — Бұл Сайболаттың қыздары шетінен өңді бола ма деймін.

— Ендеше, осы қызды көңіліне түйіп қой. Әңгімесін кейін айтам, — деп Бибі күйеуінің білегінен ақырын қысып қойды...

Айтқандай-ақ, неке қияр аяқталып, үлкендер өздері түскен қонақ үйге қарай бет алғанда, Бибі Демежанды оңаша шығарып алып,

Қызбен арадағы әңгімені бастан-аяқ баяндап берді. Ырысқанның басы байдаулы екенін, оны босатып алу үшін, көп күш-жігер, қыруар мал керек болатынын да жасырған жоқ. Ең соңында қыздың да тәуекелге бел байлап отырғанын, ал Бибінің өзі Демежан екеуінің атынан серт ұстап, уәде бергенін айрықша қадап айтты. Күйеуінің алды-артын орап тіпті бұлтартатын жер қалдырмаған.

Қап, мына Бибінің істеп жүргенін-ай, ә?! Не күлерін, не ашуланарын білмей, күтпеген жаңалықтан Демежанның басы шарадай болды. Уыстан шыға жаздаған Жұмықтың бір қызын қолға әрең түсіріп отырғанда, енді басы даулы екіншісіне ұрынбақ па? Ал Ырысқанның аса көрікті, шын сұлу қыз екенінде дау жоқ!

— Қыздың өзі келісімін анық беріп отыр ма? Менімен тілдеспей тұрып, ол қыз мұндай тәуекелге қалай баруы мүмкін? — деді Демежан екі ұдай күйге түсіп.

— Ырысқан да сені ұнатып қалыпты, — деді Бибі күле тіл қатып. — Қыздардың іші қу ғой, біз байқамағанмен олар есік-тесіктен сығалап, сені сыртыңнан көріп жүрген көрінеді.

— Ал керек болса! Әй, бәйбіше-ай, сен де жоқ жерден шаруа тауып жүресің-ау! — Демежан күрсінді. — Бірақ мен бәрібір Ырысқанның өзімен сөйлеспей тұрып, мұндай қиын іске бара алмаймын.

Бибіге Демежанды қызбен жолықтыру да қиынға түскен жоқ. Бүгін кеш тойдың абыр-сабыры басылып, адам аяғы сиреп қалғанды. Неше күнгі Қарбаластан қажыған жұрт бүгін ертерек тыным алып, жеңгелер жағы отауда қалыңдықпен күйеуді табыстыру қамында жанталасып жүрген. Бибі осы әредікті пайдаланып, Демежанды ауыл сыртындағы бір түп ұшқаттың қасына әкеліп қойды да, көп кешікпей сол жерге Ырысқанды ертіп келді. Екеуін оңаша тастап, өзі сытылып тұра жөнелмек болып еді, бірақ Демежан оны жібермей ұстап қалды.

— Жоқ, сен кетпейсің, бәйбіше... Осы әңгімені бастаған өзің екенсің, ендеше ақырына дейін басы-қасында боласын.

Қазан айы орталап, күз кеші салқын тартып қалған шақ. Ырысқан басына үкілі құндыз бөрік киіп, қос етек көйлек, жеңсіз қамзолының сыртына патсайы жеңіл шапан жамылып алыпты. Жарық айлы бозғылт кеште ақ жүзі бұрынғыдан да ағара түсіп, көзін төмен салып, үнсіз тұр. Әлде түн ызғарынан, әлде ішкі толқыныстан тұла бойының сәл қалтырап дірілдегені байқалады...

Демежан сөзді неден бастарын білмей, аз ойланып тұрды да:

— Ал, Ырысқан... Өзіңді балдыз дейін бе, әлде Құдаша дейін бе, бөтен адам болмадың ғой, — деп тағы іркілді. — Біз мына Бибі екеуміз жай ғана ерлі-зайыпты емес, мұңымыз да, сырымыз да бір адамдармыз. Осы Бибі өзіңмен сөйлесе келе араларыңнан бір сыр туған екен. Айыпқа бұйырмасаң, соның мәнісін өз аузыңнан естиін деп тұрмын.

Осы сәтте асыл тасты алтын сырғасы ай нұрына шағылып, қыз селт етіп басын көтеріп алды. Дәл қазір ез тағдырының шешілгелі тұрғанын, сол үлбіреген тағдыр таразысына қаймықпай тура қарайтын сәттің туғанын ол да түсінген тәрізді. Енді қысылып, қымтырылуды қойып, сәл діріл араласқан нәзік үнмен байыпты жауап қатты.

— Не дейін, Демежан аға?! Сізді де жезде, не құда демей-ақ, аға дегенім дұрыс шығар... Мен де бар сырымды жасырмай, Бибі тәтеме айтқанмын. Сол сөзім — сөз. Мен тұрымтайдың тобынан үркіп, қолтығыңызға келіп тығылған бір торғаймын ғой. Паналатасыз ба, әлде келемеждеп күлкі етесіз бе, ендігісін өзіңіз біліңіз.

Демежан әлі толық байыбына барып үлгірмесе де, өзінің енді қайтпас, бұлтармас бір тәуекелге бел байлауы керек екенін, ер жігіттің басына сын болардай бір қиын сәттің туғанын анық түсінді. «Бәлкім, тағдырдың өзі итермелеп, осыған әкеліп тұрған шығар» деп ойлады ішінен.

— Барды айттың, жақсы айттың-ау, Ырысқан. Сен де бір мұңлық екенсің-ау! — деп қыздың қолынан ұстаған. Нәзік саусақтарынан дір еткен бір толқын сезілгендей болды. — Осы сөзін үшін бар бедел, бақ-дәулетімді аямаспын. Қолдан келмей қалса амал жоқ, қолдан келсе Бибі екеуіңнің осы жұбыңды жазбауға тырысармын.

— Рақмет, айтқаныңыз келсін! — Ырысқан әлдебір жеңілдік тапқандай қалтырай күрсінді. — Осылай деріңізге сеніп ем... Мені ылғи да ғайыптан бір күш келіп құтқаратындай көрінуші еді. Сол құтқарушы періштем сіз боларсыз, Демежан аға.

— О, жаратқан, жүрегім енді орнына түсті ғой! — деді Бибі де жадырай түсіп.

Демежан Бибінің де қолын қармап, қыз қолының үстіне қойды да, күректей әлуетті алақанымен екеуін бірдей қысып ұстап тұрды.

— Бәлкім, әу баста пешенемізге осылай кездесуді жазған болар. Айлы кеште қыз бен жігіт ұшырасып жүріп, осылай үшеу ара сыр бөліскен жандар болды ма екен?! Бұл да менің ешкімге ұқсамайтын

айрықша тағдырым шығар, — деді толқи тіл қатып. — Тек мына бір бейуақта түн жамылып тұрып, сендерден сұрар бір ғана тілегім бар. Табысқан өздерің ғой, екеулерін апалы-сіңлідей әмісе осылай тату-тәтті өмір сүрсеңдер болғаны...

Негізгі сөз осымен біткен-ді. Аздан соң үшеуі бір үйдің адамындай шүйіркелесіп, ауылға бірге қайтып келе жатты. Айлы түнде Демежанның онсыз да биік бойы ұзара түсіп, Бибі мен Ырысқанды екі қолтығына алып, қаусыра құшақтап келеді. Көңілі көтеріңкі, кімнің алдында болсын жасқанып, қуыстанары жоқ, ары таза, жүзі жарық еді. Соған шүкірлік етеді. Мұны жалғыз деп кім айтады? Қазақтың екі бірдей ару қызы бар қасында... Жас әйелдер салқын кеште балапандай бүрісіп, оның кең қолтығына тығыла түседі. Бастарына пана, жандарына жылылық іздейтін тәрізді.

«Мейлі, осы әйелдердің-ақ, айтқаны болсыншы, — деп ойлады ол ішінен. — Басқаға шамам келмей-ақ қойсын, осы екі әйелге қорған бола алсам, мен үшін аз олжа ма? Кім біледі, осыдан кейін отбасы бүтінделер... Әйел қырық шырақты дейтін еді. Соның бір шырағы менің үйімде де жанар».

Қонақ үйге келіп, төсекке жатқаннан кейін де, талайға дейін кірпік айқастырмай, жаңағы Ырысқан жайын ойлаумен болды. Айтылар сөз айтылды, енді тайсақтаудың орны жоқ. Тағдырын сеніп тапсырған қорғансыз аруды қалайда қолға қондыруы керек. Соның әртүрлі жолдарын іздестіріп көрді. Ары ойлап, бері ойлап келгенде, үміт отын тұтатар бір ғана жол бар екен. Ырысқанның басын шырмаудан босатып, бұған қосуға көмектесе алатын бір ғана адам бар. Ол — кеше тойға келіп, өзін қонаққа шақырып кеткен Бұтабайдың Зейнолласы. Енді сол ауылға қыдырып барып, бұл іске Зейнолланы араластырғаннан басқа амал жоқ. Кешегі ықылас-пейіліне қарағанда, ол бұған қол ұшын беруден бас тарта қоймас.

Осындай алуан ойдың шырмауында жатып, таң алдында көзі ілініп кеткен екен, содан күн көтерілгенде бір-ақ ояныпты. Басқалар ерте тұрып кетсе керек, қонақ үйдің төрінде бір өзі жалғыз жатыр. Көзін алғаш ашып алғанда сезінгені — кеше мұның өмірінде бір үлкен өзгеріс болған сияқты. Бір ғажап қуаныш құшқан тәрізді еді... Кенет Ырысқан есіне түскенде, көңілі шалқып сала берді. Алда үміт пен күдік тайталасқан қарбалас күндер күтіп тұрғанын ойлағанда, тағаттан айрылып, орнынан атып тұрып киіне бастады.

Таңертеңгі шай үстінде Демежанның басында «Тасболат бимен ақылдассам қайтеді?» деген бір ой қылаң берген. Бірақ ол ойынан тез қайтып қалды. Қазір шау тартып, үйде жатқан, оның үстіне қызын ұзатып қамкөңіл боп жүрген қарт адамды жастық желікке

араластыру бір түрлі ыңғайсыз көрінген. Оның орнына оңаша шығарып алып, бидің үлкен ұлы Рақышқа ақыл салды. Рақыш — жасы құрбы азамат, әрі Ырысқанның туған бөлесі ғой. Ол да бұл құдалықтың аса шырғалаң, қиын шаруа екенін айта келіп, айналып келгенде Зейноллаға тоқтады.

— Қыз әкесі — Зейнолланың аталас ағайыны. Жақын қарындасын кімге ұзатам десе де, дәл қазір оның қолын ешкім қақпайды. Қоластындағы Қожанның да тілін табатын сол. Айтпақшы, бүгін сол ауылға қонаққа бармаймыз ба? Екі жақтап салмақ салып көрейік, — деді сөзінің ақырында.

Сәскелік қымыздан кейін Демежан, Рақыш, Көксеген бастатқан он шақты кісі атқа қонды. Бұл жолы Әйелдер жағы ілескен жоқ. Жастар да қосылмады. Кілең ел ісіне араласып жүрген сайдың тасындай жігіттер ғана іріктеліп шығып еді.

Бұтабай ауылдары онша қашық емес, Шіліктінің шығыс бетінде, Шағаноба түбіндегі күзекте отыр екен. Салт атты жүргіншілер киіз бетегелі кең жазықпен суыт жүріп отырып, түс ауа бір өңкей ақ ауылдардың үстінен шықты. Сатының басты адамы Бұтабай — кезінде аға сұлтан болып, бүкіл Зайсан уезін уысында ұстаған кісі. Кейін аға сұлтандық жойылып, ру-руға бөлінген болыстық тәртіп шыққанда, жаңа мансап тайға мінгендей тақымына толмады ма, ат үсті билігін ержеткен ұлдарына өткізіп, өзі соларды сырттай бақылап отыратын болған. Былайша бой бағып үйінде жатыр дегені болмаса, рулы ел әлі де Бұтабайдың ырқында еді.

Зейнолла болыс қазір әкесінен еншісін бөліп, жеке ауыл боп отыр екен. Бірақ екі ауылдың арасы алыс емес, бір-бірінің түтінін көріп отыратындай, қос қора қатар жайғасыпты. Жас болыс өз қонақтарын жақсы ілтипатпен құрақ ұшып қарсы алды. Бұл ауылдың сән-салтанаты тіпті бөлек: ақ үйлердің сыртқы ою-өрнегі, ішкі жасау-жиһазы жаңа байыған біреу емес, жеті атасынан қоры үзілмеген, қаракөк бекзаттықты танытады. Төртуыл жігіттері үлкен ақ үйге кіргенде, керегенің басы, уықтың қарны, шаңырақтың күлдіреуішіне дейін күміспен күптеліп тастағанын көріп, таңданысып қалды. Мұндай салтанат Құлыстай елінде кезіге бермейтін-ді.

Қонақтар қымыз ішіп отырғанда, екі жігіт құлақтан басып тұрып, қысырдың құла қасқа тайына бата жасатты. Кеш батқанша әлі біраз уақыт бар. Салт бойынша, бұлар енді үлкен ауылдағы Бұтабайға сәлем беруі керек болатын. Қымызға қанып алған соң, барлығы атқа қонып, солай қарай бет алды.

Бұтабай бұл күнде жетпістің ішін аралап кеткен, ер мұрынды, мол бурыл сақалды, алпамсадай ірі кісі екен. Кіші ауылда қонақ барын естіп-біліп отырса керек, жас жігіттерді олқысынбай, оң қабақ танытып, жылы шыраймен қарсы алды. Алғашқы аман-сәлемнен кейін Әрқайсысының аты-жөнін, ру-тегін сұрастырған. Бергі жағын айтсаң болды, арғы жағын өзі сайрап біліп тұр. Күнгейдегі Төртуыл ішін жетік білетіні байқалады. Баяғыда Сымайыл зәңгімен, Керімбаймен дәмдес, табақтас болған сәттерін еске алып, өзі танитын үлкендердің аман-саулығын сұрастырды. Сымайылдай қарттардың қайтыс болғанын естігенде:

– Дүние шіркін бір қалыпта тұрмайды ғой. Буын ауысады, көрінің орнын жас ұрпақ басады. «Көп жасаған көрінің құрдасы қалмайды» дегендей, ойлап отырсам, біздің де қатарымыз сиреп қалған екен-ау... Біз базардан қайттық, сендер ентелеп енді келе жатырсыңдар. Мәңгі тарқамайтын өмір базары деген осы! — деп сол жүдеу тартып, көкірегін қарс айыра күрсінді.

Аздан соң қайта серпіліп, Еженханға қараған қазақтардың қазіргі жағдайын сұрастыра бастаған. Күнгейдегі Жұмыққа кезек келгенде, езуіне ойнақы күлкі үйіріліп:

– Біздің Еңсенің халі қалай? «Ұры қартайса сопы болады» деп, кейінгі кезде үкірдайлығын баласына өткеріп, өзі Меккеге жүргелі жатыр деп еді, онысынан бірдеңе шықты ма? — деді әдейі сыр тартқысы келгендей.

Бұл — Әрине, шалдың жай аңқаусырағаны. Әйтпесе үрген иттің даусы естіліп жатқан бір кезең астындағы өз ағайындарының күй-жайын білмей отыр дейсің бе. «Біздің Еңсе» дегені де әшейін мекерлік. Еңсе мен бұл екеуі қандас, туыс бола тұра, бастары бір қазанға сыймайтын, қатты араз кісілер. Әсіресе шекара сызығы тартылып, ел екіге бөлінгенде, осындағы Жұмықтың талай ауылдарын Еңсе күнгейге көшіріп әкеткеннен бері, бірін-бірі атарға оғы жоқ болатын. Іргелес отырған бұл екі елдің жер дауы, жесір дауы, барымта-сырымтасы да бір біткен емес.

Осыны жақсы білетін Демежан үй иесінің тұзағына түсіп қалмай, байыппен ғана жауап беріп отырды. Бұл кезде төр алдына дастарқан жайылып, қымыз құйыла бастаған-ды. Күміс шытыралы үлкен қоңыр тегенедегі күздің қоп-қою, сары қымызы сапырған сайын көбігі сынып, айналаға жұпар иісін аңқыта түседі.

– Жөн-жөн, Демежан шырағым. Әдейі бұрылып, сәлем бергеніне көп рақмет! — деді Бұтабай қымыз құйылған сырлы аяқтар екінші рет қайталанған шамада. — Өзіңді бұрын көрмегенмен, атыңды

сырттай естуші едім. Төртуылдың ендігі бір үмітті азаматы сол деп, өзіңді жұрт жақсы атайды. Абыройың асып, мәртебең көтеріле берсін, Қарағым.

— Рақмет, айтқаныңыз келсін! — деп Демежан да өз тарапынан ризашылық білдірді. — «Жақсы Әкенің аруағы жаман баланы қырық жыл сүйрейді» дейді ғой. Бәріміздің де ел аузына ілініп жүргеніміз, бір жағы, әкелеріміздің арқасы шығар.

Бұтабай бұл сөзді ұнатып қалды:

— «Атадан ұл туса еді, ата жолын қуса еді» деп бұрынғылар неге тіледі дейсің. Ұлдың өзі тумайды, келін өзі келмейді. Бәрі де атаның күші, ананың сүтінен тарайды, — дей келіп, өзінің замандасы Құнанбайға байланысты бір әңгіме айтты. — Қазір Арғын ішінде мойны озып тұрған азамат — Абай ғой. Сол бір жолы әкесі Құнанбаймен сөз таластырып отырып: «Әке, мен сенен асып кеттім» деген екен. Сонда Құнанбай іле жауап беріп: «оның күпірлік болар, балам. Сен менен асу үшін, әуелі мен сияқты өзіңнен асқан бала тудырып ал» депті... Сол Құнекең айтқандай, әкеден озып туатын да, азып туатын да бала болады. Тек күн өткен сайын ұрпақ ұсақтап, пейіл тарылып, ата салтынан айнып кетпесе болғаны да.

Бұл сөзді жауапсыз қалдыруға болмайтын еді. Сондықтан Демежан күні түсіп отырған шалға көпшік тастап, көтермелеп қойды:

— Адамды заман билейді дейді. Біздің сорымызға қарай, заманымыз тарылып кетті ғой, ақсақал. Араға шекара түсіп, бір қазақ екіге бөлінді. Сіздер бұрын терең теңізде еркін жүзген жайын сияқты едіңіздер. Ал біздің таяз судағы шортанға ұқсап, кейде тыпырлап қалатын да кездеріміз бар. Егер көрер көзге ұсақтап бара жатқандай көрінсек, оған мына Зейнолла екеуіміз кінәлы емес, тереңіне жібермей, шыжыммен ұшырып, шырғамен қондыратын тар заманымыз кінәлы шығар, — деген Бұтабайдың кесек тұлғасына қарап отырып.

Бұл сөз де шалыңның құлағына жағып кетті білем, төменірек отырған баласы Зейноллаға қарап:

— Байқайсың ба, мына Төртуылдың аяқ тастасы кесек жатыр-ау өзі! — деп шын сүйінгенін білдірді.

Осыдан кейін Бұтабай жас қонақтарды көп ұстаған жоқ, қымыз ішіліп болып, дастарқан жиналған соң:

— Апыр-ай, өздерін бір әңгімелесуге татитын жігіттер екенсіңдер... Бірақ сендер мені іздеп келген жоқсыңдар, мына Зейнештің қонағысыңдар ғой. «Тең — теңімен, тезек — қабымен». Заман сендердікі дедік қой жаңа. Осылай өзара сыйласып, араласып тұрғандарың жақсы. Енді маған қарайламай сол кіші ауылға барып, емін-еркін сауық құрыңдар, — деп жастарға рұқсат етті.

Сол күні кешке таман Демежан мен Рақыш екеуі Зейнолланы ортаға ала отырып, Ырысқанның жайын ақылдасқан. «Бар сеніп келгеніміз — өзіңсің» деп қатты қолқа салып, қадала өтінген. Бірақ мұның өзі айтарға болмаса, оңай шаруа емес секілді. Бастабында Зейнолланың қабағы күрт түсіп кетті. Ырысқанды айттырып қойған жері — осындағы Қожанның бір қырыс жуаны екен. Ондай адам алғалы отырған жесірін оңайлықпен жібермейтіні белгілі. Мұндайда қалыңмалды екі еселеп қайтарып, қатты шашылуға тура келеді.

— Жазған құлда шаршау бар ма. Мал жағын бірдеме қып өтерміз, — деді Демежан. — Тек ағайын арасы жауықпай, татулықпен бітсе болғаны.

Зейнолла өз міндетін жеңілдеткісі келді ме, осы тұста тағы бір ұсыныс айтты.

— Қызды арғы бет асырып әкетіп, соңынан келген керді бір-ақ көріп алсаң қайтеді! — деген. Бірақ бұған Демежан келіспеді.

— Сіз бен біз қыз алып қашатын жастан өтіп кеттік қой, Зеке. Азамат басымызға арттағы елді шулатып, лаң тастап кеткеніміз жараспас. Және ата-анасын ренжітпеуді Ырысқанның өзі де тілек етіп еді.

— Қыз әкесі қолда ғой. Ол — өзіміздің жақын ағайынымыз... Ал Қожанды тоқтату қолдан келе қояр ма екен? Бұл жағын біздің әкей ғана реттей алады, — деді Зейнолла шынын айтып.

Кешке қарай Зейнолла қасына Рақышты ертіп, қайтадан Бұтабайға кеткен. Екеуі сол жақта көп айналып, не заманда қабақтары ашылып, қуанып қайтты. Бұтабай Қожанды көндіруді өз міндетіне алыпты. Сол арада қыз әкесі Жанғазыны да шақырып алып, төрт көздері түгел отырғанда, Ырысқанды Демежанға ұзататын болып, сөзді біржола пісіріп беріпті... Демежанның көңілі жайланып сала берген. Жігіттер бүгінгі отырыстың соңын ойын-сауыққа айналдырып, есте қалатындай бір тамаша кеш өткізіп еді.

Ертеңінде ауылдан аттанарда, Демежан қасына Көксеген мен Зейнолланы ертіп, Бұтабайға арнайы барып қоштасып шықты.

Қысылтаяң кезде өзіне қамқор болып, қол ұшын берген ел ағасына шын ризашылықпен рақмет айтқан. Осы отырыста қыз әкесімен танысып, арадағы әңгімені өз құлағымен естіп, егжей-тегжейіне толық қанғандай болды.

Бір аңғарғаны, Бұтабай қолдағы Қожаннан гөрі күнгей елімен қатынасын нығайта түскісі келетін сияқты. Сөйтіп, езінің ежелгі бақталасы Еңсенің тынысын тарылта түсу үшін, оның ар жағында отырған Төртуылды өз тарабына тартып, екі жақтан қыспаққа алмақ. Түбі Төртуыл жігіттерін күнгейдегі Жұмық жуандарына қарсы шүйлеп салатын ойы бар ма, қалай? Бұтабай алдағы құдалықтың бар ауыртпалығын өз мойнына көтеріп алғанда, оның артында осындай ауыр салмақ жатқаны да белгілі еді. Бірақ Демежанның дәл қазір оның бәрін тектеп-тексеріп жатуға мұршасы жоқ тұғын. Бұтабайдың аузынан Қожанға қайтаратын қалыңмалдың мөлшерін білді де, туар айда сол малды үйірімен айдап әкеліп, Ырысқанды біржола алып қайтатын болып келісті...

Арада тағы үш-төрт күн өткенде, Төртуыл кісілері Айжанды ұзатып алып қайтты. Тасболат кенже қызынан ештеңесін аяп қалған жоқ, басына отау тігіп, мол жасау-жиһазбен қапысыз аттандырды. Қыз жасауының өзі жеті-сегіз түйеге жүк болып, бір сәнді көш түзеген. Айжанды апарып салуға Рақыш, Нұрбүбі бастатқан бір топ адам ілесті. Басында осы топқа Ырысқан да ілесетін болып, қатты жінігіп еді. Қожандар әлдебір сыбысты естіген бе, қыз аттанатын күні аңдығандай осы ауылға топырлап келіп алды. Содан араны ушықтырмау үшін, Ырысқанды амалсыз қалдыруға тура келген.

Дүниеде қыз ұзатып, думан-тойы тарқап, құлазып қалған қазақ аулынан көңілсіз не бар екен? «Қыз кеткен соң ауылдан қызық кетер» дегенді жұрт осындайда айтқан болуы керек. Айжан атқа мінер алдында қарт әкесімен, артта қалған аға-бауырымен қоштасып көріскенде, көзіне жас алып босамаған ешкім қалмады...

Демежан да артына қарай-қарай жолға түсті. Өйткені сол ауылда көңілдері қоңылтақсып, жылап-сықтаған жұртпен бірге, мерзімді уақытын күтіп, Ырысқан сұлу да қалып бара жатыр еді.

IX

Бұл жылы Құлыстай өңірінде қыс өте қатты болды. Көне көз қарттардың айтуынша, бұл өлкеге мұндай қалың қар көптен жаумаған көрінеді. Қараша мен Желтоқсанның өларасында апта бойы сілбілеп жаңбыр жауып тұрды да, арты күрт суытып, тұсардан келетін қалың қар бірден басып салған. Оның ақыры ақтүтек боранға, ақырған аязға ұласты.

Сонан кейін де күннің көзі көп көрінбей, төрт түліктің бетіне қарап отырған малшы қауым боран-шашыннан көз ашқан жоқ. Алғашқы аяздан кейін-ақ жер беті тоң боп қатып, көк тайғақ мұзға айналған-ды. Қазір сол құрсау мұз қар астынан нәр татырмай, тебіндегі малдың тұяғын тоздырып, тоба қазығына жетіп барады. Егер қыс аяғы осылай созыла берсе, тағы бір ақсүйек жұттың төбесі көрініп тұр.

Күн сайын дүмпілдеп естіліп жататын қазақтың «ұзын құлағы» да оңды хабар айтпайды. Тарбағатайдың шұрайлы қорық-қойнауын, жылы сай, күнгей беттерді сағалаған ел болмаса, далалы жерді қыстаған шабан-шардақ көп ауылдардың халі тым мүшкіл деседі. Бұрынғы жылдары Емілдің қалың қопа-қамысын паналаған жұрттың малы қыстан күйлі шығушы еді. Биыл апталап соққан Ебінің желі ол елдің де құтын қашырып, қатты күйзелтіп тұрған көрінеді. Ал түстіктегі қатпарлы қалың тау — Барлыққа мал отарлатып кеткен ауқатты ауылдардан әзірге нақты дерек жоқ. Ендігі үміт — сол Барлықта. Мұндағы қалың қауым өздерінің қолы жетпесе де, тым құрыса сол жақта тігерге тұяқ қалса екен деп тілеседі.

Бүгін аспан әлемі ашық болғанымен, шаңытқан бозғылт мұнар арасынан күннің көзі шелденіп, көк бет қатындай жылусыз бедірейіп тұр. Ауада бет шымшыған үскірік аяз бар. Ұлы сәске шамасында қос қара көкті парлап жеккен, артында арқалығы бар, қорапты жеңіл шана Шәуешектің шығыс қақпасынан шыққан беті, біркелкі бүлкек желіспен қырға қарай жылдам сырғып келе жатты. Шананың арт жағында Демежан мен Ырысқан иық сүйесіп, қатар жайғасыпты. Алда ат айдаушы, жас көшір жігіт Сапар отыр.

Жолаушылардың киімі жылы. Демеганның үстінде қасқыр ішік, түлкі тымақ, мол саптама етігі бар. Ал басына түбіт шәлі бүркеніп, жылы қамзол, түлкі ішік киген Ырысқанның суық сорған екі беті қызара түсіп, бал-бұл жанады. Келіншектің аяғын текеметпен қымтап, оның үстіне сеңсең ішік жауып, орап тастаған. Соның өзінде денені тоңазытқан аяз ызғары айқын білініп тұр.

Ырысқанды өткен күзде, сол уәделі уақытында қалыңмалы мен тағы басқа көп кәделерін тобымен бір-ақ айдап апарып, айналасы он шақты күннің ішінде ұзатып алып қайтқан-ды. Содан бері де төрт-бес айдың жүзі болды. Жас келін ұзақ уақыт үйден шықпай, желек астында қамалып отырып қалған. Тіпті қарыс жердегі Шәуешекті көруге де мұршасы болмаған. Осыдан бір апта бұрын қаладағы татар мырзасы Ыбырай бұларды арнайы қонаққа шақырып, сол сапардан ауылға енді қайтып келе жатқан беттері еді.

Қала тірлігі Ырысқан үшін таңсық болатын. Қаладағы татар, ұйғыр байларының тұрмысын көріп, өзге бір дүниеге еніп кеткендей айрықша әсер алды. Ең ғажабы, Ыбырай байбатша осы жолы өзінің досы Күдеріге де шана жіберіп, келіншегімен екеуін арнайы алдырған екен. Бұлар ойламаған жерден жаңа үйленген сол жастармен ұшырасып қалды. Ырысқан жат өлкеде көз жазып қалған бөлесі Айжанмен жылап көрісті. Желек астындағы мұндас келіншектер бір-бірінен ажыраса алмай, қашан кетер-кеткенше жұп жазбай бірге болды. Татар мырзасы Ыбырай да жас қонақтарынан сый-құрметін аяп қалған жоқ. Қаланың бар қызығын көрсетіп, армансыз аралатты. Маңайына гармоньшы-жыршыларын жинап, бірнеше күн бойы сауық-сайран, мереке жасады.

Ырысқан қазір де сол көңілді әсерден арыла алмай келеді. Демежанға деген еркелігі үдей түсіп, күміс сыңғыр күлкісін де түзеп алған. Жолдың жалтыр қиясынан шана табаны тая сырғанап ауытқыған кезде, жас келіншек сыңғырай күліп, күйеуінің құшағына жиі-жиі құлай береді.

Бірақ бұлар үлкен күре жолдан шығып, Боздаққа қарай бұрылысымен, бұрынғы екпіндерінен айрылып, жүрістері шабандай түсті. Қар қалың, жаяу борасын жол тағанын үрлеп тастапты. Аттар қасат қарға аяғын сұғып алып, аттамалап әрең жүріп келеді. Оның үстіне мынадай омбы қарда қарсы алдыңнан жүкті шана, не аты болдырған біреулер кездеспесін де. Кездесе қалса, ол да бір құдайдың пәлесі. Жолаушылар бір-біріне:

— Сен бұрыл.

— Жоқ, сен бұрыл...

— Сенің жүгің жеңіл, атың әлділеу екен. Сен бұрылсайшы, — деп тар жолдың табанында саудаласып тұрғаны.

Демежандар жол бойы осылай аты болдырып келе жатқан, немесе қалаға қарай шөп тартқан, отын тиеген талай шанаға жол беріп, омбы қарды бұзып өтуге тура келді. Әйтеуір, парлап жегілген қос қара көк етінің семіздігімен ғана сыр бермей, ат бауырлап қалатын қалың қасатты малтытып жүріп зорға тіліп өтеді.

Күн еңкейіп, кіші бесінге таман ауып қалған мезгілде, қарсы алдарынан салдыртып қатты келе жатқан тағы бір пар атты шана кезікті. Ол басқалардай кезек сұрап тұрған жоқ, аттары қалың қарды бауырдай тіліп, жанамалап өте берді де, кілт тоқтай қалды. Демежанды таныған болар, пұшпағына сүйретілген ұзын сеңсең

ішігі бар әлдекім шанадан түсіп, қорбаңдап жүгіріп келеді. Қастарына таяғанда барып таныды — Бабалық екен.

– Ассалаумұғалайкум, Демежан аға!

– Әликумассалам! Бабалықсың ба? Иә, жол болсын!

– Өздеріңіз де ат-көлік аман қайттыңыздар ма? Ой, кезіккеніңіз мұндай жақсы болар ма, Демежан аға. Мен жол-жөнекей сіздің ауылға соғып, Қалаға кетті деген соң, енді неде болса сол жақтан табармын деп келе жатыр едім, — деді Бабалық аузынан шыққан демі бұрқ-бұрқ етіп.

– Иә, не боп қалды? Аманшылық па, әйтеуір?

– Аманшылық... Мойынталдан оралып келе жатқан бетім. Отын тиеген керуенді Өбісіннің жолымен Қалаға тіке қоя бердім де, Өзім бері бұрылып кеттім.

Бабалықтың өзін не шаруамен іздеп жүргенін Демежан енді ғана пайымдағандай болды.

– Қалай, уәделі отын кесіліп дайын тұр ма екен? Осы жолы қаншасын алып қайттыңдар?

– Гәптың өзі сонда боп тұр-ау, Демежан аға, — деп Бабалық көңілсіздеу күлді. — Мойынталға бұл жолы он бес шанамен барып едік. Дайындаған тал мен қамыс соның өзіне үпі-тәпі әрең жетті. Сізге бұрылған себебім де осы еді.

– Ал ол жақта отын дайындап жатқан біреулер бар ма?

– Ондай ешкімді көре алмадым-ау, Демежан аға. Шөтік пен Ақболат жағынан он шақты кісі келген екен, Әнеутүнгі Қатты боранда олар да ауылдарына қайтып кетіпті.

Демежан Әлденеге ширыққандай қабағы түсіп, үнсіз түйіліп отырып қалды. Әй, ағайындар-ай, өмірі сөзін мен ісін бір жерден шықпай-ақ өтер ме екенсің?! Істің мәнісі былай еді: өкіметтің жыл сайын жұрттан жиып алатын «отын салығы» дейтін пәле бар. Төртуыл үкірдайы жыл сайын Қаладағы өкімет кеңселеріне жүз шана отын түсіруге тиіс болатын. Сол отын қыс қатты, қар қалың деген желеумен бертінге дейін түсірілмей келген. Биыл Қаладағы жұрт та қоңторғай, кеңсе үйлері жылымай, ұлықтар бүрісіп тоңып отыр. Соңғы жолы осы мәселе сөз болғанда, Демежанның: «отынды бір айдың ішінде түгел жеткіздіріп берем» деп, Ши-амбыға берген уәдесі бар-тұғын. Мұндайда зәңгілерге сеніп қарап отыру қиын, әрине.

Сондықтан ол басқадай сенімді жолын қарастырып еді. Әр зәңгінің адамдары Мойынталдан ағаш дайындайды да, оны тасып жеткізу аткөлігі сай, жауапты біреуге жүктеледі. Сонда алдымен ойға алған адамы — осы Бабалық болатын. Келісім бойынша, Бабалық Мойынталдан жүз шана отынды Қалаға жеткізіп береді де, сол еңбегі үшін келер жазда Төртуыл елінен жүз Қой ақы алады.

Міне, көрдің бе, «отынды Әлдеқашан дайындап Қойдық» деген зәңгі-елубасылардың сөзі балша шығып отыр. Ал солар кезінде Қуана-Қуана келіскен-ді. Өздері белдеріне балта қыстырып тоғайға барғаннан гөрі, несиеге қарайтын жүз Қойды жеңіл санаған... Енді осы Бабалықтың өзіне жалынғаннан басқа амал жоқ.

— Көріп тұрсың, қыс көзі қырауда елден енді адам жинау қиын. Сол қалған отынды сен өзің дайындасаң қайтеді?—деді ол жас жігіттің жүзіне тура қарап.

— Ой, Демежан аға, ол үшін қосымша адам жалдау керек қой...

— Адамыңды жалдай бер. Отынды өзің дайындағаның үшін, алатын ақыңа тағы елу қой қосамын. Оған алаңдама: ел жайлауға шығарда зәңгілердің желкесінен сығып отырып, жүз елу Қойды алдына салып беремін. Қалай, келістік пе?

Бабалық желкесін қасыды:

— Әй, қиын ғой... Дегенмен тырысып көрейін. Тек сіздің көңіліңіз үшін, Демежан аға. Әйтпесе мұның өзі оңай шаруа көрінбейді.

Осымен сөз бітіп, әрқайсысы өз шанасына отырды да, қош айтып жүріп кетті. Ырысқан Бабалықты бұрын танымайтын-ды.

— Бұл жігіт кім? Өзі жүзіктің көзінен өтердей жұлынып тұр ғой, — деді күйеуіне қарап.

— Бұл — Бабалық дейтін қаланың алыпсатар саудагері. Бір кезде арғы беттен кәсіп іздеп келген, қорғансыз жетім бала еді. Қазір сауда саласындағы белгілі адамдардың бірі. Шаруаның көзін танитын, еті тірі пысық жігіт. Көрдің ғой, бір үкірдай ел атқара алмаған жұмысты бір өзі тындырып жүргенін...

Осы сөзі өзіне қамшы болып, Демежан іштей ширыға түсті. Қазақтың шаруаға қырсыздығын, еңкейіп бұта басын сындырғысы келмейтін керенаулығын қазыла ойлап келеді. «Тәңірім-ай, не жер жыртып егін егуге, не үй салып қор жинауға икемі жоқ, дүниеден бос қалған осындай да халық болады екен-ау! — дейді өз жанын өзі жей түсіп. — Қарап отырғаны төрт түлік мал екен, сол малдың өзін

ұқсатып батып отырған жоқ қой. Малына жылы қора салып, бір қысқа жетерлік шөп үйіп алса, мынадай жұтқа ұшырар ма еді. Шіркіндер тым құрыса соны неге ойламайды? Не істеу керек бұл жұртқа? Қайран ел, осылайша қор болып, құрып кеткенің бе?!»

Осындай қалың ой құрсауында отырған Демежан бір мезгілде өз аулының іргесіне жақындап қалғанын аңдады. Айнала көз жетер жерге дейін бұдырсыз жазық дала, сіреп жатқан аппақ қар. Дүние кебін кигендей сұлық түсіп, көңілге суық ызғар әкеледі. Сол қар жамылған иен түзде адасқан қаздай болып, мұның жалғыз аулы тұр. Бірде қалың қар көшкініне көміліп кішірейе түседі де, енді бірде күн батар шақтағы толқындаған аяз сағымына оранып, ертегі дүниесіндей ұлғайып, биіктеп кетеді... Айнала сірескен өлі тыныштық. Тек ауыл үйлерінің төбесінен көтерілген көгілдір түтін ғана тіршілік тынысын танытып, көңілге жылы леп әкеледі. Өткен күзде ауылдың сыртын қоршай қаз-қатар балапан талдар отырғызылған-ды. Қазір белуардан қар кешіп ойнаған балалардай қылтиып әрең көрінетін сол тал-шыбықтар түктене қырауытып, бейне жерге шанышқан күміс қадаларға ұқсап қалыпты.

Көз ұшынан бұлдырап көрінген жалғыз шананы ауылдағылар да байқап отырса керек. Қораға жақындай бергенде, алдарынан бір топ баланы бастап Олжабай шықты. Басында Бибі апасы тігіп берген түлкі малақай, үстінде шүкірге бояп, өңірін жұрындаған қып-қызыл тоны бар. Құлдыраңдап жүгірген беті шанаға алдымен жеткен сол болды. Бұлар атты тоқтатып, балаларды түгел мінгізіп алған. Олжабай өзінің ежелгі еркелігіне басып:

— Кіші апа, маған не әкелдің? Кәмпитің, тәтті тоқаштарың қайда? — деп Ырысқанды тінткілей бастады.

— Қазір-қазір... Алдымен шанадан түсейікші. Сендерді әлі кәмпитке қарық қыламын, — деп кіші апасы баланы зорға көндірді.

Есік алдында Бибіні ортаға алып, Диқанбай, Қараман, Қабыш бастатқан біраз көрші-қолаң жиналып тұр екен. Бәрі қаумаласып жолаушыларды шанадан түсіріп алды. Бибі қол-аяғы сіресіп ұйыңқырап қалған Ырысқанды құшақтап:

— Иә, қалай барып қайттыңдар? Тоңып қалған жоқсыңдар ма? Мына құдайдың күні қақап кеткенге, сендер суыққа ұрына ма деп зәрем ұшып еді, — деп келіншектің асты-үстіне түсіп, бәйек боп жатыр.

Бәрі ұбап-шұбап ішке кірді. Бұл үйде қыс ызғары жоқтай. Ыстық лебі бетті шалған жып-жылы бөлмелер. Демежан оны-мұны жүктерімен Ырысқанды өз бөлмесіне жіберді де, өзі Бибіге қарасты үлкен үйге келіп шешінді. Шаршаулы шымылдық құрылған биік төсек алдындағы өз орнына жайғасқан соң, ауыл-аймақтың амандығын сұрастырды. Бәрінің атынан мол бурыл сақалды, әлі

Қайраты Қайтпаған, төртпақ, мығым денелі Диқанбай жауап беріп отыр.

Оның айтуынша, Әзірше қыс қаталдығын елемей күйлі отырған жалғыз осы ауыл демесе, ойды қыстаған астырттағы қалың ел қатты шығынға ұшырап, жұтап жатқан көрінеді. Мал азығын ерте тауысып, ішіп-жем, отын-судан да тарығып отырғандар бар. Мына Ілушін, Дөңгөлекши маңындағы бір ауылдарды күні-түні соққан қатты боранда үстерінен қар басып қалған екен, жеркепе үйлерінің терезесінен тесіп шығып, қорадағы малы мен бала-шағаларын қар астынан зорға ашып алыпты... Таң атса-ақ шанасын сүйретіп, арқан-жібін бөктеріп, бірер арқа шөп, сабан сұраушылар көбейіп кеткен. Диқанбай шөп-жоңышқа жағына қолы батпаса да, сондайлардың талайына қырман басынан сабан-топан беріп қайтарыпты.

Сонан соң, қазір күйеуінің қасына кеп жайғасқан Бибінің бір бөліп айтқаны, биыл Барлыққа көшпей, Сарыөлеңді қыстаған үлкен ауылдан кешелер арнайы кісілер келіп қайтыпты. Үкірдай ескі науқасы қайта қозғалып, жақыннан бері төсек тартып жатып қалған көрінеді. Бұл жолы бірден ыстығы көтеріліп, тіпті қатты жығылған деседі... Бибі осы хабарды жүзінен уайым табы білініп, аса бір жүдеген кейіпте жеткізе отырып:

— Ол жаққа біз де көптен қатыса алмай кеттік-ау. Енді күн өткізбей аға-екемнің көңілін сұрап қайтқанымыз жөн болар, — деді күйеуіне қарап.

Қос-қабат жайсыз хабарлар Демежанның еңсесін езіп, көңілін құлазытып жіберді. Әсіресе әкесінің ауырып қалғаны жанына қатты батқан. Мұның өз әлегі өзінде болып жүріп, биыл қыс бойы ол жаққа ат ізін салмағаны есіне түсті. Керімбай былтыр жыл аяғында, Ырысқанды ұзатып әкелген тұста, қасына Ажарды ертіп, бір келіп қайтқан-ды. Содан кейін жүз көрісе алған жоқ. Демежан дімкас адамды мазаламай, өкімет жұмысын да, ел ішінін ұсақ-түйек даушарын да биыл бір өзі атқара берген. Қазір ауру әкесі еске түскенде: «Апыр-ай, осы бір дерті құрғыр айналдырып кетті-ау... Аман болса екен!» — деп тіледі ішінен.

Бұл кезде үйдегі адамдар басқа бір әңгімеге айналып кетіп еді. Қалаға барып қайтқан кісіден ауылдастары базарлық дәмететін әдеті. Оның үстіне Ырысқандай жас келін мұндай сапарға бірінші рет барып отыр. Енді, міне, сол мырза келін өз бөлмесінен шығып, үй толы көршілер мен бала-шағаға қант-кәмпит, өрік-мейіз, қаланың тәтті тоқаштарын үлестіріп жатыр екен.

— Тәңір жарылқасын, айналайын келінжан.

– Қосағыңмен қоса ағар!

– Барған сапарыңнан әмсе осылай олжалы қайтатын бол, — десіп, Діқанбайдың әйелі Ұлбосын сияқты қартаң әйелдер алғыс жаудырып жатыр.

Көршілер базарлықтарын алып, енді осы сыйымызбен қайтайық дегендей, орындарынан тұра бастап еді, Бибі оларды жібермеді.

– Қайда барасыңдар, асықпай отырыңдар. Қазанға ас салдырып қойдым. Бүгін Ырысқанның «тоқымын қағып», сол астан бәріміз ауыз тиейік, — деген.

Сірә, көршілердің де күткені сондай бір мезіреті болуы керек.

— Иә, айтпақшы, солай екен-ау,—десіп орындарына қайта жайғасты.

Бақуатты мол дастарқаннан дәмді тамақ ішіп, жүрек жалғау өз алдына, көршілерге осы бір шаңырақтың астындағы егіз қозыдай жарасып жүрген екі бірдей сұлу келіншекке қарап отырудың өзі бір мереке сияқты еді. Қазақта қос қатын алғандар аз емес, бірақ солардың өмірі көбінше ырың-жырың, ұрыс-керіспен өтеді. «Күндестің күлі де күндес» дегенді бұрынғылар соған қарап айтқан. Өткен жылы Ырысқанды ұзатып әкелгенде, көрші-қолаң бір жағы, той-томалақтың көбейгеніне қуанса, арғы көңіл түкпірінде: «отбасының берекесі кетіп, бәріміз қарап отырған ер-азаматтың басы әңкі-тәңкі болар ма екен» деген күдік те жоқ емес еді. Тіфа-тіфа! Әзірше бұл әйелдерден ондай өрескел қылық байқалмайды. Бірі үшін бірі отқа түсердей бәйек болып жүргені.

Әсіресе Бибінің өз күндесі Ырысқанды туған сіңлісіндей мәпелеп күтетіні бұл күнде аңызға айнала бастаған. Екеуінің күні бойы әңгімесі таусылмайды. Тіпті бәсекеге түскендей бірінің көйлегін бірі тігіп, бірінің шашын бірі өріп отыратынын қайтерсің. Соны көрген Ұлбосындай аналар өз үйлерінде отырып:

– Біздің Бибі — әулие ғой. Өзі сұлу, өзі жуан атаның қызы бола тұра, жас басынан осындай ақыл-сабырды қайдан алды екен? Соқыр құдай сол пейіліне қарамастан, бір «шыр еткенге» зар қып қойғанын көрмейсің бе, — деп алқаудан бір танбайды.

Осындай әңгімелер кейде Демежанның өз құлағына да жетіп жатады. Ол да өз әйелдерін қай күні ши шығарар екен деп, сырттай бақылап жүретін-ді. Сонда көзі жеткені, Бибіні, шынында да, Әулие деуге болады екен. Бибінің тіпті өз басын ұмытып, бар тілеуі

Ырысқанға ауып кеткеніне қайран қалады. Әсілі, «күндес» деген сөз о баста күн бөлісуден, төсек бөлісуден шықса керек қой. Әдетте әйелдердің дауынан аулақ болғысы келген еркек мүмкіндігінше төсек кезегін дұрыс сақтауға тиіс. Демежан да солай етуге тырысатын. Ырысқандай сұлудың уыз жастығы көзді арбап, көңілді баурағанымен, бұл күнде зипа бойы жұмырланып, толықси түскен Бибінің де кісі қимайтын өз тартымдылығы бар еді... Бірақ сол Бибінің өзі соңғы кезде кезегімен санаспай, күйеуін отауға қарай бейімдей беретіні қызық. «Отау» деп осындағылар Ырысқанның бөлмесін атайтын. Бибі кейде үлкен үйге келіп шешіне бастаған Демежанға:

— Бар. Отауға бар... Ол әлі жас қой. Бір үйде құлазып қалай жатады? Қойшы, мені жаңа көрдің бе?.. Құдай енді сол байғұстың етегінен жарылқасын, — деп қарсы бөлмеге қуатыны бар...

Бибі әкесі Құрман қажыдан алған тәрбиесі бойынша, бұрын да дін жолына өте берік еді. Биыл мүлде құдайшыл, сопы болып алды. Былайғы жұрт көзіне әйгілемей, оңашада намаз оқитын болып жүр. Бір күні Демежан аңдаусызда бір қызық көріністің үстінен түсті. Ырысқанның төсегінен ертерек көтеріліп, бір жаққа бару керек болды да, қамшысын алу үшін үлкен үйге кірген. Есік ашық тұр екен. Ішке ене беріп, төрде жайнамаз шетінде жүгініп отырған Бибіні көрді. Таңғы намазын оқып болған сияқты. Енді қол жайып, дұға бағыштауға кірісіпті. Жай дұға емес, былайша айтқанда, құдайға жалбарынып, тікелей «тілдесіп» отыр екен. Төрде, киелі зат ретінде, Керімбайдың әкесі Жапалақ батырдың ескі күміс кісесі ілуді тұрушы еді. Сол кісені мойнына салып, қолын көкке жайған күйі:

— О, жасаған, адал құлың едім ғой, осы тілегімді бере гөр! Ер-азаматтың бағын жандырып, осы шаңыраққа бір перзентті қия гөр... Ол үшін Ырысқанға денсаулық, тауық бер, Алла. Ең болмаса сол сорлыны жарылқа!. Құдыреті күшті құдай-ау, біз бейбақты рақымшапағатыңнан құр қалдырма! — деп күңірене күбірлейді.

Демежан дыбысын білдірмей, босағада қатып тұрып қалған-ды. Мына сөздерді естігенде, жүйе-жүйесі босап, көзінен жас ыршып кетті. Сол беті қамшысын да алмастан, бұрылып жүре берген.

Сол күннен бастап Демеганның көз алдында Бибі мүлде биіктеп кетті. Оны опалы әйел, адал жар ғана емес, шын әулие, жанашыр досым деп білген. Дүниеде өз еріне шын берілген әйел заты аз болмас. Ал Бибінің мінезі мүлде бөлек еді. Мүнікі — ешбір қарымта тілемейтін таза құрбандықтың өзі. Онда, тіпті, Демеганның мерейін қайтсем үстем етем дегеннен басқа ой-арман жоқ тәрізді. Егер әзірейіл келіп: «күйеуіңнің орнына өлімге сен барасың» десе, Бибі

ойланбастан-ақ шыбын жанын қия салар еді. Сондай әйелдің басқа бір жерде емес, өз үйінде отырғаны қандай бақыт?! Бибі күндесі Ырысқанды да осы Демежан үшін жақсы көреді. Осы шаңырақтың шырағын жандырып, от басын базар ететін сол деп түсінеді. Ырысқанды қатты-қайырым шаруаға жолатпай, бәйек боп үстіне түсіп жүретіні де сондықтан. Жас келіншек әлдеқалай «басым ауырды», не «тамаққа тәбетім болмай тұр» дей қалса, Бибінің жаны шырқырап кетеді. Соның өзін әлдебір жақсылыққа жорып:

– А, құдай, өзін бере гөр! Жаңа түскен жас әйелде сондай болады дейтін... Көңілін бірдемеге ерекше тартып тұрған жоқ па? Егер әлдебір асқа аңсарын ауып, жегің кеп тұрса, ұялма. Құстың сүті болса да бірдеме қып табармыз, — деп Ырысқан байғұстың есін шығарады.

Бірақ «ашқа тартқан — кешке тартады» деп, жас келіннің бойынан әзірше ондай өзгеріс байқалмайды. Күн өткен сайын сұлуланып, құлын мүшесі көз тартып айқындала түскен Ырысқан бауырынан жараған ұшқыр бедеудей жүйткіп жүр...

Бұл күні де көрші-қолаң қолы ашық Бибінің мол дастарқанынан дәм татып, Диқанбайдың інісі Қараманға «Мың бір түннен» ертеке айтқызып, түннің бір уағына дейін дуылдасып отырды.

X

Ертеңінде Демежан қайтадан ат жектіріп, таңы екі шанаға астық-ұн тиетіп, кешегі Ырысқанның орнына Бибіні отырғызып алды да, Сарыөлеңдегі Керімбай ауылына қарай аттанып кетті. Ылдиға тіке тартатын төте жол жоқ. Сондықтан жол-жөнекей елді мекендерді шиырлап, біраз ауылдарды басып өтуге тура келген. Жол жиегіндегі кейбір қыстауларға әдейі бұрылып, адамдарымен тілдесіп, күй-жайларын сұрап келеді.

Бірақ кіммен тілдесе де көңіл жұбанарлық ештеңе таппады. Сол баяғы сүреңсіз тірлік, «шықпа, жаным, шықпа» деп шиқылдап отырған ел. Қысқы азық қорын жинамай, жылдағыдай өріске сенген көп ауылдар малдан шығын бере бастапты. Әзірше аман дегендері де қаншаға шыдары белгісіз, мал атаулы ыңыршағы айналған көтерем күйге жетіп, сүйегіне қарысып әрең тұр. Сол мәлкілдеген арық-тұраққа күрекпен тебін ашып, қияқ пен ши орып беріп, арпалысып жүрген адамдар. Бірақ, амал не, солардың бәрі де әбден қыл мойынға тақағанда, тым кеш қимылдап жатыр. Егер осы көрсеткен қайраттарын жазда шығарып, бір қысқа мойымайтын шөп жинап алса, мұндай тығырыққа тірелер ме еді.

Демежан жолда ұшырасқан Байғара, Жауғаш, Ақболат ауылдарының жөн білетін кейбір үлкендерінен:

– Адамдар не күйде? Жұрт азық-түліктен қиналып жатқан жоқ па? Аштықтан, өлім-жітімнен аман ғой, әйтеуір? — деп дамылсыз сұрап келе жатқан. Бұл жөнінде де көңіл көншітін жауап ести алмады.

– Адамдар қайтушы еді... Малсыз адамның күні бар ма? Әзірше тісін-тісіне қойып, сүйегіне қарысып отырғанымен, қыс аяғы бұлай созыла берсе, түбі неге апарып соғары белгісіз, — дейді біреулері.

– «Жұт жеті ағайынды» дейді ғой. Мұндайда ауыршылық жалғыз келе ме? Ел ішінде аштыққа қоса ауру-сырқау көбейіп тұр. Ішінара шетінеп жатқандары да бар, — дейді екіншісі.

Демежан басқа лаж таппай, ондайларға мынадай кеңес берді.

– Жілігі татитын, сорпалығы бар малдарыңды сойып алыңдар. Жұрт көже-қатықсыз аштыққа ұшырап жүрмесін. Қолда бар ағайын жоқтарына қарайлассын. Бас аман қалса, мал табылар...

Мұнысы да жай дәтке қуат далбаса ғой. Демежанның көңілі құлазып, еңсесі түсіп кетті. Әкесі қатты науқастанып, әл үстінде жатыр дегенді естігелі, онсыз да көңілі жарым боп, күйзеліп келе жатқанда, жығылған үстіне жұдырық тигендей тіпті жүдей түсіп еді. Ел ішін биыл бір ауыртпалық, апат жайлағаны анық. Қазір төсек тартып, ақтық сағатын күткен өз әкесі ғана емес, ел-ана, халық-әке қоса ауырып, қатар қиналып жатқандай. Бірақ қолдан келер не бар? Тұла бойын дәрменсіздік билеп, өксік буып, кейде төңірегін түнек басып алғандай болады.

Айнала сіреп түскен қалпы сепсімей жатқан аппақ қар. Ақ суық кебінге оранғандай. Дүниені түгел аяз шеңгеліне алып, бозғылт мұнар арасынан шелденіп зорға көрінетін қыстың жылусыз бедірейген шегір күнінің өзі қалтырап тоңып тұрғандай. Жүргіншілер, осылайша, ауыл-ауылдың арасындағы сыңар аяқ соқпақ жолмен ілбіп отырып, күн екіндіге еңкейгенде Сарыөлеңдегі үлкен ауылға ат басын зорға тіреді. Керімбай бұлар ойлағаннан гөрі де қаттырақ ауырып жатыр екен. Науқасының жанға батқаны сонша, аз күннің ішінде қу сүйекке айналып, қатты жүдеп кетіпті. Жүдеу жүзінде қан-сөл қалмай, зағыпырандай сарғая түскен. Оқта-текте белінен шойрылып қалатын ұстамалы құяңы бара-бара асқынып, ақыры қуықтың тұтылуына әкеліп соққан көрінеді. Соған қарағанда дерттің бір ұшы екі бүйректе жатқаны анық. Бірақ оны бұл маңайда айырып, біліп жатқан кім бар? Тіпті білген күннің өзінде, мұндай науқасты емдеп жазу бақсы-балгердің қолынан келер

ме?! Қазақ мұндайда «Құдай өзі рақым қылсын» дегеннен басқа ештеңе айта алмайды.

Осы науқастан ада-күде айығып кетем деп, Керімбайдың өзі де үміттенбейтін секілді. Асатынан келген ажалға анық мойынсұнып, бел байлаған қалпы бар. Әнеугүннен бері маңайына жиналып, ызыңдап мазасын алған бақсы-балгер, құшнаш-тәуіп атаулыны осыдан екі-үш күн бұрын қасына келтірмей қуып тастапты. Өзінің бұл дүниелік емес екенін әлдеқашан біліп, ағайын туыспен арыздасып-қоштасып та қойыпты.

Демежандар келгенде, Керімбай оң жақтағы үлкен сүйек төсектің үстінде шалқасынан түсіп, сұлық жатыр екен. Бибі екеуі ішке кірген бойда, сырт киімдерін асығыс шеше салып:

– Көке, жағдайыңыз қалай?

– Тәуірсіз бе, аға-еке? — десіп бірден науқасты қоршап қалған.

Керімбай біразға дейін тіл қатқан жоқ. Баласы мен келінінің қолдарынан ұстап, еңкейген маңдайларынан иіскеді. Сонан соң күш жинап алғысы келгендей қабағын қинала шытынып, тағы да сұлық қалды. Сырттай сыр бермегенімен, науқасының қаншалық жанға батып жатқанын, оған шыдаудың өзі сұмдық күшке түсетінін аңғару қиын емес еді. Әлден уақытта көзін қайта ашып:

– Өздерін амансыңдар ма? Суыққа ұрынбай жақсы жеттіңдер ме? — деді әлсіз үн қатып. — Біздің хал осылай болды, балам... Бүйтіп азап тартқызғанша, Алла-тағаладан «тезірек ал» деп тілеп жатқан жайым бар.

Үйде бөтен ешкім жоқ. Ажар бәйбіше мен Демежанның Майлық, Сатымжан, Сүйежандай ағалары, жас інісі Әбдірасыл ғана отырған. Бәрінің де бет-әлпеттерінде ауыр қайғымен бірге неге де болса көнген, мойын сұнған шарасыздық бар... Керімбай «мойныңды бұр» дегендей, Демежанға ишара жасады.

– Саған айтар көп сөзім жоқ, балам. Ұзақ тірлікте ұғар көңіл, естір құлақ болса, өзім білген өнегені айтқан шығармын. Ал айтып үлгермеген ақылды соңғы сағатта сөз етудің не орны бар... Тек мына отырған туыстарыңның көзінше айтарым: артта қалған ел-жұртқа өзін ие бол. «Ендігі басшыларын Демежан болады. Соны тыңдасаңдар аштан өліп, көштен қалмайсыңдар», — деп мына ұлдарыма да өсиет қалдырдым, — деп сәл үнсіз жатты да, кеберсіген ернін жалап, қайтадан тілге келді. — Осыдан бір апта бұрын, әл-Қуатымның барында, Ши-амбыға хат жазып жібергем. Ел туралы, сен туралы...

Басқа не айтайын, қабырғаларын қатты, еншілерің бөлінген. Тек орталарында қалып бара жатқан жалғыз шешелеріңді ренжітпеңдер!

Осы сөздер тұсында Ажар бәйбіше шыдай алмай:

– Арыстаным, арысым-ау, не айтып кеттің? Осындай сөздерді естимін деген ойымда бар ма еді... Мені аңыратып артында қалдырғанша, өзіңмен бірге ала кет! — деп үн салып жылай бастап еді, науқас адам «жылама» дегендей, басын шайқады.

Керімбайдың соңғы рет шешіліп сөйлегені осы ғана. Осыдан кейін өмір мен өлім шекарасында, есі кіресілі-шығасылы күйде тағы екі күн жатты да, үшінші күні таң алдында дүние салды. Сөйтіп көрі зәңгі Сымайылмен бірге, түгел Төртуылдың басын құраған алғашқы үкірдайы Керімбай да алпыс жеті жасында бұл өмірден өте шықты. Бұдан арғысы белгілі: жылау, жоқтау, күңірену... Қыс құрсауынан есеңгіреп, жұтпен жағаласып жүрген ел ішін енді қайғының қара топаны келіп басты.

Науқастың беті бері қарамасын сезген соң-ақ, Керімбай Әулеті ауыр қазаның артын күту қамына кіріскен. Жыл асқан аш-арық мезгілде соятын семіз малдарын іріктеп, берілетін садақа, үлестіретін сиытқа дейін әзірлей бастаған-ды. Керімбай қайтыс болған күні таң атысымен, Барлықтағы елге, одан бергі Еміл, Өбісін, Жарсу бойын қыстаған қалың Байғара Жауғаш пен төстегі Қараменде, Шөтік арасына арнайы адам шаптырды. Бірақ Керімбайдай атақты адамның қазасы тек ағайын арасымен бітпейді. Осы Құлыстайды мекендеген төрт үкірдай ел түгел хабарлануы керек. Сондықтан шығыстағы Керей мен Жұмыққа, батыстағы Мәмбетке қос-қос атпен хабаршылар кетті. «Жаназа-жаназа!» деген жүрек қаритын суық сөз сол күні-ақ ауыздан-ауызға көшіп, ат жетер алыс-түкпір ауылдарға дейін түгел тарап болып еді.

Уақыттың қиындығына, жолдың ауырлығына қарамастан, жан-жақтан «ой, бауырымдаған» жұрт топ-тобымен келіп жатты. Ат жалын тартып мінуге жарайтын исі Төртуыл түгел жиналды десе де болғандай. Кешетөстегі Қараменде, Құтымбет, Баймұраттан: Айтолқын бәйбішені орталарына алып, Көксеген, Күдері, Байсерке, Берікболдар келіп түскен. Бүгін Еңсе, Мамырбек, Жалбағай, Түйеші бастатқан Жұмық, Керей, Мәмбет кісілері де үлкен-үлкен топ болып, ошарылып келе бастады. Бұлардың бәрі де күні кеше Керімбайдың үзеңгі қатысқан замандастары. Қазақта ағайынды өкпеге қиса да, өлімге қимайтын бір мінез бар. Көзі тірісінде бірде тату, бірде араз болып жүргенімен, өлгеннен кейін оның бәрін ұмытып, марқұмға жұрт қатарлы топырақ салулары керек. Ал жаназаға келмеу — мүлдем кетіскен, бет көріспес ашық жаулықтың белгісі болмақ.

Сонан соң, қай заманда болсын, жаназаға жиналған жұрттың өлікті құрметтеуі өз алдына, артында қалған тірілермен санасып келетіні тағы бар. Күні ертең бет көрісетін ағайын осындай қайғылы қаза үстінде төбе көрсетпесе болмайды. Керімбайдың ізбасары кім? Төртуылдың ендігі үкірдайы кім болмақ? Оны да осы жиында танып, біліп кетулері керек.

Төртуыл ішінде қазір үкірдайлықтан дәмесі бар, бұрын зәңгі боп ел басқарған, еті тірі жігіттер аз емес. Демежанды қоспағанда, Жауғаштан — Тыныбай, Қарамендеден — Көксеген, Ақболаттан — Қыдыш, Кенжеғұл, Шоқаннан — Ежебай, Мәжендерді атауға болады... Осылардың қай-қайсысы да ертең Керімбайдай арыстың орнын жоқтатпай, ел тұтқасы болам деп жүрген азаматтар. Дәл қазір кімнің үкірдай болатынын анық білмесе де, шеттеп келген сый кісілер алдымен осыларға көңіл айтуы керек.

Бүгін дәл сүйекті шығарарда, Барлықтағы мал отарынан бір топ адамды бастап, Қызылбаланың Ысқағы келіп жетті. Аз ауыл Шөтіктен шыққан ендігі бір пысық — осы жігіт. Мұның келісі тіпті бөлек: топ кісінің алдында жердің ойлы-шұқырына да қарамай, астындағы құла жорғаның екі бауырына кезек ауытқып, «ой, бауырымдап» дара шауып келді. Ет-бауыры езіле шын қайғырған, анық азалы адамның қалпы бар. Соған қарағанда, бұл жігіттің де үкірдайдықтан үміті жоқ деп айту қиын...

Алыс рулардан келген сый кісілер, міне, осының бәрін есепке алып, қалт жібермей бағып тұр. Әйткенмен, содардың көпшілігі бұл күндері Демежанның маңына көбірек үйіріле бастап еді. Мамырбек, Еңсе, Жалбағайлар да алдымен Демежанға көңіл айтып, қазаның артына қайыр-береке тілескен. Төртуылдың болашақ үкірдайы кім болады дегенде, Демежанға деген жұрт ықыласына қоса, оның жеке басының алғырлығы, үлкен ұлық алдындағы айрықша бет-беделі де безбенге түспей қалған жоқ. Оның үстіне дәл осы күндері: «Керімбай өлерінің алдында Ши-амбыға хат жолдап, өзінің орнына Демежанды қоюды тапсырып кетіпті», — деген де сөз тарай бастаған. Осының бәрін таразылап келгенде, сырт ағайын дәл қазір Төртуыл ішінде Демежанның алдына түсе қоятын ешкім жоқ деген тұжырымға тоқтап еді.

Керімбай қайтыс болғаннан кейін, алыс-жуықтан, қала-даладан келетін жұрттың жиналуын күтіп, сүйекті үш күн үйге сақтады да, төртінші күні қалың қазақ қауымы болып, Төртуылдың тұңғыш үкірдайын қайтпас сапарға аттандырып салды. Сонымен азаға жиналған бөгде жұрт тарап, қаралы ауылда Төртуылдың әр руынан шыққан басты адамдары мен ет жақын туыстары ғана қалып еді. Бұлар енді марқұмның жетісін өткеріп, бір-ақ қайтпақ.

Ажар бәйбіше мен Керімбай балаларын ішке алған отырыста өліктің артын күту жайы сөз болды. Марқұмның қырқы, асы берілетін уақыт мерзімі белгіленді. Керімбай қазасына арнап қара тігіліп, ат тұлданады. Жоқтау, «дауыс» айту жыл бойы тоқтамайды. Ең соңында төрт үкірдай елге түгел сауын айтылып, үлкен ас беріледі. Басқа мәселелердің бәрі оңай шешіліп келді де, осы ас беру мерзіміне келгенде, әр алуан пікір туды. Асты шариғат заңы бойынша жыл уағын толтырып беру керек пе, әлде жағдайға қарап одан бері де өткізе беруге бола ма, деген сауал біраз талас тудырған. Егер жыл уағын толтыру міндет болса, ас келер жылы осы уақытта, қыста беріледі. Бұл мал арыған, ел еркін көсіле алмайтын, ауа райының ең қолайсыз кезі... Ақыры Ежебай, Тыныбай секілді ескі салтқа жүйрік ел адамдары ақылға сыйымды көп дәлел айтып, бәрі бір ауыздан асты жыл уағын күтпей-ақ, үй тігіп, қонақ қабылдауға ең қолайлы уақыт — қоңыр күзде, ел жайлаудан түскен соң өткізейік деген бәтуаға тоқтады. Ас берілетін орын—түгел Төртуылға тең орта саналатын кең қоныс — Боздақ даласы болсын деп келісті.

Енді ел азаматтары үшін кейінге қалдыруға болмайтын, талайдың көңілін күпті еткен басты бір мәселе бар. Осыдан тараған соң ауыл арасы шалғай тартып, бас қосу қиындап кетуі мүмкін. Сондықтан Керімбайдың жетісіне дейін оны да бір жайлы ету керек. Ол — үкірдай сайлау мәселесі... Алдымен осындағы зәңгі, елубасылар өздері бір тоқтамға келіп алып, үлкен ұлықтың алдына тас түйін дайындықпен бару керек. Бұл жай әркімнің-ақ тілінің ұшында тұрса да, өліктің беті жасырынбай жатып, ол туралы бірден ашық сөз қозғауға ешқайсысының батылы бара қоймаған. Тек әр рудың адамдары жеке-жеке бас қосып, күбір-сыбыр молая бастады. Қазір күн ұзарып қалған кез, күндіз әрқайсысы өз тобымен көрші ауылдарға барып, «қазан шегелеп» қайтады да, кеште тағы қонақасыларын жей отырып, өзара әңгіме-дүкен құрады.

Демежан бұл күндері атқа мінер ел жуандарының күбір-сыбыр көп сөзіне араласқан жоқ. Әке өліміне шын аза тұтып, көкірегін буған бір шерден арыла алмай жүрген-ді. Қазаның артын күту жөнінде әңгіме болғанда да, билікті ағайындарға беріп, өзін бір түрлі тұйық ұстады. Оны алаң еткен басқа да шаруа жайы аз емес-ті. Қыстан күйсіз шыққан Сарыөлеңдегі мал атаулы сойысқа жарамсыз, арық болған соң, Боздақтағы өз ауылына Диқанбайды неше дүркін шаптырып, бордақыда тұрған әлденеше ту бие, семіз қойлар алдырды... Атқа мінер ру басылардың көмейіндегі күлкілді күндік жерден таныса да, алдағы сайлауда мені қолдай көріңдер деп, ешқайсысына жәреукеленіп жалынғысы келмеген.

Қаралы ауылдан қайтпай, осында ошарылып жатқан ағайынның күніне бір уақ сәске кезінде өлік шыққан үлкен шаңыраққа кіріп, аруаққа құран бағыштайтыны бар. Осылайша Ажар бастатқан Әйелдердің зарлы жоқтау жырларын тыңдап қайтады. Сол үрдіс бүгінде қайталанды. Күдері осында келгелі Керімбай қазасына арнап, ұзақ жоқтау шығарған екен. Қазір соны Бибі, Ырысқан бастаған қыз-келіндер Қаралы Әнге қосып, аһ ұрған азалы үнмен, келістіре жақсы айтып отыр.

Емілдің бойын жайлаған, Жағалай бие байлаған. Ел шетіне сөз келсе, Халқының қамын ойлаған.

Опасыз мына жалған-ай! Мамырбек, Еңсе, Жалбағай... Төрт үкірдай ел бас қосса, Көкемнің орны толмады-ай!

Осылайша, зарлы-мұңды жырменен Керімбайдай арыстың өмір жолын, халыққа жасаған жақсылығын айтып, оның күні кеше қатар жүрген үзеңгі жолдастарын бір тізіп өтсе, келесі сәтте марқұмның артында қалған ізбасар інілерін, ержеткен ұл-қыздарын еске алып, ел-жұртқа тоқтау-сабыр тілейді.

Жүректі қайғы жаралап, Халқың бір келді қамалап, Артында қалған ел-жұрты, Демежан, саған аманат!

Жұртыңның көңілі жайғасар, Тіршілік қамын ойласар. Шүкірлік етіп тоқтайын, Ат тұяғын тай басар.

Бұл әлі көпке тарай қоймаған, кешеден бері ғана айтылып жатқан жаңа жоқтау жыры болатын. Жарым сөзден жай түйетін, тор алдында отырған Тыныбай, Көксеген, Ежебай, Ысқақ секілді әр рудың атқамінерлері бірінің бетіне бірі қарап, өзара ұғынысқандай болды. Не дейді мына Әйелдер? Мыналар Керімбайды кемеліне келтіре жоқтап қана қоймай, оның орнын кім басатынын осы бастан Әйгілеп, жалпақ елге жайып отыр ғой. Тіпті «ел-жұртың саған аманат» деп, бар билікті Демежанның қолына өткізіп, меншіктеп беріп те қойған жоқ па? Бұл жырдың басқа емес, үлкен шаңырақта отырған, жас та болса аузының дуасы бар Күдеріден шыққанын естігенде, жүректерінің басы қарайып, жас жігіттің осыншама аңғырттығын кешіре алмай, бәрі де іштей тыжырынып қалды.

Ертең Керімбайдың жетісін береміз деген күні ел жуандары таяу маңдағы Тыныбайдың ауылында түстеніп отырған. Бұл жолы әр рудың сорпаға шығар белді адамдары қастарына бөгіде кісі қоспай, өздері ғана іріктеліп қалып еді. Демежанды бұл келеге әдейі шақырмай, шағын топ бір оңаша жиын ашқан-ды. Төртуылдың болашақ үкірдайы осы отырыста қалай да анықталуға тиіс.

Бүгінгі сөзді осылардың көбінен жасы үлкен, жорға тілді Ежебай бастап отыр:

— Ал, ағайын, осында Төртуылдың төрт көзі түгел жиналған екенсіңдер. Арысымыз құлады. Жоқтап-жылап жатырмыз. Бірақ онымен қайран Керімбай қайтып келер ме, хан тағына қайтып мінер ме?! Қайғыны қайратқа жеңілдірейік. Басшысыз ел, қосшысыз ер болмайды. Кәне, не білген ойларың бар? Сонымен ендігі ел басшысы деп кімді танысыңдар? — деген-ді.

Жиналғандар біразға дейін үн қатпай, тым-тырыс отырып қалды. Осылардың қай-қайсысының да үкірдайлықтан үміті бар. Бірақ бір-бірінің аңысын аңдыған ру басылары «мен болайын» немесе «пәленшекең болсын» деп, суырылып шыға қоймады. Бүгін көзі жұмылды дегенмен, бетін топырақ жауып үлгермеген Керімбайдың бет-беделі әлі де өз күшінде. Дәл қазір оның әулетінен билікті тартып әкету кімге де болсын оңайға түспейді. Былайғы қара халықтың да ықыласы, ұлықтың да емеуіріні Демежан жағында екенін бұл отырғандар жақсы біледі. Ертең Ши-амбының көмейін қанша тығындағанмен, бұлардың сөзін ілтипатқа алса жақсы. Ал егер ұлық бір беткей тоңмойындыққа басып, үкірдайлыққа Керімбай баласын бекітіп жіберсе, қарсыластары ел алдында қас масқара болмай ма? Бәрінін де көкірегін жегідей жеп, екі дай күйге түсірген жағдай осы еді.

Осылардың ішінде басқалардан гөрі үкірдайлыққа көбірек үміт артып келгені — Қараменденің қазіргі басты адамы Көксеген болатын. Жақында Керімбай қатты науқастанып жатыр дегенді естігенде, халдайлардың атаманы Шихалдай: «Төртуылдың келесі үкірдайы сенсің» деп оған ашықтан-ашық уәде берген. Бірақ Шихалдайға сеніп, шырық бұзу тағы қиын. Жеме-жемге жеткенде оның қолынан ештеңе келмей қалуы да мүмкін ғой. Кеше оңаша сырласқанда мәлім болды. Шихалдай көк соққан осындай «уәдені» Тыныбайға да беріпті. Соған қарағанда, оныкі жай шырға, араларына сүйек тастап, қазақты итше таластырып қоюдан басқа ештеңе емес сияқты.

Ал Ежебай болса — елдің шетін, желдің өтін жайлаған аз ауыл Кенжеғұлдың адамы. Өзіне ешқашан үкірдайлық тимесін біледі. Сондықтан өзге рулардың ішінде ара ағайын сияқты еді. Ол әркімнен сөз күтіп, үй ішін көзбен шола жағалай қарап шықты да:

— Үндемей қалдыңдар ғой... Ендеше маған құлақ салыңдар, — деді қайтадан сөз бастап. — Кешегі ел-жұртқа тұтқа болған марқұм Керімбайдың аруағын бұл жолы күңіrentпейік, ағайын. Билік әзірше осы шаңырақта қалсын... Шындыққа жүгінейікші: осы отырғандардың ішінде ұлыққа да, халыққа да беделді Демежаннан

асатын кімің бар? Төртуылдың жаңа үкірдайы етіп осы Демежанды сайлайық. Бұған не айтасыңдар?

Үй ішін тағы да өлі тыныштық басты. Ежебайды қолдаған да, қарсы сөз айтқан да ешкім болмады. Демежанның өз басын ешкім кеміте алмайды, әрине. Бір басына білімі де, ақыл-парасаты да, алғырлығы мен батылдығы да жетеді. Халықтың қамын ойлап, халдайлармен ашық алысып жүрген де — осы Демежан. Тіпті соны мұқатайын, кемітейін десең де, тілге тиек болатын ештеме жоқ екен. Ақиқаттың жүзі — алмас қылыштай. Оған көпе-көрінеу қалай қарсы шабарсың?! Тек ана бір жағдай ғой — бұл жұрттың діңкесін құртып тұрған... Әттең, сол бір міні болмаса, шынында да, Демежанның алдына кім түсер еді?! Ал оны ашып айтайын десе, ертең бет көрісер ағайынның ауыздары және бармайды.

— Ау, жігіттер, неге сонша бөгеліп отырсыңдар? Бірдеңе айтсандаршы, — деп Ежебай қузай түскен.

Тек осы кезде ғана қатар отырған Көксеген мен Тыныбай бұдан ары үндемей қалуды лайықсыз көріп:

— Сол жөн ғой, Ежеке...

— Керімбайдың да мұрагерім деп атап кеткен адамы екен. Сол Демежанға тоқтайық, — десті.

Бірақ бұл да көкіректі жарып шықпаған, жай ерін ұшымен амалсыз айтылған сөздер еді. Дегенмен осында отырған ру басылары бұл жолы неде болса жабулы қазанды сол жабулы күйінде қалдырып, Ежебай айтқан бәтуалы сөзге тоқтайтын ыңғай білдірген.

Дәл осы сәтте манадан бері босаға жақта тықыршып әрең отырған Ысқақ орнынан атып түрегелді.

— Әулие болса түйенің өзі Әулие, оның құмалағы да Әулие ме? Мен Демежанға қарсымын, — деді ол безгегі ұстағандай қалш-қалш етіп. — Егер билік басына Керімбай Әулетінен біреу отыру керек болса, оның басқа балалары жоқ па? Үкірдайлықты Демежанға тықпалағанша, соларға неге бермейсіңдер?

— Иә, деймін-ау... Не болмаса осы отырған өздеріңнің біреулерін болыңдар. Төртуылда Демежаннан басқа жігіт құрып қалып па? — деп оны төменірек отырған Байсерке де қостады.

Біреу тынық суға тас лақтырғандай, бәрі аңтарылып әлгі екеуінің бетіне қараған. Аздан соң бұлардікі қиястықпен айтылған қисық сөз

екенін аңғарып, отырғандар дабырласып қалды. Ежебай, Тыныбайлар қатар үн қатып:

– Шырағым-ау, Керімбайдың өзге балалары тіпті үкірдайлықтан дәметіп жүрген жоқ қой.

– Әбдірасыл болса жас... Ал Сағымжан мен Сүйежан маңсаппен жұмысы жоқ, жай шаруа баққан бейуаз жандар емес пе, — десіп жатты.

Осы кезде Ысқақ екі көзі қызара түсіп, өні өрт өшіргендей түтігіп алды да, манадан бері басқалар аузы барып айта алмай отырған сол бір сұмдық сөзді түйеден түскендей етіп, ақыры айтып салды.

– Ой, тәңір-ай, көрмей-білмей отырғандай несіне мүләйімси қалдыңдар? Демежан — Керімбайдың өз қанынан тараған қайбір бел баласы еді? Тәңірдей табынғандарын — ойнастан туған шата емес пе... Төртуылдың өзінен ұл тумағандай, шылбыр-тізгініңді қайдағы бір қаңғырған Керейге ұстатайын дедіңдер ме?!

Жиналғандар Ысқақтан өзгені күтсе де, дәл мына сөзді күтпеген секілді. Біреу бастарына қамшымен осып жібергендей, сілейіп отырып қалды. Кейде жариялауға жатпайтын да шындықтар болады. Ысқақтың көйітіп отырғаны — сол айтылмайтын шындық еді... Манадан бері бәрінің де сыртқа шығара алмай, көмейінде қалдырған күлкіл осы болатын. Керімбайдың тұсында бұл жайды біреу ауызға алмақ түгіл, солай деп ойлаудың өзі күпірлік саналатын, аса құпия сыр еді. Енді, міне, жасқанатын Керімбай болса кетті. Құлыптаулы қойманың аузын аша беруге болады. Демежанның жай қатарда жүрген кезінде еленбей келген міні енді мойны озып, билікке отыратын тұста қалайда алдынан шығуы керек.

Дегенмен, Ежебай, Берікбол сияқты үлкендер жаңағы сөзден қатты іш жиып, үркіп қалып еді. Ежебай екі қолын алға соза, шалқалай беріп:

– Тәйт, не дейді мына кәпір?! Мал құлағы саңырау, бұл сөз қалсын осында... Демежандай арысты өкпеге қисаң да, өзгеге қалай қиясың? Керімбайдан тумаса да, кеше ол Ажардай бәйбішенің ақ сүтін емген бала емес пе еді. Төртуыл болмаса, қыздан туған жиенің — бөтенің бе еді? — деп Ысқақтан түңілгендей қатты кейіп, ұрсып тастаған.

Осы бір сөздің түбі жарыққа шыққанын іштерінен ұнатып қалса да, Көксеген мен Тыныбай да сыпайылық салтынан аттап кете алмай:

– Қой, Ысқақ, мынауың нағыз жаудың айтатын сөзі ғой. Бұл сөзді ертең Демежан естісе, тірідей көрге көмгенің ғой...

– Жұрт Демежандай азаматты Қолдан жасай алмай отырса, сыртқа тепкенің не қылғанын? — десіп Ысқақтың сөзін өрге бастырмай, әр жақтан кеу-кеулеп сөккен болды.

Дегенмен, жаңағыдай бейбастақ сөзі үшін Ысқақты ешкім жазаға тартпай, жай домбытып қана қоя салғандай көрініп еді. Соны анық сезген Күдерінің көзіне жас толып, ызадан жылап жібере жаздады. Ол осы топтың ішіндегі ең жасы болатын. «Ата тұрғанда іні сөйлегеннен без» деген тәртіппен біразға дейін шыдап отырды да, бір кезде қасындағы Ысқақтың бетіне жирене қарап:

– «Ақымақ басқа адырайған көз бітеді» деп, осы сенің түріңнен шошушы ем. Неткен оңбаған едің?! Осырақ қоңыздай нәжіс сөзіңмен бүкіл үйді былғадың-ау! — деп орнынан тұрып кетті.

Бірақ айтылған сөз — атылған оқпен тең. Ауыздан шыққан соң оны қайтарып ала алмайсың. Ысқақтың сөзі әр жүректе өшпес дық қалдырғаны анық. Осыдан кейін көп әңгіме болған жоқ. Жиналғандар Тыныбай үйінен сыбағаларын үнсіз отырып жеді де, араларынан тағы бір өрт шығып кетпей тұрғанда, тезірек атқа қонуға асықты. Басқалары бір топ болып, Керімбай ауылына қайта бет алғанда, Ысқақ қасына Байсеркені ертіп, Сарыжиектегі өз еліне қарай тартты.

Күдері бала күнінен Демежанды өзіне үлгі тұтып, қатты сыйлайтын-ды. Оның дүниеге келген төтенше тағдыры, сәби шағы туралы ел аузынан еміс-еміс құлағы шалғанымен, соның егжей-тегжейіне мән беріп, көңіл аудармаған екен. Қайтар жолда Ежебайды оңашалап, жаңағы Ысқақ сөзінің мәнісін сұрады. Сөйтсе мәселе былай болған екен ғой.

Түбін қуып келгенде, Демежан — Керімбайдың өз баласы емес, Гулдерайым деген жалғыз қарындасынан туып қалған жиені екен. Осыдан отыз үш, әлде отыз төрт жылдай бұрын Керімбайдың аулына Керейдің Меркіт руынан бір жалқы жігіт келіп сіңеді. Онда Керей елінің бір бөлігі Алтайдан ауып, Тарбағатайға жаңадан қоныс аударып жатқан кезі. Әлгі жігіт өз елінде әлдеқалай істі болып, бой тасалап жүрген біреудің әлпештеген жалғыз ұлы екен. Білетіндердің айтуынша, Алтайда елге жәбір көрсеткен Маншыңның бір төресін мерт қылыпты-мыс деген сөз бар... Не керек, аты-жөнін өзгерткен сол қашқын екі-үш жылдай Керімбайдың жылқысын бағады. Өзі өте сымбатты, көрсе көз тоятын сұлу жігіт болса керек. Қысқасы, сол жігіт үйренісе келе, Керімбайдың оң жақта жетіп отырған қарындасы

Гүлдерайым сұлумен астыртын көңіл қосады ғой... Арада айлар өтеді. Ал Гүлдерайымның айттырып қойған жері болса да, болашақ күйеуін менсінбей бұлғақтап жүрген кезі екен. Жылқышы жігіт қызды көз көрмес, құлақ естімес тағы бір жаққа әкетпек болып, екеуі уәде байласады. Егер аман тұрса уәдесін орындауы да мүмкін еді. Бірақ екі жас ол армандарына жете алмайды. Қашқынның соныға түсушілер оның қайда жүргенін біліп қалады да, бір күні аяқ астынан қарулы шеріктер сау ете түсіп, әлгі байғұсты ұстап әкетеді. Артында пұшайман күйге түсіп, Гүлдерайым қалады еңіреп... Өйткені қыз ауыр аяқты еді. Қыздарының нендей халге ұшырағанын үй-іші сонда бір-ақ біледі.

Ғашығынан айрылып, масқара күйге түскен Гүлдерайым суға да кетпек болады, жартастан құлап, не асылып өлмек болып та талпынады. Бірақ қызды күндіз-түні аңдып, соның бәрінен қорғап қалған — Ажар жеңгесі еді. Ол Гүлдерайым қашан жүгінен арылып болғанша, ауыл-үйдің тіпті ағайын-туыстың да көзіне көп түсірмей, оңаша үйде жасырып ұстайды. Бұлар сол жылы қыста Барлықтағы мал отарында, ел ортасынан шалғай, аулақта жүрген кезі болатын. Онда Ажардың да жас босанып, осы күнгі Сүйежан деген ұлды емізіп жүрген кезі. Егер қайын сіңлісі аман-есен босанып, қол аяғын бауырына алса, Ажар нәрестені өз бауырына салып, өзім туып алдым десе де, оған сенбейтіндей көлденең көз жоқ еді.

Күткеніндей-ақ, Гүлдерайым көктемге жақын, ел Барлықтан қайтарда, айы-күні жетіп босанып қалды. Көрсек көз тоятын, шекесі торсықтай ұл тапты. Ажар баланын кіндігін өзі кесіп, жерден көтеріп алған беті бауырына салып алды. Атын Сүйежанға ұйқастырып, Демежан қойды. Баланы қалай асыраймын дейтін емес, омырауынан сүт саулап тұрған жас әйел бір жастан асып қалған Сүйежанды емшектен шығарды да, оның орнына Демежанды емізе берді... Кейін отардан мал қайтып, елге ел қосылғанда, «Ажар емшек сүтімен көтеріп, Барлыққа барғанда тағы бір ұл тауып алыпты», — десті жұрт. Маңайдағы ел «бауы берік болсын» айта келіп, оның аяғы үлкен той-шілдеханаға ұласып кетіп еді.

Меркіт жігіті сол күйі хабар-ошарсыз кетті. Артынан көп кешікпей Алтай мен Тарбағатайды шарпыған дүрбелең соғыс болып кетті де, оны тектейтін де ешкім болған жоқ. Ал Гүлдерайым байғұстың толғағы ащылау болып, туыт кезінде қансыраған жағдайы бар еді. Оған ғашық жігіттің қайғысы қосылып, сүлеленген ауруға шалдықты да, сол беті оңала алмай, келесі жылы қайтыс болды.

Сөйтіп, ерекше тағдыры бар күнәсыз сәби Керімбай мен Ажардың бауырында қала берген. Екеуі оны өз балаларынан кем көрген жоқ. Тіпті ықыластары соған көбірек ауып, көздерінің қарашығындай

мәпелеп өсірді. Істің ақиқатын ағайын арасы сезді, Әрине. Бірақ соны білген адамдардың өзі. Керімбай мен Ажарды сыйлағандықтан, бұл сырды сыртқа шығармай, көкірек түкпірінде тас бекітіп, тығып тастаған болатын. Жылдар өте келе белгісіз Меркіт жігіті де, Гүлдерайым да естен шығып, алыста қалған сол бір тарих мүлде ұмытыла бастаған-ды. Енді, міне, көп жылдан кейін су бетіне қалқып шыққан өкпедей сол қайғылы оқиға қайта жаңғырып отыр. Мана Демежанды таза Төртуыл емес, Керей деп кемсіткенде, Ысқақтың көкейінде тұрған түйіншек осы еді...

Мына әңгімені естігенде нәзік жанды Күдерінің ет жүрегі елжіреп, Демежанға керемет жаны ашып кетті. Көз алдынан Меркіттің жұмбақ жігіті мен бағы ашылмаған Гүлдерайым сұлу, екі ғашықтың арасынан туып қалған жас нәресте кетпей қойды. «Апырай, өзі бір дастанға сұранып тұрған оқиға екен» деп ойлады Күдері. Бұрын Демежан бұған ылғи да құдай бәрін бере салған, төрт құбыласы тең адамдай көрінуші еді. Сөйтсе, ол кісінің де тағдырдан таршылық көрген жері көп екен ғой. Жаратушы оған басқаның бәрін қиғанда, Төртуылдықты не қып қимады екен? Сол үшін Демежан кінәлы ма? Төртуылдан туған кісі ұшпаққа шығатын болса, жүр ғой осында ит те, құс та сол атты иемденіп... Солардың қайсысы қыр асып, ел-жұртқа олжа салып жатыр? Төртуыл туын көтеретіндер — жаңағы бас бұзар Ысқақ пен барымташы Байсерке ме? Адамдар бір рудың ғана сойылын соғып, бір рудың ғана кісісі болып, өздерін неге сонша кішірейтеді екен? Кімде-кім Төртуыл болудан бұрын, алдымен адам, азамат болуы керек қой.

Жас жігіт, осылайша, көп ойланып, көп толғанды. Осы толғаныс үстінде өзінің жүрек жол, ұстар бағытын да белгілеп алғандай болып еді... Ауылға келсе, Демежанның ойында ештеңе жоқ, ертеңгі қонақ күту қамымен жігіттерге қысқа-қысқа бұйрық беріп, өз бетінше қарбаласып жүр. Күдері жақсы көретін ағасына іштегі шер-шеменін ақтарғысы, сыртта құрылып жатқан тор барын ескерткісі келіп бір оқталды да, бірақ соны қалай айтудың ретін таппай, бой тартып қалды.

Керімбайдың жетісін өткізуге қарап қалған Айтолқын бәйбіше де қазір осында еді. Сезімтал ана бір әредікте баласының қасына келіп:

— Күдежан, бүгін қабағың пәс қой? Бір жерін ауырып жүрген жоқ па, балам? — деген-ді.

Күдері бұл кісіге де шешіле қоймады:

— Апа-ай, бұл дүние неткен тар еді?! Ел дегеніміз — ел емес, жанып тұрған тозақ, өз етін өзі жеген жыртқыш аң мекені екен ғой! — деді

де, ары Қарай жұмған аузын ашпады...

Ертеңінде Керімбайдың жетісін беретін күні, анада жаназаға жиналған жұрттың бәрі болмағанымен, біразы қайта құйыла бастаған. Түске қарай бұлар күтпеген қызық жағдай болды. Аймақ орталығы Шәуешектен бірінің артынан бірі екі үлкен топ келіп түсті. Керімбай қыстауының алды аяқастынан кілең бір арғымақ аттар жегілген су жаңа, күймелі шаналарға толып кеткен. Бұлардың алдыңғысы — Шәнішев бай, Мұрауыт бай, Хасен ақсақал, Ыбырай байбатша, Ешен-Сейіт дамолла бастатқан қаладағы татар-өзбектің білікті адамдары еді. Бұлар және жай келмеген, Шәуешектегі орыс консулы Борнеманның жұмсауымен, Демежанға арнайы көңіл айту үшін келген көрінеді.

Екінші топ — Сихалдай бастатқан жергілікті Маңшың төрелері. Қазақ салтына жүйрік Ши-амбы қыр еліне осыларды әдейі жұмсай отырып, Керімбайдың бата оқырына деп, өз атынан атан түйе, тайтұяқ жамбы бастатқан бір тоғыз ақтық салыпты. Бұған қосымша, аймақ әміршісі сайлау өткенше Төртуылдың бар билігі Демежанның қолында болатынын айтып, өз қолымен грамота-хат жолдапты.

Мынаны көргенде атқамінер ел жуандарының көздері атыздай болып, жүректері қол бойы төмен түсіп кетті. Мұның бәрін Ши-амбы жайдан-жай істеп отырған жоқ, әрине. Мынадай қысылтаяң шақта Демежанның бақталастарына әдейі қыр көрсетіп, «аяз әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл», — дегенді ишаралап ұқтырғаны. Өзгені қойшы, әшейінде Демежанды атарға оқ таппай жүретін қызыл көз Сихалдайдың жетіп келуін көрмейсің бе?! Ол күні кеше Төртуыл жуандарының арасына жік салып, Әрқайсысына «ендігі үкірдай сенсің» деп жеке-жеке уәде беріп, жегі құрттай жеп жүрген белгілі Сихалдай емес пе еді. Ол және жалғыз емес, артында айдары тоқпақтай халдайлардың тұтас тобы бар. Ысқақтың қолтығына дым бүркіп, Демежанға қарсы шүйлеп салып жүрген де — сол халдайлар... Бұл жағдайды Ши-амбы сезбей отыр дейсің бе, жеті қырдың астындағыны болжайтын көреген құмалақшыдай, ол да бәрін алдын ала екшеп біліп отыр. Осы жолы Сихалдайды әдейі шақырып алып: «Керімбай аулына менің орныма сен барасың» деп күштеп жіберген де — сол үлкен ұлықтың өзі болатын.

Оны былай қойғанда, аттары бүкіл аймаққа мәлім қала байларының мына келісінің өзі неге тұрады?! Әрқайсысы жеке-жеке таразыға түссе, қазақтың тұтас бір руын басып кетпей ме, өздері және жай келмей, орыс консулының сәлемін жеткізіп отырса... Ендеше, дәл қазір Демежанды алатын жау жоқ екен. Оған оқ атып, қылыш сермегеніңмен ештеңе дарымайды.

Төртуыл зәңгілерінің ішінде, тілге шешен болмаса да, табанының бүрі бар алымдысы Көксеген еді. Сол бір әредікте Құрдасы Тыныбайды оңашалап:

— Байқайсың ба, істің беті қалай-қалай бұрылғанын? Біздің өнеугүннен бергі әрекетіміз құр тұлыпқа мөңіреген, жай далбаса болып шықты ғой. «Шалатын баланың бөксесі қисық келеді» деп, ұлықтың аузы қалай қисайғанын енді аңғарған шығарсың? — деген-ді.

— Иә, несін айтасың, Керімбай баласынын бағы асып тұр екен, — деді Тыныбай қызғанышымен бірге сүйінішін де жасырмай. — Өмірі басы сәждеге тимеген кесіксіз Шихалдайдың өзі бата оқырға келіп отырса, ар жағын сөз етіп керегі не?

— Төбесіндегі тоқпағы мықты боп тұр ғой. «Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірелі» дегенді естуін бар ма? — деп күлді Көксеген.

Расында да, бәрі де сол жұрт күткендей болып шықты. Керімбайдың қырқы берілген соң, көкек айының ортасында Шәуешекте Төртуыл елінің төтенше сайлауы өтті. Бұл кезде желдің қай бағытта соғарын аңдап қалған ру басылары Демежанның маңайына қайтадан үйіріле бастаған-ды. Бұл жолы жеңістің қолдан шығып кеткенін, оны ештеңемен түзетуге болмайтынын жақсы түсінген зәңгі-елубасылар әзірше сыр алдырмай, үкірдайлыққа бірден-бір кандидат — Демежанға амалсыз дауыс берді.

Бірақ аймақ әміршісі Ши-амбы олардың жәшікке салған шарларын санаған да жоқ. Дауыс беру рәсімі өткен соң мінбеге көтерілді де, бүгіннен бастап Төртуылдың жаңа үкірдайы Демежан деп жариялады. Дүйім елдің көзінше оның басына өз қолымен Маңшың өкіметінің Уаң²⁸ дәрежелес шенін білдіретін, көк тасты дулығасын әкеп кигізді.

Алайда ел жуандарының ішінде қат-қабат қатып жатқан мұзды бұл да еріте алған жоқ. Олар бәрібір өз үкірдайларының таза Төртуыл болмай, бойында Керейдің қаны араласып жатқанын кешіре алмаған күйі тарады. Нағыз айықпас жаулық, айқасар кезең алда тұр еді.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

УАҚЫТ КЕРУЕНІ

I

Жылдар жылжып өтіп жатты. Арындап шапқан атты да, көздеп атқан оқты да, тіпті арқырап аққан асау өзенді де ауыздықтап тоқтатуға болар. Бірақ болашаққа қарай үдере жол тартқан уақыт керуенін кідірту ешкімнің қолынан келмес. Ай артынан ай, күн артынан күн өтіп, жылдардың жылжығаны өз алдына, әншейінде таусылмастай, бітпестей көрінетін тұтас ғасырдың да өтетін, ауысатын кезі болады екен. Біреулерге алтын ғасыр, енді біреулерге салқын ғасыр боп келсе де, жалпы тарих көшін тағы бір бел асырып тастаған он тоғызыншы ғасыр да аяқталуға жақын еді. Алда сыры, сыны бөлек, адамзатқа қандай сый тартары белгісіз, үміт пен арманға жүкті, жаңа жиырмасыншы ғасыр есік қағып тұр.

Осы екі ғасырдың өларасында, яғни Ғайсаның туғанына 1900жыл, ең соңғы Цин императоры Гуансүйдің таққа отырғанына 25 жыл толу қарсаңында, Шәуешек шаһары бір үлкен тойға дайындалып жатты. Той иесі — жай әлдебіреу емес, Тарбағатай және Алтай аймақтарының әміршісі Ши-амбының өзі. Биыл оны маңызы жағынан бір-бірінен кем түспейтін екі бірдей мереке күтіп тұрған. Оның бірі — әміршінің жасы биыл жетпіске толса, екіншісі — салынуы ширек ғасырға созылған қаладағы жаңа бекініс — жамбылдың құрылысы осы көктемде аяқталып еді. Бұл бекіністің мемлекет қорғанысына қаншалық қызмет ететінін кім білсін, әйтеуір осынау шеткері аймақта «мынау бөлен ғасырда салынған» дейтіндей, бір белгі боп қалатыны анық.

Былайша ешкімге тіс жарып, айта бермесе де, Ши-амбының да көкірегін жарған үлкен-үлкен арманы болушы еді. Соңғы жылдары жүрегі нашарлап, әртүрлі ауру айналдырып кеткендіктен, ол өзінің денсаулығын қатты уайымдап, «тым құрыса жаңа ғасырға жетіп жығылсам-ау» дегенді көп ойлайтын. Сонан кейін жатса-тұрса ойынан шықпай, үнемі алаң етіп келген бір нәрсе — өзі бастаған қамал құрылысын жол ортада қалдырмай, қалайда аяқтап шығу еді. Енді, міне, сол екі тілегі де орындалды. Сондықтан өз өмірінің қорытындысы ретінде, осы мерекелердің басын қосып, бір үлкен той өткізуді ұйғарған. Бірақ өзінің мүшел жасын онша дабыраламай, көңілінде бүгіп қалды да, тойды негізінен жаңа жамбылдың бітуіне арнамақ болды.

Көпті көрген көне көз Ши-амбы, қазір ойлап отырса, бір кісідей-ақ бақытты өмір сүрген екен. Уақыт қалай тез өтеді?! Ол Шығыс Түркістанға алғаш қызметке келгенде, Қырықтың Қырқасына жаңа ілініп, Қылшылдап тұрған жігіт еді. Ол кезде (тіпті бертінге дейін) астанада жүргендер үшін, Шығыс Түркістан деген бейне бір жердің түбі, барса келмес құбыжықтай көрінетін. Сондықтан бұл өлкеге көбінше сарайдағы сановниктерге ұнамай қалған, не болмаса әлдеқалай жаза шеккен, жазықты адамдарды жіберетін-ді. Ол жылдары император Сяньфан өліп, жас мұрагер Тунжи таққа отырған, ал жесір патшайым Цыси мұрагердің бас уәзірі-регентша болып тағайындалған кез. Ши-амбы сарайдағы сыртқы істер палатасында, ұлы князь Гунның (император Сяньфанның атасы) қарамағында қызмет істеп жүріп жатқан. Бір күні бұл да қылдан тайып қалды. Ұлы князь Гунге біреулер мұның сыртынан жамандап, жаңа Әкімшілікке наразы адамдардың бірі деп көрсетіпті. Содан ұлы князь бұған қандай жаза берсем екен деп сәл ойланыпты да, көп басын қатырмай-ақ, Шығыс Түркістанға қызметке баратындардың тізіміне қоса салыпты.

Сол жылы бұл өлкеде әлденеше жылға созылған ұйғыр-дүнген дүрбелеңі басылып, көтеріліс тұсында бас сауғалап қашып кеткен Маншың әкімдері енді-еңді қайтадан оралып жатқан-ды. Солармен ілесіп, Ши-амбы да Шығыс Түркістанға келді. Онда да мұны Үрімжіде, не Құлжада қалдырмай, көшпенділер мекен еткен Қиян түкпір Тарбағатайға жіберді-ау!.. Ши-амбының шошығаны сонша, «Әй, құрыған жерім осы-ақ шығар» деп ойлап еді. Қашан бұл билік басына отырып, бойы үйренгенше, осындағы жабайылар қай күні етімді тірідей кескілеп, істікке шаншып пісіріп жер екен деп зәресі ұшып, күтіп жүргені есінде... Сөйтсе, мұндағы жұрт мұның етіне зәру болып, аш жүрген адамдар емес екен, алдындағы малын айдай алмай жүрген, дүниедегі ең бай, әрі қой аузынан шөп алмас, ең аңқау, жуас халық боп шықты. Қайта, керісінше, жаңа Әміршінің қаһарына ілігіп кетпейік деп, олар бұдан қорқып жүріпті. Қазір ойласа соның бәрі көрген түс сияқты. Бұл қазақ ортасына келіп, жарым патша атанып, ел билеп тұрғанына да, міне, отыз жылға жуық уақыт өтіпті.

Бәлкім, көк тәңірісінің бұған берген абыройы шығар, содан бері бұл өлкеде бірде-бір қақтығыс, не елең етер ереуіл болмапты. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған, мамыржай бейбіт жылдар өтіпті...Ал осы уақыт ішінде ішкі өлкелерде, сарай маңында қалған Маншың ұлықтарының көрген күнін итке берсін. Олар содан бері өзара қырқысқан билік таласынан, қан төгіс соғыстан, шет мемлекеттерден масқара болып жеңілуден, соның айыпкер кінәлысын іздеп, бірін-бірі аттырып-шаптырудан көз ашқан жоқ. Айдарынан жел

ескен небір көкжал төрелердің басы жаңғырықта қалды... Ши-амбы қазір сол алмағайып, аласапыран дүниеден өзін дер кезінде алып кетіп, осынау тыныш түкпірден бір-ақ шығарған тағдырына дән риза болып, күніне неше мәрте тәубе келтіреді.

Қазір астанадағы сарай маңында да кісі қызығатын ештеңе қалған жоқ. Жесір патшайым Цыси билік жүргізген соңғы отыз жылдың ішінде Маңшың өкіметінің беделі күрт құлдырап кетті ғой. Уақыт өткен сайын Цин сарайы шет ел капиталының алдында тізе бүгуден көз ашпай, мемлекет тізгінін ұстаудан да қалып бара жатыр. Әсіресе 1894-1895 жылдардағы Қытай-жапон соғысында Маңшың әскерінің тас-талқан болып жеңілуі зиялы қауым арасында күшті наразылық тасқынын тудырған. Көзі ашық оқығандар монархиялық өкіметтен мүлде күдер үзіп, реформа ұранын көтере бастады. Соңғы жылдары оқымысты философ Кан Ювэй бастаған реформашылар қозғалысының тез етек алуы да осыдан болатын... Бірақ бұл реформашылар істі төменнен бастауға халықты оятып алудан қорықты да, өз идеяларын императордың көмегімен жүзеге асырмақшы болды. Олар Қытай үшін бірден-бір дұрыс жол деп конституциялық монархияны таңдады. Кан Ювэйдің ұраны қызық еді. Ол: «Маньчжурлар мен Қытай ұлтының бірлігі, монарх пен халықтың бірлігі» деп жар салды. Ал оның идеясының түп-төркіні осыдан жиырма бес ғасыр бұрын өткен Конфуций ілімінде жатыр еді.

Ал Конфуций ілімін ұстанушылар Қытайдың алтын ғасыры өткен тарихта қалды деп біледі. Адамдардың моральдық жағынан ең ұстамды кезі, халықтың тұрмысы мен адамгершілік ақыл-ойы бір-біріне сайма-сай келетін ең кемел шағы көне заманда жатыр деген ұғым бертінге дейін үстемдік етті. Сондықтан да бүкіл Қытай ұлты жылдар бойы жалтақтап артына қараумен келе жатыр ғой... Кан Ювэйдің де бұл үрдісті аттап өтуге мүмкіндігі жоқ. Бірақ ол Конфуций ілімін құрмет тұта отырып, оны жаңаша түсіндіруге, оның прогресті жоққа шығармайтын тұстарын өз саясатына пайдалануға тырысты. Еуропа елдерінің үлгісін мысалға ала отырып, Қытайдағы оқу-ағарту жүйесін өзгертуге, қатып қалған «Багу стилін» күшінен қалдыруға, ел ішінде өнеркәсіпті өркендетуге шақырды.

Бұл идеялар, әрине, жасы жиырма жетіге енді толып, ел тізгінін енді-енді қолға ала бастаған император Гуансюйге де әсер етпей қойған жоқ. Ол жапондардан жеңілген масқара бітімнен кейін, ел ішінде өрши түскен наразылықты қалайда бірдеңемен басуы керек еді. Өз үстемдігін сақтап қалудың бірден-бір жолы реформашылармен одақ құру екенін ол да сезіне бастаған. Император реформашы Кан Ювэймен достасып, жесір патшайым Цысиге білдірмей, екеуі жасырын кездесіп жүрді.

Ақыры император Гуансюй осыдан екі-үш жыл бұрын, яғни 1898 жылдың жазында реформаны қабылдайтынын жариялап, едел-жедел бірнеше дүркін жаңа указдар шығарды. Бұлардың ішінде: ағарту жүйесін өзгерту, Багу стилін күшінен қалдыру, Әскерді шет ел үлгісімен қаруландыру, Өндіріске кең жол ашу, шетел кітаптарын Қытай тіліне аударту, жас қыздардың аяғын таңуға тыйым салу... тағы басқа толып жатқан мәселелер бар-тұғын. Бұл жаңалықтар бұқара халықтан жаппай қолдау тауып, ел ішінде аз да болса серпіліс туғызған.

Өзі Цин сарайының сойыл соғар сүйеніші, таза қанды Маньчжур бола тұра, бір қиырда жатқан Ши-амбы да реформаның әр қадамын бақылап, кейбір өзгерістердің қажеттілігіне бұл да ден қоя бастап еді. Оның мұндай көзқарасты жақтауына күнделікті өмірдің өзі, әсіресе, дамыған өнерлі ел Ресеймен көрші отыруы игі әсерін тигізген. Қазір бұл басқарған Тарбағатай өңіріне өркениеттің көп-көп жаңалықтары шығыстан емес, батыстан, орыстардан келіп жатыр. Орыстар осыдан үш-төрт жыл бұрын Шәуешекке телеграф әкеліп орнатты. Бұрын айлар бойы хабар-ошар ала алмайтын өз астанасымен Ши-амбы қазір Ресей арқылы күнбе-күн тілдесетін болды. Орыс саудасы мынау — жыл өткен сайын Шыңжанды керіп бара жатқан... Міне, осының бәрі өз елінің патриотымын деп жүрген Маньчжур ұлығына әсер етпеуі мүмкін емес-ті. Осындай кейбір реформалық өзгерістер енгізбейінше, Цин династиясының өмірі ұзаққа бармайтынын Ши-амбыдай сұңғыла саясатшы шалғайда жатып-ақ жақсы сезінген.

Бірақ, өкінішке орай, жарқ етіп жақсы басталған бұл жаңалық та ұзаққа бармады ғой. Қытай тарихында «реформаның жүз күні» деп аталатын бір қысқа кезең болды да, қала берді. Оның мәнісі былай болып еді.

Реформашы Кан Ювэй император Гуансюймен араласа жүріп, жаңа идеяларды кедергісіз жүзеге асыру үшін, алдымен жесір патшайым Цысиді биліктен тайдыру керек екенін талай рет дәлелдеп айтып жүрген. Өзіне тізгін бермей, әлі де қысым жасағысы келетін нағашы апасынан ретін тауып құтылу императордың өз ойында да болса керек. Тек соның амалын таппай жүретін. Ал Кан Ювэй жесір патшайымның жаздық сарай Ихэюань мен өзінің болашақ мавзолейін тұрғызуға қанша қаржы жұмсағанын есептеп әкелгенде, Гуансюйдің төбе шашы тік тұрды. Осыдан кейін-ақ император Гуансюй жесір патшайымнан қатты түңіліп, оны сарайдан кетіруге, не болмаса «мырза қамаққа» алуға мықтап бел байлаған-ды.

Алайда жесір патшайым да оңай жау емес еді. Оны еті мен сүйегіне дейін монархист, қарт сановник Ли Хунчжан мен армияның бас

Қолбасшысы, әрі өзінің ежелгі ашынасы генерал Жун Лу қолдайды. Бұлардың екеуі де ел ішінде өте беделді, қолдарында күш тұрған адамдар. Ли Хунчжан — сарайдағы сыртқы істер палатасы мен астаналық Чжили өлкесін қоса басқарып отырған нағыз көкжалдың өзі. Бұл — дипломатиялық жұмыспен дүниенің төрт бұрышын талай шарлаған, 1894 жылы Екінші Николай таққа отырғанда Петербургқа барып, Ақ патшаға құттықтау грамота тапсыратын Ли Хунчжан ғой баяғы. Сонда Қыстық сарайдағы қабылдауда бүкіл қауым орындарынан тұрып, «Патшаны құдай сақтай гөр!» деген өлеңді хормен айтқанда, былқ етпей орнында отырып қалатын қызыл көз қырсықтың тап өзі... Ал Жун Лу болса бүкіл армияны уысында ұстап отыр. Жесір патшайымды тақтан тайдыру үшін, алдымен осы Жун Лудың көзін құрту керек еді.

Ол үшін император армиядағы тағы бір дөкейді өз жағына тартуы қажет.

Армиядағы білікті генералдардың арасында реформаны жақтайтын кім бар дегенде, император Гуансюдін назары ең алдымен Юань Шикайға түсті. Бұл — көптен армия қатарында келе жатқан, өзі қытай ұлтынан шыққан санаулы әскер басылардың бірі болатын. Алғаш рет Кореядағы көтерілісті жаныштауда көзге түсіп, біраз жыл сол өлкенің билеушісі болған. Кейін қытай-жапон соғысында жеңіліске ұшырап, Корея жапондарға қарап кетті де, өлке бастығы астанаға абыройсыз оралған-ды. Бірақ ол өзінің қамқоршысы Ли Хунчжанның көмегімен қайтадан санатқа ілініп, осының алдында ғана жаңадан жасақталған төрт армияның біріне қолбасы болып тағайындалған. Өзінше, ол да ел ішінде өнеркәсіптің ұлғаюын жақтап, теміржол салуға, көмір кендерін ашуға капитал-қаржы қосып жүретін. Ең бастысы, Юань Шикайдың тегі маньчжур емес, қытай еді. Осының бәрін есепке алғанда, реформаны біреу жақтаса, сол Юань Шикай жақтайтын шығар деген бір үстірт ой белең алған.

Ақыры, 1898 жылы 14 қыркүйекте Тяньцзиннен арнайы шақыртылған Юань Шикай император Гуансюдін қабылдауында болады. Жесір патшайымнан жасырын өткен осы бір оңаша кездесуде реформаның негізгі мақсаты да, алдағы сарай төңкерісінің құпия жоспары да жан-жақты талқыға түседі. Мұнда Юань Шикайға жүктелген міндет — Тяньцзинге қайтып барысымен, бас қолбасшы Жун Лудың көзін жою, сонан соң көп әскермен тез Пекинге оралып, жесір патшайым Цысиді тұтқындау болатын. Егер осы тапсырманы мүлтіксіз орындаса, император Гуансюй оны астаналық Чжили өлкесіне бастық етуге уәде беріп, соның белгісі ретінде алтын құндақты қылыш тарту еткен... Тілі майда, әккі генерал

императордың алдында құрдай жорғалап, ертеңнен бастап іске кірісетінін айтып, ант-су ішіп аттанып еді.

Бірақ ол былай шыға бере-ақ, император Гуансүйді сатып кетті. Сол бетінде асығыс Тяньцзинге жетті де, арадағы Әңгімені Бас Қолбасшы Жун Луге хабарлады. Генерал Жун Лу сасқанынан сол күні кеште пойызға отырып, ертеңінде Пекинге келді де, астыртын дайындалып жатқан сарай төңкерісінің жай-жапсарын Цысиге мәлімдеді... Одан ары не болатыны белгілі: мына хабарды естігенде, алпыс үштегі жесір патшайым қаһарына мініп, арыстанның қаншығындай шабынды. Ол дереу өзінің жеке гвардиясына бұйрық берді де, 21-қыркүйек күні император Гуансүйді қолға алды. Императордың бар қолынан келгені — өзінің досы Кан Ювэйді Пекиннен қашырып үлгірген. Сөйтіп, реформаның бүкіл жоспары іске аспай, жөргегінде құрып кетті.

Сол күннен бастап сарайдағы өкімет билігі қайтадан Цысидің қолына көшіп еді. Қазір император Гуансүй Пекиндегі Наньхай көлінің ортасында, шағын аралда мырза қамақта отыр. Тек император деген аты ғана сақталған. Салтанатты қабылдау кездерінде, не жоғарғы император кеңесі шақырылғанда сарайға келіп, жесір патшайымның қасында құр сұлдері қалқайып отырады да, басқа уақытта әлгі аралдағы Иньтай деген жұпыны сарайда қатаң күзет астында болады. Жесір патшайым оны өлтіріп те тастар еді. Бірақ, амал не, маньчжур-қытай салтында әйелдің император болуға қақысы жоқ...

Осының бәрін ойлағанда, Ши-амбының мұндағы өз жағдайына шүкірлік етпеске әддісі жоқ еді. Қалай дегенмен, дәл қазір мұның халі император Гуансүйдің жағдайынан гөрі әлдеқайда жақсы ғой. Мұнда билікке таласып, атысып-шабысып жатқан ешкім жоқ. Бүкіл Шығыс Түркістанға үкімі жүріп тұрған Іледегі жаңжұңнан кейінгі, Құлжа, Қашқар, Шәуешекте билік құрған үш әміршінің бірі — осы Ши-амбы. Тек жатса-тұрса көк төңірісінен жалбарынып тілейтіні, ендігі қалған аз өмірін осынау шалғай түкпірде пәле-жаласыз, тыныштықпен өткізсе болғаны.

Ши-амбы ішкі жақтағы кейбір достарынан хат алып тұрады. Солардың айтуына қарағанда, Пекиндегі сарай маңын жағалаған, немесе орталық өлкелерде басшы қызмет атқарып жүрген маньчжур әкімдерінің жағдайы қазір де кісі қызығарлық болмаса керек. Үкімдар төрелердің бірталайы кезінде реформашыларды жақтағаны үшін қудалауға ұшырапты. Аман қалғандарының өзі ай сайын құбылып тұрған саяси науқандардың қайсысына ілігіп кетеміз деп, қыл үстінде қылпылдап жүрген көрінеді.

Реформашылардың Әлегінен енді Құтылдық па деп жүргенде, император сарайы тағы бір айықпас пәлеге душар болды. Сол 1898 жылдың күзінде бүкіл Қытайды қамтыған Ихэтуаншылар көтерілісі бұрқ ете түсті. Бастарына кілең қызыл орамал байлап, белдеріне қызыл баршадан белбеу буынған шаруалар тұс-тұстан тасқын селдей қаптап, астанаға қарай жорыққа аттанды. Көтерілістің басты мақсаты — Қытайдың ішкі қалаларын керіп бара жатқан шетел капиталының тасқынын тоқтату болатын. Баяғы 1840 жылғы «Апиын соғысынан» кейін-ақ, Еуропадағы ірі мемлекеттер сауданың түр-түрін ұлғайтып, бүкіл ішкі Қытайды өз тауарларымен жаулай бастаған-ды. Ал сексенінші жылдардағы қытай-француз соғысы мен тоқсаныншы жылдардағы қытай-жапон соғысынан кейін, шет ел капиталистері бұл елдің қыр желкесіне біржола мініп алған. Теңіз жағасындағы ірі порттар мен жол торабындағы үлкен қалалар солардың қарауына көшті. Еуропалықтар Қытайдың экономикасын ғана өз шеңгеліне алып қоймай, саяси-әлеуметтік, моральдық жағынан да қысым көрсете бастап еді. Ірі қалаларда шіркеулер салынып, христиан дінін уағыздаушы миссионерлер қаптап кетті. Оған қоса ел ішін ашаршылық жайлап, сол жылы жеті ағайынды жұт қатар төнген. Осының бәрі жиналып, жас шаруалар мен зиялы қауымның қатты қарсылығын туғызып еді. Олар ең әуелде Шаньдун өлкесіндегі екі неміс миссионерін өлтірді де, сол ұшқыннан лаулаған өрт кешікпей бүкіл Орталық Қытайды шарпыды.

Цин сарайы тағы да екіге жарылды: Маншын Әкімдерінің бір бөлігі көтерілісшілерді жақтаса, екінші бір тобы шетелдіктермен қатынасын үзгісі келмеді. Олар осылайша бірлікке келе алмай, екі ұдай күйде отырғанда, көтерілісшілер Пекинге басып кірді. Шетелдік шіркеулерді қиратып, дүкендерді өртеп, шеттен келген бұйымдарды үйіп қойып отқа жақты. Қолдарына түскен шет ел адамын да тергеусіз, сұраусыз өлтіре берді. Пекиндегі әртүрлі елшіліктердің адамдары мен христиан дінін қабылдаған қытайлар Америка елшілігінің қорғанына қашып кіріп, бас сауғалауға мәжбүр болды. Әрине, мұны көрген шет мемлекеттер де қарап қалған жоқ: ағылшын, француз, орыс, жапон, американ солдаттарынан құрылған қырық мыңдай әскер жағалауға түсіп, Қытай астанасына қарай шапшаң жылжып келе жатты.

Бұл кезде екі оттың арасында қалған император сарайындағылардың да бастары қатып болған-ды. Жесір патшайым Цыси, басында жағдайды анық мөлшерлемей, көтерілісшілердің күшімен шет ел капиталынан құтылуды ғана ойлап, христиан дініндегі адамдарды ер-әйел, кәрі-жас демей, түгел қыруға әмір берген. Ал одақтастар армиясының астанаға таяп қалғанын естігенде, мүлде басқа әуенге көшіп, енді ихэтуаншыларды

жаныштау жайында жаңа бұйрыққа қол қойды. Арасына ай түспей іркес-тіркес шыққан бұл екі бұйрықтың қайсысын орындарын білмей, әр жердегі әскери құрамалардың да миы айналып кетіп еді.

Жақсы жарақталған шет елдің одақтас армиясын көтерілісшілер де, өкіметтің тұрақты әскері де бөгей алған жоқ. Олар өткен жылы 14маусымда Тяньцзинді, 16 тамызда Пекинді басып алды. Жесір патшайым Цыси содан бір-ақ күн бұрын қасына сарай адамдарын алып, астанада қашып шыққан-ды. Қуыршақ император Гуансюйді де қалдырмай, өзімен бірге ала кетті. Олар сол қашқаннан батыс-терістіктегі Тайюан қаласына келіп, Әзер дегенде ес жинаған. Жесір патшайым өз нөкерімен осы қаланы қыстап, шетелдіктермен бітім жасалғаннан кейін, астанаға осы таяуда ғана оралған көрінеді.

Маншың өкіметі кейінгі кезде кіммен соғысса да, одан жеңілмей, сол үшін айып төлемей кеткен жері бар ма. Бұдан бұрын да талай масқара бітімге қол қойған кәрі дипломат Ли Хунчжан бұл жолы да он екі тармақты тағы бір әділетсіз келісімге көнуіне тура келді. Бұл бітім бойынша Цин сарайы тағы бірнеше теңіз портын капиталистік елдерге арендаға берудің сыртында, соғыс шығыны үшін, жүз миллиондаған лян айып төлеуге тиіс болды. Бар шығын ақшамен бітсе ештеңе емес-ау, соғыста үстем шығып, әбден дандайсып алған шетелдіктер енді осының алдында ихэтуаншыларға бүйрегі бұрған сановниктерді шетінен жазалауды талап етті. Амалы құрыған жесір патшайым бұған да көніп, сарай маңындағы ондаған бекзадаға қатал үкім шығаруға мәжбүр болды. Император әулетінен саналатын небір ақсүйек князьдар мен уандарды «өзін-өзі өлтіру» жазасына кесті. Әлгілердің ішінен тек князь Дуаньді ғана тірі қалдырып, шығыс Түркістанға жер аударып-ты. Өзінің туған атасының қызын алып отырған күйеу баласын қорғап қала алмағанына қарағанда, жесір патшайымның қолында да бәлендей күш қалмағаны айтпаса да түсінікті.

Осы хабарды алғаш естігенде, Ши-амбының төбе шашы тік тұрып, жаны түршігіп кеткен. Өзінің мынадай аумалы-төкпелі, жаугершілік заманда орталықта болмағаны үшін, тәңіріне мың да бір алғыс айтып еді. Жаңағы жазаға тартылған уандар мен князьдардың біразын бұл сырттай жақсы білетін-ді. Кейбіреулерімен қызметтес, табақтас болғаны да бар. Бір кезде солардың қай-қайсысы да тастары өрге домалап тұрған, беттеріне жан қаратпайтын, шетінен көкжал төрелер болатын. Сол ақсүйек бекзадалардың басына бұлт үйіріліп, өз жандарын қорғай алмауы — демек империяның да басынан бақ тайып, құрып бітуге айналғаны ғой. Егер мұның жұлдызы оңыннан туған шын бақытты жан екені рас болса, империяның күйреп,

шаңырағы ортасына түскен сол бір қаралы күнді көрмей-ақ, ертерек жолға түскені жөн...

«Демек, шалғайдағы Тарбағатай аймағы — менің жай қызмет орным ғана емес, тұтас тағдырым екен-ау? — деп түйді Әмірші өзінің кабинетінде оңаша отырып. — Дүниеде Ши-амбы деген біреу барын орталықта отырғандар Әлдеқашан ұмытқан шығар. Енді мені жақсылайтын да, жамандайтын да, өлгеннен кейін жылы көңілмен еске алатын да — осы аймақтың адамдары болмақ. Сондықтан өз өмірімде бір той өткеріп, әл-қуатымның барында осы елмен жақсылап бір қоштасқаным дұрыс болар».

Ұзақ жыл көшпенділер ортасында өмір кешкендіктен, Ши-амбының бойында қазақтан жұққан да көп мінездер бар еді. Оның ағыл-тегіл той жасап, бір шашылғысы келуі де — сол қазақы мінездің нышаны. Осы елдің өз байлығын өзінен аясын ба, жұрт қалағанынша ішіп-жеп, сауық-сайран құрып, кейін айта жүретіндей бір көңілді жиын болсын деген.

Бүгін ол алдағы салтанатқа шақырылатын адамдардың тізімін қарап отыр еді. Қырдағы төрт үкірдай ел қазақ пен бір үкірдай ел қалмақтың игі жақсыларына түгел сауын айтылмақ. Олардан басқа осы маңайдағы маньчжур мен сібе-солаңның басты адамдары — халдайлар, қаладағы орыс консулы бастатқан ресейлік ірі саудагерлер қатысады. Дастарқанға отыратындардың жиын саны мыңнан кем түспес... Мерекенің өту тәртібі қазақтың ас пен тойына ұқсап кетіп жүрмей ме? Мейлі, солай-ақ болсын. Тойды басқаруды үкірдайлардың өздеріне тапсырады. Ал бас асабалыққа Демежаннан ыңғайлы ешкім болмас. Төртуылдың бұл үкірдайы қазір өте көңілді жүр... Бет-бедел жағынан бұл аймақта оның алдына түсетін кім бар, шынында?!

Тізімнің аяқ шенінде жаңа байып, қоттанып келе жатқан бірнеше қытай саудагерлері тіркеліпті. Ши-амбы солардың тұсына келгенде сәл ойланып қалды да: «Мейлі, түптің түбінде ел иесі осылар ғой. Бұлардың да қатысқаны жөн» деп шешті ақыры. Ешкімнің де бұған өкпе-наласы болмасын... Сөйтіп отырғанда есіне әлдеқалай Ли-шансың орала кетті. «Ой-я, бұл байғұсты мүлде ұмытып кете жаздаппын-ау! Қазір соның күйі не болып жүр екен өзі?» деп ойлады ішінен. Тізімнің ен соңына үш иероглифтан тұратын Ли-шансыңның атын бадырайтып жазды да, қағаздың аяғына өзі қол қойды.

II

Жердің көгі жетіліп, ел жайлауға шығар алдында, Шәуешек қаласы жасыл нуға оранып, жас арудай жасанып тұрған бір шақта,

жұрт аузында көптен сөз болып жүрген сол тойдың да өтетін мерзімі жетіп еді.

Той негізінен жаңа жамбылдың ішінде өтуге тиіс. Әр қабырғасының ұзындығы бір шақырымнан асатын, үстінен жүкті арба еркін жүре беретіндей, қалың дуалды, мықты бекініс қазір саңғырап дайын тұр. Батысы мен шығыс кіре берісінде қарулы күзет тұратын ауыр шойын қақпалары, бұрыш-бұрышында қарауыл мұнаралары мен айнала дөдегесінде атыс ұялары бар, айналасы ат шаптырым алып қорғанның дәл ортасын жаңағы қақпалардан кіретін күре жол жарып өтеді. Сол жолдың теріскей жақ жартысына үкімет кеңселері, ұлықтар тұратын үйлер түскен-ді. Жақында Ши-амбы бастатқан аймақ әкімдері жаңа қонысқа көшіп те алған. Солардың қауіпсіздігін сақтайтын қала гарнизоны мен қорған ішіндегі қорған сияқты, қоршауы бөлек, темір қақпалы түрме де бекіністің осы жақ қапталында.

Ал қорғанның түстік жағы әзірше ештеңе салына қоймай, теп-тегіс жасыл алаң күйінде бос жатыр еді. Той қарсаңында сол алаңға қаз-қатар көше тәріздендіріп, қырық-елу үй тігілді. Бұлардың бәрі де әр үкірдай елден таңдап әкелінген ою-өрнекті, әлі қылау шалмаған аппақ отаулар. Қала мен даладан шақырылған құрметті қонақтарын аймақ әміршісі, міне, осы арада күтіп алмақ.

Жұмсалып жатқан қаржы, төгіліп жатқан дәулетте есеп жоқ. Қазір мемлекет қазынасы қайсы, Ши-амбының өз меншігі қайсы, ажырату қиын боп, ара-жігі қосылып кеткен. Сонша жылдан бері тұс-тұстан науалап құйылған ең байлықты аясын ба: осында әнеугүннен бері әлденеше ту бие, ту сиыр, көп-көп қойлар сойылып, соны пісіріп-түсіруге қала мен қырдың бармағынан бал тамған небір шебер аспаздары келіп орнағанына да едәуір уақыт болған.

Белгіленген мерзімде тойға шақырылғандар қалаға топ-тобымен ошарылып келіп жатты. Төрт үкірдай ел қазақ пен бір үкірдай ел қалмақтың зәңгі, елубасы, старшын-билері тайлы-таяғы қалмай түгел келіпті. Ши-амбыдай ұлықтың тойына барудың өзі бір үлкен дәреже секілді. Және солардың бәрі де құр қол емес, жаңа жамбылдың көрімдігі, әміршінің қуанышына қосқанымыз деп, тоғыз-тоғыздан сый-сыяпат, тарту-таралғы әкеліп жатыр. Айғыр үйірімен жылқы, тайтұяқ жамбы, сәйгүлік ат әкелгендер қаншама. Кіріс-шығысты шағып есептесең, сырттан құйылып жатқан тойлық-сыйлықтар той шығынын он есе орап алатыны даусыз еді. Той дегені жай сылтау, мұның өзі жеп қалудың, асап қалудың амалы десе де болғандай. Халықтың сүт бетінде қаймағын, қолындағы жылтырағын сыпырып алғысы келгенде, хан-төрелердің осылай той өткізе қоятын әдеті емес пе.

Қазіргі үкірдайлардың дені кейінгі буыннан шыққан жас жігіттер. Жас буыннан билікке алдымен келген Демежан еді. Соның артынан көп кешікпей, Жұмықтың үкірдайы Еңсе көзінің тірісінде-ақ өз орнын баласы Таңғытқа түсіп берген. Бұл күнде үкірдайлардың ең жасы да — жиырма беске жаңа келген сол Таңғыт болатын. Мәмбеттің тұңғыш үкірдайы Жалбағай өлген соң, оның орнына екі-үш жылдай Түйеші отырып еді. Өткен сайлауда билік басына баяғы Отыншы бидің немересі Шәйі келіп орнықты. Ал Тарбағатай өңіріндегі он сұм ойраттың тізгіні соңғы жылдары Қағылез жас жігіт Маданның қолына өткен. Бұл жас үкірдайлар да Ұлыққа жағып қалатын, көрініп қалатын тұсым осы деп, мол-мол сыйлықтармен келген.

Бұлардың арасында ауыспай ескіден келе жатқаны — Керейдің үкірдайы Мамырбек қана. Бұл күнде жасы алпысқа таяп қалған Мамырбек төре кілең жастардың арасында бір түрлі одағайланып, оқшау көрінеді. Оның да билікті басқа біреулер тартып алмай тұрғанда, өз орнын үлкен ұлы Тұрысбекке өткізетін ойы бар секілді. Бірақ олай етуге әзірше ел ішіндегі қырқысқан билік таласы мүмкіндік бермей жүр. Қазір төре десе құлдық ұрып тұратын баяғы момын Керей жоқ.

Жуан ата Жантекей, Шеруші, Меркіттен шыққан: Көбен, Отаршы, Шөкібай сияқты азулы атқамінерлер үкірдайлық мансап Мамырбектің тақымынан сәл босаса болғаны, қапысын тауып, жұлып әкетуге дайын тұр.

Дегенмен, арыдан ойлайтын әккі төре осы жолы Ұлықтың пейілі түсіп тұрған көңілді шағын пайдаланып, өзінің көптен ойында жүрген сол шаруасын тындырып қайтуға бел байлаған. Әр қадамын аңдыған Керейдің бақталас жуандарын секем алдырмау үшін, осы тойға келгенде көзге түсетін ештеңе әкелмей, Ұлыққа деген сыйлығын жасырын жолмен жіңішкелеп өткізіпті. Бодауына кейін жүз елу жылқы беретін болып, қаладағы Ыбырай байбатшаның қоймасынан елу күміс жамбыны санап алыпты да, Ши-амбыға өз қолымен тарту етіпті. Жамбыны арбаға тиеп, астыртын әкелісіп берген адам — Бабалық екен. Сол кеше той басталар алдында Демежанға жолығып, осының бәрін сыр қылып айтып еді.

Қазір Мамырбекте сондай бір астыртын әрекет бары рас секілді. Бұрын үнемі салқын қабақ танытып, сырттай сызданып жүретін төренің бұл жолы Демежанға деген шырайы да түзеліп қапты. Жасы, жолы үлкен болса да, кеше бұған жалбарақтап, өзі келіп амандасты.

Өткен қыста Демежан салбурынмен Барлыққа бүркіт сала барғанда, Мамырбектің «Көкбалақ» аталатын атақты қыранына көзі

түсіп, сол бүркітін сұрап кісі салған-ды. Онда да құсбегілердің қыздырмасымен, бүркітті берсе берер, бермесе арамыз күлбілтеленбей ашық жүрсін деген оймен, жәй немкетті сәлем жолдаған. Бірақ Мамырбек қыранын қимай, «баламның бәсіре құсы еді» деп, жіберген адамын құр қайтарыпты. Демежан сол үшін көп күйінді болмай, оны әлдеқашан ұмытып та кеткен. Енді, міне, сол қылығына кешірім сұрағандай, бүркіттің жайын Мамырбектің өзі еске салып тұр.

— Биыл «Көкбалақтың» бабы ойдағыдай. Амандық болса күзге дейін түлектен өткізіп, зар күйіне келтіремін де, өз қолыңа табыс етемін. Ол қыранның ендігі қызығын өзің көресің, — дейді арада ештеңе болмағандай.

Демежан бұл арада көп шешіліп сөйлеген жоқ, төреге жай алғыс айтты да қойды. Мамырбектің де арғы ойы белгілі: ұлықтың көмейін қанша тығындағанымен, өз ұлының үкірдайлық орынға Демежансыз өтпейтінін біледі. Ши-амбы өз жұмысын жеңілдету үшін, соңғы жылдары қазақ арасының көп билігін Демежанға беріп қойған-ды. Сайланатын үкірдай, зәңгі, елубасылар алдымен осының мақұлдауынан өтуі керек. Сондықтан қазір жалғыз Төртуыл ғана емес, былайғы Мәмбет, Жұмық, Керей жуандары да Демежанмен санаспай тұра алмайды. Ши-амбының бүкіл қазақ, қалмақ, сарт-ноғай, сібе-солаң қатысқан мына тойдың тізгінін басқа емес, Демежанға ұстатуы да жұрт алдында оның, атақ-абыройын асыра түскен.

Бірақ дәл қазір Демежанның рухын үстем етіп, мерейін, тасытып тұрған — шексіз билік те, шен-шекпен де емес, мүлде басқа қуаныш. Осы жақында ғана көптен жанын жегідей жеп, маза бермей жүрген бір арманы орындалды. Ши-амбының өзіне деген ерекше ықыласын, биылғы мереке қарсаңындағы шадыман шағын пайдаланып, Абдыра мен Қараүнгір өзендерінен тартылатын екі тоған суға қағаз жасатып, оны іле жаң-жұңына бекіттіріп алды. Көп қиындықпен, ұзақ жылғы айтыс-тартыспен қолға түскен сол құжат қазір мұның омырау қалтасында тұр. Осы сәтте Демежанның көкірегін ду-ду қыздырып, көңілін көкке ұшырған сом олжасы, үлкен қуаныш-жеңісі де сол құжат-қағаздар болатын.

Той мерекесі кешелер басталған. Кеше қыр елінен келген сый кісілер осында өздеріне бөлінген үйлерге түсіп, қонақ-асыларын жеп, дуылдасып жатты да, бүгін таңертеңнен бастап, қаланың батыс жағындағы Бәйге-төбеге барып, ат шабысы, палуан күресі, жамбы ату, теңге ілу секілді әртүрлі ойындарды тамашалады. Ішкеріден аспалы арқанның үстінен жорғалайтын, маймыл ойнатып, жылан билететін сиқыршылар келген екен, көпшілік қауым солардың өнерін

көріп есі кетті. Енді, міне, түс ауа қонақтар жаңа жамбылдың ішіне қайта жиналып жатыр. Осы арада ұлықтың салтанатты дастарқанынан соңғы рет дәм татып, тойтарқар отырыс жасамақ.

Демежан қазір қасына Шәйі, Таңғыт, Мадан сияқты жас үкірдайлар мен сібе-солаңның басшысы Шихалдайды алып, тойға келген әр рудың адамдарын қарсылап тұрған-ды. Осындағы көмекші-даяшы жігіттерге қысқа-қысқа бұйрық айтып, ел-елден келген қонақтарды өздеріне бөлінген үйлерге жеке-жеке түсіртіп жатыр. Бұлардың сыртында қаланың бай саудагерлері, орыс елшілігінен шақырылған кісілер, халдайларын алдына сала келген сібе-солаң әулеті де бар. Оларды да отыратын орны, ішіп-жейтін ас суына қарай бөлек-бөлек жайғастыруға тура келеді... Ши-амбыға қолы жетпегендер алдымен Демежан бастаған осы топқа сәлем беріп, тойға «құтты болсын» айтып, сонан кейін ғана үй-үйлерге беттеп барады.

Мәмбеттің үкірдайы Шәйі Демежанмен құрдас, екеуі қатты қалжыңдаса беруші еді. Сол Шәйі тілін шайнаңқырап, баппен сөйлейтін әдетімен осы арада тұрып, бір оқшау әзіл айтты.

— Кешеден бергі ұлы жиын өзінше бір ас сияқты болды-ау. IV. Бұл құлыстайда исі қазақ қана емес, өзге де ұлт-ұлыстардың басын қосқан бұрынды-соңды дәл мұндай дүбірлі той болды ма екен?.. Ши-амбы саған екі дүниеде разы шығар, Демежан. Осы сен өкіл әкеңнің асын көзі тірісінде-ақ өткеріп жіберейін деп тұрған жоқсың ба?! — деп өзі де күліп, басқаларды да ду күлдірген.

Бұл сөздің төркінінде: «Ши-амбыға бізден гөрі сен жақынсын. Соның тәрбие-тәлімін сен көп көргенсің» деген астарлы ажуа да жатыр еді. Демежан сөз уытын бойына дарытпай, іле жауап қатты.

— Ши-амбы маған өкіл әке болғанда, сенің де бөтенің емес-ау, Шәйі. Бөтенің болса Мәмбеттің қалың көкала жылқысын айдап, дәл бұлай шабылар ма едің? — деп бір күліп алды да, Шәйінің қызарып кеткенін сезіп, сөз аяғын әзілге сүйеп, жуып-шайған болды. — Бірақ, не десең де, осы шалдың қадірін өлгеннен кейін бір-ақ біліп жүрмейік. «Қайран, кең қолтық атам-ау» деп нағыз жылайтын кезін, әлі алда, — деген-ді.

Оны қасында тұрған қалмақ үкірдайы Мадан іле қостады.

— Рас айтасыз. Осы шалдың қадамы әзірше қазақ-қалмаққа құт болып тұр-ау. Мұның орнында әпербақан, ұрда-жық біреу отырса қайтер едік, — деп түрі қалмақтан гөрі қазаққа келіңкірейтін, шарға бойлы, ақ құба жігіт өзінше бір ой тастады.

Осы кезде бұлардың қасына Қаптал шапанды, шошақ тымақты бір топ адам жақындап келе жатты. Төртуылдың ру басы зәңгілері. Араларында Ежебай, Көксеген, Тыныбай, Мәжендерден басқа, Ысқақ, Байсерке сияқты жас атқамінерлер де бар. Бұл келгендер өзге үкірдайларға қол беріп, амандасты да, Демежанды өзімсініп оңашалай берді. Өздері жеке бір топ болып, өзге жұртқа бір жөн көрсетіп қалу үшін әдейі келген сияқты. Қарт Ежебай басқалар естісін дегендей, саңқылдай сөйлеп:

— Ал той құтты болсын, Демежан шырағым! Ши-амбыға біздің қолымыз жете бермес. Бірақ бұл тойдың бас иесі де, ұлықтың оң көзі де өзін боп тұрсын ғой қазір. Қайырлы болсыңды саған айтсақта жетер... Бұл да атаның аруағына, біздің Төртекеңе қонған бір бақ шығар. Иләйім, құдай-тағала осы абыройдан айырмасын! — деп өзінше бір шүкірана сөз айтып, бата бергендей болды.

— Аумин, айтқаныңыз келсін. Бірақ бұл менің қуанышым емес, ұлықтың тойы ғой, Ежеке-ау, — деп Демежан жымып күлді. — Біздікі жай тік тұрып қызмет көрсету ғана...

— Е, тәйірі, бәрібір емес пе. Бұл күнде Ши-амбы екеуіңді бөлетін кім бар? — деп Ежебай өз тобын бастап киіз үйлерге қарай бет алды.

Соңғы жылдары Төртуыл іші өзара ымыра-бітімге келгендей бір дүмбілез күйде еді. Демежанның қарғыс жетпес, тым биікке көтеріліп кеткенін сезген ел жуандары оның артынан жұдырық түйіп, күңкіл-күбір өсек таратуды азайтып, амал жоқ, оның қанатының астына қайта жинала бастаған. Ана жылы Керімбай өлімі үстінде Ысқақ аузынан айтылған ғайбат сөз кейін біраз әңгіме болып, оның ақыры Ысқақты әкеліп мұның аяғына жығумен тынды да, бұдан ары Демежан да артық-ауысты жіпке тізіп, кек қуалап жатпады.

Оның есесіне, Демежан енді шындыққа кетіп еді. «Адам баласы дүниеге келгенде өз руының, ата-анасының кім болатынын таңдап алмайды ғой. Бұл да менің, қарағайдың қарсы біткен бұтағындай, елден ерек бір болмысым шығар» деп өз тағдырына біржола мойын сұнған-ды. Жалған намысты былай жиып қойып, өзінің бұл елге жиен екенін, Төртуылдың қызынан туғанын жұрт алдында қасақана айтып жүретін болды. Осыдан көп жыл бұрын, бұл ес білмей тұрғанда қаза тапқан бақытсыз анасы Гүлдерайымның қабірін тауып, басына әшекейлеп тұрып күмбез орнаттырды. Қазір Қараүңгір өзенінің аңғарында тұрған сол биік күмбез «Қыз бейіті» аталады.

Демежан тіпті онымен де тоқтамай, өзінің дүниеге келуіне себепкер болған баяғы белгісіз Меркіт жігітіне де сұрау салып, көп іздестірген. Бірақ ол тірі қалмаған екен. Алтайға қайтып барған соң,

алпысыншы жылдардағы дүрбелеңде жау қолынан қаза тапқаны анықталды... Ақиқатты тыққыштамай ашық айтқан жерде, сыпсың сөз, өсек-аяң да жайына қалады екен ғой. Қазір Демежанның ата-тегі, руы жөнінде неше алуан лақап тарататын ең желім ауыз өсекшінің сөзі де жаңалық болудан қалып, ешкім тыңдамайтын болып еді.

Бұл ағайындар да қызық қой. Төртуыл жуандары мұны Керейсің, кірмесің деп кемсітіп, шетқақпай, қысым көрсетіп жатқан сол бір тұста, Майлыдағы Керей ішінен Демежанға арнайы елші келіпті: «нағашы жұрты сыйдырмаса, өзімізге келсін. Қандас туысымызды далаға тастар жайымыз жоқ. Төртуылдың ішінде көзтүрткі болып жүргенше, өзіміздің Керейге келіп үкірдай болсын. Бізді тек мына Мамырбек төренің тепкісінен құтқарса болғаны...»деп Керейдің игі жақсылары сәлем айтыпты.

Бірақ Демежан бұған да еліге қоймады. Алыстан іздеп келген туыстарына: «мен тіпті Төртуыл да, Керей де емеспін. Мен — бар болғаны адам баласымын. Ұлтым — қазақ, соны ғана білемін. Қолымнан келсе исі қазаққа жақсылық жасағым келеді. Менде қазір одан басқа ұран да, ұғым да жоқ» деп сыпайы жауап қайтарған. Содан бері ол жақтағы ел де Керей ұранын шақырып, мазалағанын қойды...

Енді біраздан соң, қонақтар киіз үйлерге тегіс орналасып болған кезде, алдарына той сыбағасы — Әртүрлі тағамдар тартыла бастаған. Не жоқ дейсің бұл дастарқан басында: қытайдың неше алуан қуырдағы мен сәйі, қазақтың қазы-қартасы, ұйғыр-өзбектің мәңтісі мен палауы қатар түзеп, бас түйістіргендей болып еді. Ақтарылып ішіліп жатқан саба-саба қымызда есеп жоқ. Қаланың қара таяғы мен бай саудагерлер, маньжур, сібе-солаң түскен үйлерде арақ-шарап шөлмектері де сапқа тұрып, бір шетінен босап қайтып жатыр.

Өзге үйлерден оқшауырақ тігілген, сән-салтанаты ерекше, айналдыра биік үстел қойылған, сегіз қанат ақ үйде осы аймақтың басты адамдары отыр еді. Қақ төрдің төбесінде — той иесі Шихамбының өзі. Оң жағында — орыс консулы Борнеман, сол жағында — Шихалдай. Солардың тізесін баса, екі жақ бүйірден Мамырбек, Демежан, Шәйі, Таңғыт, Мадан үкірдайлар жайғасса, осыларға Қарама-Қарсы Бахалдай, Дохалдай, Кехалдай сияқты айдарлы алпауыттар орын алған. Рамазан Шәнішев, Мұрауыт бай, Хасен ақсақал, Ыбырай байбатша секілді қаланың ірі бай саудагерлері де осы ұлықтар қасында болатын. Жаңағы аталған ас-судың ең жылы-жұмсағы мен тәтті-дәмдісі алдымен осы үйдегілердің алдына тартылып, басқа үйлерге сонан кейін ғана кезек тиіп жатыр.

Ши-амбы соңғы жылдары сақал-шашы түгелге жуық ағарып, қатты толып, семіріп кеткен-ді. Іркілдеген төртпақ денесі ашыған қамырдай қабарып, оған бұғақты қысқа мойын тұтасып, шар тәрізді домаланып қалған. Бүгін ол үстіне салтанат кезіндегідей екі өңірі мен етек-жеңіне қырғауыл бейнесі зерленген, көлкілдеген қызыл, сары жібек желең киіп, басына қызыл жақұт тасы бар, алтын зерлі, шошақ төбелі, айыр қалпақ қондырып алған екен. Мына қалпында қолдан үйіп, балшықтан соғып алған осы елдің пұт-құдайын еске салады. Ол қазір май басқан бітік көзін ашып-жұмып, алдындағы тамаққа да бой салып кіріспей, қонақтардың қошемет-қолпаш сөздеріне үнсіз құлақ қойған кейіпте, бір тәкаппар күйде отыр.

Ал Ши-амбының қасындағы сыптай денесіне ақ көйлек, қара фрак киген, биік жал тұмсығының үстіне алтын жиекті пенснесін қондырып, оқтау жұтқандай сіресіп отырған консул Борнеман қазір мына топтың арасында мүлде бөлек, бейне басқа планетадан келген адам тәрізді. Оқта-текте той иесіне жылы шыраймен жымия түсіп, жай тіл қатқаны болмаса, ол да сүйекке біткен сырбаздықпен паңдана керіліп, әйелдің қолындай салалы, аппақ саусақтарын алдындағы тағамға сирек созады.

Әсем өрнекті қытай хрусталынан жасалған әдемі ыдыстарға шарап толтырылып, қонақтардың алдына түгел тарап болған кезде, Ши-амбы орнынан тұрды да, дастарқанның беташары ретінде, қысқаша сөз сөйледі. Ол екі империяның шекарасында тұрған осынау шалғайдағы Шәуешек шаһарының жыл өткен сайын көркейіп, өсіп келе жатқанын баяндап келді де:

— Бірақ, өздеріңіз білесіздер, біздің салтымызда бекініссіз қала — сауытсыз сарбаз секілді немесе әшекей тағынбаған әйел сияқты ма, әйтеуір, бірдеңесі жетпей тұрады. Міне, құрылысы ұзаққа созылып, көп күттірген бекіністе салынып бітті. Енді Шәуешекті де нағыз қытай қаласы деп ұялмай айтуға болады. Мен сол қамалдың алғашқы іргетасын өз қолыммен қойып, соңғы кірпішін өз қолыммен қалағанымды мақтаныш етемін. Және өзімнің жана ғасыр табалдырығына аман-есен жетіп, осынау той мерекесін сіздермен бірге тойлап отырғаныма өте бақыттымын! — дей келіп, осы бір түкпірдегі шағын қалаға айрықша көңіл бөліп, көз қырын салып отырған Еженхан мен Ақ патшаның денсаулығына тост көтертті.

Сонан кейінгі сөз кезегі консул Борнеманға тиіп еді. Ол да екі ел арасындағы достықты, тату көршілік қатынастың күн санап дамып келе жатқанын, құдіретті Ресей қашанда өз достарына қол ұшын беруге әзір екенін тәптіштей келіп, соның бір айғағы ретінде, былтыр ішкі өлкелердегі ихэтуаншылар бүлігін басуға орыс әскерінің де

белсене атсалысқанын еске салып өтті. Сонан соң қасында отырған той иесіне қарап сәл иілді де:

— Кәнеки, мына тосты Еженханның осындағы төтенше өкілі, Тарбағатай және Алтай аймақтарының әміршісі, ширек ғасырдан бері қол астындағы барша халықтың қамқор әкесі боп келе жатқан біздің аяулы досымыз, ұлы мәртебелі Ши-амбы мырзаның денсаулығы үшін көтерейік, — деді сөзінің соңында.

Соны айтып, әлі де бұл елдің салтына ене қоймаған бір тәртіппен, қолындағы бокалды жұртпен жағалай сыңғыр-сыңғыр соғыстырды да, өзі тамшысын қалдырмай тартып жіберді. Басқалар да жапатармағай орындарынан тұрып, әркім алдындағы шараптан қалағанынша ауыз тиіп жатты.

Бұдан кейін де той иесі Ши-амбыны мадақтаған, жаңа жамбылдың бітуімен құттықтаған қошемет сөздер көп айтылды. Халдайлар әулетінен Шихалдай, қазақтар атынан Мамырбек, қалмақ жұртынан Мадан, қала байларының арасынан Рамазан Шәнішев сөз ұстаған. Дастарқан басқарып отырған Демежан осыдан кейін ресми сөздерді доғарса да болар деген ойға келіп еді. Бірақ дәл қарсысына күбідей боп қонжиып алған Дохалдай қайта-қайта сөз сұрап, қылқылдап қоймады. Ол қазір өзіне арнайы сөз бермеген той иесі Ши-амбыға да, асаба Демежанға да иттей жыны келіп отырған. Сол іштегі қыжылмен алдындағы ақырған қытай арағын бірнеше рет түбіне дейін тартып жіберген-ді. Дохалдай өзіне кезек келгенде әжептәуір қызу болатын. Төбе шашын тоқпақтай қып өріп тастаған, еңгезердей шойын қара өз сөзін маньчжурше бастап, одан қытайшаға ауысып, оның да иінін келтіре алмаған соң, ақыры қазақтың жалпақ тіліне көшіп еді. Бұл өз буына өзі піскен, қырыс надан, әрі тым жанжалқой, ұрыншақ адам болатын. Сол мінезіне қарай, қазақтар оны «тентек халдай» атандырып жіберген. Ол бүгін бір кезде халдайлардың үстіне батып кіре алмайтын қазақ, қалмақ сияқты бұратана жұрт өкілдерінің дастарқан басында өзінен жоғары отырып, бұдан бұрын сөйлеп кеткеніне қатты ызалы еді. Сол ыза шарап қызуымен еріксіз сыртқа шыққан.

Дохалдай, өзінше жаңалық ашқандай, қытайды екі жүз елу жеті жылдан бері маньчжурлердің билеп келе жатқанын айтты. Сол ерекше жаралған ақсүйектер әулетінің бір өкілі ретінде Ши-амбыға көпшік тастаған болды. Жуық арада тоқтайтын түрі жоқ, сол ежелгі әуен, ескі сарын. Осынау Шығыс Түркістанды ақ білектің күші, ақ найзаның ұшымен қаратып алған да, содан бері бір жарым ғасыр бойы осы жерге ие болып, қорғап келген де — халдайлар дегенді айтады. Ендеше, олармен терезе теңестіріп, хұқық-билік бөлісуге ешкімнің қақысы жоқ, әркім өз жолын, шама-шарқын білуі керек.

Бірақ осында Еженханның қамқорлығын, Ши-амбы мырзаның кең пейілін пайдаланып, Құдайын ұмытып жүргендер бар дей келіп:

— Мен мына тосты біздің ер жүрек бабаларымыз үшін, Еженханның сенімді сарбаздары халдайлар Әулеті үшін ішкім келеді, — деп бір-ақ тоқтады.

Бірақ оның сөзін қолпаштап қолдаған ешкім бола қоймады. Той иесі Ши-амбының өзі де мұндай бас қосуда көңіл жарастығын, тыныштықты сүйетін адам. Дохалдайдың жұрт шамына тиетін, Әсіре қызыл, көпірме сөзін ұнатпай тыжырынып қалды: «Апыр-ай, сол баяғы ескі Әуенді жырлай беруден бұлар да жалықпайды екен, — деп түңіліп отыр ішінен. — Уақыт өтіп, заман өзгергенін аңдамай ма екен бұл иттер? Халдайлар түгіл, Еженханның өзі тағында қалт-құлт етіп Әрең отырғанда, бұл қайдағы бір сүйегі құрап қалған ата-бабасын айтады ғой...»

Сол оймен алдындағы бокалды аузына таман апара беріп, қайтадан орнына қоя салған. Басқалар да соның ыңғайына батып, Дохалдайдың сөзін елеусіз қалдырды. Ал Демежан алдындағы ыдысқа қолын да созбастан, сірескен күйі отырып қалып еді. Соны байқап қалған тентек халдай кімге соқтығарын білмей булығып біраз отырды да, дәл қарсысындағы Демежанға дүрсе қоя берді.

— Сен не, битті қазақ, біз берген шенге мастанып, шекпенді көтере алмай отырсын ба? Халдайларға арналған тосты неге ішпейсің? — деді оның бетіне ажырая қарап. — Есіктегі басын төрге жетіп, бізбен қатар отырғанына қуанбайсың ба қайта?!

Үй ішін бір сәт әлденені күткен үнсіздік биледі. Қазақша айтылса да сөз астарын жақсы аңғарып қалған Ши-амбы да қатты ыңғайсызданып, өз тарапынан Дохалдайға тоқтау-тыйым салып, ұрсып тастауға оқтала берген. Бірақ дәл осы сәтте бұл күтпеген жағдай болды. Демежан жаңағы сөзді бойына дарытпай, жұртты таң қалдырып, қарқылдап күліп жіберді. Ендігі жерде жұрт назары соған қарай ауып еді. Ол күлкісін тыя бере, тамағын кенеп алды да:

— Атың — Дохалдай, атағын дардай. Бірақ кейде саудың асын ішіп, ақымақтың сөзін сөйлейтінін бар-ау! Алпамсадай бойың бар, ішін неге сонша тар жаратылды екен осы сенің? Ақсүйекпін, алпауытпын деп, баяғыда жермен-жексен боп кеткен атаңды айта бергенше, өзін де бір кеңдік, бекзаттық көрсетпейсің бе?! Бір заманда жаңағы аталарың қу тізесін құшақтап, ұрпақсыз қалатын болған соң, байғұс әжелеріңді осы өлкеге қапқа салып әкелді деуші еді. Әлде сол жатырыңа тартып кеттің бе екенсің?! — деп үйде отырған жұртты ду күлдірді.

Бір кезде шекара күзетуге қалдырған осы Дохалдайдың сұр бойдақ аталары ішкеріден әкелген жесір әйелдердің тәуіріне таласып, бірін-бірі қан қылатын болған соң, «Қалыңдықты» амалсыз қапқа салып үлестіргенін осында отырғандардың көбі білетін-ді. Бұл жайға Ши-амбы да қанық еді. Ұлықтың өзі бастап, рахаттана ұзақ күлді.

– Әй, Дохалдай, тым шошаңдап кетіп едің. Өзіңе де сол керек! Демежанға соқтығып нең бар еді... Қарап отырмай бүкіл тегінді қазбалаттың-ау! — деп орамалын алып көзінің жасын сүртті.

Тек консул Борнеман ғана бұл күлкінің мәнісін түсіне алмай, тілмаш арқылы сұрастырып жатқан. Ақыры сөз төркінін пайымдағанда, ол да қосылып кетті. Абыр-дабыр басыла берген бір әредікте, Ши-амбы:

– Сонда мына Шихалдайдың әжесі де қаптың түбінде жатты-ау көзі жылтырап! — деп жұртты қайта күлдірді.

Ішінде ит өліп жатса да сездірмейтін әккі Шихалдай, Демежанның сөзі шымбайына батып кетсе де, Ұлықтың ыңғайына батып:

– Қайтеміз енді... Сондай бір оқиғаның болғаны рас. Дохалдай екеуіміздің жер басып жүргеніміз сол қап түбіндегі әжелердің арқасы ғой, — деп ол да қосыла күлді.

Ал тоң мойын, долы Дохалдай өзінің бірбеткей нойыстығына басып, шабына от түскендей одан әрмен тулады. Ырық бермес ызалы ашу үстінде ол енді Ши-амбының өзіне ауыз салған.

– Не айтып кеттіңіз, ұлы мәртебелім? Осы сіз-ақ құл-құтанды басқа шығарып болдыңыз ғой... Көрермін осы қарақшылармен ұшпаққа жеткеніңізді! — деп өзінше доң айбат көрсетіп, есіктен шыға жөнелді...

Осыдан кейін басқалар да көп отырмай, далаға бой жазуға шықты. Жаңа үлкен ұлық пен халдайлардың көзінше сыр бермей, сабыр сақтаған көпшілік енді Демежанды ортаға алып, кеу-кеулеп құттықтап жатыр. Алдымен келіп арқасынан қаққан Шәйі мен Мадан еді.

– Жарайсың, Демежан!.. Ауыздықсыз кеткен асау халдайды оңдырмай омақастырып, тура алдымызға әкеп, бір жығып бердің-ау. Мұндай жауапты сен ғана айта аласың... Сенің үлкен ұлық алдындағы беделін айтқызып тұр-ау! — деді Шәйі сүйінішін жасырмай. Іштей қызығып та, қызғанып та қалып еді.

Ал ешкінің асығындай қағылез Мадан қазақша мүдіріссіз сөйлеп:

– Қанша дегенмен, қазақ-қалмақ — ағаш уықты, киіз туырлықты, бір елміз ғой. Ақ алмастай тіліп түскен өткір сөзіне іштей қатты сүйсініп отырдым, — деп шын тілектестігін білдірді. Бұл кезде бұлардың қасына Таңғыт та келіп тұр еді.

– Сендер бақыттысыңдар ғой, — деді Демежан алдындағы үш үкірдайға кезек қарап. — Елдерін бір ыңғай... Дәл қастарыңда қастығын сайлап халдай отырған жоқ қой, әйтеуір. Ал мен бұлармен алысқалы қай заман. Құдай маған, сорың арылмасын деп, бұл қызыл көз пәлелерді ірге жау етіп берген жоқ па. Өстіп анда-санда сасық кеуделерін басып қоймасаң, тойтаңдап төбеге шығып кетуден тайынбайды.

Бұлар далада бой жазып, жаңа жамбылдың ішкі құрылысын тамашалап біраз жүрді де, арада жарым сағаттай өткенде жаңағы үйлеріне қайта кірді. Алғашқы отырыста ар жақтарына ел қонып қалған қонақтар бұл жолы дастарқанға көп сұғынбай, қымыз іше отырып, бір сәт ойын-сауыққа кезек берген. Қазақ әншілері, татар жыршылары домбыраға, гармоньға қосыла алма-кезек ән шырқап, той-думанын қыздыра түсті. Мамырбек пен Шәйі үкірдайлардың Керей, Мәмбеттен ерте келген суырып салма, зар жақ ақындары бар екен. Солар жарысқа түскендей Ши-амбыны мадақтап, біраз көсілді. Табан астында суырып салып, жанынан шығарғандай көрінгенімен, айтатын өлеңдерін іштей жұптап, алдын ала дайындап әкелгендері көрініп тұр. Бәрі де сыпыра мақтау, көтере дәріптеуге құрылған көпірме сөздер еді. Дегенмен өз атына айтылған жылы сөзді, әсіресе ақындардың аузына іліккенді, қай ұлық жек көрсін, Ши-амбы соның өзіне де қатты разы болып, масайрап қалды.

Демежан бұл жағын ескермеген екен. Мұндайда ел қатарынан қалмай, Ши-амбы шалға көп атынан бір-екі ауыз жылы сөз айта салса теріс болмас еді. Төртуыл кісілері түскен үйден Күдеріні тауып алып, соған бірдеңе айтасың ба дегендей емеуірін жасаған. Бірақ жас жігіт топ алдына шығудан азарда-безер бас тартты.

– Құдай берген жел сөздің арқасында бес-алты ауыз өлеңді қиыстыру қиын емес-ау. Бірақ сенсеңіз, сол ұлықтарды мақтауға менің құлқым жоқ, — деді ол шынын айтып.

Сонымен «тойдың болғанынан боладысы қызық» дегендей, дақпырты бүкіл аймаққа жайылып, қатыса алмай қалған талай жұртты арманды етіп, аузының суын құртқан Ши-амбының тойы да күн еңкейе тарай бастап еді. Қыр қазағы аттарына мініп, қаладағы жұрт жеңіл тірәшпенке арбаларына отырып, жан-жаққа бытырап

кетіп жатыр. Демежан той иесі Ши-амбымен қош айтысып, енді қасындағы серіктерімен бірге аттанғалы жатқан. Ол кешкі қоналқыға Ыбырайдың үйіне баруға тиіс болатын. Шабарманы жетектеп әкеліп, алдына көлденең тартқан торы төбелдің үзеңгісіне аяғын сала бергенде, кенет топ кісінің арасынан Ли-шансыңды көзі шалып қалды. Ол да мұны көріп, осылай қарай беттеп келеді екен.

— Сіз қашан келгенсіз? Мен күні бойы сізді көрмедім ғой, — деді Демежан аман-саулық сұрасқаннан кейін.

— Ши-амбыға тәңірім тауық берген шығар. Тойға шақырылғандардың тізіміне ұмытып кетпей мені де қосыпты, — деп Ли-шансың жымыып күлді. — Менімен біраз жерге дейін бірге жүруге қалайсың? Мынадай молшылықтан кейін тоқ басып, жаяу қыдырған теріс болмайды.

Демежан сөзге келген жоқ, атын Ыбырайдың қорасына апара бер деп шабарманына ұстатты да, өзі қарт ұстазымен әңгімелесіп, жаяулап жүріп кетті.

Бұл күнде алпыстың ішін мол аралап кеткен Ли-шансың да ептеп еңкіш тартып, қартая бастапты. Өткен жылдары айдауда жүрген адамдарды жауапты қызметке қоймау туралы жоғарыдан нұсқау болған ба, қазір ол гимназияның мүдірлігінен²⁹ түсіп, жай қатардағы мұғалім ретінде тарихтан сабақ беріп жүрген. Үстіндегі киімі де тым жұпыны: көк шиямпудан тігілген тік жағалы бешпет-шалбар, аяғына сырма табан, шүберек шақай киіп алыпты. Сонысын өзі де сезгендей:

— Сен қазір үлкен ұлық боп кеттің ғой. Көшеде мен сияқты жай адаммен бірге жүруге арланбайсың ба? — деді Демежанның бетіне күле қарап.

Қатарында келе жатқан Демежан, әлдебір кедергіге жолыққандай, қалт тұра қалды.

— «Адамды байлығына, мансабына қарай емес, алдына қойған мақсатына, ақыл-парасатына қарап бағалау керек» деп үйреткен өзіңіз емес пе едіңіз?

— Жай айтқаным ғой. Ренжіп қалдың ба?

Бұлар жамбылдың батыс қақпасына жақындағанда, күтпеген көріністің үстінен шықты. Бүгін мұнда күшейтілген күзет қойылыпты. Соған қарамастан, қақпаның алды иін тіресіп, құжынаған халық. Той өтіп жатқан биік қамалдың ішіне кіре алмай, ауыздарының суы құрып, телміріп тұрған қала мен даланын кедей-

кепшігі, ішкі Өлкеден ауып келген босқындар. Осы жақтан көңірсіген түтіннің, мол тамақтың иісін сезіп, айналсоқтап кете алмай тұрған аш-арықтар. Араларында шоқпыт киімді, буыншақ-түйіншек дорба асынған қайыршылар да ұшырасады. Солардың бірі бұлардың жолын бөгеп, алақанын жайып еді, Демежан қалтасынан ұсақ күмістер алып ұстатты.

— Дүние мұндай да кереғар жаратылар ма?! — деді Ли-шансың қамалаған жұрттың арасынан сытылып шыға берген кезде. — Біреулер анда той тойлап, кекірігі азып, думандатып жатыр. Ал мұнда ішер ас, киер киімге зар болып, жоқ-жітік, қалың қауымның қамалап тұрғаны мынау. Шіркін, жаңағы мол тамаққа мыналарды бір жіберіп алар ма еді!..

— Ол жағы әлмисақтан бері солай ғой. Оған енді не шара? — деп Демежан иығын көтерді.

— Теңсіздіктің төркіні тым арыда жатқаны рас. Бірақ оның да шетшегі болуы керек қой, — деді Ли-шансың өзінің діттеген ойын айтпай тынбайтын әдетімен. — Мәселен, осы қамалдың өзін ұзақ жыл бойы қанын, терін төгіп жүріп, еңбекші қауым салды ғой. Бірақ бүгінгі тойға солардың бірде-бір өкілі қатысып, дастарқан шетіне отыра алды ма? Қайта, керісінше, той қызығын осы қамалға бір күрек топырақ салмағандар көріп шыққан жоқпыз ба... Өзің ойлап көрші: Осы да әділет пе?

Демежан тіл қатқан жоқ. Ұстазының сөзіне үнсіз құлақ қойып, екеуі адам аяғы сирек, көлденең көшелердің бірімен аяңдап жүре берді.

— Қазір Ресейде, тағы басқа Еуропа елдерінде адамдар арасындағы теңсіздікті жою жөнінде түрлі идеялар етек алуда, — деді Ли-шансың. — Олар байлар мен кедейлерді тапқа бөледі, таптық күресті уағыздайды. Кім біледі, ондай өміршені идеялар түбінде өз жемісін беруі де мүмкін... Ал біздің еліміз әлі ұйқыда жатыр ғой. Ондай әлеуметтік, таптық мәселені көтеру былай тұрсын, қаусаған Цин династиясын тақтан тайдырудың өзіне қол жетпей отыр.

Осы арада Демежанның есіне мана дастарқан басында айтылған сөздер оралып, соның мәнісін сұрады.

— Айтпақшы, ихэтуаншылар деген кім? Соларды жаныштауда Ақ патша Әскерінің де көмегі көп болды деп, мана консул Борнеман Шиамбыға міндет арта сөйлеп тұрды ғой. Соның жайын түсіндіріңізші, — деген.

Ли-шансың оған аз сөзбен жауап берді. «Ихэтуаншылар» деген шетел монополиясына қарсы күреске аттанған отаншыл зиялылар мен жас шаруаларға қойылған жалпы ат екенін, олардың соңғы екі жылда ішкі өлкелерде үлкен дүрбелең тудырғанын, ақыры шетелдік одақтас армияның тегеуірініне шыдай алмай қанға боялып, жеңілгенін айтып өтті.

— Ыза мен кекке суарылған бір жанкешті күресті сол ихэтуаншылар бастап еді. Сарай маңындағы сатқындар мен шет мемлекеттердің біріккен жазалаушы армиясы оның да дымын шығармай, жөргегінде құртып жіберді ғой, — деді Ли-шансың сөзінің соңында.

— Сонда бұл елде жылт етер жарық сәуленің қалмағаны ма? Жаңа жиырмасыншы ғасыр өзімен бірге біз үміт етер еш жаңалық әкелмегені ме? — деді Демежан ұстазының бетіне қарап.

Ли-шансың көзін сығырайтып, қулана күлді.

— Ши-амбы екеуіміз сүлдемізді сүйретіп, жаңа ғасырдың табалдырығына жетуін жеттік-ау. Бірақ күллі мешеулік пен кереғарлықтың бастау көзі болып отырған Цин сарайының құлағанын көре алмай өтетін шығармыз, — деп баяу күрсінді. — Бір ғана үміт бар. Түбі содан бірдеңе шығуы мүмкін. Оңтүстік өлкелерде зиялы жастардың «Туңмэнхой³⁰» атты жаңа астыртын ұйымы құрылыпты. Сунь Ятсен деген табанды, алғыр басшысы бар дейді. Мамандығы дәрігер екен. Мұнда қолға түсіп қалу қаупі туған соң, осыдан төрт-бес жыл бұрын Жапонияға өтіп кетіп, ұйымға сол жақтан басшылық ететін көрінеді... Сунь Ятсеннің Жапонияға барысымен не істегенін білесің бе? — деді Ли-шансың мұның бетіне күле қарап. — Жапон портына жетіп, кемеден түсе салысымен, өзінің айдарын кесіп алып, теңізге атып ұрыпты. Мұнысы жай Цин әкімшілігіне көрсеткен қарсылығы ғана емес, түбінде монархияны құлатпай қоймаймын деген анты да болса керек.

Бұлар әртүрлі әңгімемен тағы бірнеше көшеден өтіп, орталыққа таман жақындады. Бұл кезде күн екіндіге таман еңкейіп, қарасу бойларынан салқын самал есе бастаған. Демежан әлдене есіне түскендей қалт тұра қалып, қалтасынан етектей таңбалы қағаз суырып алды. Бұл — тау өзендерінен алатын екі тоған судың құжат-қағазы еді.

— Алыстағы Цин сарайына біздің қолымыз жете бермес. Әзірше менің жеңісім осы! — деді ұстазының алдында бойын мақтаныш билеп.

Ли-шансың Қағазды Қолына алып, жылдам көз жүгіртіп Қарап шықты.

— О, мынауың, шынында да, тамаша болған екен. Үлкен жеңіс... Құттықтаймын! — деп шын Қуанышын білдірді. — «Жыланнан түк тартсаң да олжа» дейтін бе еді? Демек, бұл империяның Әлсіреп, халықпен амалсыз санаса бастағаны. Бәлкім, реформаның да Өсері болар. Ұлықтың рұқсатын алыпсың. Енді тек халдайлар бөгет болып жүрмесе...

— Халдайлар — үйреніскен жау ғой. Олардың бір амалын табармыз, — деп күлді Демежан.

Екеуі Ойбазардағы төрт көшенің түйілісіне келіп Қоштаса бастады.

— Қазір мектеп тарады ғой. Жазда не істейтін ойыңыз бар? — деді Демежан.

— Соны өзім де білмей тұрмын. Әлде сенің зәйімкеңе барып, Жаңның, бау-бақшасына Қолғабыс етсем бе, — деп Ли-шансың бөгеліп қалды. — Жаң Шули жақында келіп, Қонаққа шақырып кетіп еді. Өздерінің тұрмыстары түзеліп, Қатарға Қосылып Қалыпты. Сол үшін де саған көп рақмет!

Демежан өзінің бағбандарын еске алып, аз бөгелді де, Қайтадан Ли-шансыңға бұрылды:

— Жаңға да барарсыз... Бірақ далалы жер тым ыстық қой. Жақында ел жайлауға көшеді. Одан да біздің ауылға келіп, біраз күн қымыз ішіп, бой жазып Қайтпайсыз ба, — деген Қарттың жүдеу жүзіне Қарап тұрып.

— Иә, солай етуге де болады екен-ау... Айтты-айтпады, мына өмірден Қажығанда көне тарихтың куәсындай Әлі Қылпы Құрамай тұрған Қазақ аулына барып, неге саяхат жасап Қайтпасқа?! — деп Ли-шансың күле Қоштасып, тік көшемен төмен түсіп бара жатты.

Демежан сол орнынан Қозғалмай, Өз өміріне Өшпес із Қалдырып, Әлде бағына, Әлде сорына кездескен осынау Қытай адамының Қарасы Үзілгенше, Ұзақ Қарап тұрды.

III

Күні бойы Құрттай Құжынап, сапырылысып жатқан Қала тірлігі кешке Қарай сабасына түсіп, адам аяғы сиреп Қалған кез еді. Ұзақты күн ін аузынан Ұзамай бастарын Қылтитып отыратын саршұнақ

суырдай, күні бойы дүкендерінің алдынан кетпейтін, сартап саудагерлер де жаймаларын жауып, үйлеріне қайта бастапты. Таяу маңдағы мешіт мұнарасынан ақшам намазына шақырған азан үні естіледі.

Демежан, көптен жаяу жүрмегендікі ме, Ли-шансыңмен қоштасқаннан кейін екі балтырының сыздап, сыр алдыра бастағанын аңдады. Күні бойы тойдың әлегімен жүріп, дел-сал боп шаршағанын да енді сезіп келеді. Көк көпірдегі Ыбырай қорасына дейін әлі бір қауым жер бар. Сондықтан көшеде кетіп бара жатқан бержебайлардың бірін тоқтатты да, ары қарай арбамен тартты.

Ол қақпадан кіре бере әлденеден секем алғандай аңырып тұрып қалған. Кең ауланың іші ию-қию, қайшыласып жүрген адамдар. Аттары доғарылмай, иін тіресіп тұрған жеңіл тірәшпенке, фаэтондар... Мана тойдан тараған Рамазан Шәнішев, Хасен ақсақал, Мұрауыт сияқты ірі байлардың да біразы осында жүр. Бәрінің бет әлпетінде әлденеге өрекіген қызыл танау қарбаластық бар. Демежан бастабында: «әлде Ыбырай бірдемеге ұшырады ма» деп қатты үркіп қалып еді. Келесі сәтте көпшіліктің абыр-сабыр сөзіне, көңілді, жарқын күлкілеріне қарап, ондай қорқынышты ештеңе жоқ екенін аңғарды.

Кешікпей бәрі де мәлім болды. Алдынан жүгіріп шыққан Күдері мен Ыбырайдың інісі Ғарып мұндағы жаңалықты кезектесе, аптыға тұрып баяндады.

— Сіз қайда кеттіңіз, Демежан аға? Ши-амбының тойы ештеңе емес, жаңалықтың көкесі мұнда болайын деп жатыр, — деді Күдері қан ойнап тұратын қызыл күрең жүзінен әлдебір абыржу білініп.

— Иә, не боп қалды?

— Ыбырайды тоқтатсаңыз қайтеді. Менің абиым елде жоқ ырымды бастап, ақшамен шай қайнатқалы жатыр, — деп түр әлпеті ағасына келетін жиырмадағы жас жігіт Ғарып та қатты қамығып тұр.

— «Шай қайнатқаны» қалай? — Демежан түкке түсінбей қарсы сұрақ қойды.

— Осындағы орыс көпесі Сорокинді білесіз ғой. Сол біздің байбатшамен бәстесіпті. Екеуі қазір ақшамен самауыр қайнатып, жарысқа түспек.

— Не дейді? Мыналар жынданған шығар... Ыбырайдың өзі қайда?

— Әне тұр. — Күдері ауланың оң жағындағы топ адамды нұсқады.

Демежан енді көп бөгелмей, солай қарай бет алған. Іс мәнісін әлі толық түсінбесе де, әйтеуір, ақылға сыймайтын бір оқшау оқиғаның болғалы тұрғаны анық. Бұл кезде ақшам үйіріліп, көз байлана бастап еді. Ауланың бірнеше жеріне самаладай жарық фонарьлар ілініп қойыпты. Ыбырай бір шетте өзі құралпы татар-өзбек саудагерлерінің қоршауында тұр екен. Балбұл жанған бет ажарынан қызу бәсеке алдындағы алабұртқан тағатсыздық байқалады. Бұл күнде жасы әлі отызға іліне қоймаған сері жігіт бәйгеге шабатын бесті аттай тықыршып, әлсін-әлі қақпа жаққа қарай береді... Демежан солардың қасына жақындады да:

— Ау, халайық, бұл не жиын? Ненің құрметіне топтанып тұрсыңдар? — деді қабағын аша қоймай.

Оның бұл сұрағына көпшілік атынан Рамазан Шәнішев жауап берді:

— Төрлетіңіз, Демежан әпенді. Жақсы келдіңіз... Осы қазір ғасырда бір болатын тамашаны көресіз. Орыс көпесі Сорокин мырза мен біздің Ыбырай байбатша «самауыр жарысына» түскелі жатыр.

Мыналардың айтып тұрғаны қалжыңсыз, рас сияқты. Сол маңға қаз-қатар орындықтар тізіліп, аузы ашылған кішілеу сандық шығарып қойыпты. Сандық толы ақша. Кәдімгі «сәрі» деп аталатын, Маншыңның бума-бума бопыр ақшасы... Енді тек жөпелдемеде үлкендігі бір келкі, бір зауыттан шыққан, су жаңа самауыр табылмай, біреулер Шәнішевтің дүкеніне шауып кеткен екен. Бәрі тықыршып, солардың келуін күтіп тұрған көрінеді.

Жаңағы Ли-шансыңның әңгімесінен кейін, өзіне әртүрлі ой түсіп, уыттанып қайтқан Демежан еріккен байлардың мына қылығын қостай қоймады. Ол жақтырмаған қатулы қабақпен Ыбырайға бұрылып:

— Байбатша, мынауың барып тұрған ессіздік қой. О заманда, бұ заман ақшаны отқа жақты деген не сұмдық?! Қой, қызбалықты таста... Әлі де болса ақылға келейік, — деген өзінше тоқтау салғысы келіп.

Бірақ дәл қазір Ыбырайдың райдан қайтар түрі жоқ. Өзінің осы қылығына сүйсінген адамдай сақ-сақ күлді де:

— Ештеңе етпейді, үкірдай. Айтылар сөз айтылып кетті, енді одан қайтуға болмайды ғой. Бұл ақшаны отқа жағып құмардан шықпасақ, басқа қызығы қалмай барады-ау! — деді сындардай сұлу денесін кере, мықынын таянып.

Жас мырзаның шашпауын көтеріп, жел беріп Қостаушылар да аз емес екен. Солар тұс-тұстан кеу-кеулеп:

– Е, тәйірі, ақша деген қолдың кірі емес пе.

– Бәрінен де атағын айтсайшы!

– Мұндайды Атымтай жомарт та істемеген шығар...

– Ақша табылар, намысты қолдан бермесін!

– Біздің Ыбырай ақшамен шай қайнатып, байбатша деген атақты біржола жеңіп алғалы тұрған жоқ па, — десіп, қасындағы жас жігіттер отқа май құйғандай, одан ары қыздыра түседі.

Демежан татар мырзасы Ыбырайдан өзгені күтсе де, дәл мынадай сұрқылтайды күткен жоқ еді. Әсілі, Ыбырай — табиғатынан өткір сезімнің, күшті құмарлықтың адамы. Жас жігіттің қолы ашық жомарттығын, кейде артықтау кететін шашпалығын да бұл жұрт жақсы білетін-ді. Маңайына кілең гармонышы, жыршы жігіттерді жинап, сауық-сайран құратын серілігі, ат құмарлылығы да көптен белгілі еді. Кейде бір қыздың қалыңмалын төлеп, жорға-жүйрік аттар сатып алатыны, іші пысса ат бәйгесінен бастап, палуан күрестіру, қошқар сүзістіру, қораз таластыру секілді түрлі ойындар ұйымдастырып, сол үшін қыруар қаржы шығаратыны, кейде көшедегі қайыршыларға қонақасы беріп, өзі солардың ортасында мәз болып отыратыны да ел ішінде аңыз боп айтылып жүретін... Ал ақшамен шай қайнату — бұл өлкеде бұрынды-соңды болмаған нәрсе. Демежан мына желіккен топтың қызық бәсекені аяқтамай тынбайтынын сезді де, не де болса істің ақырын күтті.

Ол енді Рамазан Шәнішевпен әңгімелесе жүріп, ауланын екінші жағындағы тағы бір дүрмек топқа қарай аяндады. Мұнда бір сандық ақшаның үстінде орыс көпесі Сорокин отыр. Бұрын сырттай атын естігені болмаса, Демежанның оны көріп тұрғаны осы еді. Бұл да іргелес екі мемлекетті қабат жайлап жүрген, Омбыда, Семейде, Шәуешекте сауда дүкендері бар, жыл сайын Қоянды жәрмеңкесіне қора-қора мал айдайтын, қалталы, ірі байлардың бірі десетін. Жасы елудің ішін аралаған, қаба сақалды, еңгезердей зор адам екен. Өзі бүгін Ши-амбының тойынан қызыңқырап шыққан ба, қалай, қызғылт сары жүзі мен қоңқақ танауы күйген кірпіштей күреңітіп, бұғыдай жуан мойны жағасына сыймай талаурап тұр. Ол да алдағы сайысты тағатсыздана күтіп отырған сияқты. Ортан қолдай қып орап алған темекісін үсті-үстіне қомағайлана сорып, әлсін-әлсін төс қалтасындағы күміс баулы сағатына қарағыштай береді.

Шәнішев бай сөз арасында күле түсіп, Демежанға бұл бәсеке егестің қалай, неден басталғанын айтып берді. Сорокин мен Ыбырай және оның ағасы Ысқақ та бірін-бірі бұрыннан білетін, сауда жолында талай ұшырасып қалып жүрген, ежелгі бақталастар екен. Семей. Омбы, Ірбіт арасын қосып жатқан сауда бәсекесінде кейде тепе-тең түсіп, кейде бірінің жолын бірі кесіп, сан соқтырып кететін қалта күндестігі ерте басталыпты. Соңғы жылдары ежелден егеске түскен екі бай саудагер шалғайдағы Шәуешекте тағы да бетпе-бет келіп, тар көпірдің үстінде кездескендей тіресіп қалады. Тағы да бірінің несібесін бірі қағып кететін сауда «ойыны» басталады... Ыбырай өткен жылы осында картадан ұтылып, шоңқиып қалтаң бір ұйғыр байының қора-жайын сатып алмақ болғанда, Сорокин әлгіге үстеме баға қосып, танауының астынан тартып әкетіпті... Бірақ Ыбырай да көп кешікпей қарымта қайтарып үлгерген. Сорокин Қоянды жәрмеңкесіне мал айдатып, Хиуаның бір атақты саудагеріне бес жүздей өгіз өткізбек болған екен. Ыбырай соны біліп қалыпты да, мал бағасын қасақана арзандатып, әлгі саудагердің алдына өз өгіздерін салып жіберіпті. Ал Сорокин апарған малын өткізе алмай, сол жолы көп зиян тартса керек.

Осылайша, аралары асқынып, көптен теке тіресте жүрген сауданың екі көкжалы бүгін Ши-амбының тойында бір дастарқан басында тұмсық түйістіріп қалмасы бар ма. Екеуі шарап қызуымен сол арада ауыр-ауыр сөзге келісіп, ақыр-аяғында байлық, сома салыстыруға дейін барып еді.

— Мен бұл өлкеге пайда табу үшін келгем жоқ. Шүкір, бір басыма ақша да, алтын да жетеді... Мен осында әдейі Ыбырайдың адымын ашырмай, саудадан жығу үшін жүрмін, — дейді Сорокин.

— Ендеше, екеуіміздің біріміз ғана қалармыз бұл қалада. Сені Шәуешектен ұлыған иттей қып, көк тиынсыз қуып тастамасам, мен де әкем Мұзаппардан тумай кетейін, — дейді егескенде екеу болып кететін Ыбырай.

Сонымен, сөз ұлғая түсіп, оның ақыры бүгінгі бәске келіп тіреліп еді. Бәстің шарты тым ауыр: екеуі бүгін қатар отырып, ақшамен самауыр қайнатады. Кім самауырды бұрын қайнатса, қарсыласынан екі жүз жылқының пұлын алады да, жеңілген жақ осыдан кейін бұл өлкедегі сауданы тастап, Шәуешектен біржола кететін болады... Осы келісім шарты қағазға түсіп, екі жақ қол қойып, мөрлерін басыпты. Рамазан Шәнішев, Хасен ақсақал және Ботвиник деген орыстың тағы бір бай саудагері бас төреші болып белгіленген. Сол үшеуі қазір самауырлар келісімен іске кіріспек.

Бәстің шарты, шынында да, тым қатал екен. Көптен араласып, осы елдің бір адамындай болып кеткен Ыбырайға қазір Демежанның жаны ашып тұр: «Өзі бір ер мінезді, аңқылдаған, мәрт жігіт еді. Өз өмірін осыншама қатерге байлайтындай не басына күн туды екен. Бүгін, қара басқанда, бәстен ұтылып қалып, бәрімізбен қош айтысып жүрмесе жарады» деп іштей абыржи бастаған.

— Бір есептен осының өзі дұрыс болды. Бұлар бәрібір түбінде бір шайқаспай қоймайтын еді, — деді Рамазан оның ойын бөліп. — Естуіңіз бар шығар, Еуропа елдерінде дуэль дейтін болады. Олар көбінше өштескен адамымен жекпе-жекке шығып атысады, не семсерлеседі... Мыналардікі де — сол дуэльдің бір түрі. Бірақ бұл — қылыш, мылтық сайысы емес, ақша сайысы.

Көп ұзамай дүкенге самауырға кеткендер де келіп қалды. Түрітүсі, көлемі, бұрандалы шүмегі, шілтерлі оттығына дейін бірдей, бір зауыттан шыққан, абажадай екі үлкен жез самауыр әкеліпті. Төрешілер екі самауырды да аударып-төңкеріп көрді де, иығына келтіріп бір мөлшерде су құйды. Сонан соң су толы самауырларды көтеріп апарып, жарысқа түскен екі байдың алдына қойды.

Осыдан кейін төрешілер екі жақтың сандықтағы ақшаларын да тексеріп шықты. Ондағысы — ақшаның арасына тыққан қағаз, не ағаш жаңқасы болмасын дегені еді. Қатталған ақшаның сомасы біркелкі. Екі жағы да бір теңгелік, не үш теңгелік ұсақ ақшалар әкелуге тырысыпты. Әзірлік жұмысы әбден бітті-ау деген мезгілде, бас төреші Шәнішев бай ортаға таман шықты да:

— Ал бастаңдар! — деп жоғары көтерілген қолын сермеп қалды.

Жалғыз Демежан емес, басқа да көп кісілер Ыбырайға тілектес болып, соның қимылын бақылап тұр. Ыбырай алғашқы бір түйдек ақшаны шиыршықтап алып, бір ұшын қасында тұрған кәресінге матырды да, сіріңкемен тұтатып, самауырдың оттығына тастап та жіберді. Кәресінді пайдалану, пайдаланбау әркімнің өз еркіне берілген. Сорокин кәресінге тиген ақша тез жанып кетеді деп, одан бас тартты да, Ыбырай тамызыққа пайдаланатын болды.

Бұл кезде іңір қараңғылығы қоюланып, көз байлана бастағанымен, бірнеше жерге самсатып ілінген фонарьлар аула ішін самаладай жарық етіп тұр. Әлгінде ғана ауыз жаппай дуылдасып тұрған жұрт бір сәт тым-тырыс тына қалды. Тек сытырлап жанған ақшаның ғана дыбысы естіледі. Адамдар сол отқа жанған ақшадан көзін алмай, сілейіп қатып қалыпты. Өмірі көз көріп, құлақ естімеген сұмдық көріністен естері шығып, мәңгіріп тұрғандары белгілі. Қалай дегенмен, басқа емес, ақша ғой — жанып жатқан...

Оқта-текте іштен тына күрсінген, тұншыға тыныстаған ауыр дыбыстар білінеді. Бұрын ақша деген итті отқа жағып кім көрген?! Отқа тисе ол дағы кәдімгідей лапылдап тұрып жанады екен. Банкіден шыққалы мың сан адамның қолынан өтіп, біреулерді қуанышқа бөлеп, енді біреулерді қайғыртып қапаландырған қайран ақша отқа тигенде шырпыдай лап ете қалады да, қызыл жалыны сумаң-сумаң етіп, лезде қарауытып күлге айналады... Ыбырай енді неде болса ештеңеден тайынар емес, ақшаның түтінін үзбей, бірінің артынан бірін үстемелеп, самауырдың көмейіне тотығып жатыр. Түр әлпетінен бәлендей жүрексінген, не қобалжыған ештеңе байқалмайды. Оның мына отырысы әлдебір қызық ойынға кіріскен шалдуар баланы еске салар еді.

Демежан енді бір ауық Сорокиннің қасына барып, соның қимылына көз жіберді. Ыбырайдай емес, орыс көпесі ақшаны үнемдеп жағатындай көрінді. «Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр» дегендей, қайтсін байғұс, өмір бойы жанын жалдап, тентіреп жүріп жиған қазынасы ғой. Ақшаны самауыр оттығына саларда жұп-жуан саусақтарының сәл-пәл дірілдегені байқалады... Сонан кейінгі бір байқағаны, бұл кісі ақшаны шиыршықтамай, қыры сынбаған бүтін күйінде, қаттауымен салып жатыр. Кейде алдыңғы шектің жанып бітуін күтем деп, бірер мәрте отын өшіріп алып, қайта тұтатуға тура келді.

«Дегенмен, мынаған қарағанда, Ыбырай отының жалыны молырақ, — деп ойлады Демежан. — Ол ақшаны көбірек жағуы мүмкін. Бірақ шайды бұрын қайнатарында күмән жоқ».

Демежан қайта оралғанда, Ыбырайдың самауырынынан болар-болмас ызындаған бір әлсіз дыбыс білініп қалған екен. Байбатшаға тілектес қазақ жігіттері кәдімгідей көңілденіп:

- Иә, аруақ!
- Біздің сары аттың қолтығы терлей бастады...
- Енді бір ышқынса, көмбеге жетіп жығылады — десіп дуылдасып тұр.

Әр тұстан қыстыға шыққан күлкі, әзіл-қалжыңдар естіледі. Әр нәрсе өз орнында бағалы деген осы. Бір сандық ақшаның дәл қазір екі-үш кесек ағаш жаңқасы құрлы қауқары жоқ. Жігіттер соны әңгіме қылады.

- Бұл ақша деген итің тек қалтада жүргенде ғана мықты екен ғой!

– Шіркін, мына шайдан ішкен де арманда, ішпеген де арманда!

– Осы шайдың Әр кесесі бір-бір жылқыдан айналады-ау деймін, — дескен күбір-күбір сөздер естіліп Қалады.

Әрқайсысы сағатқа бергісіз ауыр минуттар өтіп болар емес. Ақша иелерінің өздері қалай шыдап отыр екен, табандап жатып алған тасбақа уақыт жай қызықтаушылардың төзімін тауысып, жүйкесін жұқарта бастаған. Бірақ бүйірлі келген жез самауыр әзірше жай ызыңдағаны болмаса, жуыр маңда қайнай қоятын түрі жоқ. Уақыт өткен сайын сандық түбіндегі ақшаның қабаты азайып, ойсырап бара жатқан тәрізденеді.

Дәл осы мезетте, қайдан шыға келгені белгісіз, көшеде ит жетектеп жүретін Молдақ деген қайыршы болушы еді, Ыбырайдың қасына сол пайда бола кетіпті. Өзінің жас мөлшері, қай ұлт екені мәлім емес. Буыншақ-түйіншектерін арқалап, әр көшенің бұрышында далиып отыратын-ды. Ыбырайға үйірлігі бар, жауын-шашында осы қораға келіп түнеп кетіп жүретін... Қазір сол Молдақ отқа жылынғысы келгендей самауырға төне түсіп, сытырлап жанып жатқан ақшадан көз айырмай қарап отыр. Бұл дүниенің кереғарлығына не дауа. Сандық толы ақша мен баспанасыз қайыршы таразының екі басын теңестіріп тұрғандай...

Бір мезгілде Молдақ ышқырын ағытып, шалбарының қайдағы бір қалтасына қолын сұғып жіберді де, жұлым-жұлымы шығып илектеніп қалған бір уыс ақша алып шықты.

– Қорықпа, байбатша. Егер ақшаң аздық етсе, мына біреулерді де қоса жағып жібер, — деді әлгісін Ыбырайдың алдына таман жақындатып. Мұнысы — өзі жақсы көретін мырзаға қиыншылықта қол ұшын беріп, көмектескен түрі еді.

Ыбырай мырс етіп күліп жіберді.

– Рақмет, Молдақ!.. Сен екеуміз екі жақтап мына самауырды қалайда қайнатуымыз керек, — деді қайыршының бетіне үңіле қарап. — Сірә, сенің ұтысқа жарналас болғың келеді-ау деймін. Егер осыдан ұтып шықсам, саған бір аттың пұлын беремін. Ұтылсам, ертең сенің қатарыңа қосыламын.

– Маған ақшаның да, аттың да керегі жоқ, — деді Молдақ басын шайқап.

– Дегенмен, сен маған көмектес. Ана сандықтағы ақшаның бумасын ағытып, мына сияқты шиыршықтап, тездетіп беріп тұр.

Молдақ Ыбырайдың сөзін екі етпей, сандықтағы ақшаны біртіндеп шиыршықтауға кірісті. Байғұстың өңі қашып, тоңған адамдай ақшаға жанасқан қолдары дір-дір етеді. Бірақ сөзі мірдің отындай:

— Жақ, өрте... Аяма атаңа нәлетті! Менің де өмірде жек көретін нәрсем — осы ақша. Сенің орнында болсам, мен де осыны істер едім, — деп қояды.

Дүниеде кереғарлықтың екі басы қашанда бір-біріне жақын тұрады ғой. Осы топтың ішінде Ыбырайды тек Молдақ қана түсінетін сияқты.

Бірақ байбатшаның дәл қазір Молдақты тыңдап отыруға мұршасы жоқ. Умаждап шиыршықталған ақшаның бір ұшын көресінге матырып алады да, жалын тілі жалаңдаған оттыққа үстемелеп тастай береді. Ақша жағу жанын жай таптыратын бір сүйікті ісі сияқты. Анда-санда мойнын созып, Сорокин жаққа қарап қояды... Бұл кезде самауырдың сырылы бірте-бірте күшейіп, гүжілдеп әндеткендей бір жағымды үн шығара бастаған. Ыбырайдың үстінен бір батпан жүк түскендей терең тыныс тартты. Өмірі ән тыңда, жыр п тыңдап жүріп, дәл мынадай әсем сазды естімеген шығар-ау. Арқасы кеңіп, жадырай түсіп, қолындағы шыбықпен самауырдың оттығына толып кеткен күлді көсеп-көсеп жіберді де, ақшаны жентек-жентегімен тоғыта берді.

Жиналған жұрт екі самауырдың ызыңдаған әніне алма-кезек құлақ тосып, екі ортада тынымсыз сенделіп жүр. Басында бәрі қызық көрінгенімен, қазір Дәмежан өзінен-өзі ыңғайсызданып, ойда-жоқта осы бір оспадарлыққа тап болғанына іштей өкініп тұр еді. Ол да екі аралықта мағынасыз сенделіп, енді қарсы жаққа қарай бет алды. Сорокиннің самауыры да екі иінінен дем алып, ақшаға толғатқандай бебеулеп, гүжілдей бастаған екен. Көпестің өзі сабыр тағаттан айрылып, үйелмендей денесімен самауырға төне түсіп, ақшаны ол да аямай өртеп жатыр.

«Ыбырайдың жөні басқа. Жастығы, албырттығы, атаққұмарлығы бар, қызба мінезді, ұрыншақ жігіт... Ал мына жасы егде тартқан, өзі қиыр жайлап, шет қонып жүрген, түріне қарасаң бап-байсалды орыс адамы мынадай жанкештілікке қалай барды екен? — деп ойлады Дәмежан самауырдың жалын сумаңдаған оттығынан жүзіне қызғылт сәуле түсіп тұрған сақалды кісіге қарап қойып. — Бұлардікі не сонда? Егес пе, баққұмарлық па? Сірә, мұның да құмар ойыны секілді біз түсінбейтін бірдеңесі болу керек. Демек, шектен тыс байлық та адамға тыным-рахат таптырмағаны ғой...»

Арада қанша уақыт өткені белгісіз, кенет арт жағынан кешкі тымық ауаны дар-дар айырған қалың шу көтерілді.

– Самауыр қайнады...

– Бәйге — Ыбырайдікі!

– Ыбырайдың самаурыны тасып жатыр, — дескен көтеріңкі дауыстар естілді.

Сол шу шыққан мезетте Сорокин селт етіп басын көтеріп алған. Қолына енді ала берген бір буда ақшаны сандыққа қайтадан атып ұрды да, орыстың қағаз көтермейтін мықты боқтықтарының бірін әлдекімге бағыштап, орнынан атып тұрды. Сонан соң жолындағы адамдарды киіп-жарып, қарсы жаққа қарай тұра ұмтылды. Ол келгенде сары самауыр иығындағы тесіктерінен бу атқылап, сарқылдап қайнап жатыр еді. Қасында екі бүйірін таянып, мерейі тасыған Ыбырай тұр... Сорокин оқ тиген адамдай сенделіп сәл тұрды да, арт жағындағы орындықтардың біріне сылқ етіп отыра кетті.

Аулада айғай-шу, көңілді күлкі. Көпшілік аттары бәйгеден келгендей Ыбырайды ортаға алып, дуылдасып жатыр. Осы сәттен бастап оның ақшамен самауыр қайнатқан атағы бүкіл өлкеге жайылатыны сөзсіз. Атақ-абырой адам басына әртүрлі жолмен келіп қонады ғой. Ал Ыбырай байбатша бұл атаққа өзінің байлығымен жетті. Бірақ бұл арада мәселе тек байлықта ғана тұр ма екен? Мұндай дәулетті кісілердің қайсысы ақшамен шай қайнатыпты. Оның ар жағында адамның ерлік тәуекелі, мәрттігі, кесек мінезі жатқаны даусыз. Дәл қазір байлық жағынан Ыбырайды он орап алатын Рамазан Шәнішевтің өзі оның бұл атағына қызыға қарап тұр.

Топтың арасынан біреу, әлде жағынғаны, әлде шын білгісі келгені, Ыбырайға мынадай сұрақ қойды.

– Байбатша, айтыңызшы: бір самауыр шайды қайнатуға мөлшермен қанша ақша кетеді екен?

– Білмеймін, санағам жоқ... Ертең бухгалтерлер анықтайды ғой, — деді Ыбырай. — Бірақ мен оған өкініп тұрғам жоқ. Сірә, менің өмірімде орнымен жұмсалған бір ақша осы болды-ау деймін.

Бұл кезде Сорокин де орнынан тұрып, Ыбырайдың қасына келген. Байғұстың иіні түсіп, алпамсадай денесі шөгіп, кішірейіп кеткендей көрінді.

— Ал енді ризасың ба, Байбатша? Тағдырға не шара?! Сен жеңдің. Бұл жолы бақыт құсы сенің жағында болды, — деді бақталасына қолын ұсынып. — Қош бол! Менің орныма егін егетін болсаңдар, мен енді бұл қарғыс атқан қаладан кетемін. Екі жүз жылқының ақшасын ертең мына Шәнішевтің қолынан аласың.

Сорокин соны айтты да, көп бөгелген жоқ, аулада тұрған арбасына отырып, алды-артына қарамай тұра жөнелді.

— Дегенмен бұл да ер екен, қайыспады ғой! — деді әлдекім сүйсінгендей, орыс көпесі қақпадан шығып бара жатқанда.

Жиналғандар үйлеріне қайтуға асықпай, аулада топ-тобымен әңгіме соғып, жаңағы төтенше оқиғаның әсерінен әлі де арыла алмай тұр. Шәнішев бай қасында тұрған Демежанға бұрылып:

— Сорокиннің қателігі: ақшаны оттыққа саларда шиыршықтамай, не тамыздыққа матырмай, бүтін күйінде төпей берді, — деді әлде күйінгені, әлде Ыбырайдың тапқырлығына сүйсінгені белгісіз. — Ақшаға сіңген кәресіннің өз қызуы бар ғой. Ана байғұс соны ескермеді.

— Енді соны әңгіме қып қайтеміз, — деді Демежан күле тіл қатып. — Бізге қайта Ыбырайдың жеңгені дұрыс болмады ма. Мен, шынымды айтсам, қашан самауырдан бұ шыққанша, ақ көңіл досымыздан айрылып қаламыз ба деп қыпылдап тұрдым.

Дәл қастарынан дуылдаған күлкі естілді. Көп кісінің ортасында Молдақ тұр екен. Ыбырай оған манағы уәде бойынша бір буда ақша ұсынған көрінеді. Бірақ қайыршы азарда-безер болып, ақшаны алмай тұр.

— Алмаймын. Керегі жоқ... Мен бұл ақшаны алсам, біреулердің қызғанышын оятуым мүмкін. Одан да осылай тыныш жүргенім жақсы. — дейді кері шегіншектеп. — Бүгін ақшаның отқа қалай жанатынын көріп, құмардан бір шықтым ғой. Сол да жетеді.

Ыбырай да қазір өз өмірінің ең биік сатысында тұр еді. Бір мезгілде оның саңқылдаған даусы естілді:

— Кәне, құрметті меймандар, үйге кіріңіздер. Бәріміз бірге отырып, жаңағы қымбатқа түскен самауырдан шай ішейік!

Жұрт топырлап үйге кіре бастады. Бұлар сол күні Ыбырайдың жеңісін тойлап, бүгін көрген қызықтарын айтып тауыса алмай, түннің бір уағына дейін дуылдасып отырды.

IV

Абдырадан алынатын тоғанның іс қағаздарына, одан кейін Шиямбының тойына қарайлап, Қалада он шақты күндей бөгеліп қалған Демежан Шәуешек сапарынан бүгін ғана қайтып еді. Астындағы торы төбелдің тайпалған жорғасымен топ алдына түсіп, жол-жөнекей еш жерге кідірмей, Көкжайдақта отырған өз аулына тура тартып келеді. Сырттай сыр алдырмағанымен, аз күн ішінде үй ішін, кішкентай бүлдіршін балаларын қатты сағынған-ды.

Бұл күнде Демежанның жарым көңілі бүтінделген. Ырысқаннан туған Назарбек деген ұлы, Назым деген қызы бар. Әсіресе бес жасар Назарбектің тілі шығып, тәтті қылықтар көрсете бастаған кезі. Әкесіне тартқан сұңғақ бойлы, балпанақтай ұл бала қазір Бибінің бауырында, бір ауылдың үкілеген еркесі, ермек-қызығы болып, күн санап өсіп келеді.

Тұңғыш баланы Ырысқан да үй ішін, жақын-жуықты әлдеқандай уайымға салып, көңілдерін күпті етіп, екі-үш жыл кешігіңкіреп барып көтерген. Жас келіншек ауыр аяқты болған кезде ауыл-аймақ, көрші-көлем соның үстіне түсіп, тілеуін тіледі. Ал бұл кездегі Бибінің қуанышын сөзбен айтып жеткізу қиын еді. Қашан Ырысқан қол-аяғын бауырына алғанша, қатты-қайырымға араластырмай, мәпелеп күтумен болды. Баланы табуын Ырысқан тапқанымен, толғатуын Бибі толғатты десе де болғандай. Кішкентай нәресте шыр етіп жерге түскенде, Бибі «ақсарбасын» айтып, етегіне орап алған. Сол сәттен бастап жас босанған анаға салмақ түсірген жоқ. Тек емізетін кезде ғана, онда да уызға жарымай қалмасын деп, нәрестені Ырысқанның бауырына салады да, қалған уақытта баланын бар күтімін өз мойнына алды.

Сөйтіп, күндесінен байды қызғанбаған Бибі баланы қызғанатын әдет тапқан. Ырысқанның әлдеқалай Назарбекті құшақтап, иіскеп жатқанын көрсе, онысын ұнатпай:

— Сен, келіншек, менің құдайдан тілеп алған балама бұдан кейін өйтіп мекірене бергеніңді қой. Бала керек болса, жассын ғой, тағы біреуін тауып ал, — деп зілсіз зекіп ұрсып тастайды.

Дегенмен «Құдай екен» Бибінің ол тілегін де орындады. Ырысқан емшек сүтімен көтеріп, арада екі жыл өткенде тағы бір қыз тауып алды. Сонымен бала жөніндегі талас бітіп, ақыры екі ананың да көңілі жай тапқандай болып еді...

Бір топ салт атты ауылға таяп қалғанда, үлкен ақ үйдің сыртына көп адамдар шығып қарап тұрған. Кенет ер-әйелі аралас жанағы топ

кісінің арасынан бір кішкентай нұқат бөлінді де, бері қарай құлдырандай жөнелді. Бұл — әкесін танып, көш жерден жүгіріп келе жатқан Назарбек еді. Демежанның жан-жүйесі босап, кеңсірігі ашып қоя берген... Шыбын-шіркей болып, ентігіп жеткен баласын ат үстінен іліп алды да, көкірегіне басты. Тершіген бетінен, көзінен сүйіп, аймалап жатыр. Әттең, дүние-ай! Бұрын осы балалар тумай, көрінбей тұрған кезде қалай өмір сүріп келгені белгісіз. Бұрын ол өзін балаға қаталмын, тас бауырмын деп ойлаушы еді. Онысы бекер, бала бітпей, басына түспей тұрғанда жай айтыла салған сөз екен. Енді, міне бойында өз қаны, өз нәсілі соғып тұрған кішкентай ұл мен қызын қолына алса болғаны, тамыр-тамыры иіп, майдай еріп сала береді.

Қазір ат үстінде, әкесінің алдында отырған Назарбек әрнені бір айтып, топ адамды күлдіріп келеді. Баланын тілін қызықтап, әртүрлі сұрақ қойып, сөйлетіп келе жатқан Жауғаштың зәңгісі Тыныбай болатын.

- Назарбек, осы сен кімнің баласысың?
- Демежан үкірдайдың баласымын.
- Кімнен тудың?
- Бибі апамнан тудым...
- Е, жөн-жөн... Айтпақшы, Ырысқан деген тағы біреу бар ғой. Ол сенің кімің болады?
- Ол менің тәтем емес пе. Назымның шешесі...
- Бибі апам жақсы ма, әлде Ырысқан тәтең жақсы ма?
- Бибі апам жақсы. Құрт-май, қант-кәмпиттің бәрі Бибі апамның қолында.

Ат үстіндегілер қыран-топан күлісіп жатыр. Әсіресе Тыныбай зор даусымен маңайды басына көтеріп:

- Әй, мынаның іші қу екен. Майлы-жайлы кісіні бұл да біледі. Шешесінің басынан құс ұшырмай келе жатқанын көрдің бе?! — деп ат байлайтын кермеге жақындағанша рахаттана күліп келді.

Үй сыртында ер-әйелі аралас көп адам бұларды сырттай тамашалап тұрған-ды. Бұл кезде жасы отыз бестерге келіп, нұрлана толықсыған кербез Бибі күйеуінің атын өзі ұстап, әкесінің алдындағы Назарбекті түсіріп алды.

– Иә, ат-көлік аман, есен-сау жеттіңіздер ме? Кешіктіңіздер ғой... Бәрінен бұрын «көкем Қашан келеді?» деп, мына балаң-ақ мазамды алып бітті, — деді ол үй ішінің сағынышын аз сөзбен сездіріп.

Бәрі аттан түсіп, үйге қарай беттегенде, топ адамның ішінен жарқ етіп, екі жасар Назымды көтерген Ырысқан сұлу да көрініс берді. Түр-әлпеті шешесінен айнымайтын ақ үрпек, кішкентай қыз екі қолын жайып жіберіп, сонадайдан талпынып келеді. Демежан әлі сүт иісі арылмаған сәбиді қолына алып, құшырлана иіскеді... Қазақтың еркегі жұрт көзінше әйелін құшақтап, өліп-өшіп жатпайды ғой. Бірақ баласын құшақтап, еміреніп бетінен сүюі — оның шешесіне деген сағынышын да білдіріп жатады. Соны Ырысқан да жақсы сезіп, бір аналық мақтанышпен масайрай күліп тұр. Жасы жиырма бестен жаңа асқан, қылықты жас келіншек осы тұрған болмысымен-ақ: «мен туралы ойламай көр, сағынбай көр!» дейтіндей.

Демежан алыс жолдан келгенде, қашанда Бибі отырған Үлкен шаңыраққа түсетін-ді. Сол әдетімен серіктерін бастап, ортадағы еңселі ақ үйге қарай бұрылды. Көрші-Қолаң, Қоңсылары мол, мыңғырып жатқан бұл ауыл Әлдеқашан «Үкірдай ауылы» атанып, Керімбайдың басқа балаларынан бөлек қонатын болған. Үйге кіріп жайғасқан соң, Демежан маңайдағы өзге ауылдардың амандығын, Қара шаңырақтағы Ажар анасының күй-жайын сұрастырды. Оған көп атынан жауап беріп, есе сөйлеп отырған — осы ауылдың ендігі Үлкені Майлық ағасы.

– Бәрі де өзің көргендей аман-есен. Осы жақында ғана өзімізге қарасты ауылдарды тағы бір рет сүзіп шықтым. Жұрт көлігін қамдап, арқан-жібін есіп, жайлауға көшуге дайын отыр. Жайбасарлау үйлердің жындарын қағып, ширатып кеттім, — деді ол шоқша сақалын саумалай түсіп.

Майлық — Керімбайдың туған інісі, Демежанға бір жағы әке іспетті. Ауылдың бүкіл мал-жанына, көші-қон, шаруашылығына, көбінше осы кісі бас-көз болып жүреді. Бұрын ол Керімбайдың тұсында әлі бөлінбеген мол дәулеттің бас иесі саналушы еді. Кейін Керімбай өлген соң, аға балаларымен сыйыспай, Демежанның, қарауына көшіп алған. Мінезі әпенді шалыс, өте бір қызық адам. Ептеген еспе, мақтаншақтығы тағы бар. Майлықтың: «Түгел Төртуыл Керімбайға бағынса, Керімбай маған бағынады. Сонда бұл елдің шын үкірдайы кім?» деген сөзі кезінде дүйім елге жайылып кеткен... Қазір де Демежанды арқаланып, ауыл-аймақты шашау шығармай уысында ұстайды. Әр ауылға осындай бір айғайшы, бақырауық байбай шал керек қой деп, Демежан да бұл атасын көп тежемей еркіне қоя берген. Айыбында, ептеген күйгелек

боқтампаздығы болмаса, ар жағында зілі жоқ, көптің бір қормал қарты еді.

Көңіліне келген сөзді кімге де болса ірікпей айтып салатындықтан, бала-шаға, келін-кепшік, малшы-қосшы Майлықтан сырттай ығып жүреді. Ерте тұрып түндік аша қоймаған, малды уағында саумаған келіндер қатал қайнағадан сөз естіп, жаза тартып қалатыны бар. Қырсық шал көңіліне жақпаса Бибі мен Ырысқанды да аямайды... Ана жылы осы Ырысқанның тұңғыш баласына екі қабат болып, ел-жұрт бетіне қарап, алақанға салып отырған кезі ғой. Бір күні сол Ырысқан ерте тұрып түндік ашпай, күн көтерілгенше отауда ұйықтап жата берсе керек. Соны бие бау жақта жүріп байқап қалған Майлық ауылға атпен шауып келіпті де:

— Шырағым келінжан-ау! Түске дейін түндік ашпай шалжиып жатып алған бұл не сұмдық?! Осы жұртқа жай бала емес, тіпті Мәді³¹ тауып берсең де, төсектен тұратын кезің болды емес пе? — деп үй сыртынан айғай салыпты.

Қорыққанынан орнынан атып тұрған Ырысқан әлгі сөзді көңіліне ауыр алып, біразға дейін жылап-сықтап, қатты бүлінген-ді. Тек ауыл-аймақ жабылып жүріп, бақырауық атасының бұдан да өткен сорақы қылықтарын айтып, қожанасыр мінезін түсіндірген соң ғана өкпесі тарап, сабасына түскен...

Сол Майлық ағасы қазір де аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермей, есіп сөйлеп отыр. Бірақ, обалы нешік, бұл өңірде төрт түлік малдың, көші-қон, өріс-қоныстың жағдайын дәл Майлықтай білетін адам жоқ. Дүниеде малдан өзге тіршілік, кәсіп бар, қызық бар деп ойламайтын кісі. Мыңғырған көп малды жаз жайлауға көшіріп, қыста Барлыққа отарлатып, тышқақ лақ шығын бермей бағып қайту да — осы Майлық ағасының мойнында. Енді, міне, ел жайлауға шығарда жабағы жүнді қырыққызып, тай-құнанды таңбалатып, көш көлігіне дейін әзірлетіп қойыпты. Малсақ ағасы осының бәрін тәптіштеп айта келіп:

— Айтпақшы, мына жабағы жүн дегенің тау-тау боп үйіліп қалды ғой. Оны не істеуші едің? Қыстағы соғымның терілері мен көп-көп елтірі де қаттаулы күйінде жатыр, — деді ол сауда-саттық жағына шорқақтығын сездіріп.

— Ол жағын уайымдамаңыз, Мәке. Ертеңдер осында Бабалықтың арбалары келеді. Қолдағы жүн-терінің бәрін соған артып жіберіңдер, — деді Демежан.

— Ендеше, осындағы бойдақ мал мен жылқыны, кейбір қой отарларын ертеңнен бастап жайлауға қарай беттете беремін. Енді мұнда ыстыққа қақталып отырудың түк орны жоқ, — деп Қашанда шаруабасты боп жүретін Майлық жұртпен бірге екі-үш кесе қымыз ішті де, асығыс шығып кетті.

Кешікпей Демежанның қаладан келгенін естіп, маңайдағы әр ауылдың үлкендері, ағайын-туыс жинала бастаған. Келгендер қала жаңалығын, Ши-амбы тойының қалай өткенін білгісі келіп, тұстұстан сұрақ жаудырып жатыр. Әңгімені қыздырып отырғандар — осы төңіректегі қалың Байғара-Жауғаштың ірі байлары, Демежанның аталас ағайындары. Соңғы жылдары бұл адамдарда басқа руларды бойларына теңгермейтін үр-кеппе мақтаншақтық, кеуделеріне нан піскен астамшылық байқалатын-ды. Өз бастарына билік қонбаса да, соның шоғына жылынып, буына пісіп жүргендер... Керімбай мен Демежан дәурен сүрген соңғы он бес-жиырма жылда үкірдайлық мансаптың Жауғаш ортасынан кетпеуі бұл рудың талай атқамінер, пысығын қатты тасытып, желіктіріп жіберген. Тіпті кейбіреулері іштерінен: «осы біз, шынында да, жұрттан ерек, айрықша асып туған ел болармыз. Төртуылдың сүт бетінде қаймағы, үкілеген тайлағы біз шығармыз» дегенді кәдімгідей ойлай бастаған.

«Бір кісі таққа мінсе, жүз туысы атқа мінеді» деген рас екен. Демежан өз ағайындарының қолына әдейілеп құрық бермесе де, осылар шетке шықса болды, мұның атын сатып, ұпайларын түгендеп жүреді. Кейінгі кезде бұл елдің кейбір жуандары басқа руларды опоңай ығыстырып, мол сулы, кең өрісті жайлаулар мен шұрайлы жайлы қыстауларды өздіктерінен иемденіп алатынды шығарған. Осыдан кейін өзге рулар Жауғашқа жауықпай, өшікпей қайтушы еді. Мұндайда таяқтың бір ұшы Демежанға да тиіп жатады. Төртуылдың өзге бұтағынан шыққан көп бақталас атқамінерді бұған қарсы қойып, қырбай ететін де — осындай ел арасын ушықтыратын пәле басы, ақкөз ағайындар. Демежан бұл жайды берітінге дейін ескермей келіпті. Алдымен өз маңайындағы телі мен тентекті, зорлықшы, жуан жұдырықты тізгіндеп, тыйып ұстамайынша, бұл елде береке-бірлік болмайтынына көзі енді жетіп жүр.

«Ши-амбының тойын Демежан өз қолымен өткеріпті. Қазақ-қалмақ, сарт-ноғай, сібе-солаң бас қосқанда, таңдау соған түсіпті» деген алыпқашты хабар ел ішіне дүпілдеп бұрын жеткен көрінеді. Қазір қалың Байғара-Жауғаш сол тойдың аруағын асыра, көпірте сөз қылып жүр екен. Ши-амбы бейне бұлардың сарсүйек құдасы, не нағашысы секілді, үлкен ұлықты бел көріп, өзімсіне, дабырайта ауызға алысады. Керімбай аулына аталас, туыс боп келетін Қоқыш

деген көке мылжың жамағайын болушы еді. Қазір ешбір жөнге келмейтін, оспадар, сорақы әңгіменің бір алуанын сол көйітіп отыр.

— Садағаң кетейін, Ши-амбы біздің Жау-атаңа мейірімі түсіп, оң көзімен жақсы-ақ қарап тұр ғой. Құдай сол ұлықтардың жанына жамандық бермесін! — деп салды бір сөздің кезегінде.

Оны төр алдында тізелес отырған Жауғаштың тағы бір үлкені Тезекбай іліп әкетті.

— Ши-амбының өзі — Еженханның туған бөлесі көрінеді ғой. Оны мұнда жарым патша қылып, қолына шексіз билік беріп қойғаны сол екен... Несін айтасың, Құдай-тағала төрт құбыласын сай етіп-ақ жаратқан жан ғой.

Демежан осы тұста шыдай алмай, мырс етіп күліп жіберді.

— Сол Ши-амбы біздің Жауғаштың бірдеңесі емес пе екен? Ол жағын білген жоқсыздар ма? — деген ағайындарын ажуалай күліп.

Бірақ, оны сезетін Тезекбай мен Қоқыш па. Сөз астарын түсінбей шын дәмеленіп қалды. Қоқыш:

— Сол ұлықтың өзі тым қазағуар дейді. Әй, соның бізге бір шатасы бар, — десе, Тезекбай оны қостап:

— Иә, бұл айтқаның қисынға келеді. Ертеде шабынды жылдары ішкеріден келген ғаскерлер біздің елден қыз олжалап әкетіпті десіп жүретін... Не деп болады? Ши-амбы сол қыздардың бірінен туып қалды ма?! — деп тіпті төндіріп келеді.

Жұрт кеу-кеулеп, қысыр әңгімені қыздыра бастағандай еді, Демежан суық қабақ танытып, туыстарын тыйып тастады.

— Жә, жетер!.. Осындай бос сөздің керегі не? Қасындағы қандас бауырыңды жарылқап тастағандай, айдаладағы мәнжу ұлығының тілеуін тілеп, өзіңе үш қайнатса сорпасы қосылмайтын Ши-амбының құлағын шулатқандарың не, түге?! — деген зілді қабақпен зеки тіл қатып. — Сендерге шын олжа, табыс керек болса, мен осы жолы Қараүңгір мен Абдыра өзендерінен бұрып алатын екі тоған суға қағаз жасатып әкелдім. Әне, соны қуаныш етіңдер! Келер жылдан бастап осындағы қалың, қазақ ел қатарлы егін салып, жаңа бір белге шығайын деп тұр.

Отырғандар бұл жаңалықтың тереңіне бойламаса да, бірден елең етіп, дуылдасып қалды. Енді Демежанның, ығына жығылып, қошемет-қолпаш сөздер айта бастаған.

- Иә, мынауың бір үлкен абырой болған екен!
- Ата ұлына келген бұл да бір мол сыбаға десейші...
- Талауға түспей тұрғанда жер шұрайын, су тұнығын алдымен ойып біз алуымыз керек қой.
- Е, қазір Жау-атаңмен таласатын кім бар дейсің?
- Төстегі Бұқа әулеті Сымайыл зәңгінің арқасында ақ нанға ауыздары бұрын тиіп, танауларын көтере беруші еді. Олардың әуселесін енді көреміз, — десіп бірі атып, бірі қағады.

Бұлардың қуанышы да өзгешерек. Байғара мен Жауғаш бұл екі тоған суды Сүйіндік ортасына келген төтенше сый-сыбаға деп қабылдап отыр. Басқаларды ішке кіргізбей, мол жер-суды өздері ғана үлеске салып, бауырларына басып қалмақ. Соны сезген Демежан осы бастан мәселенің басын ашып алғанды жөн көрді.

– Әрине, алдағы жер-су бөлісінен осы отырған сіздерге де сыбағалы үлес тиеді. Бірақ, естерінде болсын, бұл тек Сүйіндік баласы: Байғара мен Жауғашқа ғана тиетін енші екен деп ойлап қалмаңыздар, — деді рулас ағайындарына жағалай көз жіберіп. — Егістік жер мен су ешкімнің руына, ата тегіне қарамай, кім ерінбей еңбек етсе, соған беріледі. Оның ішінде көшке ілесе алмай жатақта қалып жүрген жарлы-жақыбай, кедей-кембағал бірінші кезекте үлес алады. Осыны жақсы ұғынып алыңдар.

Жұрт бұл сөзді естуін естісе де, манағыдай емес, қоңырайысып, үндемей қалды. Демежанның соңғы сөзін ұнатпай, іштерінен қыжыртып отырғандары белгілі. Қоқыш, Елеусіз, Тезекбай сияқты жуандар жасы үлкендігін пайдаланып, шын наразы екендіктерін жасырмай, айтып та қалды.

– Е, тәйір-ай, елге келген енші ме десем, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кететін берекесіз бірдеңе десейші.

– Ағайын келесінен аттап, тал түсте талапайға түскен дүниеде не қасиет болушы еді?

– Келімсек, кірме, есіктегі құл-құтанның сыбағасы болды ғой... Солардың арасына кіріп, егін егіп, етек жаппай-ақ қойдым, — десіп, біреулері теріс айналып, енді біреулері қамшысын сүйретіп үйден шығып кетті.

Демежан бұл кеткендердің ешқайсысын тоқтатқан жоқ. «Ойбай, әке, жер ал, егін сал» деп ешқайсысына жалынғысы да келмеді.

Аталас атайын деп, сүйеніш, ес көріп, бауырға тартсаң, Қашанда істейтіндері осы. Жуандық көрсетеді. «Ит ұяласынан қорықпайды» деп, бұған туыстығын, Жауғаштығын, Байғаралығын бұлдайды. Солар болмаса мына дүние Қараң қалатын секілді. Олардың ойынша, Төртуылдың үкірдайы Жауғаштан сайланған екен, демек, ол ең алдымен осы рудың сойылын соғуы керек. Жіліктің майлы басы тек осылардың алдында жатсын. Сонда ғана сені өз қаным, азаматым деп танымақ. Әйтпесе, бұлт беріп теріс айналады, көпке дейін, қырына алып жүреді.

Өректіген асқақ көңілі су сепкендей басылып қалған Демежан, ақшыл өңі сұрлана түсіп, іштен тына күрсінді. Бір сәт өзіне жаны ашып кетіп еді. Шетке шықса, бетіне жан келтірмес ұлықты аузына қаратып, төрт үкірдай елді өзіне табындырып, бел алып қайтатын Демежан, Төртуылдың өз ішіне келсе болғаны, осылайша алтын басы кішірейіп, көп Жауғаштың біріне айналып кетеді...

Қазақтың осы бір алтыбақан, ала ауыздығын қалай жоюға болар екен? Осы қалпында ру-руға бөлініп, тарыдай шашылып, басы бірікпей өтер ме екен дүниеден? Әттең, мұның қолында құдыретті күш, шексіз билік жоқ қой. Әйтпесе, осында жүрген небір теріс азу тентекті, қыңыр мен қисықты тезге салып, жіптіктей етіп шығарар еді. Өсекшіл, жікшіл содыр-сойқанның жонынан таспа тіліп, тілін кесер еді. Сонда ырыққа көнбей құрық әкетіп жүрген талай тоңмойын томырықтар иі қанған қайыстай есіліп шығар еді-ау! Бірақ ондай құдірет жоқ қой мұның қолында. Ру тартысына тыйым салып, халықты береке-бірлікке шақыратын өкіметтің сиқы мынау. Қайта әрекенің отына май құйып, жікшілдікті қоздыра түсіп, ортасынан пайда тапқысы келеді... Әйтсе де, Демежан өзге дүниені өзгерте алмағанымен, ақ көз ағайынның шылауына ілесіп, жетегінде кете алмас. Билігі, мүмкіндігі жеткен жерге дейін өзі тандап түскен әділет жолында қалар. Басқаға күші жетпесе де, егістік жер мен су мұның еркінде ғой. Сол үшін өкіметке жаманатты, халдайларға қас болып жүріп, екі тоған суға қағаз алған өзі. Ендеше ол жерді қалай бөліп, кімдерге берем десе де, ықтияры өзінде емес пе?

Бір мезетте басын көтеріп қараса, басқалардың бәрі тарап, үй ішінде Бибі екеуі ғана қалған екен. Әйелінің қабағында әлдебір кірбең бары байқалады. Әрдайым арайланып шалынатын сұлу, нұрлы жүзі солғын тартып, ұялы, нәркес көздеріне мұң көлеңкесі түсіп тұр. Демежан оған еңсеріле бұрылып, үрке қарап қалып еді.

— Бибі, сен ауру-сырқаудан амансың ба? Шырайын бір түрді пәс қой... Әлде біреу ренжітті ме? Жөніңді айтшы, — деген әлденеден секем алғандай.

Бибі бірден жауап қата қойған жоқ. Биыл жайлауға көшкенде Назарбекті ашамайға мінгізбек болып, соған тепкішек тігіп отырған. Сонысын қолынан тастамаған күйі, қалтырай күрсінді де:

— Ауруы несі?.. Шүкір, ондайдан аманбыз, — деді күйеуінің жүйрік көңіліне разы болғандай, жадырай жалт етіп, — саған солай көрінген шығар.

— Бүкпелеме... Мен жоқта бір сұрқылтай болған ғой. Өзін жасырғанмен, көзің айтып тұр.

— Соны сұрамашы, жаным. Қатын сорлының көзінен жас, көңілінен мұң кетуші ме еді. Сол көп гөй-гөйдің бірі де — сыр беріп қалған...

— Сол күндестік пе баяғы? Сұғын қадап, сұмдығын таяп, отбасына ол да жеткен екен ғой... Айт көне, не жетпей барады екеуіне? — деген қатты ызамен түйіліп отырып.

Бибінің көзінен боталап шыққан екі моншақ жас ақша жүзінен жарыса сырғанап келді де, қолындағы кестелі тепкішекке тамды.

— Күйінбеші, сабыр етші, жаным! Осы бір іштегі шер-шеменді саған сездірмейін деп, тісімді-тісіме қойып, шыдап-ақ келіп ем. Сенің жаныңа да жара салдым-ау ақыры... Арадағы қызыл тіл адам пендесін айнытпай, аздырмай қоя ма?! Ырысқанды күндестіктің дертіне шалдықтырмаспын деуші едім. Ол қолымнан келмеді. Сақтай алмадым... Семіздікті қой ғана көтереді. Әзәзілдің тіліне еріп, бұзылды ғой байғұс бала, — дей келіп, Бибі бұл жоқта екі әйелдің арасында болған бір ұнамсыз жайды айтып берді.

Соңғы жылдары, әсіресе балалы болғаннан бері, Ырысқан мінезіне бір асқақтық, менмендік ене бастаған. Көп жағдайда Бибіні елең қылмай, өз бетінше әрекет етуге бейім тұрушы еді. Жас келіншекті азғырып, күндестік отына май құйып жүрген абысын-ажын да аз емес-ті. Солар: «Ұлды қатын — бұлды. Осы үйдің отбасын

балаға толтырып, шырағын жандырып отырған сенсің. Ендеше, байдың да, байлықтың да билігі сенде болуы керек. Күндесінді басыңа шығармай, осы бастан қысып ұста. Ол қатын өз жөнін біліп, сенің отыңмен кіріп, күліңмен шығатын болсын» десіп, Ырысқанды үнемі Бибіге қарсы айдап салатын-ды... Тамшылаған су тасты теседі. Адамның тіліне аспандағы бұлт айналады. Әлгіндей уәсуәлі, азғырынды сөз қайталана берген соң, Ырысқан да тілге еріп, әртүрлі жат мінездер көрсете бастаған.

Бибі осының бәріне көніп, көпке дейін сыр бермей, шыдап келгенді. Осыдан бірер жұма бұрынғы бір оқиға мұның да тілін шығарып, ақыры екі әйел ұрсып тынған көрінеді. Ұрыстың шығу себебі былай болыпты. Қой қырқымы жүріп жатқан кезде, Бибі киіз үйлері тозыңқырап кеткен осындағы кейбір көршілерге: «осыдан киіз басып, үйлеріңді бүтіндеп алыңдар» деп, өз қолымен біраз жүн таратыпты. Малшы-қосшының шал-кемпір, қатын-қалашы Бибінің бұл қайырымдылығына қатты разы болысып, шын алғыс, рақметтерін жаудырады.

— Жаның жамандық көрмесін. Қосағыңмен қоса ағар, айналайын келінжан!

— Бала-шағаңның игілігін көр!

— Сенің осы пейіліңе берген ғой — осынау құт-береке, мол дәулетті, — деген сөздер жыртық қос, шоқпыт үйлер маңында көп айтылып жатады.

Осы сөздерді естіп қалуы мұң екен, Ырысқан талағы тарс айрылып, аяқастынан бүлініпті. Жұрттың бар алғыс, ақбаталарын Бибіге арнағанына шыдай алмай кетсе керек, сол арада білегін сыбанып, бүйірін таянып қотанның ортасына шығады да, жаңағы көршілердің көтеріп бара жатқан жүндерін түгел тартып алады. Бұрын үлгіріп, үйлеріне кіріп кеткендерге де қызметші, малай жігіттерді жұмсап, апарғандарын қайта алғызады. Көршілерге ұрсып жерлегенімен қоймай, ара түскен Бибіге де тілі тиіп, ащы, ауыр сөздер айтып тастайды.

— Судың да сұрауы бар. Тал түсте қолдағы байлықты көрінгенге тарата алмаймын. Талатпаймын. Дүние саған керек болмаса, маған керек, менің балаларыма керек... Сенің нең кетіп барады, жұртқа жақсы аттанып, бата алып, байға жақсаң болғаны. Осы сенің батамен көгергенің белгілі еді ғой... Бүгін несіне жәркелеңдеп, жарамсақтана қалдың? — деп жер-жебіріне жетеді.

Ақыры Бибі «пәледен машайық қашыпты» деп, үйге кіріп кетіпті де, үндемей құтылыпты. Бұрын ондайын кім көрген, Ырысқан қатты долыланып ұрысқан кезде саз беттеніп, көгеріп кетеді екен. Ауыл адамдары бір ауыз сөз айта алмай, үйді-үйлерінде бұғып, бүрісіп қалыпты...

Бибі осының бәрін көзінің жасын төге отырып, аз сөзбен баяндап келді де:

— Міне, сен жоқта, құдай қара бастырып, екі қатын ел алдында осындай абыройсыздыққа тап болдық. Қайтейін, бұл менің саған айтатын сөзім бе еді. Сенің бір басынды қорғай алмай, сергелдеңге салғанша, өлгенім артық еді ғой... Не кінәм бар еді? Сол Ырысқанды бойжеткен қызымдай, туған сіңлімдей әлпештеп күткеннен басқа жаза басқан жерім бар ма? Тек, осы қылығымызды құдай күпірлікке жазып, түбі таудай бір пәлеге ұшыраймыз ба деп қорқам... Біздің қырсығымыз саған тимесе болғаны. Ендігі бар тілегім, зар тілегім осы ғана! — деп егіліп барып тоқтаған.

Демежан торыққандай болып, үнсіз мелшиіп отырып қалды. Дүниенің дау-шарынан, үскірік-ызғарынан қаға беріс, жалғыз ғана жылы ұясы бар еді. Сүйекті қапқан күздің суық, мазасыз желіндей салқын ызғар бұл оттың басын да шалған екен ғой. Мұнда да тыным-рахат таптырмағаны да. Қайда барып күн көреді?.. Ол Бибі сөзінің адалдығына еш күмән келтірген жоқ. Сорлы әйел шын сырын, зар иманын айтып отыр. Ырысқанда сондай бір қаттылық, дүниеге жақын тұратын іштарлық бары рас. Жүрегінде ешкімге алдырмайтын, түкпірге тыққан бір қатты беріш бар. Демежан сол үшін бар дәулетін, бар пейіл-ықыласын үйіп-төксе де, сылқым сұлу жібімеді ғой. Тас қиынына тығылған қырқар қызыл түлкідей алдырмаған, берілмеген күйі келе жатыр. Үйленгеннен кейінгі жар қызуы басылмаған алғашқы екі-үш жыл жылдам сырғып өте шықты да, оның орнын кілең бір арбаса аңдысқан, салқын тірлік басты. Бала тапқан әйелдің дүниенің кең-тарлығымен ісі болмай, балбырап бір иітін кезі болушы еді. Не үшін екен, Ырысқан олай болмады. Қайта ауыл-аймақ әлпештеп, алақанға салған сайын, суық тартып, қатая түскен.

Демежан бұл арада қос қатынға төрелік айтып, бірін ақтап, бірін кіналап жатқысы келмеді. Ұзын қара мұртының шалғысын қайыра тістелеп, үнсіз түйіліп отырды да, Бибіге көз тоқтата қарап:

— Мен не істейін? Қос қатын алам деп, қолқа салған мен бе едім? «Сұрап алған аурудың емі жоқ». Осы іске мені бастаған өзің едің ғой... Енді соның сазайын тартасың! — деп аз бөгелді де. — Байға, байлыққа кенде боп, ішер ас, киер киімге жарымай отырсаңдар, мен

өзімді кінәлы санар ем. Бар байлық қолында отырған байбалам бәйбіше мен тойып секірген тоқалға енді қандай ем істейін? Аз ауыл Төртуылдың басын қоса алмай жүргенде, маған ендігі қалғаны — екі қатынның арасына бітімге жүру еді?! — деп томырылған ашу үстінде теріс бұрылып, артындағы қос жастыққа жантая берген.

Бибі бұдан ары күйеуін мазалаған жоқ. Өз дерті өзінде, іштен тына күрсінді де, ақырын басып далаға шығып кетті. Осы сот үй сыртынан ат тұяғының дүбірі естіліп, біреулердің түсіп жатқаны байқалды. «Үкірдай үйде ме?» деген әлдебір дауыс та шығып еді. Кім де болса алыстан суыт жүріп келген кісілер. Көп ұзамай соза-соза сәлем берісіп, ішке жұпыны шекпен, жұлма тымақ киген бес-алты адам кірді. Топ бастап келе жатқан қапсағай, ірі денелі Бөкені үй иесі бірден танып, басын көтеріп алған. Қасындағылары — сол Бөкемен бірге тау бөктерінде егін салып, еңбекпен күн көріп жүрген әр рудың қолы қысқа, жұпыны-жуас адамдары.

Демежан осыдан бірер күн бұрын қалада сол жатақ ауылдың бір жігітіне жолығып, Бөкеге арнайы сәлем айтып, екі тоған суға қағаз алғаны туралы қуанышты хабар жолдаған-ды. Сол хабарды естісімен, үйлерінде шыдап отыра алмай, шапқылап жеткен беттері болса керек. Бұл күнде алпыстың жуан ішін аралап, сақал-шашы бурыл тарта бастаған Бөке төр алдына жайғасып, аман-саулық сұрасып болған соң, бірден шешіліп сөйлеп кетті.

— Қаладан қайтыпсың, Демежан шырағым. Және бұл жолы жай қайтпай, бас бәйгеңді алып, мол олжамен оралыпсың. Баяғыда бір кісіні жығып, басынан күш алып кететін бізді де бұл жұрт палуан атандырған. Ендігінің күрес тәсілі білекте емес, білімде қалды ғой. Сол жаңа заманның ұлығын ұйпап, халдайын қапы кетірген нағыз палуан, міне, өзіңсің. Әмісе осылай абыройың асып, мәртебең өсе берсін, асыл азаматым! — деп тілек-батадай бір оқшау сөз айтып еді.

Манадан бері өз ағайындарының керенау-керден мінезін көріп, оған үй-ішінің көңілсіз, күйкі тірлігі қабаттасып, іштей жабырқап, жасыңқырап отырған Демежан бірден серпіліп сала берді. Көңілін аспандатқан — қарапайым қара шаруа Бөкенің аузынан шыққан бір ауыз сөзі еді: «Міне, келді ғой — жер-судың нағыз иелері. Соған шын қуанып, қадірін біліп, өзі іздеп келіп тапты ғой» деп толғанды ішінен. Сол көтеріңкі көңілмен жадырай түсті де:

— Рақмет, Бөке аға. Көп жылдан бері сіздердің алдарыңызда ұятты болып жүр едім. Ақыры сол арманды еткен Абдыра мен Қараүңгірден екі тоған суға қағаз алып қайтқан жайым бар. Әзірше сендерге әкелген базарлық-сыйым да, қолдағы барым да осы! — деген-ді.

Бұл сөзге отырғандар тегіс мерейленіп, дуылдасып қалды. Бөкенің қасындағы Қараман, Күркебай, Есбол сияқты қартаң адамдар жамырай үн қатып:

– Шырағым-ау, біз үшін бұдан үлкен сый бола ма?!

– «Соқырдың тілегені — екі көзі» деп, сол суға қолымыз жетпей, бұл күнде бұлдырық болып отырған жоқпыз ба?!

– Осының бәрі бір сенің арқаң ғой, Демежан-ау! Сол жер мен суды арыстанның аузынан, түрікпеннің түбінен күшпен тартып алғаныңды көрмей-білмей отырмыз ба?! — десіп, шын ризашылық сөздерін айтып жатыр.

Серіктерінің дабыры басыла бергенде, олардың сөзін Бөке жалғастырып әкетті.

– Ана жылғы өзіңнің ақыл-кеңесіңмен тау бөктеріндегі бұлақ бастауды сағалап, жылға-жылғаға дән сеуіп, күн көріп отырған бір қауым ел бармыз ғой. Осы хабарды естігелі, сол қара шаруа халқын үлкен қуаныш үстінде. Бүгін барып көрсең, әр ауыл «ақсарбастарын» айтып сойып, кішігірім той жасап жатыр. Көп жырлап қайтейін, қазір еңбекші еліңнің тілеуі бір сенің үстінде, Демежан шырағым, — дей келіп, төстегі елдің кейінгі кездегі шаруа-күйін әңгімелеп кетті.

Осыдан бес-алты жыл бұрын, Демеганның қырманынан кеусен алып қайтқан соң-ақ, осы Бөке бастаған аз үйлі кедей ауыл Ашылының аңғарына қыстау салып, жаңа бір тірлік бастаған-ды. Дәл іргесінде арқырап атып жатқан Абдыра өзенінен халдайлар нәр татырмайтын болған соң, жылға-сайлардан ататын кішігірім бастау-бұлақтарға тоспа жасап, соның суымен шұқанақ шағын егіндерін суарып, күзде бала-шағаның ене көкірек несібесін жинап алатын. Көп кешікпей біреуден-біреу өнеге алып, тұрақты кәсіпке дең қоюшылар көбейе бастайды. Бұрын байлардың көшіне ілескеніне мәз болып, сіңірін босқа созып жүрген еті тірі талай кедейге ой түсіп, жер тырмалап, егін салуға кірісіп еді. Жалғыз Ашылы емес, енді іргелес жатқан Абдыра, Қызбейіті, Күжібай өңірінде де осындай егінші, жатақ ауылдар пайда бола бастаған. Қазір сол бөктердегі қаз-қатар қоныстанған жеті-сегіз ауылда диқаншылықтың дәмін татып, соқаның сабын ұстауға төселіп қалған жүзден аса түтін бар көрінеді. Енді солардың қолына құнарлы жер, нәрлі су тисе, кәдімгідей іргелі ел болып кететін түрі бар... Бөке осы жайларды байыппен баяндай келіп, Демежанға мол денесімен еңсеріле бұрылды да:

— Осының бәрі — өзіңнің ақыл-кеңесін, көрсеткен үлгі-өнеген ғой, Демежан шырағым. Қалың қазақ қауымына түбінде тұрақты кәсіп керек екенін сөзбен айтып та түсіндірдің, өзің бастап егін салып, іспен де дәлелдедің. Тақ бір көр кеуде, керең құлақ біреу болмаса, ұтатын уақыттары болды ғой. Енді, міне, қолымызды есеге жеткізіп, ортадан ойып жер-су әперіп отырсын. Будан артық не істейсің бұл етекбасты, шабан-шардақ жұртыңа?! Жасаған жақсылығын бізден қайтпаса құдайдан, келер нәсіл, ұрпақтан қайтар. «Ел бағына туған азаматым, асыл бегім, аман бол» дегеннен басқа не бар біздің қолымызда? — деп аз сөзбен ел алғысын жеткізді.

Демежан да қазір ақшыл, кесек жүзі нұрлана түсіп, қарт сөзіне мерейленіп отырған.

— Рақмет, барды айттың, Бөке. Байқап отырмын, еткен еңбек, төккен тер текке кетпеген екен, — деді толқи тіл қатып. — Бірақ бұл әлі қағаздағы дүние ғой. Енді соны тездетіп іске асыруымыз керек. Сіздерді шақырған себебім де сол еді.

— Не бұйырсаң, біз дайын.

— Тек жол бастап берші, арғы жағын өзімізге қоя бер, — десті отырғандар.

— Ендеше, сөз бұйдаға сала бермей, Абдырадан алынатын тоғанға жақын арада кірісіп кетейік. Осы жұмысқа дәл қазір қанша адам шығара аласыздар?

Бұл сұраққа Ақболаттан шыққан намысты, ер кедей Күркебай жауап берді.

— Осы жаңа ғана сай-сайда шашылып отырған жүз үйлі жатақ бармыз дедік қой. Солардың көбі-ақ балалы-шағалы, ер-азаматы сай адамдар. Тіпті шаңырақ басы бірден дегенде, жүз жігітті қолма-қол жинап беруге болады.

— Онда тіпті жақсы. Сіздерге үш күн нәубет беремін. Жігіттерің кетпен-күрегін, тесесі мен қайласын алып, сақадай сай тұрсын. Алдағы сәрсенбінің сәтіне Абдыра өзенінің аңғарынан табысайық.

Осы сөз байлау болды. Бөкелер осыдан кейін көп бөгелген жоқ, қымыз ішіп, қонақасыға сойылған малдың етінен ауыз тиді де, асығыс атқа қонды. Қуаныштары қойнына сыймай, бұл жаңалықты төстегі қалың елге тегіс жеткізбек болып, кешкі салқынмен жүріп кеткен.

Уәделі күн жеткенде, қасына бір топ адам ертіп, Демежан да ертелетіп атқа қонған. Бұлардың ішінде осы елдің зәңгілері Тыныбай мен Түсіптен басқа, егіншіліктің, тоған қазудың жайын білетін Диқанбай бастатқан өз аулының біраз жігіттері де бар. Ойдағы елдің жаппай жайлауға көшіп жатқан кезі еді. Бұл күндері бүкіл Сарыөлең, Көкжайдақ, Боздақ, Қырыққұдық, Өбісін өңірі түгел қозғалысқа келіпті. Қай жағыңа қарасаң да, тауға қарай бет алған үйір-үйір жылқы, қора-қора қой, баяу ырғалған түйелі көштер ұшырасады. Таңертеңгі ерте салқынмен атқа қонған салт аттылар сондай көштердің талайын басып озып, сәске түс шамасында Ашылыға жетті.

Демежандар келгенде, Абдыра өзенінің тау шатқалына таяу оң жақ қабағында жүз қаралы кісі шоғырланып күтіп тұр еді. Атқа мінгені, өгізге мінгескені, жаяуы бар, ала-шобыр қызық топ. Тақымдарына қысқан, иықтарына салып бос ұстаған кетпен-күректері күнге шағыла жарқ-жұрқ етіп, бұл өлкеде бұрын болмаған өзгеше көріністен дерек бергендей. Той-думанға, желік-тамашаға жиналған қызық құмар қыр қазағы емес, қалың қайрат танытып, іске жұмылған еңбек тобы. Бәрінің алдында, сол ұжымдасқан қауымның қолбасы сардарындай болып, биік қоңыр аттың үстінде Бөкенің өзі тұр.

Сөзі мен ісі бір жерден шыға бермейтін, етекбасты жұртының енжар мінезінен әбден запы болған Демежан, қашан тау бөктеріне жеткенше, көңілін жайлаған бір күдіктен арыла алмай келе жатқан. Кенет қарсы алдынан қауымдасқан елді, неге де болса дайын, тастүйін топты көргенде, арқасы кеңіп сала берді. Астындағы төртөбелді тайпалта жорғалатып, өз тобынан озыңқырап келді де, күтіп тұрған көпшілікке тақай бере:

— Уа, орта толсын, халайық. Іске сәт! — деді жарқын жүзбен саңқылдай үн қатып.

— Кемдігі өзіңмен толып, тақия төбе болсын, Демежан шырағым! Серкесіз судан өтпейтін қоралы қойдай ұйлығып тұрған халқың бар. Екі тізгін, бір шылбыр өз қолында. Бастай бер! — деді Бөке де күркіреген зор дауыспен.

— Онда не тұрыс бар? Тарт аттың басын — алынбас қамалдай боп келген Абдыраның суына!

Сол сөздің ауыздан шығуы мұң екен, топтанып тұрған қалың қара шаруа шуылдап, қостап кетті.

— Күткеніміз — өзің ғой.

– Баста!

– Ердік соңыңнан...

– Су алатын көмейді көзімізге бір көрсетші! — десіп, жақпар тасты жаңғырықтыра, ен даланы бастарына көтерді.

Бұл маңайдың жер жадысы Демежанға жақсы таныс болатын. Түбінде тоған алып, су шығарғандай күн туса, өзен аңғарының қай тұсы қолайлы болар екен деп, бұрын да бірнеше рет келіп қайтқаны бар-ды. Қасына Бөке, Тыныбай, Диқанбайды ертіп, топ алдына түсе берді.

Төменде, биік жарқабақ астында, тастан-тасқа соғылып, күркірей арындап, Абдыра өзені ағып жатыр. Қарсы бетте, арнаның шығыс қапталында, тал-теректері көгеріп, Бахалдай мен Дохалдайдың зәйімкелері көрінеді. Олардың ендеп кеткен егіс алқабы, егінге су алатын тоғаны да сол қарсы жақта. Ал өзеннің батыс беті әлі игерілмеген тың дала, түгін тартсаң майы шығатын, қара топырақты, боз жусанды кең жазық болатын. Тау етегіне жақындаған сайын шалғын шөбі, қараған-тобылғысы молайып, жер құйқасы қалыңдай түседі. Жатақ ауылдар биыл көктемде осы бөктерге соқамен тырмалап, біраз егін салған екен. Қазір сол егіндері тақта бетін жасырып, қаулап өсіп қалыпты. Алынатын тоған алдымен осы егіндікті басып өтуге тиіс. Бірақ өзен аңғары тым терең, биік қабақтың астында жатыр. Тоған көмейін едәуір жоғарыдан алып, қабырғалатып әкелмесең, дәл тұспа-тұстан су шығара алмайсың. Сондықтан олар әлі де төрт-бес шақырым жоғары өрлеп, тау шатқалына ішкерілеп ене түсті.

Бұлардың ішінде егіншіліктен хабары мол, көзі қарақтысы Диқанбай еді. Сол өзен арнасын көзбен шолып, жіті қарап шықты да, қасындағы Демежан мен Бөкеге бұрылып:

– Әсілі, бас тоғанның көмейіне өзен ағысының тебіндеп келіп, жақсы серпінмен соққаны дұрыс болады. Сондықтан арнаның кең жайылмай, қысылып аққан және осы жағаға мол аунаған ұрымтал тұсын таңдап алайық, — деген ақыл айтты.

Басқалар да соның сөзін құп көріп, әлі де біраз өрлей түскен. Тіпті қарсы беттегі халдайлар тоғанының көмейінен де жарты шақырымдай өтіңкіреп барып бір-ақ тоқтады. Бұл өзен ағысының лықсып келіп, бергі жағаны жуып жатқан қысаң тұсы болатын. Әрине, жаңа тоған тау беткейін керлеп, кең жазыққа көтерілгенше, едәуір жер қазуды, көп еңбекті керек қылады. Бірақ, оның есесіне, су баратын егіс алқабы ұлғая түспек.

Осы араға келгенде бәрі аттан түсіп, жағалауға қарай бет алды. Жұрт көңілді. Жігіттер кетпен-күрегін оңтайлап, жұмысты бастап кетуге құлшынып дайын тур. Әр тұстан қысылмай шыққан емен-жарқын күлкі, әзіл-оспақ сүйінішті лебіздер естіледі.

– Көкте құдай, жерде халдай билеуші еді. Абдыраның мөлдір тұнығына біздің де қолымыз жетті-ау ақыры!

– Халдайлар арықтағы суынан ат суарсаң ашуланып, құты кеткендей болушы еді. Енді не істер екен?

– Өзгесін не қылайын, бір пұт бидайын бір қойға бұлданып әрең беруші еді-ау. Енді біздің де аузымыз ақ нанға тиетін шығар, — дескен уытты сөздер ұшқын атады.

– Ал, бастаймыз ба? — деді Бөке әлі де өз көзіне өзі сенбегендей, Демежанға қарап.

– Бастайық! — деді Демежан. Сонан соң көпшілікке бұрылды да: — Ал, халайық, біз бүгін ата-бабамыз істеп көрмеген жаңа бір тірлікке кіріскелі тұрмыз. Осы тоғанды бітірсек, асау өзен Абдыраны ауыздықтап, алты құлақ су аламыз. Ол су Ашылы мен Нұраның кең алқабын қалай көгертем десең де жетеді. Қалай ойлайсыңдар, осыны орындау біздің қолымыздан келе ме, — деген дауыстай үн қатып.

Жиналғандар тағы да тау жаңғыртып, шуласып кетті.

– Келгенде қандай!

– Халдайлардың да аяғы аспаннан салбырап түспеген шығар. Олар да өзіміз сияқты пенде...

– Тек жер-судың қожасы демесең, белін ауыртып, бұта басын сындырған халдай бар ма? Соларға малайлыққа жалданып, бар шаруасын атқарып жүрген — тағы өзіміздің сорлы қазақ, — десіп шиыршық атқан намысты үндер естілді.

Демежан жұрттың гуілдеген дабыр-шуының басылуын күтіп аз кідірді де:

– Ендеше осы жұмыс аяқталғанша, сіздерге тоғанбасы — шаңия етіп, Бөке ағамызды тағайындаймын. Бұған не айтасыңдар? — деген. Көпшілік оны да қостап:

– Жөн-ақ!

– Бөке болсын.

– Бізге Бөкеден басқа шаңияның тіпті қажеті жоқ, — десіп жатты.

– Олай болса, бүгіннен бастап шаңия-мұраптарың — осы Бөке. Тоғанға адам шығару, кезегімен ауыстырып отыру осы кісінің қолында болады... Ал, кәне, іске кірісейік!

Бірнеше адам қанжығада байлаулы жүрген арқандарын шешіп әкеліп, болашақ тоғанның тас табанын белгілей бастады. Бұларда жер деңгейін өлшейтін арнаулы аспап жоқ, көз мөлшері ғана. Бірақ жер жадысын жақсы білетін Диқанбай, Бөке сияқты көкірегі даңғыл үлкендер мен сахарада мал көздеп, аң аулап өскен қырағы, мерген жігіттер мұлт кетер емес. Тоғанның бас көмейін су екпіндеп еркін соғатындай сәл еңістеу жерден алып, содан ары арқан керіп, әр жерге белгі соғып, қазық қағып бара жатыр.

– Ал қалғандарымыз қарап тұрмай, бастай бермейміз бе? — десті тықыршып тұрған жігіттер алақандарына түкіріп.

Бұл кезде Бөке қол астындағы адамдарды он-оннан топтап, әрқайсысына қазықтардың арасын бөліп беріп жатқан-ды. Жігіттердің күш-қайратына, құрал-сайманына қарай араластыра іріктеп жүр. Әлден уақытта Демежанның қасына келді де, таңдап алған жақсы күректің бірін қолына ұстатты.

– Ал, Демежан, халқыңның қамын ойлап, осы бір жаңа көшті бастап жүрген өзің едің ғой. Ырым болсын, алғашқы күректі сен салшы, өзің басташы, — деді шын ықылас білдіріп.

Демежан сөзге келген жоқ, үстіндегі шапанын шешіп лақтырып тастады да, іске кірісіп кетті.

– Ау, пірім, диқан бабаның аруағы, өзің қолдай гөр! — деп күректі табанымен басып, жерге ұңғысына дейін енгізді де, алғашқы топырақты атып жіберді.

Осыны күткендей, манадан бері қолдары қышып әрең тұрған жігіттер де қауырт жұмысқа араласып кетті. Қиыршық құмға, шағыл тасқа тиген сүйменнің, кетпен-күректің жүзі шақыр-шұқыр етіп, Абдыра аңғарын лезде еңбек дүбіріне толтырып жіберді. Жүз қаралы кісі кемінде жарты шақырымдай жерге шеп жайып, қолтығын жаза, құлаштай сермеп жатыр. Тоғанның көмейге жақын тіремесіне Бөке өзінің: Қадырбек, Садырбек, Жұмабек дейтін үш ұлын қатар салған екен. Әкесіне тартқан өңшең ірі денелі, атпал азаматтар қолы тиген жерін ойып түсіп еңсеріп барады.

Демежан сүймен ұстаған сол үш жігіттің қимылына біразға дейін қарап тұрды. Әсіресе Садырбек пен Жұмабек көйлектерін шешіп, белуарына дейін жалаңаштанып алған екен. Ауыр сүйменді көтере соққанда, саптыаяқтай қар еттері бұлт-бұлт ойнап, тиген жерін опырып, ойып жібереді. Жеке олар емес, жасөспірім баладан еңкейген кәріге дейін шама-шарқынша күш салып, қимылдап-ақ жатыр. Демежан бірнешеуімен тілдесіп те көрді. Осылардың көпшілігі бұрын байлардың есігінде, халдайлардың жалшылығында күн көріп, балашаға бағып жүрген жандар екен. Соңғы жылдар жатақ аулындағы жаңа кәсіпке ден қойып, әр жақтан бас құрай бастапты. Ата тегі, ру жөні де әртүрлі: Байғара-Жауғаш та, Қараменде мен Баймұрат та, Ақболат, Шөтік те араласып жүр. Тіпті бұл Төртуылға жатпайтын Қарақұрсақ, Мәмбет, Жұмық та, қиырдағы Тума-тоқпақ, Мұрын да ұшырасып қалады. Алайда ру сұрасып, салмақ салыстырып, жікке бөлініп жүрген ешкім жоқ. Бұларды біріктірген қандастық, руластық емес, ортақ тағдыры, күнкөріс кәсібі табыстырған, тұрмысы туыстырған жандар. Ру-ру боп жөңкіле көшіп жүрген былайғы көп қазақтан бөлініп қалған аралдай. Әр рудың арасынан сығылып шыққан нәр-сөліндей.

«Бытырап жүрген қазақтың басын қосатын — айдағанның алдында кететін өрістегі малы емес, осындай тілеуі бір тұрақты кәсіп қосатын екен-ау! — деп ойлады Демежан, иық сүйесе қатар қимылдаған көп қауымға қарап тұрып. — Әлде біздің халықтың ұйтқы-мәйегі осылардан басталар ма? Сірә, солай шығар... Мынау — бұрын байқалмаған жаңа нышан, өзгеше бірлік белгісі ғой».

Бөке мен Диқанбай екеуі жер қазып жатқан әр жігіттің қасына барып:

— Сызықтан ауытқымай тура қазыңыздар. Тоғанның ені екі кез. Биіктігі бір кезден артпасын. Топырағын алысқа шашпай, еңіс жағына қоянжондап үйіп қойындар! — деп қадағалап жүрген-ді.

Әлден уақытта Беке Демежанның жанына келіп, көк шөптің үстіне жамбастап отыра кетті. Шаршаған сияқты, мата белбеуінің бір ұшымен маңдайының терін сұртті.

— Осы қарқынмен тынбай қимылдаса, тоғанның қазылуы қаншаға созылуы мүмкін? — деді Демежан да оның қатарынан орын алып.

— Кім білсін, бұрын кім тоған қазып көріпті?—деп Бөке езу тартып күлді. — Бүгін алғашқы күн болған соң, жұрт дүрмекпен көп жиналды ғой. Үнемі бұлай бола берер деймісің. Дегенмен жұмыс басынан қырық-отыз адамды үзбейтін шығармыз.

– Иә, аяқ жағы қожырап, сиыр құймышақтанып кетіп жүрмесін. Жұрт шөпке, егін-тегінге араласып кетпей тұрғанда, бітіріп алғандарыңыз жөн ғой.

– Өзім де соған белді буып отырмын. Жан ұяда болса, жаз ортасына дейін бітіріп қалармыз. Тіпті осы тоғанды ертерек іске қосып, бөктердегі егінді бірер мәрте суарып қаламыз ба деген де ойымыз бар, — деді Бөке нық сеніммен. — Ал бұл елге егістік жерді қашан бөліп бересің?

– Ол жағына алаң болмай-ақ қойыңыз, — деді Демежан да Бөкенің көңілін орнықтыра сөйлеп. — Жер ең алдымен осы тоғанды қазуға қатысқан еңбекқор қалың бұқараға тиеді. Тоған қазылып бітсін. Амандық болса күзге таман осылай бас қосамыз да, жерді адам санына қарай арқандап бөліп аламыз.

– Иләйім, соған жеткізсін. Құдай бұйырса, келер жылғы егіске қапысыз дайындаламыз ғой. Соқа-сайманды, тұқымдық астықты да ерте қамдап, сақадай сай отырамыз.

Демежан тоған жүлгесін бойлай жер қазып жатқан жігіттерді көзбен шолып біраз отырды да:

– Онда мен қайтайын, Бөке ата. Ертең біздің ауылдар жайлауға көшуге тиіс еді. Мұндағы шаруа өзіңізге аманат, — деп етегін қатып түрегелді.

Тыныбай, Түсіптер бұрынырақ атқа қонып, үкірдайды күтіп тұрған. Демежан аттанар алдында, Әлдене есіне түскендей, Бөкеге қайта бұрылды:

– Сіздерде сойыс, сауын жағы қалай? Ауыр еңбек үстінде азық-түліктен қысылып қалмайсыңдар ма?—деді оның бетіне барлай қарап. Бөке күмілжіп қалды.

– Жұрттың ене көкірек айран-шалабы бар ғой. Бірдеме қып күн көрер...

Демежан оның сөзін аяқтатпады:

– Өзіне жаздай сауып ішуге екі құлынды бие, топ ортаңа сойысқа деп бір-екі ірі қара мен он шақты қой бөлемін. Жайлауға мал айдағанда, осы маңнан күтіп тұрып, жолдан алып қалыңдар.

– Апыр-ай, шырағым Демежан-ай, бізге осы істеген жақсылығың да аз емес. «Түйенің танығаны жапырақ» деп, бір сені қарақтай

бергеніміз қалай болар екен? — деп Бөке желкесін қасып, шын ұялып тұр.

— Ештеңе етпес. «Мың сіз-бізден бір шыж-мыж артық» деген бар ғой. Бұл менің тоғанға қосқан үлесім болсын, — деді Демежан атына мініп жатып.

Соны айтып, орнынан қозғала берген-ді. Кенет өзеннің арғы қабатынан бері құлдилап келе жатқан төрт-бес салт аттыға көзі түсті. Өңшең тоқжарау, семіз ат мінген, қара киімді, ыздиған біреулер. Оларды Бөке де байқап қалған екен.

— Үкірдай, сәл күте тұрасың ба, қайтесің. Мыналар тегін кісілер емес. Сырт пошымдарына қарағанда, осылар бізге әдейі келе жатқан сібелер болып жүрмесін, — деді арт жақтан қобалжи дауыстап.

— Иә, солай болды... Ана бір қара атқа мінген, дөңгелек қалпақты жуаны, дәуде болса, Дохалдай мен Бахалдайдың бірі. Осылар шұрқан шығармаса жарады, — деп Тыныбай да секем ала сөйлеп тұр.

Демежан үндеген жоқ. Түгі сыртына шығып, күреңітіп кетті де, қасындағы шағын топпен тоған қазып жатқандардан аулағырақ барып тұрды. Не де болса жұртты алаң етпей, оңашада күтіп алмақ.

Кешегі жаңбырдан кейін Абдыра өзенінің түсі бұзылып, тасыңқырап жатқан-ды. Әлгілер ат құйрығын бұратын мол судың жайылмалау тұсына аттарын қамшылап қойып-қойып кетті де, бергі жағаға кешіп өте шықты. Алдыңғы қара атқа мініп, қара қалпақ кигені — шынында да, Дохалдай екен. Әнеугүні Ши-амбының тойында Демежанмен шөлкем-шалыс кеп қалатын қиямпұрыс, тентек халдайдың өзі. Айдынын сыртына салып, астындағы қара аттың ақпа жорғасымен тебіндеп келді де, топ кісінің арасына сұғына кіріп тоқтады. Халдайлардың өздігінен ешкімге сәлем бермейтін әдеті. Демежан да үнсіз сазарып қалды.

— Үкірдай, бұл не қылған адамдар? Бұл жұрт мұнда не істеп жатыр? — деді Дохалдай аң-таң болған пішінде. Білмегенсіп, жорта сұрап тұрғаны белгілі.

— Көрмей тұрсың ба? Қазақтар өз егініне су апару үшін, тоған қазып жатыр.

— «Тоған қазғаны» қалай? Осы маңда қара-құра көбейгенге көшкен ел ме десек... Әй, мыналар, расында да, бірдеңені шұқылап қазып жатыр, — деді ол ат үстінен қопандай мойнын созып. — Сонда суды қайдан алмақсыңдар?

— Абдырадан! Жаңа ғана өзің кешіп өткен Абдырадан аламыз, — деді Демежан Қамшысымен Өзен жақты нұсқап.

— Ол судың иесі бар емес пе. Абдыра Өзені түгелімен халдайларға қарайтынын білмейтін бе едіңдер? — Дохалдайдың жүзінен кекесін күлкі жүгіріп өтті.

— Халдайлардың бір жақтан ағызып әкелген суы жоқ шығар. Абдыра Өзені жер жаралғалы осылай арқырап ағып жатқан жоқ па.

— Бірақ менің қолымда Еженханның өзі бекітіп берген таңбалы қағазы бар ғой. Сонда бұл Өзеннің қожасы кім екені ап-анық айтылған.

— Сен Еженханның ұлы болғанда, біз құлы ғой деп пе едің? Дүние қағазға қарап тұрса, ондай таңбалы құжат бізде де бар.

Дохалдай бұл жаңалықты әлі білмейтін болса керек. Езуі жайылып, мардамси күлді.

— Қағаз дейсің бе? Оны кім беріп жүр сендерге?

— Сенбей тұрсың ба? Мә, жақсылап көріп ал ендеше! — Демежан бешпетінің ішкі қалтасынан қызыл ала таңба басылған етектей бір парақ қағазды суырып алды да, халдайдың танауының алдына тосты. — Қалай, көзің енді жетті ме?

— Мүмкін емес, — деді Дохалдай өз көзіне өзі сенбегендей. — Қазаққа қор болған бұл қайдағы қағаз?

— Дұрыстап оқысайшы. Хат танитын шығарсың... Сонан соң астындағы таңбаға қара!

Тентек халдайдың тау құлатардай боп келген алғашқы арыны басылып қалды.

— Бұл заңды құжат емес. Алжыған Ши-амбының істеп жүргені ғой... Сендер мұны параға сатып алғансыңдар, — деді иегі дір-дір етіп.

Демежан қағазды бүктеп, қалтасына қайта салып қойды да, халдайды ашық ажуалап, қарқылдап күліп жіберді.

— Әй, сен өзің халдаймын, ақ сүйекпін деп шіренгенің болмаса, басында тауықтың миындай да ми жоқ екен ғой, — деді ат үстінде еңсесін көтере түсіп. — Біліп қой: халдайлардың баяғы заманы өткен. Қазақ кеше өзінің ата-қоныс жерін бір алса, бүгін ортадан

ойып суға ие болды. Қара халықтың осы жеңгені — жеңген. Ана тұрған жұрт енді саған есе береді деп тұрсың ба? — деп арт жағында тоған қазып жатқан қалың көпшілікті нұсқады.

Дохалдайдың қара қошқыл жүзі бір ағарып, бір сұрланды. Ызадан жарыла жаздап, бірақ дәл қазір көпке топырақ шаша алмасын сезіп, діңкесі құрып тұрғаны белгілі.

— Жарайды, тоғанды қаза беріңдер. Бірақ, қашан айттың деме, еңбектерін зая кетеді, — деді өзін зорға тежеп. — Мен өзім де осы бетке тоған шығарғалы жүр едім... Дайындап бергендерін қайта жақсы болды.

— Оны уағында көрерміз!

— Көрсек көрерміз!

— Бар. Сенгенің ұлық болса, арызыңды айта бер.

— Осы Абдырадан қазаққа бір тамшы су татырсам, халдай атым өшсін!

— Сенін атың өшер. Бірақ ана жүрген қалың ел осы бетінен қайтпас.

— Отпен ойнама, Демежан!.. Басын кетеді, — деп Дохалдай атының басын бұра берді.

— Қай қазақтың басы қанжығаңда жүр еді?! Өзін де айдарына сақ бол! — деп дауыстап қалды Демежан, сырт айнала берген Дохалдайдың жөн арқасында шұбатылып бара жатқан жуан өріміне көзі түсіп.

Халдайлар тобы жаңағы келген ізімен өзеннен өтіп, өздерінің зәйімкесіне қарай бет алды.

— Мына кәпірдің беті жаман ғой. Бұл ит енді маза берер деймісің, — деді Бөке шын қобалжыған түр байқатып. — Тоғанды қаздырмай, шырқымызды бұзып жүрмесе жарады.

Демежан да халдайлардың оңайшылықпен есе-теңдік бермесіне көзі жетіп, іштей қауіп ойлап қалып еді. Бірақ сырттай сыр бермеді.

— Бұлармен сөйлесетін де, алысатын да — мен ғой. Сендер жұмысты тоқтатпай жүргізе беріңдер, — деді Бөкеге қарап. — Бірақ тым бейқам да болмаңдар. Азаматтар ат-көлігін сайлап, сойыл-шоқпарын тақымында ұстайтын болсын.

– Бұлар бізге не істей қояр дейсің. Қайта, өзін сақ бол, Демежан шырағым. Жаңағылар әрқандай қастықтан тайынбайды. — деді Бөке.

Демежандар аз байыр қалып тұрды да, халдайлардың Қарасы батты-ау деген мезгілде, орындарынан қозғалып кетті. Алда қиян-кескі қиын тартыс күтіп тұрғаны белгілі еді. Демежанның басына айықпас дау ілінгені, жеме-жемге келгенде шын теперішті сол көретіні қазір кімге де болса анық болатын.

VI

Дохалдай өзі-өз болғалы, дәл бүгінгідей қорланып, намыстанбаған шығар. Тентек халдай қатты долырып, ашуланған кезде түгі сыртына шығып, қитар көзі шатынап, шабынған бурадай екі езуінен көбік ағып кететіні болушы еді. Бүгін де сондай күйге түсті.

Бұлай болар деп кім ойлаған?! Қанша елемейін десе де, жанағы Демежанның мұны ажуалап, асқақтай күлгені, соншалық бір тәкаппарлықпен таңбалы қағазды танауының алдына әкеліп тосқаны көз алдынан кетпей қойды. Мұның өзі адам ақылына сыймайтын заңсыз зорлық, сұмдық қиянаттай көрінген. Сенбейін десе, қазақтарға Абдыра мен Қараүңгір өзендерінен екі тоған су берілгені туралы өкімет бұйрығы маньчжур және қытай тілдерінде мөрдей бадырайып жазулы тұр. Аяқ жағына Іле жаңжұңының өзі қол қойып, таңба басқан... Бұл не? Өкімет осындағы халдайларға берген артықшылықтарын қайтып алғаны ма сонда? Жоқ, олай болуы мүмкін емес. Көктің ұлы Еженхан өз сертінен таймауға тиіс. Мұнда бір гәп бар. Түбі шикі, әйтеуір... Осының бәрі — бергі жақтағы Шиамбының істеп жүрген қитұрқысы. Ол қазақтардан көп пара алып, жаңағы екі өзенді біздің сыртымыздан сатып жіберуі де мүмкін ғой. Әй, солай шығар. Соңғы жылдары Демежанмен тым әмпей боп кетуі жаман еді... Жоқ, бұл қорлыққа өзге көнсе де, Дохалдай көне алмас. Сол үшін Іле жаңжұңына, тіпті сонау Бежіндегі императордың өз құзырына барса да, бұл мәселенің анық-танығына жетпей тынбас.

Бұрын осындағы халдайлар қазақ үкірдайы Демежанның Боздақта қора-жай салдырып, Қарасу бойларына егін еге бастағанын көргенде, «е, мейлі, бір адам не бүлдірер дейсің» деп бәлендей мән бере қоймаған-ды. Кейін өз үкірдайларына еліктеп, қазақ кедейлері тау бөктеріндегі Ашылы, Күжібай сияқты кішігірім өзен-бұлақтарды пайдаланып, жер тырмалап, егін сала бастағанда да, халдайлар айылын жиған жоқ. Әлгілердің таздың басындай ойдым-ойдым егінін көріп, сырттарынан сылтың қып, күліп жүретін... Ал саған күлкі керек болса! Енді, міне, «елемеген ауру жаман, ескермеген дау жаман»

деп Қазақтардың өздері айтқандай, бұратана жұртың бірте-бірте басқа шығып бара жатыр. Бүгін Абдыраға келіп ауыз салған көшпенділер ертең Қолындағы мал-мүлкіңді, Қатын-балаңды талап алудан тайына ма?!

Осы ойлар басына келгенде, Дохалдай жын буғандай одан арман құтырына түсті. Астындағы Қара жорғаны бауырлата тартып жіберіп, егін арасындағы суыртпақ жолмен зәйімкесіне Қарай ағыза жөнелген. Сол бетінде еш жерге тоқтамай, бау-бақшалы, салқын-саялы өз Қақпасына келіп, ат басын бір-ақ тіреді. Аттан Қарғып түсіп, шылбырын қасында сөлкектеп шауып жүрген малайына ұстата салды да, ауланың төріндегі имек шатырлы, кіре берісіне әртүрлі аң бейнелері салынған үйіне Қарай ұмтылды.

Дохалдайдың бұрынғы әйелі қайтыс болып, осы былтыр ғана Кехалдайдың жетіп отырған сұлу қызына үйленген-ді. Әлі төсек қызуы басылмаған сол жас иіс есіне түскенде, кейде уақсыз уақытта оқыранып, осылай асығыс үйге келетіні болушы еді. Ерке тоқал күйеуінің бұл Қарбалас жүрісін де сондай жақсылыққа жорыса керек, құлын мүшесі көзге ұрып тұратын қынама бел, тар көйлектің ұзын, жырық етегінен аппақ санын жарқылдатып, бұрала майысып, алдынан шыға берген... Бірақ Дохалдайдың дәл қазір оған Қарауға мұршасы жоқ еді. Бұраңдап жолын бөгеген жас тоқалдың жұмсақ жерінен қамшымен шып еткізіп бір тартты да, ләм-мим тіл қатпастан, төргі бөлмеге Қарай өте шықты. Алқынған күйі бұрыштағы үлкен Қара сандықтың қасына келген. Өз жанынан тастамайтын кілтімен дереу әлгі сандықты ашып, әртүрлі қорапқа салынған асыл тастар мен қаттаулы ақша бумаларының арасынан өзіне таныс таңбалы Қағазды алып шықты. Сол Қағазды көргенде ғана, атқақтап ойнақшыған жүрегі орнына түскендей болды.

Бұл — осыдан жүз жиырма жылдай бұрын, император Цяньлунның тұсында, мұның бесінші атасына берілген грамота еді. Міне, осында Абдыра мен Қараұңгірдің суы Дохалдай мен тағы басқа халдайлар Әулетіне баласының баласына дейін мұра боп қалатыны туралы тайға таңба басқандай жазулы тұр. Цяньлун — алпыс жыл бойы (1736— 1796) билік құрған, Цин династиясының төртінші императоры. Содан бері арада бес бірдей император ауысса да, бұл грамота күшін жойған жоқ. Дохалдай Әулеті осындағы жер-судың Қожасы атанып өркен жайып келеді... Тек баяғы алпысыншы жылдардағы Қазақ-дүнген көтерілісі кезінде, онда бұл он үш жасар бала еді Ғой, мұның марқұм әкесі Ресей жеріне бас сауғалап барып, Сарқантта бес-алты жыл тұрып қайтқаны болмаса, басқа уақытта осы өлкеден табан аударған емес. Ал арада сонша заман өткенде, неше

атаңнан бері бауырына басқан меншігіңе тал түсте біреулер келіп қол сұғып отырса, оған қалай төзуге болады?

Көрші бөлмеден жазықсыз жәбір көрген ерке тоқалдың қыңсылап жылағаны естілді. Күйеуінің келіп жұбатуын, аймалап бауырға басуын күтіп жатқаны түсінікті. Іші құрғыр қоңқылдап-ақ тұрса да, Дохалдай оған бұрыла алмады. Бүйірдегі шағын бөлмеде ғибадат құжырасы бар-тұғын. Мұнда ата-баба тізімі жазылған аруақтар тақтасы, будда мүсіні және әртүрлі аңдар кейпіндегі пірлер бейнесі тұрады. Ол құдайларға жағалай құлшылық етіп келді де, түлкі пірінің алдына жүгініп отыра кетті. Маньчжур, сібе салтында, Түлкі — жебеуші әулие, бақ-дәулет, лауазым пірі болып есептеледі. Сібелер түлкіні өлтірмейді. Тіпті түлкі қуып келе жатқан аңшыларға кезіксе, сол түлкінің неше есе құнын төлеп, аман алып қалатыны бар. Қазір Дохалдай сол түлкі пірінің алдында қаттаулы алақанын маңдайына тигізіп, сиына күбірлейді.

– Уа, тәңірім, өзін жар бола гөр! Аталарыма сыйлаған атақтан, бақ-дәулеттен мені де мақрұм қалдырма... Діні жат жабайылардың қаскөй пиғылынан өзің қорғап-қоршай жүр!

Ол мана ашу үстінде таңбалы қағазын алып, бірден Ши-амбыға тартып кетермін деп ойлаған. Қазір құлшылық кезінде көңіліне таупих кірді ме, онысы тым ұшқалақтық сияқты көрінді. Бұл тек Дохалдайға ғана келген зауал емес, бүкіл халдай атаулыға төнген қатер ғой. Сондықтан алдымен сол ағайындарымен ақылдасып, бір түйінге келіп алған соң, Ши-амбыға сонан кейін, халдайлар тізе қоса отырып, сес көрсеткен дұрыс болар... Осы байламға бекіген Дохалдай сыртқа шығып, шабарманын тауып алды да, тез тізгін ұшымен барып, Бахалдай мен Кехалдайды, Тохалдай мен Техалдайды, тағы басқа солардан тараған әулетті түгел шақырып келуге бұйырды. Ал бәрінің басшысы Шихалдай болса — Шәуешекте, үлкен ұлықтың қасында отыр. Оны қалаға барған соң да қосып алуға болады.

Басқа халдайлардың мекен-жайлары да бөлендей қашық емес-ті. Бәрі де осыдан жиырма-отыз шақырым төңіректегі Ашылы, Қарақабак, Абдыра өңіріне шоғырланған. Кешке қарай солардың әрқайсысы өрен-жаранымен өз алдына бір жуан топ болып, Дохалдайдың үйіне келіп түсіп жатты.

Жалпы бұл аймақтағы сібе-солаң жұрты сан жағынан онша көп болмайтын. Осындағы төрт-бес халдайдың төңірегіне топталған, ұзаса үш жүз түтін шамасында. Бірақ оның есесіне қолдарында мол байлық, шексіз билік бар. Маншың өкіметі тарапынан берілген көп артықшылық, жеңілдіктер бар. Сібе-солаң жұрты алым-салық төлемейді. Әйелі ұл тапса, он сегізге толғанша өкіметтен сауға алып

турады. Өздерінің шен-шекпені де көп. Екінің бірі халдай, шекара күзетуші хорылдайлар... Жер-су молшылығы солардың қолында. Әрине, сібе-солаң атаулы ол байлықтың игілігін бірдей көре бермейді. Олар да тапқа бөлініп, ірілері ұсақтарын жұтып, бай, кедей, орташаға жіктеле бастаған. Өз алдына дербес кәсіп істеуге шамалары келмей, алпауыт халдайларға жалданып жүргендері қаншама. Алайда, соған қарамастан, бұлардың бәрінің басын біріктіретін бір ортақ мүдде бар. Ол — өкімет берген артықшылықтарды сақтап қалу мүддесі. Өз ішінде қайшылықтары болғанымен, сыртқа келгенде сыр алдырмай, бөріше бірігіп кететіні де сондықтан. Өйткені халдайлардың қатардағы атарман-шабарманы, тіпті есіктегі малайының өзі басқа жұрттан әлдеқайда үстем екенін жақсы біледі.

Сонымен бірге баяғы атам заманында өз туған топырағынан қол үзіп, өмір бойы шекара күзетіп, шетте жүрген бұл қауымның өз салт-санасынан, тілінен, дінінен айрылып, бірте-бірте жай құранды тобырға айналып бара жатқаны да көзге ұрып тұрушы еді. Бұлардың қазіргі мекен-жайлары да — қалың қазақтың ортасындағы шағын арал іспетті. Сыртқы қысым күшейген сайын бұлар да өзінен-өзі тұйықталып, тар шеңберге сығыла түсетін. Басқа халықтармен қан араластыруға қатаң тыйым салғандықтан, алыс-жуық демей бірінің қызына бірі үйлене береді. Жас жігіттері жылына бір ай казармаға жиналып, оқ атып, қылыш шабуға жаттыққаны болмаса, одан өзге оқуы, хат-сауаты тым шамалы еді. Тіпті халдаймыз, ақсүйекпіз деп шіренетін алпауыт байларының өзі дүниеде болып жатқан өзгерістердің көбінен хабарсыз, меңіреу, топас жандар болатын. Тек өкімет берген шексіз хұқық-билік пен қолдарындағы қару-жарақ қана бұларды құрып кетуден сақтап келе жатқандай.

Ал топастық пен надандық ұя салған жерде құр кеуде мен қара күш қоса жүретін әдеті. Халдайлар сол күні Дохалдайдың үйінде отырып, ұзақ дуылдасты. Бәрі де Абдыра өзеніне қол сұққан қазақтардың бүгінгі әрекетін адам төзгісіз сұмдық ретінде қабылдаған. Бахалдай, Кехалдайлар тарапынан әртүрлі ұсыныстар айтылды. Кер ауыз Кехалдай ежелгі омыраумен күшке кетіп, тоған қазып жатқандарды бықпырт тигендей етіп, сойылдап қуып тастайық деп өзеуреді. Бірақ оған Бахалдай қосыла қоймады. Ол сан жағынан сібе-солаңды он есе орап кететін қазақты қара күшпен жеңу қиынға түсетінін айтып, өзінше сақтық жасаған. Ал бұл жолы өкімет қол ұшын береді, әскер шығарады деп сенім артуға тағы болмайды. Демежанның қолына таңбалы қағаз ұстатып, күшейтіп отырған аймақ әміршісінің өзі емес пе? Сонда Ши-амбының бұл қылығын қалай түсіну керек? Аймақ әміршісі параға сатылды дейін десе, қағазға қол қойып, таңба басқан Іле жаңжұңының өзі... Аймақ,

өлке әкімдері жең ұшынан жалғасып, ымыраласып кетті деуге ауыздары тағы бармайды.

Бәрі айналып келіп, қазақ үкірдайының қолындағы таңбалы қағазға тіреле берген. Соны қайтпек керек? Қолдарында өкімет қағазы тұрғанда, көшпенділердің күш бермейтіні белгілі. Бұған келгенде халдайлардың кейінгі жас мырзалары тіпті қызулық танытты.

— Егер бар мәселе Демежан үкірдайға тіреліп тұрса, отан жалғыз оқ жалынсын. Оны жайратуды мен-ақ мойныма алайын, — деді Дохалдайдың немере інісі Бужыңха.

Ол әншейінде ұрынарға қара таппай жүретін нағыз содырдың өзі болатын. Осы қазір бар десең тайынатын түрі жоқ. Оны мұндай қатерлі жолдан үлкендердің өзі зорға тоқтатты. Жиналғандар олай-бұлай ырғасып көріп, ақыры ертең қалаға жүретін боп келісті. Сол жерде Шихалдаймен ақылдасып, бәрі бірлікте Ши-амбыға кірмек. Алдымен аймақ әміршісінің аужайын түйіп, не істеу керектігін сонан кейін біржола шешпек болды.

Ертеңінде олар уәделі жерде бас қосып, шалқар түс шамасында Шәуешекке келген. Түстері суық, қабақтары қатулы. Сібелердің маньчжур-қытайдан бір ерекшелігі, шетінен шомбал, ірі келетін-ді. Бүгін бәрі де мереке күндеріндей астарына сәйгүлік аттарын мініп, үстеріне жібек шапан, төбесіне қауырсын қадаған, көк тысты, қара қалпақтарын киіп, жасанып шығыпты. Қазір кілең қара киінген, айдары тоқпақтай асау топ мына қалпында жемтікке үймелеген қалың қарақұс, күшігендерді еске салады.

Бұлар жаңа жамбылдың ішін қақ жарып өтіп, өздерінің атамандары Шихалдайдың қақпасына ат басын бір-ақ тіреді. Шихалдай үйінде, түскі тамағын ішіп отыр екен, жерлестерінің топтанған мына жүрісін көріп, таңырқап қалды.

— Иә, жол болсын. Сендерді қандай жел айдап келді? — деді ол халдайларға жағалай көз жіберіп. — Кәне, үйге кіріңдер.

Бірақ олар үйге кірмеді. Жүрістерінің асығыс екенін айтып, биік лапас астындағы көлеңкесіне саялады. Осылардың ішінде жасы да, жолы да үлкені Бахалдай болатын. Ол ашулы қабақпен түйіле отырып, соңғы күндері Абдыра аңғарында болып жатқан оқиғаны аз сөзбен баяндап келді де:

— Абдырадан тоған алуға қазақтардың қолы қалай жетті? Қазақ үкірдайы Демежанға таңбалы қағазды кім алып берді?

Танауымыздың астында істеліп жатқан астыртын әрекетті біздің білмеуіміз қалай? Сен болсаң ұлықтың оң тізесін басып, дәл қасында отырсың. Осының бәрін сезіп-біле жүріп, бізден жасырғаның қалай? Осы да адалдық па? — деп атаманның өзіне шүйлікті.

Шихалдай бұл істің басы-қасында өзінің болмағанын айтып, ант-су ішті. Аймақ әміршісі бұл жолы өз ойын қасында отырған бұған да сездірмей, бар шаруаны астыртын ұйымдастырған көрінеді. Қазаққа егістік жер-су беру туралы таңбалы қағаздың іледен бекітіліп келгенін бір-ақ біліпті. Ол осы жайларды айта келіп:

— Болар іс болды. Жоғарының бұйрығына бойсұнбасқа амалың қайсы? Дөйдалаға ағып жатқан Абдыраның мол суын аяйсың ба? Қазақтар да бір шетінен пайдалансын, — дегендей сыңай танытқан.

Бірақ өректіген ашулы топтың бұл мәмілеге тоқтайтын түрі жоқ. Дохалдай мен Бахалдай екеуі екі жақтан:

— Ендеше бізді Ши-амбының алдына бастап бар. Мұның қандай заңға сиятынын үлкен ұлықтың өзі түсіндірсін!

— Иә, ендігі әңгімені сол жақта жалғастырайық. Қазақтың қолына қағаз ұстатып, күш-күштеп айдап салып отырған сол Ши-амбының өзі екен ғой. Ендеше соның алдынан бір-ақ қайтайық, — деп өкірештеп болмады.

— Жарайды, келіп қалған екенсіңдер, барып көрейік, — деді Шихалдай онша құлшына қоймай. — Бірақ содан бірдеме шыға қояр ма екен? Мен де осы мәселе жайында әміршімен бір рет сөйлескенмін. Ұлықтың беталысы маған ұнамады...

Түстен кейін бәрі бас құрап, ұлықтың кеңсесіне келген. Әншейінде тау құлатардай болып жүретін халдайлар, бұл рет бастарына іс түсіп келгендікі ме, Ши-амбының қабылдау бөлмесіне жақындағанда екпіндері басылып, жуасып қалды. Қастарындағы сойыл соғар серіктерін Шихалдайдың бөлмесінде қалдырып, үлкен ұлыққа төрт халдайдың өздері ғана кірмек болды. Бірақ, қас қылғандай, Ши-амбы да бүгін бұларды бірден қабылдай қоймады. Осының алдында ішке орыс консулы Борнеман кіріп кеткен екен. Сол шыққанша сарылып ұзақ отырды.

Не заманда бұлардың да кезегі келді-ау ақыры. Бүгін Ши-амбының ажары келіспей, қабағы қатыңқырап отыр екен. Халдайларды сол түйілген қалпында, салқын қабылдады. Бұлар кең залдың орта тұсына келіп, екі қолдарын маңдайларына қойып, иіліп тәжім еткен

кезде де орнынан тұра қоймай, «отырыңдар» деген ишараны иегімен ғана нұсқады.

– Иә, төртеулерін қаздай тізіліп не қып жүрсіңдер? — деген бұлар бүйірдегі орындықтарға жайғасып болған мезетте.

Ыңыранған, сызды дауысынан онша хош ала қоймағаны білініп тұр. Бірақ «шешінген судан тайынбас» дегендей, халдайлар да енді шегінбеске бел байлаған. Бұл жолы да Бахалдай алға түсіп, маньчжур, қытай тілдерін араластыра, бөгелмей сөйлеп кетті. Халдайлар әулетінің Цин империясына сіңірген еңбегін, оларға берілген хұқық-праволарды, өкіметпен арадағы келісім-шарттарды таратып айтып келді де:

– Соңғы кезде дүниеде не болып жатқанын біз түсінуден қалдық, ұлы мәртебелім. Империяның сүйікті сарбаздары халдай қайсы, осындағы мал бағып жүрген қаймана қазақ қайсы, ара-жігі жойылып барады. Абдыра мен Қараұңгір — қос озен осы отырған халдайлар мен жалпы сібе-солаң жұртының меншігі екенін өзіңіз жақсы білесіз. Енді, міне, сол өзендерге қазақтар да жарналас болып, жармасып жатқан көрінеді. Рас-өтірігін кім білсін, Төртуылдың үкірдайы Демежанның қолында екі тоған судың рұқсат қағазы бар дегенді айтады... Мұны қалай түсінеміз, ұлы мәртебелім? Күні кешеге дейін кірме саналып келген бұратана жұрт халдайлармен терезе теңестіріп, тал түсте төбемізге ойнап, тонауға кіріссе, сонан кейінгі тіршілікте не қызық қалды? Мұны заманның азғаны, заңның тозғаны дейміз бе? Осы сұмдықты көзіміз көрсе де, көңіліміз сенбей, соны өз аузыңыздан ұғынайық деп келдік, — деген-ді.

Оны Дохалдай да іле қостап, көмейіндегі ашулы сөзін ірікпей айтып қалды.

– Иә, соны түсіндіріңізші, ұлы мәртебелім. Қазақтар Абдырадан тоған алмақ болып, кешеден бері қорыс-қопасын шығарып қопарып жатыр. Өздерін қызыл ала қан қылып, айдап тастайық деп бір оқталдық та, алдымен сіздің алдыңыздан өтейік деп келдік.

Ши-амбы ұрты салбырап, май басқан бітік көзін ашып-жұмып, енжар тыңдап отырған-ды. Дохалдай сөзінің тұсында баланың сөзін қызықтағандай, танауының астынан мырс етіп күлді.

– «Бұратана, кірме жұрт» деп отырғандарың кім сендердің? — деді Бахалдайға қарап. — Көктің ұлы Еженханның құзырында бұратана жұрт деген болмайды... Ол — жер жүзіндегі барша халықтардың қамқор әкесі.

Бұл — көпке белгілі, Конфуций іліміндегі императорға берілген анықтама болатын. Бірақ қазір Ши-амбының қолдануында әдейі мазақ үшін айтылған кекесін сияқты болып естілді. Бахалдай қипақтап:

— Ол жағы солай ғой... Дегенмен асыл текті мәнжу ұлтымен салыстырғанда, қазақты енді кім деп айтуға болады? — деп әлдебір қисын айтып келе жатыр еді, Ши-амбы оның сөзін бөліп жіберді.

— Салыстырып көр!.. Тарбағатайда сібе-солаң жұртынан қанша адам бар?

— Үш жүз түтіннің шамасында...

— «Үш жүз түтін...» Ал бұл аймақтағы қазақтардың саны қазір он бес мың түтіннен асып кетті. Ендеше аймақтың негізгі халқы қазақтар деп білуіміз керек... Байқайсыңдар ма, кімнің кірме, кімнің байырғы жұрт екенін әлі анықтауға тура келеді.

Мына сөзді естігенде долы Дохалдай жынданып кете жаздады. Безгегі ұстағандай қалш-қалш етіп, аузынан көбігі бұрқырап, орнынан атып тұрды.

— Түсінбедім, ұлы мәртебелім! Онда аймақ әміршісі амбаньды да қазақтан қоятын шығармыз?! — дегенде екі көзі жасқа толып кетті. Енді аз болса еңкілдеп жылап жіберуге шақ тұр.

— Иә, күндердің күнінде солай болуы да ғажап емес, — деді Ши-амбы ештеңе болмағандай халдайдың кескініне сүле-сала көз жіберіп. — Дүниеде бір орында тұратын ештеңе жоқ, бәрі өзгереді... Бұдан былай қазақтар мал өсіріп қана қоймай, егін салып, мемлекетке астық өндіруі керек.

Халдайлар: «мына ұлықты бірдеңе шалып кеткен шығар» дегендей, бірінің бетіне бірі үрейлене көз салып өтті. Дохалдай енді шыдай алмай, ең соңғы дәлелге жүгініп, қалтасынан баяғы атасына берілген көлдей қызыл ала қағазды суырып алды.

— Ал, мынаған не айтасыз, ұлы мәртебелім? Осында Абдыра мен Қараұңгір өзендерінің кімге қарайтыны ап-анық жазылған ғой, — деп орнынан тұрып барып, таңбалы құжатты Ши-амбының алдына тастады.

Қалған халдайлар да соның ісін қайталап, қалталарынан дәл сондай қағаз шығарып, ұлықтың алдына жайды. Ши-амбы асыққан жоқ. Алтын жиекті көзілдірігін баппен киіп, әлгі қағаздарды бірінен соң бірін бажайлап қарап шықты да, былайырақ алып қойды.

— Мұнда тұрған не қайшылық бар? Бұл құжаттарда Абдыра мен Қараүнгір өзендері халдайларға біржола, басы бүтін берілсін деген сөз жоқ қой. «Осы өзендерден пайдалануға ерікті» делінген... Мархамат, сол суларды бұрыңғыдай қажетке жаратып, егін салуларына кім қарсы болып отыр? — деді екі алақанын бірдей жайып. — Естеріңде болсын, бір кезде сендерге мол жер-су сыйлаған империя қажет кезінде оны қайтарып алып, бөліске салуға да ерікті.

Бұл мәселеде, әйтеуір, бұлар түсінбейтін бірдеңе бар, не халдайлар әбден жабайыланып, түк сезбейтін көр соқырға айналған да, не болмаса біреулер мына отырған ұлықтың басын айналдырып, дуалап кеткен.

— Түкті түсінсем бұйырмасын. Апыр-ау, бұл дүние не боп барады, ұлы мәртебелім? — деп Бахалдай торығып отырып қалды.

— Дұрыс айтасың. Сендер дүниені түсінуден қалғансыңдар, — деді Ши-амбы жаңағы таңбалы қағаздардың бірін қолына қайта алып. — Мінеки, бұл құжатты сендердің бабаларыңа табыс еткеннен бері арада бір ғасырдан астам уақыт өтіпті. Осы ұзақ мерзім ішінде ештеңе өзгермеді деп ойлайсыңдар ма? Ол кезде қасиетті Цин империясы оң қолын Тынық мұхитқа, сол қолын шығыс Түркістанға артып, дәуірлеп тұрған шағы болатын... Ал империяның қазіргі жағдайы қалай? Осы туралы бас қатырып, ойланған біреу бар ма сендердің араларыңда? Әй, білмеймін, ондай ешкімді көре алмадым-ау! Бәрін де баяғы аталарыңның еңбегін сатып, өмір бойы жатып ішкілерің келеді. Қалталарыңды қалыңдатып, баюдан басқа бір түйір ой жоқ бастарыңда. Сендердің ұлы империяға сүйеніш-тірек болып, адал қызмет еткендерің осы ма?

Халдайлардың аптығы басылып, жым-жырт отырып қалған. Ешқайсысы бір ауыз уәж айтуға батылы бармай, не де болса ұлық сөзінің ақырын күтті.

— Ал сендер — халдайсыңдар ғой. Бар құдырет қолдарыңда тұр екен. Барлық ескі тәртіпті қаз қалпында сақтағыларың келеді екен... Мықты болсаңдар, империяның бұрынғы иеліктерін өзіне қайтарып беріңдерші! — деді Ши-амбы отырғандарға жағалай көз салып. — Осыдан он бес жыл бұрын француздар тартып алған Үндіқытайды, небәрі бес-алты-ақ жыл бұрын Жапонияның қарауына өтіп кеткен Кореяны қайтарып алыңдар. Өткен жылғы ихэтуан көтерілісі кезінде шет елдіктермен қақтығысып қалғанымыз үшін төрт жүз елу миллион лян айып төлегелі отырмыз. Оны да болдыртпай тастаңдар... Шет мемлекеттер бүкіл сыртқы сауданы, маңызды теңіз порттарын өз шеңгеліне алудың сыртында, Германия Циндау қаласын, Англия Гуаңжоуды (Гонконгті) тоқсан тоғыз жылға арендаға алып отыр. Оны

азырқансаң, жаңа осында орыс консулы Борнеман келіп айтып кетті. — Ши-амбы кекете езу тартты. — Соның айтуынша, Қиыр шығыстағы Люйшань (Порт-Артур) мен Далянь порттары да ұзақ мерзімге Россия қарауына беріліпті. Соңғы бітімде орыс саудасынан алынатын кеден салығы екі есе азайтылыпты... Біз өз елімізде телеграф болмағандықтан, орталықтан келетін осындай хабарларды орыс елшілігі арқылы еститін болғанбыз. Оны білуші ме едіңдер?.. Ал бар құдырет сендердің қолдарында тұрса, осы өзгерістердің бәрін болдырмай, баяғы заманды қайтадан орната қойыңдаршы!

Халдайларда үн жоқ. Мойындарынан су кеткендей бастары салбырап, мелшиіп отырып қалды. Тек осы тұста Дохалдай ғана басын көтеруге жарап:

— Ал біздің өкімет қайда? Әскеріміз қайда? Ұлы император осының бәріне жол беріп қойып, қалай шыдап отыр? — деді даусы жер астынан шыққандай қарлығып.

Ши-амбы бұл кезде аз бөгеліс жасап, алдындағы имек трубкасына темекі толтырып жатқан-ды. Күлгені, әлде күйінгені белгісіз, еріндері салбырап, бет-пішіні қисайып кетті.

— А-а, сендер императорға сеніп отыр екенсіңдер ғой? Император Гуансюйдің қолынан билік кеткелі қашан. Ол қазір Наньхай көлінің ортасындағы шағын аралда жартылай тұтқында отыр. Батыр көрінесіңдер ғой, барып босатып алыңдар! — деді трубкасын қомағайлана сорып. — Қазір бар билік жесір патшайым Цысидың қолында. Императорға бүйрегі бұрған, реформашылар мен ихэтуаншыларды жақтаған өкімдердің көбі жазаға тартылып жатыр. Император әулеті, ұлы князь Дуань Шығыс Түркістанға жер аударылып, қазір Құлжада отыр... Сендер осыны білесіңдер ме? Білмейсіңдер. Ештеңені сезбей-білмей жүресіңдер де, біз халдаймыз деп шіренесіңдер. Императордың оң қолы князь Дуаньның қасында кімсіңдер сендер?.. Шама-шарыққа да қарау керек қой. Қазір Шығыс Түркістандағы жергілікті халықтармен санаспаса болмайды. Қолымызға ұстап қалған ендігі өрісіміз — Шыңжаң өлкесі мен Моңғолия ғана. Егер осындай аумалы-төкпелі, аласапыран заманда Шығыс Түркістанның жергілікті жұрты бас көтерсе, дәл қазір ол бүлікті кім баса алар еді? Сендер ме?.. Солай, құрметті халдайлар. Абдыраның суына таласамыз деп жүріп, бұл күндеріңе зар боп қалып жүрмеңдер.

Бұл айтылғандардың көбін халдайлар бірінші рет естіп отыр еді. Ел ахуалын ұғынған сайын, өздерін әлдебір үрей билеп, сүрепеттері ұшып кетті. Әншейінде жалы доғадай болып, айдарынан жел есіп тұратын алкеуде алпауыттардың қыры сынып, лезде жуасып қалған.

Осылардың бәрін қоздырып, бастап келген доңайбатты Дохалдайдың да бұрынғы арыны жоқ еді... Ал манадан бері Әңгімеге араласпай, бой бағып қалған Әккі Шихалдайға осы кезде ғана тіл бітіп, «мен бұлардың ішінде жоқпын» дегенді сездіре, Ши-амбыға бұрылды да:

— Осы жайды сіздің алдыңызда мен де ескертіп едім. Бірақ бұлар мені тыңдағысы келмеді, — деді шын қиналған түр байқатып. — Сонда бұл кісілерге не бұйырасыз, ұлы мәртебелім? Бұлар енді Абдырадан тоған алып жатқан Қазақтарға таршылық жасамауы керек қой?

— Әлбәтте. Қазақтың қолына рұқсат қағазы сол үшін беріліп отырған жоқ па? — деді Ши-амбы. — Демежан үкірдаймен ойнамаңдар: ол осы отырған қай-қайсыларыңнан әлдеқайда сауатты. Заманның ағымын да, заңды да жақсы біледі. Демежан мұндай жеңіске менің арқамда жетті деп ойласаңдар, қателесесіңдер. Ол ұзақ жыл күресіп жүріп, жер-суға деген правоны өз күшімен жеңіп алды, — деп аз бөгелді. — Қазақтардың отырықшылыққа айналып, егін салуына қазір мемлекет те мүдделі болып отыр. Әйтеуір, кімнің қолымен болса да осы өлкеде мол астық өндірілуі керек! Түсінікті ме?

Сөз осымен аяқталып, халдайлар қош айтысып, шығып бара жатты. Ұлықтың сөзіне амалсыз мойындап, сырттай көнген рай танытқанымен, іштей көп нәрсеге келіспей, көңілдеріне қыжыл жинап кеткені белгілі. Анық ұғынған бір жайлары: империяның басынан бақ тайып, күш-қуатынан айрыла бастаған екен. Демек халдайлардың да қолынан билік кетіп, заманы тарыла түседі деген соз. Өздері оңаша шығып ақыл қосқанда, осыны ашық мойындады. Ендеше жағдайға қарай бейімделіп, ендігі күрес тәсілін де өзгертуге тура келеді.

Соңғы бір байламды Шихалдай айтып еді. Бұл аймақта Қазақтың көп екені рас. Бірақ басы бірікпейтін берекесіздігі тағы бар. Ендігі жерде халдайлар ұстанатын бір амал — Қазақ руларын іштей іріту, атқа мінер ел жуандарының арасына от жағып, бір-біріне айдап салу. Сонан соң, реті келсе, пәле басы боп жүрген ең қауіпті жау — Демеганның көзін құрту керек. Оны да ашық істемей, өз ағайындарының қолымен от көсеуді ойластырған жөн. Бәрі бір ауыздан осы бәтуаға тоқтады....

Осыдан бір апта өткенде, Абдыра аңғарын қабақтап, ұбап-шұбаған бір түйдек көш кетіп бара жатты. Бұл — Шағыждағы қонысынан кешеулей қозғалып, жайлауға қарай бет алған Ысқақтың көші еді. Олар жылдағы әдеті бойынша таудың тірмесінде

көліктерінің белін суытып, итарқа-жаппаларын тігіп, бірер күн еру болды.

Дәл осы маңайда қалың жатақ ауылдары жабылып тоған қазып жатқан-ды. Күтпеген көріністен Ысқақтың көзі алақандай болып, жүрегі тоқтап қала жаздаған. Бұрын иен жататын бөктердегі шұрайлы алқапты онан-мұнан құралған белгісіз бір адамдар иемденіп алыпты. Бір өңкей қолдарына сойыл-шоқпар ұстаған сойдауылдай жігіттер көшкен елдің жолынан егіндерін қорып, маңайына барған малды жолатпай қуып тастайтын болыпты. Ысқаққа да солай істеді. Мұның ендеп жайылған көп жылқысы көк егіннің шетін басып кеткен екен, үш жігіт қорасына тырқырата қуып келіп, ауыр-ауыр сөздер айтып тастады. Екі сөздерінің бірі — Демежан. Мұндағы қалың жатақ соны қатты бу көріп, арқа тұтатын көрінеді. Аузындағы ұраны, сиынатын құраны — сол Демежанның ұлықтан әперген таңбалы қағазы.

Ысқақтың өзегіне өрт кетіп, ызадан жарыла жаздап отырғанда, тағы бір пәлеге ұшырады. Осында келе салысымен қалай тез тіл табыса қойғанын кім білсін, мұның малын бағып, отын жағып жүрген кедей-кепшік жалшыларының бірнешеуі сол күні кешке таман қара қостарын жығып, жатақ ауылға көшіп кетті. «Қыршаңқы мен жауыр қасынысып табысады» деген осы екен. Ысқақ өмірінде мұндай қорланып, аяқасты болмаған шығар. Ақыры осынау пәлелі жерге жақын келіп қонғанына өкіне бастаған. Бұл дүние не боп барады, япыр-ау?! Аттап басса алдынан Демежан шығады. Ел де соныкі, жер де соныкі, су да соныкі. Елге шашқан үлгі-өнеге, атақ-абырой да соныкі... Сонда Ысқақ қайда барып күн көреді? Осы бір індеттен құтылатын күн бар ма, жоқ па?!

Осылайша, өз сақалын өзі жұлып, жалшы-қосшыларын сабап, олардан қалған өшін екі қатынынан алып, күйіп-пысып отырған күннің ертеңінде мұның ауылына Дохалдай келе қалды. Жай келмеген. Іргесіне келіп қонған Ысқақты үй ішімен ерулікке шақыра келіпті.

Бұл мүлде күтпеген жағдай еді. Әншейінде бүйтіп қонаққа шақырмақ түгіл, берген сәлемінді дұрыстап алмайтын Дохалдайдың өзі құрмет көрсете келгенде, Ысқақ кешеден бергі барлық ашу-ызасын ұмытып, төбесі көкке екі-ақ елі жетпей қалды. Түс мезгілінде қасына әйелдерін, ерен-жаранын ертіп, қозы көш жерде көрініп тұрған халдайдың зәйімкесіне қарай беталды.

Дохалдай бақшасының ішіне арнайы үй тіктіріп қойған екен. Бұларды аса сыйлы қонақ ретінде әспеттеп, хан көтере қарсы алды. Қой сойылып жатыр, қымыз құйылып жатыр. Жасынан қала

жағалаған Ысқақтың арақ-шараппен де, апиын мен де әуестігі бар болатын. Осы жолы Дохалдай екеуі оңаша үйде кәйіп боп отырып, талай-талай әңгімеге барысты.

Ысқақ та іш пікірін жасырған жоқ, Дохалдай досына ішегінің қырындысына дейін ақтарып салды. Көбінше, Демежаннан көрген қорлық-зорлығын айтқан. Өзінің мұсылманша хат сауаты бар, қытайша да тәп-тәуір тіл біледі. Бірақ, соған қарамастан, жолы болмай, тым құрыса әлі күнге дейін зәңгілікке қолы жетпей жүр... Оның ұлық алдында бет-бедел алуына мүмкіндік бермей, жүрер жолына шөккен нардай болып көлденең жатып алған — Демежан екен. Ысқақтан мансапты да, абырой-атақты да қызғанатын көрінеді. Төртуыл ішінде үкірдайлыққа жармасатын бірден-бір бақталасым осы деп қорқады. Ал Ысқақтың ұлыққа, халдайларға деген ықылас-құрметі ерекше. Демежан мұны сол халдайларға жақындығы үшін ұнатпайды, ел ішінде сүтке тиген күшіктей етіп, үнемі шетке қағып жүреді.

Үй иесінің де күткені осы болатын. Екеуі бірінің қышыған жерін бірі қасып, тез тіл табысып кетті. Дохалдай да ештеңесін жасырмай, өзінше ағыл-тегіл «сыр» ақтарды. Өзі қазақты керемет жақсы көреді екен. Оның ішінде бала жастан бірге өскен Төртуыл кісілеріне деген сый-құрметі тіпті басқаша. Осы күнге дейін ешқайсысымен ішәй десіп, тілге келген жері жоқ. Тек сондай тамаша жұртты, өздерінен бір ұл тумағандай, Демежан сияқты қаны бөтен, қайдағы бір кірменің билеп отырғанына бұл да қатты қорланатын көрінеді. Халдайлар үшін қазақты кім билесе де бәрібір ғой. Бұл тек Төртуыл жігіттерін аяғандықтан, жаны ашығандықтан айтып отыр... Рас, Демежанды аймақтың әміршісі Ши-амбы сүйейді. Әрқандай ұлықтың жергілікті жұрттан шыққан сондай бір адамға сүйенетін әдеті ғой. Бірақ олар да қанша тұрар дейсің. Ши-амбы қазір ауру, төрінен көрі жуық десе де болады... Демек үкірдайлық мансап Төртуылдың өз азаматтарына тиетін кезі де алыс емес. Сонда болашақ үкірдай кім болмақ? Бұл туралы халдайлар өзара ақылдасып, осы Ысқақ мырзаға тоқтапты. Бұдан басқа лайық кім бар, шынында? Тыныбай болса — жалтақ, Көксеген болса — бір беткей, нойыс... Сонда үкірдайлыққа Ысқақтан артық адамды қайдан іздеп таппақсың?!

Демек, қазақтың игі жақсыларының да, халдайлардың да ортақ жауы — Демежан. Содан неғұрлым тезірек құтылса, небір талапты азаматқа жол ашылмақ. Демежанның ойлап жүргені — бұл елдің қамы емес, өз мүддесі. Өзі кірме болған соң, Төртуыл үшін бас қатырып қайтеді?.. Әне, маңайына кілең өзі сияқты жоқ-жітік, кірмені жинап алып, Абдырадан тоған қаздырып жатыр. Ондағы ойы — кедей-кепшіктің қарнын тойдырып, қолтықтарына дым бүркіп,

осы елдің ер-азаматына, ру басыларына қарсы айдап салмақ. Төртуылды көпе-көрінеу ыдыратып, қайдағы бір көлденең көк аттыларға жем етпек... Демежанның көрі Ши-амбыны жай алдап жүргені болмаса, Маншың өкіметіне деген адалдығы да тым күмәнды. Оған дәлел — ішкеріден жер ауып келген сенімсіз қытайлармен әмпей көрінеді. Қаладағы Ли-шансың деген саяси қылмыскермен көп жылдан бері үйірлігі бар. Оны азырқансаң, осында айдауда жүрген екі қытайды өз зәйімкесінде жасырын ұстап отыр. Бұл жайды жоғарғы ұлықтар білмейді ғой. Білсе, Демежанның маңдайынан сипамайды.

Осы сөздердің бәрі де Ысқақтың құлағына майдай жағып еді. Апиынға елтіген екі дос қайта-қайта төс түйістіріп, бұдан кейін мәңгі ажырамасқа серт байласты. Қонақтар қайтарда үй иелері Ысқақтың бала-шағасына бір-бір киімдік жібек үлестіріп, мол сыйсыяпат көрсетті. Тарту-таралғының ең үлкені аттанар кезде мәлім болды. Дохалдай осы елге аты шыққан, үстінен су төгілмейтін, әйгілі қара жорғаны жетектеп әкеліп, көлденең тартқанда, Ысқақтың мүлде есі ауып қала жаздады.

— Дохалдай досым-ау! Мынауың тіпті бұл өлкеде жоқ сый болды-ау... Мұның қолқасын қалай қайырам? — деген қуанғанынан жылап жібере жаздап.

— Екеуіміз төс қағысқан дос-тамыр болдық қой. Жақын достар арасында нелер ауыспайды дейсің. Ер мойнында қыл арқан шірімес. Тірі жүрсең бір қайтарарсың, — деді Дохалдай да қатты толқыған адамның кейпіне түсіп.

Бірақ халдайдың қолқасы көп күттіретін, тым алыстағы нәрсе емес екен. Басқалар атқа мініп жатқанда, екеуі қара жорғаның «құйрығын майлау» үшін ішке қайта кірген. Бұлар төргі үйде бір-бір тостаған қытай шарабын тартып жіберген соң, Дохалдай бұрыштағы темір сандықтан су жаңа алтыатар наған алып, Ысқақтың қолына ұстатты.

— Бұл заманда қарусыз жүруге болмайды. Дос бар, дұшпан бар... Осы қарумен досыңды қорғап, жауыңды жайрататын бол!.. Ата білмесең иенге барып, аң атып жаттығарсың, — деп нағанға қоса бір қорап оқ ұсынды.

Ысқақ нағанды алды да, шапанының ішкі қалтасына сүңгітіп жіберді. Көп сөз айтып шашылған жоқ:

— Түсіндім, тамыр... Ар жағын өзіме қоя бер! — деді бар болғаны.

Дүниеде жақсылық атаулы асыл тас сияқты сирек ұшырасқанмен, жамандықтың қашанда үйірімен жүретін әдеті ғой. Олар бірін-бірі иісінен сезіп, күншілік жерден іздеп келіп табысады. Қара ниетті халдай мен ындыны жаман Ысқақ та бір-бірімен бейуақта осылай табысып еді.

VII

Жылдағы дағдысы бойынша жайлауға қарай үдере көшкен ел өздерінің байырғы мекен-қоныстарына келіп орныққанына да бірнеше күндер болған. Бетегелі беттер мен қау боп өскен қалың қияқтың, бүргенді, тоғайлы сай-саланың сонысы әлі басыла қойған жоқ. Өзен бойларындағы кейбір шүйгін қоныстарда барақы, биік қаудың арасынан құлын мен торпақтың жоны зорға қылтылдаса, жүгіріп өткен иттің, қозы-лақтың қылпы көрінбей, сусылдаған сыбысы ғана білінеді. Ойдың қара отынан жеріп, балбыраған балаусаны аңсап келген көп жылқы қалың уқорғасынды ашырқана асап, ауыздарынан ақ көбік аққанша мелдектеп бір тоятын шақ. Ал уқорғасынға жайылған жылқының уыз қымызын ішіп көрсең ғой! Жұпар иісі кеңсірік жарып, шал-шауқанды шалқасынан түсіргендей, көбігі сынып, шамырқанып тұрады.

Биыл иығынан бір батпан жүк түскендей болып, Абдырадан алынатын жаңа тоғанның жұмысын бастап беріп келген Демежанның да бір көңілді шағы еді. Биылғы жаз бел шешіп бір демалатын, берекелі, бейбіт жазым болар деп, жайлауға да жақсы ниетпен келген. Жылдағыға қарағанда биыл биені де мол байлатып, жаңа жұртқа бір өңкей ою-өрнекті, ақ шаңқан үйлер тіккізіп, елге де, өзіне де қызық бір салтанатты жаз өткізбек болатын. Бибі бес жасқа толған Назарбектің тайға мінген тойын да осы жайлау үстінде жасамақ болып, ауылдың жігіт-желең, қыз-қатыны қазір сол алдағы мерекенің дайындығында жүрген.

Осындай мәре-сәре бейбіт кештердің бірінде ауылға ат-көлігі де, сырт пошымы да бөтен, бір топ қонақ келіп түсті. Кілең күміс ертұрманды, қаба жалды, жатаған аттар мінген, қызылды-жасылды, жырық етек сырма шапандары тобығына түсіп, бастарына шошақ төбелі айыр қалпақ киген еңгезердей ірі кісілер. Әлгілердің жаңағы елден ерек киім үлгісімен бірге, аяқтарындағы қалың ұлтанды, бітеу бас, оюлы етіктері де ауыл адамдарына бір түрлі қызық көрініп, қонақтар аттан түсіп үйге кіргенше бала-шаға үдірейісіп, үлкендер ауыздарын ашып қарап қалған-ды... Алыстан ат терлетіп, әдейі келген бұл бес кісі — Дөрбілжінге қарайтын Орқашардың қалмақтары еді.

Демежан бұл хабарды ауыл сыртындағы төбе басында отырып естіген. Бір қиырдағы қалмақтардың жай жүрмегені белгілі. Жүрегі

бір жамандықты сезгендей, тыжырынып қалды. Дегенмен қонақ үйге түскен жат жұрттық жолаушыларды көп күттірмей, өзі келіп амандасты.

Айтқандай-ақ, төр алдында бедірейіп бес қалмақ отыр. Бесеудің бірі — өз үлгісінде сәнді киінген, отыздар шамасындағы жас жігіт те, қалғандары — жасы ұлғайған егде кісілер. Өздері шетінен қазақшаға судай екен. Көшпенділердің салтымен, ауыл-аймақтың амандығын, үй иесінің сау-саламаттығын жездей қақтап сұрастырып жатыр... Бәрінің басшысы — ортада отырған жаңағы жас жігіт болса керек. Демежан оның өңін шырамытқандай болып, «осыны қайдан көрдім» деп ойланып қалып еді. Жігіттің өзі еске салды: көктемде Ши-амбынын тойында Мадан үкірдайдың қасынан көрген екен. Бұл — Тарбағатайдағы қалмақтың Маданнан кейінгі тағы бір бетке ұстар белгілі адамы — Қолқа зәңгі еді.

Демежан кеш батпай тұрғанда бір малға бата жасатып, алыстан сусап келген жолаушыларға тез қымыз әкелуге бұйырды. Қонақтар әзірше көп шешіле қоймай, сұраққа ғана жауап беріп, бұйығы отыр. Қазақ салтында үйге түскен қонақтың өзі бастап айтпаса, келе салып бұйымтай сұрау әдепсіздік болады. Ол жағы кейін жата-жастана, не аттанарда сөз болуға тиіс. Сондықтан «осынау бес бірдей ойрат әулетін біздің жаққа қандай жел айдап келді екен?»... деген сұрақ Демежанның көкейінде тұрса да, сыртқа шығаруға асықпады.

Қолқа тілінің аздап білінетін мүкістігі болмаса, қазақша атылып шешен сөйлейтін, қазақ-қалмақ үрдісіне аса жүйрік жігіт екен. Демежанды сырттай жақсы білетінін, оның ел ішіндегі беделі қалмақ жұртына да кеңінен мәлім екенін жорта тілмен әдемі жеткізіп отыр.

– Қазақ деген іргелі, үлкен халық қой. Біз сіздерді өзімізге үлгі тұтамыз, — деді ол бір сөзінде. — Қазақ-Қалмақ — бір атадан тараған, киіз туырлықты бір елміз. Ежелгі ерте заманда, Гун деген ұлы қағанат тұсында бұл ағайынды екі халық үнемі бірге көшіп жүрген екен. Бір тілде сөйлепті, бірдей тұрмыс кешіріпті... Содан күндердің бір күнінде әлгі халықтың бір бөлігі: «Біз енді кең далаға барамыз. Сол ұлан-байтақ далада емін-еркін көшіп жүретін қазақ боламыз» деп, Алтай тауларынан асып, батысқа қарай көшіпті де, екінші бөлігі: «Біз ешқайда көшпейміз. Осында мәңгі қалмақпыз» депті. Сөйтіп жаңағы ауа көшкендер «Қазақ» атаныпты да, көшпей қалғандар «Қалмақ» атаныпты... Бірақ екеуі де төрт түлік малдың сүмесін ішіп, етін жеп, бұрынғыдай көшпенділікпен өмір сүріпті. Егер біздің арғы аталарымыз сол жолы тартпақтамай бірге көшіп кеткенде, біз де қазір қазақ болып жүреді екенбіз, — деп Қолқа рахаттана күлді.

Демежан бір сөздің кезегінде қалмақтардың бұл Шығыс Түркістанда тағы қай жерлерде қоныс теуіп отырғанын сұраған. Қолқа бұл жағынан да мол хабардар екен. Қалмақтың бұл аймақтағы негізгі мекені Орқашар мен Қобық болса, Ұранхай аталатын тағы бір бөлігі Алтай өңірінде көрінеді. Сонан соң сан жағынан молырақ орналасқан бір жері — Бұратола, Іледегі Монғолкүре ауданы... Естуінше, Қашқариядағы алты шәрі жақты мекендеп Қалғандары да бар деседі.

— Бірақ жаңағылардың бәрін жинағанда, сан жағынан осындағы қазақтың ширегіне де жетпейді, — деді Қолқа. — Солардың бәрі баяғы өзіңіз білетін Жоңғар хандығы талқандалып, шаңырағы ортасына түскенде, Әр жерде шашылып Қалған орданың сынығы, ойрандалған ойрат ұрпағы ғой бытырап жүрген. Сайда саны, құмда ізі жоқ... Сірә, басымыз бір жерге қосылмай, осылай өтетін шығармыз дүниеден.

Алайда бұл жұмбақ жолаушылар шаруа жайын ертеңге қалдырмады. Шай дастарқаны жиналып, ет піскенге дейінгі оңаша қалған бір әредікте, Қолқа түсін суыққа сала отырып, Әдейі келген бұйымтайларын жеткізді. Сөзінің арты зілді, салмақты жатыр. Бұлар осы жақында ғана бір үйір жылқы жоғалтып, соның ізіне түсе келген жоқшылар екен. Алдырғандары аз емес, ат-айғыры, ту биесі аралас қырық-отыз жылқының сорабы. Сол жылқы бергі Қорымсу бойынан Орқашарға көшеміз деп отырғанда, бір түнде жоқ болып шыққан. Ұрылар күні бұрын торуылдап, ұрымтал мезетті күтіп жүрсе керек. Басқа жылқышылар ауылға ас ішуге кеткенде, Өрісте қалған екі күзетшіні сойылмен бір-бір қағып, оп-оңай түсіріпті де, топ жылқыны бөліп алып, дүркірете қуып әкеткен.

Ертеңінде қалмақтар із кесіп жүріп, қолды болған жылқының күнгейдегі Төртуыл жағына кеткенін шамалайды. Сол маңда бір атақты жауырыншы бар екен, ол да жауырынға қарап жіберіп, ұзап бара жатқан жылқының бағытын дәл нұсқап беріпті... Содан ілешала бір топ қуғыншы шығады. Олар суыт жүріс, қуғын үстіндегі жылқының жас тезегінен, сойдақталып жатқан із сорабынан жаңылмай, Сібеті өзенінен өтіп, бергі бетте отырған Төртуыл ауылдарының шетіне дейін келеді. Бірақ бұл жұрт жаппай жайлауға көшіп жатқан қарбалас кез болғандықтан, ел ішіне ілінген соң жылқының ізі шиырға қосылып, адастырып кетеді... Осыдан кейін амалы құрыған қуғыншылар еліне қайтып барып, енді өздерінің даугер жоқшыларын атқа мінгізіпті.

Қолқа осы жайларды баяндай келіп, қасындағы серіктерін таныстырды. Манадан бері сөзге араласпай түсін суыққа салып, түйіліп отырған егделеу екі қалмақ — жоғалған жылқының иелері

екен. Ал олардан төменірек жайғасқан ұзын бойлы, көсе қара — жаңағы ізшіл, жауырыншының нақ өзі — Бодуха Әулие. Сонан кейінгі жастау жігіт жай атқосшы, шабарман көрінеді.

Жорға тілді Қолқадан сөз артылар емес. Демежанның алды-артын орап, тұйыққа қамағандай, жығатын жеріне жақындап келеді.

— Алдырған — албырт. Мал ашуы үстінде бұл қалмақтар көрінгенге күйе жағып отыр деп ойламаңыз, үкірдай. Қолды болған жылқы сіздің елдің қалың ортасына келіп сіңіп отыр. Кірген із бар да, шыққан із жоқ. Демек, ұры — басқа жақтан келіп, із тастаған біреу емес, осы елдің өз адамы. Ал атын атап, түсін түстеп бер десеңіз, ұрымыз — Байсерке. Дәл жылқы жоғалар алдында Байсеркенің біздің жаққа келгенін көрген адамдар бар. Айғақ-куәмыз дайын... Соққыға жығылған екі жылқышының бірі қазір Әл үстінде жатыр. «Бас жарылса бөрік ішінде» деп, енді соның аман қалуын тілеп отырмыз. Егер ол олай-бұлай боп кетсе, Байсерке ұры ғана емес, қанды мойын құныкерім болып шығады. Осы істі әділ тексеріп, жоғалған малымызды алдымызға салып берер деген үмітпен өзіңізге жүгіне келген жайымыз бар, — деп ауыр салмақ сала, зіл тастай сөйлеп отыр.

Осыдан кейін Қолқа өз үкірдайлары Маданның Демежанға жолдаған сәлем хатын ұсынды. Хат мазмұны да жаңағы айтылған жайларды баяндайды. Ең соңында Мадан: «іргелес отырған қазақ-қалмақ бұдан кейін де тату-тәтті тұрғанымыз жақсы ғой. Ел арасы ушығып, егерге айналып кетпесін» дей келіп, мына барған адамдарды көп сандалтпай, шаруасын тезірек тындырып беруді өтініпті.

Демежанның қабағы түсіп, науқасы жанына батқан адамдай шытына ойланып қалды. «Қап, тағы бір айықпас даудың басталғаны ма? Тыным-тағат таптырар күні болар ма екен бұл елдің. Түзден қашып, үйге тығылсаң, апанда жатқан аюдай сүңгілеп тұрғызатыны бар-ау... Оңаша от басында өткізетін аз күнгі жайлау қызығын да көп көргені ме?» деп біреулер тұнығына тас атып лайлағандай, іштей қатты күйінді.

Қазақтың бойында балтамен шауып тастайтын мін-мерез көп қой. Солардың ішінде Демежанның өте-мөте жек көретіні — осы барымта мен ұрлық... Ұрлықты тыйям деп қанша алысса да, көп жылдан бері осы бір Байсерке деген пәлеге шамасы жетпей-ақ қойды. Демежан оны ұры деп айыптаса, басқа ел жуандары «батырым, барымташым» деп араға түседі. Көшпелі қауым әлі батырлық пен ұрлықтың аражігін ажырата алмай жүр. Заманы өткен соң, батыр деген адамыңыз барымташыға, одан ұсақтап барып, ақыры ұрыға айналып кетеді екен ғой... Ал соны түсініп жүрген кісі бар ма? Осындағы

Төртуылдың көп атқамінері Байсеркені ел қорғайтын батырымыз, арысқа салар айбарымыз деп қолпаштайды. Олар өзге жұрттан есе қайтару үшін, басқа елдің ұрылары басынып кетпеуі үшін, осындай бір баукеспе ұрыны, жалаңтөс жанкештіні қолдарында үкілеп ұстап отырғанды ұнатады. Байсерке әлдеқалай ұрлықтан ұсталып қалса, сол үшін жығынды болып, айып төлеуден жалықпайды. Және соның ауыр салмағы, көп шығыны қарапайым халыққа түседі.

Байсерке осыдан үш-төрт жыл бұрын Керейден көп жылқы алып, оның ауыртпалығы тағы да жұрт үстіне түсетін болған соң, Демежан ол шығынды төлетпей, ұрыны абақтыға жаптырып тастаған. Соған осы елдің жуандары көнді ме? «Ойбай, арысымызды қапасқа қаматпаймыз» деп, Төртуылдың ақсақал, қарасақалы түгел жиналып келіп, салмақ салып отырып алды. Оларды тыңдамаса, Демежанның қаны бөлек бөтендігі, ағайынға жаны ашымас, жатбауырлығы саналатын болды. Сонан соң, амал жоқ, мол шығынды қалың Қараменденің мойнына салды да, Байсеркені абақтыдан босатып жіберді... Өзінің сондағы көңіл жықпас солқылдақтығына енді өкініп отыр.

Обалы кәнеки, ұрлықты Маншың ұлықтары да қатты жек көріп, оны қылмыс атаулының сорақысы деп біледі. Бәлкім, маньчжур-қытай жұртының да өзіндік кемістіктері көп болар, бірақ аштан өліп бара жатса да ұрлық жасамайды. Олар ұрлықты адам санасынан мүлдем жойып жіберген десе де болады. Ежелгі ерте заманда бір қатал император ұрлық қылған адамның бір қолын шауып тастау туралы заң шығарған екен. Содан бері қылмыстың бұл түрі тас тыйылған. Қазақ ортасында ұрлық бар және жылқыны ұрлағанда бірлеп-екілеп емес, жүздеп-елулеп бір-ақ айдайды дегенді естігенде, қытай адамдары жағасын ұстайды. Бұл алғаш үкірдай сайланғанда, Ши-амбының Демежанға айтқан үлкен өтініші де осы жөнінде болып еді.

— Басқасын көре жатармыз. Алдымен осы ұрлықты тыйшы. Ұрлық істеген адамға еш рақым болмасын — деп қатты тапсырған-ды.

Енді, міне, «бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» дегендей, бір Байсеркенің өзі-ақ бүкіл ел атына кір келтіріп бітті. Демежан қазір де ештемеге көзі жетпесе де, мына жылқыдан Байсеркенің қолы таза емес екенін ішкі бір түйсікпен аңғарғандай болып еді. Мына қалмақтар жай жүрген жоқ, бірдеңенің иісін анық сезіп келіп отыр. Әйтсе де, Демежан бірден жығыла кеткісі келмей, екі ұштылау жауап қайырды.

— Біздің Қазақ та малы жоғалса, алдымен құмалақ салып, бал ашады. Бірақ құмалақтың сөзі оншалық дәл шыға бермейді, — деді

Қонақтарының жүзіне күле қарап отырып. — Сіздер жауырынға қарап болжаған екенсіздер. Кім білсін, оған қаншалық сенуге болатынын. Анықтап көрейік: егер болжамдарыңыз дұрыс шықса, малдарыңызды айдап қайтарсыздар. Ал балша шықса, онда бәрімізді әуреге салған жалақор жауырынды отқа жатуға тура келер.

Қалмақтар бірінің бетіне бірі қарап, әлгі сөзді көңілдеріне ауыр алып қалғаны байқалды.

— Ұрыны ұстап бермесеңіз, өзіңіз біліңіз. Бірақ біздің Бодуха әулиеге күмән келтіруші болмаңыз, — деді төрде отырған мал иелерінің бірі. — Бодуха — жай жауырыншы емес, әрі құрметті ламалардың бірі. Ол ешқашан өтірік айтпайды.

Бет-аузында бір тал қылтанақ жоқ, ілмиген, арық Бодуха бірдеңе айтқысы келгендей тамағын кенеді де, қалмақша түсініксіз әлдебір сөзді күңк етіп, үнсіз қалды. Демежан бір жағы ермек болсын деген оймен, әрі қалмақ балгерін сынағысы келіп:

— Иә, айтпақшы, атақты жауырыншының өзі ортамызда отыр екен ғой. Зәумен келіп қалған екенсіз, маған да бір бал ашып беріңізші, — деген Әзіл-шыны аралас.

— Иә, сөйтіңіз... Үкірдайға бал ашып беріңіз — деп оны Қолқа да қостай түскен.

Бодуха қиық көзін төңкеріп, Демежанға жалт етіп бір қарады да, қызыл-күрең қаптал шапанының қойын қалтасынан шүберекке оралған әлденені алып шықты. Әлгінің қаттауын жазғанда, арасынан сарғыш тартқан кішкентай ғана жауырын көрінді. Нобайына қарағанда тоқтының, не ешкінің жауырыны. Өзі өте ақырын сөйлейтін адам екен.

— Бұған енді от керек қой. Азырақ қоламта, шоқ болса да жарайды, — деді баяу тіл қатып.

Демежан жерошақ басынан от әкелуге бұйырған. Күтуші жігіттердің бірі бір таба шоқты қышқашпен қысып көтеріп келді де, киіз үйдің ортасына қойды. Бодуха құйрығымен жылжып, оттың қасына жақындаған. Тоңған адамдай жаңағы жауырынды шоққа қақтап біраз отырды. Сонан соң дөңгелек үстел үстіндегі ондық шамды өзіне таман тартып, айнаға үңілген кербез келіншектей, әлгі жауырынды аударып-төңкеріп, көп сығалады.

— Біз енді балға не түссе соны айтамыз, үкірдай. Айыпқа бұйырмайсын, — деді әлден уақытта басын кегжең еткізіп.

— Әлбәтта. Біз сізден тек шынды, барды болжа деп отырған жоқпыз ба. Ақ сөйле! — деді Демежан езу тартып.

Кенет Бодуханың қиық көзі үлкейе түсіп, жауырынға қадалып қатып қалды. Соның бетінен, шынында да, бірдеңені көріп отырған тәрізді. Жынымен сөйлескендей ерні жыбырлап, түсініксіз сөздер айтып қалады. Анда-санда шалқайып шаңыраққа қарап алады да, қу жауырында құты қалғандай қайта төнеді.

— Апыр-ай, о... Бұл не болғаны сонда? — деп құйрығымен жорғалап, Демежанның қасына жақындады. — Кәне, оң қолыңызды беріңізші.

Демежан қолын ұсынған. Бодуха алақанға үңіле түсіп, басын шайқап қойып, кейін шегініп кетті. Әлденеден абыржығандай түсі бұзылып, өз тілінде серіктеріне бірдеңе айтты.

— Балгерім, сенің қыбыр-жыбырың көбейіп кетті-ау. Балыңа не түссе де қорғанбай айта бер, — деді Демежан мына әуре-сарсаңның тезірек бітуін қалап.

Бодуха сол сөзге шамырқанды ма, жауырынға қадалып қараған күйі сөйлеп кетті.

— Сен, үкірдай, қазақтың қарадан шыққан ханысын ғой. Бас кеспек болса дағы тіл кеспек жоқ. Маған кейін қаһарыңды тігіп жүрме. Мен Әулиенің берген аянын, тәңірінің көзіме көрсеткен сәуесін айтамын, — деп аз бөгелді. — Жауырын қуанарлық ештеңе айтпайды. Кілең дау-дамай, атыс-шабыс көріп отырмын. Биыл жасын қырыққа толған екен, сол аз өмірінде тыныш өткен бір жылың жоқ. Досын аз, жауың тіпті көп-ақ. Бүгінге дейін жалмап жұтып қоймай қалай аман қойғанына таңым бар. Дәл қазір басыңа қиын қатер төніп тұр. Жеті күн, жеті ай, жеті жыл... Нақ кесіп айта алмаймын. Әйтеуір бір зауалдың бары анық. Жауларыңның саған арнаған уы, не ататын оғы қалтасында жүр... Сақ болғайсың. Садақаңа сенбе, сақтығыңа сен! Басқа не айтайын, менің балыма түскен нәрсе осы, — деді Бодуха.

Мына сөзді естігенде, Демежанның тұла бойы шымыр-шымыр етіп, арқасы мұздап кеткен. Бірақ сыр берген жоқ, қарқылдап күліп жіберді.

— Апыр-ай, басыма мың бір пәлені бір-ақ үйдің-ау. Жарайды, ақыл-кеңесің есте болар.. Садақам емес, сыйлығым. Келген жолына менен бір ат мініп қайт! — деді қалмақ балгері ырза боп кетсін деген оймен.

Осы тұста Қолқа сөзге араласып:

– Кейде балға әртүрлі нәрсе түсе береді ғой. Әйтпесе аймақтағы ең беделді үкірдайдың басына осыншама қауіп төніп тұр дегенге кім сенеді?! —деп Бодуханың айтқандарын жуып-шайған болды...

Алыстан келген жолаушыларды ұзақ күттіріп қоюдың орны жоқ. Ертеңінде Демежан қасына Тыныбай, Түсіп бастатқан төрт-бес кісі ертті де, Қалмақ жоқшыларын бастап, Қаражал, Бөкенбай жайлауларында отырған Қараменде ауылдарына қарай бет түзеді. Сол елдің үстінде топ құрып, Қалмақтың дауын біржола бітіріп қайтпақ.

Бұлар сол күні Қайрақтыны жайлаған Шөтіктің шеткі ауылдарының біріне қонды да, жол-жөнекей Бөлекбай мен Ысқақты, Берікболды ертіп алып, ертеңінде кешке таман Қаражалдағы Көксеген аулына келіп түсті. Келесі күні-ақ бұлар іске кіріскен. Ең алдымен шабарман жіберіп, Сартеректі жайлайтын Байсеркені шақыртып алды. Қараменденің қазіргі биі Күдері мен Жұмабай, Сұлтанай, Мақып сияқты басты-басты адамдарына түгел хабар бергізді. Сол жерде сойыс қамдатып, үй тіктірді. Көксеген аулының үсті үлкен жиынға айналды. Қалмақтарды бөлек үйге түсірді де, алдымен істің анық-танығына көз жеткізіп алу үшін, Байсеркені оңаша ортаға алып, өздері тергеу жүргізе бастаған.

Бұл күнде жасы қырықтың ішін аралап кеткен палуан Байсерке кейінгі жылдары күресті мүлде қойып, үнемі ат үстінде, жортуылда жүретін-ді. Өзі де әбден толысып, еңсегей ірі денесі бұрынғыдан ары мелжемдене түсіп, ат үсті шайқасында бірнеше кісіге алдырмайтын нағыз көкжалға айналып еді. Байсерке — Бұқаның кедей табы, аз ауыл Бөріден шыққан жігіт. Бөрі десе — бөрі, үй басы өре түрегелетін шетінен қолшыл, қара сойыл азаматтары көп. Әсіресе, Майшыбай, Қойшыбай дейтін ағайынды жігіттер Байсеркемен тізе қоса қимылдағанда, соңдарына түскен қанша қуғыншыға да алдырмайды десетін.

Осы Бөрінің жігіттері көптен ұрлықпен айналысып, қыс күндері Жандыбай бұлатын қыстайтын кедей ауылдардың қазаны үнемі майланып жататынын осы елдің бәрі-ақ білуші еді. Бірақ олар өз маңайына соқтықпай, жылқыны ту-ту алыс жақтардан әкелетін болған соң, ағайын арасы көрмеген-білмегенге салынатын. Білетіндердің айтуынша, Байсеркенің шығыстағы Керей, Уақ, Жұмық арасында, теріскейдегі Мұрын, Тоғас ішінде өзі сияқты сыбайлас ұрылары бар. Әрқайсысы өздері алған жылқыны қолға сақтамай, жаңағы сыбайластары арқылы алысқа асырып, айырбас жасап, тез жытырып отырады. Ұсталмаған — ұры емес, айғақ-куәсы,

не малының көзі болмаған соң, көп ретте жоқшылардың сөзін өрге бастырмай, қамшыларының ұшын да берместен құтылып кетуші еді.

Демежанның ұрыларға тісін басқаны соншалық, егер осы жолы қалмақ жылқысы Байсеркеден шықса, аямасқа бекіген. Өзіне ниеттес серік іздеп, осы жайды Күдеріге айтқанда, ол да мұның сөзін айнымай қостады. Байсеркенің лаңы Күдерінің де жүрегіне майдай тиіп болған-ды. Қайда барса да бетіне шіркеу болып, алдынан шығады екен. Ол, Демежан, Көксеген үшеуі оңаша қалған бір сәтте өзінің басынан өткен бір жағдайды әңгімелеп берді.

Өткен күзде ол Қошқарбай ішіне екі ел арасындағы бір даумен барып, ойда-жоқта бір тойға қатысады. Күдерінің ақындығын жақсы білетін жұрт оны кеу-кеулеп ортаға алып, сол төңіректі тыйған Дәмелі деген ақын келіншекпен айтыстырмақ болады. Күдерінің айтысатын ойы жоқ екен, бірақ Дәмелі өлеңмен өзі соқтығып, бастырмалатып бара жатқан соң, амалсыз жауап қайыруға тура келеді. Алғашында жай сөз қағысудан басталған айтыс қыза келе ел мен елдің арасын салыстыруға, бірін-бірі мұқатып, жамандауға дейін барады. Онда да алдымен тиіскен келіншектің өзі екен. Бір сөздің кезегінде жырынды Дәмелі мұның алдына Байсеркені көлденең тартыпты:

Байсерке— сенің ағаң залым еді, Зарлатып момын елдің малын жеді. Сонда да Төртуылға шыр бітпейді, Арамдық жұртқа қашан жағып еді? —

дегенде, мұндайды күтпеген Күдері төбеден ұрғандай отырып қалыпты. Әлгі сөздің шымбайына батқаны сонша, маңдайынан сұпсуық тер шығып, қасындағы серігінен насыбай сұрап атқан боп, азкем аял жасайды.

Сол сәтте есіне бір сөз түсе қалады. Осы айтыс болады дегенді естігенде, сол елге ертеректе ұзатылып барған Төртуылдың бір қызы бұған жаны ашып: «Әй, ол көкбет саған жеңдірер деймісің. Дәмелінің өлеңі неше таңға таусылмайды. Оны сүріндіретін бір ұятты жерінен ұстамасаң күш бере қоймас. Қайын атасы шайқыпәнилеу кісі еді, бір күні ұйқысырап жүріп, келінінің көрпесін ашыпты деген сөз бар. Сол есінде болсын» деп ескерткені бар-ды. Күдері амал жоқ, жаны қысылғанда, келіншектің сол осал жеріне жармасып еді.

Дәмелі-ау, жақсы менен жаман тең бе, Жамандап жалпақ елді мұның жөн бе? Бір өшің кеткендей-ақ шүйлігесің, Атана қол салдырған саған мен бе?

Осы сөзді естігенде, манадан бері өлеңі өрге домалап, бет қаратпай отырған Дәмелі:

– Япыр-ай, қай дұшпаным жеткізді екен, — деп еңіреп жіберіп, үйден шыға жөнеліпті.

Күдері осы әңгімені әлдебір тұтанған намыспен жаңғырта баяндай келіп, Демежанға:

– Бұл Байсерке күйелі ағаштай бәрімізді былғап бітті ғой. Бір жерге бара қалғанда, әсіресе, ел келесіне жүріп, тартысқа түскенде, соны қашан бетімізге басар екен деп, қыпылдаумен күніміз өтетін болды, — деп өзінше бір мұң шаққандай болып еді.

– Ендеше, Байсерке десе бауырларың езіліп, қорғаштай беруді қойыңдар. Ұрлық кімге абырой әперуші еді. Ұрылардың ұясын талқандамай тұрып, бұл елге тыныштық жоқ! — деп Демежан одан ары шырыға түскен.

Бірақ бұл жолы да оңайшылықпен алдыра қоятын Байсерке көрінбеді. Үкірдайы, зәңгісі, биі болып, үш жақтан ұтылап қуса да, ол қалмақ малынан ақпын да саумын деп, екі қолын төбесіне қойып, бет бақтырмады. Өзін ақтайтын қарсы дәлелі де жеткілікті. Қалмақ жылқысы ұрланатын тұста Байсеркенің Орқашар бөктеріне барғаны рас екен. Бірақ ол бұл жолы ұрлықты ойына да алмай, таза ниетпен, көптен қатынай алмай жүрген Шотай ішіндегі қайын жұртына барыпты. Және жалғыз да емес, ер-әйелі, бала-шағасы аралас, боқташақ бір қауым адам боп барған. Қайын жұртында он шақты күн аялдап, талай ауылдарда қонақта болғанын сол елдің бәрі растайды. Ал әйелінің төркінінен ондай үйірлі жылқы емес, сынық өркеш сары атан мен құла төбел бесті жетелеп қайтқанын осындағы ағайындар түгел көрген.

– «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан» дейсіндер ғой. Әйтпесе, осы жолы, құдай куә, қалмақ жылқысынан қолым таза, — деп Байсерке ант-су ішіп отырып алды.

Оның бұл соңғы жауабын қалмақ қуғыншылары да естіп отыр еді. Бірақ олардың да түпке сақтаған өз дәлелдері бар сияқты, Байсеркенің сөзіне илана қоймады.

– Қайын жұртына жай бардың ба, әлде жылқы торып, жортуылмен бардың ба, онда біздің жұмысымыз жоқ. Жылқыны өзің алмасаң, сыбайластарына шығарып бердің. Әйтеуір, түнде жылқыға тиген де, күзетшіні ұрып жыққан да — сенсің. Егер күзетшінің екеуі бірдей

сол соққыдан Өліп кетпесе, Қылмысыңды мойныңа Қойып берері хақ! — десіп олар да райынан Қайтар емес.

Балгер Бодуха да оқтың-оқтың жауырынға Қарап Қойып:

— Жылқы алысқа кеткен жоқ, осы елдің ішінде. Алды-арты тұйық бір қиын жерде тығулы тұр, — дегеннен бір танбайды.

Осылайша алғашқы күнгі тергеу еш нәтиже бермеді. Қалмақтар айғақ-куәларын алдырмақ болып, өз еліне кісі шаптырды да, Төртуыл кісілері Бөрі ауылдарына, Шотай ішіне астыртын адамдар жіберіп, Қосымша деректер жинауға кірісті.

Бірақ бұл даудың жуық арада бітетін түрі жоқ, тіпті одан арман асқына түсті. Арада үш күн өткенде, еліне кеткен қалмақ жоқшысы қасына көп кісі ертіп, айбынды топ болып оралды. Өздерімен бірге сұмдық хабар ала келген. Жылқыға жау шапқан күні сойылға жығылған екі күзетшінің бірі басына қатты тиген соққыдан оңала алмай, Өліп кетіпті. Екіншісінің беті сәл бері қараған екен, оны атқа мінгізіп ала келіпті.

Мына жағдайдан кейін қалмақ жоқшылары мысасына мініп, мүлде күшейіп сала берді. Төртуыл жағы енді ұрлық жылқының сыртында кісі құнына қоса жығылмақ. Куәға тартылған күзетшінің сөзі де бұлтартпастай анық еді. Ол өзі жортуылда көп жүрген, мосқалдау қалмақ екен. Байсеркені бұрыннан білетін болып шықты. Жылқыға ұры тигенде, «Қайт-Қайт» деп қарсы шапқан екі күзетшінің бірі осы. Ай жарығында өзімен бетпе-бет келіп, сойыл сілтескен Байсеркені ап-анық танығанын айтады. Бірақ екеуі беттескенде, Байсерке оның сөзін де өрге бастырмады.

— Қой, жарқыным, кісіге өйтіп пәленді жаппа. «Қорыққанға қос көрінеді» деп, мені басқа біреумен шатастырып отырған шығарсың. Саған тиген менің сойылым болмас. Менімен бетпе-бет келсең, сен бүйтіп сайрап отырмаған болар едің, — деп әлгі байғұстың өзін ажуаға айналдырды.

Алайда қалмақ даугерлері де қадалған жерінен қан алатын, қайтпас қайсардың өздері еді. Олар енді Байсеркемен тәжікелесіп жатпай, ауызды Демежан мен Көксегеннің өзіне салды.

— Өз басын арашалау үшін айыпкер адам не айтпайды. Ұрының сөзіне ұйып отыратын жайымыз жоқ. Ақ малымызды алған ұры деп те, қанды мойын құныкер деп те енді өздеріңді ұстаймыз. Ұрланған отыз жылқы басына қосар, құйрығына тіркеу айыбымен енді алпыс болады. Кісінің құны — қырық бесті. Сөйтіп дөңгелек жүз

жылқыны алдымызға саласыңдар. Әйтпесе, тұрысатын жерінді айт! Ерегеске барсақ біздің қалмақ ішінде де сойыл сүйреткен содырлар аз емес, — десіп, тақ бір құда түсе келген немелердей, Қараменденің зәңгісі Көксегеннің төрінде шалжиып жатып алды.

Нағыз қиын кезең енді туып еді. Бүйте берсе екі ел арасында барымта, жарғы басталып, оның ақыры айықпас араздыққа, атыс-шабысқа айналатын түрі бар. Демежан, Көксеген, Күдері үшеуі Байсеркені орталарына алып, соңғы рет қысып сұраған.

— Мейлі, жазған құлда шаршау жоқ. Осы жолғы пәленді тағы да мойнымызға көтеріп алайық, не де болса шыныңды айт! — деп сыр тартып та көрді.

— Шыныңды айтпасаң, өз обалың өзіңе, ұлыққа ұстап береміз де, бар жауапкершілікті өзіңе артамыз, — деп Қоқан-лоқы да жасады.

Бірақ нендей қырға салса да, Байсерке айтқанынан қайтпай, мізбақпай отырып алды. Дәл қазір оның кесек пішілген, батыр бітімдес, сазарған суық жүзінен, от шашып, қаймықпай қарайтын үлкен өткір көздерінен сыр ұшығын аңғару қиын еді. Не бұл жолы, өзі айтқандай, қалмақ жылқысынан қолы таза, не болмаса із жасырып, құтылып кететініне өте сенімді. Екеуінің қайсысына табан тіреп отыр екен? Ажырату мүмкін емес... Ақыры Төртуыл кісілері амалдары таусылып, қалмақ жоқшыларына ең соңғы тоқ етер жауаптарын айтты.

— Өздерің көріп отырсыңдар, біз қанша тергеп-тексерсек те ештеңенің анығына жете алмадық. Сендер ұрланған жылқыны Байсеркеден көресіңдер. Ал ол болса ақпын да саумын деген бір сөзінен танбайды. Не жоғалған малдың көзі, не ұрыны ұстап алған айғақ-куә жоқ. Бірақ сол үшін екі елдің арасын егер қылып, атыспайық та шабыспайық. Қалада екі жаққа ортақ ұлық бар, соған жүгінейік. Біз енді Байсеркеге ара түспей-ақ қойдық. Ендігі арыздарыңды ұлыққа айтыңдар, — деген-ді.

Бірақ қалмақтардың қаладағы ұлыққа жүгініп, дауды ұзартуға құлқы жоқ сияқты. Әлде қалаға барса, заңшыл жырынды қазақтар тақымға салып, күш бермей кетеді деп ойлады ма, өздері жеке шығып ұзақ кеңесті де, тіпті бұл елдің ойына келмеген қайдағы бір сұмдықты ойлап тапты.

— Жылқының ізі сойдақталып, аулыңа келіп тұрса да, ірге күш көрсетіп, мойындамай отырсыңдар ғой, ендеше былай болсын, — деді Қолқа бәрінің атынан сөз ұстап — Тіліміз, дініміз бөлек болғанмен, жаратқан тәңір біреу ғой. Ұлыққа барып ұйлыққанша,

Қазақ-Қалмаққа ортақ, ата-бабаның ескі жолына бағынайық. Байсерке «Қара күмәннан» өтсін. «Ұрлық жылқыдан да, кісі өлімінен де ақпын, адалмын» деп Қолына Құран ұстап, жанын берсін де, Құтылып жүре берсін. Жылқы — сенікі, жан иманын — біздікі. Біз де елімізге мал алып Қайтпасақ та, тым Құрыса бір Қазақтың жанын алып Қайтайық! — деген түсін суыққа салып.

Мұнысы жалғыз Байсерке емес, түгел Төртуылға сын еді. «Қара күмән» дегенді естігендері болмаса, бұл отырғандардың ішінде ондай сұмдықты көрген ешкім жоқ екен. Алғаш естігенде Қатты шошынып Үдірейісіп қалды. Қалмақтардың да әдейі осындай қиын жерден ұстағаны енді мәлім болды. Демежан Қара күмәнның қалай өту тәртібін сұрағанда, Бодуха лама оның мәнісін былай түсіндірді.

Бұл — адамның ар-иманына, дін-сеніміне сын болғандай аса қиын шарт. Көшпенділер арасында көнеден келе жатқан, Қазақ-Қалмаққа ортақ бір төтенше жосын екен. Осындай ауыр қылмыс үстінде, кісі өлімі кезінде, айғақ куәсыз күдікті жағдайда айыпкер Қара күмән ұстайды. Әрине, мұны орындауда Қазақ пен Қалмақ салтының өз ерекшелігі бар. Айтып отырса Қалмақтардікі тіпті сұмдық. Айыпкер Құдай алдында өзінің ақтығын дәлелдеу үшін, будда бейнесі алдына жағып қойған «Бурхан шырағын» дәрет сындырып өшіру керек. Мұндай адам халық алдында қарабет болудың сыртында, Құдайдың жүзін енді көрмейді деген сөз.

Ал қазақтардікі одан гөрі сыпайырақ. Бірақ ол да оңай емес. Жан беретін адам үстіне кебін киіп, Қазулы тұрған көрден аттауы керек. Және соның алдында Қолына Құран ұстап тұрып: «Егер менің осы қылмысқа титтей араласым болса, Құдайдың Құлы, пайғамбардың үмбеті болмай кетейін. Екі дүниеде имансыз, көпір қауымында өтейін» деп қасам ішуі керек. Бір сөзбен айтқанда, бұл да Құдайдан безген, Қауымнан Қуылған сұмпайының өзі болып шығады.

Мына сөзді естігенде, Қазақтар Қарадай шошып, Қатты тіксініп қалды. Тірідей жан беріп, иманын сатты деген не сұмдық?! Бірақ көнбеске тағы амалын жоқ. Жан беруден тайсақтасаң, қылмысқа жығынды болғаның. Осы шешімді естіртпек болып, екі жақ өздері отырған оңаша үйге Байсеркені шақырды. Ендігі мәселе соның жауабына байланысты.

Байсерке өзіне қойылған шартты алғаш естігенде, өңінде бір тамшы қан қалмай, күлбеттеніп, бозарып кетті де, есін тез жинап ала қойды. Өзінің таудан-тастан қайтпаған өр мінезіне басып:

— Жарайды, сендерге керегі жан екен ғой... Жан алғыш әзірейілім сендер болсаңдар, соны алып тыныңдар? — деді даусы біртүрлі қарлығиңқырап.

Демежан қалмақтардың малдан безіп, неге жанға жармасқанын түсіне алмай, қалың ойда отыр еді. Байсерке әлгі сөзді айтқанда, селт етіп басын көтеріп алды. Жүйрік көңілі оның сөзінен емес, үнінен бір сенімсіздікті шалып қалғандай болды.

— Бұл сенің соңғы сөзің бе, Байсерке? Әлі де ойлансаң қайтеді?.. Қазақ: «малым—жанымның садағасы, жаным — арымның садағасы» деуші еді. Сен жаныңды ар үшін қидың ба, әлде мал үшін қидың ба? Тек шыныңды айт! — деп ақырып қалды.

Байсеркенің жауабы да қысқа болды.

— «Жау жағадан алғанда, бөрі етектен алады» деп, бөріні жиылып қалмақпен қоса шауып отырған жоқсыңдар ма. Қалқан болар халқың, ақтап алар ағайының болмаса, жалғыз жанды жалдамағанда не істеймін? Болсын. Тәуекел! — деді ол да қасарысып.

Енді бөгелудің орны жоқ. Сол күні түске таман барлығы атқа қонып, ойға қарай бет алды. Өйткені «жан беру» рәсімі дін орталығы мешітте өтуге тиіс болатын. Арқарлыдағы Күдері мешіті ара қонып баратын жер. Бұлар бүгін жолға шығып кетіп, ертеңгі жұма намазына үлгеруі керек.

Бұл хабар сол күні-ақ жайлаудағы бүкіл елге тараған. Қара күмән, жан беру дегендері кімге де болса тосын, бұрын бұл өлкеде болмаған оқиға. Сондықтан далаға қарай атылған топ-топ адамның ішінде осындай қызық үшін келе жатқан көлденең көк аттылар да аз емес-ті.

Сондай бір бөлек топ құраған Бөрі жігіттерінің ортасында Байсеркенің өзі келе жатыр. Қазір ол үлкен семіз торы аттың үстінде төбедей болып, көзге оқшау шалынады. Көптен ұрлықты кәсіп етіп,

жаман аты шығып қалғаны болмаса, нағыз батырға біткен тұлға. Біреу байлығымен, біреу мансабымен көзге түссе, мұның еншісіне тигені ұрлық болды. Батырлықтың күні өткен соң, басында барымташы атанып жүрді де, ақыры бардың бермесін тартып алатын ұрлықты кәсіпке айналдырған. Сол жортуылмен жүріп-ақ бір рулы елді асырап келеді. Соған орай ел ішінде беделі де бар, жұрт еріксіз санасатын елеулі адамдардың бірі.

Қазір Байсеркенің қасында жұп жазбай бірге келе жатқандардың ішінде Ысқақта бар еді. Бірталайдан бері екеуінің ымы-жымы бір. Жырынды Ысқақ аңғал батыр Байсеркенің көзсіз ерлігі мен бойындағы мол қайратын көп пайдаланады. Өзі өштескен адамдарға оны әдейі айдап салып, түнделетіп жылқы алдырып, алысқа асырып жіберетін кездері де аз болмайтын... Байсерке осы жолы да ел-жұрттан тыққан құпиясын сол Ысқақпен қана бөлісіп еді.

Әнеугүннен бері қанша бетбақтыққа салынғанымен қалмақ жылқысынан Байсеркенің қолы таза емес-ті. Оның әу баста бір топ адаммен Шотай ішіндегі қайын жұртына барғаны да рас. Ол жағынан ешқандай күдік тудырмайды. Бұл сәтсіз жорық сол Шотайда жүрген күндердің бір әредігінде болып еді.

Шотайлар мен Орқашардағы қалмақтың шеткі ауылдары іргелес отыратын-ды. Бұл қайын жұртына бара жатып, жол-жөнекей өрісте жайылып жатқан қалмақтың қалың жылқысын жиі ұшыратады. Емін-еркін өрістеген кілең бір құр аттарды, туырылған ту биелерді көргенде, ұрының көзі тұнып кетеді. Сол арада шұғыл шешімге келіп, қасына ере шыққан інілерінің бірін әлдебір сылтаумен кері қайтарады да, елде қалған жігіттерге тез жетсін деп хабар жібереді. Мұнда кездесетін жер, уақыт мөлшері де дәл айтылған-ды... Ал өзі олар келгенше қайын жұртына барып, аунап-қунап жата тұрады. Бір уақ атқа мініп, ел қыдырған болып, жер жадысын, жылқы өрісін көңіліне түйіп, бақылаумен болады.

Уәделі уақытта арттағы Бөрі жігіттері де келіп жеткен-ді. Олар ел көзіне түспей түнделетіп келіп, сол маңдағы ұры сайлардың біріне бекінген. Бұл туралы қайын жұрт та, құдалар аулында жатқан Байсеркенің басқа серіктері де ештеңе сезбейді. Бұған дейін жігіттерімен астыртын тілдесіп жүрген Байсерке бір күні ел ұйқыға кеткен соң атына мініп, өз тобына қосылады да, бейқам жатқан қалмақтың жылқысына тиіп береді. Сол жолы «Қайт-Қайт!» деп қарсы ұмтылған екі күзетшіні сойылмен бір-бір ұрып, түсіріп кеткені де рас болатын. Қараңғыда қара сойылдың қате тиерін кім білген. Күзетшінің бірі өкіріп барып, аттан ұшып түсіп еді. Сірә, мерт болып кетсе, кеткен-ақ... Байсеркенің олармен ісі болған жоқ. Жөпелдемеде қолға түскен қырық-отыз жылқыны серіктерінің алдына салып беріп,

біраз жерге дейін ұзатып келді де, соңдарында Қуғыншы жоғын білген соң, Өзі таң алдында Шотай аулына барып, бүркеніп жатып қалған-ды. Оның бұл суық жүрісін қасында жатқан Әйелі ғана сезген. Бірақ Әйел күмәны басқада еді. Ол күйеуін осы ауылдағы бойжеткен балдыздарының бірін оятуға барды ма деп, Өзінше тон пішіп, біразға дейін бұртиып жүрді.

Байсерке бұл жолғы ісінің қапысыздығына қатты сенімді болатын. Өмірі талай ұрлық істеп жүріп, дәл мұндай із жасырып көрген емес-ті. Қайын жұртына қыдырып барған адамнан біреулер күдіктенеді-ау, ит арқасы қияннан іле-шала Қуғыншы келеді-ау деп, тіпті кәперіне де алмаған. Қиыннан қиыстырылған өз жоспарының ешқандай күдік тудырмайтынына шүбәсыз сенгені соншалық, бұл жолы қолды болған жылқыны алыс бір жаққа асырып жіберуге де асықпай, көші-қон қарбаласы кезінде Мыңбай шатындағы бір қиын қуысқа қамай тұрып, ап-сап басылған соң, үй басы екі-үштен сіңіріп кетерміз деп ойлаған... Бірақ оған жеткізбеді ғой. Іле-шала арттарынан Қуғыншы келіп, адымдарын аштырмады.

Байсерке Әнеугүні Өзін Демежан мен Көксеген ортаға алып, қатты қысып сұраған кезде, «осылардан сыр жасырмай не де болса шындыққа келейін» деп бір оқталған. Бірақ сол ойын Ысқаққа айтқанда, ол мұны қолма-қол айнытып тастады.

— Демежаннан жақсылық күтпе. Ол саған бар шыныңды айтқызып алады да, ұлыққа ұстап беріп, көзіңді абақтыда жылтыратады. Ізіңді жақсы жасырған екенсің, осы бетінде тас бекіп тұрып қал! — деп ақыл берген.

Өстіп жүргенде дау ұлғая түсіп, оған енді Өлген күзетшінің құны қосылды да, жабулы қазан сол жабулы күйінде қала берген. Енді, міне, қара күмән деген пәле шықты. Жан беру, қасам ішу қанша қиын болса да, бұлтаруға мұршасын келтірмеді ғой. Онсыз да былғанып болған күнәкар жанды беріп құтылудан басқа амалы жоқ. Әзірше ешкім барып келмеген о дүниенің, азабын уағында көре жатар, алдымен оған мына дүниенің теперішінен құтылу керек еді...

Бұлар араға бір қонып, ертеңінде түс әлетінде Арқарлыдағы Күдері мешітіне жетті. Бұл мешітті осыдан төрт-бес жыл бұрын Күдері өз қаражатына салдырған-ды. Өз ортасына үлгі шашып, қу далаға «құдай үйін» әкеліп орнатуы жас жігіттің атағын осы атырапқа тез жайып жіберген. Қазір Мұқырдың биік қабағындағы көрнекті жерге салынған ақ мешіт сонадайдан көз тартады. Дәл іргесінде Сібеті Өзенінен су тартатын Қайыңбай тоғаны ағып жатыр. Әрі-бері өткен адамдар ат басын бұрмай кетпейтін Сымайыл зәңгінің зираты да осында. Соңғы жылдары Бұқадан тарайтын Қараменде мен

Жұмықтоғастың көп ауылдары осы Қайынбай тоғанын бойлай егін егіп, Қыстау салып, отырықшылыққа бой ұра бастаған. Әр жұма сайын маңайдағы Қалың ел намазға жиналып, осы мешітте бас қосып тұрады. Мешіттің имамы — жұрт «ноғай молда» атап кеткен Пахридден Қазірет Қаладан алғаш көшіп келгенде, жағына пышақ жанығандай, ілмиген арық кісі сияқты еді. Айналасы үш-төрт жылдың ішінде кәдімгідей қонданып, бұғағы салбырап, семіріп алыпты.

Қасам ішіп, жан беру рәсіміне Пахридден имам жетік болып шықты. Неше күннен бері осы елдің атқамінер игі жақсылары бітіре алмаған даудың мешітке келіп, шариғат жолымен шешім табатын болғанына тіпті қуанып қалған сыңай танытты.

— Міне, бұларыңыз бик сауаблы, абзал іс болған. Адам пендесінің ақылы жетпейтін ақ пен қара, күнә мен нахақ арасы құдай-тағала уатабараканың құзырында бітім тапқаны жөн-ақ, — деп өз ісіне құлшына кірісіп кетті.

Ендігі жерде үкірдай, зәңгі, елубасы сияқты ел басшылары былай қалып, бар билік Пахридден имам мен Бодуха ламаның қолына өтті. Бүгінгі жұма намазына жиналғаны бар, осы оқиғаны әдейі көруге келген әуесқой жұрт бар, халық ерепайсыз көп еді. Мешітке адам сыймайтын болғандықтан, жан беру ресмиеті сырт алаңда, зират маңындағы көк жасаңда өтетін болды.

«Жан беру» дегеніңіз жай құран ұстап, ант-суын іше салу емес. Оның да үлкенді-кішілі машахаты көп болып шықты. Мұнда да өлікті жерлеу кезіндегідей тірі адамға кәдімгідей жаназа шығарылады. Күні бұрын қабір қазылып қойылады... Қысқасы, жан берген адам бұл тірлікке қош-қошын айтып, о дүниенің табалдырығына барып қайтады. Бұл іске қалмақ жағынан араласқан Бодуха дама Қара күмәнның ұсақ-түйегіне дейін түгендеп, соның мүлтіксіз орындалуын қатты қадағалап жүр.

Пахридден имам ең алдымен Байсеркеге дәрет алып келуді бұйырды. Сонан соң оның сырт киімдерін шештіріп, бір қабат кебін кигізді де, үлкен ақ киіздің үстіне көлденең жатқызып, жаназа оқудың қамына кірісті. Кәдімгі жаназа! «Ассалата жаназа!» деп дауыстай жар салып, жиналған жұртты сапқа тұрғызып жатыр. Осы көріністің өзі-ақ адамды жаннан түңілдіріп, бүкіл тіршіліктен бездіріп жібергендей еді.

Намазға кірісер алдында, Пахридден қасам ішіп, жан берудің мәнісін түсіндірді. Оның айтуынша, қазір намаз оқылысымен, жаназасы шығарылған күнәкар пенденің жаны өзінен қырық кез

алыстап кетеді. Сонан соң ол Қолына Құран Ұстап, ант суын ішеді де, Қазулы тұрған қабірден аттап өтеді. Егер ол шын күнәкар болса, сол жерде жан үзіп, қабірге құлап түсуі де мүмкін. Тіпті аман қалғанның өзінде, ар-иманнан ада, құдай алдында қара жүз, жын-шайтандар қауымына қосылып, о дүниеде көр ғазабын тартып, тозақ отына күймек...

– Соңғы рет ескертемін: күнәлы пенде Байсерке, сен осыған ризасың ба? — деді имам сөзінің соңында.

– Ризамын! — деген Байсеркенің үні саңқ етіп тіпті айдынданып естілді.

– Онда намазға кіріселік. Ассалата жаназа! Кәне, мұсылман қауым, тегіс сапқа тұрыңыздар.

Жалғыз ракағат жаназа намазы артқы қатардың бірінде тұрған Демежанға жылдай ұзақ көрінді. Жан дүниесін бір ауыр сезімдер билеп, іштей Байсеркені аяп кетіп еді: «осыншама қорлыққа, ар-ұждан азабына көнуіне қарағанда, осы байғұстың қолы, расында да, қалмақ жылқысынан таза болып жүрмесін. Азаматқа ара түсудің орнына текке күйдіріп, обал жасап отырған жоқпыз ба» деген бір өкінішті ой жүгіріп өткен. Намаз оқылып болып, Пахридден мен Бодуха Байсеркенің екі қолтығынан сүйеп, қабір басына қарай алып жүргенде де, Демежанның төбе құйқасы шымырлап, өзін өте жайсыз сезінді.

Айналаны бір сұсты тыныштық билеп алған. Өлікті жерлеген кезде де абыр-сабыр тіл қатулар болушы еді. Қазір ондай да ештеңе естілмейді. Байсеркенің иіні түсіп, нардай тұлғасы шөгіп кеткендей. Үстіне аппақ кебіндей шұбалаңдаған бөз көйлек киіп алғандікі ме, өзінде өң-түс қалмай, қу шүберектей бозарып кеткен... Ол қазір қазулы қабірдің жиегінде беті ашылған құранды қолына ұстап, Пахридденнің аузынан шыққан ант сөздерін қайталап тұр.

– Мен — құдайдың құлы, Мұхамметтің үмбеті Байсерке — Алланың атымен ант етемін! Жоғалған қалмақ жылқысынан да, өлген адамынан да арым таза, қолым пәк... Сол үшін жанымды беремін. Егер осы істе қылдай қиянатым болса, құдайдың құлы, пайғамбардың үмбетінен шығып, дінсіздер қауымында кетейін... Осы арада қыршынымнан қиылып, жан тапсыруға әзірмін!

Байсерке ант сөзін айтып болып, Пахридден ұсынған қасам суын да ішіп салған. Енді тек бетіне ақ мата керілген қабірдің үстінен аттап өтуі ғана қалып еді. Нағыз қиын кезең енді туғандай. Қияметтің қыл көпірі де мұндай болмас. Жұрт демдерін ішіне алып,

сілтідей тынып қалыпты... Байсерке, не үшін екен, ордан аттауға жүрексінгендей бөгеліп тұр. Біресе көр аузындағы ақ матаға, біресе басын көтеріп, көгілдір аспанға қарайды. Мына қалпында қараңғы көрден аттап өтуі екіталай, күмп беріп ішіне түсіп кететін сияқты... Ол енді не де болса тәуекелге бел байлап, ордан аттауға бейімделе берген.

Бірақ аттап үлгермеді. Осы сәт артқы қатардан ышқына айғайлаған бір жат дауыс естілді. Ащы айғайы құлақты жарып, өлі тыныштықты дар еткізіп айырып жібергендей болған бір адам:

– Ағатай-ай, біз үшін өз жаныңды қинамашы! Сенің орнына қазылған көрге мен-ақ түсейін... Бермеші жаныңды!.. Уа, тоқтатыңдар, халайық! Жылқы — менде. Ұрлаған — менмін... Малыңның көзі түгел, осы қазір алдына салайын! — деп жан ұшыра дауыстап сөйлеген күйі жұртты кимелеп алға шықты.

Жиналғандар аң-таң болып, енді сол дауыс шыққан жаққа қараған. Бұл — Байсеркенің немере інісі, сырықтай ұзын бойлы, батыр тұлғалы жас жігіт Қойшыбай болатын. Ол келген бойда ағасының мойнына асылып, еңкілдеп жылап жіберді де, оны қабір басынан аулаққа әкеткенше асығып, қолтығынан ұстап сүйрелей жөнелді.

Байсерке өлі де есін жия алмай, өлі мен тірінің арасында сенделіп тұрған-ды. Інісінің жетегінде кетіп бара жатып:

– Әй, Қойшыбай-ай, бекер істедің-ау! Қуғыннан құтылуға енді бір-ақ аттам жер қалып еді ғой, — деді бармағын тістеп.

Сол-ақ мұң екен, манадан бері байлаулы тұрған тіл мен көмейдің тиегі ағытылып, көпшілік араның ұясындай гулеп қоя берді. Енді әуесқой топ Байсерке мен Қойшыбайды қоршап, неше алуан сұрақ жаудырып жатыр.

Оқиғаның бұлайша аяқ астынан кілт бұрылуы Төртуыл кісілерін де қатты абыржытып тастаған. Байсеркенің әнеугүннен бері мойындамай, қанша жұртты сарсаңға салып, енді келіп ойламаған жерден омақаса жығылуы сүйекке таңба түсірердей үлкен намыс болып еді. Оның есесіне, қалмақ жоқшылары айы оңынан туғандай айдарынан жел есіп шыға келді. Бодуха лама тіпті ашық табалауға дейін барып еді. Ол бір шетте оңаша тұрған Көксеген мен Демежанның қасына келіп:

– Үкірдай, қалай екен? Менің сәуегейлігіме енді күмән келтіре қоймассың. Айтқаным айна-қатесіз дәл келген жоқ па?! — деп әжім

айғыздаған көсе жүзі быт-шыт болып, оқырана күлді.

Демежан онсыз да бойын кернеген ашудан жарыла жаздап тұр еді. Ламаның бетіне ажырая қарады да:

– Бодауы жоқ бос сөзді қайтесің, Бодуха. Одан да малыңның табылғанына шүкірлік етіп, амаңыңда ауылыңа қайтсайшы, — деді зілді үн қатып. — Бізді енді сөге жамандамассың. «Қазақтың ұрысының да иманы бар екен» деп қайт еліне... Жаңа Байсерке бәріңді жер соқтырып, жер-ошақтай шұқырдан аттап кетсе қайтер ен?!

– Иә-иә... Сөзіңнің жаны бар, үкірдай. Адамдар бір құдайдан қорықпаса, бұл дүниені өртеп жібермес пе еді, — деп Бодуха өз сөзін жуып-шайған болды.

Демежан бұдан ары сөзді ұзаққа созғысы келмеді. Аңадай жерде киініп жатқан Байсеркенің күйбеңін күтіп аз бөгелді де, Бәрі жігіттерін қасына шақырып алды. Ұрылардың жүні жығылып, жасыңқырап қалыпты. Кісіге тура қарай алмай, төменшіктей береді.

– Иә, сонымен жылқы қайда? — деді Демежан Қойшыбайға бұрылып.

– Жылқы жайлауда... Мыңбай шатында бекітулі тұр. Алсаң, міне, бас! Бізден бір қателік өтті, үкірдай.

– Жә, оныңды қоя тұр... Малының көзі түгел ғой, әйтеуір?

– Түп-түгел. Отыз бес жылқы. Бір тайына қол тигізгеніміз жоқ.

– Ендеше, мына кісілерді осы қазір ертіп барасыңдар да, малын түгендеп алдына саласыңдар. Айып-анжыға тағы он жылқы кесемін. Оны ешкімге алақан жаймай, жылу жинамай, өз малдарыңнан төлейсіңдер. Ұқтыңдар ма?

– Ұқтық үкірдай. Айтқаныңызды қалт етпей орындаймыз, — десті жігіттер құрақ ұшып.

– Ұқсаңдар, жоғалыңдар көзіме көрінбей!

– Апыр-ай, Демежан мырза-ау, кісі құны қалып барады ғой... Оған қандай билік айтасың? — деген Бодуха осы тұста сөзге араласып.

Демежан ендігі сөзін қалмақ даугерлерінің басшысы Қолқаға қарап сөйледі.

— Кісі құнын мен бітірмеймін. Оны қаладағы ұлық шешеді. Байсерке сол істеген қылмысы үшін, бүгін абақтыға айдалады. Ендігі дауды сол Қала ұлығынан қуасыңдар! — деді кесімді сөзін қысқа қайырып.

Қалмақ жоқшылары бұдан ары саудаласпады. Олар уыстан шығып, үміт үздірген жылқының табылғанына қуанып тұр еді. Өз малынын сыртында айыпқа кесілген он бестіге разы болды да, атқа қонды.

Бірақ, оның есесіне, Демежан билігіне наразы күңкіл сөздер Төртуыл кісілерінің өз ішінен шыға бастаған. Көксеген, Ысқақ, Тыныбайлар Байсеркені абақтыға айдатам дегенін ұнатпай, қырын қабақ танытты. Көксеген ашық қарсылыққа бармаса да:

— Ит те болса ұяласымыз еді ғой. Арыстай азаматты абақтыға қаматқанымыз ел атына намыс болып жүрмес пе екен? — деп мәймөңкелеп бастап еді. Ысқақ оның сөзін іле қостап:

— Бұл — барып тұрған аямастық қой... Байсерке — ел шетінде қорғанымыз, сойыл соғар айбарымыз емес пе еді. Сүйеніш-тірегі жоқтай, ел азаматын ұлыққа ұстап берді деген не сұмдық?! Кісі құны қаншаға түссе де, ел-жұрт болып көтермес пе едік? — деп Байсеркеге бауыры езілгенсіп, ағайын арасына от тастағандай болған.

Демежан шыдай алмай кетіп:

— Әй, шырағым, жауырға қонған ала қанат сауысқанша беймезгіл шықылықтағаныңды қойшы. Осы сенен ақыл сұраған кім бар? — деп оны тыйып тастады. — Қара бұқараның онсыз да арқалаған алым-салығы аздай-ақ, енді оған «Байсерке шығыны» дегенді қоспақсың ба? Азамат дегенің — қазан бұзар, үй тентек, ұры ма? Ұяласым, ұрпағым деп, ұры мен қарыны әуектетіп болдық емес пе. Ұрлаған жылқысының айыбы мен өлген кісінің құнын үнемі біреу төлеп отырса, Байсерке басқа шықпағанда қайтеді? Қолымен істеген екен, мойнымен көтерсін. «Арсыз қолым істеді, арлы бетім ұялды» деп, телі мен тентектің шығынын ел байғұс қашанғы көтереді? Естерінде болсын, бұдан кейін кім қылмыс жасаса, өкімет заңы алдында өзі жауап береді. Содыр мен сойқанға, сойыл сүйреткен ұрыға сонда ғана тыйым болады, — дей түсіп, қатты ширыққан ашу үстінде шымбайға батар сөздер айтып еді.

Осы сөзден кейін оған ашық жон көрсетіп, қарсы келген ешкім болмады. Не ойласа да іштерінде. Демежан енді бөгелген жоқ. Ұлықтың атына хат жазып, қасына өз шабарманы Рақым бастатқан бес кісі қосып, сол күні-ақ Байсеркені қалаға жөнелтіп жіберген.

Сонан соң қалмақтың малын түгендеп, жолға салуды Көксегенге тапсырды да, Өзі Тыныбай, Түсіптерді ертіп, ауылына Қарай тартып кетті.

VIII

Күн кіші бесіннен ауып, екіндіге Қарай еңкейген мезгілде, Өрістен мал Қайтып, айнала-төңірек төрт түліктің шуына толған шақта ауыл сыртындағы төбенің басына көтеріліп, Өмір-болмысқа биіктен кез жіберу — Демежанның көптен бергі Әдеті еді.

Әсілі, көшпенділер тірлігі шағын шаңырақ астындағы тар аяға сия бермеген ғой. Баяғы Тәуке ханның тұсындағыдай «Күлтөбенің басында күнде жиын» болмағанымен, Әлі күнге дейін ел ағасының сияз ашып, топ тарататын, жарлық шашып, билік айтатын «кабинеті» — осы төбенің басы. Қазақтың «Ұзын Құлағы» арқылы жететін неше алуан жаңалықтар алдымен осы төбе басында айтылып, содан ары ауыздан-ауызға көшеді. Ел ішінің арыз-шағымы, тағы басқа ұсақ-түйек жұмыстары да осында бітіп жатады.

Бүгін Демежан төңірегі ондай опыр-топырдан оңаша еді. Қазір қасында Қарт Ұстазы Ли-шансың ғана бар. Оның мұнда келгеніне бір аптадан асып кетсе де, Демежанның өзі үйде болмай, біраз күн Байсеркенің дауында жүріп, ауылға кеше ғана оралған-ды. Содан бері де ауыл үсті кісіден арылмай, енді ғана екеуінің оңаша қалған кезі болатын. Әлде қаладан келген сый қонақпен алаңсыз әңгімелессін деді ме, мұндайда төбе басына үкірдайдың соңынан ере шығатын ауылдың ересек адамдары да күндегі Әдеттерінен бой тартып, бұларды бүтін жеке жіберіп еді... Қазір Ли-шансыңның реңі жақсы. Көптен ешқайда ұзамай, қалада қамалып жүрген дәмкәс адам мына кең дүниеге келгелі, ес жинап, қунап қалғаны байқалады.

Қаладан Ли-шансың ала келген бір үлкен жаңалық — аймақ өміршісі Ши-амбы осыдан біраз күн бұрын Іле жанжұңының шақыртуымен Құлжаға жүріп кетіпті. Тез жетсін деген тығыз бұйрықпен асығыс аттанса керек. Соңынан тарап жүрген қауесетке қарағанда, Ши-амбы үстінен түскен арыз-шағымға байланысты орнынан алына ма, әлде басқа аймаққа ауыса ма, әйтеуір Тарбағатайға оралуы екіталай деседі. Кешеден бері Демежанды қатты алаң еткен бір жай осы еді.

Екеуі қазір көк беттегі киіздей ұйысқан мамық бетегенің үстіне жамбастай жайғасып, сол жайында әңгімелесіп отыр. Егер Ши-амбы бұл аймақтан ауысатын болса, оның орнына кім келуі мүмкін деген сұраққа Ли-шансың екі ұштылау жауап қайырды:

— Кім білсін. Қазір орталықта жүзеге асып жатқан реформа мен сарай маңындағы тартысқа байланысты, басшы бекзадалар арасында ауыс-күйіс өзгерістер көп болып жатыр. Сондайлардың талайы шенінен төмендетіліп, Шығыс Түркістанға жіберілді. Оларға да жайлы орын, жақсы қызмет керек. Тарбағатай сияқты шалғай түкпірге сондай «жазықтылардың» бірін әкелуі де ғажап емес. Немесе Іле жаңжұңы өз айналасындағы ұлықтардың бірін жібере ме, нақты кесіп айту қиын, — деген.

Сонан кейін Ли-шансыңның бір айтқаны: Маншың өкіметі орталықта ғана емес, шеткері аймақтарда да өзінің темір құрсауын тарылта түсіп отыр. Айдауда жүрген адамдарға күдік күшейіп, қысым көрсетіле бастауы соның бір дәлелі. Бірақ мұны Цин сарайының әлденеден бел алып, нығаюы емес, соңғы жанталас, тұяқ серпуі, өз өмірін ұзартудың амалы деп ұғу керек. Өйткені азаттық жолында алысып жүрген төңкерісші, зиялы қауым ғана емес, ел ішіндегі ірі өндіріс иелері, тіпті шетелде тұратын білікті, бай мұғаджырлар да³² династияның билік басынан кетуін талап етіп жатқан көрінеді. Ал ел тізгініне сырттан қол сұғып отырған шет мемлекеттердің де монархияның құлауына мүдделі екені белгілі. Қазір жесір патшайым Цыси Бежіндегі Еуропалық елшілерге күн сайын қонақасы беріп, қанша жағынғанымен, қиюы қашқан дүниені ұзақ ұстап тұра алмасы анық... Ли-шансың осы жайларды айта келіп:

— Дегенмен әмірші ұлықтардың ауысуы бұл аймаққа да кейбір ұнамсыз өзгерістер әкелуі мүмкін, — деді жүдеу жүзінен әлдебір уайым табы білініп. — Өйткені, Ши-амбының үстінен үздіксіз арыз жазып, оның кетуін талап етіп отырған — халдайлар ғой... Жаңа келген адам Цин сарайының ежелгі тірегі — халдайлардың қолтығына дым бүркіп, қайтадан құтырта ма деп қорқамын.

Демежан тіл қатқан жоқ. Кенет өз жүрегінің әлденеден шымыр-шымыр етіп, сыздап ауырғанын сезді. Ши-амбының бұлайша ешкімге жөн айтпастан тым асығыс аттануы — оған да бір тықырдың таянғаны ғой. Иә, Ли-шансың дұрыс айтады: аймақта әміршінің ауысуы ел өміріне де, мұның өз басына да көп қиындықтар әкелуі мүмкін. Дүниені теңгеріп тұрған таразының басына өзгеріс еніп, оған жаңа тастар салынады деген сөз. Бұрын Ши-амбыдан жасқанып, бұғып жүрген талайлардың енді батыл бас көтеріп, ашық айқасқа шығатыны айтпаса да түсінікті.

Ол бір сәт төменде, сай табанында алқа-қотан отырған ақ үйлерге көз жіберді. Осы арадан ауыл сыртындағы бие бауға шоғырланған көп жылқы, малдың кешкі сауымына кіріскен адамдардың қарбалас

тірлігі, көш жолымен әрі-бері өткен жүргіншілер де алақанға салғандай айқын көрінеді.

Бір мезет оның ойын қотан ортасындағы даңғаза шу бөліп жіберді. Ауыл иттері әлденеге қырқысып, ұмар-жұмар таласып жатыр екен. Сол иттердің маңында үлкенді-кішілі бір топ бала жүр. Төбеттердің ортасына сойған малдың қан-жынын, өкпесін тастап, әдейі қырқыстырып жүрген — Олжабай тентек сияқты. Жасы он төртке толғанша ақыл кірмей-ақ қойды-ау, осы балаға... Демежан ер жетіп қалған асыранды ұлы Олжабайдың мына ісіне іштей қынжылып отырғанда, көп иттің қоршауында жан ұшыра шайқасып жүрген өзінің сүйікті тазысы Көктұйғынды көріп қалды. Текті тазы бұлайша барақы иттермен таласпаса керек еді. Оны да қисынын тауып, төбелеске араластырған — Олжабай, әрине. Қап, жүні жұқа, кірпияз неме оқыста бір жерін жарақаттап алып жүрер ме екен?

Соны ойлап үлгіргенше болған жоқ, таласып жатқан көп ит құйын соққандай ұйқы-тұйқы бір күйге ұшырады. Көктұйғын, сірә, ызасы келген болар, көз ілеспес жылдамдықпен қайқы бел қаншық, бұралқы, шардақ төбеттерді тұс-тұсқа лақтырып жіберді де, қалың топырдың арасынан сытылып шыға берді. Сол беті бүлкілдей желіп, төбе басында отырған иесіне қарай тартып еді. Басқа иттер соңынан бой салып қууға бата алмай қыңсылап қала берген.

Көктұйғын жүні тықыр болғанымен, аяқтары сом, әлді келген, сүйекті, ірі тазы болатын. Кеудесі апайтөс, белі қабысып жатыр. Қашан көрсең де қаншырдай қатып, бауырынан жараған осы бір қалпынан жазбайды. Қолдан құйылған өлшеулі асты ғана ішіп, Ырысқанның отауында жеке төсекте жатады. Тұрған бойы суреттей сұлу, жан-жануардың ішіндегі бір көріктісі еді. Демежан оның осы әдемілігіне, әрі алғыр құмайлығына қызығып, өткен жылы бір бестіге сатып алғанды. Бірақ өз құнын әлдеқашан өтеді. Қыс бойы түлкі мен қоянды қынадай қырып, иесін ырғын қызыққа батырған.

Көктұйғын Демежанның қасына келіп, шағынғандай бір-екі рет қыңсылады да, жақсылап керіліп алып, ұшында шашағы бар жұп-жұқа құлақтарын жалбырата, мойнындағы шытыралы қарғысын сылдырлатып, дүр-дүр сілкінді. Сонан соң ауыл жаққа бұрылып қарап алды да, иесінің аяғына басын сүйеп жата кетті.

Ли-шансың бұл тұқымдас аңшы итін бұрын тіпті көрмесе керек, таңырқай сұқтанып қалды.

— Иттің де мұндай әдемісі болады екен-ау! Өзі және қандай есті?! Жаңағы көп иттен көрген жапасын саған шағынып жатқанын көрдің бе, — деді басын шайқап.

Демежан да қазір Көктұйғынның құндыздай жылтыраған жонынан сипап, иттердің тісі батып кеткен жері жоқ па деп, өне бойын анықтап қарап жатқан-ды. Кенет ол тазының көзінен іркілген жасты байқады.

— Байғұсым-ай, сені аналар әбден жалғыздаған екен-ау! «Көп ит бір жақ, көк ит бір жақ» деген осы екен ғой, — деді ол баяу күрсініп, — Бұл бейшараға да өзінің нәсілдестері түп-түгел өш. Олардан артық жаралғаны үшін, өздеріне ұқсамағандығы үшін жек көреді... Жақсылардың көрген күні осы ғой қашанда!

Демежан соңғы жылдары қыс айларында ит жүгіртіп, құс салумен әуестеніп жүрген. Ли-шансыңға сол аңшылық жайын әңгімелеп кетті. Бұл көріп жүрген тіршілікте саятшылыққа жететін ештеңе жоқ. Дүниенің қам-қайғысын ойлатпайтын, пендешіліктің кір-қоқысынан аулақ, адамды табиғатпен туыстыратын жалғыз қызық сол ғана. Өзінің ел келесінен, ағайын арпалысынан әбден қажығанын, реті келсе басындағы бар билік-мансапты сол қызығып жүргендерге-ақ беріп, қалған өмірін тыныш өткізгісі келетінін айтып еді... Келесі бір сәтте арғы беттегі өзінің қайын атасы Құрман қажыны еске алып:

— Сіз ол кісіні жақсы білесіз ғой. Баяғыда шекара бөліп жүргенде, аулында болғансыз... Батырлықты да, бақ-дәулетін де бір басына үйіп-төгіп берген кісі сол Құрекендей-ақ болар. Сол кісі соның бәрінен уаз кешіп, дүниеден неге ерте суынды деп, қайран қалушы ем. Сөйтсем, бұл жалғанның тұрақсыздығын, байлықта, мансап та ешкімге опа бермейтінін қажы жарықтық ерте ұғынған екен ғой... Мен ол кісі секілді қажыға барып, құдай жолын қуып кетпеспін. Бірақ қызыл түлкідей бұлаңдаған қу дүниенің соңына түсуден тыйылармын. Дәл қазір, шынымды айтсам, менде бала-шағамның қасында тыныш жатудан басқа арман да, тілек те жоқ, — деп еді.

Ли-шансың оның сөзін зейін қоя, ойлана тыңдап отырған. Демежан ойын аяқтаған кезде, сыпайылап қана дау айтты:

— Биліктен де, байлықтан да безінуге болар, бірақ өмірден, күрестен шегіне алмассың, — деді баяу үн қатып. — Өйткені өмір деп жүргеніміздің өзі — күрес. Сенің қолыңдағы билік кейде сол күрес үшін қажет болады. Өзін ойлап көрші: егер сен бір елдің үкірдайы болмасаң, ұлықтар сенімен санасар ма еді? Қолыңда билік, күш болмаса, халдайлармен тіресе алар ма едің? Бұл күнде жай кісінің сөзін кім тыңдайды? Осы жағын ойладың ба? — соны айтып аз бөгелді де. — Мәселен, мені қазір Ши-амбының орнына Тарбағатайға губернатор қоямыз десе, ешқашан бастартпас едім, — деп езуі жайылып күлді.

— Ол жағы солай ғой... Дегенмен жетекке жүрмейтін жетесіз жұртың білек талдырады екен. Екі тізгін, бір шылбырын Өз қолында болмаған соң, жалтақтаған жарты билік те Қажытып бітті... Шаршадым. Бір Байсеркенің биылғы салған лаңы талай шашымды ағартты білем, — дей келіп, жақында болып өткен «Қара күмәннің» жайын айтып кетті.

Бұл Ли-шансың үшін де бұрын естімеген, тосын жаналық еді. Демежанның Әңгімесін ықылас қоя тыңдап, оның қалай болғанын егжей-тегжейіне дейін сұрап, ұғынып отырды да:

— Егер Байсерке сол арада «жанын беріп», Қабірден аттап кетсе, Қалмақтар соған иланып, еліне қайтатын ба еді? — деді бұған таңырқай қарап.

— Қайтпағанда не істейді. Байсеркенің құтылуына бір-ақ қадам жер қалған. Бірақ жеме-жемге келгенде, сол қазылған ордан аттай алмады ғой.

— Қызық екен... Бұл енді көшпенділер қауымында ғана болатын жай. Ештеңеден тайынбайтын, қара жүрек ұрының да жан түкпірінде бір ұшқынының қалғаны ғой. Ал өркениетке жеткен еуропалықтар мұндай жан беру, қасам ішу дегенге күлген болар еді.

— Адалдық па, әлде надандық па, әйтеуір, біздің халық балалық дәуірден әлі ұзап кете алған жоқ.

— Сен оған асықпа, — деді Ли-шансың.

— Неге?

— Жылдар өтеді... Сенің халқың да балалық дәуірмен қош айтысады. Бірақ ол кездегі адамдар қабірді қанша терең қазып қойсаң да, қымсынбай аттап кететін болады...

Осы сәтте бұлардың назары түстік жақтағы тұмсықтан қылт етіп шыға келген екі салт аттыға ауды. Кешкі салқынмен суыт жүріп келе жатқан, бөктеріншегі тоқ, ықшам киімді екі жас жігіт ауылға таман ойысыңқырап барды да, төбе басында отырғандарға көзі түсіп, осылай қарай бет алды. Күміс ер-тұрманды, күлте жал құла бестіге мінген өз інісі Әбдірасылды Демежан сонадайдан танып отырған. Керімбайдың кенжесі, жиырмаға жаңа келген жас жігіт қазір Ажардың қолында, үлкен шаңырақтың иесі саналады. Осыдан екі жылдай бұрын қаладағы Ешен-Сейіттің медресесін бітіріп шыққан. Әзірше осы төңіректің балаларын оқытып, тілін сындырып жүр.

Жақында Қалаға осы елдің зекетке жиналған малын айдасып кетіп еді. Содан оралып келе жатқан беті болса керек.

Екі жігіт арқан бойы Қалғанда аттан түсіп, Үкірдайдың Қасына жаяулап келді де, дауыстарын соза-соза сәлем берісті.

— Иә, жол болсын. Сен өзің Қалада жүріңкіреп Қалдың ғой? — деді Демежан інісіне жылы шырай білдіріп.

— Солай болды. Ұсақ-түйек шаруамен қазіреттің қасында бөгеліп Қалдым, — деді түр-әлпеті Керімбайдан гөрі Ажарға келіңкірейтін келбетті жас жігіт. — Зекет малынын бас-аяғы жиналғанша едәуір уақыт өтті. Оның үстіне, қазіретті білесіз ғой, жақында мешітке оқылатын тарауыққа қатысасың деп, жібермей ұстап Қалғаны.

— Жөн-жөн... Қалаңда не жаңалық бар?

— Ештеңе жоқ, сол өзіңіз көргендей. Ши-амбы Іле жақта біраз бөгеледі-ау деймін... Мұндағы бар билікті уақытша Шихалдайға Қалдырыпты деген сөз бар.

Демежан мен Ли-шансың бірінің бетіне бірі мәністі көз тастап өтті. Шынымен-ақ, халдайлардың қайтадан атқа міне бастағаны ма бұл? Шихалдайдың аяқ астынан таққа отыра қалуы, сөз жоқ, соның нышаны.

Бірақ Әбдірасыл осы тұста бұлардың ойын бөліп, тағы бір тосын хабар жеткізді.

— Айтпақшы, сонан кейінгі бір үлкен жаңалық: қазір Шәуешекке Әсет ақын келіп жатыр. Ыбырай байбатшаның үйіне түскен екен... Несін айтасыз, бұл күнде ойын-тамашаның бәрі сол төңіректе.

Бұл хабарға Демежан да бірден елең етіп, Қозғалақтап Қалды.

— Иә, не дейді-ау... Мынауың бір қуанышты нәрсе екен. Әсетті сен өзің анық көрдің бе?

— Е, көрмей... Тіпті бір-екі күн қасында жүрдім. Тарауық оқылған күні ол кісі де мешітке келді. Әсеттің өзі әнші ғана емес, медресе бітірген оқымысты адам екен ғой.

— Иә, оны қайдан білдің?

— Басында Әсет Ешен-Сейітке қыңырлау сұрақ қойып, екеуі шариғатқа таласып қалып еді. Артынан ырақайға келіп, достасып

кетті-ау деймін. Әсет сол арада домбырасын ала салып, адам атадан бергі пайғамбарлар шежіресін өлеңмен қолма-қол жырлап берді.

– Солай де... Ал әншінің беталысы қалай екен? Ол жағын сұрамадың ба?

– Әсет бір сөзінде: «Мамырбек төре шақырып еді. Керей жаққа жүремін» деп отырды. Бірақ елге апармай қоймаймын деп, біздің Күдері де қасынан қалмай жүрген.

– Күдері қалада ма еді?

– Ол да жақында келген. Мешіт салдырған адамдарды түгел шақырды ғой осы жолы.

Демежан ойланып қалды. Бірдемеге қазыла ой жіберген кезінде қиғаш біткен қою қасының арасында қос сызық пайда болушы еді. Сол сызықтары тереңдей түсті де:

– Қап, Әсет Керейге өтіп кетпей тұрғанда, осы елге бір әкелуіміз керек еді. Күдеріге көне қойса жақсы болды-ау! — деді Әлден уақытта.

– Көнетін шығар... Күдерінің де ескі жыны қайта қозып, Әсет келгелі өлеңдетіп жүр.

– Былай етсек қайтеді? — деді Демежан шұғыл шешімге келіп. — Үлкен Әнші іргемізге келгенде үнсіз қалғанымыз ұят болар. Сен ертең қалаға қайта жүріп кет. Мен Әсетке хат жазып берейін. Соны апарып, ақынды осы елге қонаққа шақырып кел.

– Барайын, — деді Әбдірасыл сөзге келместен. — Хатыңызды дайындап қойыңыз. Ертең салқында жүріп кетейін.

Осыдан кейін жігіттер рұқсат сұрап, жүруге ыңғайланған.

– Өздерін ауылға түсіп, қымыз ішпейсіңдер ме?

Әбдірасыл Әлденеден ыңғайсызданғандай, қызарақтай күлді.

– Қазір ораза ғой, аға... Күн батып, ауыз ашқанша біз де үлкен ауылға жетіп қалармыз.

– Ә, солай екен ғой. Біздің Бибі екеулерің-ақ сопысыңдар, әйтеуір. Кейін сауаптарыңнан бізге де қарасасыңдар ғой,—деп Демежан әзілдей күлді. — Ал ендеше жолдарың болсын!

Жігіттер аттарына мініп, бір-екі белдің астында отырған Керімбайдың Үлкен ауылына қарай жүріп кетті. Демежан інісіне осы ауылға қона сал деп айтуға бір оқталды да, таяуда ғана үйленіп, шымылдығы желпілдеп тұрған жігітті жолынан қалдырғысы келмеді. Әбдірасыл биыл жайлауға шығар алдында, баяғы өзі қауіптеніп жүретін қара тәмпіш қызға үйленіп тынған-ды.

Демежан қалашы жігіттермен әңгімелесіп тұрғанда, Ли-шансың белден асып, ары таман ұзап кетіпті. Бұл да көк тазысын ертіп, солай қарай аяндады. Бұлар шыққан төбенің батыс жағындағы тау баурайында қайын, терек, мойыл аралас өскен жыныс тоғай бар-тұғын. Сол тоғайға дейінгі екі аралық — жарты шақырымдай ашық алаң. Осы тепсеңдегі қалың балаусаның арасында қып-қызыл шұғынық гүлдер өсуші еді. Ли-шансың гүл терудің қызығына түсіп, тау етегіндегі тоғайдың шетіне дейін барып қалыпты. Соңынан келе жатқан Демежанды көріп, ол да бері беттеді.

— Міне, көрдің бе, қаладағы жұрттың егіп өсіре алмай жүрген гүлдері мұнда өзінен-өзі жайқалып өсіп тұр, — деді қолындағы гүл шоғын бұлаңдата, сонадайдан дауыстап.

— Ал біздің адамдар осы гүлдерге көз қырын да салмайды, — деді Демежан.

— Әрине. Өне бойы гүлдің арасында жүрген соң, оны теріп, әуреге түсіп қайтсін.

Демежан әлі де жаңағы Әсет туралы ойдан арыла алмай келе жатқан. Қасына жақындаған қонағына сол жаңалықты хабарлады.

— Қуана беріңіз, Ли-шансың. Біздің ауылға жақында Әсет келеді.

— Ол кім еді? — деді ол бұған таңырқай қарап.

— Әсет — қазақтың атақты ақыны, әрі асқақ әншісі. Мекені — шекараның ар жақ бетінде. Қазір Шәуешекте жүр екен. Ертең арнайы кісі жіберіп, осы елге шақырайын деп отырмын.

— Оһо, бұл жақсы болған екен. Ондай өнерпаз адам келсе, жайлау өмірі тіпті қыза түседі десейші.

— Айтпаңыз. Сол әншіні бір көруге көптен құштар едім. Зәумен келіп қалған екен, оның бұл сапарын Үлкен той-думанға айналдырып, сый-сыяпатымен аттандырсам деген ойым бар.

— Дұрыс болған, — деді Ли-шансың гүл шоғын құшырлана иіскеп тұрып. — Адам өмірі тым қысқа ғой. Бір уақыт сөйтіп көңіл

көтермесе бола ма. Өзің айналаңа қарашы: мына жасыл жайлау, жақпар тас, жыныс тоғай сондай бір әнді күтіп, қоса жаңғыруға дайын тұрған жоқ па?!

Бұл кезде күн еңкейіп, батыс жақтағы биік жалдан асып бара жатқан-ды. Жаңа ғана күн шұғыласы ойнаған сай-сала, теріскей беттерге қоңыр көлеңке тола бастапты. Қазір тасада қалған ауыл бұл арадан көрінбейді. Бірақ сол жақтан қой-қозының жамыраған үні, желідегі жылқыны өріске айдаған жігіттердің қиқуы естіледі.

Кенет Көктұйғын әлденеден секем алғандай, тоғай жаққа қарап бір-екі рет үрді де, иесінің аяғына оралып, қыңсылап дыбыс бергендей болды. Оны Демежан да бірден байқап: «мына байғұс әлдебір аңның иісін сезіп, соған шыдамсызданып тұр-ау, — деп ойлады ішінен. — Және мына аласұруына қарағанда, жай аң емес, мұның жүрегі дауаламайтын қасқыр, не аю секілді ірі аң болуы да мүмкін».

Бірақ бұл жайды лезде ұмытып кеткен. Оның ойын Ли-шансың бөліп жіберіп еді.

— Адамды қажытатын — қарттықта, ауыр жұмыс та емес, ешқандай өзгеріс, жаңалығы жоқ, біркелкі мимырт тірлік, — деді ол жаңағы бір ойын сабақтай түсіп. — Өне бойы ғылымның, не саясаттың соңында жүрген кісінің аңқасы кеуіп, миы құрғап кете ме деймін. Өзгені білмеймін, мен қазір өзімнен сондай бір рухани аштықты сезініп жүрмін... Сен де жаңа «өмірден қажыдым, шаршадым» дегендей бір сөз айттың ғой. Бұл да сондай уақыттық торығу... тірліктен суынушылық. Ал жаңағы өзің айтқан Әсет сияқты өнерпаз адамдар жан жарасын жазып, сынған көңілді бүтіндейді.

Бұлар әртүрлі әңгімемен тоғайдың шетіне дейін барып, одан кері бұрылды. Сол маңнан алақанат сауысқандар шықылықтап, әлдебір жат дыбыстан белгі бергендей болады. Көктұйғын да Демежанның аяғына оралып, мазасыз қыңсылауын қоймай келе жатқан... «Апыр-ай, мына байғұсқа не болды?» дегені сол еді. Кенет арт жақтарынан әлдекім қатқан тулақты сабаумен салып қалғандай, тарс еткен бір дыбыс естілді. Екеуі де селт етіп артына бұрылған.

— Біреу мылтық атты ғой. Тіпті таяудан шықты өзі, — деді Ли-шансың әлгі дыбысты тез ажыратып. — Шекара жақын ба бұл жерден?

— Кемінде бес шақырымдай болар...

— Онда осы маңның бірінен атылды. Әлдебіреу аң атып жүр ме екен?

Дәл осы мезетте жаңағы тоғай жақтан тарс еткен мылтық даусы едел-жедел екі рет шықты да, иесінің қасында келе жатқан Көктұйғын қаңқ ете қалып, ұршықтай үйірілген беті құлап түсті. Демежан түкке түсінбей, сілейіп тұрып қалған.

— Жат... жату керек! — Ли-шансың ышқына айғайлап, Демежанды жұлқа тартып жықты да, оны денесімен жаба, өзі де құлай берді.

— Не? Не болды? — деді Демежан әлі де ештеңенің байыбына бара алмай.

— Кім де болса бізді көздеп атты. Тоғайда жасырынған біреулер бар...

— Өзіңіз жараланып қалған жоқсыз ба? — Демежан қатты алқынып, бозарып кеткен Ли-шансыңға қараған.

— Мен аманмын... Олар мені емес, сені көздеп атып тұр ғой, Демежан-ау!

Осы сәт ат тұяғының дүбірі естіліп, біреулер қастарына шауып келгендей болған. Сауын биелерді өріске беттеткен жылқышылар екен. Дереву аттарынан қарғып түсіп, екеуін сүйемелдеп орындарынан тұрғызды. Мылтық даусын олар да естісе керек, бірақ ештемеге түсініп тұрған жоқ.

— Не болды, Демежан аға?

— Мылтық қай тұстан атылды? — деп алақтап айналаға қарай береді.

Дәл қастарында әлсіз ғана бүйірін соғып, сұлап жатқан Көктұйғынға бұлар енді ғана назар аударып еді. Демежанның тұла бойы шіміркеніп кетті. Ажал оғының өзін сүйемдей жерден сүйкеп өткенін ол енді ғана айқын сезінгендей болды.

— Көрмей тұрсың ба? Мына тоғайдың ішінде жасырынып жатқан жау бар. Тез ауылға хабарла. Бірнеше кісі атқа қонып, осы маңайды түгел сүзіп шықсын! — деді жылқышыларға жарлық беріп.

Екі жігіттің бірі дереву ауыл жаққа қарай тұра шапты да, екіншісі аттың басын тоғай жаққа бұрды. Демежан әлі де Көктұйғыннан көз ала алмай тұрған. Байғұс тазының ет жаны шықпай, біразға дейін денесінен діріл кетпей жатты да, артқы аяғын соңғы рет болар-

болмас серпіп, тынышталып қалды. Оқ оң жақ қолтығынан тиіп, сол жақ жауырынынан шығып кетіпті. Қызыл жоса қан шөп басын бояп, қара жерге сіңіп жатыр. Айнала шашылып жатқан қып-қызыл шұғынық гүлдер...

— Иттер-ай! Есіл жануардың обалына қалды-ау! — Демежан өксік атқандай зор тұлғасын сілкіндіре күрсінді.

— Ештеңе етпес. Қайта өзіңнің аман қалғаныңа қуансайшы,— деді Ли-шансың оны жұбатып, — Саған кезелген оқ қой бұл... Иесі үшін мерт болған, ит те болса киелі жануар екен.

— Бұл —сұмдық қой!.. Кім болды екен? Айтыңызшы: осыдан кейін қалай өмір сүруге болады?

Демежан әлі де есін жия алмай сенделіп тұр. Ол өзіне қастық ойлайтын жауларының көп екенін білетін. Бірақ дәл мынадай өлімге қияр деп ойламаушы еді. Үрейден гөрі таңырқауы басым, түсініксіз бір күйге түсті.

— Алыстан келген жау емес. Бұл, сөз жоқ, халдайлардың ісі, — деді Ли-шансың. — Ашық жаулыққа көшкенін осыдан-ақ біле бер. Шиамбы кетісімен құтырынып шыға келгенін көрмейсің бе?!

Осы кезде айнала-төңірек айғай-сүреңге толып, ауыл жақтан «Қайда-Қайда» дескен салт атты жігіттер шауып шықты. Олардың соңынан жаяу-жалпы шұбырған ер-әйел, бала-шаға көрінеді. Жаңағы жылқышылар «үкірдайға біреулер оқ атыпты» дегеннен өзге жарытып ештеңе айтпаса керек, есі шыққан жұрт өрге қарай өкпесі өшіп, жапа-тармағай тырмысып келеді.

— Қап, әлгілер бүкіл елді дүрліктірген екен-ау! Жүріңіз, алдарынан шығып көрініс берейік, — деді Демежан.

Аттылар мылтық даусы шыққан жақты бетке алып, тоғайға қарай шауып кетті де, Демежан мен Ли-шансың алқынып жеткен ауыл адамдарының қоршауында қалды. Басындағы жаулығын қолына ұстаған күйі құстай ұшып, алдымен жеткен — Бибі еді. Ол жаңа «Демежанға біреулер оқ атыпты» дегенді ести салысымен, сөз аяғын күтпей осылай қарай тұра жүгірген-ді, содан қашан төбе басына жеткенше жан ұшырып, тырбына берген. Ауыр шолпы таққан қос бұрымы беліне оралып, жүргізбей қойған соң, жаулығымен қоса қолына жинап алыпты. Демежан алдынан шыға келгенде, өз көзіне өзі сенбегендей, ессіз аңырып сәл тұрды да, өкпесі өшіп, сенделектеген күйі күйеуінің иығына асыла кетті.

– Арыстаным-ай! Тірі екенсің ғой... Сені біреу атып кетті дегенде, сорлаған жерім осы шығар деп, зәре-иманым қалмап еді. А, құдай, ақсарбас! Бір жолға періштең қаққан екен ғой! — деп тас қып құшақтап, айрылар емес. Бибінің қолын Демежанның өзі зорға ажыратты.

– Қой енді, жұрттан ұят болады... Әне, қайнағаларың қарап тұр!

Расында да, бұл кезде ауыл адамдары түгел жетіп, бұларды қоршап алған-ды. Біреулері Көктұйғынның қасына барып, аударып-төңкеріп қарап жатыр. Бірақ әлі түкке түсінбей, тұс-тұстан сұрақ жаудырып, оған және өздері жауап беріп, тынық кешті бастарына көтерді.

– Мылтық қайдан атылды өзі?

– Тоғайда жасырынып, бұғып жатқан біреулер болған ғой, шамасы.

– Ел аман, жұрт тынышта бұл не деген масқара?!

– Апыр-ай десейші... Көзі қиып қалай атты екен?

– Көктұйғынның ажалына көрінген ғой.

– Бір келген қатер ғой. Бәрінен де үкірдайдың аман қалғанын айтсайшы, — десіп араның ұясындай гу-гу етеді.

Бұл кезде күн ұясына кіріп, сай-салаға кеугім түсе бастаған-ды. Демежан жиналған жұртқа жағалай көз салып, кіші әйелі Ырысқанды іздеген. Бірақ, не үшін екен, сұлу тоқал еш жерден көрінбеді. «Жас неме қорыққанынан жүрегі қозғалып, бірдемеге ұшырамаса жарады» деген бір үрей де бас көтергендей болып еді. Бұл ойын сыртқа шығарып, Ырысқанды сұрауға ыңғайсызданды да, жиналған көпшілікке қарап:

– Ау, халайық, бейуақытта бұл не тұрыс? Қатер деңіз, ұшық деңіз, әйтеуір бір ажалдан қалғанымыз анық қой. Мына Бибінің жаңа осында атаған ақсарбасы бар. Одан да үйге барып, соның басын мүжімейміз бе? — деп өзі де күліп, жұртты да ду күлдірді.

Жігіттер кетпен-күрек әкеліп, өлген тазыны көмуге кіріскенде, басқалар ауылға қарай бет алды. Қазір Демежан көңілінде, бір қатерден аман қалған адамдарда болатын, қуаныш пен үрей аралас бір сезімдер алабұртады. Кенет есіне әнеугүнгі Бодуха ламаның сөзі түсті. Қалмақ балгері бұған бал ашып отырып, жеті күн, жеті ай, не жеті жылды қатерге санап, шарт еткен жоқ па еді? Иә, дәл осылай деген... Іштей есептеп көріп еді, жеті емес, бүгін сегізінші күн екен.

Бұл не сонда? Тағдыр ма? Жауырыншының айтқаны келмесе де, сандырағының дәл шыққаны қалай? Сол қалмақта бір қасиет бар-ау не дегенмен. Егер оның айтқаны шын болса, ол қатерден бұл өтті ғой. Иләйім, солай болсын. Басқа төнген пәле-жала осымен тынса болғаны.

Бұлар ауылдың төріндегі үлкен ақ үйдің қасына келгенде, алдарынан сылаңдай басып Ырысқан көрінді. Өңінде ешқандай үрей-қорқыныштан белгі жоқ. Ештеңе болмағандай, өзінің әдемілігін бір сәт естен шығармайтын әдетімен наздана күліп келеді.

— Иә, не боп қалды? Амансыздар ма, әйтеуір? — дейді сыңғырлай үн қатып.

Демежан қанша сабыр сақтағанымен, көмейінде тұрған сөзді ірке алмай қалды.

— Сені мұндай дәті берік деп кім ойлаған... Біз мұнда қырылып қала жаздадық. Ал сенің тіпті бақайыңнан келетін емес қой? — деді даусынан өкпе сызы аңғарылып.

Бірақ Ырысқанның оған бәлендей қысыла қоятын түрі жоқ. Сәл-пәл қызарып, соның өзі ақ құба өңіне әдемі рең қосып, сынықси күлді де:

— Назымды ұйықтатайын деп, төсекке қисайғаным сол еді. Амандық хабарыңды естіген соң, сабыр сақтап отырмыз, — деді ақталғандай болып. — Не болды өзі? Көктұйғынды біреулер атып кеткен дей ме?

Демежан езу тартып, мұңая күрсінді.

— Иә, солай болды... Кім білген, Көктұйғынға өшігіп жүргендер көп екен ғой. Иттер жасырынып келіп, есіл тазыны атып кетті, — деді Ырысқаннан бетін бұра беріп.

Бұл кезде Бибі бастатқан әйелдер абыр-сабыр күйге түсіп, қарбаласып жатқан. Майлық атасы қорадағы қойдың шетінен бір ақсарбас ісекті ұстап әкеліп, жігіттердің біріне жәукемдетіп жатыр екен. Бибі Демежанның қарсыласқанына қарамай, күннің қызыл шапағы тарамай тұрғанда, осы ауылдағы сексенге келген кәрі әже Сәндібаланы ертіп келіп, жаңа сойылған қойдың өкпесімен қақтырып, ұшықтатып жіберді.

Ымырт үйіріліп, қас қарайған мезгілде, мана атқа қонып, тұс-тұсқа шауып кеткен жігіттер де қайтып оралды. Олар ауыл сыртындағы мойылды сай мен одан арғы қалың жынысты қанша

шарласа да, ештеңе таппай қайтыпты. Біреулері көш жолымен бірнеше кезең асып, биік тұрғыдан қарауылдап та байқаған екен, таяу маңнан ондай сөдегей-солпы қара-құра көздеріне түсе қоймапты.

Ал Демежан осы бір үрейлі оқиғаны бұдан ары дабырайтпай, тезірек басып тастауға тырысты. Бала-шаға, бауыр-туғанды уайымға салып, қорқытпау үшін, өзін сырттай көңілді ұстап отырды. Көп кешікпей ауыл адамдары осыдан бірер сағат бұрынғы дүрбелеңді ұмытып, басқа әңгімеге айналып кетті. Үй иесінен жақында осы ауылға Әсет ақынның келетінін естіп, соны бір алуан сөз қылды.

Бірақ Демежанның өз ішінде алай-дүлей ұйтқи соққан қара боран әлі басылған жоқ еді. Басында оған ертең дереу қалаға жүріп кетіп, болған оқиғаны ұлыққа мәлімдесем қайтеді деген бір ой келген. Бірақ ол ойынан тез қайтып қалды. Мұны түсінетін, мұндай бассыздыққа тыйым салып, тізгіндеп отыратын Ши-амбы болса жоқ. Оның орнында қалған Шихалдайдың алдына мұң шағып, мүсәпірсіп барғысы келмеді. Өзінің жалғыздығын, шын қорғансыз екенін енді сезгендей. Күздің қара суығында ықтасын, қамсауы жоқ қара лашықта отырғандай, тіршіліктің жылуы кетіп, бір түрлі сүренсіз тартты. Әншейінде жарасып тұратын балаларының еркелігі, ойқастап кіріп-шығып жүрген Ырысқанның әсем сыңғыр күлкісі де бүгін шаншудай қадалып, соның бәрі әлдебір дарақылық, беймазалық сияқты көріне берген.

Өз басынан өткен қатердің тым жеңіл емес екенін ол қазір бір-ақ адамның жүзінен оқығандай болады. Ол — айнымас жары Бибі ғана. Тек соның ғана боталаған көзінен үрей таңбасы өшкен жоқ. Қайран Бибі, ерекше жаратылған әулие адамсың ғой сен... Бибінің жаны мөлдір айна тәрізді, бәрін жасырмай көрсетіп тұрады. Бұл күнде бүкіл ауылдың қамқор анасына айналған Бибі мол ықылас-пейілімен қонақтарын да риза етіп, оқта-текте күйеуіне қара көзін тұндыра қарап қояды да ұмытпайды.

«Егер мен олай-бұлай болып кетсем, басқаларға ештеңе емес, осы сорлыға қиын тиеді-ау!» деп толғанды Демежан ішінен. Мұндайда өзін жан-тәнімен түсінетін, бұл үшін жанын қиюға әзір, осындай бір адамның болғанына да шүкіршілік етіп еді. Бүгінгі түн кезегі тоқалдікі болса да, ол Ырысқанның отауына бармай, Бибінің қасында қалып қойды...

Ал бұл кезде Ойжайлаудың терең шатқал, ұры сайларының біріне бекінген екі салт атты ит тұмсығы өтпейтін қалың жыныстың арасынан баспалап шығып, қарауңгір аңғарындағы көш жолына келіп түсіп еді. Екеуі де қара атқа мініп, қара киім кигендіктен, бетке

жұғатындай қою түн қараңғылығында бірінің сұлбасын бірі зорға ажыратып келеді. Олар артық дыбыс шығармай, аттарын баяу бастырып, тың тыңдағандай ұрлана аяндап келді де, бір-екі тұмсық айналған соң, қатты жүріспен төмен қарай жарысып кетті.

Қара түнді жамылып, қаралы жолға шыққан бұл екі жанкешті — Дохалдайдың інісі Бужыңха мен Ысқақ болатын. Бұлар аң қарауды желеу етіп, тау ішіне осыдан екі күн бұрын шыққан-ды. Содан бері ешкімнің көзіне түспей, жыныс тоғай, ұры сайларды паналап, бүгін таң ата, жұрт шырт ұйқыда жатқанда, Демежан аулының тұсына келіп еді. Астындағы аттарын бір-екі кезең астындағы қалың талдың ішіне матастырып қойып, өздері ұрымтал жерге бұқпалап, жаяу жақындаған. Ысқақтың қалтасында алтыатар наған, Бужыңханың қойнында іштен асынған шолақ мылтық бар. Екеуі үйден ала шыққан азықтарын қажалап, қалың жыныстың ішінде күн еңкейгенше сарылып ұзақ отырды. Демеганның қазір ауылда екені, оның күнде кешке таман төбенің басына көтеріліп, осы тоғайдың шетіне дейін серуендеп қайтатыны күні бұрын зерттеліп, әбден анықталған-ды.

Бұл екеуін мұндай қиын іске айдап салған — Дохалдай болатын. Ол аймақ әміршісі Ши-амбының Ілеге аттанғанын және бұл сапардан қайтар-қайтпасы неғайбыл екенін ести салысымен, Демежанға деген оқтаулы мылтықты басып қалатын кезім осы деп шешкен. Әккі халдай таяуда Байсерке оқиғасына байланысты Төртуыл жуандарының арасына тағы да іріткі түсіп, ала ауыздыққа ұшыраған жағдайын да естіп-біліп отыр еді. Сол жиыннан қатты ширығып қайтқан Ысқақ Байсеркені абақтыдан құтқарып бер деп, Дохалдайды өзі іздеп келген-ді. Құланның қасынуына мылтық басуы дәл келген осы қолайлы сәтті Дохалдай қолдан шығарғысы келмеді. Ол тіпті құпиялықты қатаң сақтау үшін, бұл жолы басқа сыбайластарымен де ақылдаспай, бірден іске кіріскен.

Дохалдай басында бұл қатерлі шаруаға Ысқақты жалғыз жіберуді ойластырған. Бірақ жеме-жемге келгенде, оның өз басына тағы сеніп кете алмады. Ұрыншақ, оғар неме бірдеңені бүлдіріп, қапылыста қолға түсіп қалғандай болса, мұның бар құпиясын әшкерелеп, сатып кетуі де мүмкін ғой... Сондықтан осындай қара ниетке көптен қолы қышып, құлшынып жүрген бұзақы інісі Бужыңханы Ысқақтың қасына әдейі қосып еді. Бужыңханың да ішкі есебі өзінде. Егер Ысқақ әлденеден ши шығарып, істі бүлдіргендей болса, онда бұл сапардан ол тірі қайтпауға тиіс болатын.

Бәрі де алдын ала ойластырғандай оңына айналып келе жатқан. Бүгін үкірдай аулында артық қонақ жоқ, ол өзінің күндегі дағдысынан жаңылмауға тиіс... Иә, дәл солай болды. Демежан күн

еңкейе бере төбе басына көтерілді, қасында көп адам жоқ, сырт қаралдысы шағын, тәштиген біреу еріп жүр. Сол екеуі тебе басында шошайып едәуір отырды. Одан төменгі ой жақтан келе жатқан екі салт аттымен Әңгімелесіп, тағы біраз бөгелді... Сонан соң қасындағы қалаша киінген, сидалау серігін ертіп, осылай қарай аяндады. Тіпті бері жақындап, мойылды тоғайдың шетіне дейін келді. Екеуінің алды артын орап, бір көкала тазы жүйткіп жүр. Бастабында бұлар әлгі сүмірейген арық адамның кім екенін біле алмай дал болып еді, жақындағанда Бужыңха оны жазбай танып, мырс етіп күліп жіберді. Баларақ кезінде мұның да Шәуешектегі қытай гимназиясында екі-үш жыл оқығаны бар-тұғын. Бірақ оқуға мойны жар бермей, мектепті бітірмей кеткен. Сонда өзіне сабақ берген, гимназия мүдірі Ли-шансың ғой мынау... Араларында талай қызық оқиға болып еді. Ол туралы Әңгіме айтып жатуға қазір мұрша жоқ.

Әлгілердің таяп келгені сонша, түрі-түсі анық танылып, тіпті сөйлескен сөздеріне дейін естіліп тұрды. Ысқақ пен Бужыңха қия бетте, үй орнындай қалың аршаның түбінде жатқан-ды. Екеуі де қаруларын ыңғайлап, не де болса ту сыртынан көздемеке болып, аналардың ауылға қарай бұрылуын күтті... Көк тазы бұлар жатқан тұсқа қарап, бір-екі рет үріп дыбыс бергенде, жандары шығып кете жаздап, аршаның арасына бұға түскен. Қайтадан бас көтергенде, Демежандар орнынан қозғалып бара жатыр екен. Енді аз бөгелсе ұзап кететін түрі бар.

— Ат! — деді Бужыңха Ысқақты бүйірінен түртіп.

Дохалдайдың астыртын тапсыруы бойынша, оқты алдымен Ысқақ шығаруға тиіс еді. Бужыңха тек анау мүлт кеткен жағдайда ғана қимылдауы керек. Ысқақ көп қадалып көздегенімен, дәл атуға келгенде көзі жасаурап, қолы қалтырап берекесі қашты. Бұрын иен далада екеуі талай нысана атып, жаттыққан болатын. Енді не құдай ұрып тұрғаны белгісіз.

— Атсайшы, иттің баласы, не қып отырсың? — деп Бужыңха бұл жолы оның бүйірінен қаттырақ түйіп жіберді. Өзі де шолақ бердеңкесін иығына тіреп, оңтайлай берген.

Ысқақ бір емес, екі рет атты. Бірақ екі жолда да атқан оғы далаға кетті. Сол кезде Демежан мен Ли-шансың қалт тұра қалып, артына бұрылған. Дәл осы сәтте қақ жүректің басы деп, көздеп тұрып Бужыңханың өзі шүріппені басып қалып еді... Одан арғысы бұлыңғыр. Әйтеуір, оқтың біреуге тигенін біледі. Көктазының шоршып түскенін, сонан соң ана екеуінің де үйме-жүйме құлағанын көзі шалып қалды. Бұдан ары күтіп тұруға мұршалары болған жоқ. Өйткені дәл осы мезгілде сол маңнан жылқышылар көрініп, жаңағы

жығылып жатқандарға қарай тұра шапқан. Бұл арада енді бөгелуге жүректері дауаламай, орындарынан атып тұрып, қалың бүргеннің арасымен бүкшендей жөнелген. Едәуір ұзап барып, арттарына бұрылып қарағанда, жаңағы жерге біраз адамның жиналып қалғанын көрді. Арттарынан қуғын шығатыны айтпаса да белгілі. Осы беттерінде бұлар тоғай ішіне бекітіп қойған аттарының қасына келіп, қашан қараңғы түсіп, көз байланғанша, сол жерде тырп етпей жатып алды.

Атылған оқтың Демежанға дарымай, қасындағы көк тазыға тигенін бұлар кейін, қуғыншы жігіттердің сөзінен аңғарды. Екі қашқын бір қараңғы қалтарыста, беймезгіл кісінеп белгі бермеу үшін тұмылдырық кигізіп қойған аттарының шаужайынан ұстап, тың тыңдап отырған-ды. Ақшам үйірілген шамада бір-екі салт атты бұлар жасырынған ұры сайдың қабағына таман келді де, өзара самбырлап сөйлесіп кетті.

— Қой, көз байланып барады, қайтайық, — деді біреуі. — Оқыста бір жерден шыға келіп, өзімізді жазым етіп жүрмесін.

— Мейлі, қайтсақ қайтайық. Әйтеуір, үкірдай аман қалды ғой, соған да шүкіршілік, — деді екіншісі.

— Қайта, ажалы жоқ десейші. Адамға атылған оқтың, адасып барып, итке тигенін көрмейсің бе?!

Осыдан кейін қуғыншылар аттарының басын кері бұрып, дүбірлері бірте-бірте ұзап бара жатты. Неше күннен бергі еңбектерінің зая кеткенін Ысқақ пен Бужыңха осы арада бір-ақ біліп еді. Сол қуыста тағы бір сағаттай отырып, жер-дүниені қою қараңғылық тұмшалаған кезде ғана орындарынан қозғалды. Бұл дәрменсіздіктері үшін, Дохалдай екеуінің де маңдайларынан сипамайтыны белгілі. Қазір бұлар өзара ақылдасып, алдын ала әзірлеп алған сөздерін іштей қайталап, жаттап келеді.

IX

Қараңғы түн артынан арайлап таң келетіні секілді, қытымыр қыс артынан жадырап жаз келетіні секілді, бұл дүниеде жақсылық пен жамандықтың, қуаныш пен қайғының үнемі орын алмасып, кезектесіп отыратыны ғажап-ау. Осы сүреңсіз оқиғадан кейін арада бір апта өткенде, Демежан ауылына Әсет келіп түсті. Адамдарды қайғы-мұңнан сейілтемін, көңілдерде қатып жатқан шер-шеменді жібітемін деп, әнімен, сәнімен думандата келіп еді.

Ұзақ сарғайып, төсек тартып жатқан науқас өзін құтқаратын тәуіпті қалай күтсе, немесе қапыда қолға түскен қас батыр соңынан іздеп келер елшіні қалай күтсе, Демежан да Әсетті дәл солай тағатсыздана күтіп еді. Ол әнеугүнгі оқиғадан кейін ағайын арасының өнімсіз дауына, қау-көрік сөзіне де араласпай, арыз айта келгендерді өз зәңгі, елубасыларына жіберіп, үйден шықпай құсаланып жатып алған-ды... Кіші бесін кезінде ауылдың түстік жағындағы қоңыр белден бір топ кісі бері қарай құлағанда, Демежан әшейіндегі пандық, ірілігінен айрылып, үйде отырған жұртты бастап, далаға өзі шықты. Даяшы жігіттер келген қонақтарды керме басында қарсы алып, аттарын байлап жатқанда, ол біраз адаммен үй сыртында күтіп тұр еді.

Басқалардан киім сәні бөлек, көп адамның қолпаш қоршауында келе жатқан әншіні мұндағылар сонадайдан шырамытып тұрған-ды. Сол құрметті қонақ жігіттердің қошеметтеп қолтығынан алуын күтпей-ақ, аттан лып етіп өзі түсті де, шылбырын біреуге ұстата салып, тосып тұрған топқа қарай аяндады. Басында жасыл төбелі құндыз бөрік, үстінде сол түстес, мол пішілген, жеңіл жібек шапаны бар, орта бойлы, кең иықты, қара торы жігіт Демежанды тура бетке алып, аппақ қаладай маржан тістерін көрсете, ақсия күліп келеді екен. Екеуі ескі таныстарша, үш қайтара төс түйістіріп, құшақтасып көрісті.

Өңінде тосырқау, не жатсыну жоқ, қайда жүрсе де өзін еркін сезінетін Әсет бірінші боп тіл қатты. Сәл кейін шегініп, өзінен әлдеқайда биік Демежанның зор тұлғасына сұқтана қарап алды да:

— Бәсе деймін-ау, мен ойлаған, менің қиялымдағы Демежан осындай болса керек еді! Ақын қиялы алдамаған екен... Арыстан сынды ағамызға құшағым толып, бір жасап қалдым-ау! — деп алғашқы әсерін ірікпей айтып салды.

— Құдай берген бойымызбен құшақ толтыра жатармыз-ау. Ал көңіл толтыра аламыз ба? Гәп осында ғой, Әсет, — деген Демежан да күле тіл қатып — Қош келдің елімізге! Ақындық даңқын мен асқақ әнің бұл құлыстайды шарлап кеткелі қашан. Тек дидарыңды бір көруге зар едік. Оның да сәті түсті-ау ақыры.

Әсеттің қасындағы адамдарға кезек енді тиіп еді. Бұл топтың ішінде Ыбырай байбатша, Күдері, Бабалық бар екен. Олар да тұс-тұстан жамырасып, бұрыннан білетін ауыл адамдарымен амандасып жатыр. Бұлардан басқа ақынның қасына еріп жүрген әнші-жыршы жігіттер бар. Барлығы дуылдасып, Әсетті ортаға ала, күні бұрын дайындап қойған қонақ үйге қарай бет алды.

Қонақтар сегіз қанат, әсем ақ үйге кіріп, төр алдындағы қос-қабат кілем, көрпе үстіне жайғасқан соң, аман саулық, жаңалық сұрасу одан ары жалғасып кетті. Қазір Әсеттің қатарында отырған Ыбырай байбатша өзінің орып сөйлейтін әдетімен Демежанға күле қарады да:

– Қалай, ауру-сырқау, дерт-дербезе, пәле-жаладан амансыздар ғой? Көлденең ұшық, қауіп-қатер әмсе солай айналып өтсін! — деді аз сөзге көп мағына сыйдырып.

Оның сөз ләмінен бұлардың жақында Демежан басына төнген қатерлі оқиғаны естігені, бұл жолы Әсетке жай ілеспей, бір жағы дос пейілін танытып, көңіл аулай келгені мәлім боп қалды. Бірақ Ыбырай көңілсіз жайды одан ары қазбалаған жоқ. Әңгімені бүгінгі құрметті қонақтың ыңғайына қарай бұрып әкетті.

– Қалаға Әсағаң келгелі, мына Бабалық екеуіміз сауданы да, одан түсетін пайданы да былай жинап қойып, әншінің шашпауын көтеріп жүрміз... Бір бес күндік алдамшы дүние ғой. Соның бәрін жинасақ, Әсеттің бір әніне тати ма?! — деп өзінің серілік мінезіне басып, үй ішін желпіндіре түсті.

Әсет те алғашқы қауышу әсерімен, көңілдес, дос жігіттер ортасында нұрлана толқып отырған-ды. Ол да іле жауап қатып:

– Иә, Ыбырайдың айтқаны рас. «Бір аймақтың ақшамен шай қайнатқан байбатшасын өзіне қосшы етіп алған сенде де арман жоқ, Найманбай баласы» деп кешеден бері мен де күніне үш уақ тәубе етіп келе жатырмын, — деп көпшілікті ду күлдірді.

Сөз әлпеттеріне қарағанда, бұлардың қапада әлденеше күн бірге болып, әзіл-қалжыңдары жарасып, тату дос адамдар боп кеткені көрініп тұр. Осы отырғандардың ішінде Демежаннан жасы үлкені жоқ екен. Жөн сұраса келгенде, Әсеттің өзі бұдан алты-жеті жас кіші болып шықты. Сүйегі — Арғын, ежелгі ата жұрты Қарқаралы маңында көрінеді. Бірақ өзі Семей өңірінде туған. Әкесі Найманбай біраз жыл сол қалада жұмыс істеп, одан Мәмбет ішіндегі қайын жұртын сағалап, Бақтыға көшіп келгенде, Әсет небәрі бес жасар бала екен. Бақтыда хат сауатын ашып, кейін Семейде медреседе оқыпты. Әкесі оны молда болып шығады деп үміттенсе керек. Бірақ ол әкесінің ол үмітін ақтамай, ер жете келе қолына домбыра алып, біржола ақындық жолға түсіпті. Атақты Ырысжанмен айтысқанда, бұл әлі жиырмаға тола қоймаған бота тірсек бозбала екен.

Әсет ашық-жарқын мінезбен көсіле сөйлеп, үй иесіне өз жайын осылайша баян етіп келді де:

— Ер жігіттің бір елі — нағашы жұрты дейді ғой. Сонымен үйренген жерді мекен қып тұрып жатырмыз, — деді жадырай түсіп. — Мекен дегенде, жай түтін түтетіп, от жаққан жерімізді айтып отырмын. Әйтпесе, сол Көктұма, Бақтыда анық бір ай тұрақтаған кезім болды ма екен? Арқа мен Алатау, Алтай мен Тарбағатай — осы ұлан өлке ғой — менің мекен-жайым... Ақ патша мен Еженханның тартып қойған сызығы да маған бөгет бола алған жоқ. Сол сызықтың біресе он жағына, біресе сол жағына өтіп, екі елді кезек жайлап жүріп жатқан жайым бар.

Демежан қонағының әңгімесін зейін қоя тыңдай отырып, бір сөздің кезегінде бұрын оның сонша жерді шарлай жүріп, Төртуыл ішіне ат басын бұра қоймағанын еске салып өткен. Шамырқанып қалған Әсет үй иесіне жалт етіп бір қарады да, тез жұмсарды.

— Ол кінә екі жақтан бірдей болар, үкірдай, — деді езу тартып. — Мен өз аяғымен ел қыдырып, сыпыра сауып жүрген ақын емеспін. «Шақырғаннан қалма, шақырмағанға барма» деген атам қазақтың қағидасын берік ұстанған адаммын.

— Онда кінә бізден болған екен... Соның есесін осы жолы айып-анжысымен қайтарармыз. Біздің елді әлі із түспеген, сонысы басылмаған өрісім деп білерсің. Өз үніңді бір естуге құштар боп, шөлдеп отырған халқың бар. Ән аңсаған жұртыңды дүниенің кір-қоқысынан тазартып, желдетіп бір өтерсің! — деді Демежан да өзінің алғашқы сөзін жуып-шайғандай болып.

Бұл кезде төр алдына мол дастарқан жайылып, қымыз құйыла бастаған. Мұндай құрметті қонақтарға қой сою қорлағандық болар еді. Әрқайсысы бір-бір қойдың басын жеуге лайық сый кісілер бас қосқанда, қазақтың тай соятын әдеті... Қонақтар қымыз ішіп отырғанда, екі жігіт қысырдың бір жұнттай семіз, асау тайын есік алдына зорға сүйреп әкеліп, ақыннан бата сұрады. Әсет қол жайып, бата жасауға ыңғайлана бергенде, қасында отырған Ыбырай байбатша:

— Әсаға, осы жолы өлеңмен бата беріңізші. Осы арада қолма-қол туған жаңа сөз болсыншы! — деп қалды.

Әсет көп бөгелген жоқ. Сәл ырғалып, қозғалақтап алды да, жайған қолын түсірмеген қалпы, тақпақтап шұбырта жөнелді:

Алысқа кеткен даңқың бар, Ағайын берген нарқың бар, Демежан қойып атыңды, Демесін күткен халқың бар. Азамат-ердің белгісі — Қиын-қыстау күндерде Ақ алмастай жарқылдар. Жақсы сөз тауып айтпасам, Жабыдан қандай парқым бар? Қадірлеп мені жатырсың,

Қазақ пен ноғай, сартың бар, Достарым қоршап тұрғанда, Ақ көңіл
едім аңқылдар. Айғайға бүгін басармын, Өлеңмен інжу шашармын,
Көңілдеріңді бүгін таппасам, Көк қасқа тайдың обалын Сол кезде
маған артыңдар!

– Аумин, аллауакбар! — деп бетін сипады.

Отырғандар бірден дуылдасып кетті. Әр тұстан ақын өнеріне
сүйінген жұрттың:

– Ой, бәрекелді!

– Міне, қолма-қол суырып салған өлең деп осыны айт!

– Мына батаның өзі бір бестілік болды-ау! — дескен көтерме-
қолпаш сөздері естіледі.

Осылайша желікті көңілмен жақсы басталған бұл мәслихат түн
жарымы ауғанша бір толастаған жоқ. Отырыстың бас кезінде Күдері
ғана шешілмей, кірбең тарта берген. Қызыл шырайлы дөңгелек
жүзінен уайым табы кетпей, бір шытырман ой үстінде отыр еді.
Шайдан кейін далаға шыққан бір әредікте Демежанды оңашалап,
қалада Әбдірасылдан естіген оқиғаның жай-жапсарын сұрастырды.

– Бұл сұмдық қой, Демежан аға. Мен сол жайды естігелі мына
дүниеден түңіліп, өзімді қоярға жер таппадым, — деді ашумен
тұтанғандай Қызулана сөйлеп.

Демежан жас досыңа мұң шаққандай күрсіне тіл қатты.

– Иә, ойда жоқта сондай бір іс болды. Соған осы күнге дейін өзім
де қайранмын. Сірә, менің жер басып жүргенім біреулерге ұнамайтын
болуы керек.

– Кімдер соны істеп жүрген? Өзіңіз кімнен күдіктенесіз?

– Бір жақтан жау келді дейсің бе. Халдайлардың ұйымдастырып
жүрген қастандығы да баяғы. Әлде олар Ысқақтың, не өшіккен Бөрі
жігіттерінің қолымен от көсеп отыр ма, кім білсін.

– Бөрі жігіттері дегенде, Байсеркенің өзі абақтыда жатыр.
Басқаларының қолынан ондай іс келе қояр ма екен?

– Сол Байсерке үшін өш алуы мүмкін ғой.

– Олардың беті қайтып қалды ғой. Мұндай іске батылы бара
қоймас, — деді Күдері. — Ал Ысқақ дегеніңіздің жаны бар. Бұл

күнде Дохалдайдың қара жорғасы Ысқақтың тақымында жүр. Екеуі төс қағысып, тамыр болған деседі.

— Солай де. Ендеше, сол Ысқақтан-ақ келген екен. Дохалдай қара жорғаны өлсе қолынан шығарар ма. Оның қолқасы да осал болмағаны да, — деп Демежан да ойланып қалды.

— Олай болса тентекке тыйым керек. Ысқақты ағайын келесіне салайық, — деген Күдері ширыға түсіп.

Алайда Демежанның дәл қазір ескі жараның аузын тырнап, сол бір көңілсіз оқиғаны жаңғырта бергісі жоқ сияқты.

— Олай етуге қолымызда нақты дәлел жоқ қой. Әзірше асықпай қоя тұр, — деді Күдеріге өзі тоқтау салып. — Жүр, одан да қонақтарға барайық. Мына Әсет аттанып кеткенше, өзге дүниені ұмытайықшы. Әншінің өнерін тамашалап, біз де бір желпінейік. Ертең Әбдірасыл екеуің осы төңіректегі өнерпаз жастарды түгел жинаңдар. Әсет үнемі қолға түсе бере ме, тым құрыса әнін үйреніп, сөзін жаттап қалсын, — деп Күдеріні ертіп, қонақ үйге қарай бет алды.

Бірақ бұл күні алыстан ат соғып келген жолаушылар қонақасыдан аузы босамай, көбінше әңгіме-дүкен құрып отырды да, он сауығын бастауға асықпады. Бұлар бүгін келіп, ертең қайтатын қонақ емес, алда талай қызық күндер бар. Әсет мана атқосшы жігіт үйге кіргізіп, керегенің басына іліп қойған үкілі домбырасын алып, қонақ кәдесі ретінде, жай баяу дауыспен қоңырлатып, екі-үш қана ән айтты да, бүгінше жұрт та соны қанағат тұтты.

Нағыз ән де, салтанатты сауық та ертеңінде басталып еді. Кешеден бері жайлау үстінде шимандай жиі отырған қалың елге «үкірдай ауылына Әсет келіпті» деген хабар түгел тарап, жайылып болған-ды. Қонақтар сәскелік шайларын ішіп, одан қымызға отырған мезгілде, ақынды көріп қалуға асыққан ән құмар әлеумет жан-жақтан құйыла бастады. Көп кешікпей-ақ Әсет отырған сегіз қанат, үлкен ақ үйдің іші-сырты халыққа сыймай кетті. Әншінің шабытын шақырып, арқасын қоздыратын да — осындай ұлы жиын, қаумалаған қауым болса керек. Әсет те бүгін зар күйіне келіп, томағасын сыпырған бүркіттей, қырланып сала беріп еді.

Қазір төр алдында отырған әншінің түр-сипаты, киім сәні де өзге жұрттан ала бөтен. Әсілі, Әсет сал-серінің шұбатылған кестелі киімдерінен гөрі қала сәнімен жүруді ұнататын. Үстінде жаңа үлгіде сұрғылт шұғадан тігілген бешпет-шалбар, аяғында су жаңа хром етігі бар. Қисық жағалы, жасыл жібек көйлегінің басқы түймелерін

ағытып тастап, малдасын құрып, үкілі домбырамен бірге құйылғандай қомданып алыпты. Әлде, қатты айғайға басқанда шеке тамыры солқылдап, басы зеңіп кетпеу үшін тапқан амалы ма, ән саларда құндыз бөркін шешіп, бір шаршы жібек орамалмен кең маңдайын қаусыра, шарт түйіп байлап тастайды екен. Домбырасын бебеу қақтырып, салалы саусақтары перне бойында әсем жорғалап, ән тілегендей «жүр-жүрлетіп» алды да, бір мезгілде шығандап, шырқап кетті. Қайсы әнді айтса да, алдымен, осылайша, ащы айғайға бір басып алатын әдеті. Сол шақта сәл томпақтау біткен қоңырқай көздерінен от ұшқындап, шықшытпен тұтасқан жуан мойны ісінгендей қабара түседі. Сол алғашқы ащы айғай үстінде шырқау көкке шығып алып, біраз қалықтап тұрады да, содан қайта сорғалап, майда бүлкіл желіске ауысады. Ән сазына балқыған осындай сәттерінде әншейінде бұжырлау көрінетін қара торы жүзі нұрланып, бусана жылтырап, ажарлана түседі.

Әсеттің қазіргі айтып отырғаны — ақынның шаршы топқа өз өнерін таныстырып өтетін әйгілі әні — «Қисымет».

Арғынмын, атым — Әсет арындаған, Арындап ән сала ма дарымаған. Аспанның аясында ән шалқытып, Бұлбұлмын даусым көкте дамылдаған. Көмекей кек қақпасын әнмен ашса, Төгілтіп меруерт-маржан сауылдаған. Тұлпармын топтан озған, тосырқаман, Шаршы топ, өр қиям жоқ шабылмаған. Жорғамын жұрттан озған, жортарманмын. Майдамын, майда желіс мамырлаған. Жұртымның асау топыр жиынында Бүгінгі ән адыра салынбаған!

Ән құдіретінің тыңдаушыны ұйытып, бағындырып алғаны сонша, үйде отырған жұрттың әншейінде әншілерді көтермелеп жататын «ой, пәлі», «не дейді-ау!» дескен әдеттегі сөзін айтуға да мұршасы келмей, сілейіп қатып қалыпты.

Бірақ өз әнінің бағасын келістіріп өзі айтып отырған Әсет жұрттың ондай көтерме қолпашына зәру емес сияқты. Көпшіліктің құлағын тұндыра, өзінің биік даусын жеткен жеріне дейін шырқатып бір алды да, тағы да майда желіспен мамырлата жөнелді.

Тауықпын тары терген Найман шалдан, Найман ел, айың туды маңдайшадан. Қаздай қалқып, үйректей жүрмін жүзіп, Көп елде, көп жұртымда қыдыр шалған. Ертіс, Сыр, Есіл, Іле өзендерім, Тау өтпес Тарбағатай, Тяньшаннан. Ойда орыс, қырда қытай қоныстасым, Аулым бар Ауғанға да таяп барған. Желғабыз осы ортаның заржағымын, Толқытып тоқсан бунақ әнге салған!

Өліп-өшіп, ұйып қалған қалың қауым тек осы кезде ғана ес жинап, өзіне-өзі келгендей болып еді. Жұрт дуылдай көтеріліп, мана

естілмей Қалған лебіздер енді айтылып жатыр.

– Ой, пәлі!

– Сөз-ақ емес пе?!

– Ән шіркін өз иесін таппай жүр екен ғой.

– Бәрінен де Құлақ Құрышын Қандырып, алпыс екі тамырыңды идіретін Әсем дауысты айтсайшы!

– Ой, көп жаса. Өркенің өссін, өнерпаз азаматым! — десіп тамсана таңырқаған сөздер естіледі.

Демежан жұрттың өрекіген гу-гу дабырына араласпай, жаңағы асқақтаған ән тұсында тұла бойы дуылдап шымырлағандай бір күйге түсіп, үнсіз мелшиіп отырып қалып еді. Өз өмірінде талай әнші, өлеңшіні көріп жүріп, нағыз өнер иесін тауып тыңдағаны осы. Бастапқы кезде бұрын Құлағы үйренбеген ұлылықты сана Құшағына сыйдыра алмай, бұл да есеңгіреп қалған. Жалпы, Төртуыл іші ән түзеген, жыр баптаған өнерпаз ел болмағанымен, думан-тойда «ахау-айдайға» баспайтыны кемде-кем. Соңғы жылдары бұл елде Әсеттің өз әндерін үйреніп айтып жүргендер де аз емес-ті. Қазір солардың бәрі мына әншімен салыстырғанда, дарияның қасындағы шұқанақ су сияқты, тым қораш көрініп еді. Ән дегеннің өзі жай қызық үшін айтылатын қыздырманың қызыл өңеш айғайы емес, өз алдына жатқан бір әлем екен ғой. Ән тыңдаушысына әсемдік пен құштарлықты ғана дарытып қоймай, адам бойына айрықша күш-жігер құятын, сарқылмас қуат көзі екен. Ол Әсеттің асқақ та, күшті, зор дауысын тыңдай отырып, өз бойына да сондай бір қуаттың құйылып жатқанын сезінді. Бұрын өзінде жоқ, орны толмай тұрған кем-кетікті осы әндер толтырғандай. Мұқалған, жасыған көңілі қайта жетіліп, ұшталып, қайралғандай болып еді.

Ол бір ауық дәл қарсы алдында ән шырқап отырған Әсетке көз жіберіп, әншінің өз бойында да сондай орасан алып күш жатқанын аңғарды. Бойы орташа көрінгенмен, сүйегі тұтас, апайтөс, шымыр екен. Шарболаттай серпінді, асқақ әндер алдымен сол қуатты, кең кеудеде қорғасындай қорытылып, сонан соң тасып төгіліп, сыртқа шығып жатқандай әсер қалдырады.

Демежан ауыр ойдан серпіліп, басын көтеріп алғанда, Әсет ән ырғағын өзгертіп, «Қаракөзді» шырқап отыр екен. Ғашықтық, жастық жырларын да әнші жеріне жеткізіп, үзілдіре, үздіктіріп айтады. Кейде зор үнді, биік дауысты керек ететін шырқау әндердің арасында осындай майда желісті әндерге көшіп, сәл тыныстап алатын

әдеті сияқты. Мұнда да Өзекжарды Өкініш, Қол жетпес арман Өксік атады. Әнші келесі бір кезекте Өзінің атақты «Мақпалына» ауысып, Қайта оралмас жігіттік дәуренді жоқтағандай болады. Бұл Әннің, Әсіресе:

Үкілі Қоңырала Ұйрек секілдім-ай, Кеткен соң Қолдан шығып
Өкіндім-ай! —

дейтін қайырмасына келгенде, тіпті аһ ұрып, жалын шашқандай. Үй ішінде сығылысып отырған Қалың жиын осы тұста Қопандай желпінісіп:

— Ой, жалған дүние-ай!

— Өстіп алдарқатып, тіл ұшынан бал беріп жүріп, бір күні сан соқтырып, Өкіндіретінін бар-ау! — десіп жатыр.

Бүгінгі жиынға еркектер ғана емес, осы маңайдың Бибі, Ырысқан бастатқан көп Қыз-келіншек, сылқым-сұлу Әйелдері де мол Қатысып отырған. Әсет енді бір ауық сол арулар тобына көз Қиығын сала отырып, бозбалалық, жастық желікті жыр етіп кетті:

Жаз шығып, жаманшылық жоғалғанда, Тал гүлдеп, шалғын Өсіп оңалғанда. Қарақат, бүлдіргеннің бәрі пісіп, Сай-сайға Қыз-келіншек жоғалғанда. Бір сырлы, сегіз қырлы бозбалалар Ғашығын іздеп табар со барғанда. Оларға тал — шымылдық, шалғын — төсек, Басына жастық болар томар да онда, —

дегенде, жігіттер жағы ду-ду күлісіп, жас Әйелдер мен Үкілі Қыздар бетін басып, Ұялысып қалды. «Бетім-ау, көзбен көріп, Қолмен ұстап алғандай, осының бәрін Қайдан біле береді екен» дейтін тәрізді.

Әнші Өзіне аз тыныс беру үшін, ара-арасында осылайша желдірте жырлап келіп, келесі бір сәтте атақты «Інжу-маржанды» шырқап кетіп еді. Бұл Ән де осындағы жас-кәрі, Үлкен-кішіні бірден Ұйытып, баурап әкеткен. Әнші даусы шырқау биікке аспандап барып-барып, бір мезгілде Қанаты талғандай Қайта сорғалады.

Сейпіл-Мәлік, Жамалдай Бейнетіне көңсем-ай Қозы көрпеш,
Баяндай Бір молада өлсем-ай! —

деп Үзілдіргенде, талайлар еріксіз күрсініп қалып еді. Жас Қыз-бозбала сондай бір жан қиысқан махаббат таңын алдан күтсе, Үлкендер жағы Қыз болып — Қалыңдық атанып, жігіт болып — күйеу атанып жүріп, кезінде сол бір ыстық сезімді қалай Қастерлеп, бағаламағанына Өкінетін секілді.

Ән аяқталған сәтте Әсеттің домбыра қағысынан көз алмай қарап отырған Күдері өңі балбұл жанып, еңсесін көтере берді де:

– Алда, айналайын, Әсет аға-ай! Сізге осындай ыстық қимас сөз айтқызыңаңыз да арман бар ма екен? Кім екен ақынды сабыр-тағаттан айырып, пәруана еткен сол перизат?! — деп отырғандарды ду күлдірді.

Осыдан кейін Әсет те аз-кем тыныс алғысы келгендей маңдайының терін сүртіп, әлгі сөзге өзі де қосыла күліп отырды да:

– Ал енді, «жаман қойшы өрісін бір-ақ күнде тауысады» дегендей, барымызды бүгін сарқып алмайық. Ертеңге де бірдеме қалсын. Ендігі кезекті ауылдың алты ауызына берейік, — деп домбырасын жаңа ғана жұрт назарын өзіне аударған Күдеріге ұсынды.

Күдері мұндайды күтпесе керек, домбыраны қолына аларын алса да, қапелімде қысылып қалған түр байқатты.

– Апыр-ай, ә... Біздің айтып жүргеніміз — жай ауыл арасының «әләулайімі» ғой. Әсағаңнан кейін дарияның қасынан құдық қазғандай болам-ау! — деп тартыншақтап еді, Демежан мен Ыбырай екі жақтан:

– Кәне, сен де бірдеңе айт енді. «Әншейінде ауыз жаппас, той дегенде өлең таппастың» кері келіп жүрмесін.

– Екінің бірі Әсет бола берсе, өнерде қадір қала ма? «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай жүгіреді». Сенің де бір көрініп қалатын жерің осы, — десіп кеу-кеулеп қоймады.

Күдерінің үні тым биік болмағанымен, әнді нақысына келтіріп айтатын бір сыдырғы даусы бар, оның үстіне жақсы домбырашы. Домбыраны құйқылжытып, сан ырғаққа салып, желдірте шертіп отырды да:

– Мен қазір үлкен әншімен жағаласып, ән шырқамай-ақ қояйын... Ұстанбай кеткенім болмаса, өлең шіркіннің біздің ауылға да бір түнеп аттанғаны бар еді. Мен одан да Әсет ағаға арнап бір-екі ауыз лебіз білдірейін, — деп тамағын кенеп алып, осы елге Әсет әкеп енгізген шығыстың хиссашыл мақамымен әндете жөнелді.

Кез болып біреу қырдан, біреу ойдан, Әсетпен аз ғана күн салдым сайран. Көрсетіп бір күн бетін, бір күн сыртын, Осылай ете бермек өмір қайран!

Қайдасың, қайран жастық, кім ұрлады? Жоқты аңсап шіркін жүрек шымырлады. Шарықтап көк жүзіне бір шыға алмай Шау тартқан бүркіт болдық тұғырдағы.

Қор болып жылдар өтті жалындаған, Жүйріктей қамау тері алынбаған. Өтейін алдарында аз желдетіп, Қонғаны рас болса дарын маған.

Ат қосып неге керек озбағасын, Әсаға, бір көтердің сөз бағасын. Әніңмен әлдилеп кеп ояттың сен, Елімнің жігіт-желең, бозбаласын.

Даңқыңа сырттан талай сыйынып ем, Түрткілеп өлең шіркін бүйірімнен. Әсаға, сен кетерсің, мен қалармын, Адамқан қаздай болып үйірімнен...

Бұл — ерте қанат қақса да, көк жүзінде шарықтап, еркін ұша алмай қалған жас өнерпаздың аға ақынға шаққан мұңы еді. Күдері шын тебіреніс үстінде осы өлеңді іркілмей, түйдегімен тез айтып шықты да:

— Біздің шабатын жеріміз осы ғана, Әсет аға. Аз да болса осыған разы боласыз, — деп күле түсіп, домбыраны ақынның өзіне қайта ұсынды.

Әсет әлдебір нұқаттан көзін алмай, жас жігітті ұйып тыңдап қалған-ды. Өлең аяқталған кезде орнынан лып етіп көтеріле берген Күдеріні бауырына тартып, қатты қысып құшақтады.

— Бәрекемді, бауырым. Сен өзің төгіліп тұрған ақын екенсің ғой. Мынадай майталманы тұрғанда, Төртуылдың ақынды алыстан іздейтін жөні жоқ екен! — деп орнына қайта жайғасты да, — Бірақ бесіктен белің шықпай жатып, «шау қартып қалдым» дегеніңе жол болсын. Мен тек сол жерін түсінбедім, — деді.

Күдері сәл қызарып кетті де:

— Ертерек шаруабасты болып, ел келесіне араласып кеттік. Өлеңге қол тие бермейді дегенім ғой, Әсет аға. Сол жайымды сездіріп, өзіңізге шағым еткенім емес пе—деп жадырай күлді.

Ақындық өнерге Әсет мүлде басқаша қарайды екен. Ол тіпті бұлар ойламаған жерден шықты.

— Пәлі, сол да сөз бе екен? Билік пен өлең бір-біріне кедергі жасайды деп кім айтты сендерге? Әлде ақын болған адам тек жалғыз атын сабалап, ел қыдырып жүруі керек деп ойлайсыңдар ма? Абылай хан тұсында Бұқар атаң орданың бас жырауы әрі ақылшысы болған.

Сол кісі билік пен атақтан кенде қалып па? Ал бүгінгі қазақта шынжыр балақ, шұбар төс, нағыз білікті кісі Абайдай-ақ болар. Ол да Құнанбай баласы деген жуандығынан, мансап пен байлықтан ақындығын артық санаған жоқ па еді. Қазір «қазаққа қара сөзге дес бермедім» деп өзі айтқандай, ақындық өнерде оның алдына түсетін кім бар? — деп өз ойларын ерекше қызу шабытпен баян етті.

Осы тұста екі ақынның шарпысуына қызыға қарап қалған Демежан сөзге араласты. Ол манадан бері Күдерінің өлеңмен айтқан мұңын да, ақындық өнерді қызғыштай қорыған Әсет ойларын да жақсы ұғынып отыр еді.

— Мынауың өте орынды сөз болды-ау, Әсет. Бұрын біз ескермей, біліңкіремей жүрген бір нәрсенің басын жақсы ашып бердің-ау! Бұл елде бұрын ақындықты ардақ тұтатын ондай үлгі-өнегенің болмағаны ғой. Ақындықты ел ақтап, байды мақтап жүретін жай өлеңшінің кәсібі деп қарайды бұл жұрт. Жанынан өлең шығаруды білікті адамға мін санайды... Жасыратын не бар, бұрын мен де солай ойлайтынмын. Шынымды айтсам, «өлең-жырды қойып, ел жұмысына аралас, қасымда бол» деп, осы Күдерінің обалына қалған мен едім. Сол қатемді енді сезініп отырмын. Біз тіпті көрбала екенбіз-ау. Сол мінімізді бетімізге шыжғырып басқандай болдың-ау! — деп Әсетке аса бір ризашылықпен сүйіне қарады.

— Әлде де кеш емес, — деді Әсет сабырлы қалпын қайта тауып. — Күдері, сен қазір нешеге келдің?

— Жиырма жетідемін.

— Әттең дүние... Нағыз дер шағың емес пе. Табиғат сыйлаған дарын адамдардың басына сирек қонады. Оған тұсау салып, көзін бітеу — күнә ғой. Шырағым-ау, өлең — сенің қолыңдағы қаруың, қиып түсер қылышың емес пе. Ер жігіт ақ алмасқа тот жуытпай, бес қаруын бабында ұстайтын болар... Абай туралы жаңа айттым. Былайғы ел жуандары, бақ күндес жаулары сол Абайдың ұлықтығынан емес, от ауызды, орақ тілді ақындығынан қорқады. Бойымдағы мін-мерезді, зобалаң-зорлығымды өткір тілмен түйреп кете ме деп жандары шығады... Сен өзің құдай берген қойныңдағы алтыныңды жезге айырбастап жүр екенсің-ау, жігітім, — деп Күдеріге қарап рахаттана күлді.

Демежанның есіне дәл осы тұста өзінің ескі танысы Әріп ақын түсіп еді. Соның кейінгі тағдыры не болды екен деп, оқта-текте ойлап қоятын. Бір сөздің кезегінде Әсеттен сол Әріптің жайын сұрады.

— Осыдан он бес-он алты жыл бұрын Шәуешекте Әріп Тәңірбергенов деген жігіт біраз уақыт консулдың тілмашы боп тұрып еді. Оның да әжептәуір ақындығы болатын. Сол Әріптен не хабар білесің? Бар ма өзі? — деген-ді.

— О-о, білгенде қандай! — деп Әсет көңілдене жауап берді. — Қазір Сыбаннан шыққан аруақты, үлкен ақынның бірі — сол Әріп. Осы таяу жылдарда Қазан қаласынан «Зияда-Шамұрат» және «Біржан мен Сараның айтысы» деген екі кітабы басылып шықты. Шәуешектен қайтқаннан кейін біраз жыл Жетісу, Қапал маңында тілмаштық міндет атқарып еді, қазір ол жақтан қайтып, өз елінде старшын болып жүр-ау деймін.

Жас шағында біраз уақыт сыйлас, дәмдес болған адамның амандық хабарын естіп, Демежан кәдімгідей қуанып қалды.

— Апыр-ай, ол байғұс та бар екен-ау! Өзі бір аңқылдаған жақсы жігіт еді, — деді өткен күндерді есіне түсіргендей.

Бүгінгі отырыс біресе әнге кезек беріп, біресе осылай әңгіме-дүкенге ауысып, бір үлкен мағыналы мәслихатқа айналып еді. Бұдан кейін де бірнеше күн бойы Демежан ауылынан опыр-топыр мол жиын арылған жоқ. Әсетті екі-үш күн бойы қазір Керімбайдың қара шаңырағында отырған Әбдірасыл қонақ етті. Бұл үрдісті әнші, сері қыз-бозбаласы бар басқа ауылдар да іле жалғастырып, ән мерекесі күн өткен сайын қыза түскен. Арада бір жұма өткенде, әншіге ере келген Ыбырай, Бабалықтар қалаға қайтып кетті де, Әсет бір-екі жолдасымен өзі ғана қалып еді.

Бұл күндері Әсет өз әндерімен қоса, бұрын бұл ел естімеген Арқаның атақты әншілері Біржан, Ақан, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай әндерін де көп айтып жаюмен болды. Бір ғажабы — Әсеттің әншілігі мен ақындығы бірдей. Екеуіне кезек ауысып, қос қанаты талмай ұзақ самғады. Қаумалаған қалың елдің қолқалап сұрауымен өзінің Ырысжанмен айтысын әлденеше рет қайталап, одан басқа: «Ағаш ат», «Нұғман — Нағым», «Мұңлық — Зарлық» секілді дастандарын да көп айтып, қолма-қол көшіріп алған дәмелі жастарға үнемі қайталап айтқызып отырды. Өткен жылы Мамырбек төренің аулына барғанда, Керей ішінен естіген бір аңыз бойынша, «Салиха — Сәмен» атты тағы бір дастан шығарған екен. Осы сапарында сол дастанды да кеңіте, жаңғырта жырлап жүрді.

Бұл дастандардың қай-қайсысында да өз теңіне қосыла алмай арманда кеткен ғашықтар, ер-азаматтың басына түскен ауыр хал, хан мен уәзірдің опасыздығы, адамның-адамға жасаған қиянат-зорлығы сөз болады. Демеганның бір аңдағаны, ақын соның бәрінде де

Үнемі әлсіздер жағына шығып, әділетсіздікті айыптап, зорлықшының бетіне шақпақ таңбасын шыжғырып басқандай болады екен.

Сол әндер мен ұзақ дастандар арасында, Әсет қазақ қауымына қаратылған өткір сын, ғақылия өлеңдерді де жиі айтып жүрді. Әлде қазекең тіке айтылған кеңесті тыңдамай кете ме деп қауіптен ме, өлеңдеріне дін уағыздарын, шариғатты да көп қосады. Осынау жалғанның опасыздығын, бір бес күндік жарық дүниенің әлі-ақ өте шығатынын, о дүниеге барған танда-махшар күндерінде күнәлы пенде өз қылығы үшін құдай алдында жауап беретінін дайым еске салып отырады. Мұнысы қараңғы елді тым құрыса шариғатпен қорқытып, түзу жолға салсам деген бір тілектен туған тәрізді. Ақынның көп ой-арманы Демежанның да жанын жегідей жеп жүрген ел мұңымен астасқандай, екеуі сырлас, мұндас күйге түсіп, тез достасып кетіп еді.

Былайғы қалың көпшіліктің қоршауынан босап, қалт еткен бір сәттерінде екеуі қастарына Күдеріні ғана алып, ұзақ әңгіме-кеңес құратын болған. Сондай оңаша отырыстардың бірінде Әсет басындағы бұлар біле бермейтін тағы бір шершеменнің сыры ашылды. Ол да Күдерінің аға ақынға қойған бір оқшау сұрауынан туындап кетіп еді. Жас жігіт өзі пір тұтқан Әсетке тамсана, табына қарап отырып:

– Әсаға, бұл Құлыстайда, Құлыстай ғана емес, исі Найманда дәл қазір сіздің алдыңызға түсетін, сізді сөзден сүріндіретін ақын бар деп ойламаймын. Соған қарамастан, сізді Мәмбет ішіндегі бір аста Кәрібай ақынмен айтысып, содан жеңілген екен деген бір лақап тарап жүр ғой. Осының мәнісін өз аузыңыздан ұғынайын деп едім, — деген-ді.

Ақынның өңі кенет жүдеу тартып, қоңырайып біраз отырды да:

– Е, бауырым-ай, Әсет ағаңның қай сөзі нысанаға дәл тиіп жүр дейсің. Естір құлақ, ұғар ми болмаған соң, кейде атқан оғың айдалаға кетіп, жартасқа тиіп жаңғырығып жатады. «Қыртты езген жеңеді, езгенді құдайдан безген жеңеді» дейтін бе еді? Мені жеңдім деп жүргендер де сондай құдайдан безген біреулер шығар, — деп Күдеріге қарап жымиып күлді.

Содан ары «менің бұл мұңымды біреу ұқса, сен ұғарсың» дегендей, Демежанға қарап қойып, бір оқшау сыр толғап кетті. Сондай айтыстарда ақынның құлашын еркін жайдырмай, етекпен тартып жүрген бір қырсық жай бар. Ол — оның жалғыздығы, Найманға кірмелігі. Қазақтың түбіне жетпей қоймайтын осы

жікшілдік Әсет басына да көп шырғалаң салыпты. Ас пен тойда Әсетпен қағысып қалған ақындар басқа сөз таппай қысылғанда, ылғи да ірге күш көрсетіп, сол жалғыздығын тілге тиек ететін көрінеді. «Сен бізге кірмесін... Жалғыз үй Арғынсың. Тегі жарыған біреу болсаң, әкең екеуің қатынның етегінен ұстап, қайын жұртында неге қаңғырып жүрсің?» дейді екен. Сонан соң кіммен айтысса да, қайталап айта беретіндері — Әсеттің әкесі Найманбайдың кедейлігі, алғаш көшіп келген жылдары бала-шағасын асырау үшін, Көктұмада насыбай үгіп, шақша сатып күн көргені... Мәмбет ақыны Қалидың да, Мұрын ақыны Кәрібайдың да Әсеттің бетіне басып, қатты мін қып таққаны осы болыпты. Мұндайда сөз асылын салмақтап, дәл төрелік айтатын кім бар? Ұранға шапқан қараңғы қазақ: «Ойбай, біздің ақынымыз жеңді» десіп, әлгілерді көтермелеп, дабырайтып әкететін көрінеді.

Әсеттің де қатты қорынатын, қорланатын жері осы екен. Келгенде Жиенқұлға шықпайды үнім» деп Сара қыз айтқандай, өзінің кірмелігін, жалғыздығын бетіне басқанда, бұл да арқасына ер батқан шилі жауырдай бүгежектей береді. Бір күн де болса Найманның жерін жерлеп, суын ішіп отырған соң, көпке топырақ шаша алмай, қарсы жақтың сорақы мін-мерезіне тісін батырып ештеңе айта алмай, көбінше бой бағып, қаша соғысады.

Ақын мұң шаққандай осы жайларды сыр қылып айта келіп, сөз түйінін Күдеріге арнады:

– Солай, жігітім. Кейде сырттай қараған кісіге мен бір төрт құбыласы сай, армансыз адамдай көрінуім мүмкін. Әнеугүнгі арнау өлеңінде сен маған солай деп айттың да... Бірақ сыртын күлкімен сылап, әнмен түзеп жүргені болмаса, сол Әсет ағанның да бір басына жетерлік мұңы бар. Мен өр даусымды күллі қазаққа жеткізсем деп әлекке түсіп жүрсем, біреулер мені бөлгенін, шетке қаққанын қоймайды. «Не ол емес, бұл емес, менің де күнім — күн емес» деп Абай айтқандай, ит-қорлықпен өткен бір тірлік те біздікі, — деп Әсет алып кеудесін сілкіндіре, ауыр күрсінді.

Осы сөздерді естігенде, Демежанның да жүрегі сыздап, ауырып кеткендей болды. Неткен ұқсас хал еді?! Дәл мұның басындағы мұң ғой — Әсеттің де айтып отырғаны. Құлғанадай қуып, қайда барсаң құтқармайтын неткен айықпас дерт еді?! Қайран ел, осылай жік-жікке бөлініп, алты бақан ала ауыз күйінде басын бірікпей өтер ме екенсің? Бүкіл халықтың сүйіктісіне айналған, өлең айтып, ән шырқап, көңіл көтергеннен басқа жазығы жоқ, ел еркесі ақынның тартып жүрген зары мынау болса, басқамызға не жорық?!

— Бұл айтып отырғаның — бір сенің басындағы хал емес, бәріміздің ортақ мұңымыз ғой, — Әсет. Сен менің қышыған жерімді дөп басқаның сонша, көнтек болған қотыр тайлақтай жауырынымды тоса бергім келеді... Қазаққа біткен ақынның да, батырдың да маңдайының соры бес елі екен ғой. Мен бүгін соны ұқтым-ау! — деді Демежан да аз сөзбен сыр ашқандай болып.

Осылайша Ән мен жырдың, мұң мен сырдың Әлдиінде жүріп, бұлар уақыттың қалай зымырап өткенін де аңғармай қалып еді. Әсеттер бұл елде жиырма күндей қонақ болып, ақыры рұқсат сұрап қайтатын мезгіл жетті. Қонақтар ертең жүреміз деген күні Бибінің үлкен шаңырағында қоштасу кеші секілді соңғы бір отырыс болды. Қонақтар аттанар алдында былайғы қалың жиын тарап, бір топ көңілдес, жақын адамдар ғана қалған-ды. Бұл күні ақынға ешкім Ән айт деп қолқа салған жоқ. Әсеттің өзі Әңгіме үстінде домбырасын алып, қара сөзге түспейтін кейбір ойларын өлеңмен жеткізіп отырған. Ел ағасы Демежанға, осы елдің өлең құмар қыз-бозбаласына ризалығын айта келіп:

— Бір басыңа бақ-дәулет қатар қонған, сөз қадірін білетін, қазақтың бір азаматы өзіңіздей-ақ болар. Мен сізге разымын, үкірдай. Көрсеткен сый-құрметіңізге көп-көп рақмет! Жаңа бір өріс, дос таптым деп қайтармын... Өмірі біреуді мақтап өлең айтқан жан емес ем. Әнеугүннен бергі мына Бибі жеңешемнің ықылас-пейілі көңіліме өлең болып оралып тұр. Қарыз болмасын, соны айта кетейін, — деп үй ішін бір желпіндіріп алды да, Әнге қосып бірнеше ауыз жыр айтты.

Ақ құба жарың болса бойы сұңғақ, Қызметке шақырғанда тұрса зымғап. Даусы «Әу» дегенде әрең шығып, Кеудесі еңкейгенде етсе бұлғақ.

Қара қас, жазық маңдай, қара көзді, Даусы жіп-жіңішке, жұмсақ сөзді. Лебізі майға еріткен қорғасындай, Көрсен де ертелі-кеш бір мінезді...

Осылайша ұзақ жырлап келді де, енді Демежанға қарап өз ойын қорытқандай болып еді.

— Ер жігіттің басына бақыт құсы әртүрлі жолмен келіп қонады. Кейде ол биік мансап, бақ-дәулет болып та, нұрлы ақыл, талант-дарын болып та, жақсы жар, сүйікті бала болып та қонуы мүмкін. Барлап отырсам, осының біразы өз басында тұр екен, Демежан аға. Сол тек ұзағынан болсын деп тілейік, — деген-ді.

Осы тұста Демежан да Қонағына қарап отырып, Әнеутүннен бері көкірегінде түнетіп, кейінге сақтаған бір ойын ортаға салды.

— Қазақ бақытты құсқа теңегенде, соның күндердің күнінде пыр етіп ұшып кететінін ескерген болар. Шыңдап ой жіберсең, бір күні сенің басыңнан ұша жөнеліп, басқаға барып қонатын баянсыз нәрсені бақыт деуге бола ма? Сен жаңа биік мансап, бақ-дәулет туралы айттың, Әсет. Біреулердің қызғанышын қоздырып, сау басыңды дауға салғаннан басқа содан менің көріп жүрген рахатым шамалы-ау. Қазір сол азын-аулақ билікті менен тартып алғысы келіп, тұзақ құрып, торуылдап жүргендер қаншама. Жақында біреулер сыртымнан баспалап келіп оқ атты... Солар бір күні қапысын тауып, жарға жықпас, талап жемес деймісің?! Бақыт деп — мына сенің басыңдағы өнер бақытын айт! Құдай берген талант пен еңбекті айт. Ең ғажабы, оны сенен ешкім де тартып ала алмайды ғой... Бай — бір жұттық, батыр — бір оқтық. Ал ақынның өнері жұтамайды. Тіпті өлгеннен кейін де ел аузында жатталып, салған әні, айтқан сөзі қалады. Өзін айта беретін кемеңгер Абай да осы ақиқатты жақсы ұғынған болар-ау. Байлықты да, мансапты да тәрк етіп, өнерге ден қоюы содан шығар, — деп аз бөгеліп, ойын жинақтап алды да. — Сен маған осыны ұқтырдың, Әсет. Әніңмен, өнеріңмен келіп, маңдайға соғып тұрып ұқтырдың. Сен келгелі, мен ашқан жаңалық осы. Сол үшін де саған мың да бір рақмет! Сен — мәңгі өлмеуге, болашаққа бет алған адамсың ғой. Сол сапарың ұзақ болсын! Шырқай бер! — деп шын ықылас пейілін білдірді.

Бұл сөздер тұсында Әсет те бір қызарып, бір ағарып, қатты толқып отырған-ды.

— Апыр-ай, мені тым қол жетпес биікке шығарып қойдыңыз-ау! Өз бойыңыз биік болған соң, басқаны да сол деңгейден көргіңіз келгені ғой... Ел ағасы атқамінерден ести алмай жүрген, мүлде жаңа лебіз болды-ау — мына сөзіңіз. Төбем көкке жетті-ау! — деп көзіне жас үйіріліп, қайтадан домбыраға қол созды...

Ертеңінде сәскелік қымыздан кейін қонақтар аттанатын болды. Әсет өз тобымен жол-жөнекей Қаражалдағы Күдері аулына соғып, содан ары Жұмақ жайлауын басып, Таңғыт ауылына қарай бет алмақ.

Дәл аттанарда Ажар бәйбіше Әсетке тайтұяқ жамбы ұсынған-ды. Бибі өз қолымен ақынның иығына құндыз жағалы мақпал шапан жауып, Демежан үстінен су төгілмейтін күрең жорға ат мінгізді. Қасына еріп жүрген екі жолдасына да бір-бір құнан жетелетті. Осыдан кейін-ақ Әсеттер көп бөгелген жоқ, қимай қоштасып, бұл ауылға әлі талай келетінін айтып, аттанып кетті.

Әсеттер бел асып кеткенше, Демежан үйге кірмей есік алдында ұзақ қарап тұрды. Көңілі лезде орта түсіп, ай бойы ән мен жырдың ордасына айналған өз ауылы бірден құлазып қалғандай көрінді. Өмірдің бар қызық мерекесі сол әншілермен бірге кеткендей, басына тағы жалғыздық түсіп, көкірегін мұң торлады...

Кенет, оның назары астындағы атын қара терге түсіріп, көш жолынан бері қарай құйындата құлаған жалғыз жаушы — салт аттыға ауды. Әй, мынау тегін жүріс емес... Ел ішінде тағы бір бүлік, лаң басталмаса не қылсын?!

X

Бүгін елең-алаңда ертемен атқа қонған Бөке күн бойы тыным тапқан жоқ. Тау бөктеріндегі Абдыра, Ашылы өңірін жайлаған жатақ ауылдарды бір шетінен түре, түгел аралап шықты. Оның бұлай тым суыт жүрген себебі, осыдан бір апта бұрын қазылып біткен тоғанға бүгін-ертең су жіберіп, сынақтан өткізу керек еді. Егер тоған жүлгесімен өзен суы іркілмей жақсы жүріп кеткендей болса, осы қапталға салған егінді тым құрыса бір мәрте суарып үлгерсек деп асыққан жайы бар.

Ол кеше ғана жатақ ауылдардың серіктесіп салған аз егінін бастан-аяқ аралап шыққан. Биыл астықтың шығымы жаман көрінбейді. Қар суымен ертерек егілген бидай бас жарып, мойын соза бастапты. Кешеуілдеп кенже себілген арпа мен сұлының өзі жапырақ жайып, буазып тұр. Ол да болса топыраққа сіңген қар суы мен көктемгі жаңбырдың шарапаты. Ал соңғы бір-екі айда аспаннан бір тамшы нәр тамбай, оның үстіне батыстан аңызақ жел соғып, жер құрғап бара жатыр. Көк егіннің жапырағы сарғайып, шөлден қаталап тұр. Ертеден кешке дейін жалыны бір қайтпай өртеніп тұрған күннің ыстығы мынау. Егер мына бетінде тұрса, бұлардың аз егіні жер тағандап, дән алмаған күйі құрап, ұшып кетуі мүмкін. Әттең, не

Қыласың, дәл осы кезде бір рет дән суын беріп жіберсе, егіннің көгі қайта көтеріліп, дүр ете түскелі тұр.

Жігіттер әнеугүні тоғанның ұзын-ырғасын бітіріп, аяғын егіс алқабына дейін жеткізіп қойды да, ауылдарына барып келмек болып, Бөкеден екі-үш күнге сұранып кеткен-ді. Содан бері бір апта өтті, төбе көрсеткен ешқайсысы жоқ. Өздерінше, тау құлатқандай арқаларын кеңге салып, қатын-баласының қасында тыр-тыр қасынып жатыр ма, кім білсін.

Ойлағанындай-ақ, жігіттердің көбі әртүрлі тіршілік әрекетімен жан-жаққа бытырап кетіпті. Біреулері азын-аулақ малына қыстық шөп шауып алудың қамына кіріссе, екінші біреулері тозып тұрған үй-жайын бүтіндеп жүр. Ал көк жайлаудың қызығын әлі ұмыта алмай жүрген кейбір тымақ сері, пысықтары бірер жұма қымыз ішіп, сүйегін ағартып келу үшін, таудағы елге тартып кетіпті... Көзің тайып, сәл мойны босаса істейтіндері осы. Бөке айғайды салып жүріп, он шақты адамның басын әрең құрап алды. Қалғандарын соңымыздан тез келсін деп тапсырды да, қолына түскендерді егіс басына ертіп келді.

Бөкенің өзі биыл бірнеше жарлы-жақыбай көршілерімен жеке бір ауыл болып, жаз бойы осы тоғанның басын жайлаған-ды. Әр он күн сайын ауысып тұратын жігіттерді ауылдарына қайтармай, әдейі жұмыс басында ұстап, өзі бала-шағасымен соларға ас-су қамдап беріп отырды. Басқаларға үлгі болу үшін, өзінің қайратты үш ұлын да бір күн босатпай, тоған қазу жұмысына аямай салып еді. Мінеки, сол еңбегі ақталды. Жаз бойы жағын жар, тілін кез қылып жүріп, екі ай дегенде тоғанның тас табанын бітіріп шықты. Бөке қазір бәрінен бұрын Демежанның алдында ұятқа қалмай, өз уәдесін орындағанына риза еді.

Жігіттер сол күні кеш батқанша егіс басында болып, бас арықтан тарайтын кіші жұлгелердің көмейін жөндеді. Ағып келген су атызға бірден жайылатындай етіп, бірнеше жерден құлақ байлап, әзірлеп қойды. Енді тек көмейге барып, тоғанға су салу ғана қалып еді. Бөке кеше сол үшін егін суарудың жайын жақсы білетін Боздақтағы Диқанбайға кісі жіберген. Қас қарая олар да келіп қалды.

Ала жаздай алақандары ойылып, үлкен-кішісі жабыла жер қазып жүріп, әрең бітірген тоғаннан су ағызу — бұлар үшін бір мереке, той іспетті. Ертеңінде бәрі бас құрап, көмейге қарай бет алды. Бөкенің қараша аулы тоғанның дәл бел ортасында, көмейден екі шақырымдай жерде болатын. Бала-шаға, ер-әйел демеі сол екі аралықты шуға толтырып, аттылы-жаяу шұбырып келеді.

Өзен суын тоғанға бұру үшін, көктемде әдейі қалдырып кеткен екі құлаштай жерді әлі де қазу керек еді. Көмейді жөндеу қиынға түскен жоқ, қолдарына күрек, кетпен, сүймен ұстаған жігіттер ақтық күштерін жұмсап, жаңағы жерді шай қайнатымға жібермей қопарып тастады. Бірақ су салатын сәт жақындаған сайын, Бөкенің көңілінен бір қобалжу кетпей тұр. Жас кезінде сан рет күреске түсіп жүргенде де, дәл мұндай абыржып, жүрексінбеген шығар. Бұл тоғанды қазуын қазып бітірді-ау, енді осыдан су жүре ме, мәселе сонда. Салған суы ақпай, сонау бір қайқаңға барғанда көлкіп қайта шалқыса не істемек? Онда жаз бойы ыстыққа қақталған есіл еңбектің зая кеткені де... Сол ойын Диқанбайға айтып еді, ол мұнын көңілін орнықтыра сөйледі.

— Көктемде арқан керіп, қапысыз өлшеген сияқты едік қой. Егер сол ізден ауытқып кетпесеңдер, көп кедергі бола қоймас... Одан да тоғанды қандайтын бір малыңды дайындай бер! — деп құрдасына иек қатып, лекіте күлді.

— Аузыңа май! Осы тоғаннан су жүрді бар ғой, сені май құйрыққа бір тойғызармын.

Көктемде бұлар тоған қаза бастағанда, осы Диқанбайдың ақылымен, өзен суының оң жақ кемерге мол аунаған иіндеу тұсын әдейі таңдап алған-ды. Солары дұрыс болған екен. Сырт киімдерін шешіп, балақтарын қара санға дейін түріп алған әлуетті жігіттер көмейде жатқан үлкен тастарды сүйменмен қопарып, арнаға қарай аунатып жіберуі мұң екен, өзен ағысы лықсып келіп, тоғанның көмейін сүйір тілімен бір жалап алды да, содан ары мол екпінмен лап етіп, жөңкіле жөнелді... Сол сәт бүкіл жағалау қуанышты үнге, айғай-шуға толып кетті.

— А құдай! Ақсарбас!

— Уа, Диқан бабаның аруағы, өзің қолдай гөр!

— Су-су... Су кетіп барады.

— Біздің де бір тоған суға қолымыз жететін күн болады екен-ау!

— Айналайын, Абдыра-ай, сонша жыл асаудай арқырап ағып жатқанда, жалыңа қол апартпай қойып ең, сенің басыңа да ноқта салдық-ау! — дескен неше алуан сөздер, көңілді күлкі, айғай-сүрен бүкіл шатқалды жаңғырықтырды.

Бір топ бала аққан сумен жарысып, тоғанды жағалай жүгіріп барады. Бөкенің бәйбішесі Қамқа бастатқан қартаң әйелдер мұндай

жақсылыққа шашуларын да ала келген екен. Солар көңілді жарқын үнмен:

– Уа, су иесі Сүлеймен, өзің қолдай гөр!

– Қара қазан, сары баланың тілеуіне осылай жөңкіліп аға бер, жарықтығым!

– Жерімізге құт-береке бер! —десіп, дастарқанға түйген құрт-ірімшіктерін тоған бойлата шашып жатты.

Дәл осы кезде Бөкенің үлкен ұлы Қадірбек осы күнге деп әдейі сақтаған бір ақсарбас ісек қойды сүйреп әкеліп, тоғанның ернеуіне жықты да, басын құбылаға қаратып, лөкет пышақпен орып жіберді. Бұл «тоған қандау», «қырман қандау» дейтін егіншілердің ескі ырымы болатын. Оның да ел тұрмысына ене бастағаны ғой.

Ал бұл күнде жасы алпыстан асып кеткен Қарт Бөке Қуаныштан жылап тұр еді. Бет-әлпеті күлгені, не жылағаны белгісіз бір қызық түрге еніп, кеудесін жапқан мол бурыл сақалы құйын соққандай тулап кетті. Қарт палуанның қапсағай, ірі денесі баяу сілкініп, екі көзден ытқыған ыстық жас төмен сырғанап келіп, сақалының ұшында мөлтілдеп сәл тұрды да, тоғанның жиегіндегі жас топыраққа тамды.

Қуаныш үстінде желігіп тұрған құрдасы Диқанбай мен тағы басқа өзілі жарасқан егде жігіттер енді Бөкені ортаға алып, өздерінің мұраптарын тоғанға тоғытпақ болған. Бірақ Қарттың белі шойрылып жүргенін ескеріп, аяғын суға тигізді де, тез қайта тартып алды. Ал Бөкенің өзі ештеңеден тайынатын түрі жоқ:

– Салыңдар! Аямаңдар... Енді өліп кетсем де арманым жоқ! — деп бәріне көне берген.

Осы сәт дуылдаған қалың көпшіліктің арасынан:

– Бәрі осы шалдың еңбегі ғой.

– Осы тоғанды «Бөке тоғаны» деп атасақ қайтеді? — дескен дауыстар естілді.

Бірақ жұрттың шуы басыла берген кезде, Бөке қолымен жайқап, көпшілікті өзіне қаратып алды да:

– Жоқ, жарандар, бұларың қисынға келе қояр ма екен? — деді баяу тіл қатып. — Сендер нағыз жарылқаушыларыңды ұмытып тұрған сияқтысыңдар. Сонша жыл ұлықтармен ұстасып,

халдайлармен қақтығысып жүріп, осы суды бізге алып берген — Демежан емес пе еді?! Ендеше бұл тоғанды сол азаматтың атымен атайық.

Жиналған жұрт оның сөзін іле қостап, тағы да дуылдасып кетті:

– Иә, айтпақшы, солай екен-ау!

– Табылған сөз!

– «Демежан тоғаны» болсын.

– Қап, бүгінгі мерекеге үкірдайдың өзі қатысса болатын еді! — десіп жатыр...

Кенет көпшіліктің дабыры су сепкендей басылып, бәрінің назары өзеннің арғы бетіне ауып еді. Бұлардың су алған көмейінен қиыс төменірек, қарсы қабақтан Дохалдай мен Бахалдайдың тоғандары басталатын-ды. Сол тоғанды жағалап жүрген екі салт атты бері таман өрлеп келіп, қазақтардың мәре-сәре боп жатқан мына тірлігіне таңданғандай, аз-кем қарап тұрды да, аттарының басын кері бұрып, төмен қарай жорта жөнелді...

– Қап, аналар қожайындарына айтып баратын болды-ау. Дохалдай доңыз бір кесел жасап жүрмесе не қылсын?! — деді Бөке әлденеден қауіптенгендей.

– Кесір жасағанда не істейді? Іштері күйсе тұз жаласын! — деді Бөкенің күреске түсіп жүрген палуан ұлы Жұмабек.

– Иә, біздің қолда да таңбалы қағаз бар емес пе, — десті тағы біреулер арқасын кеңге салып.

Аздан соң ол да ұмыт болып, барлығы жаңа тоғанның бойымен егіс басына қарай аяндады. Су көлкімей біркелкі жылдам ағып жатыр. Соны көріп Бөкенің де көңілі орныға түсті. Олар орта жолдағы қараша ауылдың тұсына таяғанда, мана атқа мініп, сумен жарыса жөнелген бір жігіт кетпенін тақымына қысып, қайта шауып келеді екен. Екі езуі екі құлағында, сүйінші сұрағандай сонадайдан далақтап келеді.

– Су жетіпті... Су егінге жетті! — дей береді әлсін-әлі. — Барған суды екі арыққа бөліп, егіске қаптатып жібердім.

Осы жерге келгенде, жаяу шұбырған көп қатын-қалаш, бала-шаға ауылда қалып қойды да, еркектер жағы түгелімен егіс басына қарай тартты. Шынында да, егіске жете бере екіге бөлінген су екпіндей

ағып, арықтың бетін жуып жатыр екен. Алды тақта-тақта аңыздарға жайыла бастапты. Бірақ жүрісі баяу, кензесі кеуіп, қаңсып қалған топыраққа шұрылдай сіңіп жатыр. Әлі құрыған аш адамның аузына нәр тамызғандай, жаңа ғана жапырағы сарғайып, бүрісіп тұрған егін су тигеннен кейін лезде өңі кіріп, тіріле бастағаны байқалады...

— Егер бүгін-ертең су ішпегенде, егіндерің күйіп кеткендей екен. Несін айтасың, су дер кезінде жетіпті, — деді көзқарақты Диқанбай бір қарағанда-ақ мән-жайға түсіне қойып.

Осыдан кейін Бөке екеуі атпен желіңкіреп жүріп, егістің бас-аяғын тез айналып шықты. Диқанбай атыздарға арық тарту, өңдеу бабын ұнатпай, көп кемшілік тауып келеді. Қажетті жерде құлақ байланбаған, боразда тартылмаған. Тебіндеп келген мол судың өзі тақтаға тегіс жайылмай, жыра-жықпылды қуалап, дөйдала теріс кетіп жатыр... Диқанбай сол маңда жүрген сушы жігіттердің қасына келіп, біраз кейісті сөздер айтты.

— Шырақтарым-ау, егінді бұлай суармайды ғой. Суды тақтаның басына қаптатып жіберіп, керек жерді өзің тауып бар деп, қол қусырып қарап тұруға бола ма екен? Атызда ала қалдырмай, егінге суды жетелеп апару керек. Бірнеше кісі кетпен-күрегін тастамай, осының ішінде жүруге тура келеді. Ала тарту, боразда байлау дегенді білесіңдер ме өздерін?

Жігіттер желкелерін қасып күле береді. Осылардың бәрі — кешегі көшпенділер — мал соңында жүрген: қойшы, түйеші, жылқышылар ғой. Ішінара сібе-солаң жұртымен араласып, халдайларға малайлыққа жалданған біреулері болмаса, көпшілігі егін салудың қыры-сырын біле бермейтін-ді. Бөке соны еске алып:

— Диқанбай-ау, бұлардан оны несін сұрап тұрсын. Осы шіркіндер құрық пен таяқ болмаса, кетпен-күрек ұстап көрді дейсің бе. Бұлардікі — әншейін тайыншаның мұрнын жұдырықпен тескендей бір өлермендік те баяғы, — деп жұртты ду күлдірген.

Диқанбай мыналарға құр сөздің қонбайтынын білді де, дереу аттан түсіп, етегін шешіп, балағын түріп тастады. Енді ол асықпай сушы жігіттерге егін суарудың әдіс-тәсілін үйретуге кірісті. Кетпенді қалай ұстап, суды қалай жетелеу керектігін, егіннің көгіне зақым келтірмей ала тартудың амалын көрсетіп жүр. Диқанбайдың ептілігі сонша, қолына көз ілеспейді. Зілдей кетпенді жеп-жеңіл төбесінде ойнатып, майлы қасықтай шырқ айналдырады. Егін суару — оның бұл жалғандағы ең бір сүйікті ісі сияқты, мұндайда өңі нұрланып, жасаңғырап кетеді екен. Ол қайда барса, су да соның табанын жалап, бұйдалаған тайлақтай соңынан елпектеп еріп отырады.

Күн еңкейе бере бұлар егіс басына екі-үш қана жігіт қалдырды да, басқалары жоғарыда, жаңа тоғанның жағасында отырған Бөкенің ауылына қарай бет алды.

Ауыл адамдары көңілді. Дәл іргелерінде — жаңа тоған. Сол тоғанда ұзақ жыл бойы қол жетпес арман боп келген

Абдыраның суы сылдырап ағып жатыр. Бұдан үлкен қуаныш бола ма?! «Көз қорқақ, қол батыр» деген осы. Бір кезде ең далаға егін салып, оған өзен арнасынан су апару деген көшпенді жұртқа қияметтей қиын көрінуші еді. Ол да, міне, қолдан келетін, үйреншікті іске айналды. Мана тоған басында айтып сойылған малдың етін жеп, сорпа-су ішіп, беттеріне қан жүгірген егінші қауым дастарқан жиналғаннан кейін де Бөкенің үйінен тарамай, көпке дейін дуылдасып отырды. Дәмелі деген жігіттер ән салып, домбыра тартып, қараша ауылды өздерінше қызық думанға толтырды.

Күн кешкіріп кеткендіктен, Диқанбай бұл ауылдан бүгін де қайтпай қонып қалып еді. Оның үстіне Бөке де қолқа салып:

— Ісіміздің шалағай екенін өзін де байқадың ғой. Ертең егіс басына барып, тағы бір рет көріп қайт,—деп оны жібермей алып қалған.

Ел жатарда бұлар аттарын отқа қою үшін далаға шыққан-ды. Ай қорғалап қалған өліараның кезі болатын. Бір мезгілде төменгі жақтан әлдекімнің түн тыныштығын бұза, тасырлатып шауып келе жатқаны байқалды. Қастарына келгенде таныды, мана егіс басында қалған Бөкенің ортаншы ұлы Садырбек екен. Ол аттан түспеген күйі, еңтігін баса алмай:

— Не боп қалды? Тоғанның бір жерін орып кеткен жоқ па? Су мүлде құрып қалды ғой! — деді абыржи тіл қатып.

Бөке мен Диқанбай да ештемеге түсінбей таңырқасып тұр. Сәлден соң үшеуі аттылы-жаяу аяндап, қырық-елу қадам жердегі тоғанның қасына келді. Міне, қызық! Манағы тоған толы су сарқылуға айналып, табанында болар-болмас бірдеңе жылтырайды.

— Бұл қалай болғаны? Әлде тасқын келіп, тоғанның көмейін бұзып кетті ме? — деді Бөке таң-тамаша болып.

Диқанбай одан гөрі дәлелдірек пікір айтты.

— Олай болмас. Тасқын келген күннің өзінде де тоғанның суы бұлайша сарқылмауға тиіс. Мынау адамнан келген іс қой. Біреулер байлап алған шығар, дәу де болса...

– Кім байлауы мүмкін?

– Кім дерін бар ма... Халдайдың кісілері мана торуылдап жүрген жоқ па еді. Солардан-ақ келді.

– Жауыздар-ай!.. Құдайдың иен-тегін ағып жатқан суын да аяды-ау бізден! — деп Бөке күңіреніп кетті.

Қой, бұлай тұра бергеннен не шығады. Не де болса көмейге барып көрейік, — деді Диқанбай.

Үшеуі атқа қонып, қастарына тағы бір-екі жігіт ертіп, тоғанның басына қарай аяндады. Диқанбайдың қаупі расқа шықты. Бұлар жақындай бергенде, сол тұстан аттардың пысқырынғаны, біреулердің дабырласып сөйлескені естілді. Өздері шылым тартып отыр ма, әр жерде қасқырдың көзіндей жылтыраған от көрінеді. Олар да кім келер екен деп күтіп отырса керек, аттылар арқан бойы таяп қалғанда:

– Бұл кім? Жөндеріңді айтыңдар! — деген әмірлі дауыс естілді. Бұлар тоқтамай жүре берген.

– Жақындамаңдар!.. Атып тастаймын! — деді жаңағы дауыс бұрынғыдан да қатайып. Әлденені сақырлатып, мылтық шақпағын қайырып жатқаны байқалды.

– Мынау — Дохалдайдың інісі Бужыңха ғой... Бұл қаныпезер кісі өлтіруден тайынбайды, — деді сөйлеп тұрған адамды даусынан таныған Садырбек.

– Өздерің кім боласыңдар? — Алда келе жатқан Бөке атының басын тежеді.

– Біз халдайдың кісілеріміз... Сендер мұнда не қып жүрген адамсыңдар?

– Біз осында егін суарып жүрген қазақтармыз. Түн жамылып келіп, суымызды байлап алғандарың не, шырақтарым-ау?

Қарсы жақтың қарасы он шақты адамнан кем болмас. Әлгі сөзді келемеждеп, оқырана күлгендері естілді.

– Сендер ме егін суарып жүрген? Қазаққа нанның не керегі бар? Айрандарыңды ішіп, құрттарыңды қажалап жүре бермейсіңдер ме?! Ха-ха-ха! — Қарқылдаған күлкілері түн тыныштығын бұзып, тау-тасқа жаңғырықты.

Бөке не істерін білмей дағдарып тұр. Аузына сөз түспей, аз бөгеліп барып:

– Бұларың көпе-көрінеу зорлық қой, ағайындар-ау! Біздің қолымызда да өкіметтің рұқсат қағазы бар, — деп тағы да алға таман жүре түскен.

Сол сәт тарс еткен мылтық даусы естілді де, зуылдап ысқырған оқ түнгі ауаны тіліп өткендей болды.

– Мен не айтып тұрмын? Жақындама деп ескерттім ғой сендерге... Осы қазір оққа ұшайын демесеңдер, бұл жерден тез тайыңдар!

Қазақтар, амал жоқ, аттарының басын кері бұрды. Бірақ Бөке үндемей кетуді лайықсыз көрді білем:

– Жарайды, сендермен ертең сөйлесеміз, — деді өзінше айбат шегіп. — Естеріңде болсын, бұл қылықтарың үшін әлі жауап бересіңдер?

– Сөйлессек сөйлесерміз. Демежан ғой — сеніп отырғандарың. Оны да көріп алармыз! — деді Бужыңха мардамси күліп. — Сендердің қағаздарын күшін жойған... Қазаққа қағаз алып берген Ши-амбының өзі қайда кеткенін білесіңдер ме?

Бұдан ары кермалдасып тұрудың орны жоқ. Жігіттер иіндері түсіп ауылға қайтты. Манағы тасып-төгілген қуаныш-шаттықтан із де қалмай, соның бәрі тоғандағы сумен бірге сарқылғандай болып, ауыл үстін көңілсіздік жайлап алды. Садырбек, Жұмабектей қайратты, жас жігіттер ызадан жарылардай болып, жаралы аңдай тістерін шықырлата береді. Бөкенің өзі де істер амал таппай сенделіп тұр.

– Апыр-ай, тым құрыса тағы бір күн шыдай тұрмады-ау! Құраған егіннің таңдайына енді ғана нәр тамызғандай болғанда, күре тамырымызды қиып кеткенін қарашы! Диқанбай-ау, енді не істейміз? Ақылыңды айтшы, — дей береді әлсін-әлі.

Бір қызығы, Диқанбай мұндайда көп ойланып жатпайды. Оған бәрі айқын, күні бұрын ойластырып қойған тәрізді.

– Бұған не ақыл айтатыны бар. Сен екеуіміздің сөзімізді қыстырайын деп тұрған біреу бар ма? Дереу Демежанға кісі жіберу керек. Таңбалы қағаз да үкірдайдың өзінде ғой. Ел атасының өзі келмейінше ештеңе шешілмейді, — деді ол сабырлы қалпын бұзбай.

Осы түнде, таң атуын күтпей-ақ, Бөкенің үлкен ұлы Қадірбек тың ат тауып мінді де, жайлауға қарай аттанып кетті. Ол түні бойы тынбай жүріп отырып, ертеңінде түс кезінде Ойжайлауда отырған Демежан ауылына аты болдырып әрең жетіп еді. Әсеттер аттанып бара жатқанда, көш жолынан бері құлаған жалғыз қара осы Қадірбек болатын...

Демежан одан егіс басында болған жайды тәптіштеп көп сұрады. Қадірбек те көрген-білгенін жіпке тізгендей түгел баяндап, әкесінің айт деп тапсырған сәлемін қоса жеткізді. Егіннің қурап тұрғанын, жаңа тоғанның суы егіс басына енді жете бергенде, халдайлардың істеген зорлығын, амалы құрыған егінші жұрттың үкірдайдан бір жәрдем бола ма деп, төрт көзбен күтіп отырғанын да жылағандай болып, жасырмай түгел айтып еді.

Демежан бұған бәлендей таңданған жоқ. Алда осындай бір теке тірестің боларын білген адам тәрізді. Тек қалың ойға батқан кездегі әдетімен, бірталайға дейін тіл қатпай, мұртын тістелеп отырып қалды.

Иә, халдайлардың қайтадан күш алып, бас көтере бастағаны рас болды. Бұрын мұндайды тектеп, таразыны тең ұстап отыратын Шиамбы болса жоқ, енді не істесек те билік өз қолымызда дегені ғой... Мұндайда не істеу керек екен? Үндемей қалсаң, қорыққаның болып шығады. Бұға берсең, сұға береді... Енді аянатын не қалды өзі? Қиын қылса басыңдағы мансабын алар, бірақ Демежан кеше өзі дем берген еңбекші бұқарасын жылатып қойып, бастаған ісін орта жолда қалдыра алмайды ғой. Айқасатын адамы Дохалдай екен. Осы жолы не де болса бір шайқасып көретін шығар.

Бастабында оған сандықта жатқан таңбалы қағазды алып, қаладағы ұлыққа жүгінсем қайтеді деген бір ой келген. Бірақ ол ниетінен тез қайтып қалды. Сонда баратын адамы — Шихалдай ма? Бұл әлгі түлкіден қорлық көріп, қасқырға арыз айта барғанның кері емес пе. Демежан басымен Бахалдай мен Дохалдайдың үстінен шағым айтып, Шихалдайға барса, естіген ел артын ашып күлмей ме? Халдайлар қашанда қара күштен басқаны танымайды. Алысқанда алып ұрып, басынан күш алып кетсең ғана сенімен санасуы мүмкін. Қазақтың да халық екенін, іргелі, намысты жұрт екенін көрсететін уақыт жетті емес пе?! Зорлық жасап, заңды бұзып отырған — халдайлардың өзі ғой. Ендеше бұқпантайлап, қорғана беретін не бар? Не есеңді жібермей ел қатарлы өмір сүру керек те, не болмаса құлдардың санын көбейтпей, жер бетінен құрып кету керек қой. Бұдан басқа жол жоқ.

Ол ең алдымен бір-екі кезең астында тақау отырған Байғара-Жауғаштың зәңгілері Тыныбай мен Түсіпті шақыртып алды. Бұл екі зәңгі де қанша бұлан құйрық, майысқақ болғанымен, ел атына мін болар намысқа шаппай тұра алмады. Бұлар сол күні-ақ Ойжайлау, Балажайлау, Жуантөбе, Қайрақтыда иін тіресіп отырған қалың Байғара мен Жауғашқа, Ақболат пен Шөтік ішіне, сонау қиырдағы Қараменде мен Баймұратқа қос-қос атпен кісі шаптырды. Сол шапқыншы-жаушылар арқылы әр рудың зәңгісі мен елубасыларына: «Әрқайсысы қастарына ат-көлігі, сойыл-шоқпары сай қырық-елуден қарулы жігіт ертіп, екі күннен қалмай Абдыра аңғарынан табылсын!» деген тығыз бұйрық жөнелтті.

Астына тың ат беріп, қасына кісі қосып, сол күні Қадірбекті де кері қайтарған. «Бүкіл ойдағы жатақ ауылдар бұт артар көліктеріне мініп, балта-найзасын сайлап, айқасқа әзір тұрсын» деп Бөкеге де арнайы сәлем жолдады.

Ертеңінде қасына жүз қаралы сайдауыл жігіт ертіп, Демежанның өзі де ойға қарай бет алған. Сол күні бесін ауа тоғанның көмейінде отырған Бөкенің ауылына келді. Әзірше қасындағы адамдарды ел көзіне түсірмей, бөктердегі жатақ ауылдарға таратып жіберді де, өзі мұнда оншақты кісімен ғана келіп еді. Бөкеден мән-жайды сұрастырғанда, халдайлардың әлі де көмейге күндіз-түні қарулы күзет қойып отырғаны мәлім болды.

— Мен әлі олармен жүздескен жоқпын ғой. Бір рет Дохалдаймен сөйлесіп, алдынан өтейік. Тілге көнсе көнді, көнбесе өз обалдары өздеріне!— деді Демежан жұртқа ақыл сала сөйлеп.

Ол өз тобына Бөкені қосып алды да, сол күні-ақ жақын жердегі Дохалдайдың зәйімкесіне қарай бет түзеді. Сібе-солаң алпауыттарының арасында соңғы жылдары ылдидағы тасы өрге домалап, қатты байып бара жатқаны — осы Дохалдай болатын. Өз меншігінен тыс, інілері мен балаларының атына салынған әлденеше қора-жайы бар. Абдыраның сол жақ қапталын алып жатқан ұшы қиырсыз көп егін де осы Дохалдай әулетіне қарайды. Кейінгі кезде оның төрт түлік малының өзі әлденеше қораға жетіп, шұрайлы жайлау, қыстауларды да солар иемдене бастаған. Сонымен ол өкіметтің сүйікті құлы, ақсүйек, алпауытпын деп бір шалқыса, әсіресе оның кеудесіне нан пісіріп, қатты буландыратын осы байлығы еді.

Демежандар келгенде, Дохалдай бірнеше арбамен егіс басынан жоңышқа тасытып, малайларына маялатып жатыр екен. Өзі тоқпақтай айдары арқасында шұбалаңдап, екі қолын артына ұстаған күйі әркімге бір зекіп, бұйрық беріп тұр. Қастарына келген салт

аттылар тобын көрмеген, көрсе де елемеген сыңай танытып, күжірейген бұқа мойнын бұл жаққа бұра қоймады. Әдейі намысқа тиіп, Қазақтардың қырын сындырып, Қорлағысы келген түрі...

Бұдан ары үнсіз тұра беруге Демежанның да төзімі жетпеді. Қысасқа — қысас. Бұл да оны көрмеген, көрсе де танымаған болып, ер үстінен сәл көтерілді де:

— Маған Дохалдай деген керек еді. Көздеріңе түскен жоқ па? — деді бау-бау жоңышқаны маяның үстіне лақтырып жатқан жігіттерге дауыстап.

«Әлі күнге дейін Дохалдайды танымайтын бұл қайдан жүрген адамдар?» дегендей, малай жігіттер бұларға таңдана қарап, қасында тұрған Қожайындарын иегімен нұсқады.

— Е-е, Дохалдайдың өзі мұнда тұр екен ғой, — деп Демежан оған енді ғана назар салған. — Ау, халдай, бері таман келсейші. Сен не, кейінгі кезде естімейтін, көрмейтін болғансың ба?

Малайларының көзінше айтылған мынадай өктем сөзге Дохалдай, әрине, шамданып қалды. Қап-қара боп түтігіп, бері таман келді де:

— Кім мені тергеп тұрған? — деді екі қолын артына ұстаған күйі аттылардың бойынан асыра қарап. — А-а, Демежан, сен екенсің ғой... Не керек саған? Халдайлардың үкірдайға бағынбайтынын ұмытып қалғансың ба?

— Мен мұнда шен салыстырғалы келгем жоқ. Сенде сөзім бар. Бері таман кел, — деп Демежан аттан түсіп, шылбырын шабарманына ұстатты да, өзі Дохалдайды оңашалай берді.

Халдайлар да қамсыз отырмаған секілді. Кең ауланың ішінде ерттеулі аттар тұр. Сол маңда жасырып қойған қарулы жасақ бары байқалады. Демежан соларды көз қиығымен бір шолып өтті де, келген шаруасына көшті.

— Ал, халдай, сен енді кетеген түйе бастанбай, сөз тыңда. Біздің елдің ұзақ жыл ізденіп жүріп, бір-екі тоған суға өкіметтен рұқсат алғанын білесін. Көп жыл көрші отырған ағайынбыз. Қазақтар да осы өздерін сияқты егін салып, отырықты ел болғысы келеді. Жатақ ауылдар жаз бойы тоған қазып, енді егіндеріне су жіберейін десе, сенің адамдарын көмейді тас байлап алып, қарумен қорқытып, маңына жан жолатпай тұрған көрінеді. Мұны қалай түсінеміз? Мен осының мәнісін өз аузыңнан ұғынып, әдейі алдыңнан өтейін деп келдім...

— Егер келген шаруаң сол болса, оған бола аузыңды ауыртпай-ақ қой, — деп Дохалдай оның сөзін бөліп жіберді. — Абдыраған су дәметуші болмаңдар. Ол — ежелден біздің әулетке басы бүтін тиген енші ғой. Әкімет Қазаққа егін салдырам десе, басқа жақтан жер-су тауып берсін.

— Солай ма? Мұндай егеске бармасақ қайтеді?.. Іргелес отырып, араздасқанымыз жараспас. Береке-бітімге келейік. — деп Демежан Әлі де татулыққа шақырып көріп еді. Бірақ Дохалдай:

— Жоқ, мұндайда береке болуы мүмкін емес, — деп арғы жағын тыңдағысы келмей, тағы да орта жолдан киіп кетті. — Қазақтың алдындағы малы сияқты, жер мен су да — біздің байлығымыз. Мәселен, мен сенің жылқыңды рұқсатсыз бөліп алып айдай жөнелсем, қалай қарар едің? Бұл да сол секілді.

— Мал — әркімнің еңбекпен жиған дүниесі. Ал Абдыра — құдайдың жаратқан өзені ғой, — деді Демежан. — Сен де сол Абдыраның суын түгел пайдаланып отырған жоқсың. Өзіңнен артылып, айдалаға, құрдымға сіңіп жатқан суды аяйсың ба?

— Жоқ, сөз осымен бітті... Су берілмейді. Абдыра менің меншігім екен, мен оны сатам ба, далаға ағызам ба, кімнің қанша шаруасы бар? Бәрі айтылды ғой. Енді оны қайта-қайта езе бергеннен не шығады? — деп Дохалдай кетуге ыңғайланған.

— Сен, халдай, шыбындамай тұра тұр! — деді Демежан оның алдын бөгеп. — Байқа, біз де қарға да болса халықпыз... «Асты қорлама — құстырады, халықты қорлама — тыштырады» деген мақалды естуің бар ма? Сен Әлі өзін сұрап алған аурудың емін таба алмай жүрме!

— Сен мені өйтіп қорқытпа! — деді Дохалдай кекете езу тартып. — «Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп жүріп, құлағынан айырылыпты» дегенді де қазақ айтпап па еді. Өздерің тәп-тәуір мақал шығарасыңдар да, соған құлақ аспайтындарың не?.. Шаңыраққа қараңдар: ел кімдікі, жер кімдікі? Соны біліп барып сөйлеңдер.

— Ақырғы сөзің осы ғой, Дохалдай?

— Осы-ақ!

— Онда өз обалың өзіңе... Тарт аттың басын!

Демежан бұдан ары бөгелген жоқ. Шабарманы көлденең тарта берген торы төбелге лып етіп тез мінді де, өз тобын бастап жүріп кетті.

Бұлар сол күні Бөкенің аулында аял жасап, арттағы елден хабар күтті. Жағдай белгілі: екі жақтың бір айқассыз тарамайтыны айқындалып қалған. Түні бойы жан-жақтан шапқыншылар келіп жатты. Жайлаудағы әр ауылдан сайланып шыққан жігіттер таяу жерге келіп, үкірдайдан бұйрық күтіп тұрған көрінеді... Астыртын жеткен хабарға қарағанда, бұл кеште халдайлар да қарап жатпай, бір-біріне кісі шаптырып, қол жинап жатқаны мәлім болды.

Ми қайнатқан қырық күн шілденің аптапты ыстық күндерінің бірі еді. Аспанда теңгедей бұлт жоқ. Күн көзі бүгін де мыс табақтай балқып, көкжиектен енді көтеріліп келе жатқанда, Демежан, Тыныбай, Бөкелер қырық-елу адаммен тоғанның көмейіне қарай бет түзеді. Бұлар негізінен кешеден бері Бөкенің төңірегіне жиналып жатқан жатақ ауылдардың жігіттері болатын. Араларында бір атқа екі-екіден мінгескендері, өгізге, тай-байталға мінгендері де бар. Әйтеуір, қолдары құр емес, айыр, балта, сойыл, шоқпар ұстап алған. Жер үшін жарғыласып, су үшін соғысуға әзір, нағыз өліспей беріспейтін жанкүйер топ та — осылар... Ал Демежан қыр елінен жиналған қалың қолды әзірше бұл топқа қоспай, бір белдің астында, ұрымтал жерге жасырын ұстап отырған-ды. Олар да қазір жота-жотаға қарауыл қойып, белгі берілсе-ақ болғаны, лап қоюға дайын тұр.

Абдыра аңғарының бұл тұсы иінделіп келген, әр кезде тасқын домалатып әкелген қорымды-қойтасы мол, кең қойнау болатын. Төменде тастан-тасқа соғылып, ақ көбігін аспанға атқан тау өзені күркіреп ағып жатыр. Күндіз-түні бір тынбас сарынмен азан-қазан шу салып, долдана жөңкіледі. Кешелер арғы жонға қалың нөсер жауған сияқты еді. Бүгін өзен ағысының түсі бұзылып, лайлана қара қошқыл тартып, арнасынан асардай молая түсіпті. Асау өзен толқындары кейде азу тісін ақситып атылғалы тұрған көкжал бөріні еске салса, енді бірде шашын жайып, бетін жыртқан долыға ұқсап кетеді. Бұл да бұрқ-сарқ етіп, қаһарына мінген тентек халдайдың ашуындай.

Тоған басындағы күзет кетпепті. Қайта екі-үш есе көбейе түскені байқалады. Сырт қаралдысы жиырма-отыз адамнан кем болмас. Демежандар жақындап келгенде, олар да аттарына мініп, қарбаласып қалды. Он шақты кісінің қолында мылтық бар. Қалғандары айбалта, сүңгі, шоқпармен қаруланыпты. Бөрінің алдында биік торы аттың үстінде мылтығын ерінің қасына көлденең салып, Бужыңха тұр. Келе жатқан ала шобыр, шоқпыт топты менсінбей, мардамсып биіктен қарайды.

Қазақтар іркілмей суыт жүріп келіп, есік пен төрдей жер қалғанда, тізгін тартты. Мына топтың ішінде Дохалдайлар көрінбейді.

Көпшілігі — Бужыңха тәрізді халдайлардың жас мырзалары, солардың сойылын соққан сібе-солаңның алкеуде, содыр жігіттері... Демежан бірінші боп тіл қатты:

— Мен кеше сенін ағаң Дохалдайға мән-жайды түсіндіріп айтқанмын, — деді ол Бужыңхаға бұрылып. — Мына жұрттын жұмысына кедергі жасамай, тез кетіңдер бұл арадан. Әйтпесе арты жанжалға айналуы мүмкін.

Бужыңха қасындағы серіктеріне бұрылып, өз тілінде бірдеңе айтып еді, аналар ашық мазақ етіп, дарақылана күлді.

— Біз жанжалдан қорықпаймыз. Соғысқыларыңыз келсе, қызметіңізге дайынбыз, — деді Бужыңха алдындағы мылтықты қолымен сипап қойып.

— Төбелес ешқайда қашпас, алдымен тілге келейік. Бәлкім, сойыл сілтесіп жатпай-ақ бітісетін шығармыз.

— Мен ештеңе білмеймін, — деді Бужыңха. — Бітім керек болса, өне, халдайлар келе жатыр, солармен сөйлесіңіз.

Демежан жайлап артына бұрылған. Ананың айтқаны рас екен, Абдыраның ар жақ қабағын кенерелеп, қалың нөпір қол келе жатыр. Бір өңкей баран атқа мініп, қараң киім киген, сайдың тасындай сайдауыл топ. Ұзын-ырғасы жетпіс-сексеннен кем болмас. Әлгілер арты қабақтан бері түсіп, тау өзенінің жайылмалау бір тұсынан кешіп өтті де, осылай қарай тура тартты. Ең алда түйедей қара арғымаққа мінген Дохалдай, оның екі жағында үзеңгі қағыстырып, Бахалдай мен Кехалдай, Тухалдайлар келе жатыр. Халдайлар екпіндей суыт жүріп келіп, өз тобына қосылды да, қарсы жаққа сонан кейін тана назар салды.

Олардың қазіргі жиыны жүзге жуық адам еді. Көбінің мойындарына асып алған мылтықтары бар. Жатақ ауылдардың құранды, шоқпыт тобын көзге ілмей, саңмүйізденіп тұрғаны белгілі. Мейманасы тасып, Әспенсіген Дохалдай бірінші болып өзі соқтықты:

— Иә, үкірдай, тағы келіп қалғансың ба? — деді Демежанға жоғарыдан мүсіркей қарап. — Кеше саған бәрі ескертілген сияқты еді ғой. Бірдемеге ұшырамай тұрғанда тарасаңдар қайтеді? Әйтпесе, көріп тұрсың ғой, арты өте жаман болады.

— Мен сол сөзді саған айтайын деп тұр едім, — деді Демежан. — Төбелес шықпасын десең мына бөлтіріктеріңді ал да, кет осы

арадан... Өздерің пәле қумасаңдар, біз жанжал іздеп тұрғанымыз жоқ.

– Ал пәле қусақ ше?

– Онда нағыз майдан болады. Бүгін не бел кетеді, не білек кетеді.

– Мыналармен бе?.. Қырарсыңдар! — Дохалдай қазақтардың тобына қарап, қарқылдап күлді. — Текке қан боласыңдар ғой... Сендерге жаным ашыған соң айтып тұрмын. Біздің жігіттер бүгін тым ашулы. Біреулерің оққа ұшып кетсеңдер, қашан айттың деме, мен жауап бере алмаймын.

– Е-е, сен мылтығына сеніп тұр екенсің ғой. Халықтың қаһарына жолығып жүрме, Дохалдай. Білесін ғой, халық қозғалса қалай болатынын!

Осы кезде манадан бері үнсіз тұрған Кехалдай қалтасынан күміс баулы сағатын алып қарады да:

– Осылармен тәжікелесіп тұрамыз ба? Естерінен шықпастай етіп сабап, айдап тастаңдар! — деді ат үстінде шірене түсіп.

Бірақ Дохалдай асығар емес. Әлі де ашық мазақ етіп, қорлай түсуді ниет еткендей:

– Сенің халық деп тұрғаның — мыналар ғой. Мен мұндай қиынды-жиындыны халыққа санамаймын, — деді ол Демежанға қарап. — Қазір сенің соныңнан еретін Төртуыл табыла қояр ма екен? Сен бұл елге алдымен өз басыңды сыйдырып ал.

– Ауыл иті ала болса да, бөріні көргенде бірігіп кететін. Қапы қалып жүрме, халдай!

– Мен жаңа айттым ғой: осы қазір оққа ұшайын демесең, мына жалаңаяқтарыңды жинап ал да, амаңыңда жолыңа түс.

– Ендеше өз обалын өзіңе! Мен саған көрсетейін — халық қаһарының қандай болатынын!

Демежан соны айтып, атының басын бұра берді де, қасында тұрған Бөкеге ым қақты.

Халдайлар бұларды кетеді деп ойласа керек, өздерінше қорқыттық, жеңдік деп масайрап қалған-ды. Сол кезде Бөке топтан бөлініп, озеннің қабатына шауып шықты да, атын ары-бері ойқастатып, атой берді. Бұл — әр төбенің басында қарауылдап тұрған жігіттерге

көрсеткен шартты белгі еді. Сол белгінің берілуі мұң екен, жерден шыға келгендей, маңайдағы Қырат-Қыраттың басынан Қалың нөпір салт аттылар көрінді де, таудан домалаған Қорым тастай, осылай Қарай лап қойды. Жиыны бес жүз Қаралы кісі аралда тұрған шағын топты жан-жақты Қусырып, Қоршай шауып келеді.

– Я, аруақ!

– Қабанбай-Қабанбай!

– Баймұрат-Баймұрат!

– Ұрып таста! Сілейте соқ иттің балаларын! — деген айғай-сүрең құлақ тұндырады.

Бұл тек Абдыра тоғаны үшін болған айқас емес, ұзақ жылдан бері беріш боп жиналған ыза мен кектің, халдайлардан көрген Қорлық пен зорлықтың атойлап сыртқа шығуы еді. Халық қаһары дәл қазір жолында не тұрса да жапырып, таптап кетердей, селдей қаптап, жақындап келеді.

Халдайлар мұндайды күтпесе керек. Қапелімде мылтық атуға да шамалары келмей, естері шығып ұйлығып қалды. Бұл кезде манадан Әрең шыдап тұрған жатақ жігіттері де таяу жерден жолбарысша атылып еді. Олар аттылы-жаяу қаптап араласа бергенде, құйындата шапқан аттылардың алғашқы легі де жетіп, айқаса тиген сойыл-шоқпардың сатыр-сұтыры естіліп те қалған-ды.

Демежанның да Қарап тұруға дәті шыдамай, өгізге мінген бір жатақ шалының қолындағы Қара сойылды ала салып, ұрыстың қызу ортасына араласып кетті. Бұрын мұндай ат үсті шайқасына қатыспаса да, тұла бойын кернеген ашу ештемеге қаратар емес. Кекпен сілтенген Қарулы қол, Әне-міне дегенше қарсы жақтың бірнеше адамын тізеден қағып, шүйдеден соғып, ұшырып түсірді... Халдайлар мылтықтарын аспанға атып, құр доңайбат көрсеткені болмаса, ешкімді көздей атуға жүректері дауаламады. Тек қалың қоршаудың арасында қалған Бужыңха ғана өз нысанасын жан ұшыра іздеп жүр еді. Ол бұдан бір ай бұрын қапы кеткен қарымтасын осы жолы қалайда қайтаруы керек-ті. Алайда қара құрым көп адамның арасынан біразға дейін Демежанды нысанаға іліктіре алмай қор болды. Бір кезде қалың қыспақтан жан дәрмен сытылып шығып, Демежанды көзімен іздеп тауып, ту сыртынан мылтығын кезей берген-ді. Бірақ атып үлгермеді. Оң жақ қарын қырқа тиген Бөкенің қара сойылы Бужыңханың қолындағы мылтықты ұшырып түсірді.

Бұл сәтте тұс-тұстан атойлап шапқан ауыл жігіттері түгел жетіп, халдайлардың шағын тобын селдей жапырып өте шыққан. Қарсыласуға мұршаларын келтірмей, алдымен мылтық ұстағандарды ұрып түсірді де, қалғандарын да көзді ашып-жұмғанша ұйпап жіберді. Тегіс аттан түсіріп, қаруларын тартып алып, қарсыласқандарын тырыстырып байлап тастады... Демежан осы кезде ғана ес жиып, тыныс алғандай болып еді.

— Бұзыңдар тас бөгетті! Суды өзіміздің тоғанға салыңдар... Халдайлардың ет қызуы басылсын, бір-бірден өзенге апарып тоғытыңдар! — деді ол ат үстінде ақыра бұйрық беріп.

Осы сөздің ауыздан шығуы мұң екен, жұрттың біразы тоғанның көмейіне қарай ұмтылды да, Бөкенің палуан ұлдары Қадірбек, Садырбек, Жұмабек бастаған жатақ жігіттері Бахалдай мен Кехалдайды, Бужыңха сияқты тағы бірнеше сібенің жас мырзаларын қарсыласқандарына қарамай сүйреп апарып, өзеннің иіріміне тастап-тастап жіберді...

Халдайлардың арасында қара күшке мығым, диюдай қайраттысы Дохалдай екен. Бірме-бірге келгенде ешкімді беттетпей, жан ұшырып, қатты қарсыласты. Жігіттер халдайға жабылып кетіп, сүйрелеп өзенге қарай апара жатқанда ол кенет әлгілерді сілкіп тастап, тура қашты... Демежан бұл кезде аттан түсіп, сүмірейіп судан шығып жатқан халдайлардың қызығына қарап тұрған-ды.

— Ұстандар Дохалдайды! Бәле басы — сол ғой. Өзін желкелеп отырып менің алдыма алып келіндер! — деді ол ақыра дауыстап.

Жігіттер қашқын халдайды құтқарған жоқ. Лезде тарпа бассалып, қолын артына қайырды да, үкірдайдың алдына сүйрелеп алып келді.

— Дохалдай, сен кеше батыр сияқты едің ғой. Бүгін қашып бара жатқанын қалай? — деді Демежан мұртынан күліп. — Ал сөйлеші, кәне, халық қаһары қалай екен?

— Сен бізді қапыда алдап соқтың. Бұл адалдыққа жатпайды, — деді Дохалдай қалш-қалш етіп. — Халдайға қол көтергенің үшін, сен әлі жауап бересің!

— Солай ма? Ақыры жауап береді екенмін ғой, сенен келген керді бір-ақ көріп алайын... Жігіттер, жығыңдар мына иттің баласын!

Жұмабек сөзге келген жоқ, Дохалдайды жағасынан сілке тартып, шөке түсірді де, төрт тағандатып, желкесінен басып тұрды. Демежан желең шапанның ішінен буынған күміс кісеге қолын апарды да,

Қында тұрған болат пышағын жарқ еткізіп суырып алды. Дуылдаған қалың ел бір сәт тына қалған. Үкірдай ашу үстінде халдайды кеңірдектен орып жібере ме деп, бәрі де қатты тіксініп қалып еді. Қасында таяу тұрған Тыныбай да солай ойласа керек.

— Үкірдай, есіңізді жиыңыз! Осы пәленің қанына ортақ болып қайтесіз... Маған қишы бір жолғы ашуыңды! — деп араша тілегендей көлденеңдей берді.

Бірақ Демежан оның сөзін тыңдаған жоқ. Тыныбайды қолымен жасқап, былай таман ысырды да:

— Қорықпа... Арам неменің қанына қолымды былғап қайтейін. Көптен бері осы иттің айдарына көзім түсіп, қатты қызығып жүруші ем. Мұны құтыртып жүрген — осы айдар ғой. Мен қазір бұл иттің қарағайдай мүйізін қағып алайын! — деп Дохалдайдың сәл бурыл тарта бастаған жуан бұрымын тұтамдап ұстады да, тай күзегендей дәл түбінен борт еткізіп кесіп алды. Сонан соң қолындағы айдардың өріміне жылан ұстағандай жирене қарап сәл тұрды да, дәл қасында толқынданып ағып жатқан Абдыраның суына атып ұрды.

— Бұдан гөрі басымды кескенің артық еді ғой. Енді мені тірі қалдырмай бауыздап таста! — деді жігіттердің қолынан әлі де босамаған Дохалдай ышқына қырылдап.

— Айттым ғой: сенің арам қаныңа қолымды былғар жайым жоқ, — деді Демежан пышағын қынына қайта салып жатып. — Сен кеше тоқал ешкі туралы мақалды еске салып едің: кімнің тоқал ешкі болғанын енді көрген шығарсың... Әзірше осы тойғаныңмен бара тұр. Бұдан кейін бұл тоғанның көмейіне аттап бассаң, басыңнан айрыласың.

Дохалдай сүйретіліп орнынан тұрған кезде, айналаны жаңғырықтырған күлкі кернеді. Оның мына кейпіне күлмеу мүмкін емес-ті. Осы жаңа ғана өзіне айбар беріп, доғадай иіліп тұрған жуан айдардың орнында орып алған шидің түбіріндей үрпиген бірдеңе қалыпты...

Сірә, адам баласы өз өмірінің биік шыңына оқта-текте ғана бір көтерілетін болуы керек. Дәл қазір Демежан да өзінің сондай биікте тұрғанын сезінді. Бұдан кейін алда не күтіп тұрғанын кім білсін, әйтеуір осы сәт көптен жанын жегідей жеп, маза бермей жүрген бір арманының орындалғаны анық. Сол үшін қандай жаза тартса да разы еді. Артында осының бәріне куә болып, рухы көтерілген қалың ел қалса, көп бейнетпен келген мына тоғандағы су енді сарқылмай ағып жатса болғаны. Одан арғысы күл болмаса, бұл болсын!

– Жігіттер, мыналардың Қаруын түгел сыпырып алыңдар да, өздерін босатып қоя беріңдер. Алар сыбағасын алды ғой... Енді осы тойғандарымен барсын, — деді ол көпшілікке қарап.

Бір тәуірі, екі жақтан да адам шығыны жоқ екен. Аздан соң халдайлар тобы соққы тиіп, жеңіл жарақат алған, аяқ-қолынан мертіккен адамдарын атқа мінгізіп, берекесіз ұбап-шұбап, өз зәйімкелеріне қайтып бара жатты. Бұлардың өмірде бірінші рет беті қайтып, абыройдан айрылып, қатты жасып, масқара болғаны осы еді.

Сол күні рухы бір көтерілген қазақ жігіттері жаңа тоғанның басында бір көкқасқаны айтып сойып, жеңіс қуанышын тойлады. Абдыра аңғарын ұлы жиын, топыр етіп бірер күн думандатып жатты да, ертеңінде көрген қызықтарын айтып тауыса алмай, ауылдарына тарады.

Бұл жаңалық арада бір апта өтпей, бүкіл Құлыстай өлкесіне жайылды. Дос сүйінді, дұшпан күйінді. Демежанның есімі аңызға айналып, ауыздан-ауызға көшті. Бұрын алақандай егістік жерге, бір тамшы суға зар болып жүрген жарлы-жақыбай, қалың еңбекші жұрттың Демежанға деген алғыс-тілегі тіпті бөлек еді.

– Тусаң осылай ту!

– Халық қамын ойлаған азамат осындай-ақ болар.

– Бәрінен де халдайлардың сасық кеудесін басып, еңсемізді бір көтеріп тастады-ау!

– Құдай енді соның жанына жамандық бермесін! — Пәле-жаладан қағыс болғай! — деп шын жүректен шыққан тілек-батасын арнады.

Ал осы сәтте Демежанның бақкүндес жаулары бұл оқиғаны өздерінше жорып, оған сырттай тон пішіп, сан-саққа жүгіртіп жатты.

– Бәлемнің сүрінген жері осы болған екен!

– Енді құтылмастай болып, қанды қақпанға мықтап ілінген екен...

– Халдайлар оны тегін қалдырмас. Енді ұлықтың да сары ізіне түсіп, ұстасатыны Демежан болар.

– Шоқ-шоқ! Тым асып кетіп еді... Өзіне де сол керек! — десіп, талайдың қыбы қанып, табалап жатты.

Қалай деген күнде де, осы оқиғадан кейін Демежан басына бұлт үйіріліп, әлдебір зауалдың төніп келе жатқаны анық еді. Алда немен

тынары белгісіз, алмағайып, ауыр күндер күтіп тұрған.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

ДАР АҒАШЫ

I

Уақыт мамыр айының соңы, ұлы сәскенің кезі болатын. Көк жүзінде теңгедей бұлт жоқ. Зеңгір аспан жаңа ғана жуылып, таза сүртілген жасыл шыныдай мөлдіреп тұр. Кеше кеште жауып өткен мол жаңбырдан кейін дүние шаң-тозаңнан арылып, айнала төңіректен бір жасандық, балғындық білінеді. Бетеге мен жусан, селеу мен изен аралас жүз түрлі шөп өскен Боздақ даласы көктем шуағына кеудесін тосып, бусана бөртеп жатыр. Сәл жел тұрса болғаны, жаңа жетіле бастаған жердің түгі құндыздай құлпырып, бірде жасыл, бірде сұрғылт түске енеді.

Соңғы бір айда Демежанның атқа мініп, ауылдан ұзап шыққаны осы еді. Көктемнің өз күшіне еніп, дүниенің түлеп жасарғанын енді аңғарғандай, айналасына мұңды көңілмен таңырқай қарап, көкірегін кере бірнеше рет терең тыныс тартты. Тампыс табиғаттың мәңгі бір қалыпты тұрмай, тез алмасып, бірін-бірі ұмыттырып отыратыны ғажап-ау. Осыдан бірнеше ай бұрын бұл өлкені қалың қар басып жатпаған, үскірік аяз қыспаған, мынау байтақ далада ақ түтек боран ұйтқымаған секілді. «Күн жаманы кетеді, адам жаманы қалады» дегенді қазақ осындайда айтқан болар.

Қазір Демежан көкірегінде әлі сейіле қоймаған бір қапалы мұң бар. Осыдан бір жарым айдай бұрын Ажар анасы қайтыс болған. Сол кісінің қырқы өткенше, Бибі екеуі Сарыөлеңдегі үлкен ауылда болып, қазаның артын күтісті. Бертінге дейін өзін тың ұстап келген Ажар бәйбіше ауырмай-сырқамай, кенеттен дүние салды. Жасих намазын оқып отырып, сәждеге басын қойған күйі жүріп кетіпті. Молдалардың айтуынша, мұндай өлім өте сирек, құдай тағала өзінің ілуде бір сүйген құлына ғана жіберетін көрінеді. Ажар көзінің тірісінде жан баласына жақсылық етуден танбай, тек алғысқа бөленіп, әдемі өмір сүріп еді, жарық дүниеден де еш қиналыссыз, азап-михнат тартпай, әдемі қалпында өтті.

Ойламаған жерден, дайындықсыз келген қаза Демежанға өте ауыр тиді. Тас емшегін жібітіп, тар құрсағын кеңітіп, іштен жарып шықпаса да, Ажар оның ақ сүтін емген анасы еді ғой. Осылай жер басып жүргені үшін, ол тек бір-ақ адамға, сол анаға қарыздар болатын. Мына бір қамсауы жоқ, өгей өмірде өзгеден таппаған мейір-шапағатты сол кісіден тауып еді-ау. Өзінің ең жақын адамың

дүниеден өткенде, сенің де тірлігіңнің бір бөлшегі сонымен бірге кететін сияқты ма, қалай? Ажар анасын қайтпас сапарға ұзатып салғаннан бері, Демежан көңіліне де алғау түсіп, жалпы өмір, өлім туралы көп ойлайтын болып еді. Адам өмірі қандай қысқа?! Бірақ тірі пенде соны ойламауға тырысып, өзін алдарқату үшін неше түрлі қарбалас қам-қарекет, бітпес, таусылмас ермектер тауып жүреді. Ал шындап ой жіберсең, тірліктегі қызық-қуаныш, талас-тартыс, жеңіс-жеңіліс дегендерің — өзіңді-өзің емексіткен, жай күн өткізудің амалы сияқты. Осыны ойлағанда, Демежан бұл бес күндік жалған дүниеден табан тірер дәнекер таппай, өмірден суына түсуші еді.

Демежан ұзақ уақыт қаралы қазаның соңында жүріп, Боздақтағы өз ауылына кеше ғана оралған-ды. Бұл аттан түсіп, үйге кірер-кірместе, ала шапқын, беймаза тірлік қайта басталды. Астындағы атын қара терге түсіріп, бүкіл ауылдың итін шулатып, қаладан Шихалдайдың шабарманы жетті. Қолында бүкіл үкірдай-зәңгілер ертеңнен қалмай Шәуешекке жетсін деген шақыру қағазы бар. Сонысын табыс етті де, тізгін ұшымен ілгері кетті. Бүгін Демежанның қасына інісі Әбдірасыл мен шабарманы Рақымды ертіп, қалаға асығыс аттанып бара жатқан себебі сол еді.

Қалаға апаратын күре жол өз зәйімкесінің дәл түбінен өтеді. Бұл күнде «Демежан қарағашы» атана бастаған қалың тал сонадайдан көз тартып, көгеріп тұр. Осыдан он шақты жыл бұрын шаншылған балапан шыбықтар қазір көкке бой созып, жап-жасыл ну орманға айналған-ды. Өз қолымен өсірген сол саялы бақты көргенде, көңілі селт етіп, сәл сергігендей болды. Көптен көріспеген Диқанбайдан шаруа жайын білмек болып, ат басын солай қарай бұрған.

Осы зәйімкеде қысы-жазы көшпей, егіс басында отыратын он шақты үйдің сорабы бар. Баяғы Ақшоқыдан көшіп келетін егіншілер әулеті түгел осы жерді мекендеп қалған. Жаз бойы егін суарып, пішен шауып, қазір Демежанның бар шаруасын дөңгелетіп тұрғандар — солар. Тұрлаулы еңбекке сүйенген тұрақты кәсіп неге жаман болсын, сол адамдар аз жылдың ішінде тез ес жинап, қатарға қосылып кеткен. Бұл күнде әр үйіне әлденеше ірі қара, он-он бестен ұсақ бітіп, осы төңіректегі ең күйлі, тоқ тұратын ауылдардың біріне айналған. Қазір сонау көк жазықта шұбартып көрінген ірілі-уақты бір табын мал да осы қорадан өрген-ді. Мұндағы бар билікті Диқанбайдың қолына өткізіп берген Демежанның жазғытұрым қыстаудан көшкеннен бері өз зәйімкесіне ат басын тіреп тұрғаны осы.

Бұлар келгенде, Диқанбай кең ауланың ішін ағаш жаңқаларына толтырып, әлдебір сынық арбаға жаңадан жәрендік салып жатыр екен. Өздерінің қамқор қожасын көріп, қалбалақтап алдынан шықты.

— Жақсы келдіңіз, үкірдай. Үйге түсіп шай ішіңіз, — деп шылбырына жармасты.

— Жоқ, рақмет. Асығыс қалаға кетіп бара жатырмын, — деді Демежан аттан түсе қоймай. — Жол-жөнекей пысықтығым ұстап, шаруа жайын білейін дегенім ғой... Иә, өздеріңде не хал болып жатыр?

Өз ісіне мығым Диқанбай асып-сасуды білмейді. Жұмыс барысын қолмен қойғандай етіп, тәптіштеп баяндауға кірісті.

— Хал жаман емес. Бізде күш-көлік жағы қыстан күйлі шықты ғой. Өзіңізге қарасты егінді жердің дымы кеппей тұрып, ерте көктемде-ақ егіп үлгіргенбіз. Биыл біраз тың көтеріп, егіс көлемін едәуір ұлғайттық. Ал, оның есесіне, көп жылдан бері үзбей жыртылып келе жатқан ескі аңыздарды демалдыру үшін жоңышқа сеуіп тастадым. Қазір қар суымен айдалған алғашқы астық тегіс көктеп, тақта бетін жасырып қалды. Биыл, құда қаласа, тәуір өнім алатын жылымыз, — деп Демежанның көңілін орнықтыра нық сеніммен сөйлейді.

— Бәрекелді, дықа! Жақсы болған екен. Биыл мен де сізге септігімді тигізе алмадым. Біздікі — сол өзіңізге сеніп жатқан.

— Е, мұнда біз бармыз ғой... Сіз келгенде не бітірер едіңіз? — деп күлді Диқанбай. — Балалар ержетті. Басқа жігіттер де егіс жұмысына әбден машықтанып алды.

— Бала демекші, осы ауылда баланың басы біраз бар емес пе? — деді Демежан есіне әлдене түскендей.

— Е, шүкіршілік... Әр үйден бес-оннан қара сирақтар өреді. Оны неге сұрадыңыз?

— Біз енді осы ауылдан мектеп ашуымыз керек, — деді Демежан. — Біздің Назарбек те мектеп жасынан асып барады... Қаладан үй салатын ұста алдырсам, биыл соны көптеп-көмектеп бітіре аламыз ба?

— Е, бітірмей... Қазір жігіттердің қолы бос. Жұмыстың ара-арасында жабылып кетпейміз бе.

— Онда осы жағын ескеріңізші, дықа. Жігіттерге әредікте кірпіш құйдыра беріңіз. Ауырсынбасын, үстеме ақысын өзім төлеймін.

— Шырағым, Демежан-ау, сенің ойлап жүргенің — біздің қамымыз емес пе. Өз балаларымызды оқытатын мектептен немізді аяйық.

Қайта, ашылсыншы сол мектеп. Өзіміз әліпті таяқ деп білмесек те, тым құрыса ұрпағымыз қара танып қалсын, — деп Диқанбай ар жағын айтқызбай, өзі билеп кетті.

Демежан мұнда келген шаруасын бітіріп, енді қоштасып жүруге ыңғайланған.

— Айтпақшы, жоғарғы жатақ ауылдардан хабарласқандар бар ма? Биыл Бөкенің күйі не болып жатыр екен? — деді дәл жүрерде.

— О, ол кәрі шөңгенің мұртын биыл балта кесетін емес, — деп Диқанбай көңілдене күлді. — Жақында сол жаққа барып қайттым. Жатақ кедейлері өзара серіктесіп, кәдімгідей тың көтеріп жатыр. Былтырғыдай емес, егіс жұмысына да төселе бастаған. Жаңадан малшы-жалшы көп үйлер көшіп келіп, іргелі елге айналыпты.

— Биыл халдайлар тарапынан құқай көрсеткен ешкім болмап па, әйтеуір? — деді Демежан езу тартып.

— Халдайлар әзірше тыныш көрінеді. Қазірдің өзінде тоғандарында сарқырап су ағып жатыр. Жазда пәйек жақсы шықсын деп, артық суларын тіпті шабындыққа салып қойыпты... Бөкенің екі езуі екі құлағында.

— Апыр-ай, жақсы болған екен! — деді Демежан шын қуанып. — Дегенмен олар әлі бастықпай жатыр ғой. Қашан көштерін түзеп алғанша, анда-санда барып, бас-көз бола тұрарсыз.

Демежан соны айтып, атының басын бұра бергенді. Кенет мал қора жақтан осылай қарай жүгіре басып келе жатқан біреуге көзі түсті. Жақындағанда таныды, өзінің бағбаны Жаң Шули екен.

— Лауия³³, сәл тұра тұрыңызшы, — деп сонадайдан қолын ербеңдетіп, жүгіріп келеді.

«Е, бұл байғұсты мүлде ұмытып кетіппін-ау. Бұған не керегім болды екен?» деп, Демежан атының басын тежеп күтіп тұрды. Қасына келгенде, бағбанға жылы шырай білдіріп, жай-күйін сұраған. Жаң өз ахуалынан қысқаша ақпар беріп жатыр. Айтысына қарағанда, оның шаруасы да жақсы жүріп жатса керек. Өзіне қарасты жерін өңдеп, көкөністерін түгел отырғызып болыпты. Енді соған інісі екеуі мал қораларынан көң тасып апарып, тыңайтқыш төгіп жүрген көрінеді... Жаң соңғы кезде ептеп қазақша сөйлейтінді шығарып еді.

— Мұнда жер де тола, су да тола... Тыңайтқышқа пұл керек емес. Бәрі хау... жақсы! — деді ол бас бармағын көрсетіп. — Лауия, біз

сізге разымыз.

— Басқа қандай мұқтажың бар? Керегің болса мына кісіге айтып тұр. Ол бәрін орындайды, — деді Демежан қасында тұрған Диқанбайды нұсқап.

— Қазір ештеңе керек емес. Керек болса мен айтады... Біздің жонту³⁴ жақсы кісі, — деп ол Диқанбайдың да мақтауын жеткізіп жатыр.

Сонан соң, келген шаруасы енді есіне түскендей, Қалтасын актара бастаған. Бешпетінің, шалбарының жыртық-тесігін тінтіп жүріп, бір уақытта тілдей қағаз тауып алды.

— Ой-я, сіздің кезіккеніңіз қандай жақсы болды. Әйтпесе мен өзім іздеп барайын деп жүр едім, — деді баладай мәз болып. — Осыдан екі-үш күн бұрын қалаға барып қайтып ем. Мына хатты сізге Ли-шансың беріп жіберді.

Демежан қағаздың бүктеуін ашты да, таныс жазуға жылдам көз жүгіртіп шықты: «менің жағдайым мәз емес. Науқастанып қалдым. Қалаға келсең, маған бас сұғып шығарсың» депті Ли-шансың.

— Оған не болды екен? Білмедіңіз бе? — деді ол.

— Ой-я, Ли-шансың қазір науқас қой. Сізге айтатын сөзі бар секілді... Осы хатты ұмытпай сізге табыс ет деп қатты өтініп еді.

— Жарайды. Мен өзім де қалаға бара жатырмын. Ли-шансыңға міндетті түрде кіріп шығам, — деп Демежан орнынан қозғала берді.

Жаңға жолыққан сайын осы бір қытай шаруасының адалдығына, еңбекқорлығына таң қалады. Бұлардың мұнда келгеніне де он шақты жыл болды. Сонда байқағаны, жылда көктем шығысымен ала таңнан қара кешке дейін бір тыным көрмейді ғой байғұстар. Қашан көрсең, қолынан тесесін тастамай, жер шұқылап жүргені. Бұларға ұшан-теңіз көп жердің де қажеті жоқ. Ауыл іргесіндегі екі тақта жерден қыруар өнім алады. Және сол аз егісті қалай баптайды дейсіз ғой. Топырақтан бір түйір іртік қалдырмай, жерді кәдімгі теріше илейді. Жаз ортасында бір келіп қарасаң, бұлардың жері жай егіс емес, гүл алаңы, немесе қолдан тіккен кесте сияқты. Көкөністің өніп шықпасына қоймай, құлағынан тартып өсіретіндей... Ал күздігүні әлгі жерде қауын-қарбыз дейсің бе, помидор, қияр дейсің бе, картоп, капуста, пияз дейсің бе, жеуге ауыз табылмай үйіліп қалады. Сондықтан олар кейінгі жылдары алған өнімдерінің бір бөлігін базарға апарып сататын болған. Басында көлікті Демежанның

айтуымен Диқанбай беріп тұрушы еді. Арада бірер жыл өтпей, өздері ат-арба сатып алды. Ағайынды екеуі жылдан-жылға қоттанып, байып бара жатыр. Күздік өнім жиналып болған кезде, жыл сайын Демежанға да әжептәуір ақша әкеліп беретіні бар. Аз емес, кемінде үш-төрт қараның сомасы. Демежан алғысы келмесе, Жаң тықпалап әлекке түседі.

— Лауия, мұныңыз жарамайды. Біз ту баста табысқа ортақ боламыз деп келістік қой. Сол уәде күшінде қалуы керек, — деп бәйек болады.

Өткен жылы Демежанға: «осыларды мен жіпсіз байлап жүрген жоқпын ба» деген ой келіп, бір рет сыр тартып көрген-ді.

— Жаң, сенің басына қиыншылық түскенде, саған аздап қол ұшын бергенім рас. Бірақ онымды міндет етпеймін. Егер өзіңе қолайлы жер тапсаң, қай жаққа, қашан кетем десең де еріктісің, — деп әңгімесін бастай беріп еді, Жаң арғы жағын айтқызады.

— Лауия, сіз өзіңіз құмасаңыз, біз ешқайда кетпейміз. Мен өлсем, інім мен балаларым жұмыс істейді осында. Мұндай құнарлы жерді, мол суды, сіздей қайырымды қожайынды қайдан іздеп табамыз? — деп басы жерге жеткенше иіліп, әбігерге түскен-ді.

Содан қайтып бұл жайында әңгіме болған жоқ. Қарапайым қытай адамдары тату көрші, адал жұмыскер ретінде өз қалауларынша тұрып жатыр.

Демежан өз ауылынан ұзап, қалаға таман жақындаған сайын, оны арттағы шаруадан гөрі, алда өзін күтіп тұрған жайлар көбірек алаңдата бастап еді. Бұл аймаққа осы күнге дейін жаңа әмірші тағайындалмай, Ши-амбының орны бір жылдан бері бос тұр. Уақытша қолына таңба ұстап, іс басқарып отырған Шихалдай сол атағының өзіне мәз болып, ел жұмысына бой салып араласуды қойған-ды. Сірә, бірдемені бүлдіріп алармын деп қорқатын секілді. Жиын ашып, жарлық шашуға да жүрегі дауаламай, қырдағы ру-тайпа басшыларын да өз беттерімен қоя берген. Енді оған аяқастынан жан бітіп, үкірдай-зәңгілерді бұлайша тығыз түрде шақыртуына не себеп болды екен? Демежан қанша ойланса да, соның мәнісін нақты біле алмай келеді. Әлде аймаққа жаңа әмірші келе жатыр ма? Шихалдайды шырқыратқан сондай бір дөкейдің дүмпуі ме? Әй, солай шығар... Маншың өкіметі қанша етекбасты, жайбасар дегенмен, сонау алыс астанадан түкпірдегі Тарбағатай аймағына бір ұлықтың келіп жететін уақыты болды емес пе?!

Ши-амбы өткен жылы Ілеге барған сапарынан күзге салым қайтып оралған. Шәуешекте тағы екі-үш ай билік құрып, тек желтоқсан айының басында ғана артынып-тартынып, Құлжаға біржола көшіп кетті. Қызметі төмендемеген, қайта өлке бастығының орынбасары болып жоғарылапты. Ілеге ішкеріден жаңа жаңжұң—жас генерал-губернатор келген екен. Сондай жас әміршіге Ши-амбы секілді елдің жердің жағдайын білетін тәжірибелі қарттардың бірі көмектесуі керек болыпты-мыс.

Ши-амбының аз уақытқа болса да қайта оралуы Демежанға жаман болған жоқ. Ол келісімен, былтырғы тоған басындағы оқиғадан кейін намысқа шауып, қатты дүрліккен халдайлардың кеудесін тез басып тастады. Кінәлы Демежан емес, керісінше, қолдарында өкімет берген заңды қағазы бар қазақтарға қарсы бүлік шығарған Дохалдайдың әрекетін сотқарлық, басбұзарлық деп тапты. Сөйтіп ол бұл елмен қоштасып бара жатып та, Демежанға шарапатын тигізіп кетті.

Тарбағатайда тұрған отыз жылдың ішінде маньчжур ұлығы біраз байлық жинаған екен. Тірі малды есепке алмағанда, қоймадағы мүлік-мүкәмалының өзі әлденеше арбаға жүк болып, тұтас бір керуен құраған. Демежан оны қала ұлықтарымен бірге түстік жерге дейін ұзатып салды. Қаладан едәуір ұзап шығып, Қараүңгірдің көпірінен өткен соң, Ши-амбы күймесін тоқтатып жерге түсті де, артында бұлдырап қалып бара жатқан Шәуешектің қалың талынан көз алмай, ұзақ қарап тұрды. Әлден уақытта орамалын алып, буланған көзәйнегін сүрткіледі:

— Қайран Шәуешек! Құт қонған, қасиетті жер еді. Қимаймын... Мен бұл қалаға қылшылдаған қырық жасымда келіп ем, жетпістен асқанда кетіп бара жатырмын. Енді қайтып көре алмаспын, сірә да!.. Өмір деген сол, мырзалар. Бір күнгідей болмай ете шықты, — деп іштен тына күрсінді.

Ұзата шыққандардың көпшілігі осы арада қоштасып қайтып кетті де, Демежан біраз адаммен Дамылтам бекетіне дейін еріп барды. Бұл оның ұзақ жыл дәмдес болып, тәрбиесін көрген, өз тағдырына шешуші ықпал еткен маньчжур ұлығына деген ең соңғы құрметі еді. Екеуі айрылысарда құшақтасып қоштасты. Демежанның қарсы алдында сол сәт бір аймақтың қатал әміршісі емес, томардай ғана қаусаған шал тұр еді. Ши-амбының өмірі көзіне жас алып, босағаның көргені осы. Айрылысар сәтте лықсып келген жасты тоқтата алмай, кәдімгідей жылады.

— Уақыт шіркін қалай тез өтеді?! Сен менің қолыма келгенде он екі жасар бала едің, — деген мұның бетіне қарап. — Ұзақ жыл

дәмдес-тұздас болдық. Өз басым, шамам келгенше, саған жай бағынышты қызметкер емес, балам ретінде қарауға тырыстым. Тағдырға не шара, енді, міне, айрылысатын кез жетті. Бәріміз де пендеміз ғой... Бір-бірімізді сөге жамандамай, жақсы көңілмен еске алатын болайық.

Сол сәт Демежанның көзінен де еріксіз жас шығып кеткен. Екі еркек айдалада, үлкен жолдың үстінде тұрып, бір-бірімен осылай жылап қоштасты. Қазір ойлап отырса, ол Ши-амбының жалғыз бұған деген ықыласы емес, осында өткен өмірімен, қайта оралмас жастық шағымен қоштасуы екен ғой. Әлде секемшіл қарт көңілі сонда-ақ бірдеңені сезді ме екен? Осыдан барған соң көп ұзаған жоқ. Арада үш ай өткенде Ши-амбы қайтыс болды деген хабар келді. Сөйтіп, Құлыстай елінің өмірінде елеулі із қалдырған атақты маньчжур ұлығы да бұл дүниеден өте шықты. Әсілі, кісінің қадірі көзі жұмылған соң білінеді ғой. Бұл күнде Тарбағатай жұртшылығы «баяғы Ши-амбының тұсында» дескен бір ауыз сөзбен ол марқұмды да оқта-текте еске алып қояды.

Қазір Демежан өзінің сол бір империя өкілімен ара қатынасын еске түсіріп, ой сарабына салса, нақты жіп тағуға болмайтын, қайшылығы мол, қос-қабат сезімге бөленеді. Соған қарағанда, өмір дегенің дайын қалыпқа зорлап сыйдыруға келмейтін, өте күрделі нәрсе болса керек. Дүниеде қатып қалған ештеңе жоқ, жақсылық та, жамандық та салыстырмалы. Ал әрбір адам — өз алдына жатқан бір әлем. Соңғы кезде Демежанның көзі жеткен бір шындық, адамдар: қытай, маньчжур, қазақ, қалмақ деп әртүрлі ұлтқа немесе бағындырушы-бағынушы, бай-кедей деген тапқа ғана бөлініп қоймай, жақсы адам, жаман адам болып та жіктелетін сияқты... Адамдардың ұлтқа, тапқа айрылуы — көзге көрініп тұрған сыртқы қабығы ғана. Олардың орнын алмастыруға, өзара теңестіруге де болар. Ал жақсылық пен жамандықтың шекарасын жою қияметтей қиынға түсер-ау!..

Аймақтағы ұлықтардың алмасуына қарай, ел жуандарының Демежанға деген қатынасы да қырық құбылып, өзгерумен келе жатыр. Әсіресе, былтырғы тоған басындағы оқиғадан кейін досы да, дұшпаны да бұдан қатты сескеніп, үркіп қалғандай еді. Айдарынан айрылған Дохалдай төбе шашы қайта өсіп жетілгенше, алты ай бойы жұрт көзіне көріне алмай, үйінде құсаланып жатып алған-ды. Тек айдары ұзарып, өріп қоюға жараған соң ғана, қайтадан атқа мінген. Демежанға кеткен кегін, әрине, ұмытқан жоқ. Бұрын ол көбінше өлкедегі Ши-амбыдан жасқанып жүретін-ді. Ол өлді деген хабарды естігенде, үйінде отырып кішігірім той жасапты. Осыдан кейін-ақ көп бөгелмей, қойны-қоншын ақшаға, алтын-күміске толтырып алып,

Құлжаға жүріп кеткен-ді. Іле жаңжұңына шағым айтып, шамасы келсе, Демежаннан Өш алмақ деседі. Ол кеткелі де, міне, екі-үш айдың жүзі болды, сол сапардан Әлі оралған жоқ.

Осының артынан іле-шала былтырдан бері абақтыда жатқан Байсерке де бір түннің ішінде ізім-қайым жоқ болып шықты. Білетіндердің айтуынша, оны да түрмеден қашырып жіберген — халдайлар көрінеді. Көп кешікпей Байсеркенің де Құлжаға қарай бет түзегені мәлім болды. Жалғыз кетпей, Бөрінің бірнеше жігітін қасына ертіп алыпты. Олар Құлжаға барғанда қажет болатын жол қаражатын да алдын ала ойластырса керек. Жол-жөнекей Мәмбеттің алыс отарда жатқан жылқысына тиіп, ірі-ірісінен таңдап жүріп, алпыс жылқыны айдап кетіпті... Қазір Дохалдай мен Байсерке Құлжа қаласында бас түйістіріп, Демежанға қарсы астыртын іс қозғап жатыр деген сыбыс бар.

Қазір Төртуыл ішінде де дауыл алдындағыдай бір алдамшы тыныштық орнаған. Әншейінде Демежанның орнына таласып, қырқысып жататын әр рудың атқа мінер жуандары да әліптің артын бағып, байғыздай бұғып қалған-ды. Нені күтетіні белгісіз, әйтеуір бәрі де ғайыптан келетін бір өзгерісті сарыла тосып жүр. Әлде осы пәледен аулақ жүрейік дегені ме, бұрынғыдай ашық қарсылыққа бармай, қасына да жоламай, суық түсе інге тығылған суырдай, үй-үйлерінде тың тыңдап жатқан жайы бар...

Осылайша бірінен-бірі туып балалаған қалың ойдың құшағында, қасындағы серіктеріне де бір ауыз тіл қатпаған күйі, Демежан шалқар түс шамасында Шәуешекке кірді. Қаланың шетіне ілінгенде, Әбдірасыл қатарласа беріп:

— Демежан аға, біз бүгін қай үйге түсуші ек? — деп қалды бірінші рет дыбыс беріп.

Демежан селт етіп басын көтеріп алған. Бұл туралы ойланбапты ғой... Айтты-айтпады, кімнің қорасына бұрылғаны дұрыс? Бұрын көбінше Ыбырайдың үйіне түсуші еді. Бірақ ол үйден қонақ арылмайды, ырду-дырдуы мол. Сол ойланып қалып:

— Бабалықтың қорасына тарт. Соның үйі тыныштау болар, — деді інісіне. Сонан соң қасындағы Рақымға бұрылды да: — сен Шихалдайға барып білші, жұрт жиналды ма екен? — деп шабарманын жұмсап жіберді.

Бұлар жамбылдың ішін қақ жарып, сыртқы қақпадан шыға бергенде, Рақым соңдарынан қуып жетті.

– Үкірдайлардың алды келе бастапты. Тек Керейдің үкірдайы Тұрысбекті күтіп отырған көрінеді. Түстен кейін сағат үште кеңсеге жиналу керек екен, — деді ол мән-жайды түсіндіріп.

Демежан төс қалтасынан сағатын алып қарады да:

– Онысына әлі көп уақыт бар. Жүріңдер, оған дейін шайға қанып алайық, — деп атын тебініп, алға түсе берді.

Бабалық ауласында жүр екен. Қақпадан кірген Демежанды көріп, құрақ ұшып алдынан шықты. Өзі алыстағы Керей ішінен кеше ғана оралыпты. Апарған саудасы күсет болып, ырғын пайда түсірген секілді. Кең ауланың қора, қойма жақ бұрышы үйір-үйір малға, тай-тай жүн, тері-терсекке толып кетіпті. Сол маңда бірнеше жігіт арбадан жүк түсіріп, қарбаласып жүр. Демежандар аттан түскен соң бірден үйге кіре қоймай, аулада сәл кідірістеп қалды.

– Біздің тірлік осы, — деді Бабалық қойма маңында жүргендерді иегімен нұсқап, — Қазақтың қорасында шіріп жатқан жүн мен теріні қалаға тасып әкелеміз. Оны тиын-тебенге, бұл-шай, бұйымға айналдырамыз да, соқырдың өз бидайын өзіне қуырып бергендей қырдағы елге қайта апарып өткіземіз. Әйтеуір, қу жанға бір тыныштық жоқ.

– Тіпті сенің осының дұрыс. «Есектің артын жу да, мал тауып кел» деп Абай тегін айтқан ба. Қазақтың жатып ішер жалқаулығына әбден зығыры қайнағанда шыққан сөз ғой бұл, — деп Демежан оны көтермелеп қойды.

Бабалық ауласының бір жақ қапталына Ешен-Сейіттің мешіті салынған-ды. Қазір ұшар басына ай орнатылған, биік мұнаралы көк мешіт күн нұрына шағылып тіпті асқақтап көрінеді. Демежанның есіне осыдан он шақты жыл бұрын дәл осы үйде Ешен-Сейітті алғаш көргені, болашақ мешітке орын таңдағанда, Бабалықтың өз жерінің жартысын бөліп бергені оралды.

– Қазірет қалай, жүріп жатыр ма? — деді ол мешіт жақты иегімен нұсқап.

– Е, ол кісінің ұпайы түгел ғой. Қазір бір «аллауакбары» бір қой боп маңырап тұрған жоқ па, — деп Бабалық қулана күлді. — Кәне, үйге кіріңіздер... Шәкет, қайдасың? Қонақтарға көрпе сал!

Бұл күнде бірнеше баланың анасы болып үлгірген, ұзын бойлы, ақ сары Шәкет төр алдына көрпе жайып, көпшік тастап, қонақтарды ізетпен қарсы алды. Төрт-бес жастағы кішкентай қыз бен аяғын

апыл-тапыл басқан екі-Үш жасар Ұл бала етегіне оралып бірге жүр. Өзі тағы ауыр аяқты ма, қалай, талдырмаш, ашаң денесі жуантықтау көрінді. Шәкеттің Демежанды көптен көріп тұрғаны осы еді. Жас әйел үй-ішінің амандығын сұрай келіп, бір сабырлы, ибалы жүзбен Ажар анасына көңіл айтты.

Ал Әбдірасыл бұл шаңыраққа тіпті жақын болатын. Үш жыл бойы іргедегі Ешен-Сейіттің медресесінде оқығанда, бұл үйге күнде кіріп-шығып, өз адамындай сіңісіп кеткен. Шәкет қазір соны еске алғандай Әбдірасылға қарап, жымыып күлді де:

— Қазір енді үйлі-баранды болып, үлкен шаңырақты ұстап тұрған өзің ғой. Балалы болды деп естідік. Кішкентайларыңның бауы берік болсын! — деп жас жігітке құтты болсын айтты.

Демежан бұл түскі отырыста көп бөгелген жоқ. Бабалықтың бір малына бата істеді де, шайға қанып алған соң атына мініп, жамбылдың ішіндегі үкімет кеңсесіне қарай бет алды. Басқа үкірдай-зәңгілер де осында екен. Әзірше ішке кіре қоймай, кең ауланың ішін қазақы үнге толтырып, төрттен-бестен қораланып сөйлесіп тұр. Демежан атынан түсіп, қастарына таяғанда, үкірдайлар тобы жапырласа сәлем берісіп, кішілік ізет көрсетісті.

Бұлардың бәрі де бұрыннан үзеңгі қағысып келе жатқан сыралғы жігіттер. Бұл топқа жаңадан қосылғаны — Керейдің жас үкірдайы Тұрысбек қана. Мамырбек төре Керей жуандарының қатты тулап қарсыласқанына қарамай, өткен қыста үлкен ұлы Тұрысбекке үкірдайлығын өткізіп беріп, көңілін біржола тындырған-ды. Тұртұлғасы әкесіне келетін, жасы отызға жаңа ілінген қара сүр жігіт Демежанға айрықша ілтипат білдіріп, иіле сәлемдесті.

Қазір осында тұрған бес үкірдайдың ішінде жасы үлкені — Демежан мен Шәйі екен. Әзілкеш, шақпа тілді Шәйі өздерінің осы тұрыстарынан шығарып, бір қызық қалжың айтты. Үкірдайлардың Демежаннан басқасы: Таңғыт та, Мадан мен Тұрысбек те, Шәйінің өзі де орта бойлы, шәкене ғана жігіттер болатын. Жеке жүргенде атақ-абыройлары көтеріп білінбегенімен, қазір еңсегей ірі денелі Демежанның қасында солардың бәрі шөгіп, аласарып кеткендей еді. Жасы құрбы Шәйі, Демежанмен әзілдесе беретін әдетімен, бұған шалқалай қарап алды да:

— Қайран нарым-ай, қадіріңді білмей жүр екенбіз-ау! Өзін келгелі айдынымыз асып, топанымыз толып қалғанын қарашы... Бар кінәң — мезгілінен кеш туғаның ғой. Әйтпесе Қабанбай атамыз секілді қол бастаған батыр болар ма едің, қайтер едің?! — деп топтанып тұрғандарды ду күлдірген.

– Бұл кісіні қазір батыр емес деп кім айтады. Дохалдайдай долының айдарын кесіп алу үшін де біраз жүрек керек шығар, — деді Қалмақ үкірдайы Мадан сөзге араласып.

Демежан езу тартып, аз бөгелді де, жаңағы Шәйі сөзінің орайына ол да бір әзіл айтты.

– Сен өйтіп қортық жаралғаның үшін қорланбай-ақ қой, Шәйі. Өзің айтпақшы, батырлардың дәурені өтті емес пе. Қазір сен сияқты орташалардың заманы. Бұл күнде өзгеден артық бойың да, ойын да көзге шыққан сүйелдей көрініп тұрады... Қазір жылағаныңмен, түйенің құлағына шығып, жыл басы атанған тышқандай, түбінде осы сен озасың, — деп қолтығынан ғана келетін құрдасын құшақтап, арқасынан қағып қойды.

Бұлар әрнені әңгіме етіп, күлісіп тұрғанда іш жақтан кеңсе қызметкерлерінің бірі шығып:

– Мырзалар, ішке кіріңіздер. Сіздерді халдай күтіп отыр, — деп хабарлады.

Далада тұрғандар дабырласа шұбырып, кең ауланың төріндегі кеңсеге қарай бет алды. Сол беттерінде ұзын дәліздің бір жақ қапталын алып жатқан, бір кезде Ши-амбы отыратын кең залға өтті. Шихалдай төрдегі үстел басында шошайып жалғыз отыр екен. Әккі неме бұларды көре сала орнынан күле түрегеліп, қарсы жүрді.

– О, аймағымыздағы қазақ-қалмақтың игі жақсылары, тегіс амансыздар ма? Ел-жұрттарыңыз бақуат, бақытты, бейбіт тұрмыс кешіріп жатыр ма? — деп мұндайда тек аймақ әміршісі ғана айтатын ресми сөздерді тізбектеп, қол беріп амандасып жатыр.

Егер оның орнында шын губернатор-амбының өзі отырса, оған қайтарылатын жауап та салтанатты, ресми болар еді. Онда бұлар да: «Патшалардың патшасы, көктің ұлы Еженханның қамқорлығында...» деп бастап, біраз көсілер еді. Үкірдайлар қазір ондай көтеріңкі, биік сөзге бармады. Әлде еттері үйреніп кеткен Шихалдайды бойларына тоғытпады ма:

– Шүкір, аманшылық.

– Өзің де сау-саламат жүріп жатырсың ба, халдай? — деген сөздерді жай ерін ұшымен ғана айтқан болды.

Демежанның бірталайдан бері Шихалдаймен бет көріскені осы еді. Уақытша болса да қолына билік тигелі халдайдың өңі майға бөрткен бидайдай жылтырап, жасаңғырап алыпты. Өмірі шыр бітпейтін

тарамыс денесі балғын тартып, толыса түскен бе, қалай... Жасы алпыстан асып кетті дейтін емес, селеудей селдіреген сақал-мұртында бір тал ақ жоқ. «Осы да сайтан сияқты қартаймайды екен, — деп ойлады Демежан оның бетіне қарап отырып. — Біздің бала кезімізде осындай еді, Әлі сол қалпы».

Бірақ қазір Шихалдайдың бүкіл болмысынан бір сенімсіздік, әлденеден жүрексінген қобалжу бары байқалады. Әкесінің қалпағын киіп алған баладай қанша қоқиланғанымен, мына кең кабинетті де, мәртебелі, биік үстелді де толтыра алмай отырғаны сезіліп тұр. Сонысын өзі де білетін секілді, бейне мыналар әлдебір ұрлығының үстінен түскендей өзінен-өзі қуыстанып, қибыжықтап біраз отырды да, бірден негізгі шаруасына көшті.

— Ал, құрметті мырзалар, сіздерді мен мұнда аса бір маңызды хабар айтуға шақырып отырмын. Ши-амбы кеткелі біздің аймақтың басшысыз қалғанын өздеріңіз білесіздер. Енді, міне, сол күткен сәт те келіп жетті. Тарбағатайға жаңа әмірші келе жатыр, — деді ол салтанатты түрде.

Отырғандар бірінің бетіне бірі қарап, қозғалақтап қалды да, «ол кім болды екен» дегендей, қайтадан халдайға еңсерілді.

— Келетін жана әміршіміз — Матен-амбы деген кісі, — деді Шихалдай өз сөзін ары қарай сабақтап. — Ол бүгін-ертең Құлжадан аттанбақ көрінеді. Ұзаса он шақты күнде біздің аймақтың шекарасына жетіп қалуға тиіс. Мәртебелі ұлықты қай жерден, қалай қарсы аламыз? Енді соның жайын ақылдасайық.

Халдайдың жаңалық хабары бұл отырғандардың санасына әлі толық жете қоймады ма, бірден дүрлігіп қостай жөнелген ешкім болмады.

— Сонда ол төре қай жерден келе жатыр? Ішкеріден арнайы жіберген адам ба, әлде осы өлкенің өзінен шыққан ұлық па? — деді шапшаң мінезді Шәйі шыдай алмай.

— Матен-амбы — Іленің тұрғылықты адамы. Ұлты — сібе, халдайлар әулетінен, — дегенде Шихалдайдың жүзі жайнап қоя берді. Әсіресе «халдайлар әулетінен» деген сөзді ерекше екпінмен, астын сызып тұрып айтты. — Бұрын ол көп жыл бойы Күредегі шекара әскерін басқарып тұрған. Еженханға шын берілген, ер жүрек офицерлердің бірі. Алдын ала айтып қояйын, мінезі тым қатал, анау-мынау қылжаққа көнбейтін адам... Біздің аймаққа сондай бір азулы басшы болмаса, кейінгі кезде тым жайылып кеттік емес пе, — деп мысық мұртының астынан жымиып күліп қойды.

Жаңа әміршінің алыс астанадан, Еженханның өз қасынан келмей, таяудан табылғанына және таза қанды маньчжур де емес, осы төңіректегі көп халдайдың бірі болып шыққанына мына отырғандардың көңілі орта түсіп, бір сәт қоңырайысып қалды. Ал Демежан ендігі желдің қай жақтан соғатынын сезіп, іштен тына күрсінді. Бұдан былайғы жұрт кеңесіне араласпай, бойын жинап, тұйықтала түсіп еді.

Мәртебелі Матен-амбыны қай жерден қарсы аламыз дегенде, бәрі ақылдаса келіп, аймақ орталығынан үш-төрт күншілік жердегі Майлының жонын лайық деп тапты. Сол маңдағы бекеттер Керей жайлауымен тұспа-тұс келеді. Үй тігу, сойыс қамдау да қиынға түспейді. Ұлықты Ұты бекетінен, не Қарағайтының асуынан қарсы алып, көк жайлау, әсем табиғат аясында бірнеше күн еркін көсіліп жатуға болады.

— Бұл жолы біздің жас үкірдай Тұрысбек мырзаның желі оңынан тұрды-ау деймін, — деп Шихалдай шықылықтап күлді. — Сол араға он шақты үй тігіп, қонақасы, сойыс қамдау Керей еліне қиынға түспес деп ойлаймын... Бізден әкеңіз Мамырбек төреге сәлем айтыңыз. Қонақты қалай жөнелтуді ол кісі бәрімізден жақсы біледі. Ал ел ішінен табылмайтын азық-түліктің кей түрлерін біз қаладан ала барамыз.

Бұл ұсынысты Тұрысбек те қуана қабылдады. Алыстан келе жатқан бейтаныс әміршіні бірінші рет күтіп алу абыройы өзіне тигенін тағдырдың ерекше сыйындай көріп еді.

— Ол жағына алан болмаңыз, халдай. Бәрі өзіңіз айтқандай болады, — деді ол өңі балбұл жанып.

— Ендеше, келесі жетінің басында бәріміз Дөрбілжінде табысатын болайық. Бұл сапарға өздеріңізден басқа зәңгі, елубасы, старшын, билерді де ертіп алыңыздар, — деді Шихалдай.

Осымен сөз бітіп, барлығы далаға қарай бет алған. Бірақ бірден тарап кете қоймай, келе жатқан әміршіге сырттай тон пішіп, әрқайсысы әртүрлі жорамал айтып, аулада әңгімелесіп тұр.

— Апыр-ай, мына келе жатқан жаңа ұлықтың үскіні тым қатты деді-ау... Келмей жатып қорқытты-ау! — деді былай шыға бере Таңғыттың жүзінен мазасыздық білініп.

Бірақ талайды бастан өткерген Шәйі сияқты көне көздер айылын жиятын емес:

– Е, тәйірі, «мен тимеген бай бар ма» депті Ғой баяғыда бір Қатын. Сол айтқандай, көрген Ұлығымыздың алды-арты осы дейсің бе... Білдіңдер ме, сол Ұлықтың тамағы тесік пе екен? — деген Таңғытқа күле қарап.

– Ит біліп пе... Тамағы тесік болмаса, аштан Өліп қалмай ма, — деп Таңғыт қалтасынан шытыралы шақшасын шығарып, насыбайға қол созған.

– Ендеше, шұрқ етпе. Сол тамақ өткен тесіктен үйір-үйір жылқы, қора-қора қой да өтеді. Ал қой өткен жерден сен екеуіміз де бірдеме қып өтерміз... Одан да насыбайыңды әкелші, — деп Шәйі иегін қатып қойып, қулана күлді.

Ал Демежан болашақ әміршінің халдай әулетінен екенін естігеннен бері алда бұл үшін өте қолайсыз, қиын күндер келе жатқанын бүкіл болмысымен сезінгендей болып еді. Сондықтан үкірдайлардың қысыр кеңесіне араласпай, олармен қош айтысып, атына қарай беттей берген. Мадан мен Шәйі соңынан қуып жетіп, азғана аял жасауын өтінді.

Бұл екі үкірдай да Байсеркені іздеп жүр екен. Мадан осыдан екі жыл бұрын барымтада өлген қалмақтың құнын жоқтаса, Шәйі биыл көктемде ұрланған Мәмбеттің жылқысын даулайды. Ал Байсерке болса жоқ, абақтыдан қашып шыққан бойы ұшты-күйді ғайып болған. Бірақ ұры қолға түспей кеткенмен, артында елі-жұрты бар. Сол ұрланған жылқы мен кісі құнын Демежан қалай өндіріп береді? Соның жайын білмек.

Демежан даугерлердің сөзін тыңдап бола бере, қарқылдап күліп жіберді.

– Әй, сен екеулерің әлі бала екенсіңдер Ғой, — деген екі үкірдайдың бетіне кезек қарап. — Сендерге Байсеркені түрмеден қашырып жіберген адамды айтайын ба? Онда ана отырған Шихалдаймен сөйлесіңдер. Ұрыны құтқарып, қолына құрық ұстатып жіберген солар. Ал Байсеркенің өзі керек болса, ол қазір сен мен менің қолымыз жетпейтін жерде, Дохалдай екеуі Құлжада, Матен-амбының қасында жүр... Олар да Ұлықпен бірге қайтатын шығар, алдарынан шығып күтіп алыңдар! — деді де бұрылып жүре берді.

Екі үкірдай бірінің бетіне бірі қарап, аңырып тұрып қалған. Демежан сол күні алдағы жол сапарын қырдағы зәңгі-елубасыларға хабарлау үшін, Рақымды елге қайтарды да, өзі Бабалықтың үйінде қонып қалды.

II

Ұлық кеңсесінен Демежанның қабағын кірбең шалып, жабығыңқырап қайтқанын Бабалық бірден аңғарды. Бірақ артық сұрау беріп мазалаған жоқ. Төргі бөлмеге көрпе төсеп, жастық тастады да:

– Шаршаған шығарсыз. Осында азырақ демалыңыз, — деп далаға шығып кетті.

Демежан терезесін қараңғылап қойған салқын бөлмеде көз шырымын алып, бір сағаттай ұйықтап тұрды. Манағыдай емес, тұла бойы сергіп, жеңілейіп қалыпты. Күн кешкіріп қалса керек, қабырғаға қиғаш сәуле түсіп тұр. Демежанның оянуын күткендей, осы кезде сырттан үй иесі де оралған. Енді, міне, қонағын ауыр ойдан сейілткісі келгендей әртүрлі әңгімелер айтып отыр.

Бабалықтың сауда бабымен бұл Құлыстайда шарламаған жері жоқ. Іргедегі Төртуыл мен Мәмбет іші ғана емес, сонау шалғайдағы Жұмық, Керей ортасы да мұның емін-еркін араласатын өз аулындай болып кеткен. Қай ел, қай ру болмасын басқаны жатырқаса да саудагерді сыртқа теппейді. Арбасын сүйретіп аулына барса болғаны, бала-шағасымен өздері-ақ алдынан шұбырып шығады. Оның үстіне бұл жігіт жай бақалшы көп саудагердің бірі емес, өзінің еті тірлігінің арқасында, әр елдің сорпаға шығар азаматтарымен жақсы араласып, оларға тек саудасын өткізіп қоймай, сөзін-назын өткізетін дәрежеге жетіп қалған. «Өзің би болмасаң да, би түсетін үй бол» демекші, қырдағы үкірдай-зәңгілердің өзі қалаға келсе, осы Бабалықтың үйіне ат басын тіреп, аунап-қунап жататыны бар.

Үй иесі өз табысын мактан қып, ашып айтпаса да, соңғы жылдары тасы өрге домалап, байып келе жатқаны байқалады. Қазір ол баяғы жалғыз атты саудагер емес, өзіне көмекші бірнеше адам ұстайтын болған. Айналыстағы ақша мен сауда-саттық бұйымдарының сыртында, төрт түліктің әр түрінен біраз мал да жинап тастаған көрінеді. Егер ел іргесі тыныш болып, балалары қолғанатқа жарайтын күн туса, түбі қырға көшіп шығып, шаруа бағып кететін ойы бар.

Бабалық өз жағдайын осылайша сыпайылап жеткізді де, бір мезгілде Демежанға бұрылып, өзінше бір сыр айтты.

– Көп елді аралап, талай жердің дәмін татып жүрміз ғой. Сонда бір байқағаным: сіздің даңқыңыз төрт үкірдай елге түгел жайылып кеткен екен. Әр елдің еңбек соңында жүрген қарапайым қара шаруасы өз үкірдай-зәңгілерінен гөрі сіздің есіміңізді көп айтады. Жарлы-жақыбайдың жоқшысы, қара қалды қақ жарған әділ қазы

деп, сыртыңыздан арқа тұтып жүреді екен. Әсіресе, ана жылғы осы елге Абдырадан су әперіп, тентек халдайды жуасытқаныңыз ел ішінде аңызға айналып кеткен.

Әрине, өзі туралы жылы сөз естігенді кім жек көрсін, Демежан да мерейленіп қалды. Сонымен бірге Бабалық осы сөздердің бәрін мұның көңілін көтеру үшін, бүгін әдейі айтып отырғанын да жақсы пайымдады.

— Бірақ жұрттың бәрі олай емес шығар. Басқаша сөйлеп, сырттай қыжыртып жүретін теріс азу, қисықтары да аз болмас, — деді оның бетіне күле қарап.

— Сол ғой — менің де айтайын деп келе жатқаным, — деп Бабалық әңгімесін ары қарай жалғады. — Жаңағы өзіңізді пір тұтатын қалың бұқара қауымнан басқа, сіз дегенде қаны қатып қалған, қарадай өшігіп жүретін тағы бір пәле қуған топ бар. Олар — көбінше, қырыс, надан байлар мен атқамінер, ел пысықтары. Әлгілер сіздің атыңыз шыққан жерде кірпідей жиырылып, ұсақ-түйек, пышпыш өсекке жем еткісі келеді. Қорқайын ба, реті келгенде ондайлардың талайымен айтысып та қалдым. Тіпті сіздің беті-жүзіңізді көрмеген біреулері сыртыңыздан даттап жүреді-ау. Сондай кездерде: «Әттең, еңбегі еш, тұзы сор болып жүрген, қайран Демежан ағам-ай!» деп сізге жаным ашып кетеді.

Демежан Бабалықтың еш бүкпесіз, ағынан жарылған сөздерін тыңдай отырып: «осы мен, шынында да, жұрт мүсіркейтіндей дәрежеге жеткен болуым керек» деп толғанды ішінен.

— Бұл дүние тарылып бара жатыр-ау, бауырым. Қайда барып сияр екенбіз? — деп көкірегін қарс айыра күрсінді. — Мына келе жатқан Матен-амбы дегені халдайлар әулетінен көрінеді. Ол да намысқа шаппас, ескі кегін қумас деймісің.

Бабалық бір сәт үнсіз қалды. Іштей қабырғасы қайысып, қатты аяп отырғаны белгілі. Бір-екі рет Демежанның жүзіне барлай қарап алды да, өз басына келген тағы бір ойды айтты.

— Бұл елдің енді сізде қарызы жоқ. Білетін кісі болса, өгіздей-ақ өрге сүйредіңіз ғой. «Торғай жаңбыр жауса балапанын қорғайды, бұршақ жауса басын қорғайды» деген сөз бар. Осы халдайлардың да, тағы басқа ел жуандарының да сізге көп көріп, қимай жүргені — үкірдайлық болса, құрысын, сол мансабын қызыққан біреуіне өткізіп беріп құтылмайсыз ба? Құдайға шүкір, дәулетіңіз жетеді... Ал егер алда-жалда ел тірлігінен жалықсаңыз, қолдағы малды сатыңыз да,

Қалаға келіп шалқаңыздан түсіп жатыңыз. Біріңізді екі етіп, көбейтіп беруді мен-ақ міндетіме алайын, — деген-ді.

Демежан үй иесінің шын достық пейіліне разы бола отырып, баланың сөзін қызықтағандай қарқылдап күліп жіберді.

— Әй, Бабалық-ай, сенің таза көңіліңді түсініп отырмын. Бірақ мен ол қалыпқа сыймаймын ғой... Менен енді Рамазан Шәнішев шыға қоймас, — деп ойланғандай аз уақыт үнсіз қалды. — Ал мансап-билік жөніне келсек, сол ажырықты дәл қазір менен ешкім алмай отыр емес пе. Мойныма әдейі қыл арқан сүйретіп жіберіп, түбінде сонымен шалып, жықпақ ойы бар ма, кім білсін...

Бұл кезде күн кешкіріп, үй іші ала көлеңке тарта бастаған. Шәкет ауыз үйден шишалы шам жағып әкеліп, төр алдындағы дөңгелек үстелдің үстіне қойды да, күйеуіне «бері шығып кетші» дегенді қабағымен ұқтырып, майда жүріспен есікке қарай беттеді.

Демежан бір сәт төргі үйде оңаша қалған-ды. Шам жарығымен самаладай жайнап көрінген үй ішінде бір тазалық, кірпияздық байқалады. Қам-қайғысыз, бейбіт тірлік ұясындай. Шашау шығып, шашылып жатқан бір сабақ жіп жоқ, әр нәрсе өз орнында, бір-біріне көрік беріп, көз қуантады. Қай жағына қарасаң да, табыскер азаматтың ғана емес, соны ұқсатып отырған ұқыпты, ісмер әйелдің қолтаңбасы айқын сезіліп тұр.

«Адам бақытты болу үшін, оншалық көп нәрсенің керегі жоқ екен-ау! — деп ойлады Демежан айналасына бажайлай көз жіберіп. — Ол үшін сау басыңды дауға салып, ел билеп, ұлық болудың да қажеті жоқ шығар. Соның ішінде, әсіресе, осы Бабалықтың таңдап түскен жолы дұрыс-ау. Ең бастысы, ешкімге тәуелсіз, еркіндік бар ғой басында... Бұл үшін ру жігі, партия, топ деген ұғым жоқ. Қала мен даланың ортасында емін-еркін, қаздай қалқып жүргені. Төрт үкірдай елдің ішінде осы жігітті қас көретін кісі табыла қояр ма екен?!»

Бүкіл өмірі көз алдында өтіп келе жатқан Бабалықтың өзге қазаққа ұқсамайтын оқшау тірлігі Демежанға бір түрлі қызық көрінуші еді. Бір мезет оның көз алдына осыдан жиырма жылдай бұрын Рамазан байдың делбесін ұстап жүретін, жасөспірім атшы бала келіп тұра қалды... Егер көз көрмей, басқа біреу айтса, нанбас еді. Бір кезде өзі талай рет қол ұшын берген қорғансыз, жетім жігіт енді мұның өзіне пана болғысы келеді. Біреу озып, біреу тозып жатқан заман...

Осы кезде біреулердің далада дабырласып сөйлескені естілді де, іле-шала төргі үйдің есігі ашылып, бір топ кісінің ішке кіріп келе

жатқаны байқалды. Алдымен әлдекімнің аппақ сәлдесі көрінген. Ешен-Сейіт қазірет екен. Қасында Әбдірасыл мен Бабалық, бұл танымайтын тағы бір-екі адам бар. Сірә, жаңа ғана ақшам намазын өтеп, мешіттен шыққан беттері болса керек.

Ешен-Сейіт даусын соза шаңыраққа сәлем берді де, босағада сәл кідіріп қалды. Демежан орнынан тұрып, қол беріп амандасты.

– Сау-саламат барсыз ба, Қазірет? Кәне, жоғары шығыңыз.

– Ә, үкірдай, сіз осында екенсіз ғой, — деген Ешен-Сейіт салқындау сәлемдесіп төрге озды.

Бұл күнде жасы елуге таяп қалған қазірет соңғы жылдары жақсы толысып, өңейіп алыпты. Қас-кірпігі қою, үлкен көздері, иірілген орақ тұмсығы мен сопақша жүзіне жарасып тұратын, қысқа тұжырылған, мөлідей қара сақалы кіршіксіз ақ сәлденің фонында тіпті айшықтанып көрінеді. Баяғы әркімнің аузына бір қарап отыратын жалтаң көз, жасық молда емес, үні ажарлы, сөзі өктем. Алғашқы аман-сәлемнен кейін, Демежанға бұрылып:

– Құтты мешіт — құдай үйінің дәл іргесіне келіп отырып, намазға кірмегеніңіз қалай, Демежан мырза? — деп кәдімгідей кінә арта сөйлеп отыр.

Демежан жауап беруге асықпай, мұртының астынан жымыып күлді. «Ал саған керек болса!.. Мұны сынап-мінейтіндер аз еді, енді Қазірет келіп қосылды ма?»

– Біз жұмыс басты адамбыз ғой, қазірет. Өне бойы мешітке барып жүрмеген соң, аңда-санда төбе көрсеткен не болады? Бірақ көңіліміз хақ, ниетіміз түзу. Сыртта жүрсек те, біздерді бәтихаңыздан тастамассыз, — деген сөз аяғын әзілге сүйеп.

Бірақ қазіреттің оған тоқтайтын түрі жоқ, Тықсырып әкетіп барады.

– Міне, көрдіңіз бе, сіздер күнделікті жұмысты, қолдарыңыздағы билікті көлденең тартасыздар. Алайда сіз қанша лауазымды болсаңыз да, Ақ патша мен Еженханнан үлкен емессіз ғой. Сол патша ағзамдардың өзі әр жексенбі сайын Құдайға құлшылық етуді естен шығармайды.

Демежан осындай қысылшаңда бір ойнақы мінез табушы еді. Сол әдетіне басып, бір ащы мысқыл айтты.

— Бізді Ақ патша мен Еженханға салыстырып қайтесіз, қазірет. Патшалар бір Құдайға табынса, оның есесіне, олар Өз Құзырына миллиондарды табындырып отырған жоқ па. Тіпті солар оқта-текте шіркеуге кіргенде де, жұрт алдында Өздерінің Ұлылығын сезініп, поптарды шұлғыту үшін баратын болуы керек, — деп лекіте күлді.

Ешен-Сейіт Демежанның мына сөзінен әлдебір уытты ашуды сезіп, тіксініп қалған. Бірақ райынан қайтар емес:

— Дегенмен, дін жолына бұлай немқұрайды қарауға болмайды, үкірдай әпенді. Былайғы жұрт сіздерге қарап үлгі алады. Ел ағасы, сіздер күлкіге айналдырсаңыздар, кім келеді бұл мешітке?

— Шүкірлік етіңіз, қазірет. Адам баласына алдымен қанағат керек, — деді Демежан, тым асып бара жатқан дін өкілінің өткенін есіне түсіріп. — Осыдан он шақты жыл бұрын, дәл осы Бабалықтың үйінде сізбен алғаш танысқанымыз есіңізде бар ма? Сол кезде жағдайыңыз қандай еді? Сіздің қолыңызда мынадай үлкен мешіт түгіл, намаз оқитын баспанаңыз да жоқ болатын... Содан бері сіз бен біз қанша жұмыс бітірдік. Мұсылманшылық жолынан аянып қалған жеріміз бар ма? Шамамыз келгенше, осы мешітті тұрғызуға ат салыстық. Оның қасынан медресе ашып, қыр елінен бала жинап бердік. Қазір, қалада ғана емес, Төртуылдың өз ішінде бес бірдей мешіт бар... Қалай ойлайсыз, осылардың сауабы Құдай алдында менің күнәмды аз да болса жеңілдетпес пе екен?

Бұған келгенде Ешен-Сейіт тез мойындап, күрт түсіп қалды. Қысылғаны болар, ақсары, сұлу жүзі қызарып кетті.

— Оны білем, Демежан мырза. Мен сіздің ол еңбегіңізді ешқашан ұмытпаймын, — деді тұтыға, жылдамдата сөйлеп. — Шынын айту керек, ол кезде сіз бен біздің жолымыз өте сәтті түйілісті ғой. Онда сіз, әрине, тек Құдай жолын ғана ойлаған жоқсыз, қыр сахараға мешіт салдыру сіздің елді отырықшылыққа айналдырсам деген мақсатыңызға дөп келе кетті... Айтыңызшы: сіздің де дәл содан зиян тартқан жеріңіз болды ма?

— Олай деп күнәға батар жайым жоқ. Көшпелі халықтың бір жерге орын теуіп, тезірек тұрақтауына мешіттердің ұйтқы болғаны рас...

— Міне, көрдіңіз бе, дін исламның адамдарды түзу жолға салғаннан басқа еш залалы жоқ, — деді Ешен-Сейіт. — Жарайды, мешітке келмей-ақ қойыңыз, бірақ, сіз үйіңізде де ораза ұстап, намазға жығылмайды дейді ғой. Сол рас па?

— Рас, — деді Демежан бірден мойындап. — Мен көпшіліктің қамы үшін өз басымды ұмытқан адаммын. Керек десеңіз, бес уақыт намаз оқып, өз күнәмнан арылуға да мұршам бола бермейді. Сіз осыған сенесіз бе?

— Әлбетте. Халыққа қызмет ету, адам баласына жақсылық жасау — ол да сауапқа жатады... Бірақ махшар күнінде әркім өз ісіне өзі жауап беруі керек қой.

— Сіз көктегі құдайды айтып қорқытасыз. Ал мен болсам жердегі халдайлардың әлегінен құтыла алмай жүрмін, — деп күлді Демежан. — Сіздердің де осы дүниеге бет бұрып, адамдарға қол ұшын беретін кездеріңіз бола ма?

— Біздің қузайтынымыз — жалған ісі емес, ақиреттің ісі... О дүниеде қияметтің қыл көпірі, тозақ оты бар. Осыны ұмытпаңыз, үкірдай.

— Амал не, жазмыштың басқа салғанын көреміз де. Бірақ Алла-тағала Маншың ұлықтарындай емес, әділетке қарайтын шығар. Бұл дүниеде күйік тартқан пендесін онда тағы күйдірмес.

— Астапыралла! Мынауыңыз көрінеу күпірлік қой, үкірдай, — деп қазірет жағасын ұстады. — Тез тәубеге келіп, Аллаға жалбарыныңыз...

Демежан бұдан ары қазіретпен дауласып жатқысы келмеді. Айтыса берсе әңгіме ұлғайып, аралары ушығып кететін түрі бар. Оның үстіне, Ешен-Сейіт — Бабалықтың қатты құрметтейтін адамы. Арадан от шығып кете ме деп, оның да қыпылдап отырғаны байқалады. Сондықтан сөз аяғын әзілге сүйеп, жуып-шайған болды.

— Кешіріңіз, қазірет. Әлі қартайып тұрғамыз жоқ. Мұхаммет Ғалаиссаламға да пайғамбарлық қырық жасында қонған деседі ғой... Осы жолы мына халдайлардың қаһарынан аман қалсам, өзім де құдай жолына біржола түсейін деп жүрмін, — деп отырғандарды ду күлдірді.

Осыдан кейін бұл тақырыпта сөз болған жоқ. Ешен-Сейіт басқа әңгімеге айналып, қонақасыға сойылған малдың етін бірге отырып жеді де, үйіне қайтып кетті.

Ертеңінде Демежан қалаға Әбдірасылды ертіп шығып, бала-шағаға базарлық алып берді де, өзі түске таман жаяу аяндап, қытай базарындағы Ли-шансыңның үйіне қарай бет алды. Құжынаған қалың адамның арасынан иық қағысып, зорға жол тауып келеді.

Қайыршылық, жоқшылық табы бұл көшеден тіпті айқын сезілетін-ді. Айналадан қуырылған жуаның, шіріген шөп-шаламның, зығыр майының иісі шулығып, қолқанды қабады.

Ол көшенің екі қапталындағы үйме-жүйме жаймалардың арасынан өтіп, қалтарыстағы таныс үйдің алдына келген. Есік кілттеусіз бос тұр екен, ақырын ашып ішке кірді. Ауыз үйде ешкім жоқ. Тамағын кенеп дыбыс берді. Сол кезде ғана түпкі бөлмеден әлдебір тықыр білінді де:

– Бұл кім? — деген таныс дауыс естілді.

Демежан шиден тоқылған ысырма пердені көтеріп, табалдырықтан аттаған күйі, өз көзіне өзі сенбегендей аңырып тұрып қалды. Жатаған қамыс креслода әлдебір кітапқа үңіліп, Ли-шансың емес, соған ұқсайтын біреу отыр. Мұны көріп, орнынан созалаңдап көтеріле берді.

– Ой-я... Демежансың ба? Келгенің қандай жақсы болды! — деді жан дәрмен мұның қолына жармасып. — Жүр, кеңірек жерге шығайық.

Екеуі ауыз үйге шығып, ас ішетін биік үстел басына қарама-қарсы жайғасты.

– Иә, халіңіз қалай? Сізді науқастанып қалды деп естідім бе? — деді Демежан үй иесінің жүдеу жүзіне барлай көз жіберіп.

– Солай боп тұр... Осы көктемнен бері шабағы түскен шарқыш арбадай сыр бере бастағаным.

Ли-шансың сұмдық арып кетіпті. Онсыз да қырым еті жоқ, қатпа денесі бұрынғыдан ары қатып-семіп, сіңіріне ілініп әрең тұр. Көк тамыры білеуленген тақыр құйқасы мен қатпар-қатпар әжім басқан бет-жүзі шытынай жұқарып, болаты қайтқан көз жанары шүңірейіп ішіне түсіп кеткен.

– Дәрігерге көріндіңіз бе? Олар науқастың бетін айырған болар? — деді Демежан даусын сергек шығаруға тырысып.

– Дәрігердің қолына түссең белгілі ғой: қайдағы пәленің бәрін үймелетеді, — деп Ли-шансың езу тартып күлген болды. Олардың сөзіне сенсең, менің ауырмайтын жерім жоқ: жүйке жұқарып, жүрек әлсіреген. Өкпе қабынып, бауырдың қызметі нашарлаған. Санай берсең толып жатыр... Жаң Шулиден хат жазып жіберіп едім, алған екенсің ғой.

– Иә, сіздің ауырып қалғаныңызды содан естідім.

– Сенің қалаға неге қатынамай жатқаныңды мен де сол Жаңнан ұғындым. Анаң қайтыс болыпты, қайғыңа ортақпын. Өмір деген сол ғой, көзді ашып-жұмғанша өте шығады. — Ли-шансың соны айтып, аз-кем бөгелді. — Иә, өз жағдайың қалай? Дүниеде не болып жатыр?

Демежан сөзді неден бастарын білмей ойланып қалды. Бұрын шешуі қиын небір түйіншекті бірге талқылап, шер тарқатысып, ішкі сырды бүкпей емін-еркін сөйлесетін адамы — осы Ли-шансың еді. Оның өзі мынадай күйге түсіпті. Жайсыз, ұзақ әңгіме қозғасам, ауру адамды қажытып алып жүрмес пе екем деп, аз бөгеліп отырды да:

– Жаңалық көп, Ли-шансың. Шихалдай қыр еліндегі үкірдайларды түгел шақырған екен. Кеше соның қабылдауында болдық, — деді.

– Иә, не айтады? Қазір аймақтың тізгінін ұстап отырған сол ғой, — деді Ли-шансың ентелей түсіп.

– Сіз әлі естімеген екенсіз ғой. Аймаққа жаңа Әмірші келе жатқан көрінеді.

– Солай ма! Иә, кім келеді екен?

– Матен-амбы деген Іленің тұрғылықты сібесі дейді. Халдай әулетінен. Күреде әскер бастық болған дей ме? Тегінде, сібелерді мұндай жоғары қызметке қоятын ба еді? Мен осы жағын түсіне алмадым, — деді Демежан.

– Шынында да, қызық екен! — Ли-шансың да ойланып қалды.

– Сонда бізге таза қанды маньчжур ұлығын қимағаны ма?

– Қимағаны емес, жетіспеген шығар, — деді Ли-шансың. — Өзің ойлап көрші: өзінен жүз есе, мың есе көп хань ұлты мен тағы басқа бұратана халықтарды басқару үшін, қанша маньчжур чиновнигі керек? Тіпті аздаған хат сауаты бар маньчжур атаулының қолына түгел таңба үлестірген күннің өзінде де тапшылық етуі мүмкін ғой. Оның үстіне қазір аласапыран, қуғын-сүргін болып жатыр... Сонан соң өздеріне бір табан жақын сібелерге арқа сүйемегенде қайтеді.

Демежан біраз жайға осы әңгіме үстінде қаныққандай болды. Қайран Ли-шансың-ай! Аурудан жүдеп-жадап өлгелі отырса да, көкірегі шам жаққандай сайрап тұр. Қиян шетте жүріп те, Цин сарайының әр қимылын тамыршыдай болжап, қалт жібермей бақылап отырғаны.

– Е-е, солай деңіз... Сонда Матен-амбы қандай саясат жүргізуі мүмкін? Ол өзінің халдайларына арқа сүйейді ғой, әрине?

– Оған соз бар ма, — деді Ли-шансың ойланбастан. — Тегінде тақ иесі маньчжур Әкімдерінен гөрі осындай билік басына кездейсоқ келген кірмелер қиын болады. Олар өз Қожаларына жағыну үшін, әртүрлі қатыгездікке бара береді... Мәселен, біздің хань ұлтынан шыққан, жақында қызметі өсіп, астаналық өлкенің бастығы болып тағайындалған генерал Юань Шихай, қазір өз халқына опасыздық жасау жағынан, маньчжур билеушілерінен де асып түсіп отыр.

– Демек, Матен-амбы да біздің елге қырсықтан басқа ештеңе әкеле қоймас, — деді Демежан торыққандай төмен қарап. — Ол келе салып, маған тісін батыра ма деп қорқам.

– Қалайша? Сен оны бұрыннан білетін бе едің?

– Жоқ. Жүрегім бірдеңені сезеді. Матен Іленің тұрғыны болса, ол сөз жоқ, қазақтармен ежелден атысып-шабысып келе жатқан неме ғой. Ой-өрісі де белгілі... Мұнда келісімен осындағы ағайындарының кегін қумас дейсіз бе. Оның үстіне, Дохалдай менің үстімнен шағым жинап, осыдан екі-үш ай бұрын Құлжаға кеткен. Ол да тегін жүрген жоқ, ендігі сондағы ұлықтармен ауыз жаласып жатқан шығар.

– Жалпы халыққа ештеңе істей қоймас. Ал сенің басына бұлт үйірілуі әбден мүмкін, — деді Ли-шансың оны қостап.

– Өзіңізге ішкеріден келген хат-хабар жоқ па? Орталықта қазір не болып жатыр?

– Бәлендей өзгеріс жоқ. Ихэтуаншылар дүрбелеңінен кейін, жесір патшайым Цыси Цин тағына қайта келіп орныққан. Ал император Гуансюй байлаулы бұзаудай әлі соның тұтқынында отыр. «Бір әйелдің айласы қырық есекке жүк болады» дейтін бе еді қазақтар? Кәрі мыстан Цыси өз өмірін ұзарта түсу үшін ымыраға келіп, реформашылардың кейбір талаптарын қабылдайтын болыпты.

– Демек, сіз бен бізге жуық арада атайын деп тұрған таң жоқ десеңізші, — деді Демежан баяу күрсініп. — Сіз өткенде тегеуірінді, жас күрескер Сунь-Ятсен туралы үмітті сөздер айтып едіңіз. Олардың әрекетінен де ештеңе шығатын емес пе?

Ли-шансың Қазан-аяқ басындағы бір шөлмекке шөп дәрі тұндырып қойған екен. Содан орта кесе құйып алып таңдайын жібітті.

— Өзегімді өртеген бір шөл кетпей-ақ қойды, — деді ол шағынғандай болып. — Жаңа не туралы сөз етіп ек? Иә, Сунь-Ятсен жайында екен ғой... Мен жақында ғана оның «Қытай проблемаларының шешімі» деген кітапшасын оқып шықтым. Мұнда ол Цин династиясын аударып тастаудың айқын программасын ұсынады. Мынадай төрт иероглифтен тұратын - Тянь минь у чань» («көктің мандаты да мәңгілік емес») деген сөзді бізде Сунь-Ятсенге дейін ешкім де айтқан емес. Ол өзі құрған «Тунмэнхой» ұйымының алдына үш үлкен міндет қойыпты! Маньчжур үстемдігін құлату, республика құру, ел ішінде аграрлық реформалар жасау... Бұл ұйымның беделі қазір ішкі өлкелерде күннен-күнге күшейіп келеді.

«Е, бұлардікі де әлі тумаған сиырдың уызындай бірдеме болды ғой» деп, Демежан тағы да марғау тартып, басылып қалды. Бұрын Ли-шансың азаттық туралы осылай төндіре сөйлегенде, бұған Маншың өкіметі қыл үстінде тұрғандай, Әне-міне құлайтындай көрінуші еді. «Ашқа тартқан — кешке тартады» деп, ол үміт те құйрығын ұстатпай алыстап барады.

— Цин үстемдігі көп ұзамай күйрейді, оған ешқандай күмәның болмасын, — деді Ли-шансың оның ойын оқып қойғандай. — Оны сен өз көзіңмен көресің. Ал мен, өкінішке қарай, сол бір арманды күнге жете алмайтын шығармын. Мына науқастың беті жаман, түбі алып жемей тынбас, — деп көзіне жас үйіріліп, мұңайып отырды.

Демежан да оны мазалағысы келмей, бір сәт үнсіз қалған. Ли-шансың Әлден уақытта қайта сергігендей болды:

— Әттең, аз уақытқа, тіпті бір ғана сәтке жарық дүниеге қайта оралып, сол бір азат елге көздің қиығымен болса да қарар ма еді! — деді өңі балбұл жанып. — Міне, менің жасым биыл алпыс жетіге толды. Соның қырық жылын азаттық жолындағы күреске арнаған екенмін. Адам болып жаралған соң, құр ішкен-жегенге мәз болмай, белгілі бір идеялар үшін алысқанға жететін не бар бұл тірлікте?! Тіпті сол жолда жан қиып, басынды берудің өзі рахат емес пе. Онда өлім де қорқынышты емес, қайта бүкіл өміріңе мағына беріп, сән кіргізіп тұрады. Шіркін, ер жүрек күрескерлердің алғы сапында жүріп, кеудесін оққа төсеп өлген адамда да арман бар ма екен? Енді, міне, шалғайдағы шағын қаланың бір бұрышында төсектен тұруым мұң болып, аш иттей бұралып жатқан түрім мынау. Ешкімге қажеті жоқ, арам өлім ғой — мұның аты...

— Сіздіңше, адам баласы, міндетті түрде, оқтан өлуі керек пе? — деді Демежан оның сөзін бөліп.

— Неге? Мен былайғы бейуаз жандарды айтып отырғам жоқ. Әңгіме бұл арада Маншың Үстемдігіне Қарсы Қырық жыл күрескен кәрі қақсал — мен туралы болып отыр ғой, — деді Ли-шансың күйіне дауыстап. — Өзің сенген, әділет деп тапқан күрес жолына бүкіл өміріңді арнай тұрып, соның нәтижесін көрмей кету Қандай өкінішті?! Бұл жағынан, маған Қарағанда сен бақыттысың, Демежан.

— Қалайша?

— Өз халқыңды отырықшылыққа баулып, бір қыр асырсам деп едің, оны орындадың. Абдыра Өзенінен жұртқа су Әперсем деп едің, әпердің. «Халдайлардың бірінің кеудесіне мініп отырып, айдарын кесіп алсам» дегенді көп айтушы ең, оны да істеп тындың. Бір адамға осының өзі аз жеңіс пе? Шын айтам, сен Өз Қарызыңнан Құтылдың, Демежан!

— «Қасапшыға мал қайғы, қара ешкіге жан қайғы». Біздікі — асқандықтан емес, сасқандықтан істелген, құрып кетпрудің амалы да баяғы. Бірақ Маншың ұлықтары соның өзін көп көріп отырған жоқ па. «Айғыр құтырса ат болады, ат құтырса ет болады» деуші еді. Соның кебін киіп жүреміз бе, кім білсін?!

— Пәлі, сол да сөз бе екен? — Ли-шансың қолын сермеді. — Қайта шайқастың шиеленісе түскеніне қуанбайсың ба. Егер мен сен сияқты денім сау, тепсе темір үзетін жас жігіт болсам, күрестен ешқашан шайлықпас едім... Мен жақында орыс жазушысы Максим Горькийдің «Дауылпаз туралы жыр» деген әңгімесін оқыдым. Ғажап дүние!.. Сұрапыл дауылдан тек май басқан гагар үйректер мен шаңқылдақ шағалалар ғана қорқады депті жазушы. Ал шын дауылпаз қырандар сол ұлы сұрапылдың ортасында, найзағайдың қасында жүрмек!

Соны айтқанда, Ли-шансың бір сәт бойын жеңген дертті ұмытқандай, қайта қатайып, жігерлене түсті. Не сиқыры барын кім білсін, осы кісімен тілге келсең болғаны, өзімен бірге сені де еліктіріп әкетеді. Өзіңді шарыққа ұстағандай, мұқалған жүзің жетіліп, қайралып шыққаныңды бір-ақ білесің... Егер Ли-шансың олай-бұлай боп кетсе, мұның күні не болмақ? Қаптаған қалың жаудың ортасында сүйенішсіз жалғыз қалғаны ма? Демежан бір сөздің кезегінде өзінің осы мұңын айтып еді, Ли-шансың онысын құптай қоймады:

— Сен неге өзіңді жалғызбын деп ойлайсың? Артында елің-жұртың бар... Сол халқыңмен бірге бол! Сен оларға халқадарыңша жақсылық істедің. Олар да сені қорғауға тиіс.

Демежан Ұстазына өзге сырын айтса да, өзінше намыс етіп, ел ішінің ала ауыздығын көп шағына бермеуші еді. Бұл жолы да өз жарасын өзі тырнағысы келмеді:

— Мәселе сол етекбасты елде боп тұр-ау. Өз халқыңның құдай сүйер қылығы жоқ, бірақ жақсы көрмей тағы тұра алмайсың... Таяз суда шоршыған балықтай, қорлықпен өткен күн де біздікі, — деп қысқа қайырды.

Манадан бері дамылсыз көп сөйлегендікі ме, науқас адамның сыр алдырып, шаршап қалғаны байқалды. Сонысын өзі де сезген болар, енді Демежанға айтар шаруасына көшті.

— Жаңа айттым ғой, сырқатымның беталысы жаман. Мен, сірә, көп ұзамайтын шығармын, — деді Ли-шансың. — Өзің білесің, менің артымда қалып бара жатқан мүкамал-байлық жоқ. Өмір бойы тірнектеп жазған дүниелерімді жақында екі-үш том етіп түптедім де, Пекиндегі мемлекеттік архивке жолдап жібердім. Дүние бұл қалпында тұрмас. Келер ұрпақтың кәдесіне жарап, біреу болмаса біреудің көзіне шалығар... Сонан кейінгі менен қалатын мұра — жүздеген том кітап. Көпшілігі — еш жерден таптырмайтын, сирек ұшырасатын кітаптар. Кім көрінгеннің тісі де бата бермейді. Әрі ойлап, бері ойлап келіп, мен сол кітаптарды саған қалдыруды ұйғардым. Сен менің ең сүйікті шәкіртімсің ғой. Егер осы өлкеде менен әлдебір тәлім, із қалса, ол сенің бойыңда қалып барады. Сол кітаптарды қабыл ал! — деп орнынан тұрып түпкі үйге кіріп кетті де, қолына бір парақ қағаз ұстап қайта оралды. — Міне, ол туралы өсиет те жазып қойдым. Бір данасы сенде тұрсын. Мен көк тәңірісіне сапар шегіп кеткеннен кейін, көлік жіберіп алдырарсың.

Демежан біразға дейін ештеңе айта алмай, тамағына кептеліп тұрып алған түйіншек тарағанша үнсіз отырды да, тек әлден уақытта:

— Рақмет, қадірлі Ли-шансың. Кітаптарыңызды көзімнің қарашығындай сақтап, сіздей ұстазым болғанын әркез мақтан етіп жүрермін, — деді тебірене тіл қатып. — Жиі келіп, халіңізді біліп тұрармын. Сізбен әлі талай көрісеміз.

Осыдан кейін Демежан қоштасып шығуға айналған. Есікке таман жүре берді де, артына қайта бұрылды. Қалтасын ақтарып еді, күмәжнигінде бір буда кесек ақша жүр екен. Соны алып үстелдің үстіне қойды.

— Мынаны әзірше дәрі-дәрмекке жаратарсыз. Тағы басқа мұқтажыңыз болса, Жаңнан жіберіп тұрармын, — деп Ли-

шансыңның сыпайылық көрсетіп, қарсы сөз айтуына үлгертпей, жылдам басып шығып кетті.

Бұл өзіне ұзақ жыл ақылшы-ұстаз болып, әміріне өшпес із қалдырған осы бір зиялы қытай адамымен ең соңғы кездесуі екенін дәл осы сәтте Демежан білген жоқ еді.

III

Майлы мен Жәйір тауларының бір-біріне ентелесе еңкейіп келіп, өзара тұмсық түйістіретін бұл тұсы аласа қыратқа айналып, сүйірленіп барып бітетін-ді. Үрімжі мен Құлжадан шығып, Құлыстайға құлайтын күре жол екі таудың шекарасындағы осы мойнақты басып өтеді. Бірақ сол қатпар-қатпар тау үстіртінің өзі ары-бері өткен атты кісіге бір күншілік жол еді. Осы аралықта Ұты және Жаманты аталатын екі бірдей бекет бар. Сол бекеттердің бел ортасында жағасы көк майсалы, көкорай шалғынды боп келетін «Көлденең» атты мөлдір суды өзен ағып жатыр. Алыс жолдан шаң жұтып, шалдығып келе жатқан мәртебелі ұлықты күтіп алу үшін, дәл осы Көлденеңнен қолайлы жерді іздеп табу қиын.

Күре жолдан сәл бұрыстау бұлақ бойына жақында он-он бес үй тігіліп қалған. Кілең бір шаңқандай ақ үзікті, ою-өрнекті, сәнді отаулар. Сол үйлердің ту сыртындағы көк жасаңда жиырма-отыз бие байлаулы тұр. Қазір бұл ауыл ұлан-асыр той дайындығындай қарбалас тірлік үстінде. Жаңағы ақ үйлерден аулағырақ тігілген қараша үйлер маңында мал сойылып, қазан асылып, танауына су жетпей абынып жүрген адамдарды көресін.

Мамырбек төре мен оның ұлы Тұрысбек үкірдайдың бұл жолы ештеңесін аянып қалмай, өздерінше, армансыз бір көсілгені байқалады. Бұрын үнемі қиыр жайлап, шет қонып келген Керейдің өзге жуандары да қала ұлықтарымен қоян-қолтық араласа алмай, өздеріне есе тимей қалғанын содан көріп, көптен арманда болып жүретін-ді. Енді, міне, әншейінде қолдары жетпейтін, шақырып келтіре алмайтын мәртебелі ұлықты алғаш күтіп алу абыройы өздеріне тигенін бастарына қонған ырыстай ырымдап, қатты дүрлігісіп қалып еді. Үй тігу, сойыс қамдау, тағы басқа дастарқан жабдығын да ауырсынбай, құлшына, таласа мойындарына алып, аянбай шашылып жатқан. Ұлықтың көзіне түсіп, жақсы танылып, аузын алып қалатын жолымыз осы деп, ұжымдаса, өлермендене кірісіп еді. Сонымен бірге жайшылықта бұл жаққа ат басын бұра бермейтін өзге рудың адамдарына қыр көрсетіп, естерінен тандырып жіберейік деген үркеппе мақтаншақтық та жоқ емес.

Майлы-жәйірдағы Керей мен Уақтың үкірдай, зәңгі, елубасылары бірнеше күннен бері қонақ күту қамымен осында жүрсе керек. Бұлардың үстіне топ-тобымен алыстағы Мәмбет, Төртуыл, Жұмық кісілері келіп ошарылды. Олардың соңын ала өздерінің тігетін үйін артып, соятын малын айдап, қасында бір топ адамы бар, қалмақ үкірдайы Мадан келіп түсті. Ең соңында, кеше түс әлетінде қала ұлықтары мен халдайларын ертіп, Шихалдайдың өзі де жетіп еді. Әрқайсысы өздеріне тігілген бөлек-бөлек үйге түсіп, мына бір салқын самалды көк жайлауда еркін тыныстап жатқан. Ел жуандарының қазір ет пен қымыздан ауыздары босамайды. Одан қалт етсе, әртүрлі қысыр әңгімені, рулар арасындағы дау-шарды ермек етеді. Ат дүбірі естілсе, бәрі күре жол жаққа елеңдеп, хабар күтеді. Осыдан бір көш жердегі Ұты бекетіне арнаулы адамдар қойылған. Ұлықтың төбесі көрінген сәтте, солар тізгін ұшымен келіп хабарлауға тиіс.

Төртуылдан келген қырық-отыз адам екі үйге бөлініп түскен-ді. Қазір Демежан қасында Көксеген, Тыныбай, Берікбол, Ежебай, Әбділда, Мәжен сияқты зәңгі, елубасылар бар. Бірақ солардың бәрі де Демежанның қас-қабағын бағып, онша шешіле қоймай бұйығы тарта береді. Өзді-өзі жеке бөлініп шүйіркелескенде болмаса, жиын отырғанда айтатын әңгімелері жай ауыл арасының ұсақ-түйек күйбеңінен ұзай қоймаған. Соған қарағанда, үкірдайлық мансаптан үміті бар, дәмелі жігіттердің көңіліне тағы да құрт түскені белгілі. Міне, аймаққа жаңа әмірші келе жатыр. Ал кез келген ұлық өз қалауынша біраз ауыс-күйіс жасамай қоймайды. Жаңа әміршінің халдайлар әулетінен екені рас болса, Демежанды қырына ала келетіні айтпаса да түсінікті. Қазір Төртуыл жуандары сырттай бейбіт көрінгенімен, іштері толған есеп-қисап, теке тірес, аңдысу болатын. Бұлардың бәрі де — дойбы тақтасына үңілген сұңғыла ойыншыдай бірнеше жүрісті алдын ала ойлайтындар.

Дохалдайға ілесіп Құлжаға кеткен Байсерке сол ұзақ сапардан әлі оралған жоқ. Бәлкім, ол мына ұлықпен тіл табысып, бірге келе жатқан шығар... Оның да аңысын аңдау керек. Ал Ысқақ болса өз үйірінен бөлініп, қазір халдайлардың қасында жүр. Ол әнеугүні бұларға ілеспей әдейі кейіндеп қалған-ды. Кеше Шихалдаймен бірге келді. Өзі Демежанға ашықтан-ашық қыр көрсетіп, алыстан ойқастап өтетінді шығарыпты. Әлде желдің қай жақтан соғарын сезе ме, қазір атқамінерлер жағы сол Ысқақты төңіректей бастаған. Аулаққа шығып, бас түйістіре қалса, күбір-сыбыр әңгімелері бітпейді... Осыны анық сезген Демежан да «ойбай, мені қолдай көріңдер» деп ешқайсысына жалпуыштай қоймады. Ежелгі паң, сырбаз қалпынан айнымай, қаладан ала шыққан әлдебір қытайша кітапқа үңіліп, төр алдында шалқалап жата берді.

Оның есесіне, осында келгелі Демежанды Керей жуандары жиі төңіректеп кетті. Мұның арғы тегі Төртуыл емес, Керей екенін мұндағылардың бәрі білетін-ді. Ана бір жылдары арнайы кісі салып, елге де шақырып көрген. Жақыннан бері сол ниеттерін қайта жаңғыртып жүр. Меркіт, Жастабан, Шеруші руларының басты адамдары кеше мұны орталарына алып, оңаша үйде қонақасы берді. Кейінгі кезде Демежанның басына бұлт үйіріліп жүргенін, Төртуыл ішіндегі күбір-сыбырды бұлар да естіген секілді. Біраз бойлары үйренген соң, Көбен, Отаршы, Шөкібай, Өтегендер өздерінін бұған туысқан екенін ашық айта бастаған. Әсіресе, Демежанмен рулас саналатын, Меркіттен шыққан Отаршы зәңгі бір сөзінде:

— Алыста жүрсең де асылдың сынығы — арысымызсың. «Жалғыз баласы атқа шапса, шешесі үйінде отырып тақымын қысады» демекші, сыртыңнан атақ-абыройыңды естіп, тілеулес боп отырмыз. Сені нағашы жұртында қақпай көріп, бірдеңеден тарығып жүр демеймін... Бірақ артында ата жұртын — қалың Керей барын ұмытпа. Әлдеқалай басыңа жалғыздық түсіп, сүйеніш, тірек қажет болғанда, мына бізді еске алатын бол, — деп мұны бауырға тартып, өздеріне меншіктегендей болып еді.

Демежан бұл жолы ел басшыларының ықылас-пейіліне тойтарыс жасамай, күле тыңдап, алғыс айтқан да қойған. Өзімен қандас, рулас аталатын адамдардың ортасында болу оған да бір түрлі қызық еді. Сол жерде отырып, басына неше түрлі ой келді: «Ал мен Керей-ақ болайын. Міне, өзіммен рулас кісілердің қасында отырмын. Сонда біздің арамызда қандай жақындық болуы мүмкін? — деген өзіне-өзі сұрақ қойып. — Түріміз, мінезіміз ұқсас па? Әлде қанымыз бірдей айналып, жүрегіміз біркелкі соға ма? Немесе ой-пікіріміз, арман-тілегіміз бір жерден шыға ма? Жоқ, олай болуы мүмкін емес. Мыналардың сол біздің елдегі Тыныбайдан, Көксегеннен, Ысқақтан қай жері артық? Егер Керей қаны бірін-бірі магниттей тартып тұратын болса, бұлардың өздері неге ру-руға бөлініп, қырық пышақ болып, қырқысып жатады? Тіпті бір руды қойып, бір әкеден туған ағайынды адамдар неге көрместей болып араздасады? Соған қарағанда, қан, ру бірлігі деген — жай алдамшы түсінік. Адамдарды шын туыстыратын — қандастық емес, мүлде басқа нәрсе. Оның не екенін дәл қазір кесіп айта алмайды.

Әсілі, ру-тайпа дегеніміздің өзі — күнкөріс қамы үшін өзара қауымдасып, бірлікте көшіп-қонып жүрген адамдардың белгілі бір тобы емес пе. Бәлкім, ертеде солай өмір сүру қажет болған шығар. Малын, жерін, қонысын, намысын қорғау үшін қажет. Әр адамды өз бауырына тартатын, ұйып отырған ұлты, меншікті мемлекеті болмаған соң, әркім жеке-жеке, кіші-гірім топқа бөлініп жан

бақпағанда, өз құқын қорғамағанда қайтеді? Жік-жікке бөлінген рушылдықтың осы күнге дейін құрымай келе жатқаны да сондықтан... Сол күні өткен ескі тәртіп бұл күнде қазақтың сорына айналып отыр. Алайда бұл халық қашанғы осылай бытырап жүре бермек? Бұлардың да ортақ ұранға шауып, бір тудың астына жиналатын уағы болды емес пе?!»

Дастарқан жиналып, көлденең адамдар тарап, Демежанмен оңаша қалған бір сәтте, Көбен, Отаршы, Шөкібайлар өздерінің ақтық тілегін айтты. Бұлардың қай-қайсысы да ұзақ жыл бойы Мамырбек төремен үкірдайлыққа таласып, бірақ жеме-жемге келгенде, ол әрекеттерінен ештеңе шықпай әбден қажыған адамдар. Соңғы жолы бәрі ұтылай соңына түсіп жүріп, Мамырбекті сүріндіргендей болып еді. Алайда әккі төре есебін тауып, басындағы мансабын баласы Тұрысбекке өткізді де, бұлар тағы да тақырға отырып қалды.

Батыр бітімді, кең, кесек жүзді, бұл күнде шар тартып қалған, қайтпас қайсар Көбен осылардың бәрін тұтанған ызамен баяндай келіп, Демежанға бұрылды да:

— «Өз өлтірмейді, жат жарылқамайды», «Кісі елінде сұлтан болғанша, ез елінде ұлтан бол», — дейді қазақ. Ауылдағының аузы сасық деп, біз сені ұлтан қыла қоймаспыз. Төреге қиған төрімізді саған қимаймыз ба? Қашанғы шетте жүре бересің, өз ортамызға бір оралсайшы. Басындағы бағыңмен, мансабыңмен-ақ орал... Дохалдай диюдың айдарын кесіп тұл еткенінді естігенде, сыртыңнан мақтанып, бір дүрлігіп қалғанбыз. Енді бізді мына төбемізде ойнаған төрелердің тепкісінен құтқаршы, айналайын. Осы отырған бәріміз бір сенің қызметінде болайық, хан көтеріп алайық! — деп қатты қолқа салған.

Демежан қазақтың жікке, руға бөлінген ескі салтына бүкіл болмысымен қарсы бола тұра, дәл қазір одан тысқары өмір сүре алмайтынын осы арада бірінші рет мойындағандай болды. Бұл елде русыз, иесіз адамға орын жоқ. Сен не Керей, не Төртуыл, не Жұмық болуың керек. Төртуылдар мұны бүгінге дейін құрығанда сол елдің жиені болғандықтан, кешегі Керімбайдың мұрагері атанғандықтан сыйдырып жүр. Ал Керейлер болса, мұның бойында біздің қанымыз бар деп бауырына тартып отыр. Осы екеуінің бірі болмашы, онда сенің аузыңнан сөз орнына алтын саулап тұрса да, ешкім керек қылмайды. Апыр-ай, дүние неткен тар еді?!

Демежан бір ауық өзінің Төртуыл елімен қоштасып, Керейге көшіп келе жатқанын көз алдына елестетіп көрді. Тіпті ақылға сыймайды екен ғой. Мұның бүгінге дейін бастаған ісі, өсірген жемісі бар емес пе? Оны қайда тастамақ? Күні кеше Керімбайдың өзіне

өсиет еткен елін кімге қалдырмақ? Аруақты қалай аттамақ? Бір басына тыныштық тілеп, халдайлардан қашып келгенде, табатын олжасы төрелермен тіресу ме? Бұл елге әбден бауыр басып, сіңісіп алған Мамырбек оңайшылықпен орын босата қояды деп кім айтты? Жиырма жыл бойы жеке билеп келген төренің осында жағынып жүрген жақтастары аз дейсің бе?! Тағы сол тартыс, тағы да ұрыс-керіс... Жарайды, Мамырбекпен майдандасып, ру басылардың көмегімен бұл Тұрысбектен үкірдайлықты тартып алсын-ақ. Сонан кейін не болмақ? Төрелерден құтылып, арқа басы кеңіген соң, мына отырған ағайындарының қандай мінезге басатынын кім біліпті. Керей ішіне келіп орныққан соң, мұның енді Төртуыл исі шығып жүрмей ме? Сырттан бас сауғалап келген кірме, сіңбе атануы да мүмкін ғой... Қой, жер ортасына келгенде, байдан шыққан қатындай жылы орнын суыту — басқаға жарасқанмен, Демежанға жараспас. Тас түскен жеріне ауыр. «Кіммен қарайсаң, сонымен ағар», — дегенді де Қазақ айтқан. О баста тағдыр маңдайға соны жазған екен, құдайдың басқа салғанын не де болса көріп алады.

Осы ойға берік бекіген Демежан өзінен жауап күтіп отырған руластарына бұрылып қарады да:

— Қаны бірге туыс деп, жатсынбай бауырға тартқандарыңа рақмет, ағайындар. Бұдан кейін бұл елді түбі бірге төркінім, өрде жатқан өрісім деп білермін. Мен үшін бәрін бірдейсің. Нағашы жұрт, ата жұрт деп бөліп жатар елім жоқ. Егер Керей-Найман мені сыйдырса, менің құшағыма соның екеуі де сияды... Керейдің ауылына бір түтін келіп қосылғанмен, одан ешкім көбеймес те, азаймас. Бәріміздің де бас еркіміз өзімізде сияқты көрінгенмен, бар билік көкте құдай, жерде ұлықтың қолында. Араларыңызда осыны ойлаған жан бар ма? Әне, алыстан айбат шегіп жаңа әмірші келе жатыр. Оның қандай қырға салатынын кім білген? Тегінде, Керей мен Найман әрқайсысы жеке шауып бәйге алмайды. Бәрі береке-бірлікке келіп, Қазақ деген бір тудың астына жиналса ғана, ел қатарына ілігіп, есеге қолы жетеді. Міне, менің орталарына тастайтын ұраным осы. Мен бір басымды сүйегім — Керей, етім — Төртуыл деп бөліп-жармай-ақ, бәріңізге ортақ Демежан болып қала тұрайын да, — деген-ді айналасына жағалай көз жіберіп.

Оның бұл сөзін қостаған да, теріске шығарған да ешкім болмады. Бәрі үнсіз аңырып отырып қалған. Соған қарағанда, мұндай ойды ұғынуға бұлар әлі дайын емес секілді. Айқайласаң жартас та жаңғырығушы еді, мыналардан ондай да жауап қайтпады. Әлде Демежанның Қазақ тілінде, адамзат тілінде айтылған ойларын Керей тіліне аудару керек болды ма, әйтеуір, екі жақ ұғыспаған, табыспаған күйі тарады.

Қарсы алушылар өздері түскен үйлерде түстік астарын жеп, оның соңын қымызбен жалғастырып отырған-ды. Кенет, сыртта жүрген біреулердің абыр-сабыр дауыстары естілді.

– Келе жатыр!

– Күре жолдан бері бұрылды...

– Күймемен келеді. Соңынан ерген нөкерлері бар, — десіп жатты.

Жұрттың бәрі дүрлігіп далаға шықты. Шынында да, пар ат жегілген қоңыраулы күйме кезеңнен асып, тігілген үйлерге таяп қалған екен. Күйме жалғыз емес, соңында сәукілдеп желіп келе жатқан төрт-бес салт атты бар. Бірақ бұлар күткен ұлыққа ұқсамайды. Құйрығын тілерсектен шорт кескен кілең шолақ ат мініп, бастарына едірейген қалпақ, үстеріне сары ала түймелі жасыл бешпет киген салт атты солдаттардың да түрі бөтен... Қоңыраулы күйме салдыртып келіп қастарына таяғанда мәлім болды. Бұл келген — Шәуешектегі орыс консулы Соков болып шықты. Борнеман кеткен соң, оның орнын биыл жыл басында Сергей Васильевич Соков деген біреу басқан-ды. Соның ұлықты қарсы алуға шыққан беті екен.

Үстіне сұрғылт шұғадан тігілген костюм, басына сол түстес шляпа киген, сақал-мұртын дөңгелете тұжырған, жасы елулер шамасындағы жаңа консул күймеден жеңіл секіріп түсті де, өзін күтіп тұрған қала ұлықтарына қарай бет алды. Қасында қолына имек таяқ ұстап, екі елі қалмай жүрген, көзілдірікті қазақ тілмашы бар.

– Иә, ұлықтан әлі хабар жоқ па? — деді консул Шихалдайға қол беріп жатып. — Сіздер ертпей кетсеңіздер де, мінеки, соңдарыңыздан біз де келіп қалдық.

– Сізді осылай салтанатпен күтіп алу үшін, біз әдейі бұрын келдік қой, — деп мысық мұрт Шихалдай езуі жайылып күлді. — Бірақ ештеңеден құр қалған жоқсыздар, консул мырза, мәртебелі ұлық кешігіп жатыр.

– Мен алдыңғы күні Шәуешектен шығарда, Құлжамен телеграф арқылы тілдескем, — деді Соков. — Олардың жолға шыққанына бір жұмадан асыпты. Бүгіндер осы тұсқа келіп қалуға тиіс.

Ұлықтар консулды ортаға алып, өздері отырған үйге енгізіп әкетті. Манадан демдерін ішіне тартып, үнсіз тұрған жұрт дабырласып қалды.

– Консул келді ғой, енді ұлық та кешіге қоймас.

– Орыстар біледі ғой. Біз сияқты босқа сандалмай, ұлықтың нақ келетін кезінде дәл жеткенін көрмейсің бе.

– Құлжамен бірдеме арқылы сөйлестім деп тұр ғой. Онысы не керемет екен?

– Біздің ұлықтарда ондай құрал болмағаны ма? Олар неге алдын ала сөйлесіп, уақытын дәл біліп алмаған? — десіп гу-гу етеді.

– Біздің қалалардың арасында телеграф байланысы жоқ. Ондай хабар Ресейді айналып, Шәуешекке Бақты арқылы жетеді, — деді әлдекім білгішсініп.

Далаға бір шығып қалған соң, жұрт енді ішке кіре қоймай, әр жерде қораланып сөйлесіп тұр. Үй сыртындағы көк майсаға алқа-қотан жайғасып жатқандар да бар. Осындай бір әредікте Демежанның қасына Мамырбек келіп, былай таман оңашалай берді. Төренің жасы алпыстан асып кетсе де, әлі ажары таймаған, ақбөрте, толысқан шағында. Неше күннен бері Керей жуандарының Демежанды ортаға алып, құпия кеңес құрғаны оған да жетіп жатқан сияқты.

– Қалай, үкірдай, өз бауырларыңның ортасына келіп, аунап-қунап дегендей, жақсы тынығып жатырсың ба? Біздің ел өте бауырмал, әрі тым қаншыл келеді... Өз арасында қырқысып жатқанымен, сыртқа деген сыпайылығы жетеді, — деді әдейі сыр тартқандай болып.

Демежан да көп күттірмей, іле жауап қатты.

– Оған сөз бар ма, Мәке. Керейлер — қанша дегенмен, төренің алдын керген, тәртіпке түскен ел ғой, — деді кекеткені, әлде көпшік тастағаны белгісіз. — Ал мен болсам бұл елге қонақпын. «Қонақта ерік жоқ, май берсе де жей береді».

– Бірақ бұл елдің май асатып отырып, сүйегі мен сіңірін қоса жұтқызып жіберетіні де болады. Абайлау керек, — деп күлді Мамырбек.

– Оны қалай түсіндік, Мәке?

– Өзінде шет-жағасын естіп жатқан шығарсың. Мені бұл ел қажытып болды, — деді Мамырбек шағынғандай. — Осындағы ру басылары өздерінің ата салтынан айни бастады. Бейне менің бесінші атам Әбілпейісті бір кезде он екі Абақ Керейдің игі жақсылары Абылайдан қалап алып, өздеріне хан көтермеген секілді. Содан бері жүз елу жыл бойы бұларды төре билемеген секілді... Олар өздерінше заман озды, заң тозды деп топшылайды. Бекер. Заманның да, заңның

да сырт қауызы өзгергенмен, дәні сол қалпында. Күн орнынан шығады, ай орнына батады... Керейді төре билесе, қалың қытайды үш ғасыр бойы мәнжу билеп келеді. Төреге қарсы шыққаны — Еженханға келтірген күпірлік екенін біле ме бұл сығырлар?!

Демежан оның сөзін бөлмей, үнсіз тыңдай берді. «Осының бәрін маған неге айтып тұр?—деп ойлады ішінен, — Әлде Төртуылдың түртпегіне шыдамай, ата жұртына арқа тіресе, орнымды тартып алады деп қауіптенгені ме? Менің жолыма кесе-көлденең тұрма, жылы орныңды суытпа, мен тамырымды тереңге жайған адаммын деп күш көрсеткені ме?»

— Өз басындағы жай ғой... Сен түсінеді деп айтып тұрмын, — деді Мамырбек даусын барынша жұмсақ шығаруға тырысып. — «Айлас қатын — мұңдас». Сенің де жағдайыңды естіп жатырмын. Керейдің маған жасайтын доңайбатын сен Төртуыл жуандарынан көріп жүрсін. Жалғыздығ, кіріптарлық таңсық болмас саған да... Ит үреді, керуен көшеді. Бір-бірімізге қорғаныш, сүйеніш болып жүрейік. Сенің де, менің де жүгінетін жеріміз — ұлық қой. Сол ұлық алдында жүзіміздің жарық болуын ойлайық.

— Ал ұлыққа жағу үшін не істеуіміз керек? — Демежан мұртының астынан жымыып күлді.

— Білем, сен халдайлармен ұстасып жүрсің. Мына заманда соның қажеті бар ма? Ел-жұрт дейміз. Ертең басыңа күн туса, сол елдің қайсысы ара түсуге жарайды? Егер қарсы болмасаң, мен сені халдайлармен татуластырсам деген ойым бар... Бұған қалай қарайсың?

Түсінікті. Демек, Мамырбек мұның Төртуыл ішінде біржола орнығып қалуын қалайды екен. Бір-біріміздің жолымызды кесіп өтпей, алыстан сыйласайық. Жырақта жүрсең — досыңмын, жақынға келсең — қасыңмын дегені ғой бұл. Демежан төренің көмейіндегі күлкілден осыны таныды. Қырық қалталы, күлбілте есеп-қисапты ұнатпайтын әдетімен, не де болса барды айтып, араларын ашып алуды жөн көрген.

— Айтар ойыңызды аңғарғандай болдым, Мәке. Қалағаныңыз береке-бірлік болса, мен де соны іздеп жүрген адаммын. Менен бір қиянат болар-ау деп қауіп ойламай-ақ қойыңыз. Орманның іші шытырман шиырға толы болса да, арыстан жүрген ізбен жолбарыс жүрмейді деген сөз бар... Сіз бен біз жемтік басында емес, жеңіс жолында ұшырассақ нетті?! — деген-ді.

Бұл сөздің астарын Мамырбек те қалт жібермей жақсы ұқты. Қара сұр жүзіне қан жүгіріп, арқасы кеңіп қалғандай болды.

— Міне, бұл білген адамның сөзі. Осылай деріңді өзім де сезім ем, — деді өңі балбұл жанып. — Бірақ, ұлықтар жөніндегі сұрағыма жауап бермедің ғой. Халдайларды не істейміз?

— Ұлықтар дейсіз бе? — Демежан қабағын шытып ойланып қалды. — Билік-мансапты айтасыз ғой? Біздің қолымызда сол билік бар ма, өзі? Тақтадағы дойбының тасындай, қазір қайсымызды қайда апарып қоям десе де, ұлықтың өзі шешіп жүрген жоқ па? «Қой асығы деме, қолына жақса сақа қой», — дейді екен. Ал біз ұлықтың қолына жаққан, салмақты сақа болғымыз келеді. Үйіргенде алшы түсіп, кенейлердің тобын бұзғанымызға мәз боламыз... Егер билік пен мансап адамға сол үшін керек болса, маған оның құны көк тиын. Соған бола халдайлардың алдында құлдық ұрып, кешірім сұрар жайым жоқ, — деп кесімін бір-ақ айтты.

Мұндай ойды ұғынуға Мамырбек те дайын емес еді. Әр сөздің астарына қанша үңілсе де, байыбына бара алмай, аңырып тұрып қалды. Демежан оның қарымы жете бермейтін алыс қиырға тартып кеткендей. Мұның бетіне жапақтай қарап сәл тұрды да:

— Ол жағын өзің біл. Менікі — жай ағалық ақыл ғой... Бір күн де болса қарап отырған ханымыз. Осы ұлықтарсыз күніміз бар ма? — деп сөз аяғын жуып-шайған болды.

Күн екіндіге таман еңкейіп қалған кез болатын. Демежан біраз адаммен үйге кіріп, аяқ суытып отырғандары сол еді. Даладан тағы да:

— Ойбай, келіп қалды! — дескен шу естілді.

«Келетін ұлығы келіп, осы бір мағынасыз сергелдең тезірек тыңса екен» деп, Демежан да орнынан көтеріле берді. Далаға шықса, астындағы аты қара терге малынып, ілгерінді-кейінді кеткен әлдекім қамшысымен күре жолды нұсқап, көпшілікке самбырлап сөйлеп тұр екен. Бейне ұлықты өзі көтеріп әкелгендей танаурап, жұртты аузына қаратып алыпты. Демеганның ұққаны — ұлық өз нөкерімен ұтыдан бері шыққан көрінеді. Көп кешікпей осында келіп қалуға тиіс.

Айтқандай-ақ, арада бір шай қайнатымдай уақыт өткенде, күре жолдан ұбап-шұбап бері бұрылған арбалар тізбегі көрінді. Ең алда пар атты, үстіне жасыл березенттен күн қағар күрке тігіп қойған жеңіл фаэтон, оның соңында үлкен доңғалақты, қос-қос атты дашай арбалар. Олардың да үстінде қамыстан тоқылған бойра күркелері

бар. Алдыңғыларына адам отырып, артқыларына бірыңғай жүк тиеліпті. Соған қарағанда, жаңа әмірші бала-шаға, жасау-жабдығымен біржола көшіп келе жатқанға ұқсайды.

Әне-міне дегенше, жолаушылардың алды қаз қатар тігілген ақ үйлердің маңына келіп те қалды. Күтіп алушылар екіге жарылып, араларынан үлкен көше жасап, анталасып тұр. Алдыңғы фазтон арқан бойы жерге тоқтады да, ішінен екі-үш адам түсті. Үстінде сұрғылт түсті, қымбат шұғадан тігілген әскери киімі бар, бойы ортадан гөрі жоғары, дембелше, иықты келген, қысық көз, жуан қара күймеден түскен беті оң қолын жоғары көтеріп, көпшілікке сәлемдесу ырымын жасады да, жұртты қақ жарып, төр жақта тұрған халдайлар тобына қарай бет түзеді.

Сірә, бұл елдің неше күннен бері албарынды болып, сарыла күткен мәртебелі ұлығы — осы болса керек. Бір аймақтың әміршісі деген үлкен лауазымды әлі бойына сіңірмегені, әскери формасын шешіп үлгермегені көрініп тұр. Бұрын үнемі үлде мен бұлдеге оранып отыратын Ши-амбыға көзі үйренген жұрт бешпенті тізесіне жетпейтін қара шолақ офицерді көргенде көңілдері толмай, бастабында сәл тосырқап қалған. Бірақ полковник Матеннің олармен ісі болған жоқ. Аяғын қадап басып, төрдегі қалың топқа жақындай берді де, оң қолын күн қағарына апарып, қалт тұра қалды.

Сол ақ мұң екен, төр жақта қаз қатар тізіліп тұрған халдайлар әулеті намазға жығылғандай, ұлықтың аяғын құша төрт тағандап жата-жата кетісті. Маньжур-Қытай салтында бас ұрып, құрмет көрсетудің ең жоғарғы түрі осы. Жаңағылардың қасында тек орыс консулы Соков қана сорайып жалғыз қалып еді. Ол өзінің мына тұрысына ыңғайсызданғандай, жан-жағына жалтаңдай қарап алды да, екі-үш қадам алға шығып, өзін ұлыққа таныстырып жатты.

— Сіздің алдыңызда тұрған — ұлы Ресей империясының Шәуешектегі хұқықты консулы Сергей Васильевич Соков. Цин империясының Тарбағатайдағы төтенше өкілі, губернатор Матен мырзамен жүз көріскеніме қуаныштымын! — деді ол әр сөзін нақпанақ, шегелей сөйлеп.

Екеуі қол алысып көрісіп жатқанда, халдайлар тобы да орындарынан түрегелген. Олар өз әміршісіне құтты қадам тілеп, сәлемдесу мүмкіндігіне енді ғана ие болып еді. Шихалдай бір адым алға шығып:

— Алыс жолдан шаршап-шалдықпай, жақсы жеттіңіз бе, ұлы мәртебелім? Тарбағатай аймағындағы ер жүрек халдайлар әулеті мен тағы басқа қазақ, қалмақ сияқты бұратана жұрттың өкілдері сіздің

алдыңызда тұр, — деді ол да Өзінің шіңкілдеген жіңішке дауысын қаттырақ шығаруға тырысып.

Сонан соң қасында тұрған қала Әкімдері мен Бахалдай, Кехалдай, Тухалдай дегендерді жағалай таныстырып шықты. Халдайлардың екі езулері екі құлағында. Жаңа Әміршіге өз тілдерінде бірдеңе айтып, қауқылдасып жатыр.

Міне, осыдан кейін ғана сол қанатта тұрған қазақ, қалмақтың үкірдай-зәңгілеріне кезек тиіп еді. Шихалдай қазір баяғы майысқақ, майда мінезін қайта тауыпты. Ұлықтың алдында құрдай жорғалап, әрқайсысының тұсына таяғанда, үкірдайлардың аты-жөндерін айтып, бір шеттен таныстырып келеді.

— Біз қазір қазақтың Керей тайпасының қонысында тұрмыз, ұлы мәртебелім. Мына кісі — сол Керей елінің байырғы басшысы Мамырбек төре. Қасында тұрған — оның баласы Тұрысбек үкірдай.

— Ал мына кісі — Тарбағатайдағы қалмақ-ойрат жұртының билеушісі — Мадан үкірдай...

Қастарына келгенде байқады: Матен-амбы бұлар көріп жүрген маньчжур-қытай Әкімдерінің көбіне ұқсамайтын, сақалын қырып тастап, таңқы танауының алдына едірейтіп мұрт қойған кісі екен. Дүрдиген қалың ернінің астынан алтын тістерін көрсете салқын жымып, үкірдайлардың қолын алған сайын, түс тоқтата қарап өтеді.

— Ал, мына кісі — бұл аймақтың ең байырғы тұрғыны саналатын Төртуыл елінің басшысы — Демежан үкірдай!

Матен-амбы Демежанның қолын ала беріп, оның бетіне шаншыла қарап тұрып қалды. Қанын ішіне тартып, едірейген мысық мұрты жыбыр ете түскендей болды. Өзі қазақша таза сөйлейтін неме екен.

— А-а... Демежан — сіз екенсіз ғой. Танысқаным өте қуаныштымын, — деді жағы қарысып қалғандай әр сөзін тісінің арасынан сыздықтата шығарып.

Демежан оның сөзін жауапсыз қалдырғысы келмеді. Мұндайда айтылатын ресми тәртіп бойынша:

— Патшалардың патшасы, көктің ұлы Еженханның елімізге жіберген төтенше өкілін қарсы алып тұрғаным мен де бақыттымын, ұлы мәртебелім, — деді таза қытай тілінде.

Матеннің бойы Демежанның иығынан ғана келеді екен. «Мынаны қарай гөр!» деп таңданғандай, оның жүзіне шалқалап бір қарады да, қатарында тұрған Шәйіге қарай өте берді.

Осылай ұлықты қарсы алу, танысу салтанаты біразға созылған. Кезек әр елдің зәңгі-елубасыларына келгенде, Шихалдай оларды бас-басына таныстырып жатпады. «Мына-лар — керейдің игі жақсылары», «мыналар — Төртуылдың атқамінерлері» деп, бөлек-бөлек топтасып тұрғандарды қолымен жайқап көрсетті де, Матен-амбыны арнайы тігілген оқшау ордаға қарай бастап жүрді.

Ұлықпен сапарлас болып бірге келе жатқан адамдар тобы да едәуір екен. Матеннің әйелі, ер жетіп қалған ұлы мен қызы, олардың қасына ерген нөкерлерінен басқа, шені төмен төрелер, күзет міндетін атқаратын шеріктер бар. Сол адамдардың арасынан кенет Дохалдай мен Байсеркені көргенде, қарсы алушылар қатты таңырқасып қалды. Дохалдай сәл ысылып, жүдеу тартқанымен, мерейі тасып, көңілді жүргені байқалады. Желкесіндегі айдары бұрынғыдай ұшасына түсіп тұрмағанымен, қазір өруге жарап, едәуір ұзарып қалған. Бір сәт Демежан екеуінің көздері түйісіп қалды да, Дохалдай жанарын тез тайдырып әкетті.

Ал Байсеркені бұл кезде Төртуыл жуандары қоршап алған-ды. Көксеген, Ысқақ, Тыныбайлар оны тақ бір қажыдан келгендей қарсы алып, шұрқырасып жатыр... Қазір олар үшін сонау алыс сапардан әміршінің өзімен бірге келген Байсеркеден беделді кісі жоқ. Әлде, өздерінше Демежанға көрсеткен қыры ма, Ысқақ бастаған бір топ самбырлай сөйлеп, қатты даурығысып тұр. Байсерке Демежанға бұрылмады, көрмеген, елемеген сыңай танытып, қасынан ойқтастап өте берді.

Бұл кезде Матен-амбы мен консул Соковты ортаға алған қала әкімдері арнайы тігілген қонақ үйге кіріп бара жатқан. Ұлықтар тарапынан ешкім мезіреті жасап шақырмаған соң, әлі сырын алмаған әміршінің үстіне баса-көктеп кіріп баруға ешқайсысының батылы бармай, үкірдайлар далада иіріліп қалды. Асқақ ұлықтың бұларды адам қатарына санамай, ертпей кеткені жандарына қанша батса да, сырттай сыр бермеген, елемеген болып, әрнені әңгіме етіп тұр. Дегенмен, сол жақтан бір хабар бола ма деп, қонақ үйдің есігіне оқтын-оқтын көз тастап қояды... Бір кезде іш жақтан Ысқақ пен Дохалдай шығып, әлі де Төртуыл кісілерінің арасында тұрған Байсеркені шақырып алды. Үшеуі манағы жүкті арбалардың бірінен түсірген әлдебір сандықты қолдаса көтеріп, қонақ үйге қайтадан еніп кетті.

Тек осы кезде ғана мінезі шапшаң Шәйі үкірдай шыдай алмай:

– Қап, бәріміз жиналып, иманын сатқан Ысқақ пен баукеспе Байсерке құрлы болмадық-ау! Ит өлген жерден шабылып алдынан шыққанда, ұлықтан көрген сыйымыз осы ма? — деген намыстан тұтанғандай болып.

– Тіпті итпісің, кісімісің демеді-ау. Келмей жатып кеудесімен басып, таптап өтті-ау! — деп Таңғыт та ширығып тұр.

Демежан өзімен қатты ойнайтын Шәйге жалт етіп бір қарады да:

– Әттең, құрдас-ай, бала екенсің-ау! Атаң Отыншы өмір бойы осылармен неге алысып өтті дейсің? Жасың қырық беске келгенше соны түсінбегенің бе? — деп лекіте күлді. — Есіктен қашан сүйек лақтырады екен деп тұрамыз ба осылай? Жүріңдер, үйге кіріп отырайық.

– Бізге жүріңдер, бүгінгі қонақасыларын менің мойнымда болсын, — деді Шәйі қасында тұрған үкірдайларға қарап.

Барлығы дабырласа сөйлесіп, ортадағы бос үйлердің біріне бұрыла берген. Бірақ ішке кіріп үлгермеді. Кенет арт жақтарынан әлдекімнің шаңқылдаған, сүйкімсіз даусы естілді. Бұрылып қараса, ұлықтар үйінен шыққан Шихалдайдың шабарманы қолындағы бір қағазды дауыстап оқып тұр екен.

– Мамырбек төре, Керейдің үкірдайы Тұрысбек, Жұмықтың үкірдайы Таңғыт, Мәмбеттің үкірдайы Шәйі, қалмақ үкірдайы Мадан... Сіздерді ұлы мәртебелі Матен-амбы өз дастарқанына шақырады.

Бәрі таңданғандай бірінің бетіне бірі қарады. Тізімде Демежанның аты-жөні жоқ болып шықты. Басында жаңсақ естідім бе, немесе шабарман жаңылып айтпай кетті ме деп ойлаған. Жоқ, бәрі ап-анық, қағазға жазылған дүниеде жаңылыс болушы ма еді. Аты аталғандардың бірден еңсесі көтеріліп, Шәйінің де, Таңғыттың да өңдері гүл-гүл жайнап шыға келді. Олар қонақ үйге қарай бет алғанда, Демежан сол орнында жалғыз сопайып тұрып қалған. Шәйі ыңғайсызданғандай арт жағына жалт-жалт қарап, жаңағы шабарманға Демежанды көрсетіп, әлденені сұрап жатты. Анау қолындағы қағазға қайта үңілді де, бірдеңе деп басын шайқады...

Демежан олардың сөзін ақырына дейін күтіп тұра алмады. Қаны ду етіп басына шапты да, ештеңені естімеген, көрмеген күйі теріс айналып жүре берді. Енді бәрі де түсінікті. Матен-амбы мұны тізімге әдейі қоспаған болды. Келе салып кескен алғашқы жазасы, кімді қырына алатынын осы бастан жалпақ елге жариялағаны... Демежан

Қашан Өзі түскен Үйге жеткенше, артымнан біреулер дауыстап шақырар, не қуып келер деп дәмеленген. Бірақ іле-шала сондай пендешілікке барғаны үшін, Өзіне қатты ыза болып, Қызарып кетті. «Бәсе, осылай болса керек еді. Бәсе...» дей берді ішінен.

Енді бұл арада бір минут кідірудің Өзі жан төзгісіз азап еді. Бұдан өткен қорлық болмас. Өз үйлерінің қасына келсе, Әншейінде сынаптай сусып тоқтамайтын Төртуылдың жуандары, Қас Қылғандай, түгел осында тұр екен. Барлығы ауыздарын ашып қарап қалыпты... Ақ иық Қыран аюмен, не Қасқырмен айқас үстінде қапыда қанаты қайрылып, қансырап жатқанда, жарымес жапалақтар мен талапсыз тазқаралар, құлқыны жаман құзғын мен күншіл күшігендер осылай айнала қоршап, тасқа қонып отырар еді... Мұны аяған, мүсіркеген, таңданған, қыбы қанған, табалаған көп көздер Демежанның өңменінен өтіп кете жаздады.

– Неменеге тесірейе қалдыңдар? Сүйектеріне басқан қорлық, құлдық таңбасын тамашалап тұрсыңдар ма? «Өзі жарымағанның сарқытын ішпе» деп, сол халдайлармен табақтас болмай-ақ қойдым. Жан алғыш Әзірейілім сол болса, Матеннен келген керді көріп-ақ алдым. Тартыңдар аттың басын! — деді ол шабармандарына ақыра өмір етіп.

Күн кешкіріп қалған-ды. Арада жарты сағат өтпей, Демежан ұлықтарға тігілген ақ үйлерді артқа тастап, аттанып бара жатты. Қасында шабарманы Рақымнан басқа Күдері мен Берікбол ғана бар. Төртуылдың өзге жуандары басында қопандап аттарын ерттегенімен, жеме-жемге келгенде бірге жүріп кетуге тәуекелдері жетпей, ұлықтың төңірегінде айналсоқтап қалып қойды.

IV

Іледегі шекара әскерінің полковнигі, Күре бекінісінің бұрынғы бастығы Матен-амбының Тарбағатайға әмірші болып орныққанына да бір жылдай уақыт өткен. Ол алғаш Шәуешекке келіп, Шиамбының кілем мен жібекке оранған абажадай кең кабинетіне кіргенде, «осының бәрі өңім бе, әлде түсім бе» деп, өз көзіне өзі сенбегендей мәңгіріп қалып еді. Осыдан бірер жыл бұрын ойы түгіл түсіне кірмеген кездейсоқ бақыттан басы айналып, біразға дейін есеңгіреп жүрді де, кенет ұйқыдан шошып оянғандай, өз міндетіне ашқарақтана кірісіп кетті.

Ақыры, ол бірте-бірте ес жинап, осының бәрі көктен түсе қалған бірдеңе емес, еңбекпен алған үлесім, заңды сыбағам деп, өзін-өзі сендіре бастаған. Бұл жөнінде өзін ақтайтын дәлелдері де жеткілікті еді. Асыл текті маньчжур қанынан жаралмай, сіңбе халық сібеден

шыққаны болмаса, бұл да жерде жатқан біреу емес, халдайлар нәсілінен... Мұның арғы тегі Сохалдайлар Әулеті шекара күзеті үшін сонау Қиыр Шығыстан көшіріп әкелген сібе жұртының ішіндегі ең білікті адамдардың бірі болатын. Империяның адал құлы, шын берілген жауынгері атанды. Маншың өкіметінің осы өлкеде орнығып қалуына жан-тәнімен қызмет етті. Арғы, ертедегі еңбектерін былай қойғанда өткен ғасырдың алпысыншы жылдарындағы Іледегі Ұйғыр-дүнген көтерілісі кезінде империя үшін қасық қаны қалғанша аянбай алысқандардың қатарында ер жүрек Сохалдай ұрпағы да бар еді. Матеннің өз әкесі мен екі атасы сол соғыста қаза болды.

Әкесі өлгенде, Матен әлі қабырғасы қатпаған, он бес жастағы жасөспірім бала болатын. Ол кезде қолынан ештеңе келмесе де, көтерілісші-бүлікшілерге деген өшпенділік мәңгі жібиместей, көкірегінде мұз болып қатып қалып еді. Бірақ «жалған ісі ақиретке кетпейді» деген рас екен. Кейін Матен сол қанды кектің қарымтасын неше есе қып қайтарды ғой. Маншың өкіметі жетпісінші жылдардың басында Шыңжаңға қайтып оралғанда, жиырмадағы жас жігіт өзі тіленіп, жазалаушы әскердің сапына қосылған. Матеннің аямас қаталдықпен көзге түскен кезі де осы тұс еді. Не керек, қайқы қылышын көтерілісші дүнгеннің, ұйғыр мен қазақтың қанына армансыз суарды ғой. Кәрі демей, жас демей, тіпті бесіктегі балаға дейін найзаға шанши бергені есінде... Сол жанкешті ерлігі Іле жаңжұңының ілтипатына ілігіп, айрықша алғысқа, бағалы сыйлыққа ие болды. Көтеріліс кезінде талауға түсіп кеткен әкесінің жер-суын, тағы басқа иеліктерін өзіне қайтарып алды.

Көп кешікпей Матенді Тяньцзиндегі офицерлер дайындайтын әскери мектепке оқуға жіберген. Ол осында үш жылдай оқып, майор шенімен бітіріп шықты. Жақсы оқыған қабілетті офицер ретінде, ішкі өлкедегі император армиясының құрамында ебін тауып қалып қоюына болушы еді. Бірақ ол өзі туып-өскен Жоңғарияның кең байтақ даласы мен әкесінен қалған мол дәулетті қимай, Ілеге қайтып оралды. Бір есептен, сонысы дұрыс та болған екен. Орталықтағы өр көкірек маньчжур офицерлерінің арасында көз түрткі болғанша, мына кең сахарада қонышынан басып, еркін жүргені жақсы емес пе? Кейін ол полковник шенін алды, бекініс бастығы болып көтерілді. Бұдан арғыны өзі де дәметпей, сол жеткен дәрежесінің өзіне шүкірлік етіп, байлық пен мансаптың рахатын көріп жүріп жатқанды. Бұлайша аяқ астынан басына бақ қонып, еңістегі тасы өрге домалайды деп кім ойлаған?!

Содан бері өлкеде талай әкімдер ауысып жатты. Біреулері Матенді қолдаса, енді біреулері мұны қырына алып, шет қақпай жасаған кездері де болды. Әсіресе Іледен былтыр ауысып кеткен кәрі жаңжұң бұл дегенде қабағы жараспай, кірпідей жиырыла қалатыны бартұғын. Ол мұны осыдан екі жыл бұрын Бежінге баратын қауіпті сапарға жібергенде, шен алып, шекпен киіп қайтсын деп емес, барса келмесе жұмсағандай басқа бір ойда болғаны анық.

Іле жаңжұңы өзіне қарасты бүкіл Шығыс Түркістан өлкесінен жиналған алым-салықтың есебінен император сарайына жыл сайын мол сыйлық-сыбаға жіберіп отыратын-ды. Сыйлықтың басы — мың сан сәйгүлік аттар, жәшік-жәшік жамбы, алтын-күміс, асыл тастар болса, одан ары бағалы аң терілері, өз алдына үлкен керуен құрайтын азық-түлік, астық түрінде жалғаса беретін. Сол астанаға

жөнелтілетін мол байлық соңғы кезде ішкі Өлкедегі ихэтуаншылар көтерілісіне, ел ішіндегі аласапыран жаугершілікке байланысты, бірекі жыл жіберілмей бөгеліп қалған. Жол үстіндегі әр қалада бүлік шығып жатқанда, мұндай мол қазынаны алмағайып алыс сапарға шығаруға осындағы ұлықтардың жүрегі дауалай қоймаған. Бірақ жоғарғы жақтан үсті-үстіне бұйрық келіп, сұрау сала берген соң, кідіріп қалған керуенді ақыры жөнелтуге мәжбүр болып еді.

Қандай сайтанның түрткенін кім білсін, алыс та қауіпті сапарға аттанатын керуенді кім басқарады дегенде, Іле жаңжұңының есіне Матен түсе кетіпті. Амал жоқ, бұйрыққа бойсұнуға тура келген. Міндет ауыр. Керуен деген аты болмаса, мұның өзі ондаған арба, жүздеген түйеге артылған ұзақ салқар көш еді. Оның сыртында айдап апаратын мыңдаған жылқы мен ірі қарасы тағы бар. Жалпы сомасы миллиондаған лян тұратын осыншама мол дүниенің тізімін Матенге ұстатты да, оны қорғауға елудей ғана қарулы жасақ берді. Не осы байлықты шып-шырғасын шығармай император сарайына апарасың, не сол жолда басыңды бересің. Екінің бірі.

Әлде бұған көк тәңірісінің көзі түзу болды ма, Құлжадан көктемде шығып кеткен керуен жолда төрт ай жүріп, қоңыр күз түскенде астанаға аман-есен жетті-ау, әйтеуір. Талай рет қолға түсіп, тонауға да ұшырай жаздады. Кейде жолдағы бүліктің басылуын күтіп, кей бекеттерде апталап жатқан кездері де болды. Дегенмен жырынды Матен жолдағы өкімет орындарынан көмек ала отырып, өлдім-талдым дегенде, Бежінге жетіп жығылған.

Бұл — ихэтуаншылар бүлігі кезінде жесір патшайым Цыси мен император Гуансюйдің бір жарым жылдай бас сауғалап қашып жүріп, астанаға жаңадан оралып жатқан кезі болатын. Император сарайы аяусыз тоналып, соғыста жеңілгені үшін шет мемлекеттерге қисапсыз көп айып төлейтін болып, Цин өкіметінің нағыз күйзеліп тұрған шағы еді. Дәл осындай қысылшаң кезеңде ит арқасы қияндағы Шығыс Түркістаннан осыншама мол қазынаның келе қалуы тағдырдың төтенше сыйындай көрінген. Көктен тілегендері жерден табылғандай, император сарайының разы болғаны сонша, осы керуенді еш пәлеге ұрындырмай аман-есен алып келген ер жүрек офицерді жесір патшайымның өзі қабылдайтын болыпты...

Бұл хабарды естігенде, Матеннің зәре-иманы ұшып, «ой, құрыған жерім осы шығар» деп ойлаған. Өйткені оның қолы таза емес-ті. Әкеле жатқан алтын-күмістен жол-жөнекей қым-қырғаны, меншіктеп басып қалғаны бар еді. Сол ұрлығым ашылған екен деп, есінен танып қала жаздаған. Не керек, түбі қайыр болды ғой, әйтеуір.

Сарайдағы қабылдауды Матен өле-өлгенше ұмытпайды. Шалғай түкпірде туып-өскен қарапайым халдай ұлының император сарайынан бір-ақ шығуы, шынында да, адам айтса нанғысыз, таң қаларлық жағдай еді. Әтек құлдардың бастауымен салтанатты сарайдың табалдырығын аттағанда, Матеннің есі шығып, көзі ештеңені көріп жарытпады. Әйтеуір, алтын тақта әлдекімнің отырғанын біледі. Өзінің сол тұсқа таяу барып, етпеттеп жығылғанын біледі. Жан дәрмен маңдайын үш мәрте жерге тигізіп, бір заманда сүлдесін сүйретіп түрегелген... Сонда ғана байқады: жесір патшайым небәрі бес-алты қадам жерде бұған мейірлене қарап отыр екен. Жасы жетпіске таяп қалды дейтін емес, бет-ажарында бір тал әжім жоқ, ұзаса қырықтағы әйел сияқты. Матеннің абдырап сасқанын қызық көрді ме, әлде мұның келіскен, төртпақ тұлғасына қарап, мұндай еркекті құр жібермейтін өзінің жастық шағын еске түсірді ме, жесір патшайым сәл жымылып күлді. Сол жылы шырайын бұзбай, керуеннің Шығыс Түркістаннан қашан шыққанын, жолда қарақшылардың қолына түсіп қалмай, алыс жерден қалай жеткенін сұрастырды. Матеннің әскери шенін, қандай қызмет атқарып жүргенін де тәптіштеп біліп алды. Сонан соң мұның бетіне қадала қарап аз отырды да:

— Саған алғыс жариялаймын, полковник, — деді баяу тіл қатып. — Сенің бұл еңбегіңді император сарайы әрқашан ескеретін болады. Сен сияқты Цин тағына шын берілген адал жауынгерлердің астанада ғана емес, шалғайдағы Шығыс Түркістан өлкесінен де табылғаны өте сүйсінерлік, — деп сәл бөгелді де, қасында әмір күтіп тұрған көмекшілерінің біріне бұрылды: — Бұйрық жаз: полковникке бүгіннен бастап Уаң атағы берілсін. Және Шығыс Түркістандағы бір аймаққа амбань болып тағайындалсын!

Мәңгі естен кетпейтін, бас-аяғы он-ақ минутқа созылған осы бір сәт Матен өмірінің ең биік шыңы еді. Шіркін, адам қолында шексіз билік болу деген қандай ғажап!.. Тақ құдыреті деген осы екен ғой. Жесір патшайым бұған бір ауыз сөз айтып, сиқырлы таяқшасын сілтеп қалып еді, бұл қарапайым халдай ұлынан — уаңға, қатардағы полковниктен — амбаньға айналды да шыға келді...

Сөйтіп, Матен былтыр жыл аяғында астана сапарынан осындай мол олжамен оралған. Жесір патшайым Цысидың бұйрығын ешкімнің өзгертуге қақысы жоқ. Бұл енді бірден жоғарылап, Шығыс Түркістанды уысында ұстап тұрған жаңжұңнан кейінгі үш губернатордың бірі болуы керек. Матен, әрине, Тарбағатайды таңдады. Осы аймақты отыз жыл билеген Ши-амбыны жылы орнынан қозғаған да — сол жарлықтың дүмпуі болатын. Сөйтіп, Матеннің

бақкүндестері оның көзін құртамыз деп жүріп, төбелеріне қалай шығарып алғанын өздері де аңғармай қалды.

Матен-амбы жаратылысынан Әскери адам болғандықтан, бұл аймақтағы алғашқы жұмысын армиядан бастады. Қала гарнизонын қайта құрып, оларды тегіс осы заманғы от қарумен жарақтандырды. Ши-амбы тұсындағы кәрі-құртаң, иі жұмсақ офицерлерді ауыстырып, олардың орнына жігерлі, жас командирлер тағайындады. Жыл сайын Әскери дайындықтан өтіп қайтатын сібе-солаң, қалмақ-чахар жастарының биылғы жаттығуын да өз қолына алып, қатаң тәртіпке салды.

Ол аймақтағы толып жатқан мекеме-кеңселерді де қайта қарап, олардың санда бар, санатта жоқ, керексіздерін қысқартып, оның орнына жаңа кеңселер құрды. Солардың бірі — мемлекет қауіпсіздігін қорғайтын басқарма. Оның өзі қазір қол астында жүздеген жансызы, мыңнан астам іріктелген жазалаушы Әскері бар, өте пәрменді, беделді мекемеге айналған. Бұл тәртіпті ол өткен жылы ішкі өлкелерден көріп, көңіліне түйіп қайтқан-ды. Бұдан былай өкімет жұрттан түсетін арыз-шағымды, дау-шарды ғана күтіп отырмайды, ел ішінде не болып жатқанын күнбе-күн еститін болады. Бұл Маншың империясында «баужа жүйесі» деп аталады. Баужа — үлкен қалаларды ғана емес, әр ауыл, әр шаңыраққа дейін қамтитын, жан-жаққа тармақталып жатқан өрмекшінің торы тәрізді өте күрделі нәрсе.

Оны қазақ ортасына әкелгенде, былай болып шықты: ру басылары өз қарамағындағы әр ауылға, ауыл ақсақалы қоңсы отырған әрбір шаңыраққа, отағасы өз үйінің әрбір адамына жауап беруге тиіс. Кімде-кім заңға қайшы қылмыс істесе, не өкіметке қарсы сөз айтса, қасындағы кісі тиісті орынға қолма-қол мәлімдеуі керек. Оны істемесе, сол қылмыскердің жақтасы, сыбайласы ретінде ол да қоса жауапқа тартылады. Сөйтіп, бір сөзбен айтқанда, Баужа жүйесі — адамдарды бір-біріне аңдытып қойған жансыздардың ұясы секілді бірдеңе еді.

Бала жасынан Іле өңіріндегі қалың қызайдың, Албан-Суанның арасында арбасып өскен Матен-амбы қазақтың тілін ғана емес, тұрмыс-салтын, мінез-құлқын да жақсы білетін-ді. Тарбағатайдағы ел өмірімен таныса келе, мұндағы жұрттың Іле қазақтарынан ешқандай айырмашылығы жоқ екеніне көзі жетті. Жаратылысынан сөзге үйір, өсек-аян десе құлақтары елеңдеп тұратын мұндай елдің арасына жансыздар мен салпаң құлақтарды күпінің битіндей өргізіп жіберу тіпті де қиын емес еді. Әншейінде бірінің үстінен бірі арыз жазып, бірін-бірі мұқатып, қырқысып жүретін қазекең өрмекшінің торына тіпті оңай шырматылды. Қазір мүлде рахат: сонау шалғайда

жатқан әлдебір ауылда әлдекім қаттырақ жөтеліп қойса да, жансыздар арқылы Матеннің құлағына күнбе-күн жетіп жатады.

Осы жұмыстарды түгел тындырып, ретке салып алғанша, Матен-амбы бір жыл бойы қаладан аттап шықпады. Қыр елін билеп отырған үкірдай-зәңгілердің де ешқайсысына соқтықпады. Ұлық үндемеген сайын ел жуандарының одан арман үрейі ұшып, қаупі күшейе түскен. Өзара бәстескендей кезек-кезек тарту-таралғыларын әкеліп, әміршінің көмейін тығындаумен жүр. Ежелден ішіп-жеп үйренген Матеннің өңеші де өлшеусіз кең еді. Алдына келгенін қайтармай, тамағыма қылқаны кетер деместен, алтын-күміс, асыл жамбыны, төрт түлік малды үйір-үйірімен қылғытып жұта берді... Матен осында келгелі Мамырбек төремен майлы қасықтай араласып кеткен. Сол Мамырбектің ақылымен, Майлының күнге бетіндегі Майқабақ деген жерден қыстау салдырды да, былтырдан бері жиналып қалған көп малды сол жаққа апартқызып тастады. Бұл жер әрі көзден таса, әрі құлжа мен Үрімжі базарына мал айдатып тұруға өте ұрымтал еді...

Жаңа әмірші күндегі әдетінше бүгін де кеңсеге ерте келді. Ол жақында ғана Шихалдайдың кіші қызы Маху сұлуға үйленген. Жергілікті маншың төрелері өз әйелінен басқа тағы үш канизак ұстауға ерікті болатын. Шар тартып қалғандікі ме, қазір Матенді өзге жұмыстан гөрі сол жас канизактар көбірек титықтатып жүр. Оның үстіне, Маху деген де бір желімдей жабысқан, тойымсыз пәле, шырмауықтай оратылып, қан-сөліңді сығып алады. Бүгін де әміршінің жүзінде сондай бір жан рахатынан туған бақытты шаршау бар.

Бұл күнде Матен-амбы бұрынғы әскери формасын тастап, байырғы Маншың ұлықтарының, жібек қамзол, көлкілдеген жібек желең киетін болған. Асықпай маңғаз басып келіп, өз орнына жайғасты да, көмекшісіне ішке ешкімді кіргізбеуді бұйырып, үстелінің үстінде жатқан әлдебір папкаларды аударыстыра бастады.

Былтырдан бері Матен-амбы Баужа жүйесі арқылы қазақтың атқамінер ру басылары туралы мол-мол материал топтап, олардың кісілік қалпын, мінез-құлқын түгел анықтап болған-ды. Кім қорқақ, кім батыр, кім жомарт, кім сараң, үкірдайлардың елі ішіндегі бет-беделі қандай, өкіметке шын беріліп, адал қызмет істейтіні қайсы, кімнің ішінде қыжыл, қарсылық, бүкпе бар — осының бәрі қазір әміршінің алақанында. Рулар арасындағы дау-шар, өштік, араздықты да зейін қоя зерттеп, тәптіштеп біліп алған. Үкірдайлар мен зәңгілердің әрқайсысына жеке-жеке ашылған папка бар. Матен-амбы қазір соларды қарап отыр.

Сол папкаларды Өзара салыстырып, салмақтап келгенде, «бізге керек адам» деп, ең алдымен бөліп алғаны — Мамырбек төре болды. Иә, Мамырбекке сенуге болады. Арғы тегі — ақсүйек, хан тұқымынан... Олар қашанда көне тәртіпті жақтайды. Басқалар сияқты төрелердің арт жағында тіреп тұрған рулы елі, қорғаныш тірегі жоқ, өз үстемдігін сақтап қалу үшін амалсыз өкіметті жағаттайды... Ал Керейдің өзге ру басылары онымен өмір бойы билікке таласып келе жатқан көрінеді. Мейлі, талассын, алыссын. Мамырбектің де мазасын май ішкендей кетіріп, үнемі қыл үстінде қыпылдатумен болсын. Оларды да есек дәмемен емексітіп қою керек. Қазақтың айдай алмай жүрген көп малын аяйсың ба, сайлау сайын ұлықтың көңілін табамыз деп, шашылсын да жүрсін. Ал шынтуайтқа келгенде, бізге керегі — төре тұқымы. Олар бағынышты жұртын қалай бір шыбықпен айдаса, өзінен жоғарғы ұлыққа да қалай жағынуды біледі...

«Демек, дәл қазір бізге Керей ішінен төрелерден қолайлы одақтас табу қиын» деп, Матен сыртында «Мамырбек—Тұрысбек» деген жазуы бар папканы былайырақ алып қойды.

Оның астында жатқан екінші папканы қолына алып еді, бұл әкелі-балалы Еңсе мен Таңғыт туралы анықтамалар екен. Еңсе — Жұмықтың тұңғыш үкірдайы, Меккеге барып келгелі Еңсе қажы атанады. Осы беттегі Жұмықтың басын құрап, Еженханға бағындыру жөнінде көп еңбек сіңірген адам. Кейінгі кезде үкірдайлығын баласы Таңғытқа өткізіп, өзі үйінде құдай жолын ұстанып жатқанымен, ел ішіндегі беделі арта түспесе кеміген жоқ... Ал Таңғыт жас болғанымен, өзінің өлер жерін білетін, өкіметке қарсы ашық айқасқа бармайтын, қазақ үкірдайларының ішінде аса айлалы, сақ жігіт. Сірә, атадан балаға жалғасып келе жатқан бұл кішкентай династияны да әзірше қозғамай, орнында қалдыра тұрған жөн болар.

Папканы аударыстырып отырған Матеннің көзі кенет әлдебір қағазға түсіп, мұртының астынан жымыып күлді. Еңсе билікті баласына өткізерде мынадай өсиет айтыпты: «Ел басқару деген оңай емес, балам. Оған байлық пен қара күштен басқа, ақыл мен айла да керек. Тұтас Жұмықты уысымда ұстаймын десең, Қошқарбайдың ұрлығын тыям деп әуре болма, Мәметектің екі жақсысының басын бір жерге қоспа, Шотай мен Әлмәмбеттен дастарқаныңды аяма. Сонда қалмақпен іргелес отырған Саты мен Қараша өзі-ақ келіп қолтығыңа тығылады» деген екен... Өз елінің аужайын түйіп болған, рулардың тамырын дәп басып біліп отырған, нағыз тісқаққан адамның сөзі ғой бұл. Мейлі, Таңғыт та орнында қала тұрсын. Әкесінің өсиетін орындап, езінің Мәметек, Қошқарбай, Шотаймен аңдысып жүре берсін.

Келесі папка Мәмбеттің қазіргі үкірдайы Шәйіге арналған еді. Шәйі — бұл елдің үшінші үкірдайы. Басқалар сияқты тұқым қуалаған династия емес. Бүгінге дейін билік Мәмбеттің екі жуан руы Тоғалақ пен Туматайға кезек ауысып отырыпты. Шәйінің атасы Отыншы би — осыдан қырық жыл бұрынғы дүнген дүрбелеңі кезінде Цин өкіметіне қарсы қолына қару алып күрескен кісі. Ал мұндай адамның ұрпағы билік басына қалай келіп жүр? Матен ойланып қалды. Шәйіні үкірдайлыққа көтерген кәрі тарлан Ши-амбының басында қандай есеп болды екен? Әлде күшігінде таланған, жазықты адамның баласы енді қайтып бас көтермейді, жалтақ, жасық болады деп ойлады ма? Кезінде солай қаралуы да мүмкін-ау. Демек, кезінде өкіметке қарсы оппозицияда жүрген адамдарды осылайша бауырға тарту, көңілін аулау керек болған ғой... Ал Шәйінің өз басы былай жаман жігіт көрінбейді. Ійі жұмсақ, елгезек адам сияқты. Өзінің қолы да ашық екен: әр жолы қалаға келген сайын «отырған орнына көрімдігім, келген жолына ерулігім» деп, сый-сыяпат ала келуді ұмытпайды... Дегенмен, оған онша сеніп те кетпей, әр қадамын аңдып отыру керек болар.

Келесі бір папкаға көзі түскенде, әміршінің қабағы күрт түйіліп, ауруы жанына батқан адамдай тыжырынып қалды. «Бұлардың бәрі де ештеңе емес-ау, басқаларының жарасы жеңіл. Бәрінен де мына Төртуылдың үкірдайы Демежаннан құтылу қиын боп тұр-ау» деп ойлады Матен, әлдебір жарылғыш затты ұстағандай әлгі папкаға қолын еппен апара беріп.

Бұл папка басқаларынан гөрі қомақтылау еді. Демежанның өмірбаяны да қызық: Өзі таза Төртуыл емес, бұл елге жиен екен. Төртуылдың тұңғыш үкірдайы Керімбайдың қарындасынан туыпты. Әкесі Керей ішінен шыққан бір бұзақы көрінеді. Баяғы көтеріліс кезінде өкіметке қарсы қылмысы үшін жазаға тартылған... Демек өкіметке қарсылық оның қанында жатыр деген сөз... Бірақ өзі қаршадайынан Керімбайдың тәрбиесінде өсіпті. Кейін Ши-амбының қолында аманатта жүріп оқыған. Қытайша жақсы біледі. Ши-амбының еркесі, ең жақын көмекшілерінің бірі болыпты. Керімбай өлген соң, Төртуыл жуандарының қарсылығына қарамай, үкірдайлыққа соны күшпен бекітіп жіберген. Сол үшін ру басыларының көбі Демежанға өш. Өз үкірдайларының бойында Керейдің қаны жартылай тулап жатқанын кешірмейді.

Бірақ өзін қанша сыртқа тепсе де, Демежан бұл елден қасарысып кетер емес. Өз руластары — Керейлер неше дүркін кісі салып, «ортамызға кел, Мамырбектің орнын алып берейік» деп қанша шақырса да бармаған. Өз дегені болмаса ырыққа көнбейтін, бір беткей, әр мінездің адамы... Ел ішіндегі ру жігін мансұқ етіп, өзінше

Қазақты бір тудың астына топтағысы келеді. Бірақ онысынан Әзірше ешбір нәтиже шықпапты... Ал көшпенділерді отырықшылыққа үндеп, егін салуға баулығаны жеміссіз емес. Қазір тау өзенінен тоған тартып, қазақтар да егін еге бастаған. Халдайларға қаны қас. Осыдан екі-үш жыл бұрын, Абдыра аңғарындағы су таласы кезінде Дохалдайды күшпен басып отырып, айдарын кесіп алған. Демежанның халдайларға бұлай өшігуі жайдан-жай емес, оның ар жағында Маншың үстемдігіне деген зілді қарсылық жатқаны өзінен-өзі түсінікті.

Жансыздардың астыртын мәліметі бойынша, Демежан жүрген жерінде тым кесек сөйлейтін көрінеді. Маншың өкіметінің күні санаулы екенін, ендеше империяның итаршысы халдайлардың да үстемдігі көп ұзамай құлайтынын шаршы топтың алдында бірнеше рет қайталап айтыпты... Сонда оған не жетпейді? Ши-амбыдай мәртебелі ұлықтың тәрбиесін көрген, мансап-биліктен кенде емес, ауқатты бай адамның бойындағы мұндай мінезді қалай түсінуге болады? Демек, Демежан мемлекеттің ішкі-тысқы жағдайынан мол хабардар деген сөз. Ол жалғыз емес. Оның сауатын ашып, өкіметке қарсы айдап салып, желіктіріп жүрген тағы біреулер бар... Ол кім сонда? Саяси қылмыстары үшін ішкі өлкеден жер ауып келген бұзақылар болушы еді. Әлде ішкеріде бықсып жатқан өрт ұшқынын әкеліп, әр жерге от тастап жүрген — солардың ісі ме?

Матен-амбы осы сұрақтың шешуін тапқанша тыным көрмей, жансыздар арқылы Демежанның қала мен даладағы байланысты адамдарын түгел сүзіп шыққан. Ақыры жіптің ұшығы шықты-ау бір жерден. Қалың шиырдың арасынан соқыр сүрлеудің сорабы мен мұңдалап көріне кетті... Демежан гимназияда оқып жүргенде, саяси сенімсіздігі үшін ішкі өлкеден Шығыс Түркістанға жер аударылған Ли-шансың деген біреуден сабақ алыпты. Сонан кейін де бұлар ұстаздық-шәкірттік байланысын үзбей, ұзақ жыл достық қатынаста болған. Екеуінің жақындығы сонша, әлгі Ли-шансың өлерінің алдында өзінің өмір бойы жинаған том-том кітаптары мен жасырын жазбаларын, басқа біреуге емес, Демежанға қалдырыпты. Анықтай келгенде, оның жалғыз Ли-шансың ғана емес, ішкеріден жер ауып келген басқа да қытай босқындарына бүйрегі бұратыны мәлім болды. Саяси жағынан күмәнды, ағайынды Жандардың үй-ішін өз зәйімкесіне көшіріп апарып, ұзақ жылдан бері ұстап отыруы да — соның бір дәлелі.

Демежанның заңға сыймайтын іс-әрекеті туралы Матен-амбы мұнда келмей тұрып-ақ естіген. Оның үстінен ұлыққа шағым айта барған Дохалдай мен Байсерке Құлжада жүрген кезінде де, кейін ұзақ жолда сапарлас болған шақта да мұндағы жағдайды екі жақтап,

Құлағына құйып болған-ды. Демежан туралы даттау сөздерді көп естігені сонша, Матеннің көз алдына әлдебір құбыжық елестеген. Алғаш рет Демежанды Майлының кезеңінде көрді ғой. Былай барлап қараса, ондай қорқынышты ештеңесі жоқ, тұр-тұлғасы келіскен, аса ажарлы қазақ екен. Кеудесін ешкімге бастырмайтын өр екені, тәкаппар екені байқалады... Сол жолы ет қызумен бұл оның қырын сындырмақ болып, әрі сынап көру үшін, басқа үкірдайларды дастарқанға шақырғанда, Демежанды әдейі қалдырып кетті. Онысы үшқарылық болды, әрине. Жауды бірден секем алдырып, үркітудің қажеті жоқ еді. Демежан, бұл ойлағандай, аяғына жығылып, жалбарынған жоқ, өзінің қайтпас қайсарлығына басып, тамам елдің көзінше мұны жұртқа тастады да жүре берді.

Бұл Шәуешекке келгеннен кейін де: «Демежанды қолға алып, абақтыға жабыңыз. Тіпті болмаса үкірдайлығын тартып алып, биліктен тайдырыңыз» деп қолқа салушылар аз болған жоқ. Демежанға қаны қас халдайлар да, үкірдайлықтан дәмелі оның өз руластары да топ-тобымен келіп, осындай тілекті көп айтқан. Бірақ Матен-амбы асықпады. Демежанның сары ізіне түсіп, бүкіл қылмысын жіпке тізіп алғанша, ешкімге тіс жарып, сыр бермеді. Өйткені әміршінің көздегені оны мансаптан тайдырып қана қою емес, реті келсе империяның жауы ретінде, көзін біржола құрту болатын. Тек, соның шартын әлі де болса толтыра түсу керек... Түлкінің қызылдығы — өзінің соры. Қайта, Демежанның әзірше билік басында жүре тұрғаны жақсы. Бақталастарының күндестігін қоздырып, ру басшыларымен арасы әбден ушығып, түзелместей асқына берсін. Қазақтың сыры белгілі ғой. Бір күні өздері-ақ келіп, «мына Демежаннан бізді құтқара гөр» деп жалынатын болады.

Матен-амбы папканың ішіне тігілген әртүрлі қағаздарды аударыстырып ұзақ отырды. Былай ойлап қараса, Демежанға деген тор жайылып, тұзақ құрылып болған екен. Енді тек орайы келгенде жіптің ұшын саумалай тартып, шырмап жығу ғана қалыпты. Төртуыл жуандарын іске қосатын, осындағы үкірдай-зәңгілердің қолымен от көсейтін кез келген сияқты... Ол алдында жатқан шымшық торғайдай ғана жез қонқырауды қақты да, есіктен бас сұққан көмекшісіне:

– Маған Шихалдайды шақыршы, — деді қысқа бұйырып.

Көп кешікпей ішке аяғын мысықша басып, Шихалдай кірді. Ол қазір де осындағы бас халдай саналатын. Әміршінің алдына келіп, сәл иіліп тәжім етті де, таяу тұрған орындыққа жайғасты. Бұрынғы Ши-амбының кезіндегідей емес, өзін қазір еркінрек сезінеді. Билік басында құлағына қыл апартпайтын маньчжур бекзадасы емес, өз ұяласы — халдай әулеті отыр. Ал биыл әміршіні өзіне күйеу бала етіп алғалы, оның мерейі тіпті тасыңқырап жүрген.

Өз ойының әсерімен ширығып отырған Матен сөзді ұзаққа созған жоқ, бірден іске көшті.

— Егер Демежанды орнынан түсірсек, Төртуылдың үкірдайлығына кімді лайық көресіз? — деді ол қайын атасының жүзіне барлай көз жіберіп.

Осы әңгімені Шихалдай да көптен күтіп жүрсе керек, бірден елең етіп, бойын тіктеп алды.

— Иә, дұрыс айтасыз, ұлы мәртебелім. Ол қарақшыны алшаңдатып қоймай, аяғын аспаннан келтіретін кез жетті, — деді қиық көзі шоқтай жайнап. — Егер біздің ісімізге шын берілген, елгезек адамды іздесек, ол орынға Ысқақтан дұрысы болмас.

— Ысқақ дейсіз бе? — Әміршінің қабағы түсіп, көңілі толмай қалғаны байқалды. — Ол тым ұшқалақ, әрі өз еліне сүйкімі жоқ жігіт қой. Бізге дәл қазір ел ішінде беделі бар, орнықты адам керек. Тағы кімдер бар? Еске түсіріңізші.

Шихалдай ойланып қалып, бірнеше зәңгілердің атын атады. Олардың ішінде Көксеген, Тыныбай, Берікбол, Түсіптер бар еді.

— Осылардың арасында жуан атадан шыққан, басқаларды соңынан ерте алатын біліктісі, әсіресе, Демежанға тісін басып жүргені қайсысы?

— Бұлардың жуан атадан шықты дейтіндері — Көксеген мен Тыныбай ғой. Үкірдайлық орыннан дәметіп, Демежанмен тайталасып келген де — сол екеуі. Тыныбайдың руы — Жауғаш. Сол жағынан ептеп солқылдақтық жасайтыны бар. Бірақ бұларда бәтуа жоқ қой. Үкірдайлықтан үміттендірсеңіз, Демежаннан бір-ақ күнде тайқып шыға келуі мүмкін, — деп Шихалдай мардамси күлді.

— Онда сол екеуінің біріне тоқтармыз, — деді Матен. — Демек, жаңағы атаған зәңгілеріңіз Демежанның үстінен шығарылған үкімге қол қойып, мөрлерін басады ғой?

— Оған күмәныңыз болмасын, ұлы мәртебелім. Демежанның өз руы Керей екенін білесіз. Төртуыл жуандары өз тізгіндерін жат қолына ұстатып қойғанын сүйегімізге түскен таңба деп, қатты қорланып жүр... Ал Ысқақпен Байсеркенің Демежанды атарға оғы жоқ.

— Байсеркенің де сүттен ақ, судан таза болып тұрғаны шамалы-ау. Оның өзі барып тұрған барымташы, баукеспе ұры екен ғой...

— Ол рас. Бірақ оның ұрлығынан Қазақтардың өзіне болмаса, өкіметке келетін зиян жоқ... Байсерке — атқан оқ, суырған қылыш. Ол кез келген уақытта біздің қажетімізге жарауы мүмкін.

— Жарайды, Байсерке де, Ысқақ та біздің назарымызда болады, — деді Матен-амбы орындыққа шалқая түсіп. — Жаңағы зәңгілер таяу күндерде менің алдыма келетін болсын. Тек жұртқа дабыра қылмай, елеусіз әкеліп, жеке-жеке жолықтырыңыз.

— Түсіндім, ұлы мәртебелім.

Шихалдай осыдан кейін көп бөгелмей, өзінің мысық табан, майда жүрісімен есіктен шығып кетті де, Матен-амбы әзірше өзіне ғана белгілі құпия жоспарын ойлап, өз орнында отырып қалды.

V

Ел жайлаудан түсіп, күзекке келіп қонғанына да бірталай уақыт болған. Шөп сарғайып, ши шашағы, селеу басы қуаң тартып, айнала төңірек сұрғылт-сары түске еніпті. Аспан айдынындағы ұзақ сапарын қысқарта түскен күн көзі де қазір қайырлаған кемедей қиыстау жүзетін болған. Дала төсінде бұрынғыдай шегіртке шырылдамайды, көбелек ұшпайды. Ертеден кешке дейін жағы бір сембейтін әнші торғайлар да жыр төгуін тоқтатқан. Көк жүзінде тек қайтқан қаздар мен тырналар тізбегі ғана үн салып өтеді. Құстардың қоштасу әні адам жүрегін сағынышты мұңға толтырып, жаз жәрмеңкесінің тарағанын, шуақты, жылы күндердің артта қалғанын еске салғандай.

Бұл күндері Демежан аулы өз қыстауларына таяу келіп, Боздақтағы күзек жұртында отырған-ды. Ұлы сәске кезінде бір топ салт атты сол ауылдан шығып, көз ұшында қалың талы бұлдырап көрініп тұрған зәйімкеге қарай бет алды. Қазір Демежан қасында өгей ұлы Олжабай мен шабарманы Рақымнан басқа, толып жатқан бала серіктері бар. Олар — он жасар ұлы Назарбек, биыл жетіге толған кішкентай қызы Назым және соларға ілесе шыққан көрші-қолаңның балалары. Бүгін жас бүлдіршіндер мойындарына әртүрлі матадан, киізден тігілген қалта-сумкаларын асып, қағаз-қарындаштарын алып, бірінші рет мектепке бара жатыр.

Түр-тұлғасы әкесіне келетін, мелжемді, бойшаң Назарбек астындағы қара жал құла құнанын жайтаң қаққызып, мына шұбырынды жұрттың жүрісіне іші пысқандай, кейде топтың алдына түсіп, озыңқырап кетеді. Бибі апасы бойына шақ етіп тігіп берген шибарқыт бешпент-шалбары мен көк торғынмен тысталған елтірі тымағы оны баладан гөрі жас өспірім бозбалаға ұқсатады. Ал

басында кішкентай үкілі бөркі бар, қызыл қатипа қамзолының екі өңірінде күміс түймелер үймелеген, ақ үрпік қыз Назымды жүрісі сағыз, жуас аттардың біріне мінгізген екен. Қазір астындағы атын үсті-үстіне қамшылап, балалардың соңында қалып қойғанына қорланып келеді.

— Көке, ана Назарбекті қараңызшы: ол мені ылғи да өстіп артқа тастап кетеді, — дейді Әкесіне шағынғандай.

— Мейлі, олар Әзірше оза тұрсын. Ал мектепте сабақ оқығанда, сен бөрінің алдына түсесің, — деп Демежан қызын жұбатып қояды.

Құрылысы былтыр басталған екі кластық мектеп үйі биыл жазда зорға біткен-ді. Өткен жылы медресе бітірген бір жас мұғалімді осында көшіріп әкелгеніне де біраз уақыт болған. Сабақ басталатын кез өтіп барады. Демешанның өзі Төртуыл мен Мәмбет арасындағы қыстаулық жер дауымен жақында Барлыққа кетіп, сол жақта он-он бес күн айналып қалды да, жас мұғалім Ғазиз бұл келгенше өздігінен сабақ бастай алмай, тықыршып күтіп отыр екен. Содан кешеден бері маңайдағы балалардың басын құрап, сол мектепті ашып беру үшін, бүгін ауылдан әдейі шыққан беті еді.

Ол оқта-текте мойын созып, балалардың ала-шабыр тобына қарайды. Бұлардың жас мөлшері, киім реті, мінген көліктері де әр қилы. Кейбіреулері тай-құнанға, жуас, мінгі өгіздерге екі-екіден мінгесіп алыпты. Көпшілігі — өз ауылындағы малшы-жалшының күс табан, қара сирақ балалары. Бірақ бүгін бөрінің де жүзінде бір алабұртқан қуаныш бар. Бұл өңірде мектепке бару, қолға қағаз-қарындаш ұстау деген — әлі ешкім естіп білмеген жаңалық. Сол жұмбақ ғажайыптың есігін ашып, ішіне кіріп көргенше тағат таппай, асығып келе жатқандары байқалады. Осынау сұрғылт тартқан, күзгі қуаң далада гүлдей құлпырған балалардың мына кескіні бір оқшау, жасыл аралдай әсер етіп, жүдеу көңілге жылу құйғандай болады.

Бұлар келгенде, зәйімкенің шет жағындағы, іші-сырты аппақ шағаладай мектеп үйінің алдында үлкен-кішісі аралас көп адам күтіп тұр екен. Қазір «Демежан қарағашы» аталып кеткен бұл ауылда да он бес-жиырма түтіннің басы құралып қалған. Бәрі де қысы-жазы ешқайда көшпей осында отыратын егінші, шөпші жатақтар. Бұлар да оқу жасындағы балаларының тілін сындырмақ болып, осы мектептің ашылуын күтіп жүрген. Мұғалім Ғазиз балаларды бойына қарай сапқа тұрғызып, есебін алып жатыр екен. Оларға енді ауылдан келгендер қосылып, айнала мәре-сәре шуға толып кетті. Кішкентайлары Әке-шешелерінің етегіне оралып, айрылар емес. Қағылез жас мұғалім қозы бөлгендей зыр жүгіріп, балаларды үлкендерден зорға ажыратып алды.

– Санадың ба? Бүгін қанша бала келіпті? — деді Демежан Ғазиздің қасына жақындап.

– Әзірше отыз екі... Бала көбейіп кетсе, түбі екі класқа бөлетін шығармыз.

– Бөлмең жетеді. Оған неге қысылып тұрсың?

– Орын жетеді-ау. Онда маған көмекші керек қой, Демежан аға. Мен екі класқа қалай жетісем?

– Көмекшіні өзін тап. Тіпті болмаса, саған биылша Әбдірасылды қосармыз, — деді Демежан. — Алдымен оқуды бір бастап алайықшы. Қалғаны толығы жатар.

– Не істейміз? Бастаймыз ба, Демежан аға?

– Әрине. Бүгін сәрсенбінің сәті... Қадамдарың құтты болсын!

Ғазиз мұғалім балаларды шұбыртып, ішке енгізіп әкетті. Диқанбай мен Ұлбосын бүгін мектепке екі бірдей немересін әкеліп тұр екен. Қарттардың қуаныштары қойнына сияр емес. Диқанбай кәдімгідей көзіне жас алып:

– Айналайын, Демежан-ай! Ұзақ жыл еліңнің аузын ақ нанға тигізем деп әлекке түсіп ең. Бүгін, міне, қараңғы халқыңның ортасына әкеліп, өз қолыңмен шырақ жаққандай болдың-ау!.. Осы қадіріңді де білмес пе екен бұл ағайын жұртың?! — деп қуаныштан жылап жіберіп еді.

Демежан да іштей қатты толқып тұрған-ды. Қарттың сөзіне мерейлене күлді.

– Әттең, Дықа-ай, сен екеуіміз қай еңбегімізге қарымта дәметіп едік? Ағайыннан қайтпаса, ұрпағынан қайтар. Әйтеуір, бір дән болса да осы елге себе берейік те.

Балалар орналасып болды-ау деген мезетте, Демежан, Диқанбай бастатқан біраз үлкендер ішке кірді. Бұл іші-сырты тап-тұйнақтай әктелген, ерсілі-қарсылы екі бөлмелі, еңселі үй еді. Терезелері самаладай жарық, қарсы алдында қара тақтасы, отыратын партасы бар. Парталары әлі сырланбаған, осындағы ағашшылардың қолынан шыққан, сәл дөрекілеу. Әйтсе де алғашқы қадам үшін жарап тұр. Балалар бойларына қарай, әзірше бір бөлмеде зорға сиып отыр. Ең алдыңғы қатардың бірінен өзінің қызы Назымды көргенде, Демеганның көзіне жас үйірілді. Не үшін екен, кейінгі кезде жоқтан өзгеге көңілі босайтын болып жүр... Сонысын сездіргісі келмей,

балаларға қағаз-қарындаш таратып жүрген Ғазиз мұғалімге бұрылды да:

— Ал, іске сәт! Мектептерің құтты болсын, айналайындар! Жақсы оқыңдар. Өздерің үшін де, бір кезде әліпті таяқ деп білмей, қара танымай қалған әке-шеше зәуаттарың үшін де оқыңдар... Талаптарыңа нұр жаусын, менің кішкентай бүлдіршіндерім! — деп Назымның маңдайынан иіскеді де, тез бұрылып шығып кетті.

Далаға шыққан соң, Диқанбай екеуі қырманға қарай бет алған. Мұнда жұмыс қызып жатыр. Тік астықты әлдеқашан орып, қырманға тасып алыпты. Ауа райы осылай ашық боп тұрса, енді біраз күнде астық бастыруды аяқтап қалатын түрі бар. Өнім мөлшерін сұрағанда, Диқанбайдың жауабы да сенімді шықты.

— Биылғы астық түсімі жаман емес. Тұқым басына алды жиырма бестен, арты жиырмадан айналып жатыр, — деді ол саспай сөйлейтін әдетімен.

Одан арғысын Демежан да қазбалап сұрамады. Диқанбайға ақыл үйрететін емес. Ұзақ жыл дәмдес боп келе жатқан қарттың адалдығына сенеді. Қайта алынған өнімді қалай орналастыру жайын Диқанбайдың өзі сөз етіп келе жатыр.

— Келер жылдың тұқымы мен жыл бойы жететін азықтық астықты қоймаға құйып алғанбыз. Енді бір бөлігін сабанға бөлеп, ұраға көміп тастадық, — деді ол қырманның бір шетінде тау боп жатқан дән үймегінің қасына келгенде. — Ал қалған өнімді не істейтінімізді өзіңмен ақылдасайын деп едім. Біразын сатып ақшаға айналдырамыз ба, әлде бұл астықты да ерте-жарықта ұралап тастағанымыз жөн бе?

— Сіз әлі өкіметке ляң³⁵ төкпейтін бе едіңіз? — деді Демежан оның бетіне қарап.

— Е, оның жарасы жеңіл ғой. Оны мына бастырылып жатқан астықтан-ақ төкпейміз бе? — деді басқарушы арқасын кеңге салып. — Екі қос егінге түсетін салық алпыс пұттан аса қоймас.

Ендеше, мына астықтың жартысын базарға апарып сат та, қалғанын ұраға көміп таста. — деді Демежан. — Алдағы қыстың қалай боларын кім білген. Бұл ел ашықпай, жұтқа ұшырамай жүре ме, сондай қиын-қыстау күндерде бір қажетімізге жарар.

Диқанбай көп сөзге жоқ адам. Құп алғанын білдіріп, басын изеді де қойды. Баяғы Ақшоқыдан көшіп келетін диқандар әулеті Демежанға құт болып қонғаны анық. Бұлар барда ештемеге

алаңдамайды. Егіні орылып, шөбі шабылып, бар шаруасы дөңгеленіп жүріп жатады. Бұл елге жаңа кәсіптің үлгісін шашып, көшпенді қауымға егіншіліктің қыры-сырын үйретуші де — осы Диқанбайлар. Сондықтан Демежан осы бір үндемейтін біртоға қарттың алдында өзін үнемі қарыздар сезінуші еді. Бүгін әлдебір ой түсіп, жақсы көршісімен арылып бір сөйлескісі келді.

— Осы сіз бен біздің дәмдес болғанымызға неше жыл болды, Дықа?

— Жиырма жылдан асты ғой... Оны неге сұрадың? — Қарт диқан таңданып тұр.

— Солай екен-ау, ә?! Өтіп бара жатқан заман... Сірә, бір-бірімізге сәтті күні кездескен шығармыз. Содан бері ішәй десіп, түс жыртысқан жеріміз жоқ. Басқалар сияқты есеп-қисапқа да барыспаппыз. Егіннің иесі өзіңіз болдыңыз да, сіз өсірген дайын нанды жеп жүре беріппіз... Дегенмен айтыңызшы: маған еңбегіңіз, есеңіз кетіп жүрген жоқ па? Қалауың, сұрауың бар шығар. Алдымызда әлдеқандай күндер тұр? Мойныма қарыз болмасын, — деген-ді.

Диқанбай мұндайды күтпесе керек, қатты сасып, абыржып қалды.

— Апыр-ай, Демежан шырағым-ай, мұндай сөзді неге айтып тұрсың маған? Әлде бұл қарттың өлер шағы жақындады деп арыздасқанын ба? — дегенде үні қарлығып, бурыл сақалы дірілдеп кетті. — Егер олай ойласаң, осы бастан айтып қояйын: саған екі дүниеде мен разы. Қысылғанда қолтығыңа алып паналатқаннан басқа, сенен зәредей зәбір көрсем не дейсің. Келімсек, кірме дегізіп, ешкімге көзтүрткі қылған жерің жоқ. Енді, міне, ішкеніміз алдымызда, ішпегеніміз артымызда, бізден бай, бізден тоқ ауыл бар ма бұл өңірде?! Ұзақ жыл ақ дәніңді сапыртып, қоймаңның кілтін ұстатқанда, менен бір есеп алып көрдің бе екенсің. Айрандай аптап, күбідей пісіп жүргенім қайда ен байлықтың ортасында?! «Ас ұстағанның азабы қатты» дейді. Қайта ала жібіңді аттаған жерім болса, сен кеш мен бейбақты... Жақсылығың менен қайтпаса, баламның баласына тапсырып кетермін! — деп әншейінде сөзге сараң Диқанбай қатты күңіреніп, жыларман күйге жеткен.

Ақыры ойда-жоқта шыққан әңгімені Демежанның өзі зорға басқандай болды.

— Жарайды, ақсақал, көңіліңізге ауыр алмаңыз. Кәрі өле ме, жас еле ме, оны кім білген. Менікі жай сөз сырағысы ретінде айтылған бір сыр ғой, — деп қартты құшақтап, көңілдене күлді. — Дегенмен

кісінің алдынан өтіп, арылған деген жақсы ғой. Менің де көңілім жайланып қалды. «Бал ұстаған бармағын жалайды» дейді. Егер әлдеқандай мұқтажын болса қысылмай, базарға астық сатып, үйішінің керек-жарағын бүтіндеп ал.

Шалқар түстің кезі. Қырманда жұмыс қыза түсіпті. Дәл ортаға үйілген бидай маясын, пар ат жеккен алып шаңтас зыр қағып айналып жүр. Ұзын делбенің бір ұшын қолына ұстаған жас жігіт ортада тұрып, анда-санда ұзын шыбыртқысын шартылдата сермеп қояды. Қырманның шетінде әлі мұрты бұзылмаған әлденеше астық маялары тұр... Диқанбай тыныш тұра алмайтын әдетімен қолына айыр алып, шаруаға араласып кетті де, Демежан бір шетте күзем жүніндей көпсіп жатқан сабан үймегінің үстіне барып жантайды.

Ой, рахат-ай! Ақ ұлпа сабан —былқылдаған мамық төсектей. Танауыңа күн иісі, дән иісі келеді. Сол арада дүңкілдеген шаң тастың үнін тыңдап, Демежан көзін жұмған күйі ұзақ жатты. Сонау бір жылдардағы алғашқы қырыманды есіне алған. Ол кезде астық бастырып, қырман қызылдау дегеніңіз көшпенділер үшін ертегідей қызық көрінуші еді. Қазір бұл кәсіп те таңсық болудан қалып, ел тұрмысына дендеп еніп барады. Бұрынғыдай емес, қап сүйретіп, кеусен сұраушылар да азайыпты. Бұл күндері Абдыра мен Қараүнгірден алынған жаңа тоған бастарында осындай әлденеше қырманның қызып жатқаны сөзсіз... Биыл Бөкелердің астығы қалай екен? Диқанбайдан сұрау керек еді.

Бір мезетте қасына келген біреудің тықырын естіп, көзін ашып алды. Өзінің бағбаны Жаң Шули екен — келіп тұрған. Байғұста өң-түс қалмай, әлденеге қатты абыржып тұрғаны байқалады. Бұған қайта-қайта иіліп, тоңқаңдап тәжім етті де:

— Лауия, сіз осында екенсіз ғой. Мен сізді іздеп ауылға барғалы тұр едім, — деді әлдекім естіп қала ма дегендей жан-жағына алақтай қарап.

— Иә, не боп қалды? — Демежан әлденеден секем алғандай орнынан көтеріле берген.

— Жағдай қиын, лауия... Жүріңіз, оңаша шығып сөйлесейік.

Бұлар қырманның сыртын айналып, әлі бастырылмаған арпа маясының далдасына келіп тоқтады.

— Хал жаман, лауия... Ой, қандай жаман?! — деді Жаң жаңағы сөзін қайталап. — Біз ойда жоқта өкіметтен қуғын көріп жатырмыз.

Әнеугүні Гунанжуйге³⁶ апарып, өзімді бір тергеп еді, кеше қалада інімді ұстап апарып дүреге жығыпты.

— Иә, мынау қызық екен... Сонда не кінә қояды сендерге? — деп Демежан оның бетіне таңырқай қарады.

— Бұл жеке бізге келген пәле емес. Мәселенің бір ұшы сізге жалғасып жатыр, — деді Жаң. — Былтыр өліп қалған Ли-шансыңды сұрайды. Сол марқұм мен сіздің араңызда қандай жақындық барын білгісі келеді...

— Солай де... Олар енді маған саяси айып тақпақ екен ғой! — Демежанның қаны қашып, сұрланып кетті.

— Солай-ау деймін... Былтыр мен арбаға тиіп өзіңізге әкеп берген Ли-шансыңның кітаптары бар емес пе? Соның жайын қазбалай береді... «Ішкі өлкеден келген тағы кімдермен байланысы бар» деп шұқшияды.

— Інің қайда? Қамауда жатыр ма?

— Жоқ, үйде... Есінен тандыра соққыға жығып, көшеге шығарып тастаған жерінен түнде арбамен алып келдім.

— Жүріңіз, халін білейік.

Жаң інісімен екеуі бау-бақша егісіне тақау, шет жақтағы жатаған үйлерде тұратын-ды. Бұлар солай қарай аяндады. Жалғыз ат-арбадан басқа үрерге иті жоқ, кәдімгі қытай шаруасының мекен-жайы. Мұнда да қуырылған шөптің, зығыр майының иісі шығады. Босағада кетпен-күректің, арам шөп отайтын теселердің түр-түрі сүйеулі тұр. Бұлар ішке кіргенде, абысынды екі әйел балаларын ертіп далаға шығып кетті де, еркектерді оңаша қалдырды.

Жас жігіт төргі бөлмедегі жер төсекте етпетінен түсіп жатыр екен. Үстіне жұқалтаң көрпе жауып қойыпты. Демежанды көріп, басын көтермек болды да, жарасын ауырсынғандай ышқына ыңыранып, қайтадан жата кетті. Жон арқа мен екі құйрықтан сау жер қалмаған секілді.

— Жата бер, қозғалма, — деді Демежан аласа орындықтардың біріне жайғасып жатып. — Иә, әңгіменді айтшы: мұндай азапқа қалай ұшырап жүрсін?

Кіші Жаң бірден тіл қата қоймады. Оның орнына ағасы жауап берді:

— Мұның мінезі тым қызба ғой. Ұлықпен дұрыстап сөйлеспей, қарсыласқан көрінеді, — деді інісін кінәлай сөйлеп. — Әйтпесе қырық қамшы дүрені кім көрінгенге соға ма?

Демежан бөлмені көзімен шолып өтті. Үй іші тым жұпыны: төсек-орын, үстел-орындықтан басқа еш мүлік жоқ. Оң жақ бұрыштағы аласа үстел үстінде Жаңдардың ата-бабасының аты жазылған ағаш тақта тұр. Бұл қытай салтында «аруақтар бұрышы» деп аталады. Мереке-мейрам күндері сол үстелге түрлі тағамдар қойып, өліктерге арнап өздерінше «құрбандық» шалады...

— Бізге енді бұл жерде қалуға болмайды, Қожайын. Әйтпесе жаман болады, — деді бір кезде кіші Жаңға тіл біткендей. — Меніңше, сізге де бір жаққа тая тұру керек шығар. Олар, әсіресе, сізге өшігіп алған.

— Тая тұр дейсің бе? — Демежан еріксіз езу тартты. — Мен туралы не айтады сонда?

— Мен таяқтан есім ауып жатқанда, тергеушілер өзара әңгімелесіп отырды. «Демежан үкірдайдың да дүре тақтайына керілетін кезі алыс емес» деді біреуі... Олар сізді ұстайтын секілді.

Демежан күтпеген жағдайдың байыбына әлі де толық бара алмай, ойланып отырып қалған-ды. Сөзге үлкен Жаң араласты:

— Ой-я... Заман қалай бұзылып барады?! Сіздің адамдарға жақсылық еткеннен басқа жазығыңыз жоқ қой. Сақ болыңыз, Лауия.

— Олар бұдан былай сендерді мазалай қоймас. Енді күз түскенде ешқайда көшпей-ақ осында отыра беріңдер, — деді Демежан. — Ұлыққа керегі мен екем ғой. Олармен өзім сөйлесермін.

Соны айтып, орнынан көтеріле берген. Кіші Жаң шынтақтай басын көтеріп, қинала тіл қатты.

— Олар мені қанша ұрып қинаса да, сіз туралы бір ауыз жаман сөз айтқам жоқ, Қожайын. Сізді ақтайтын куә керек болса, біз дайынбыз...

Демежан рақметін айтты да, қоштасып шығып кетті. Ол өз басына төніп келе жатқан қауіп бұлтының аумағы мен зіл салмағын енді ғана айқын сезінгендей болды. Бәсе, Матен-амбы былтырдан бері мұны мазаламай, неге жым-жылас жатып алды деп еді, буған айнала ор қазып, жан-жағын тіміскілеп жүр екен ғой. Ұлықтардың қуып жүргені — кесілген айдардың кегі, Абдыраның суы да емес, одан гөрі әлдеқайда тереңде жатыр екен. Мұның іс-әрекетін жай халдайлармен арадағы қақтығыс деп қарамай, оған басқаша түс бергісі келеді.

Демек, ұлыққа Демежанды тек орнынан алып, биліктен тайдыру аз, мұны Өкіметке қарсы саяси қылмыскер ретінде, ауыр жазаға тартпақ. Баяғыда жаны жай тапқан Ли-шансыңмен ағайынды Жаңдарды бұған әкеп тіркеп отырғаны содан... Әй, бұл Матен-амбыдан зұлымдық артылмас. Ли-шансың байғұстың ертерек өліп кеткені де дұрыс болған екен-ау. Әйтпесе оны да әрі-бері сүйрелеп, азапқа салар ма еді, қайтер еді.

Демежан сабақтан шығатын балаларды күтпестен, атына мінді де, қасына ешкімді ертпей, жалғыз жүріп кетті. Басына қиын іс түсіп, ауыр ойға батқан кезде осылай оңаша қалатын әдеті. Осы бетінде бірден ауылға да бармай, бояуы қашқан сұрғылт далада жападан-жалғыз сенделіп көп жүрді. Түстен кейін күн райы күрт бұзылып, аспан төрінде қорғасын түсті, қазбауыр бұлттар жөңкіле бастаған. Құбыла жақтан сүйекті қапқан ызғырық жел үріп тұр. Мына дүниенің тарлығын, өзінің шын жалғыз екенін енді сезініп келеді. Тұла бойын құрсаған ашу-ызамен қоса, әлдебір дәрменсіздік билеп алған. Осындайда қасынан табылып, ақыл қосатын жанашыр дос та қалмаған екен-ау. Әншейінде төңірегінен шырқ үйіріліп шықпайтын көп жандайшап, зәңгі-елубасылар да тым-тырыс, хабарласып хал сұраған біреуі болсашы. «Неткен қатал жаза еді?! Не жазығым бар еді?» — дей берді өзінен-өзі шиыршық атып.

Бір мезгілде маңайына барлап көз жіберсе, бұл Абдыра аңғарын өрлеп, жоғарғы тау бөктеріне қарай шығып кетіпті. Мұнда қалай келіп қалғаны белгісіз. Қозы көш жерде жатақ ауылдары, олардың астық маяларымен көмкерілген қыrmандары көрінеді... Басында оған Бөкеге барып әңгімелесіп, шер тарқатысып қайтсам ба екен деген бір ой келген. Алайда біраз жер жүргеннен кейін, ол райынан қайтып қалды. Ол қауыммен де біте қайнасып кетпеген, әлдебір бөтендікті сезінді. Онда барғанда не бітіреді? Ондағылар мұны асқар белім, сүйеніш-тірегім деп біледі. Оларға басына іс түсіп, құты қашқан, жалғыз қалған біреу емес, таудан-тастан қайтпайтын, құдырет күші қолында тұрған, мықты Демежан керек. Мына сүмірейген, сынған қалпында олардың көзіне түсіп, жұрт жігерін жасытқанда не мархадам табады? Бейшаралар мен қорғансыздар жатақ ауылдың өзінде де толып жатыр. Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді. Бұл енді ешкімге пәлесін жұқтырмай, неде болса, тағдыр салған тауқыметті өзі көтеруі керек.

Ол жатақ ауылға қол созым жер қалғанда, ат басын кері бұрды. Бұл кезде қорғасын бұлттар жер бауырлап, төмендей түсіп, сіркіреп жаңбыр жауа бастаған. Арқан бойы жерден ары ештеңе көрінбей, айналаны тұман тұмшалап алған. Желмен ерегескен суық жаңбыр бірте-бірте күшейіп, сабалап бетке ұрғандай болады. Ауыл қай жақта

Қалды? Оның да бағдарын біліп келе жатқан жоқ. Тізгінін бос ұстап, астындағы торы төбелді еркіне жіберді. Арада қанша уақыт өткені белгісіз. Бір мезгілде қою тұман жыртығынан ақ жолақ тартқан батыс жақтағы бозамық сәулеге қарап, күннің кешкіріп қалғанын аңдады.

Ол осындай бұлыңғыр тұман арасында иесіз, жолсыз даламен тағы ұзақ жүрді. Әйтеуір астындағы торы төбел алған бетінен жаңылмай тура келе жатқан секілді. Жол-жөнекей не бір жүргінші, не ауыл қарасы көрінсеші. Осынау тұманды, суық, сұрғылт дүниеде Демежанның бір өзі адасып қалғандай. Қайда құрып кеткен бұлардың бәрі? Әншейінде кең далаға сыймай қырқысып жүретін, иін тірескен ел қайда? Бәрі мұны жұртына тастап, бір жаққа ауа көшіп кеткеннен аман ба? Бар ғой, қайда кетті дейсің. Іргесіз ел тұманды күні көзге түсуші ме еді... Сай-сайда, жылға-жылғаның бойында жауыннан қорғалап, үйлерінде отқа қақталып отырған шығар. Бүгін нағыз қара қазанның қасында, бүлкілдеп қайнаған жас сорпаның иісін сезініп, үйден шықпай отыратын күн. Бұған қарағанда, олардың жағдайы әлдеқайда жақсы... Қайран ел дәл қазір өз үкірдайларының осынау қалың жаңбырдың астында бас сұғатын пана таппай, қаңғырып жүргенін білер ме екен?!

Бір мезетте кеш хабары білініп, айналаға кеугім түсе бастаған. Жауын басылар емес, сорғалап үдей жауып тұр. Жер бедерін болжау да қиынға айналып барады. Демежан барар бағыттан адасып, мүлде теріс кеткен шығармын деп ойлаған... Жоқ, адаспапты. Әлден уақытта алдынан ит үрді. Қою ымырттың арасынан от жылтылдап, дүңкиген киіз үйлердің сұлбасы көрінді. Иә, торы төбел ауылды тура тауып келіпті. Далада ешкім жоқ, бәрі де малдарын қоралап болған соң жаңбырдан қорғалап, ішке кіріп кеткені байқалады.

Торы төбел қотанның төріндегі үлкен ақ үйлердің бірінің белдеуіне тұмсық тіреді. Демежан аттан түсті. Өне бойының малмаңдай су болып, сіресіңкіреп қалғанын сол кезде ғана байқады. Ат дүбірін естіп, іштен шапан бүркенген бір әйел жүгіріп шыққан. Ырысқан екен. Мұның қолындағы торы төбелдің шылбырын алып, белдеуге байлады. Қап, шын адасқан екен-ау... Өзінің үлкен үйге түспей, отауға бұрылып кеткенін Демежан енді білді.

— Көкесі-ау, мына қалың жаңбырдың астында қайдан жүрсіз? — деді Ырысқан сыңғырлай үн қатып.

Демежан үндеген жоқ. Киіз үйдің есігін серпе ашып, ішке кірді. Ырысқан мұның үстіндегі су киімдерін шешіп, тымағын, қамшысын алып, жаны қалмай жүгіріп жүр. Дереву шам жағып, ақ отаудың ішін жайнатып жіберді. Дәл ортадағы кішілеу қазан астында қу тезектің

шоғы маздайды. Демежан үстінен буы бұрқырап, отқа жақынырақ келіп отырды да, алақанын қақтады.

— Балалар келді ме? — деді алаулаған қызыл шоқтан көз алмаған күйі.

— Е, олар келгелі қашан. Балалар жауынға ұрынбай ерте келді, — деді Ырысқан қазан астына жаңадан тезек қалап жатып. — Апасы бүгін ұлының оқуға барғанын қуаныш етіп, мал айтып сойған. Ауыл адамдары сол үлкен үйде отыр-ау деймін.

«Апасы» деп отырғаны — Бибі ғой. Ырысқанның өз күндесі туралы бұлай жылы-жылы сөйлеуі — татулыққа шақырғаны... Барлықтан келгелі Демежанның бұл үйге бас сұғып отырғаны осы еді. Ырысқан соны әлдебір жақсылыққа жорыса керек. Сырттан кірген күтуші әйел Сақыпқа қысқа-қысқа әмір беріп, аяғының ұшымен басып елпек қағады. Еңкейіп қозғалғанда шолпысы сылдырап, алдына оратылып түсе берген тоқ бұрымын арқасына қарай серпіп қояды. Бұл күнде жасы отыздың ішіне енді ілінген, бәденді, жас әйелдің нағыз толысқан шағы еді. Сұңғақ келген сұлу мүсіні жұмырлана түсіп, ақ құба, нұрлы жүзі алабұртқан ішкі сезім әсерімен балбұл жанып, қазір тіпті ажарлана түскендей.

Демежан тоқалының көзді арбаған зипа бойына бір-екі рет ұрлана қарап өтті де, назарын басқа жаққа бұрып әкетті. Көп қарай берсе көңілдегі қыжыл, күдік-кірбеңнің бәрі ұмытылып, жүрегі құрғырдың майдай еріп жүре берерін сезгендей, қайтадан тас бекініп алды.

Соңғы жылдары Ырысқанмен екі арасына бір салқын сызат түскен-ді. Сол сызат бірте-бірте ұлғайып, өткел бермес, терең жарға айналып барады. Алғаш қосылған кездегі тату-тәтті күндер, Бибі мен Ырысқан арасындағы аңызға айналған сыйластық бұл күнде келмеске кеткендей. Обалы кәнеки, Бибі байғұста кінә жоқ, пендешілік осы кіші әйелден шықты. Екі бала дүниеге қалай келді солай, баяғы бет моншағы төгіліп тұратын, ибалы Ырысқан күрт өзгеріп, бір күпірлік, астамшылыққа бой алдырып еді. Әлде осы маңайдағы абысын-ажынның араға от салып, күш-күштегенінен болды ма, жас әйел ауыл-аймақтың әлпештеп алақанға салғанын көтере алмай қалды. Ырысқанның ойынша, от басының бүкіл билігі тек соның қолында болуы керек. Бибінің жеке шаңырақ ұстап, байға да, балаға да ортақ болғанын кешірмейді... Бәлкім, таразы басын тең ұстай алмаған Демежанның өз кінәсы да аз емес шығар. Әйелдердің әр қадамын аңдып, үнемі бала-шағаның қасында отыруға мұның мұршасы болды ма. Қалың елдің қамы деп жүріп, отбасын ойдан

шығарып алыпты. Енді, міне, соның сазайын тартып жүр. «Бақпаса мал кетеді, Қарамаса Қатын кетеді», — деген осы.

Көп кешікпей күтуші Әйел ас үй жақтан самауыр көтеріп әкеліп, төр алдына дастарқан жасай бастаған. Жаңбыр астында қатты жаурап тоңып келген Демежан үнсіз отырып шай ішті. Ырысқан оны әңгімеге тартқысы келіп, мектептегі алғашқы сабақтың жайын сұрастырған. Оған да шешіле қоймады, Әйелінің сұрағына қысқа-қысқа жауап беріп, қабағын жазбаған күйі отыра берді. Сол салқындықты Ырысқан да сезгендей. Мұндайда оның да қылт ете қалатын әдеті. Тәкаппар, жас тоқал енді бұрынғыдай елпілдеуін қойып, қанын ішіне тартып, безеріп алды. Өзің келіп еңкеймесең, мен де саған оң шырай бере қоймаспын деп, егеске кеткені белгілі.

Демежан Ырысқанның осындай безбүйрек қаттылығына қайран қалады. Адамды адамға жақын ететін көңіл екен ғой. Көңілде жылу қалмаған жерде, қойныңдағы Әйедің де тас кесектей суық тарта береді. Тіпті жүрек қызуы, тән ләззаты да жан жақындығына кепілдік бере алмайды. Төсек қызығын, әсіресе, Әйел заты тез ұмытады. Мына Ырысқан — сондай ұмытшақ Әйелдердің бірі. Бұл байғұстың осал жері — төсек... Күн аралап келетін өз кезегін тағатсыз көңілмен шыдамсыздана күтіп жүреді. Ел жатып, шам сөнісімен желімдей жабысып, шырмауықтай оратылады. Сені құшағына алып аймалаудан, тән рахатын, төсек қызығын бөлісуден жалықпайды. Өліп-өшіп, жеп қоя жаздап жатқан кездегі сөздерін естісең!.. Осыдан кейін тас жүрегі жібитін шығар, тіпті сен үшін жанын қиып, құрбан боп кетер ме екен деп ойлайсың. Жоқ, олай емес, ертеңінде қарасаң, өткен түннен белгі жоқ, бедірейген бетпақты көресің. Иә, мұндай Әйелдің саған бала тауып беруі де мүмкін. Бірақ ол да ерлі-зайыптының арасын жақындата қоймайды. Құрсағындағы бала аманатқа қойылған зат сияқты. Сол аманаттан құтылған күні қайтадан бостандыққа ұмтылады. Оған қашанда өз басы қымбат. Сен үшін азап тартар, құрбандыққа барар жайы жоқ.

Ал Бибі ше? Ол байғұстың жөні бөлек қой. Ол — өз басын ұмытқан, күйеуі үшін бүкіл тірлігін пида қып шалған адам. Бибі — мұның өзі, Әйел бейнесіне айналып кеткен Демежанның екінші жартысы... Ал Ырысқан бұған мүлде жат адам. Жан жүрегі, ет-бауыры араласпайтын, бүтіндей бөлек дүние. Амалсыз тұтқынға түскен, орайы келгенде сенен өш алып, қашып құтылудың жолын ойлап жүрген жаудың тұқымы секілді... Ал осындай Әйелдің өз еріне ең ақырына дейін адал боп қалуы мүмкін бе? Осыны ойлағанда, Демежан бүйірінен шаншу ұстаған адамдай кіржің етіп, тістеніп қалды. Әлдекім мұнын жүрегін шеңгеліне алып, аяусыз мытып, қысып жіберген сияқтанды.

Осыдан он шақты күн бұрын, бұл Барлықта жүргенде, осы ауылға Мамырбектің ұлы Тұрысбек үкірдай қонып кетіпті... Екі-үш жолдасымен Шәуешектен шығып, еліне кетіп бара жатқанда жол-жөнекей соқса керек. Демежанның ауылда жоқ екенін білмеді дейсің бе, күні бұрын естіп-біліп, әдейі бұрылғанында күмән жоқ. Және Бибі отырған үлкен үйге түспей, ат басын бірден Ырысқанның отауына тіреген. Осында қона-түней жатып, ертеңінде шалқар түсте аттаныпты. Сылтауы — Мамырбек аулы Ырысқанға түп нағашы боп келеді-мыс... Қайран Бибі осыны көре тұра, бұл келгенде тіс жарып ештеңе айтпады ғой. Демежан бұл хабарды жай сөз арасында басқа біреуден естіп қалды.

Ал енді осыдан кейін қойнында жатқан әйеліңе сеніп көр! Күдіктің жегі құрты жүрегіңді кеміріп, мүжімей көрсін!.. Тұрысбектің мұнда келісі де тегін емес. Әншейінде мұнын айбатынан ығып, маңайын баса алмайтын бота тірсек төренің бұл қай басынғаны? Демек оның да қаладағы ұлықтардың аужайын түйіп, ауыз жаласып, әлдебір жемтік иісін сезгені ғой... Қор болған жерің осы екен, Демежан!

Кенет оның басына тағы бір жат ой сап ете қалды. Мына отырған сұмырай қатын да мұнын басына бұлт үйірілгенін сезіп, өзіне болашақ қоныс, өріс іздеп жүрмесін... Мына қылығына қарағанда, солай болуы да ғажап емес. Жарайды, еркектің көңілі ауды делік. Егер жат ойы болмаса, оны Ырысқан неге қондырады? Қазақ қанша қонақжай болғанымен, үйінде еркегі жоқ жас әйелдің сыпайы сылтау айтып, жолаушыны қондырмай жіберуге қақысы бар. Ертең сөз болады, күйеуімнің бетіне шіркеу келеді деп жасқанар еді. Демек, Ырысқанның ештеңеден ығып, тайсалмағаны ғой. Ал білгеніңді істеп ал деп ашыққа кеткені.

Дастарқан жасап берген соң күтуші әйел кетіп, отбасында екеуі ғана қалған-ды. Демежан кеседегі шайды қолына ала беріп, Ырысқанның жүзіне тағы бір рет қарап өтті. Бет-әлпетінде түк өзгеріс жоқ, ақ жібек орамалын шекесіне қиғаш тартып отырған тәкаппар да кербез қалпы. «Әйел заты ағып жатқан су сияқты. Оның үстінен бірлі-жар мал өтпек түгіл, рулы ел көшіп өтсе де із қалмайды» деп ойлады Демежан ішінен. Осы үйге жақында ғана бөтен еркектің қонып аттанғаны есіне түскенде, зығырданы қайнап, өз әйелін арам астай жек көріп кетті. Бүгінше сыр бермей, үндемей кетермін деп ойлаған. Бірақ шыдай алмады.

— Мен жоқта бұл үй әрі-бері өткен жүргіншінің түнеп аттанатын бекетіне айналыпты ғой? Не болды? Кәне, шыныңды айт! — дегенде, даусының қалай қатты шығып кеткенін өзі де аңғармай қалды.

Осы сөзді манадан бері Ырысқан да күтіп отырса керек, бұған жалт етіп қарады да:

– Нақсүйерін жеткізген екен ғой... Мені қарауылдағаннан басқа ол қубас қатынның бітірері бар ма? — деді үлкен қой көздері шыныдай шытынап.

– Бибінің обалына қалма. Ол мұндай дүние сөзін сөйлемейді, — деді Демежан. — Демек, Тұрысбектің қонып кеткені рас қой?

– Рас... Қуыс үйге қонақ келмеуші ме еді?!

– Иә, сонан кейін не болды? Қонақты немен сыйладың?

– Не болушы еді... Бүркіттің алған жеміне бір қарақұс қонды да кетті.

– Солай де... Қарақұстардың қашанда дайынды торитын әдеті ғой. Бірақ жат тұмсығы тиген жемтікке бүркіттің қайта оралмайтынын ойладың ба?

Ырысқан үндей алмай, көзімен жер шұқып отырып қалды. Демежан өз бойынан әлдебір жеңілдікті сезінгендей болды. Жанын жегідей жеген күдіктен гөрі, ащы да болса шындық артық еді... Бұдан ары бұл үйде бір сәт те бөгелгісі келмеген. Орнынан баяу көтерілді де, керегенің басында сорғып тұрған киімдерін алып киіне бастады. Енді қамшысын таппай тұрған-ды. Ырысқан ірге жақта жатқан қамшыны алып, қолына ұстатты.

– Мә, ұр мені! Аямай сабашы... Ашуың басылсын. Арқамда сенің қамшыңның табы қалсын.

Демежан бойын кернеген долы ашуды күшпен зорға тежеп, ызалана езу тартты.

– Жоқ. Ұрып қайтейін. Мен шырылдатып қатын сабайтын қазақ емеспін ғой... Дәметпей-ақ қой: сен тіпті ұруға да татымайсың. Сен о баста беті жылтыраған тексіз қар едің. Есіктегі басынды төрге сүйресем де, сол қар күйінде қалдың... Қош бол!

Соны айтып есікке қарай бет алған. Ырысқан қуып жетіп, иығына асылды.

– Демежан-ау, енді мен не істеймін? Одан да мені өз қолыңмен өлтіріп кет!

– Білмеймін... Бүгіннен бастап сен азатсың. Төркініңе кетесің бе, төреге тиесін бе, әлде балаларыңды бағып, осында отырасың ба, ол жағын өзің шеш. Бірақ мені қайта оралар деп күтпе!

Есікті жұлқа серпіп далаға шыққан. Жаңбыр басылыпты. Түн аспанын құрсаған бұлт қабаты тозған текеметтей ыдырап, соның жыртық-тесігінен жалғыз-жарым жұлдыздар сығалайды. Ауада салқын сыз бар. Демежан көкірегін кере, терең тыныс тартты. Қазір оның бойын ашу да, кек те емес, өзекті өртеген өкініш, дәрменсіздік билеп алған. Өзін бір түрлі аяп кетті. Неткен еңбегі еш, тұзы сор адам еді?! Біреуге жасаған жақсылығың тек жамандық болып қайтатыны несі? Осынау тірлікте бұл қимайтын, бұл қымбат санайтын не қалды өзі? Бір есептен осының өзі дұрыс болды ма, кім білсін. Бұған енді әрқандай жаза, тіпті өлімнің өзі де қорқынышты емес. Өлгеннен кейін артым не болады деп қиналмайды, оның да төбесі көрініп қалды.

Ол ауылдың сыртына шығып, жаңбыр суына малшынған боз жусанды кешіп, тағы біраз жүрді. Ойлап қараса, бүкіл өмірі бір ұзақ түс тәрізді, бұл әлі қалың ұйқыда жатқан секілді ме, қалай? Сол ұйқыдан оянса бәрі де бұрынғы баз қалпына келетіндей... Айналаны бетке жұққандай қою қараңғылық тұмшалап алған. Ауыл адамдары тағы да ұзақ ұйқыға бас қойған сияқты. Тек, Бибі отырған үлкен үйдің іргесінен түн түнегін жарып, жалғыз сәуле от жылтырайды. Демежан сол отқа қарай аяндады.

Ертеңінде түске таман ауылға күтпеген жерден Бабалық келіп түсті. Арбасын жегіп, жай сауда істеген адамның кейпінде жүргенімен, келген жұмысы басқа екен. Оны төтенше тапсырмамен қаладағы Ыбырай байбатша жіберіпті.

– Қазір ұлықтардың беталысы жаман. Кеңсе маңындағылардың сыпсың өсегіне қарағанда, көп кешіктірмей Демежанды ұстайтын секілді. Матен-амбының тырнағына бір ілінсе, одан құтылып шығу қиын. Демежан уақытша алыс бір жаққа бой тасалай тұрғандай бола ма, әйтеуір, қапыда қалмасын, — деп татар досы дұғай-дұғай сәлем жолдапты.

Демежан өз басына төніп келе жатқан әлдебір қауіп барын сезгенімен, бірақ істің беталысы дәл бұлай жеделдеп кетер деп ойламап еді? Не істеу керек? Бой тасалау дегені не пәле тағы да? Бір сәт тығырыққа тірелгендей торығып отырып қалды. Бұл әңгіме үстінде қастарында Бибі ғана бар еді. Байғұс әйел дыбысын шығармай, үнсіз егіліп жылап жіберді.

– Ұлықтың да, көре алмаған көп ағайынның да көзіне күйік болып жүргені — үкірдайлық мансап қой, сол құрғырын өздеріне өткізіп беріп, құтылсаң қайтеді — деген көзінің жасын сүртіп отырып. Демежан күрсінді.

– Әй, бәйбіше-ай, мансабын алам десе, Ұлықтың қолын кім қағыпты. Олардың ойы арыда жатыр ғой. Мені абақтыға бір сүңгітіп алмай, көңілдері тынар деймісің?!

Үй ішін бір сәт үнсіздік билеген. Барар жер, басар тау жоқ, айнала тас қамау, өткелсіз шыңырау құз тәрізді. Қара көзі жасқа толып, боталап отырған Бибі осы тұста ешкімнің есіне келмеген тағы бір ой айтты.

– Онда, орныңнан түсетінің туралы арызыңды жазып жібер де, арғы беттегі менің төркіміме тартып кет. Сенімен бірге мен де кетейін... Ол ел Ақ патшаға қарайды ғой, Ұлықтың құрығы жете қоймас.

Бабалық ауыр хабарды жеткізерін жеткізсе де, содан шығатын жол таппай, қабырғасы қайысып, қатты қиналып отырған. Мына сөзді естігенде, селт етіп басын көтеріп алды.

– Бибіштің осы ақылы менің де көкейіме қонып тұр. Айтты-айтпады, Ұлықтың арыны қайтқанша, қайын жұртыңызға бара тұрсаңыз қайтеді. Кейін ел іші тынышталып, ап-сап басылған соң, қайта ораларсыз, — деген ол да Бибіні қостап.

– Сен не, маған қашқын бол демексің бе? — Демежан оның бетіне ажырая қарады.

– Қашып кетпеңіз, қайын жұртыңызға амандаса барыңыз... Қажыға сәлем бермегелі де көп болды емес пе сізге?

Бірақ Демежанның бұл ақылға көнетін сыңайы көрінбеді. Аққұба кесек жүзі күреңітіп, намыспен тұтана түсті де:

– Жоқ, Бабалық, оның жөні келе қоймас, — деді басын шайқап. — Бибі екеуін мені қайындататын кезді тапқан екенсіңдер. «Өз жұртын сыншыл болғанда, қайын жұртың міншіл» деген қайда?.. Суыр сиған қуысқа қасқыр сия бермейді. Жолбарыс жымында жатып өледі. Сайболатқа сауға сұрап барғанша, абақтыда шірігенім артық емес пе.

Өзінің аңғырттау айтып қалғанын Бибі де енді түсінгендей, қайтып қолқаламады. Басында қалай ойламаған? Басыма іс түсті екен деп, Әйелінің етегіне жармасып, қайын жұртына барып тығылатын

жігіт — Демежан ба? Мұның күйеуінің орны тым биікте ғой. Өлсе де сол биікте тұрып өледі.

– Кешір, жаным. Менікі — жай әйелдікпен айтылған бір сөз де. Шынында да, қашайық дегенім — қай сасқаным? — деді өзінің жеңілтектігіне өкінгендей.

Ал Демежан өзінің ақтығына, заң алдында өзін ақтап алатынына сенімді еді. Адамды абақтыға қамап, жазаға тарту үшін де, біраз дәлел керек емес пе. Сондықтан арқасын кеңге салып:

– Меніңше, өйтіп қорқып-сасатындай ештеңе жоқ. Мен бір кісі өлтірсем екен, почта тонасам екен... Қиын қылса үкірдайлығын алар, асып бара жатса абақтысына қамар... Тіршілікте оны да бір көрелік, — деп Бибі мен Бабалықтың көңілін орнықтыра, қарқылдап күлді.

Осыдан кейін Бабалық көп бөгелмей, бір шай ішті де аттанып кетті. Ал Демежан тағдырдың басқа салғанын күтіп, үйінде қала берген. Бірақ бұдан кейінгі оқиғалар ол ойлағаннан гөрі әлдеқайда жедел, әрі тым дөрекі түс ала бастап еді.

Биыл күз ерте түсіп, жауын-шашын молайып, бала-шаға қоңторғай болып тона бастаған соң, Демежан аулы қыстауға көшіп алған-ды. Бұл ауылдағы биылғы үлкен жаңалық — мектеп. Сабаққа жақын жерден баратын болғанына балалар да қуанып қалған. Кішкентай ұл-қыздары әліп-биден сауатын ашып, солардың дүрмегімен үлкендер қоса оқып, соған бүкіл ауыл мәре-сәре болысып, көперсіз жүріп жатқан-ды...

Осындай сүреңсіз күз күндерінің бірінде, қазан мен қарашаның өліарасындағы айсыз қараңғы түнде пар ат жегілген бір арба Демеганның зәйімкесін бетке алып, салдыртып келе жатты. Үлкен пірешкенің үстінде қаладан шыққан бес-алты шерік бар. Шеріктердің бірі ат айдап, қалғандары арт жақта мылтықтарын құшақтап үнсіз отыр. Бәрі де мұрттары енді тебіндеп келе жатқан балаң жігіттер. Киімдері жұқалтаң екен, күздің суық желінен ықтағандай, бір-біріне тығыла түседі.

Бұларға бүгін түс кезінде ғана тығыз бұйрық берілген-ді. Қаладан кешке қарай шығып кетіп, межелі жерге түн ортасы ауа жетеді де, шырт ұйқыда жатқан Демежан үкірдайды ұстап, кері қайтады. Тапсырма онша жеңіл де емес, бірақ қаруы бар бес-алты адамға ауыр деп айтуға да болмайды. Бұрын мұндай жорыққа қатыспаған жас шеріктер не де болса сол ауылға тезірек жетіп, бұйрықты орындап, қазақ үкірдайын байлап алып қайтуға асығып келе жатқан.

Әзірше бәрі де, сол бастықтардың айтқанындай, мүлтіксіз жақсы өтіп жатыр. Түн ортасы ауып, ел ұйқыға кетті-ау деген мезгілде, бұлар Демежан зәйімкесінің іргесіне де келіп жетті. Ауылға таяған соң жүрістерін бәсеңдетіп, арба сықырын естіртпеуге тырысып, баяу ілбіген аяңға көшті. Қара жол ауыл сыртындағы қалың қарағаш пен шынар өскен үлкен бауды айналып, қоршау-дуалдың түбін жанап өтеді екен...

Кенет, сол тұсқа келгенде, бұлар күтпеген оқиға болды. Қараңғы түн құшағынан әлдебір адамдар атылып-атылып шыға келді де, арбаның үстінде бейқам отырғам шеріктерді тарпа бассалды. Айқайлауға да, мылтық атуға да мұршаларын келтірмеді. Дереву қолдарын артына қайырып байлап, ауыздарына шүберек пе, киіз бе, бірдеңелерді тығып тастады. Сонан кейін шеттерінен жерге жығып салып, ал кеп тепкіле... Қамшының астына алып, ал кеп саба!..

— Сендер Демежанды ұстауға келдіңдер ғой, ә? Демежан деген — мына мен... Ал, мықты болсаңдар, ұстап көріңдерші, кәне! — деп шықпыртады басында шошақ тымағы бар, еңгезердей біреуі.

Әне-міне дегенше шеріктердің бәрі өлімші күйге түсіп, естерінен танып қалды. Әлгі адамдар тым асығыс сияқты. Ыңыранып, талықсып жатқан шеріктерді сол байлаулы күйінде арбаның үстіне лақтыра бастады.

— Ей, Байсерке, мынаның біреуі өліп қапты той. Оны не істейміз? — деген дауыс естілді.

— Үндеме. Демің ішінде болсын... Өлгенін бақтың ішіне көміп кетеміз, — деді екіншісі.

Осынын бәрі тым тез, айналасы бес-он минуттың ішінде болып еді. Әлгілер шеріктердің мылтығын тартып алып, тірілерін арбаға тиеді де, сәл есі барлау біреуіне тізгін ұстатып, қалаға апаратын қара жолға салып жіберді. Ал өлген шеріктің денесін бақшаның ішіне енгізіп, асығыс шұқыр қазды да, бетін жасырып көмген болды. Сонан соң белгісіз адамдар талдың арасына байлап қойған аттарына міне-міне салып, алыс бір жаққа тасырлатып шаба жөнелді.

Түн жамылған қанды қол қарақшылардың бұл ісін қала мен далада жаңағы шеріктерден басқа көрген куә жоқ. Дәл іргедегі ауыл адамдары да ештеңені сезбей, шырт ұйқыда жата берген. Әдейі ұйымдастырылған бұл қастандықты осы сот аймақтың әміршісі Матен-амбы мен оның айналасындағы бірен-саран адамдар ғана біліп отыр еді. Оның есесіне, бұл оқиға ертеңінде-ақ бүкіл аймаққа мәлім болды. «Демежан ауылына барған шеріктерді көкала қойдай етіп

сабап, біреуін ұрып өлтіріпті» деген хабарды Ұлықтардың өзі асығыс жариялады да, одан қазақтың «Ұзын Құлағы» арқылы ауыздан-ауызға көшіп, тарап жатты.

Матен-амбыға керегінің өзі де осы еді. Келесі күні таң ата қала жандармы қырық-елу әскермен келіп, Демежанның аулын қоршады. Өздерінше тінту жүргізген болып, кешегі өлген шеріктің сүйегін де, тақ бір бірге көміскен немелердей, оп-оңай тауып алды.

Сонымен, «қылмыс» анықталып, Демежанды қолға алудың шарты да толып қалып еді. Арада бірер сағат өтпей, ұлардай шулаған ауылды артқа тастап, жазалаушы әскер тобы қалаға қарай бет алды. Алды-артын бірдей қоршаған қарулы күзеттің ортасында пар атты арба кетіп барады. Арбаның арт жағында, ат айдаушыға арқасын беріп, қол-аяғына кісен салынған Демежан отыр.

VI

Әзірше о дүниеге барып қайтқан пенде жоқ. Бірақ «Адам баласы үш күннен кейін көрге де үйір болады» дегенді, о баста кім айтса да, тауып айтқан. Түрме тірлігіне бірте-бірте Демежан да көндіге бастап еді. Оның қараңғы қапасты мекен етіп жатқанына да, міне, үш айдан асып барады. Оған қазір ұшы-қиырсыз кең даладан тиген енші — ұзындығы алты аттам, көлденеңі төрт аттам тар камера. Төбесінде төңкерілген тұңғиық көк күмбезінен бұйырғаны — темір торлы терезеден тілкімденіп көрінетін зеңгір аспанның кішкентай қиығы ғана. Бір кезде өр қиялы бүкіл Құлыстай өлкесіне сыймай жүретін азат ер қазір аюдың апанындай сол тар қуысқа амалсыз сыйып жатыр.

Ойлай-ойлай ой-қиял да сарқылуға айналған. Адам санасы сыртқы дүниемен күнбе-күн қатынасқа түспеген соң, ешбір бұлақ-бастау құймайтын тұйық көлдің суындай сортаң тарта береді екен. Кейде жел шайқап, толқын тұрып, өзінше буырқанғанымен, бәрібір арнасынан аспай, көпіршіп барып басылады. Көкірегін кернеген ащы запыран шығар жол таппай бұлқынатыны бар. Мұндайда Демежан өзінің ақын болып тумағанына өкінеді. «Егер менің орнымда Әсет сияқты ақын жатса, не түрлі өлең-жыр, таусылмас дастан-хикая туар еді-ау» деп ойлайды ішінен. Ақын қиналса тілінен бал тамады. Ал әкімді қинағаннан не шығады? Басындағы бағын, бағынышты жұртын тартып алып еді, мінеки, көп жабының бірі болып қала берді.

Демежан күндіз-түні ой соңына түсіп сарылғанда, табан тіреп тоқтағаны мынау болды. Тас түрме - түңілетін де, таңданатын да нәрсе емес, өз өмірінің заңды жалғасы, қорытындысы сияқты соңғы бір асуы екен. Тіпті оны жұрттан алабөтен, мұның басына ғана төнген төтенше зауал деуге де болмас. Мұның басына кигені де —

бүкіл халықтың пешенесіне жазылған темір ноқта. Тек басқалардың ноқтасы басында тұрулі жүр. Ал Демежанды ұстап әкелді де, тұқыртып байлап қойды. Айырмашылығы — сол ғана. Басында ноқтасы тұрулі жүрген кезін бұл да бостандығым, азаттығым деп ұғыпты. Енді бұған қалғаны — қапаста өткізетін өмірдің ақтық күндері, яғни өлімнің дайындығы. Бұдан былай тіршіліктің толып жатқан қам-қарекетінен мұның басы азат. Оның бәрі артта қалды. Ендігі мақсат — өзі шыққан биігінде дұрыстап өле білу керек. Ал биікте тұрып өлу — ел қатарлы өмір сүруден әлдеқайда қиын.

Адам баласы не үшін өмір сүреді? Жалпы, адам тірлігінің мәні неде? Демежан осы сұрақтар төңірегінде қанша қазылып ойланса да, өзін қанағаттандыратын жарытымды жауап таба алмады. Бұл дүниенің жалғандығы, опасыздығынан басқа қазақтың көне қисындары да мардымды ештеңе айтпапты. Содан ол біраз уақыт, жақында түрме бастығы әкеліп берген Конфуцийдің трактаттарына үңілген. Бірақ осыдан жиырма бес ғасыр бұрын өмір сүрген қытайдың ұлы ойшылы да бұған дайын ештеңе ұстата қоймады. Оның айтқандарының көбі көңілге қонғанымен, діттеген жерден шықпай, әйтеуір бірденесі жетпей тұрғандай әсер қалдырды.

Конфуций адамгершілік тәрбиесін бес салаға бөледі: адамды сүю, парыз, мінез-құлық нормалары, білім, адалдық... Адамды сүю дегенде оның ұсынатын тағы бес принципі бар: қайырымдылық, кішіпейілдік, махаббат, жанашырлық, шыншылдық. Мұның үлгілерін ол қашанда көне заманнан іздейді. Ертеде өткен Яошунь сияқты әулиелерді кейінгі ұрпаққа өнеге қып тартады... Демежанның бір таң қалғаны, Абайдың: «талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой, — бес асыл іс көнсеңіз» дейтіні, жаңағы Конфуцийдің бес принципімен үндес келеді екен. Абай оны қалай білген? Әлде аудармадан оқыған ба? Немесе ұлылардың ойлау деңгейі бірдей бола ма? Ол жағын ажырата алмады...

Ал мінез-құлық нормаларын сөз еткенде, Конфуций адамдар арасындағы қатынасты тағы беске бөліпті: бастық пен бағынышты арасындағы, әке мен бала, аға мен іні, ер мен әйел және достар арасындағы қатынас. Сонда айналып келіп айтатыны: баласы әкеге, інісі ағаға, әйелі еріне, төменгі ұлық жоғарғы ұлыққа бағыну керек те, бәрі жиналып императорға құлшылық етуі қажет. «Хань ұлты — бір шаңырақ. Күллі халықтың әкесі де, шешесі де — император» депті ол бір сөзінде.

Әрине, Конфуций де жер бетінде әділетсіздік, теңсіздік барын мойындайды. Алайда бұл қайшылықтар түптің түбінде адамдардың іштей түлеуі, адамгершілікті пір тұтуы, бірте-бірте кемелдену жолымен шешіледі деп санайды. Оның бұл тұжырымына Демежан

Қосыла қоймады. Адамдар Өздігінен Өсіп, ондай Әулиелік, тазалыққа жеткенше, түйенін Құйрығы жерге түсіп, ешкінің Құйрығы көкке шықпай ма. Сірә, Конфуций бұл Қағидаларын сол кезде дәуірлеп тұрған хань Ұлтының жағдайынан, Өз заманының шындығынан алып жазған секілді. Болашақта хань Ұлты Өз дербестігінен айрылып, неше ғасыр бойы маньчжурлерге бағынатынын, сол империяның құрамында Қазақ деген көшпенді халық болатынын, күндердің күнінде оның азаматтарының басына Қандай іс түсетінін Ұлы ойшыл Қайдан білсін?!

Әлі кемеліне келіп болмаған бұл Қым-Қуыт дүниеде жалпыға бірдей ортақ Ұғым, тұтас түсінік жоқ. Бір халықтың мүддесі тұрғысынан ізгілік, ерлікке баланған нәрсе, екінші бір қауымның көзімен қарағанда, бұзақылық, қарақшылық болып шығады екен. Ақырында Демежан адам өмірінің мәнін издестіруді қойды. Оны білудің енді бұған қажеті де шамалы еді. Қайта одан гөрі: адам не үшін құрбандыққа барып, елден ерек жан қиюға тиіс? Өз ажалынан бұрын келетін өлімнің мәні неде? Осы жөнінде ойланса, оның жөні басқа... Бірақ өлімде мағына бола ма? «Өлдің, Мамай, қор болдың» — сонымен бітті емес пе? Әйтсе де, адамдар тірлікте түрліше өмір сүретіні сияқты, өлімнің де түр-түрі бар ғой. Ит өлім, ешкімге қажеті жоқ бейкүнә өлім, ерлік өлім бар. Бұларды қалай ғана бір қатарға қоярсың?!

Оның есіне ұстазы Ли-шансыңның, өлеріне жақындағанда сырғып айтқан бір сөзі оралды: «Тірі пендеге бір өлім хақ. Сондықтан өзін дұрыс деп тапқан белгілі бір идеялар үшін күрес майданында жүріп, кеуденді оққа төсеп өлгенге не жетсін», — деп еді-ау мұнымен қоштасып жатып. Өзі әбден әл-қуаттан айрылып, қаусаған шағында, жайдан-жай жан тапсыратын болғанына қатты өкінбеп пе еді сол жолы. Соған қарағанда, өмірдің мәні күрес болғаны ма? Солай шығар... Ендеше, өлімнің мәні де — күрес. Сонда өмір мен өлім ажыраспайды. Өлім — өмірдің заңды жалғасы болып, бірін-бірі толықтырып тұрады. Ажал — тіршіліктің жолында аранын ашып, кесе-көлденең жатып алған тажал, не басқадай қорқынышты бірдеңе емес, қайта өмірдің мәнін айқындайтын табиғи таразыға айналмақ.

Демежан бұл байламының дұрыс-бұрыстығына көзі анық жетпесе де, соған өзі сенгісі келді. Осы ойын үлкен бір олжадай көріп, іштей қуанып қалды. Өзінен әлдебір жеңілдікті сезінген. Шынында да, Демежандай адамға өлім жастығына көптің бірі боп, құрдан-құр бас қоя салу күнә ғой... Оған қайта осындай тұтқынға түсіп, жауларынан ауыр жаза күту жарасатын сияқты ма, қалай?

Адамды адам тар қапас, тас зынданға қанша қамағанымен, сонау бір төбедегі терезе торындай сыртқы дүниемен жалғастыратын бір

саңылау бәрібір табылады екен. Сондай бір жарық сәуледен тағдыр Демежанды да мақрұм қалдырған жоқ. Мұны осынау сызды, суық камераға әкеліп қамаған күннің ертеңінде, қасына қарауылдарын ертіп, түрме бастығы кіріп шыққан. Жасы алпыстың ішін мол аралап кеткен, көзілдірікті, кәрі маньчжур бұған жылы шыраймен амандасып, өзінше аяғандай түр байқатты. Аяғындағы кісенін алдырып, ішіне сабан салынған кенеп қанардан өзге лыпасы жоқ тақтай төсектің үстіне жұмсақ төсеніш, жылы көрпе бергізді. Демежанға түрме бастығының түрі таныс, бір көрген адамы сияқты. Бірақ қанша ойласа да, нақты есіне түсіре алмады.

Түрме бастығының күнде таңертең камераларды аралап шығатын әдеті екен. Ертеңінде ол тағы келді. Бұл жолы қасында ешкім жоқ, жалғыз өзі. Есіктен кірген бойда күле жақындап, қол беріп амандасты.

— Халіңіз қалай, Демежан мырза? Мені танымадыңыз-ау деймін? — деді мұнын бетіне барлай қарап.

Демежан ыңғайсызданып, иығын көтерді.

— Сізді бір жерден көрген сияқтымын. Бірақ есіме түсіре алмай тұрмын.

— Мен — Гаугаңмын ғой... Есіңізде ме, баяғыда сіздің елге алым-салық жинай барғаным? Сол жолы ел ішінде бүлік шығып кете жаздаған жоқ па еді?

Бұдан он бес жылдай бұрын болған оқиға Демежанның есіне енді түсті. Иә, мынау сондағы топ бастығы екен ғой. Екеуі жайлаудан қалаға қайтып келісімен, Ши-амбының алдына бірге кіргені бар еді-ау.

— Кешіріңіз. Одан бері көп жыл өтіп кетті ғой. Онда менің әкем Керімбай үкірдайдың өзі тірі болатын...

— Иә, уақыт деген қалай зымырап тез өтеді?! Сондағы Ши-амбының өзі жоқ бұл дүниеде, — деді Гаугаң тақтай нардың шетіне тізе бүгіп жатып. — Содан кейін де сізбен бір жолықсам деп талай оқталдым. Бірақ соның сәті түспей жүретін.

— Енді, міне, жолыға алмай жүрген адамыңызды тағдыр айдап, алдыңызға алып келді, — деді Демежан езу тартып.

— Есіңізде ме, Демежан мырза, мен сіздің алдыңызда мәңгі қарыздармын ғой, — деді Гаугаң. — Сіз болмасаңыз, менің сүйегім ендігі қурап қалар ма еді, қайтер еді.

– Қалайша?

– Ой-я... Сіз ұмытып қалған екенсіз ғой. Ши-амбы мені жайлаудағы бүліктің бас күнәкары деп тауып, сол үшін өзімді-өзім өлтіруге үкім еткен жоқ па еді. Сіз ара түспегенде, мен сол күні у ішіп, не асылып, көк тәңірісіне сапар шегуге тиіс болатынмын.

Әлдеқашан ұмыт болған көріністер Демежанның көз алдында енді ғана қайта тірілгендей болып еді.

– Иә-иә... енді есіме түсті. Сол жолы Ши-амбы қаһарына мініп, тым қатты кетіп еді.

– Сіз, әсілі, қайырымды адамсыз ғой. Біреуге еткен жақсылығыңызды жіпке тізіп жүрмейсіз, — деді Гаугаң қалтасынан алған орамалымен көзілдірігін сүрткілеп отырып. — Ал мен сол бір күнді өлі ұмытқаным жоқ. Мойнымдағы қарызды қалай қайтарам деп, анда-санда сізді еске алып қоятынмын.

– Рақмет, Гау мырза! Жақсылықты ұмытпау да кім көрінгеннің қолынан келе бермейді, — деді Демежан. — Сіз алым-салық мекемесінде едіңіз ғой. Мұнда қалай келіп қалғансыз?

– Сол өзіңіз білетін жайлаудағы бүліктен кейін менің қызметімді төмендетті емес пе. Біраз жыл қалаға әкелген малдан қан бажы алатын базар бастығы болдым. Ал жаңа жамбылдың құрылысын аяқтап, мына түрме салынып біткенде, басқа адам таппағандай, мені осында жіберді.

– Е, жөн-жон... Сізбен қайта ұшырасқанымға қуаныштымын. Бірақ көріп тұрсыз ғой... — деді Демежан аузына ыңғайлы сөз түспей. — Бұлай кездесеміз деп кім ойлаған.

– Оқасы жоқ. Дүние деген сол: бір күн бетін берсе, бір күн сыртын береді...

Ойда жоқта ескі танысы Гаугаңмен ұшырасуы Демежанның қапалы көңілін сәл де болса сергіткендей болып еді. Соған қарағанда, адамға жасаған жақсылық қайтпайды деп, үміт үзуге де болмайды екен. Әйтеуір, бірде болмаса бірде алдыңнан шығады... Содан бері де Гаугаң күн аралатып келіп, мұнымен әңгімелесіп тұрады. Қалада не болып жатқанын, алыс астанадағы жаңалықтарды жасырмай айтып тұратын да сол. Кейде қойнына тығып, әртүрлі кітап әкеліп беретіні бар. Тар қапаста жалғыздық зарын тартып жатқан адамға соның өзі де үлкен медеу.

Сол Гаугаңның астыртын көмегімен соңғы бір айда Демежанға елден де адамдар қатынай бастаған. Жақында қасына Диқанбай мен Бөкені ертіп, Бибі келіп кетті. Әйтеуір Гаугаң байғұс қараңғы түсе әлгілерді түрменің тар есігінен енгізіп алып, өз кабинетінде мұнымен оңаша жолықтырған. Бибі көзінің жасын тыя алмай, қашан кетер-кеткенше егіліп жылаумен болды... Сонан соң аз уақыт ішінде қатты жасып, қартайып кеткен — Диқанбай екен. Демежанға қараса болды, көңілі босап, аман-саулық сұрағаннан басқа ештеңе айта алмады. Оған қарағанда, қарт Бөке өзінің жуан сіңір қайраттылығына басып, күш қоса, жігер бере сөйлеген:

— Басыма мұндай іс түсті деп, тым жасып кетпе, Демежан шырағым. «Ат жақсысын кермеден, ер жақсысын түрмеден көр», — депті бұрынғы аталарымыз. Бәлкім, болашақты болжағаннан айтылған сөз шығар. Қамау-қапас, айдау-сүргін дегеніңіз өзіндей ер-азаматтың ғана басына түседі. Жалғызбын, жалқымын деп ойлама, артында тілеуіңді тілеген қалың бұқара халқын бар. Солар Абдыра даласында өскен ақ дәнді аузына салған сайын, өзіңді алғыспен еске алады. Сол еңірегген ел-жұртың, жарлы-жақыбай көп жатағың өзіңе дұғай-дұғай сәлем жолдады... Басқа қолдан келер не бар, құдайым көлденең қатерінен, патшаның кәрінен сақтасын! — деп тоқтаған.

Сырттай сыр бермегенімен, Бөкенің де көңілі босап қоңқылдап тұрғаны белгілі. Қайтсін, осылай жақсы тілек айтып, қабырғасы қайысқаннан басқа қолдарынан келер дәрмен жоқ. Бәрі де жетім баладай жаутаңдап:

— Бұл тергеу-тексерудің шет-шегі бар ма? Сыңайы, қашан босататын сияқты? — деп мұның өзінен сұрайды. Демежан амалсыздан:

— Сәл шыдайық. Мені абақтыда қашанғы бағып отырар дейсің. Жазға қарай қоя беретін шығар, — деп оларды жұбатқан болды.

Бірақ мұның бұл сөзіне Бөке мен Диқанбай иланғанымен, Бибі сене қоймады. Ол күйеуінің көңіл күйін сөзінен емес, қас-қабағынан, дауыс ырғағынан танып дағдыланған. Уақыт бітіп, қоштасар мезгіл жеткенде, байғұс әйел Демежанның мойнынан тас қып құшақтап айырылсашы. Қасындағы қарауыл шеріктен де, жол серік шалдардан да тартына қоймады. Өлім есірігі тигендей ышқына дауыс салып:

— Білем... Сен мені алдап тұрсың ғой, Демежан-ау! Жүрегім бір сұмдықты сезеді... Сені тірі қоймайды бұл жауыздар. Енді сенің алтын жүзіңді көру жоқ қой бізге!.. Босағанда жатып өлейін, мені өзіңмен бірге алып қал! — деп зар еңірегінде, Демежанның да,

Қасындағы Қарттардың да сай сүйегін сырқыратқан. Бөке мен Диқанбай екі жақтап:

– Қой, Бибі, сабыр ет. Ондай жаман ырымды бастама.

– Абақтыға түскен Қазақтың алды-арты Демежан дейсің бе. Бұл да ер басына келген ұшық шығар. Амандық болса, әлі-ақ босанып шығады, — десіп Бибіні зорға жұбатты.

Бұл кездесудің ауыр тигені сонша, Демежан бірнеше күнге дейін өзіне-өзі келе алмай жүрді. Кейін келген Әбдірасыл мен Диқанбайға Бибіні бұдан ары қалаға әкелмеуді тапсырған. Қазір байғұстың күні не болып жүр екен? Бибіні ойласа болды, жүрегі қан қақсап қоя береді. Ол тек Бибінің алдында ғана өзін кінәлы санайтын.

Сонан кейін араға апта салып, Күдері мен Бабалық келіп кетті. Әзірше атқа мінер ағайыннан төбе көрсеткені — сол екеуі ғана. Олар да Гаугаңмен астыртын тіл табысып, Қарауылдарды паралап, Қараңғы түсе жасырынып келіпті. Ел ішіндегі біраз жаңалықты Демежан солардан естіп-білді. Жақында Төртуыл елінде төтенше сайлау өтіп, Демеганның орнына Үкірдайлыққа Көксегенді бекітіпті. Дәл сайлау Қарсаңында ел іші тағы да жікке бөлініп, дауысқа Көксеген, Тыныбай, Ысқақ үшеуі қатар түскен екен. Матен-амбы бұл жолы Көксегенді қолай көріпті. Бірақ сайлауға дейін әлгілердің бәрін дәмелендіріп, әрқайсысына жеке-жеке уәде беріп жүріп, Демеганды қаралайтын қағаздарға түгел мөр бастырып алған көрінеді. Күдері осы жайларды айта келіп:

– Ел жуандарының сізге көп көргені Үкірдайлық еді, оларын алып, армандарына жетіп тынды ғой. Енді сізге ұлықтар бұрынғыдай шүйіле қоймас, — деген Әлденеге үміт арта сөйлеп.

– Е, ұлықтан не қайыр сұрайсың. Қазақтың өз қолымен өзін буындырып өлтіруге келгенде, бұлар алдына жан сала ма, — деді Демежан күрсініп. — Ұлықты қойшы, бәрінен де Үкірдай, зәңгілердің жиналып басқан мөрі қиын болып тұр. Оқысаң жаның түршігеді. Маған жапсырмаған пәлесі жоқ.

– Басқа елдің Үкірдайлары да мөр басып па?

– Түгел. Бастығы Мамырбек, Тұрысбек болып, Таңғыт, Көксегенге дейін тегіс қол қойған. Тек Шәйінің ғана қолы жоқ. Бір жыл туған төл еді... Қадірін жаңа білдім азаматтың.

Сол жолы Күдері бұған тағы бір жаналық хабар жеткізген. Демежанға бір септігі тиеме деп, қуана, аптыға тұрып айтып еді.

— Айтпақшы, өткен жылы сіздің ауылға барған шеріктерді соққыға жығып, біреуін мерт қылған — Байсерке мен Ысқақтың жігіттері болып шықты, — деген өңі балбұл жанып. — Бірге барған адамдардың кейбіреуі істің мәнісін кейін түсінсе керек. Солардың өзі-ақ жұртқа жайып жүр.

Бұл Демежан үшін аса қажет факті еді. Қуанғанынан Күдеріні құшақтай алған.

— Бәсе, өзім де солай шығар деп ойлап едім. Маған құрылған қақпанның ең қауіптісі осы еді ғой... Ал сен осы деректерді қағазға түсіріп, айғақ куәлардың қолын қойдырып бере аласың ба?

— Сол нәрсе өзімнің де ойымда бар, — деді Күдері. — Әуелі өзіңізбен ақылдасып алайын деп едім. Сол түнгі оқиғаның әдейі қастандықпен істелгенін растап, аяғына көп адам қол қойып, іледегі ұлыққа жіберсек пе деп отырмыз.

— Бұларың да дұрыс екен. Бірақ сөз бұйдаға салып жүріп алмай, тездетіңдер, — деді Демежан тағатсызданып.

Күдері мен Бабалық екеуінің бұдан басқа да жасап жүрген тірліктері бар екен. Олар Рамазан Шәнішев, Ыбырай байбатша, Мұрауыт бай сияқты қаланың беделді адамдарын орыс консулына салып, ұлыққа сол арқылы ықпал етуді ойластырған көрінеді. Консул Соков қазір Шәуешекте жоқ, Батыс Сібір шекара басқармасының шақыртуымен, Омбыға кетіпті.

Сол келісімен жаңағы кісілер кіріп сөйлеспек. Егер орыс консулы шындап араласса, Матен-амбының оны тыңдамасқа шамасы қайсы деп, жігіттер соны көңілдеріне көп аужал тұтады екен. Бұл жай Демежан көңілінде де үміт ұшқынын тұтатып, еңкейген еңсесін бір көтеріп тастаған. Содан бері қала мен даладан бірдей тағатсыз хабар күтіп жүрген жайы бар.

Қазір наурыз айы туып, күн ұзара бастаған. Демежан жатқан камераға жылу мен жарық молырақ түсіп, көктемнің жақындап қалғанын сездіргендей. Кейде терезе торына шымшық торғайлар, момақан кептерлер келіп қонады. Құс екеш құс та қос-қостан жұптасып жүретін болыпты. Олар да өздеріне ұя салып, ұрпақ қалдырудың мәңгілік қамына кіріскен.

Шамасы, түс мезгілі болып қалған шығар. Бір кезде есік сыртындағы қара құлыптың ашылғаны, белдік темірдің салдырлап босағаны естілді. Іле-шала түрме бастығы Гаугаң мен бір қартаң қарауылдың кіріп келе жатқаны байқалды. Қолдарында шелекке

салған, дастарқанға ораған буыншақ-түйіншектері бар. Біреулер сырттан тамақ әкелген секілді. Қарауыл көтеріп келген заттарын бұрыштағы жатаған үстелдің үстіне қойып, келген ізімен шығып кетті де, бөлмеде Гаугаң кідіріп қалды.

— Ал ыстықтай тамақ алыңыз, Демежан мырза. Өзі бір дәмді тағам-ау деймін, иісі мұрынды жарып барады, — деді ол күле тіл қатып.

— Кім әкелді екен, білмедіңіз бе?

— Оны мына хаттан оқырсыз, — деп Гаугаң қалтасынан бүктеулі қағаз алып ұстатты.

Хат ұйғыр досы Әсенажыдан екен. Ішінде қарындашпен асығыс сүйкектете жазылған бес-алты ғана сөйлем бар. Демежанның ойда-жоқта мынадай қиын жағдайға тап болғанына үй ішімен қатты қынжылатынын, бірақ түбінде іс оңына келіп, амандықпен бет көрісетініне сенімді екенін жазыпты. «Мынау Ауаханның саған арнап пісірген тағамы еді. Біздің үйдің дәмі тартар ма екен деп ырымдап, өзіңе әдейі жіберіп отыр» депті хаттың аяғында.

Демежанның көзіне жас үйірілді. Бұл — баяғы Ши-амбының алдында тілмаш болып, мұнымен бірге қызмет істеген, кейін алым-салық мекемесіне ауысқан Әсенажы ғой. Демежан қалаға келгенде кейде соның үйіне түсіп, олар да қырдағы мұның аулына келіп, жиі араласып тұратын. Үй ішімен қонақжай, қазағуар, жақсы адамдар. Демек, ескі достардың мұны әлі ұмытпағаны ғой. Әсенажы мына отырған Гаугаңмен де қызметтес болған, жақсы таныс кісілер...

— Әнеугүннен бері бір байқағаным, — деді Гаугаң, ыдыстағы тағамдарды үстел үстіне қойып жатқан Демежанға қарап. — Сізді өз туыстарыңыз ғана емес, қаладағы ұйғыр, өзбек, татар ағайындар да төбесіне көтеріп, қатты сыйлайды екен. Күн құрғатпай тамақ әкеліп жатқандары. Кезінде оларға да көп жақсылығыңыз өткен ғой, шамасы?

— Солардың бәрін жарылқап тастадым деуге болмас. Бірақ тіршілікте сол адамдармен де осы өзіңіз сияқты жақсы сыйласқан едік, — деді Демежан. — Ал, Гау мырза, сіз де тамаққа келіңіз.

Тоңазыған ет, табаққа салынған ыстық манти, сарымсақтап пісірген тәтті қалаш дейсіз бе, шағын үстелдің үсті сыймай кетті. Мұндай ас-судың соңғы кезде Демежан атына жиі келіп жатқаны да рас еді. Ауылдан Әбдірасыл мен Диқанбай кезектесіп әкелетін мол азықтың сыртында, қаладағы Бабалық, Ыбырай секілді таныс-

білістерден де апта сайын осындай сый табақтар кіріп жататын. Жалғыз адам соның бәрін жеп тауыспайды, Әрине. Асып Қалған мол тағам көбінше түрме Қарауылдарына бұйырады. Гаугаң Қазір соны еске алып:

— Мына Қалпында бүкіл түрмені асырайтын түріңіз бар-ау, үкірдай. Менің қарауылдарымның Әбден дәнігіп алғаны сонша, сізге сырттан тамақ келе жатқанда, аш иттей құйрықтарын бұлғаңдатып тұрады, — деп рахаттана күлді.

Әрине, Гаугаң да өзін асыл текті маньчжур нәсіліненмін деп есептейтін. Ішкі сырын түгел ақтарып айтпаса да, жаңа Әмірші Матен-амбыны жаратпайтыны сезіледі. Оның сібе жұртынан шығып, мынадай жоғары шенге ие болуын ақылға сыйымсыз, кездейсоқтық деп біледі. Халдайларды тұрпайы, надан деп, алымсынбай отырады. Егер билік басында Матен-амбы сияқты біреу емес, асыл текті маньчжур Әкімі отырса, Демежандай азаматты бүйтіп қорламас еді. Бәрі де халдайлардың білімсіз, дөрекілігінен туып отыр дегенді сөз арасында айтып та Қалады.

Гаугаң қазір де өзінің тектілігіне бағып, табақтағы мантидан бірер мәрте алды да, өзге асқа сұғына қоймады. Ол манадан бері Демежанның асықты жіліктің ойынды етін қасқырша қалай жұлып жегеніне таңдана көз салып отырған.

— Міне, нағыз көшпенділер Әулеті деп сізді айтуға болады, — деді сүйінішін жасырмай. — Сізге қарап отырып, кісінің тәбеті ашылып кетеді екен.

— Осының бәрі сіздің арқаңыз ғой, — деді Демежан. — Айтыңызшы, Гау мырза: сіз адамгершілік парызын өтеп маған жәрдем қолын созып жүрсіз. Осы қылығыңызды жоғарғы ұлықтар сезіп қалса, өзіңізге кесірі тиеді деп қауіптенбейсіз бе?

— Маған не істейді? Қиын қылса қызметімді тағы бір саты төмендетер, — деп күлді Гаугаң. — Мені Ши-амбының қаһарынан құтқарып, өлімнен алып қалған өзіңіз емес пе едіңіз. Ендеше, менің қалған өмірім — түгелімен сіздікі...

Осыдан кейін Гаугаң көп бөгелмей шығып кеткен. Аздан соң манағы Қарауыл келіп, Қалған тамақ пен ыдыс-аяқты жинап Әкетті. Демежан тоқ басу үшін камераның ішінде сенделіп біраз жүрді де, ақыры төсегіне барып қисайды.

«Жақсылық жасасаң жақынға емес, жатқа жасау керек екен ғой, — деп ойлады ол жаңағы Гаугаңды еске алып. — Айтқан сөзінде

тұратын, тәрбие мектебін көрген адамдар. Асыл тектіміз десе дегендей. Ең бастысы, мінездерінде құлдық, жағымпаздық жоқ... Ал бала жастан бірге өскен, ұзақ жыл үзеңгі қағысып қатар жүрген Төртуылдың атқамінер пысықтары бір рет келіп, төбе көрсетуге де жарамады-ау! Соны ойлауға кісілігі, мәдениеті жетпеді. Құлдықтың тақия таңбасы бастарынан әлі кетпегені ғой... Ұлыққа жақсы көрініп, шен-шекпен алып қалу үшін, қиын-қыстау күндерде мұны бәрі сатып кетті. Құдықта жатқан құр бақалар мына дүниенің шын келбетін танып-білмей-ақ өтер ме екен?! Ана жылы баукеспе ұры Байсерке ұрлықтан ұсталып, түрмеге түскенде, бәрі тұс-тұстан шапқылап, өліп қала жаздап еді. Ал бүгін өз үкірдайларына қол ұшын беруге де жарамады... Иә, айтпақшы, Байсерке — олардың өз бауырлары, Төртуыл екен ғой. Ал Демежанның кім екенін бір құдайдың өзі білсін. Демек, олар бүкіл халықтың өкілі болу дәрежесіне әлі көтерілген жоқ. Адам деген ардақты атты иелену былай тұрсын, оларды қазақ деп айтудың өзі обал. Бәрі де — кішкентай төртуылдар, кішкентай керейлер...»

Осындай шырма-шату ой құшағында жатып, Демежанның көзі ілініп кетіпті. Қанша ұйықтағаны белгісіз, салдыр-гүлдір еткен әлдебір жат дыбыстан оянды. Бір кезде есік ашылып, ішке біреулердің кіріп жатқаны аңғарылды. Демежан көзін ашып алғанымен, әлі де ұйқыдан айыға қоймай, сол қисайған күйі жатқан-ды. Кенет босағада тұрған Матен-амбыны көріп, басын көтеріп алды. Қасында түрме бастығы Гаугаң және әнеугүннен бері мұны сұраққа алып жүрген тергеуші төрелер бар. Матен бөлменің ортасына таман жақындады да:

– А-а, Демежан мырза, сіз осында екенсіз ғой? Беймезгіл келіп, ұйқыңызды бұзып жіберген жоқпыз ба? — деп езуі жайылып күлді.

«Бұл ит тімтініп мұнда не іздеп жүр екен?» деген бір оймен Демежан орнынан көтерілді. Тергеу-сұрақ аяқталған сияқты еді. Матен бұған бұрын да бірнеше рет келіп кеткен. Бірақ онда камераға кірмейтін, түрме бастығының кабинетіне, не сұрақшылар бөлмесіне шақыртатын-ды. Не де болса жөнін білгісі келіп, Матеннің қасына таяп келді де:

– Иә, әміршім, жай серуендеп жүрсің бе? Әлде мыналар сені де осында қамағалы айдап әкелді ме? — деді оған жоғарыдан төне қарап.

Мұндай тіке шабуылды күтпеген Матен сасып қалды:

– Қалайша? Мен, шынымен-ақ қылмыскерге ұқсаймын ба? — деп иығын көтеріп күлген болды.

– Кім білсін. Қазір қалай деп болады... Император Гуансьюдің өзі мырза Қамақта отырғанда, Қарапайым халдай Ұлының түрмеге түсуіне таңданатын не бар?!

Мына сөзді естігенде әміршінің шашпауын көтеріп жүрген кіші төрелердің көзі шарасынан шығып, адырайып кетті. Бірақ Матен сыр берген жоқ. Қайта жаны кіріп, көңілдене түскен сыңай танытты.

– Көрдіңіздер ғой, мырзалар. Бұл Демежан үкірдаймен сөйлесудің өзі дүниенің рахаты, — деді Қасындағыларға қарап. — Сіздер бара тұрыңыздар. Біздің екеуара, оңаша айтысатын әңгімеміз бар.

Басқалар аяқтарының ұшымен басып, далаға шығып кетті де, іште екеуі ғана қалды. Қарауылдардың бірі сырттан екі орындық әкеліп қойды.

– Отырыңыз, Демежан мырза, — деді Матен сол орындықтардың біріне жайғасып жатып. — Шынында да, бір емін-еркін отырып әңгімелесейікші. Өзіңіз білесіз, бұл түрме дегеніңіз тек қылмыстылар жайлаған, өте көңілсіз жер ғой. Шынымды айтсам, осында келгенде сізден басқа сыр ашып, сөйлесетін де ешкім жоқ.

«Мына неме бүгін тым шалқып отыр екен. Үйіргені алшы түсіп, тағы бір жерден ұпай алып шыққан-ау» деп ойлады Демежан. Матеннің қатарына келіп, жаңағы орындықтардың біріне ол да тізе бүкті.

– Сен болсаң қылышыңнан қан тамып, түү деген түкірігі жерге түспей тұрған мәртебелі ұлықсың. Мен болсам Қамауда жатқан тұтқынмын. Біздің арамызда қандай әңгіме болуы мүмкін?

– О-о, мұндай кішіпейілділіктің керегі не? Сіз кешегі үкірдай, бір елдің көсемі емессіз бе. Мерзімінен сәл кештеу туып қалғаныңыз болмаса, күллі Қазаққа хан болатын-ақ адамсыз.

«Ит-ай, адамды осылай мазақ етіп, қорлайтыны жаман ғой!» Демежан Қамауға алынғалы, оны дүреге жатқызып, не ұрып-соғып қинаған ешкім жоқ. Бірақ оның есесіне, Матен-амбының анда-санда осылай келіп, тышқанды домалатып ойнаған мысықтай, сөзбен шымшып, тәлкек ететіні бар. Таяқ еттен ғана өтсе, сөз сүйектен өтетінін жақсы біледі иттің баласы. Демежанның қорланғанын, ызаға булыққанын көріп, содан кәдімгідей ләззат алады. Тұтқыннан жауап алу — оның қолы бос кезіндегі ең сүйікті ермегі. Мұндайда Демежан да ештеңеден тартынбай, екеуі, көбінше, ашық кететін.

– Түрмеде жатқан қалай болады екен, Демежан мырза? Кісінің іші пыспай ма? — деді Матен ала көлеңке камераның ішін көзімен шолып отырып.

– Қызығып тұрсаң, менің қасыма келіп біраз күн жатсайшы. Абақтының не екенін сонда білесің.

– Бізді қойшы, біз мұндай төрт дуалға бойымыз үйренген жандармыз ғой, — деді Матен оның сөзін елең қылмай... — Сіз сияқты киіз үйде туып, самалды салқын ауада, кең сахарада еркін өскен көшпенділерге қиын ғой. Әсіресе, астына жүйрік ат мініп, қыран құс салып, ұшқыр тазы жетелеп, дүниенің қызығын белшеден кешіп жүрген сіздей адамның мынадай тар қапаста отыруы обал-ақ... Сізге жаным ашиды, Демежан мырза. Сіз қайткен күнде де бұл азаптан құтылуыңыз керек...

– Өзінше маған ақыл айтып, жол сілтеуге келген екенсің ғой.

– Жоқ, шын айтам... Бүкіл қылмысыңызды мойындап, өзіңіздің оңбай қателескеніңізді айтып, өкіметтен кешірім сұраңыз. Егер шын жалбарынып өтінсеңіз, құдіреті күшті Еженханның рақымы мол ғой, кешіруі де мүмкін.

– Еженхан деп отырғаның кім сенің? Құсадан дертке шалдығып, бейшара, міскін күйге түскен император Гуансюй ме? Әлде Цин сарайымен бірге туған жиенінің де түбіне жеткен жесір патшайым Цысиді айтасың ба?

– Сізге бәрібір емес пе? Тақта кім отырса — сол Еженхан! Немене, бүкіл Цин империясы шекеңізге тар келіп тұр ма?

– Әй, сол империяның да күлі көкке ұшып, шаңырағы ортасына түсетін кезі алыс емес-ау!

Мейманасы тасып, мардамсып отырған Матеннің бұл жолы күлуге шамасы келмей қалды.

– Ол жағын уайымдамай-ақ қойыңыз, үкірдай. Цин үстемдігі құласа да, сіз сияқтылардың талайын табанына салып барып құлайды. Әйтеуір, сізден гөрі өміріміздің ұзақ болатынына еш күмән жоқ, — деді қызарақтап.

«Мына сұм дұрыс айтып отыр, — деп ойлады Демежан ішінен. — Өкінішке орай, марқұм Ли-шансың сияқты мен де Маншың өкіметінің күйреген кезін көре алмай өтетін шығармын».

— Сонымен не істейтін болдыңыз, Демежан мырза? Өз қылмысыңызды мойындап, Өкіметтен кешірім сұрайсыз ба, әлде осы қасарысқан күйі дүниеден өте шығасыз ба? — деді Матен-амбы қайтадан жайдары қалыпқа түсіп.

— Маған жаққан жала-күйең жұқпаған соң, енді өзімді көмекке шақырайын дедің бе, зәлім неме?

— Басқа бір мәдениетті жұрттың өкілі болса, аймақтың әміршісіне «ұлы мәртебелім» деп сөйлесер еді. Сіздерге сөгіс жоқ қой бірақ...

— Олай деп бағынышты құлдарын айта жатар. Ал мен сенің билігіңді мойындамаймын.

— Демек, бұл сіздің түзелмеске бет алғаныңыз ғой... Алда өзіңізді қандай жаза күтіп тұрғанын білесіз бе?

— Сен мені өйтіп қорқытпа. Мен әділет жолында өлімнен де тайсалмайтын адаммын.

— Бекер... Бекер олай ойлайсыз, — деді Матен-амбы басын шайқап. — Сіз әлі жассыз ғой. Қырық жеті жас деген не, тәйірі. Ер жігіттің нағыз толысқан шағы... Біз жақында Тұрысбек үкірдай екеуіміз сіздің ауылға барып қайттық. Әйелдеріңіз қандай! Бірінен бірі өтеді...

Демежан тіл қатқан жоқ. Біреу жарасының аузын қанын шығара тырнап алғандай, қан қақсап отырып қалды.

— Мен әлі де сізді босатып алу жағында жүрмін. «Өткен іс өтті, енді кек қумай-ақ қойыңдар» деп халдайларды да басып тастадым, — деді Матен-амбы сөзін жалғастырып. — Бірақ маған сіздің өз ағайындарыңыз қиын болып тұр. Үкірдай, зәңгі-елубасылар «Бізді Демежаннан құтқара гөр!» деп мөрлерін басып, жоғарыға арыз жөнелтіп жатыр... Айтпақшы, сіз Төртуыл емес, Керей екенсіз ғой? Олар өздерін ұзақ жыл жат біреудің билегенін қатты намыс қылады екен.

— Саған керегінің өзі сол емес пе? Қазақтың алты бақан ала ауыздығынан зиян шегіп отырмаған шығарсың, — деді Демежан езу тартып. — Айтпақшы, сен де маньчжур емес, сібесін ғой. Маншың өкіметі сені қалай билік басына қойып отыр?

— Маньчжур мен сібе ағайынды халықтар ғой. Олар кейде бірінің орнына бірі жүре береді, — деп Матен-амбы жаны жай тапқандай, рахаттана күлді. — Ал мына қазақтың арасы қиын екен. Әр ру өз алдына жатқан бір мемлекет! Өз шекарасынан қия бастырмайды.

«Мына сұмырайдың айтып отырғаны рас. Зәлім неме қазақтың осал жерін қалай дәп басып біліп алған?» деп ойлады Демежан. Матеннің жүзіне жирене қарап, аз отырды да:

— Сен манадан бері маған артылатын ең ауыр күнәні неге ауызға алмай отырсың? Сірә, соның түбінде бір шикілік бар-ау, шамасы? — деп келемеждей күлді.

— Нені айтасыз?

— Ұмытып қалдың ба? Әлгі Байсерке мен Ысқақтың қолымен құрбандыққа шалып, біздің бақшаның ішіне көмдіріп тастайтын шеріктің өлігі ше? Адам өлтіру ең ауыр қылмыс саналмайтын ба еді?

Матен мұндайды күтпесе керек, өңі қара қошқыл тартып, аузына сөз түспей, мүдіріп қалды. Тек әлден уақытта:

— Ол жағын әлі анықтау керек. Айғақ-куәлар бар ғой... тексереміз, — деді тура жауап беруден жалтарып.

Тұла бойын ашу кернеп, қалшылдап кеткен Демежан осы тұста өзін ұстай алмай қалды. Қарсы алдында отырған Матеннің жағасынан бүркіттей бүріп ұстады да, табанын жерге тигізбей тік көтеріп алды. Анау жан дәрмен айқайлап, көмек шақырмақ болып

еді, оған мұршасын келтірмей, күректей қолымен тамағынан қыса қойды:

— Дыбысыңды шығарма, иттің баласы! Әйтпесе қарауылдарың жетіп үлгіргенше, жаныңды жаһаннамға жіберемін, — деді зеки тіл қатып. — Неткен арам, не деген суайт едің, оңбаған сұмырай?! Тұрған бойың толған нәжіс, нағыз мерез екенсің ғой. Осыдан кейін де адаммын, ұлықпын деп, жер басып жүрсіңдер, ә?.. Іріп-шіріген Маншыңның ең соңғы өлексесі, жұртына байлап кеткен бұралқы төбетісің сен! Ал намысты неме болсаң жарылып өліп кетші, кәне! Сен ит алаалдында кім отырғанын ұмытқан екенсің. Бәлем, осы тұрған жерінде Дохалдайдың артқы аяғын құштырып, мына шұбатылған айдарыңды тұтамдап тұрып жұлып алайын ба?! Жоғал көзіме көрінбей! Бұдан кейін бұл жаққа аяқ басушы болма... Тіфу, қандай жиіркенішті едің?! — деп ұлықтың алқымынан қолын босатты да, бетіне былш еткізіп түкіріп жіберді.

Маньжур, қытай салтында, бетке түкіру — таяқпен ұрғаннан әлдеқайда ауыр. Ол абыройдан айрылып, біржола қара бет болғанның белгісі. Есеңгіреп қалған Матен дереу қалтасын сипалап, қолына ештеңе түспеген соң, шұбатылған жібек шапанының жеңімен бетін сұртті. Бұл жолы Демежаннан оңбай жеңілгенін сезіп тұр. Бірақ қанша сұрткілесе де, бетіндегі қара таңба енді қайтып тазармастай, мәңгі қалып қойғаны анық еді.

— Енді тірі қалам деп ойлама. Сенің тағдырың менің қолымда! — деді Матен есік алдына барып алған соң айбат шегіп.

— Оу, саған тағы тіл бітейін деді ме? Бері келші өзің! — деп Демежан тап берген.

Доңайбатын сыртына салып, жай жүнін қорбитып жүргені болмаса, Матен жаратылысынан сұмдық қорқақ болатын. Есіктен лып етіп қалай шығып кеткенін бұл тіпті аңғармай да қалды.

VII

Түрме камерасында өткен сол оқиғадан бері де екі-үш айдың жүзі болды. Әрқайсысы жылға бергісіз, тасбақадай тырмысқан, ұзақ айлар. Бұл уақыт түрмеде жатқан тұтқыннан гөрі, Матен-амбының жанына қатты батып еді. Күн өткен сайын әміршінің жүйкесі жұқарып, ұйқы-күлкіден айрыла бастаған. Көзі ілініп кетсе болды, түсіне Демежан кіреді. Әлдебір әлуетті қолдар алқымынан сығып, буындырып жатқандай, қара терге түсіп, шошып оянады. Күнде жатар алдында бұрышта тұратын қуыршақ құдайына сиынып, қанша жалбарынса да, осы бір халден арыла алмай-ақ қойды. Қасында ақ

сазандай керіліп жатқан Маху сұлуға да бұрылуға мұршасы болмай, аз күннің ішінде аурудан тұрғандай жүдеп кетіп еді.

Матен-амбы қанша асыққанымен, Демежан ісі әлі сол күйінде қозғаусыз жатыр. Бұл оның бар қылмысын хатқа түсіріп, аяқ жағына бүкіл үкірдай-зәңгілердің мөрін бастырып, Құлжаға жөнелтіп жібергеніне де, міне, бірнеше айдың жүзі болды. Содан әлі хабар жоқ. Мұндағылар Демежанға өлім жазасын сұраған-ды. Ал мұндай ауыр жазаны тек өлкедегі үлкен ұлықтың өзі бекітуі керек. Іле жаңжұңы Шығыс Түркістанға жаңадан келген, ел жағдайын жетік білмейтін, қорқақтау адам еді. Сірә, сол өзінше сақтық істеп, істі әдейі кейінге созып отыр ма, кім білсін.

Көңіліне бір тоқ санайтыны, үкірдай-зәңгілер Демежанға сырттай жауыққанымен, жеме-жемге келгенде тайқып кете ме деп қорқып еді, жоқ, олай болмады. Мансап десе ішкен асын жерге қоятын, ұлықтың ыңғайын баққыш ел жуандары жеке-жеке ұрланып келіп, үкім-арызға мөрлерін басып берді. Кейбіреулері өздері келмей, арнайы барған Байсерке, Ысқақтардан мөрін беріп жіберіпті. Тым құрыса өз қолымыз таза қалсын деп, далбасалаған түрлері... Тек, Мәмбеттің үкірдайы Шәйі ғана мөрін беруден бас тартқан.

— Арыстан туған Демежанның халық үшін қандасып, жұрт үшін жарғыға түскеннен басқа жазығы бар ма еді?! Екеуіміз бір жыл туған төл едік... Нақақ қанға қолымды матырып, обалына қалар жайым жоқ, — деп мөрін өзі де баспай, сөзін тыңдайтын кейбір зәңгілерді де айнытып тастапты.

Содан бері Шәйі үкірдайға Матеннің тісі басулы болатын. Қол астындағы жандарм басқармасына Шәйінің атасы Отыншы биден бастап, арғы-бергісін қазбалауды тапсырып та қойды. Қазір ел ішінде өріп жүрген жансыздар арқылы Шәйінің папкасы да қалыңдай түсіп еді.

Басқасы ештеңе емес-ау, Матен-амбыға бәрінен де мына Демежанның әуресі қиынға түсіп тұр. Күн озған сайын оған құрған тұзағы үзілуге айналып, жайған торы сетінеп барады. Демежанды тіл тартқызбас деген ең ауыр қылмысы — аулына барған шерікті «өлтіруі» еді ғой. Уақыт өте келе оның да шикісі шыға бастады. Қазақтың аузына сөз тұра ма, шерікті мүрдем кетірген Демежан емес, Ысқақпен Байсеркенің жігіттері екенін сол түнгі жорыққа қатысқан адамдардың өздері-ақ жұртқа жайып жүрген көрінеді. Ал ел ішінде Демежанды жақтайтын кейбір кісілер соларды куәға тартып, Іле жаңжұңына арыз жөнелтіпті деген сөз бар. Егер ол факті анықталса, Матеннің өз жағдайы қиынға айналмақ. Өздерінің қандас бауыры Демежанды сатқан Ысқақ пен Байсерке мұны аяр дейсің бе, қатты

Қыспаққа алып сұраса, соның бәрін ұйымдастырып жүрген Матеннің өзін ұстап берері хақ. Апыр-ай, алды-артын ойламайтын неткен ақымақ еді?! Соларға сеніп, одақ құрып жүрген мұның өзін де атып өлтіретін кісі жоқ. Демежан қазір Матеннің мойнына байланған тас секілді. Тезірек көзін құртып құтылмаса, өзімен бірге мұны да су түбіне ала кетуі мүмкін.

Биыл жаз ерте шыққан-ды. Мамыр айы туысымен ыстық түсіп, аспаннан бір тамшы жаңбыр жаумай, тіршіліктің тандыры тартылып тұр. Әсіресе, айналасы биік дуалмен қоршалған жамбылдың іші тіпті қапырық, не үп еткен жел соқпайды. Үміт пен күдік аралас неше алуан ойдың құрсауында отырған Матен-амбы тынысы тарылғандай одан ары қапалана түседі. Біза мен ыстық қабаттасып, зықысын кетіргені сонша, үстіндегі көлкілдеген жібек желеңін шешіп, бір бұрышқа атып ұрды да, піл сүйегінен істелген желпуішке жармасты.

Дәл осындай қиын-қыстау кезеңде, ішке өзінің көмекшісі, жас сібе жігіті кіріп, Құлжадан келген құпия пакетті ұсынғанда, Матен-амбының қандай күйде болғаны айтпаса да түсінікті. Есі шығып қуанғаны сонша, пакетті қолына алған соң, салт бойынша Бежін қаласы орналасқан түстік-шығысқа қарай тәжім етуді де ұмытып, бірден ашып оқуға кіріскен... Бірақ үміті ақталмады. Оқыған сайын қаны қашып, бозара түсті. Демежанды дарға асу туралы дайын үкімді оқимын ба деп дәмеленіп еді, оның орнына бұған арты күмәнды, көп машақат жұмыс тауып беріпті.

«Мамыр айының жиырмасында Демежан жөніндегі арыз-шағымдарды тексеруге Құлжа қаласынан заң істерін басқаратын үлкен сановник шығады. Сол Шәуешекке барып, жергілікті орында іспен танысқан соң, кесімін соңынан бір-ақ айтады...» делінген құпия хатта.

Мә, саған керек болса! «Тілеп алған аурудың емі табылмайды» дегендей, өзіне де сол керек. Халдайлардың жыртысын жыртам деп, айдалада жүрген қыр қазағы Демежанмен айқасып не жыны бар еді?! Бұл ақыл білсе, о баста соны бауырына тартуы керек еді ғой. Демежанды ұзақ жыл қолға ұстап келген Ши-амбы ақымақ дейсің бе, сол кәрі тарлан бірдеңені білген ғой.

Матен-амбы от алып қамысқа түскендей қатты қапаланды. Іледе отырған ұлықтардың солқылдақтығына, жетесіздігіне ыза болған. Бірнеше айдан бері сөз бұйдаға салғаны аз болғандай, енді оны жаз бойы бітпейтін, ұзын-сонар жырға айналдырмақ қой. Бүйтіп, өздерін де, мұндағы елді де әуреге салғанша, үкім-арыздың шетіне «Өлім жазасы берілсін» деген үш сөзді жаза салуға батылдары жетпегені ме? Содан бұліне қоятын не бар? Не деген бос белбеу, не деген иіс алмас

кеше еді?! Осыдан кейін бұл өкіметті кім басынбайды, кім төбеңе шығып ойнақтамайды?!

Осы сот оның көңілінде неше алуан күдікті ойлар қылаң берді. Әлде жоғары жақта отырғандардың бұл жолы Демежанға емес, мұның өзіне шүйілетін ойы бар ма? Бұл Тарбағатайға Әмірші боп бекігенде, Қызғаныштан іші күйгендер, тіпті ашық қарсы шыққандар да көп болған. Тек астанадан әкелген жесір патшайымның бұйрығын бұза алмай, амалсыз көнген-ді. Әлде сондайлар жаңжұңның басын айналдырып, Матенді сүріндіру үшін әдейі тырнақ астынан кір іздеп отыр ма екен? Солай болуы да мүмкін-ау. Қалай болғанда да жақсылық емес, әйтеуір. Егер тексеруші ұлық Матенге тісін басып келетіні рас болса, онда көп қойманың беті ашылады. Тергеу-тексеру кезінде Демежан да, айғақ-куәлар да сұраққа тартылмай қалмайды. Ал Демежанға сөз тисе, ұлықтың басын шыр айналдыруға оның тілі жетіп тұр. Басында бәрі ап-айқын, оп-оңай сияқты еді, қалай-қалай қиындап кетті бұл дүние?

Жоқ, бүйтіп қол қусырып қарап отыруға болмайды екен. Өршігелі тұрған Өрттің алдын алу керек. Ең абзалы — тексеруші ұлықты бұл аймаққа келтірмеу, Демежанмен де, өзге айғақ-куәлармен де тілдестірмеу... Бірақ бүгін-ертең жолға шыққалы тұрған ұлықтың алдын қалай тосарсың. Енді тек осындағы ел жуандарын шошытып алмай, өз сөздерінде тұратындай етіп дайындағаннан басқа амал жоқ. Ең тиімдісі — келетін ұлыққа қазақтардың өзін қайрап салу... Жеке бұл ғана емес, үкірдай-зәңгілер де өз мөрлері үшін жауап беруге тиіс қой. Солар сөзінде нық тұрса, Матенге бәлеңдей салмақ түсе қоймас.

Ал келе жатқан ұлық кім? Мәселе сонда. Хатта жазылғанындай, «жоғарғы сановник» дегеніне қарағанда, ол ішкеріден келген дөкейлердің бірі болуы да мүмкін. Кім де болса, оны осы қалада күтіп отыруға болмайды. Аймақ шекарасына ілінбей тұрғанда, бірнеше күншілік жерден қарсы алу керек. Ұлықтың аужайын ел ортасына келмей тұрғанда, аулақта түйген жөн. Оны күтіп алуға, әрине, Матен жалғыз бармайды, осындағы Төртуылдың атқамінерлері мен бүкіл үкірдай-зәңгілерді түгел ертіп алады. Олар өз арыздарын мұнда емес, сол жақта, жол үстінде айтатын болсын. Кім біледі, сәті түссе... Жол Керей жайлауының үстінен өтеді ғой. Ана жылы мұның өзін қарсы алған бекетке көп үй тігілсін деп, Мамырбек төреге осы бастан хабарлау керек. Мамырбек сенімді адам. Ол бәрін де реттейді.

Сол сағаттан бастап, Матен-амбы өлкеден келе жатқан ұлықты қарсы алудың қамына кірісті. Және бұл дайындықты ел-жұртқа дабыраламай, өте құпия түрде, жіңішкелеп жүргізуге тырысқан.

Арада бір жұма өткенде ат төбеліндей іріктелген шағын топ, Керей ішіндегі бір жиынға қатысамыз деген сылтаумен, Шәуешектен елеусіз аттанып кетті...

Ал бұл кезде Құлжа қаласынан шығып, Шәуешекке қарай бет алған князь Дуань ұзақ жолдың тең ортасынан енді ғана асып еді. Бұл өлкеге жақында келген мәртебелі князь басында ел көру, жер көру мақсатында, әрі ұлықтардың қеу-кеулеуімен осы сапарға шығуын шығып қалса да, жол азабы жанына батқан сайын, өзінің желөкпе жеңілтектігіне іштей өкініп келе жатқан-ды. Күн болса әуе айналып жерге түскендей ыстық. Жоңғарияның елсіз, сусыз шөл даласы таусылар емес.

Әлде алғашқы арынның басылмаған кезі ме, жолдың бірінші жартысы білінбей тез өткен сияқты еді. Елді мекендер жиі орналасқан, бау-бақшалы, салқын-саялы Іле өңірі оған көп қиындық келтірген жоқ. Одан бері Еренқабырғаның батыс сілеміне ілініп, биік асуға көтерілген кезде де князь Дуань бәлеңдей қинала қоймады. Қайта тау іші, әсем табиғат көріністері көздің жауын алып, көңілін желпіндіре түскен. Талқының кезеңінен асып, биік тау үстіндегі жап-жасыл Сайрам көлдің жағасына келгенде, ұлықтың мүлде есі шығып кетті. Табиғаттың арда сұлулығын қиып кете алмай, көл жиегіне шатыр тіккізіп, бір-екі күн демалды.

Жолдың нағыз қияметі таулы өлкені артқа тастап, Тақия қаласынан өткеннен кейін басталды ғой. Айнала көз жетер жерге дейін бұдырсыз құмайт дала. Керуен сарайы аталатын бекеттерге мерзімінде жетіп жығылмасаң, жол-жөнекей су тауып ішудің өзі өте қат екен. Сөйтіп, Құлжадан шыққандарына он шақты күн өткенде, Шиху шаһарына өліп-талып зорға жетіп еді. Қала деген аты демесең, бұл да ойпатқа орналасқан, аса қапырық, ыстық жер болып шықты. Дегенмен сол қалада бірер күн демалып, жергілікті өкіметтің сыйсыяпатын көріп, жан шақыруға тура келген. Азапты ұзақ сапарды қайтадан жалғастырғаны бүгін ғана. Білетіндердің айтуынша, баратын жерлері әлі алыс, Шәуешекке дейін кемінде төрт жүз шақырымдай жол жүру керек көрінеді.

Князь Дуаньның бұл жүрісінің өзі жинақы, жеңіл де емес, әлденеше көліктер тізбегін құрайтын ұзақ-салқар көш тәрізді. Ең алда көсемдеп үш ат жеккен, үстінде жібек шатырлы балдаханасы бар, қос доңғалақты дашай арбада мәртебелі ұлықтың өзі келе жатыр. Оның соңында күзет әскері мен балдахана көтеретін жүкші-құлдар орналасқан, жол шатырлары мен азық-түлік артқан, ат жемін тиеген тағы бірнеше арбалар бар. Қос-қостан жегілген, шетінен семіз, күйлі аттарды сар желдіріп, жер өндіріп, қатты айдап кетуге болар еді. Бірақ император әулеті саналатын, мәртебелі маньчжур бекзадасына ондай

асығыс, суыт жүріс жараспайды. Сән-салтанатты бұзбай, біркелкі мимырт аяңмен баяу жылжып отыруы керек.

Мұның сыртында жүргіншілердің жүгін ауырлатып, жолын бөгейтін тағы бір қосымша машақат бар. Елді қоныстардың, қыстақ-ауылдардың тұсынан өткенде, арба үстіндегі ауыр балдахананы жерге түсіріп, бекзаданы он шақты адам жаяу көтеріп жүруі шарт. Тек ел көзінен ұзаған соң ғана қайтадан көлікке отыруға болады. Онда да амалдың жоқтығынан, жолдың қашықтығынан... Жол-жөнекей қалаларға соққанда, балдахананы сол қаланың жергілікті ұлық-төрелері көтереді. Шихуға келгенде де солай болды. Бүгін шағын қаланың кішкентай төресымақтары князь Дуаньді көш жерге дейін көтеріп келіп, жаңа ғана қош-қош айтысып, ұзатып салған-ды. Осылайша, салтанатты шерумен қападан ұзап шыққанша жаяу шұбырған жүргіншілер енді ғана көліктеріне қайта отырып, аздап тыныс алған кездері еді.

Князь Дуань қырыққа жасы жаңа ілінгеніне қарамастан, денесі ашыған қамырдай қабарып тұратын, былқылдаған, ақбөрте, семіз кісі еді. Өмірі күн тиіп, жел қақпаған аққұба, балғын жүзі қазір ыстықтан быршып, күреңіте түсіп, жібек күркелі балдахананың ішінде көзін ашып-жұмып зорға отыр. Үстінде бірінші дәрежелі сановник екенін білдіретін, екі өңіріне тырна бейнесі зерленген, мол пішілген жібек желең, айдарлы басында жақұт тасты, шошақ төбелі, айыр қалпағы бар. Жібек желеңнің ұзын жеңінен зорға көрінетін сояу тырнақты қос қолынан желпуіші түспей, дамылсыз желпініп келеді. Қапырық ыстықта тілі аузына сыймай, шөл қысып бара жатқан соң, қасында тұрған жез шөлмектен қайнаған су құйып ішті.

Іш пыстыратын ұзақ жолда қиялдан басқа серік жоқ. Қазір князь Дуаньның өзі мұнда отырғанымен, ой-қиялы астанадағы сәнді сарайларды шарлап жүр. Кейде өзінің осы халін ажуалағандай, езуін қисайта, жымыып күліп қояды. Сонау алыс Бежіндегі алтынмен апталып, күміспен күптелген император сарайы мен осынау күн қақтаған Жоңғар даласының арасында қандай байланыс болуы мүмкін? Соған танданады. Тағдыр шіркіннің адам баласына жасайтын зорлығы көп екен ғой. Қолында құдіреті барлар бұдан құтылғысы келіп, зеңбірекке салған доптай шымырата атып жіберіп еді, бұл байғұс бұрын атын естігені болмаса, түсіне де кіріп көрмеген, шалғайдағы Шығыс Түркістаннан бір-ақ шықты. Қазір оның мына түріне қарап, князь Дуаньді күні кеше Цин сарайында алшаң басып жүрген жоғары шенді сановник деп кім айтар? Қаршадайынан император Гуансюймен бірге өскен, бір үстелден ас ішкен бекзада, асыл текті император Әулеті деп кім айтар?!

Маньчжурлер Үстемдік еткен Цин династиясы билік құрып тұрғанына, міне, екі жүз алпыс төрт жыл болған екен. Содан бері атадан балаға мирас болып келе жатқан алтын таққа тоғыз император отырыпты. Солардың ұл-қызынан бұтақталып өрбіген ұрпақтың өзі қазір алты мыңға жетеді. Ал князь Дуань — сол алты мыңның жай ғана біреуі емес, қазіргі император Гуансюйге төрт атадан қосылатын ең жақын туысы. Мұның әкесі де, атасы да өздері таққа отырмағанымен, Цин сарайының тірегі боп келе жатқан билікті адамдар болатын.

Осыны ойлағанда, князь Дуань өз тағдырына шағынғандай, іштен тына, қалтырай күрсінді. Көз алдына жесір патшайым Цысидің қанын ішіне тартқан, сұп-сұр бейнесі елестеді. Сарай маңындағы басқа да көп сановниктер сияқты бұл да оны бала жасынан жек көруші еді. Бірақ, амал қанша, бір ауыз қарсы сөз айтуға дәрмені жоқ. Мінеки, сол қылдан тайып кетіп еді, ақыры не болды? Шығыс Түркістанның құла дүзіне қаңғыртты да жіберді... Япырым-ай, отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын, мұндай да жұлдызы оңынан туған әйел болады екен. Император Сяньфанның кешегі канизагі күйеуі өлген соң талай бақталасының басын жойып, жиырма жеті жасында билік басына келіп еді, міне, қырық бес жыл бойы табан аудармай тақта отыр. Небір аузымен құс тістейтін, азуы алты қарыс сановниктер еркек бастарымен осы бір шүйкедей әйелге шамалары жетпей-ақ қойды.

1862 жылдың көктемінде император Сяньфан қайтыс болып, оның орнына алты жасар ұлы Тунжи таққа отырғанда, оған ешкім таңданған жоқ. Өйткені ол өлген императордың бірден-бір мұрагері болатын. Ал мұрагердің шешесі Цыси, сарай салты бойынша, регентша — бас уәзір болып тағайындалды. Бірақ Тунжидің өмірі ұзаққа барған жоқ. Небәрі он тоғыз жасында, артына ұрпақ қалдырмаған күйі көк тәңірісіне сапар шекті. Дәл осы тұста жесір патшайым Цысидің билік басынан таятын-ақ жөні бар еді. Жұрттың бәрі солай деп ойлаған. Жоғарғы ақсүйектер кеңесі, император Сяньфанның өзге баласы жоқ болғандықтан, оның ағасынан туған немере інісі, жиырма жасар Пу-Луңды тақ иесі деп ұйғарып та қойған.. Бірақ, керегі не, жесір патшайым олардың бұл жоспарын іске асырмай, тас-талқанын шығарды. Күшпен тізеге салып отырып, император Сяньфанның інісі ұлы князь Чун мен өзінің сіңлісі Дэфаннан туған төрт жасар Гуансюйді тақ мұрагері етіп тағайындады. Ал жесір патшайым сол бұрынғыдай өз жиеніне регентша болып қала берді.

Қазір сарай маңында Гуансюй туралы «Таққа жылап келіп отырған император» деген сөз бар. Олай дейтіні, тақ мұрагерін төрт жасында

ата-анасының бауырынан күшпен ажыратып, алғаш сарайға алып келгенде, ол: «менің император болғым келмейді. Мені мамама жіберіңдер» деп қолды-аяққа тұрмай жылап, үйіне қарай қашқан көрінеді. Бәлкім, сонда сәби жүрегі бірдемені сезді ме, ол байғұстың да бүкіл өмірі нағашы апасының езгісінде қайғы-қасіретпен өтіп келе жатыр ғой.

Князь Дуаньның император Гуансюйден екі жас үлкендігі бар. Бірақ, соған қарамастан, екеуі сарай маңындағы бекзадаларға арналған мектепте бірге оқыды. Гуансюй жасынан дімкәс, ілмиген арық бала болатын. Оның үстіне, ата-анасының бауырынан ерте ажырағандікі ме, оқуға ынтасыз, тым беймаза, тентек болды. Мұғалімнің тапсырмасын орындау қаперіне де келмей, класта өзінің ойыншықтарымен әуреленіп отыратын. Салт бойынша, сабақ оқымайтын тәртіпсіз шәкіртке дүре соғылуға тиіс еді. Мұғалімдер қанша тістерін қайрағанымен, болашақ императорды жазалауға батылдары жетпей, оның орнына дүреге кезекпен басқа балаларды жатқызатын-ды. Бала кезінде князь Дуань да көктің ұлы Гуансюйге арналған бамбук таяқтың дәмін талай татып көрген. Тағдыры маңдайына жазған сол ащы сордан бұл әлі күнге дейін арылған жоқ. Император Гуансюйдің басына бұлт үйірілсе-ақ болғаны, мұның арқасына ылғи да әңгір таяқ ойнаумен келеді.

Император Гуансюй тақ иесі деген аты болмаса, нағашы апасының шеңгелінен өмірі босап көрген жоқ. Жетесіз, ынжық неме тым құрыса өзінің болашақ әйелін де еркімен таңдап алмады-ау!.. Князь Дуаньның әлі күнге дейін есінде: 1888 жылы қазан айында он жетіге толған мұрагерге қалыңдық таңдау салтанаты өтіп жатты. Бұл ең соңғы, үшінші сұрыптау болатын. Бұл таңдауға сұлулардың сұлуы деп іріктеліп алынған, маньчжур ақсүйектерінің отыз қызы қатысты. Қолдарындағы тақтайшаға аты-жөні, ата-тегі, жасы жазылған арулар алтын тақта қатар отырған жесір патшайым Цыси мен мұрагер Гуансюйдің алдына келіп, бір-бірден көрініс берген. Әттең дүние! Кімдер жоқ дейсің бұлардың арасында?! Үлде мен бұлдеге оранған небір қарақат көз, қыпша бел сұлулар болашақ императордың көңілі қайсымызға ауар екен деп, бұрала басып өтіп жатты. О баста жас мұрагердің назары басқа бір қызға түсіп еді. Бірақ онысынан ештеңе шықпады. Өйткені жесір патшайым оған деген қалыңдықты күні бұрын ойластырып қойған-ды. Жаңағы отыз қыздың арасында Цысидың туған ағасы, генерал Гуй Сяньның қызы Лун Юй бикеш те бар-тұғын. Ол асып бара жатқан ештеңесі жоқ, орташа ғана өңі бар, жай қатардағы көп қыздардың бірі болатын. Жесір патшайым мұрагердің өзінше тулап, қарсыласқанына қарамай, ақыры оны сол Лун Юйге үйлендірді.

Соның артынан көп кешікпей, 1889 жылдың көктемінде он сегізге толған император Гуансюй ресми таққа отырды. Жас императордың өз тізгіні өзіне тигендей, жесір патшайым біраз уақыт биліктен шеттетілген сияқты болып та көрінген. Император Гуансюй реформашы Кан Ювэйдің ықпалымен мемлекет басқару ісіне кейбір өзгерістер енгізбек болып та талаптанған. Сол жылдары императорды қолдаған жаңашыл жастар қатарында осы отырған князь Дуань да бар еді... Бірақ ол дәурен ұзаққа созылмады ғой. Генерал Юань Шикайдың сатқындығынан реформашылардың сарай төңкерісін жасау жөніндегі бар құпиясы әшкере болды да, жесір патшайым бар билікті қайтадан өз қолына алды... Міне, император Гуансюйдің мырза қамаққа алынып, қатаң бақылау астында отырғанына да он жылға жуықтап қалыпты. Байғұс құсадан ауруға шалдығып, қазір күн өткен сайын сарғайып, сөніп бара жатыр деген сөз бар. Ал жетпіс үш жастағы жесір патшайымды өткен жылы паралич соғып, бет-аузы қисайып кетті деп еді. Бірақ ол мыстан император Гуансюйді жалмап жұтпай тұрып, одан бұрын өле қоймас.

Князь Дуань жесір патшайым Цысидің сарайдағы сұмдықтарын еске алса, осы күнге дейін арқасынан сұп-суық тер шығады. Дүниеде мұндай да қолы қанды, жолы зарлы адам болады екен. Осы бір әйелдің қолынан қаншама жазықсыз жандар о дүниеге аттанды. Ол өз билігіне қауіп төндіреді-ау деген адамдардың бәрін аяусыз құртып отырды. Цыси ең алдымен өзінің күндесі, император Сяньфанның заңды әйелі Цыаньның көзін жойды. Өзінің туған келіні, император Тунжидың әйелі Алтуэ күйеуінен екі қабат қалып еді, болашақ мұрагердің дүниеге келуіне мүмкіндік бермей, сорлы әйелді у беріп өлтірді. Өйткені, Алтуэ ұл табатын болса, ол заңды түрде мұрагердің регентшасы деген атақ алып, Цысидың сарайдан шығып қалуы мүмкін еді.

Жесір патшайым өзінің қастандық әрекеттерін бас әтек Ань Дэхай мен Ли Лянин арқылы жүзеге асырып отырды. Ал император сарайында не көп, піштірілген әтек құлдар көп. Цыси билік басында отырған кезде сарайдағы әтектердің саны үш мыңға жетті. Түгелімен дерлік қытай ұлтынан шыққан бұл мүгедек жанкештілердің бойында қалыпты адамдарға деген аяусыз өшпенділік жатушы еді. Олардың қолына шексіз билік берілгені сонша, жаңағы Ань Дэхай мен Ли Лянинның алдында жоғарғы сановниктердің өзі дірілдеп тұратын. Жесір патшайымды көңілі түскен еркектермен жалғастыратын да — сол әтектер ... Иә, Цыси ханым өмірдің ләззатын бір кісідей-ақ татып бақты ғой. Ол алтын тақта әулиемсіп отырып-ақ, екі мәрте некесіз бала тапты. Біреуін өзінің ежелгі ашынасы генерал Жун Луден, екіншісін Бежін театрының әншісі, жас жігіт Яо Баошаннан тапты деген сөз бар. Бірақ

сол екеуінің де жымын білдірмеді ғой. Көп ұзамай жаңағы әншінің де, одан туған нәрестенің де көзін жойып жіберді де, ал генерал Жун Луден туған қызы әкесінің қолында бойжетіп, өсе берді. Ақыры ол қыз да далада қалған жоқ. Осыдан бес-алты жыл бұрын император Гуансюйдің інісі — екінші ұлы князь Чунге ұзатып, құтты орнына қондырып та қойды.

Жесір патшайым Цыси уақытының көбін жаздық сарай — Ихэюаньда өткізеді. Оның туған күні астанада жыл сайын үлкен мереке болып тойланады. Сол күні жаздық сарайға он мың кептер ұстап әкелініп, жесір патшайымның ұзақ өмір сүруі үшін, қолдан ұшырылады... Ал сарайда тұратын ондаған суретші неше жылдан бері жесір патшайымды әр қырынан бейнелеп, бітіре алмай келеді. Сонан кейінгі бір ермегі — айырым бөлмеде сақталатын асыл тастар, әртүрлі әшекейлер. Мұнда арнайы қорапқа салынған лағыл, меруерт, жақұт, гауһар тастардың алты мыңдай түрі бар. Кейде көңілі түскен қонақтарына соларын көрсетіп тамашалайды. Бір бөлмеде — дүние жүзінде жасалған сағаттар коллекциясы. Сол сағаттар алуан түрлі үн шығарып, жесір патшайымның ақтық минуттарын санайды. Бежіннің батыс солтүстігіндегі әсем табиғат аясына алтынмен аптап салдырған мавзолейдің де өз иесін күтіп тұрғанына әлденеше жыл болды.

Сірә, жесір патшайым өзінің де, император Гуансюйдің де ұзаққа бармасын сезетін болуы керек. Жақында болашақ тақ мұрагерін де алдын ала белгілеп қойыпты. Император Гуансюйде бала жоқ... Ал бұдан кейінгі Цин тағының иесі кім болады дейсіз ғой? Жаңағы Цысидің некесіз қызынан туған екі жасар жиені — Лу И. Ал баланың әкесі ұлы князь Чун бас уәзір — регентша болып тағайындалыпты.

Әрине, князь Дуань дәл қазір өз көзімен көрген, жақсы білетін жайларын ғана еске алып отыр ғой. Болашақты кім болжай алған? Осыдан тура алты ай өткенде, яғни 1908 жылдың 15 қарашасында жесір патшайым Цысидің де бұл өмірмен қоштасатынын, бірақ өзі жан үзерден бір күн бұрын император Гуансюйге у бергізіп өлтіретінін ол қазір білген жоқ еді. Жалғыз жесір патшайым Цыси ғана емес, бүкіл Қытайды үш ғасырға жуық билеген Цин династиясының да небәрі үш-ақ жылдық өмірі қалғанын қазір мөлшерлеу қиын еді. Сол сияқты, жаңағы өзі менсінбей отырған Лу И атты екі жасар бала Сюаньтун деген девизбен Маншынның ең соңғы императоры атанып, бес жасқа толмай тақтан мәңгі таятынын, кейін ол ержете келе жапондардың қолына өтіп, он бес жыл бойы Қиыр Шығыстағы Манжуга аталатын қуыршақ мемлекетті басқарып тұратынын дәл қазір князь Дуань қайдан білсін.

Ал осыдан жиырма жыл Өткенде жесір патшайым Цысидың моласының басында сұмдық оқиға боларын да Әзірше ешкім білген жоқ еді. 1928 жылдың жазында Гоминдан армиясының генералы Сунь Дянии Әскери жаттығу Өткізем деген сылтаумен сол маңайға баратынын, мавзолейдің астын кеулеп, жесір патшайымның табытын тонайтынын, сөйтіп жалпы сомасы жеті жүз елу миллион доллар тұратын асыл тастарды үптеп кететінін, ал қырық бес жыл бойы табан аудармай тақта отырған дүние Қоңыз Цыси тағдырдың тәлкегіне ұшырап, ақыры Өз Қабірінің басында жалаңаш Қалатынын кім болжай алған?!

Князь Дуань бір сәт қиял дүниесінен селт етіп ояңандай, бүгінгі болмысқа қайта оралды. Борпылдаған шаңды жол қанша жүрсең таусылар емес. Жүргіншілер борбастау келген шөл далаға барған сайын ішкерілеп ене түсіпті. Жолдың екі қапталында шанжау-шанжау өскен жыңғыл мен жиде, алыстан сағым көтеріп, ормандай ұлғайып көрінетін шоқ-шоқ тораңғы тоғайынан өзге көзге түсер ештеңе жоқ. Түстіктегі Ереңқабырға сілемдері бірте-бірте алыстап, мұнарға батып, қалып барады. Ал бұлардың маңдай алдында көкжиекпен астасқан тағы бір көгілдір белдеу бар. Шамасы, Майлы-жәйір таулары болуға тиіс. Бірақ ол да бүгін-ертең жеткізе қоятын жер емес.

Маншың төресі Әлденеден тағатсызданғандай портфелінде жатқан Шығыс Түркістанның картасын алып қарады. Шихудан шыққан соң күншілік жерде Шепейзі деген тағы бір бекет бар екен. Соның дәл қасынан Жырғалаң өзені ағып өтеді. Бүгін кешке қарай сол өзен бойына жетіп жығылса да жаман болмас еді. Мына ыстықта одан басқа жерден пана табу да қиын болар. Жергілікті жұрт осы маңай жөнінде: «Тозақ жетеу, Шепейзімен сегіз», — дейді екен. Сол сөз тегін шықты дейсің бе?! Бүгін таң атқалы князь Дуаньді Әлденені сылтауратып, осы арадан кейін қайтып кетсем бе деген бір ой мазалап келеді. Шынында да, «денсаулығым көтермеді, ауырып қалдым» деуіне болады ғой. Бірақ олай өтірік айтуға ақсүйектік намысы жібермеді. Не де болса, ілгері жылжи беруден басқа амал жоқ. Шәуешек — осыдан тура бір жарым ғасыр бұрын Цин армиясының атының тұяғы жеткен жер ғой, бұл да бірдеме қып жетер.

Тағдырдың тәлкегі деген осы екен. Бұрын тек картадан ғана көріп, империя иелігіне кейін қосылған жерлерге жай мақтаншпен қарағаны болмаса, күндердің күнінде Жоңғарияның шөл даласында өстіп сандалармын деп кім ойлаған?! Мұны әдейі жазасын тартсын деп жіберді ғой бұл меңіреу түкпірге. Ендеше бәріне төзуге тура келеді.

Бұрыннан реформашылар жағында жүрген князь Дуань, осыдан бірнеше жыл бұрын ішкі Өлкелерде ихэтуаншылар көтерілісі бұрқ ете қалғанда, соларға тілектес болғаны рас. Жеке бұл ғана емес, жыл сайын қабындап бара жатқан шетел капиталының қыспағынан құтылу үшін, көтерілісшілерді сановниктердің көбі-ақ қолдап шықты. Тіпті халық қаһарынан қаймыққан жесір патшайымның өзі де не істерін білмей, екі ұдай күйге түсті. Бастабында шетел адамдарын жаппай қыруға бұйрық беріп, мәселені асқындырып жіберген сол мыстанның өзі емес пе еді. Кейін жағдай өзгергенде, бұлт етіп, бұрынғысына мүлде қарсы бағыт ұстады. Не керек, осындай екі жүзді тұрлаусыз саясаттың салдарынан көтеріліс жеңілді ғой, әйтеуір... Цин өкіметі шетелдіктерге жүз миллиондаған лян айып төлеп, кешірім сұрауға мәжбүр болды. Бірақ әбден асқынып алған еуропалықтар оны да қанағат тұтпады. Кезінде көтерілісшілерге бүйрегі бұрып, қол ұшын берген жоғары шенді әкімдерді шетінен жазалауды талап етті. Мұндай құрбандыққа жесір патшайым да көп қинала қойған жоқ, қайта өз қарсыластарынан құтылып қалудың тиімді жолы деп білген. Сарай маңындағы он екі министрді аяусыз, ауыр жазаға тартты. Сол оққа байланған он екінің бірі — осы отырған князь Дуань.

Жазаға кесілгендердің арасында тікелей император әулеті саналып, сары белбеу буынып жүретін, не бір марқасқа бекзадалар бар еді. Ал князь Цзай Сюнь — император Гуансюйдің, жатыры бөлек демесең, бір әкеден туған ағасы-тұғын. Жесір патшайым осылардың бүкіл лауазым-шендерін жұрдай қып сыпырып алды да, «Өзін-өзі өлтіруге» үкім шығарды. Көп ұзамай Цин сарайындағы ішкі істер палатасының бастығы Чжо Шуцяо мен Сандуң өлкесінің губернаторы Юй Сянь да әлгілердің кебін киді... Солардың ішінде тірі қалғаны — осы князь Дуань ғана. Мұның алған әйелі жесір патшайымға немере туыс боп келетін. Әлде соның шарапаты тиді ме, мұны бір жолғы ажалдан арашалап, барса келмес алыс өлке — Шығыс Түркістанға жер аударды. Әрине, князь Дуань басында, қатты қорланып, өзіне-өзі қол жұмсай жаздаған кездері де болды. Өйткені қытай-маньчжур салтында, адамның өзін-өзі өлтіруі қорлық емес, құрбандық, ерлік саналатын... Әйтсе де, көп ұзамай мұның бойында тіршілік рухы белең алып, жесір патшайымға ерегескенде, әлі де болса жер бетінде жүре тұруды жөн көрген. Бұл қазір де сол қақпастың өлімін күтіп жүр. Соның көзі құрып, әкімшілік ауысқандай болса, өзінің бұл өлкеде бір күн тұрмай, астанаға қайта оралатынына сенімді. Бұл туралы басқалар да солай ойлайды. Іле жаңжұңының да князь Дуаньға жер ауып келген адам ретінде қарамай, мұның алдында көутек қағып, сыйлап тұратыны сондықтан.

Князь Дуаньды Шығыс Түркістанға келген соң, тым Құлдыратып жібермей, оған Өлкедегі заң жүйесін басқаруды ұсынған-ды. Қызметтің аты — қызмет. Бір күнде болса күнің түсіп тұрған соң, өзіңе жүктелген міндетті атқармаса тағы болмайды. Енді, міне, Қиян түкпірдегі көшпенділердің мекенін іздеп, сандалып келе жатқан түрі мынау. Естуінше, Тарбағатай аймағында кілең бір бүлікші, сотқар қазақтар тұратын көрінеді. Бұл осы сапарында өкіметке қарсы бас көтерген Демежан деген сондай бір бұзақының қылмысын тексеріп, үкімін шығарып қайтуы керек. Былай қарасаң, күлкің келеді: Ішкі Өлкелерде, астанада, тіпті Цин сарайының өзінде небір көкжал бекзадалар сотсыз-сұрақсыз өлім құшып жатқанда, қайдағы бір ереуілші қазақтың ақ-қарасын анықтау кімге керек болды екен?! Қылмыс істеді ме, басын қағып таста да қарап отыр.

Бұл осы ойын сапарға аттанбай тұрғанда Іле жаңжұңына ашық айтты да. Бірақ жоғарғы ұлыққа сол Демежан деген адамды қаралаумен бірге ақтайтын қағаздар да көп түсіп жатқан көрінеді. Үкім айтар алдында соның анық-танығын дұрыстап тексеру керек. Бұратана халықтар тұратын шекаралық Өлкеде мұндай ұсақ-түйекке мән бермесе болмайды деседі. Мұндағы ұлықтар онсыз да ілдебаймен әрең бағынып отырған жабайы жұрттың арасынан тағы бір өрт шығып кете ме деп қауіптенеді.

Князь Дуаньның керуен-көші ол күні Шепейзіге жете алған жоқ. Межелі жерге ертеңінде түске қарай әрең жетіп, Жырғалаң Өзенінің жағасында бірер күн еру болды.

VIII

Ал мәртебелі ұлықты қарсы алуға шыққан ел адамдары осыдан үш-төрт күн бұрын Керей жайлауына ішкерілей еніп, Көлденеңге келіп тоқтаған-ды. Бұл мұрнағы жылы Матен-амбыны күтіп алатын саялы, салқын қоныстың дәл өзі еді. Мамырбек төре мен оның ұлы Тұрысбек үкірдай биыл да сол араға әлденеше үй тіктіріп, қапысыз дайындалған екен. Матен-амбы бастаған үкірдай-зәңгілер өздеріне арналған қонақасыларын жеп, сол жерде екі-үш күндей күтіп жатты.

Бірақ келетін ұлықтың төбесі көрінер емес. Ұты бекетіне жіберген шолғыншылардан да еш хабар жоқ. Матен-амбы Құлжадан бергі өзі жатқа білетін бекеттерді қанша санағанымен, ұлықтың мына жүрісі оның есебіне бағынбаған секілді. Ұлық кешіккен сайын, Матен де сабыр-тағаттан айрылып, мазасыздана бастады. Ол аймақ орталығынан аттанарда, қасындағы үкірдай, зәңгі-елубасыларға:

— Біз не осы жолы Демежанды біржола қаралап, келмеске кетіретіндей етіп, үкімін бекіттіріп алып қайтамыз да, не оны ақтап,

жала жапқанымыз үшін су түбіне өзіміз кетеміз. Бәрінің де басып берген мөрлерің бар... Ұлықтың алдына барғанда солқылдамай, сөздерінде тұрыңдар! — деп әбден жетесіне жеткізіп, шүйлеп алып шыққан-ды.

Не үшін екен, Көлденеңге келгелі, ел жуандары сол алғашқы арыннан айрыла бастаған секілді. Егер мына арада өстіп ұзақ жата берсе, елден шыққанда-ақ екі ұдай күйде неғайбылданып зорға ілескен Төртуыл кісілеріне әртүрлі ой түсіп, райдан қайтып қалатын түрі бар. Әр жерде күңкіл-сүңкіл әңгіме, күдікті бас қосулар көбейе бастаған... Бұлардың бұл жүрістерінің мәнін осы төңіректе отырған Керейлер әлі біле қойған жоқ. Егер біле қалса, оның арты да жақсылыққа соқпауы мүмкін. Қанша дегенмен, Демежанның сүйегі — Керей. Ағайын-қарындас қанға қызбас деймісің. Осындай бір қауіп барын кешелер Матеннің есіне салған Мамырбек еді.

Осыны естігеннен кейін-ақ ұлықтан маза кетті. Ақыры Мамырбек екеуі оңаша ақылдасқанда, бұл жерден тезірек көтеріліп кету керек деген бәтуаға келді. Бұлар енді көп бөгелмей жолға шығып, қажет болса Шихуға дейін баруға бел байлаған.

Осы тәуекелмен бұлар бірнеше киіз үйлерді, абылайша-Қостарды түйеге артқызып, жеткілікті жол азығы мен сойыс малын алып, бүгін күн шыға Көлденеңнен аттанып та кетіп еді. Атты кісіге жер алыс па, арбамен итырықтап екі күн жүретін жолды салт аттылар бір-ақ күнде басады. Бұлар сол күні-ақ екі бекет жер алып, Ұланбұлаққа жетіп қонған. Осы арада аттарын тынықтырып, жетектегі бір тайдың жылы-жұмсағына тойып алды да, таңғы салқынмен тағы да жолға шығып кетті. Олардың да ойлары — бүгін не де болса Шепейізге жетіп жығылу.

Жәйірдің күнгейіне бір ілінген соң, жол ыратөмен еңістей беретін. Жиын қарасы елу-алпысқа жуық адам біркелкі бұлкек желіспен суыт жүріп келе жатты. Матен-амбының өзі алда, астындағы қақпан бел қара жорғаның тайпалған жүрісімен топ бастап, бөгелмей тартады да отырады. Ол тіпті істің осылай бет бұрғанына, мәртебелі ұлықты неғұрлым ел ішінен жырақта қарсы алып, шаруаны оңаша жерде бітіретін болғанына қуанышты еді. Матен-амбы бұл жолы іс қағаздарын реттейтін заң орнының бір екі адамынан басқа қала ұлығын да, мұндайда қасынан екі елі қалмайтын халдайларды да әдейі ертпей, бұл сапарға бірыңғай қазақтарды ғана алып шыққан. Өйткені бұл іске өзгені араластырмай, ұлыққа айтылар арыз-шағымды қазақтың өз аузымен жеткізуді жөн көрген.

Қазір оның қасында өзімен ымы-жымы бір Мамырбек төреден басқа, үкірдайлардан: Көксеген, Таңғыт, Тұрысбек бар. Тек

Мәмбеттің үкірдайы Шәйі ғана сол мөріні баспаған, райынан қайтпаған күйі, ауырып жатырмын деген сылтаумен бұл жолы да жырылып қалып қойды... Ал топтың негізгі құрамы — Төртуыл кісілері. Берікбол, Күдері сияқты Демежанды ашық жақтайтын бірен-саран адамдар болмаса, қалған зәңгі-елубасы, ақсақал, билердің көбі осында еді. Матен-амбы бұл жолы солардың бас-басына кісі шаптырып, әдейі қосып алған. Жыл басында осылардың талайы Демежанның үстінен жазылған шағымға қызды-қыздымен мөр басып қалды да, енді сол үшін жауапты болып, мына сапарға еріксіз ілескен жайлары бар.

Матен-амбы бүгін үкірдайлардың әрқайсысын кезек-кезек қасына алып, әртүрлі зәңгімемен алдарқатып келеді. Емексіткен жылы-жылы сөздер айтып, шырға тастап, өз жағына тарта түспек болады. Жеменге келгенде айнып кетпесін, солқылдақтық жасап жүрмесін дегені... Әзірше ең ақырына дейін қасымда қалады деп қатты сенген адамы — Мамырбек қана. Ал өзге үкірдай-зәңгілердің ел шетінен ұзаған сайын табаны тайғанақтап, әртүрлі мінез көрсетіп, қысқа күнде қырық құбылып келе жатқаны рас еді.

Төртуылдың қазіргі үкірдайы Көксеген де бұл сапарға онша бой сала қоймай, селсоқтау аттанды. Оның ұзақ жыл бойы Демежанмен бөлісе алмай жүргені үкірдайлық мансап болса, оған қолы жетіп тынған. Демежан биліктен ғана айрылып қоймай, абақтыға қамалып, пұшайман, мүшкіл күйге түсті. Оған артылған қылмыс-кінәраттың көбі өтірік жала екенін де іштері сезеді. Ұзында өші, қысқада кегі кетсе де, ағайын көңілі осымен тынса керек еді. Маншын ұлығына қолжаулық болып жүрген ендігі әрекеті Көксегенге де артықтау көріне берген. Ұлыққа сенім бар ма? Өгізге туған күн бұзауға тумасына кім кепіл. Ертеңгі күні ел-жұрт не айтады? Соның алды түйілген ашу-ыза түрінде, мол дүмпумен жетіп те жатқан. Осылай қарай аттанар алдында, Қараменденің өзінен кейінгі басты адамы, ағалас інісі Күдері келіп, бұған ауыр-ауыр сөздер айтты:

— Ұрлыққа аттанған немедей түксиген түрлеріңнен түңілдім-ау. Ағайынды өкпеге қисаң да, өлімге қалай қиясыңдар? Демежан — жел жағында панамыз, күн жағында саямыз емес пе еді. Осы жұрт ел болсын, халық қатарына қосылсын дегеннен басқа жазығы бар ма еді? Жабылып жүріп жарға жығып, алар мансаптарыңды алдыңдар. Қыр соңынан қалмай, құлғанадай қуатын енді не әкелеріңнің құны бар? Ел намысы қайда? Сүйекке таңба түсіріп, өз беттеріңе жуса кетпейтін күйе жаққыларың келе ме? Ертеңгі ұрпаққа, келер нәсілге не айтасыңдар?.. Байқаңдар, ертең-ақ ұрлықтарың ашылады. Ұлыққа ерген адамның ұлы жолдың үстінде ұлып қалатын да кезі болады... Егер осы жолы қолдарыңды қанға матырсаңдар, ендігі ісім

сендермен, мына тұрған сенімен болады, Көксеген! — деп ызамен өртеніп тұрып, ел атынан ауыр салмақ салып еді.

Жасы кіші болғанмен, Күдері қазір түгел Төртуылдың сөзін ұстап жүрген беделді билердің бірі. Үлкен шаңырақта отырған, кешегі кәрі зәңгі Сымайылдың ұрпағы. Көксеген үкірдай атанғанымен, ел ішінің көп шаруасы осы Күдері төңірегінде шешіліп жататын. Егер ол теріс бұрылып кетсе, Қараменденің қақ жарылатыны анық. Сонымен, Көксеген қазір ел адамдарының да сөзін аяққа баса алмай, Матен-амбының да бетін қайтаруға тәуекелі жетпей, екі ұдай күйде басы қатып келе жатқан-ды.

Осы сапар үстінде бір-екі рет өзінің ендігі бақталасы — Тыныбаймен тілдесіп, сыр тартып көріп еді, бірақ ол:

— Бауыр өзіміздікі екені рас. Алайда біздің қолда тұрған не бар? Обалы болса — ұлыққа болсын! — дегеннен басқа ашып-жарып ештеңе айтпады.

Тыныбайдың да көмейі белгілі: Демежаннан құтылса, бір табан жақындай түсетін үкірдайлық мансапты былай қойғанда, тым құрыса Жауғаш ішінде өзінің бірінші адам болып қалатынын жақсы біледі.

Осы топтың ішінде ара ағайын саналатын Жұмықтың үкірдайы Таңғыт болса керек еді. Қазір ол көлденең көзге Төртуылдың ішкі ісіне араласпайтын сырт адам секілді, өзін тым бейқам ұстап келеді. Бұл сапарға Шәйінің ермей қалуы оған да біраз ой түсірген. Бірақ әлі де бір жағына анық беттей алмай, әрі-сәрі күйде жүр. Былай ойлап қараса, Демежаннан ашық қиянат, зорлық көрген жері жоқ екен. Оның жұрт алдында тым асқақ көрініп, басқа үкірдайларды бойымен басып тұратыны ғана көңілге аздап құрт түсіргендей болады. Оның үстіне, Демежан соңғы жылдары Таңғыттың басынан аттап, теріскейдегі Жұмықтың Құрман қажы, Бұтабай сияқты басшыларымен алыс-беріс жасап, қоян-қолтық араласып кетті. Сонысы ұнамайды... Әйтпесе, Демежан өлімге қиятын адам ба?! Істің беті қалай бұрылса да, ақы иесі Төртуыл кісілерінің өзі шешсін. Оған бола Таңғыттың аймақ әміршісі Матен-амбымен түс шәйісіп, араздасатын жайы жоқ.

Ал бұлармен салыстырғанда, Мамырбек төренің ой-пікірі мүлде айқын еді. Ол Демежанның басқа қасиеттерінен гөрі, Керейлігінен қатты сескенеді. Керейдің ру басылары төрелермен ұзақ жыл айқасып, ақыры қолдарынан ештеңе келмеген соң, Демежанды бауырға тарта бастағанын бұл да талайдан бері сезіп-біліп жүр. Рас, кезінде Демежан өз руластары қанша қолқалап шақырса да, өзінің

жылы орнын суытқысы келмеген. Ал осы жолы абақтыдан құтылып шығатын болса, өзін өкпелеткен Төртуыл ішіне бір күн де тоқтамай, бірден ата жұртына тартуы мүмкін... Демежан Керей ішіне келді дегенше, төрелерден билік кетті дей бер. Соны көре тұрып, қарсыласын қанды қақпаннан қалай босатуға болады? Енді қартайғанда Мамырбекке де тыныштық керек. Шүкір, әзірше үкірдайлығын үлкен ұлы Тұрысбекке өткізді. Келесі кезекте кіші ұлы Қызыр, немере інісі Омар тұр... Әлі де болса Керейді ұзақ жыл билейтін ұрпақ бар артында. Өз әулетіне қауіп төндіретін мықты бақталастың жер басып жүргені бұған тіпті де тиімді емес. Мамырбектің былтырдан бері Матен-амбымен тез тіл табысып, майлы қасықтай араласып кету себебі де содан болатын.

Ал жас үкірдай Тұрысбектің жағдайы бұлардың ешқайсысына да ұқсамайды. Бұл күнде оның есіл-дерті бақ-дәулет те, мансап та емес, бір көргеннен естен тандыра ғашық еткен Ырысқан сұлуда. Қазір ат үстінде, ұзақ сапарда келе жатқан кезінде де жас әйелдің ақ борықтай балғын жүзі көз алдынан бір сәт кетпейді... Тұрысбек Ырысқанды алғаш рет осыдан үш-төрт жыл бұрын, Жұмыққа төркіндеп барған жерінде көрген. Бұл да сол елдегі бір асқа барып жүріп, сонда кездейсоқ ұшырасып қалды. Екеуі қас-қабақпен ұғысып, келіншектің кетері емесін сезсе де, жолаушылап жүргенде оңаша кездесудің ретін келтіре алмаған. Бірақ беті жылтыр әйелден меселі қайтып көрмеген төренің жас мырзасы сол жолы жүрегіне от түсіп, қатты бүлініп қайтып еді. Ырысқан төркінінен қайтып келгеннен кейін де, Тұрысбек онымен тағы бір жолығудың сәтін көп іздестірді. Бірақ ол кезде арыстандай ақырған Демежан аулының маңына қалай жанасарсың.... Содан былтыр күзде Шәуешекке бір барған сапарында, Демеганның жақында Барлыққа аттанып кеткенін естіп, не де болса тәуекелге бел байлаған. Қасына екі жылпос жігітін ертіп, әдейі кештетіп барып түсіп еді. Әлде ұстараның жүзіндей ауытқып тұратын ерке тоқалдың байына жасаған бір қысасы ма, Ырысқан бұл жолы ештеңеден тартынбады. Ол да мұны көптен аңсап күтіп жүргенін сездіріп, түні бойы от құшағында өртеп, жандырғандай болған. Тұрысбек өз өмірінде талай сұлу-сылқымдарды көріп жүріп, дәл мына сияқты жалындай шарпыған, сұрапыл әйелді жолықтырған емес-ті... Қайран Ырысқан! Қолға келіп қонар ма екенсің бір күні? Демежан тірі тұрғанда, сенен аспандағы бұлт жуық қой. Бірақ, кім біледі, үміт таңы атып келе жатқан секілді. «Құдайдың өз жанынан берері жоқ, біреудікін біреуге аударып береді» деген де сөз бар... Осыны ойлағанда, Тұрысбек ат үстінде келе жатып, өзінен-өзі жымыңдап күле береді. Қалай болған күнде де, осы сапар мұның өміріне де елеулі өзгеріс енгізуі мүмкін...

Осылайша, жітікке саяқ қосылған, мысық тілеулі, ат төбеліндей шағын топ дәл маңдайдан шақырайған күнді де елең қылмай, межелі жерге жеткенше асығып келеді. Олар шалқар түс шамасында Түзкөл бекетіне аз-кем аял жасап, ат шалдырып, сусын басып алды да, тағы да жолға шықты. Осыдан былай бетегелі, боз жусанды тау үстірті артта қалып, сортаң шөл, құмдауыт дала басталады. Қазылып кеткен күре жол борбас, май топыраққа айналып, жүргіншілер қалың шаңның астында қалатын болған соң, жол тағанын тастап, тың даламен төте тартып келеді. Осы үрдіспен талмай жүріп отырса, кеш бата Шепейзінің де қарасын көріп қалармыз деген үмітпен, әлі де белін босатып шалдыға қоймаған жарау аттарды одан арман қысай түседі.

Күн кіші бесінге тақағанда, көз ұшынан будақтаған бозғылт мұнар көрінді. Бас-аяғы жинақы, шоқ жүргінші емес, ұбақ-шұбақ шүйкеленген мол шаң. Асықпай баяу жылжып келе жатқанына қарағанда, жүкті арбалар керуені сияқты.

Бұл көп көлікпен алыстан шеру тартып келе жатқан ұлық екеніне Матен-амбы шүбә келтірмеді. Осы арада атының басын тежеп, шұбырған салт аттылардың алды-артын жинап алды. Тек мәртебелі ұлықпен әлдебір бекетте, не қалада ұшыраспай, шөл далада, шаңды жол үстінде бетпе-бет келгеніне сәл ыңғайсызданып тұр. Бірақ болары болды, енді шегінетін жер жоқ. Салт атты қазақтарды маңайына шоқтай иіріп алды да, алдағы кездесудің тәртібін түсіндіре бастады...

Бұл кезде князь Дуаньның арбалары Шепейзіден он шақырымдай ғана ұзап шыққан-ды. Кешеден бері Жырғалаң өзенінің жағасында еру болып, ес жинаған жүргіншілер бүгін түс ауа көлік жектіріп, өздерінше, кешкі салқынмен жолға шыққан беті еді.

Бірақ күн аптабы әлі қайта қоймапты. Дала төсінде үп еткен жел жоқ, әуе айналып жерге түскендей қапырық ыстық буып тұр. Ол да ештеңе емес-ау, кешеден бері бұлттай ұйысқан сары маса пәле боп жабысты. Қадалған жерінен қан алатын мұндай да өлермен жәндік болады екен, шаққан тұсын удай ашытып, дуылдатып әкетіп барады. Өмірі мұндай сұмдықты көрмеген князь Дуань қазір екі қолына дамыл бермей, өз етін өзі жұлып жеп, тыр-тыр қасынып келеді.

Жолдың екі қапталында жағалауына тұз шөгіп қалған сортаң көлдердің сұлбасы көрінеді. Сол тұсқа қалың қоға, кеупая қамыс өсіпті. Жол бастаушылар: «Масаның ұясы — осы қопалы көлдің маңы. Ертеңдер үстіртке ілінген соң бұл пәледен құтыламыз» деп ұлықты жұбатқан болады. Әй, бірақ оған дейін де масасы құрғыр кісіні қасқырдай талап бітіретін шығар.

Осылайша, ыстық пен масадан қабат қорлық көріп, тірідей тозаққа түсіп келе жатқан бір мезгілде, қарсы беттен көтерілген бір түйдек шаңды алда ат айдап келе жатқан князь Дуаньның адамдары да байқап қалып еді. Олар бірден ұлыққа мәлімдеді. Ұлық балдахананың пердесін ысырып, алдағы шаң шыққан жаққа сәл қарап отырды да, дереу жүрісті тоқтаттырып, артқы арбадағы күзет бастығын шақырып алды. Күзет бастығы дүрбі салып көріп, жаңағы іртік-іртік қою шаңның арасынан қылаң берген кілең салт аттылар екенін анықтағанда, князь Дуаньның көңіліне кәдімгідей қауіп кіре бастап еді. Не деп болады: көшпелі тағы жұрт мекендеген бейтаныс өлкеде, иесіз жапан түзде топтанған ұры-қары, қарақшылардың жортып жүруі де мүмкін ғой. Әлде мұның келе жатқанын біліп қалып, әдейі жол үстінде құртып жіберу үшін сайланып шыққан, әлгі қылмыскердің адамдары ма, кім білсін!

Күзет бастығы да бұған жарытып жауап бере алмады. Бар бітіргені, қарауындағы он шақты шерікті қаруын асындырып, қатарына тізіп қойыпты. Ақыры алдағы қалың нөпірдің кім екенін білу үшін, жол бастаушы сібелердің бірін атқа мінгізіп, шолғыншылыққа жіберуге тура келді. Көліктің тоқтауы мұң екен, ызындаған сары маса да той жасағандай жабылып берген. Арбаның үстінде төзіп отыру мүмкін болмаған соң, князь Дуань балдахананы жерге түсіруге бұйырды.

Бұл кезде қарсы беттегі салт аттылар да оқ бойы таяп қалған-ды. Шолғыншы көңілдегі күдікті бірден сейілткен жақсы хабар әкелді. Бұл келе жатқандар — ұры да, қарақшы да емес, мәртебелі ұлықты қарсы алуға шыққан Тарбағатай елінің адамдары екен. Матенамбының өзі бастаған сол елдің үкірдай-зәңгілері.

Князь Дуань таңданып қалды. Алыс жолдан арып-ашып, масаға таланып келе жатқанда, бейтаныс жабайы жұрт бүйтіп неше күншілік жерден алдынан шығады, қошемет-құрмет көрсетеді деп кім ойлаған?! Бұл жолы да бір қатерден қалғанын сезініп, керемет қуанып кетті. Бірақ сырт көзге сыр алдырған жоқ. Өзінің ақсүйектік, ұлықтық инабатын қайта тауып, маңғаз пішінде балдаханаға келіп отырды да, салтанатты шерумен ілгері жылжуға бұйрық берді. Дереу барабан қағылып, керней тартылды. Біркелкі киінген он екі адам балдахананы иықтарына салып, қарулы күзет қоршауында, аттыларға қарай жаяулап жақындай берді.

Бұл сәтте қарсыдағы қалың топ та аттарын аулаққа қалдырып, өздері жаяулап келе жатқан. Бәрі де қаптал шапанды, шошақ тымақты қазақтар. Мына ыстықта ана киіммен пысынамай, тұншығып кетпей, қалай шыдап жүргендері таң қаларлық. Сапқа тұрмай, тәртіп сақтамай, қоралаған қойша шұбырып келеді. Аралары

арқан бойындай жақындағанда, салтанатты шеру тоқтап, жүкшілер балдахананы жерге түсірді. Сол-ақ мұң екен, жаңағы шошақ тымақтылар есік пен төрдей жерге жақындап келді де, бейне намазға жығылған мұриттердей, борбас топырақтың үстіне төрт тағандап жата-жата кетісті.

«Жоқ, мыналар қанша жабайы, жыртқыш болғанымен, қолға үйретілген аң сияқты екен» деп ойлады князь Дуань көңілі орнына түсіп. Балдахананың алдыңғы пердесін ысырып тастап, астындағы жұмсақ креслоға шалқайыңқырап отырды.

Төрт тағандап, құлдық ұрып жатқан топтың ең алдында осыларды намазға ұйытқан михрабтағы имамдай Матен-амбы жатыр еді. Ол тәртіп бойынша, маңдайын жерге үш мәрте тигізді де, орнынан тез түрегелді. Сонан соң екі қолын қусырып, көзін төмен салған күйі баяу тіл қатты.

— Патшалардың патшасы, көктің ұлы Еженханның туысы, император Әулетінен тараған ұлы мәртебелі бекзада, асыл текті князь, алыс жолдан шаршап-шалдықпай аман-есен жеттіңіз бе? Тарбағатай аймағында жасайтын бұратана жұрттың игі жақсылары сізге бас ұрып, құрмет көрсетуге келіп тұр! — деді аса бір мүләйім кейіпке кіріп.

Бір ғажабы, — оның қасындағы шошақ тымақтылар Әлі де орындарынан қозғалмай, бүк түсіп, етпеттеген күйі жатыр еді.

— Рақмет, амбань! Бұларыңызды император Гуансюй мен жесір патшайым Цысиге көрсеткен құрмет деп білем, — деді сол басын изеп. Сонан соң: — аналарыңа айтсайшы: орындарынан түрегелсін, — деп езу тартып күлді.

Матен-амбы: «менен бұйрық болмайынша, ұлықтың алдында тыпыр етпей жата беріңдер» — деп үкірдай-зәңгілерге жол бойы үйретіп келген-ді. Ол бір-екі қадам алға шықты да:

— Ұлы мәртебелі князь, сіз қазақтарды білмейсіз ғой... Бұлар — айтқанынан қайтпайтын, өте бірбеткей, қайсар халық... Ел басшыларының өзіңізге айта келген арыз-арманы бар. Сол тілектерін орындамайынша, бұлар осы жерде қозғалмай жата береді, — деді мұның да миығына жымысқы күлкі жүгіріп.

— Ол не арыз? Кәне, өз ауыздарымен айтсын.

Матен-амбы жаңағы қазақтардың бәрін емес, алдыңғы қатарда жатқан Мамырбекті ғана орнынан тұрғызды. Ол тымағын қолына

алып, Ұлыққа тағы бір рет бас иіп тәжім етті де, біркелкі төселген дауыспен іркілмей сөйлеп кетті. Құлжадан ере шыққан сібе тілмашы оның сөздерін Ұлыққа қолма-қол аударып тұр.

— Уа, ұлы мәртебелі бекзада! Алдыңызда жатқан Керей-Найманның игі жақсылары сіздің құзырыңызға бір ғана тілекпен келіп отыр. Арамыздан Демежан деген бүлік шықты. Ұлыққа өш, халдайға қас. Қарсы келген халдайдың айдарын кесіп алады, аулына барған шерікті өлтіреді. Ол ол ма, тіпті бәріміздің әкеміз, қасиетіңнен айналайын Еженханның дәрегейіне шәк келтіріп, бүкіл елді оған қарсы үгіттеп жүр... Бізді сол қарақшыдан құтқарыңыз. Сізден мына жұрттың сұрайтыны осы ғана! — деп тоқтаған.

— Ол тілектеріңіз орындалады, — деді князь ойланбастан. — Бірақ мына келгендер кімдер? Соны білуім керек.

Матен-амбы қазақтарға өз тілінде бірдеңе айтып еді, төрт тағандап жатқандар етектерін қағып, орындарынан түрегелді. Сонан соң князь Дуаньға оларды бір-бірден таныстыра бастаған. Осында тұрған үкірдайлар: Көксеген, Таңғыт, Мамырбек, Тұрысбектен бастап зәңгі-елубасыларға дейін қайсысының қай рудан келгенін айтып, тегіс атап шықты. Ешкім қалмаған сияқты. Күллі құлыстай елінің ру көсемдері алдына түгел келіп тұр.

Князь Дуань ойланып қалды: «Егер Тарбағатайдағы қазақ руларының бір ауыздан айтар арыз-арманы осы болса, менің сол үшін ит арқасы қияндағы Шәуешекке баруымның не қажеті бар? — деген ой келді оның басына. — Демежанға деген үкімге осы арада-ақ қол қойып беріп, Құлжаға қайта бермеймін бе?!».

Ол солай істеді. Демежан шын қылмысты ма? Ол өзі қандай адам? Бұл мәселеге бұқара халық, қалың еңбекші қауым қалай қарайды? Бұл туралы Маншың төресі бас қатырып, ойланып жатпады. Қайта ендігі қалған жол азабын тартпай, істің осылай тез тынғанына қуанып еді. Папкасын актарып, алдын ала дайындап қойған үкімді тауып алды да, текстің соңындағы әдейі ашық қалдырған жерге: «Төртуыл тайпасының бұрынғы үкірдайы Демежан Керімбай баласы ел ішіне ірткі салып, Цин өкіметіне қарсы қастандық әрекеттер жасағаны үшін, аймақ халқының өтініші бойынша, өлім жазасына кесілсін! Үкім дарға асу арқылы орындалсын!» деп жазып, аяғына қол қойып, таңба басып берді.

— Егер сонша жерден келгенде бар айтар тілектеріңіз осы болса, ол жұмыс осымен бітті, — деді ол таңбалы қағазды Матен-амбының қолына ұстатып жатып. — Мен енді сіздердің елге бармай-ақ осы арадан кері қайтып кетсем деп отырмын.

Мына сөзді естігенде, Матеннің тұла бойы ду етіп, Қуаныштан есі шыққаны сонша, Қолы Қалтырап, таңбалы Қағазды жерге түсіріп ала жаздады.

– Өзіңіз біліңіз, Ұлы мәртебелі князь... Дегенмен біздің өлкемізді өз көзіңізбен көріп, ақыл-кеңесіңізді айтып Қайтқаныңыз дұрыс болар еді, — деді жай сыпайылық үшін.

– Шәуешекке дейін енді қанша жер қалды?

– Әлі де жеті-сегіз бекеттей болып қалар.

– Рақмет!.. Онсыз да жолда көп бөгеліп қалдым. Ең бастысы, жұмыс бітті ғой. Мен енді, сіздерден рұқсат болса, Ілеге қайтып кетейін, — деді масадан мазасы кетіп, бет-аузын сипалап отырған князь.

Осыдан кейін ол көп бөгелген жоқ, көліктің басын кері бұруға әмір берді. Ұлықты қарсы ала шыққандар, енді оны Шепейзиге дейін ұзатып салуы керек еді. Сол жерде Үлкен Қонақасы беріп, Маншың төресін мол сый-сыяпатпен разы қып аттандырмақ.

Асыл текті бекзаданың жұрт көзінше көлікке мінбейтін әдеті. Оны енді бесіктегі баладай зузаға салып, жаяу көтеріп жүруге тура келеді. Біреуді көтермек түгіл қарыс жерге жаяу жүруге ерінетін қыр қазағы үшін, бәрінен де осынысы қиын болды. Бірақ не істейсің, тәртіп солай. Алыстан келген асыл текті ұлыққа құрмет көрсетпесе тағы болмайды. Тарбағатайдан шыққан алпыс адам он-оннан бөлініп, балдахана көтеруге кезекке тұрып қалды.

Алғашқы кезек Мамырбек, Көксеген, Таңғыт, Тұрысбек бастаған үкірдайлар мен бірнеше көрнекті зәңгілерге тиіп еді. Көлік біткенді арт жақта қалдырып, әлгілер табыт көтерген адамдардай алға түсті. Бұлардың бәрі де қаптал шапан, саптама етік киген, етті-жеңді, семіз кісілер болатын. Балдаханасы құрғыр да зілдей ауыр екен. Есілген май топырақты толарсақтан кешіп, зорға жүріп келеді. Май басқан семіз денелерінен тарам-тарам тер кетіп, аз уақыт ішінде көресіні әбден көріп еді.

Көксеген мен Таңғыт балдахананың ұзын жақтау ағаштарын иықтарына салып, ең алда қатар келе жатқан. Бір мезетте Таңғыт танауының астынан мырс етіп күлді де:

– Құдауанда, «бас ақымақ болса, аяқ босқа шаршайды» деген рас екен ғой. Осыншама азапқа түсетіндей не басымызға күн туды екен? — деп қалды қасындағы серігіне.

Көксеген де терісіне сыймай, мына Қорлыққа зорға шыдап келе жатса керек, іле жауап қатты.

— Айтпа. Ит өлген жерден осы азапты өзіміз іздеп келген жоқпыз ба. «Төреге ерген ер-тоқымын арқалайды» деп, ұлыққа ілескенде ұшпаққа шыққанымыз осы ғой... Өзімізге де сол керек! — деген ызамен күңк етіп.

Бұлар сол күні табандарынан таусылып, Жырғалаңның жағасына қас қарая зорға жетті. Өзен бойына үй тігіп, шатыр тұрғызып, әрең дегенде ес жинаған болды. Ертеңінде жетектеп келген ту биенің бірін сойып, сабадағы қымызды қотарып, ұлыққа қонақасы берді. Ру басы үкірдай-зәңгілердің Матеннің тапсыруымен әдейі ала шыққан жорға аттары, тайтұяқ, қойтұяқ жамбылары бар еді, соларын тарту етті.

Келесі күні таңертең князь Дуань бір адамды құрбандыққа шалғаны, бір басқан таңбасы үшін, бір үйір жылқыға, қоржын толы күміс жамбыға ие болып, Құлжаға қарай бет түзеді. «Ұлы империяның мәртебесі үшін, оның қарауында осындай аңқау, аңғырт, жабайы жұрттың болғаны да теріс емес екен-ау!» — деп ойлады ол өзінің жібек шатырлы балдаханасына жайғасып жатып.

Сол күні ұлықтың көңілін тауып, ұпайын түгендеген Матендер тобы да аттарының басын кері бұрып, терістікке қарай суыт жүріп кетті.

IX

Абақты ішіндегі бірінен-бірі туғандай ұқсас күндер баяу жылжып өтіп жатты. Таң атса кеш батпайтын, жылдай сарылған жаздың ұзақ күні тұтқын үшін тіпті ұзара түскендей.

Кейінгі кезде Демежаннан ұйқы қаша бастаған. Ертеден кешке дейін камераның ішінде бос сенделіп, тордағы барыстай аласұрады. Кейде уақыт өткізу үшін көк бұршақтан құмалақ салып, жоқтан өзгені ермек ететіні бар. Оның да оңып тұрғаны шамалы. Құмалақты қанша тартса да, өз босағасы жалаңаштанып, қанжығасына ештеңе ілінбей, жүрек тұсы ылғи да төрт бұршақтан топтанып түседі де, маңдай алды тұйықтала береді... Бұл құмалақтың тіліне сенбейді, әрине. Бірақ үнемі қайталана берген соң, көңілді күпті етіп, әр алуан ойға салады.

Соңғы күндері көрген түстері де кісі қуанарлықтай емес. Әкесі Керімбай мен Ажар анасы кіреді түсіне. Әке қабағы салқын, ызғарлы. «Өзіңе аманат етіп қалдырған аз ауыл Төртуылды Қолыңа

түгендеп ұстай алмадың-ау. Елің қайда? Жерің қайда? Аядай қуысқа тығылып мына отырысыңның аты не?» дейтін тәрізді. Ал Ажар анасы сол тірі кезіндегідей мұны аялап, қолынан дәм татырып, қымыз ұсынып жүреді. Бұл өзінің шаршап-талғанын сездіріп, Ажардың жұпар иісті омырауына балаша бас қоятын секілді... Білетіндер тірі адамның түсінде өлі аруақпен бірге жүріп, бір аяқтан ас ішуін жақсылыққа жорымайды. Демежан жүрегі бір сұмдықты сезгендей, күн сайын қорқынышты хабар күтеді. Қас қылғандай, соңғы бір айда Матен-амбы да, басқа тергеуші-сұрақшылар да төбе көрсетуді қойды.

Жақында бір рет түрме бастығы Гаугаңнан қала жаңалығын сұрағанда, ол аймақ әміршісінің қазір Шәуешекте жоқ екенін, әлдебір алыс сапарға аяқ астынан шұғыл жүріп кеткенін айтқан. Матен-амбы сонда қайда кетуі мүмкін? Әлде төтенше жағдай болып, Іле жаңжұңы шақыртып кетті ме? Бірақ Гаугаң әміршісінің Құлжаға кетпегенін, әйтеуір осы аймақтың жеріндегі ел ішінде жүргенін айтады. Одан арғысын ол да біліңкіремейді. Демежан әрі ойлап, бері ойлап, бұл жұмбақтың шешуін таба алмай қойған-ды. Ақыры оның шын дерегін осыдан бір жұма бұрын Күдеріден естіді.

Күдері қасына Бабалықты және Ыбырай байбатшаның інісі Ғарыпты ертіп келген екен. Үшеуінің де иықтары салбырап түсіп кетіпті. Әкелген хабарлары да тым жайсыз болып шықты. Матен сұм бұл жолы да қулығын асырыпты. Құлжадан Демеганның ісіне байланысты арыз-шағымдарды тексеруге арнайы ұлық шыққан екен. Матен-амбы қасына әр рудың үкірдай-зәңгілерін жинап алып, алыстан келе жатқан сол ұлықтың алдынан шығып кетіпті. Және бұл сапарын ешкімге дабыра қылмай, ел көзіне түспей, түнге қарай ұрланып аттанған. Аңғары, тексеруге шыққан төрені мұнда келтірмей, сұрқия сұмдықтарын оңашада тындырып, реті келсе орта жолдан кері қайырмақ секілді... Күдері осы жайларды ызалы қасіретпен күйіне тұрып жеткізді де:

– Осылайша, қырдың қасқыры мен ойдың шие бөрісі ұлып табысып, ылыққан итше үйірімен бірге аттаныпты. Бұл жұрттың ындыны жаман, Демежан аға. Қара ормандай халқым бар деп жүргеніміз ықтасыны жоқ селдір селеу құрлы болмады ғой. Түк таппай тұйыққа қамалдық-ау. Шынымен-ақ, амал-айланың құрығаны ма? — деп қатты күңіреніп еді.

Демежан қанын ішіне тартып, сұп-сұр болып кетті де, жалын ата, қалтырай күрсінді.

– Бәсе, өзім де солай болар деп ойлап ем. Бәрі жер жұтқандай жым-жылас жоғалып кетіп еді, ұлықтың да ұрлығы бар екен ғой.

Менің жаназамды елден аулақта, шетте шығарып жүр екен ғой!

Былырдан бері бұған ара түсіп, ақтап аламыз деп жүрген аз ғана топтың да қолынан ештеңе келмей, қапыда қалғаны енді аңғарылды. Күдеріден кейін ғарып пен Бабалық бірін-бірі толықтыра кезек сөйлеп, тағы бір үміттің кесілгенін баян етті.

Демежанды қиянатқа қимай, құтқарып қалсақ деген тағы бір әрекет Шәуешектегі шетел мұғажырлары саналатын татар-өзбек саудагерлерінің арасында да жүріп жатқан-ды. Олардың тобында Демежанмен ұзақ жыл араласып, жақсы сыйласқан Рамазан Шәнішев, Ыбырай байбатша, Мұрауыт бай, Ешен-Сейіт дамолла сияқты белгілі адамдар бар-тұғын. Солар осындағы орыс консулы Соковтың сапардан оралуын күтіп жүріп, жақында соның қабылдауында болыпты. Бірақ, амал не, үміттері ақталмаған. Консул Ресей саудасына еңбегі сіңген адамдарды қанша құрметтегенімен, Маншың Әкіметінің ішкі ісіне қол сұғып, мұндай шырғалаңға араласа алмайтынын өте сыпайы түрде жеткізіпті... Иә, Соковты да түсінуге болады. Өйткені көршілес екі империя арасындағы қатынас үлкен есептерге құрылған ғой. Жекелеген адамдардың тағдырына бола бір-бірімен сөзге келісіп, түс жыртысып жата ма?

Оның үстіне, консул Соков соңғы кезде Шәуешекте көп тұрақтамай, біресе Петербургқа, біресе Омбыға сапар шегіп, үнемі ат үстінде жүрген. Өз жұмысы да бастан асып жатыр.

Консулдың көңіл күйі де қазір кісі қызығарлық емес еді. Осыдан екі жыл бұрын ғана аяқталған орыс-жапон соғысында патша Әскері масқара болып жеңіліп қалды. Соған ілес көтеріліп, патша тағын шайқалта жаздаған бірінші орыс революциясының дүмпуі Әлі басыла қойған жоқ. Петербургтағы «қанды жексенбі» аталатын қайғылы оқиға да патша чиновниктерінің бетіне түскен қара дақтай, қалың бұқараны одан арман ашыңдыра түскен. Бунтарьлар мен бүлікшілер Ресейдің өзі ішінде де көбейіп барады. Дәл осындай жағдайда консул Соков кімге жөн айтып, кімдерге рақым-шапағат ойлағандай?!

Осының бәрін оймен шолып өткен Демежан түн жамылып, жасырынып келген достарын көп ұстамай, қайтарып жіберді.

— Шыдайық, жігіттер. Бәрінің қызыққаны менің басым екен ғой. «Еркек тоқты — құрбандық» деп, ол басқа бәйге тігілгені қашан... Неде болса ұлықтың хабарын күтейік. Бәлкім, біз шошитындай қатерлі ештеңе бола қоймас, — деген-ді.

Бірақ жігіттерді осылай жұбатқанымен, өзі әлдебір зауалдың жақындап қалғанын ішкі бір түйсікпен аңғарғандай болып еді.

Соған өзін көндіріп, іштей дайындала бастаған... Дегенмен, кейде алыстағы түн түнегінің арасынан жылтыраған әлсіз оттай, әлдебір үміт-сәуле қылаң береді. Бәлкім өлкеден шыққан ұлық қара қылды қақ жарған әділ біреу болып, бұған азаттық берер. Төрінен көрі жуық, қалт-құлт етіп әрең отырған Маншың өкіметі бұл ойлағандай қаталдыққа бармас. Халықтың қаһарынан, шу-айбарынан жасқанар...

Кешікпей сол көңілді күпті еткен сұмдық хабар да келіп жетті. Оны әкелген — Демежанның түрмеден тапқан досы Гаугаң еді. Күн батып, ақшам үйіріле бастаған апақ-сапақ мезгілде сол Гаугаң камераның есігін ашып, асығыс кіріп келді де, босағада сілейіп тұрып қалды. Ала көлеңке, әлсіз жарықтың өзінде-ақ өңі өрт өшіргендей түтігіп, қатты абыржып тұрғаны байқалады.

— Не болды? Не хабармен келдің? — деді жүрегі аузына сыймай атқалақтап кеткен Демежан орнынан атып тұрып.

— Жағдай қиын, достым... — Гаугаң тура қарай алмай, көзін тайдырып әкетті. — Ұлықтар бүгін кешке таман қалаға қайтып оралды. Сізге сұмдық жаза кестіріп әкеліпті.

— Ол не? Өлім ғой — айтып тұрғанын?

— Иә... «Дарға асылсын» делінген. Жаңа ғана үкімнің көшірмесін маған әкеп беріп кетті. Оған дейін күзетті екі есе күшейту туралы бұйрық бар.

Ең алдымен Демежанның өзегін өртеген ыстық толқын көтерілді де, іле-шала жон арқасы мұздап, тұла бойын бір суық ызғар тіліп өткендей болды. Көз алды қарауытқандай, ештеңені көрмей қалып еді. Сірә, бір сәт нық басып тұра алмай сенделіп кеткен болар, Гаугаң қолтығынан сүйеп, төсегіне отырғызды.

«Бұл не? Қорқыныш па? — деп ойлады ол ақыл-есін тез жинап алуға тырысып. — Мұнда тұрған не бар? Мен осындай бір хабарды көптен күтіп жүрген жоқ па едім?»

— Тыңдаңыз, сізге ертеңге қалуға болмайды, үкірдай. Бүгін түнде қалайда қашуыңыз керек, — деді Гаугаң асыға тіл қатып.

— Қайда?.. Қалай? — Демежан оның бетіне аңырая қарады.

— Түрмеден құтқару — менің мойнымда. Ол жағын ойластырып қойдым...

– Қашқанда қайда барам? Қайда барып сыямын? — ол әлі де өзіне-өзі келе алмай, аласұрған бір күйде отыр.

– Бостандыққа бір шықсаңыз, дүние кең, жер өзіңіздікі ғой, бір пана табылар. Әлде шекара асып кеткендей боласыз ба...

– Ал сіз ше? Сіздің күніңіз не болады? Мен үшін басыңыз кетеді ғой.

– Маған алаң болмаңыз. Осы түрмені өмір бойы күзетіп отырар дейсіз бе, мен де бұл арадан кетемін, — деді Гаугаң. — Өзіңіз білесіз, мен сіздің алдыңызда қарыздар едім ғой... Сол қарызымнан құтылатын сәт туған тәрізді.

Қазір ұзақ толғанып отыруға уақыт жоқ. Не де болса бір жағына тез шығуы керек. Тағдырдың арнап жіберген ажалын күтіп осында отыра ма, әлде бір күн де болса бостандыққа шығып, жарық дүниеде қала тұрғаны жөн бе? Не істеу керек?

Демежан сол сұраққа жауап іздегендей аласұрып, түрменің торлы терезесіне қараған. Терезеден күлгін аспанның қиық шеті, құбыладан жаңа туған әлдебір жарық жұлдыз көрініп тұр екен. Алып аспан шырақтарынан көзіне түскені - жалғыз жарық жұлдыз ғана. Көз қысып белгі бергендей, бостандыққа ымдап шақырғандай болады. Жарық дүние мұнымен сол жұлдыз арқылы тілдесіп тұрғандай. Соған қарауы мұң екен, еркіндікке ұмтылған тіршілік рухы бірден белең алып, ереуілдеп қоя берді. Өлім қайда қашады? Аранын ашып тұрған ажал тұзағына еш қарсылықсыз асыла кеткенше, бір күн де болса жарық дүниеде жүргені, тым болмаса алысып өлгені артық емес пе?! Ар жағын ойлап жатуға мұршасы болған жоқ, бір көзсіз тәуекелге бел байлады.

– Жарайды, мен келістім, — деді ол Гаугаңның бетіне қарап. — Бірақ мына неше қабат қоршаудан қалай шығамыз? Елден келген ешкім бар ма?

– Бүгін түстен кейін сіздің балаңыз келіп кеткен.

– Қайсысы?

– Үлкен ұлыңыз ше? Аты — Олжабай емес пе еді? Бүгін келіп Әсенажының үйіне түсіпті. Ертең сізге тамақ әкелмек.

– Солай ма? Онда, тәуекел! Ұстадым сіздің етегіңізден! — Демежан ширыққандай орнынан тұрып кетті.

Гаугаң да қуанып қалған түр байқатты:

— Міне, бұл дұрыс болды. Мен де көк төңірісінің алдында өз күнәмнан арылатын болдым,—деп, Демежанға Қайрат бергендей оның иығынан қағып қойды. — Киініп дайын отырыңыз. Мен күзетшілерді орналастырып, ел ұйқыға кетті-ау деген мезгілде ораламын.

Гаугаң шығып кеткеннен кейін де, Демежан әртүрлі ой құрсауында мелшиіп ұзақ отырды. Көкірегінде күдік пен үміт кезек алмасып, аласұрады. «Түрме бастығының осы айтып келген хабары анық па? Ұлықтар мұны абақтыдан әдейі қашырып, қуғын үстінде мерт қылайын деп жүрген жоқ па?» деген де бір күмәнды ой қылаң берген. Жоқ, Гаугаңның алдауы мүмкін емес. Өзінен де, сөзінен де ондай ештеңе байқалмайды. Тіпті, қалай болған күнде де, мұның Гаугаңға сенбеске амалы жоқ, қарманғанда қолына ілігер ең соңғы үміт талшығы — сол ғана. Мұндай мүмкіндіктен айрылуға Демежанның жүрегі дауаламады.

Айтқанындай-ақ, арада бір ет асым уақыт өткенде, Гаугаң қайтып оралды. Есікті салдыратпай үнсіз ашты да, май шам жарығында отырған Демежанды қасына ымдап шақырып алды.

— Ал қозғалайық! — деді сыбыр етіп.

Есікті тықырын білдірмей қайта құлыптап жапты да, қараңғы дәлізбен бүкеңдей жөнелді. Демежан да оның соңынан екі елі ажырамай ілесіп келеді. Ай қорғалап қалған өліараның кезі, айналаны қою қараңғылық басқан. Тек аспан төріндегі жыпырлаған жұлдыздардан ғана әлсіз сәуле түсіп тұр. Гаугаң далаға шыққан соң, тың тыңдағандай күзетші тұрған қақпа жаққа мұқият қарап алды да, мысық табандап еңкейген күйі ауланың төріне қарай бастап жүрді.

Темір қақпалы, төңірегін биік дуалмен қоршап тастаған қара түрме — бекініс ішіндегі бекініс сияқты, жамбылдың шығыс солтүстік бұрышын ала, оңаша салынған-ды. Түрме дуалынан секіру бұларға көп қиындық келтірген жоқ. Гаугаң күні бұрын осы маңға шумақталған кеңдір арқан әкеп қойған екен. Бірінің иығына бірі аяқ қойып, дуалдың үстіне шықты да, жаңағы арқанмен саумалап, ар жағына оп-оңай асып түсті.

Демежан түрме қоршауынан құтылғанымен, енді асу бермес биік қорған — жамбылдан қалай шығамыз деп, соны уайымдап келе жатқан. Кенет Гаугаң оны таң-тамаша қалдырып, бекіністің қалаға шығатын батыс қақпасына қарай бет алды.

– Тезірек жүріңіз. Қақпа жабылып қалмай тұрғанда, қалаға өтіп кетейік, — деді ол алқына сыбырлап.

– Қалай өтеміз? Онда күзет бар емес пе? — деген Демежан серігіне таңырқай қарап.

– Жүре беріңіз. Олар түнге қарай бекініске кіргендерді ғана тексереді. Сыртқа шыққандарға жол ашық.

Шынында да, солай болды. Айнала тастай қараңғы. Бұл кезде қала көшелерінде адам аяғы мүлде сиреп қалатын. Бұларға жол-жөнекей ешкім кезікпеді. Жамбылдың сыртқы кіре берісінде сығырайған жалғыз фонарь ілулі тұр екен. Екі шерік он жақ босағадағы орындықта өзара сөйлесіп, темекі тартып отыр. Түрме бастығы оларды танитын секілді, Демежанды ық жағына алып, әлгілерге «қайырлы кеш» айтып қолын көтерді де, тұсынан өте берді... Он шақты қадам ұзағанша, арт жақтан шығар әмірлі дауысты, не аттандаған ысқырықты күткен- ді. Бірақ ондай ештеңе естілмеді. Екеуі аяқтарын жіті басып, өне-міне дегенше түн қойнына сіңіп кеткен.

Жамбыл бекінісі мен қаланың «Жаңа махалла» аталатын шығыс шетін бөліп жатқан екі жүз метрдей ашық алаң бар. Осы арадан үлкен қарасу ағып өтеді. Бұлар көпірге дейін тура жүріп келді де, сол қарасуды бойлап терістікке қарай бет түзеді. Екеуі ләм-мим тіл қатпастан жіті аяңдап, тағы он минуттай жол жүрген. Тек су бойындағы қалың шіліктің ішіне кірген соң ғана, демдерін бір-ақ алды. Гаугаң осы арада қоштасып қалып қоятын сыңай танытты.

– Бізге енді айрылысуға тура келеді, — деді ол Демежанның қолын алып. — Жолыңыз болсын! Ертең сәскеге дейін қуғын бола қоймас. Бұл қалада тұрмай, неғұрлым ұзап кетуге тырысыңыз.

– Рақмет, Гау мырза! Сізге қандай алғыс айтарымды білмей тұрмын.

– Ештеңе етпейді. Өмірде адамға жасаған бір жақсылығым қайтты деп санасаңыз болғаны. Сізге қол ұшын беру көк тәңірісінің алдындағы борышым еді, соны өтегеніме қуаныштымын.

– Баяғыда мен сізге ара түскенде, менің басыма төнген ешқандай қауіп жоқ еді. Ал сіз мен үшін өзіңізді қатерге байлап тұрсыз ғой, — деді Демежан толқи тіл қатып.

– Оқа емес. Жақсылықта есеп-қисап болмайды... Тек түбі қайыр болсын деңіз! Осыдан құтылып кетсеңіз, менің еңбегімнің өтелгені.

– Ал өзіңіз қайда барасыз? Қолға түссеңіз, сізді оңдырмайды ғой,
— деді Демежан оның қолын Әлі де жібермей.

– Ол жағына алаң болмаңыз. Мені жасыратын адамдар бар...

Демежан Гаугаңның қаңғажақтай қағылез денесін мол құшағына алып, қимай қоштасты. Осыдан бірер сағат бұрын ол туралы күдік ойлағанына іштей ұялып тұр. Міне, айтқан сөзінде тұратын және жасаған жақсылығына ешқандай қарымта тілемейтін нағыз ер деп мына Гаугаңды айтуға болады. Осы адамда да бір жұмбақ сыр бар-ау. Әңгімелесуге уақыттың тар болғанын қарашы!..

Сәлден соң Гаугаң жаңағы келген ізімен кейін қайтты да, Демежан қаланың терістік жағындағы Қарадөң махалласына қарай аяңдап жүріп кетті. Бұл арадан Әсенажының үйі онша қашық емес-ті. Жаңағы Қарасуды жағалап келіп, қалың шынар өскен көлденең көшеге бұрылды да, өзіне таныс үйді тез-ақ тауып алды.

Мұндағылар Әлдеқашан жатып қалған секілді, терезелерінде шам жарығы байқалмайды. Демежан қақпанын түбіне келіп, өзі білетін тар есіктің тиегін ағытты да, тықырын білдірмей ішке кірді. Тұрғын үйлері ауланың төр жағында болатын. Есіктері жабық, іштен іліп қойыпты. Демежан ентігін басып, есік алдындағы жатаған орындықта біраз отырды да, бір мезетте шеткі терезенің әйнегін қақты.

Әлден уақытта далан үйде шам жанып, Әлдекімнің кебісін сырпылдатып келе жатқаны байқалды. Іле-шала есік ашылып, ар жағынан шүйкедей кәрі кемпір — Әсенажының шешесі көрінді. Ала көлеңкеде сақал-мұрты өсіп кеткен Демежанды тани алмай, үдірейіп тұр.

– Бұл кім? Сізге кім керек?

– Мен ғой, мамы... Демежанмын, — деді бұл ақырын тіл қатып. Қарт әженің шырайы бірден жылып қоя берді.

– Демежан? Жаратқан-ау, не дейді... Құданың мұнысына да шүкір. Сізді босатқан екен ғой?

– Босатты... Әсенажы қайда?

– Ол үйде жоқ. Осыдан үш-төрт күн бұрын Дөрбілжіңге кеткен... Балам-ау, босағада не қып тұрсың? Ішке кірсейші.

Демежан дәлізге кіргенде, ар жағынан Әсенажының әйелі Ауахан көрініс берді. Жолаушылап кеткен күйеуім келіп қалды ма деп ойласа

керек, ашық-шашық шыта келген бәденді жас әйел тез кері шегініп кетті... Олжабай осында екен, бір бөлмеден көзін уқалап ол да шығып келеді. Әкесін танып, мойнына асыла кетті.

Демежанның бар сеніп келген адамы Әсенажы болатын. Үй иесінің болмағанына қатты өкініп тұр. Ол асығыс еді. Алғашқы қауышу, дүрлігу сәті өтісімен, қасына Әсенажының әйелі Ауахан мен Олжабайды алып, оңаша кеңес құрды. Түрмеден қашып шыққан халін осыларға ғана хабарлаған. Өз басының қазір қауіп астында екенін айта келіп, бірер күн осында қала тұруға Ауаханның рұқсат сұрады. Ауахан күйеуімен бірге Демежан аулымен ұзақ жылдан бері араласып жүрген, ақылына көркі сай, аса меймандос, мейірімді әйел еді. Тіпті сөзге де келместен:

— О не дегеніңіз, Демежан-ака. Осындай қысылғанда пана болуға жарамасақ, адамшылығымыз, сізге деген достығымыз қайсы. Бұл үйде қанша жатам десеңіз де, төріміз сіздікі, — деді ұйғыр әйелдеріне тән биязылық танытып.

— Рақмет. Бірақ мен бұл үйде ұзақ жата алмаймын ғой. Ұзаса ертең кеште қалайда кетуім керек,— деді Демежан мән-жайды түсіндіріп. — Менің мұнда келгенім туралы ешкімге тіс жарып, сыр беруші болмаңыздар. Әжейге де, балаларға да осыны қатты тапсырып қойыңыз.

Сонан соң өзінің өгей ұлы Олжабайға бұрылды. Ол да қазір жасы жиырмадан асып, соқталдай жігіт болған. Жасынан тым ерке-тәйтік өскендікі ме, әлде жатырына тартып кетті ме, мінезінің ептеген аусарлығы бар еді. Әкесі қолды болғаннан бері ес кіріп, байсал тартқаны байқалады. Демежан осы баласының жүзіне сынай қарап сәл отырды да:

— Сен қазір атыңды ерттеп мін де, түнделетіп елге жүріп кет! — деді бұйыра тіл қатып. — Бірақ шу шығармай, жүрісіңнен секем алдырмай, ауылға ақырын барып түс. Болған жайды тек шешеңе, Бибіге ғана хабарла. Басқа бір пенде білмесін. Сонан соң менің өз атым — торы төбелді ерттеп қосағыңа ал да, ертең кешке қарай осында жет. Ұқтың ба? Айтпақшы, Бибіде менің алтыатар нағаным бар, соны ұмытпай ала келерсің... Ал отырма, жөнел! — деді баласының иығынан қағып.

Олжабай қорада байлаулы тұрған атына ер салып, сол сәтте-ақ аттанып кеткен. Бірақ Демежан сонан кейін де бір жерде байыз тауып отыра алмады. Ауахан қонақ үйге төсек салып қойған екен. Алайда ол үйде қалғысы келмей, сақтық ойлап, сыртқа жатуды жөн көрді. Ауланың түкпір жағында әртүрлі жеміс ағаштары егілген саялы бау

бар-тұғын. Баудың бір бұрышында құрылысқа жарату үшін жентектей буылып, маяға салып қойған қамыс болушы еді. Сол маяның төбесін үңгіп өзіне ұя жасап алды да, киімшені күйі қисая кетті.

Шіркін, азат-еркін дүние-ай! Сенің бір ғана сәтіңе пара-пар келетін не бар екен?! Абақтысыз, айдаусыз, бақылаусыз, байлаусыз, бостандықта жүрудің, мына бір қара күлгін аспанда қоламантың шоғындай қозданып көрінетін жұлдыздар шоғырына бір мезгіл осылай қарап жатудың өзі рахат екен ғой. Баданадай ірі жұлдыздар бүгін тіпті жерге жақындай түсіп, тамып кетердей мөлтілдеп тұр... Анау — кәдімгі Темірқазық, мына біреулері — соған арқандаулы ақ сары атты айнала торып жүрген Жеті қарақшы. Сонша жыл көк күмбезінің астында емін-еркін сайраңдап жүріп, осыларға анықтап бір қарауға да мұршасы болмапты-ау! Күндердің күнінде жұлдызды ашық аспанға, бір жұтым таза ауаға зар болармын деп кім ойлаған?!

Көп уақыт қапаста жатып тұншыққан Демежан мына бір қамыс қуысына қолы жеткеніне жайлауға шыққандай жырғап қалды. Демек, қашқынның өмірі тұтқынның тірлігінен гөрі бір мысқал тәуір болғаны ғой. Бұл енді бүгіннен бастап қашқындыққа үйренуі керек. Бұл қалада, қала түгіл бүкіл аймақта енді бұған орын жоқ. Сонда қайда кетеді? Қайда барып күн көрмек? Өткен жылы бұлай қашу түгіл, жай бой тасалаудың өзін қатты намыс көріп, бас тартқан жоқ па еді?.. Ендігісі ұят-намысқа жатпай ма? Бірақ онда бұл әлі бостандықта жүр еді ғой. Алда қатер барын сезінгенімен, дәл қазіргідей аранын ашып, ажал төне қоймаған. Енді жағдай өзгерді. Қапастан қашу, анық өлімнен бас сауғалау ер-жігітке айып болып саналмайды. Бұл түгіл дәнішпан Қорқыттың өзі ажалды адастырып кетудің жолын іздеген... Сонда бұл қайда барып жан сақтайды?

Әрі ойлап, бері ойлап келгенде, Демежанның алдында екі ғана жол бар екен. Біреуі — өткен жылы Бибінің өтінгеніндей шекара асып кетіп, қайын атасы Құрман қажының ауылына барып тығылу. Бірақ бұл ер жігітке абырой әперетін жол емес, жай бой тасалау, жан бағудың ғана әрекеті. Бұл тіпті қайын жұртына бас сауғалап баруға арланбас еді. Бірақ өздері біреуге кіріптар боп отырғанда, олар кімге пана боп, қанатының астына алғандай? Егер Маншың өкіметі шындап қолқа салса, патша Әкімдері ұстап алып, қайта өткізіп беруі де мүмкін ғой.

Екіншісі — айқын күрес жолы. Маншың өкіметімен өле-өлгенше алысып өтудің бастамасы. Демежан қасына бірнеше сенімді серік ертеді де, ешқайда бұрылмастан, тура Алтайға тартады. Алтайдағы Абақ Керейдің ішінде өкіметке бағына қоймай, тау сағалап, түзде жортып жүрген жолбасар жігіттер көп дейтін-ді. Соларға барып

қосылады... Әттен, соңында сайдың тасындай іріктелген бес жүз сарбазы болса, Маншың төрелерінің Әуселесін көрер еді! Ал ондай сарбазды жиып алу қиын емес. Қазір не көп — ұлыққа қарсы ұыттанып жүрген жігіт көп. Ереуілдеп ерге қонған Демежанның даңқын естісе, өздері-ақ тұс-тұстан ағыла бастайтыны анық. Алдымен шағын бір қаланы басып алып, сондағы от қаруды қолға түсірсе, ар жағы қопаға тиген өрттей өзі-ақ лаулап жөнеледі... Маншың өкіметі өз ішінен іріп, басы қатып жатқанда, бұл бір шетінен тиіп берсе ғой, шіркін! Осындағы Матен-амбымен, халдайлармен сол кезде бір жүздесіп көрсе...

Соңғы бірнеше түндерін мазасыз оймен кірпік ілмей өткізген Демежан осындай тәтті қиял құшағында жатып, таңға таяу талығып ұйықтап кеткен. Бір қызығы, жаңа ғана арман еткен ойының жалғасын түсінде көріпті... Бұл өзі қол бастаған батыр екен дейді. Үстінде торғай көзді ақ сауыт, қолында күн нұрына шағылған, сегіз қырлы ақ найза, соңына ерген мың-сан қол бар сияқты. Боздақ даласынан бері өтіп, Шәуәшекке қарай шабуылдап келе жатқандай... Жау әскері жамбылдың ішіне тығылып қалған секілді. Шойын қақпа жабық. Босағада тұрған екі шерік ешкімді жолатпай, айбат шегеді. Демежан әлгілерге «қақпаны аш» деп ақыратын тәрізді. Бірақ, не үшін екен, даусы шықпайды. Бұл атын тебініп, шеріктерге қамшы сілтемек болады. Енді бір қараса, қолында қамшы емес, біреудің өрілген айдары жүр. Дохалдайдың айдары.. Сасқанынан маңайына көз жіберсе, қасындағы қалың қолдан бірде-бір адам жоқ. Қақпаның алдында бір өзі жалғыз қалыпты... Жаңағы екі шеріктің бірі ұзын найзаның ұшын мұның өндірішегіне тіреп тұрған сияқты. Сәл қимылдаса өңменінен өтіп кетердей. Демежан арт жағынан жәрдем күтіп, жан ұшыра айқайлайды. Бірақ даусы шықпайды...

Осылайша, бастығырылып жатып оянып кеткен. Айнала самаладай жап-жарық, күн ұясынан едәуір көтеріліп қалыпты. Аңдап қараса, шынында да, тамағының астына бір нәрсе қатты қадалып тұр екен. Әлдебір қамыстың түбірі... Өзінің қайда жатқанын енді ғана пайымдағандай болды. Басын көтермек ниетімен сәл-пәл қозғалып еді, астындағы қамыс үймегі түгел сылдырлап қоя берді. Демежан селк ете қалған. «Қоянды қамыс өлтіреді» деген осы екен ғой. Өзінің сол қылығына намыстанғандай орнынан ұшып түрегелді. Бақшаның іші жым-жырт, аула жақтан да тырс еткен дыбыс естілмейді. Маяның үстінде тұла бойымен көрініс беріп, сорайып сол тұрды да, өзінің қазіргі халіне налығандай орнына қайта отыра кетті.

«Апыр-ай, әлгі Олжабай ауылға аман-есен жетті ме екен? Айтқанды орындап, ат алып келсе жақсы болды-ау! — деп ойлады

ішінен. — Одан гөрі естиярлау біреудің қолға түспегенін көрдің бе. Бала неме бірдемені бүлдіріп алмаса жарады».

Түнде бұдан бір қателік кетіпті. Сол Олжабайдың атына міне салып, ауылға өзі неге тартып кетпеді? Сол жақтан ат ауыстырып мініп, қуғыншы келіп жеткенше, ұзап кетер еді ғой. Абыр-сабырда оп-оңай нәрсенің еске келмегенін қарашы. Мына құдайдың ұзақ күнін енді қалай батырады?

Ұлы сәске кезінде Ауахан келіп дыбыс берді. Ас ішуге шақыра келіпті. Демежан жерге түсіп, беті-қолын жуды да, ұрлана басып ас үйге кірді. Қазағуар әйел кәдімгідей ет асып, сорпа істеп қойған екен. Бірақ асқа төбеті шаппай, әрқайсысынан тиіп-қашып ауыз тиген болды. Осыдан кейін Ауаханды қалада не болып жатқанын біліп келуге жіберді де, өзі орнына қайта келіп жатты.

Түске қарай Ауахан қайтып оралған. Оның айтуынша, бүгін таңертеңнен бері қала көшелеріне әскер толып кетіпті. Жамбылдың іші-сыртын, соған таяу махаллаларды түгел тінтіп жатқан көрінеді. Аңқау әйел бұл оқиғаның қауіпті астарын енді аңғарса керек, өң-түстен айрылып, үйіне әрең жетіпті. Демежан да оны аяп кетті.

— Егер жаман айтпай жақсы жоқ, осы қораға қуғын келіп, мені қолға түсіргендей болса, сіз мені көрдім-білдім демейсіз. Мен мұнда сіздерге білдірмей, өзім келіп тығылған боламын... Әйтеуір, сіздерге пәле жұқтырмауға тырысармын, — деді ол Ауаханды жұбатып.

Олжабайдан әлі хабар жоқ. Тым құрыса ел жақтан басқа біреулер келіп қала ма деп, Демежан күні бойы алаңдаумен болды. Кеш батып, іңір қараңғылығы түскенше, еш дерек болмады. Енді үмітті күдік жеңіп, қауіп-қатер қайта күшейе бастаған. Әлгі Олжабай сорлы бір пәлеге ұшырамаса не қылсын. Егер ол ел жатқанша келмесе, бұл жерден қоныс аударуға тура келеді...

Ал Олжабай бұл кезде әкесін құтқарып қалатын халде емес еді. Жас жігіт аңдаусызда енді құтылмастай болып, ұлықтардың қақпанына мықтап түсіп қалған-ды.

Демежанның қашып кеткенін түрме қарауылдары таңертең күзет ауысқан кезде бір-ақ білген. Күндегі әдеттері бойынша, кезекші қарауыл бір құман қара шай мен күріш ботқасын және жарты қалашнанын көтеріп камераға кіргенде, тұтқын өз орнында болмай шықты. Содан ол есінен танғандай аңырып сәл тұрды да, қарауыл бастығына аттандап тура жүгірді. Арада жарты сағат өткенде, бұл оқиға сатылы түрде жоғарғы ұлықтарға дейін жетіп, бүкіл бекініс аяғынан тік тұрып еді.

Бұл кезде алыс жолдан ат соғып келген Матен-амбы Әлі төсегінен тұра қоймай, Маху сұлудың қасында керіліп-созылып жатқан-ды. Барлау басқармасының бастығы апалақтап жүгіріп келіп, Демежанның ұшты-күйді ғайып болғанын хабарлағанда, аймақ әміршісі жынданып кете жаздады. Өйткені ол кеше келе салысымен, жұртшылық құлақтанбай тұрғанда, үкімді бүгін орындап жібермек болып, жамбылдың сырт жағындағы қарасу бойына дар ағашын құру туралы бұйрықты беріп те қойған... Енді келіп өңшең маубастың айтып тұрған сөзі мынау!

Қитар көзі шатынап, орнынан атып тұрған Матен асығыс киіне салып, бірден түрмеге қарай ұмтылды. Өз көзімен көрмесе сенбейтіндей. Келіп қараса, шынында да, Демежан жатқан камера қаңырап бос қалыпты. Кеше жолдан келе салысымен күзетті екі есе күшейту жөнінде түрме бастығына бұйрық бергені есіне түсіп, дереу Гауганды іздеттірген. Егер қазір қолына түссе, түтіп жеуге бар еді. Алайда ол кәрі сайтан түрменің іші-сыртында, тіпті үйінде де жоқ болып шықты. Түсінікті, екеуі тіл табысып, бірге кеткен болды.

Осыдан кейін-ақ бүкіл қала соғыс кезіндегідей суық түс алған. Дереву қала гарнизонына дабыл қағылып, жазалаушы топтың жаланған жасауылдары бекіністің іші-сыртын, таяу маңдағы көшелерді тінтуге кірісті. Енді біреулері қалада бұрын Демежан түсіп жүрген үйлерге барып, астын-үстіне келтіріп ақтарып жатты. Тек қаланың шет жағындағы Әсенажының үйі ғана ешкімнің есіне келмепті.

Тағы бір түсі суық, айбынды топ Боздақта отырған Демежанның аулына қарай аттанып кеткен. Қасына жиырма шақты шерік ертіп, бұл топты бастап барған Ысқақ болатын. Ол қазір Демежанның түрмеден қашып кеткеніне Матен-амбыдан кем күйініп жүрген жоқ. Былтыр күзден бері Ысқақтың айы оңынан туғандай, мейманасы тасып, өзін керемет бақытты сезініп жүрген-ді. Тіпті Әлденеге жаны кейіген сәттерде, Демежанның қамауда отырғаны есіне түссе болғаны, өңі жадырап сала беретін. Оған осылай дүниенің асты-үстіне, басы-аяғына келіп төңкерілгені, қалыптасқан ұғымдардың өзгергені керек. Көрсін бұл жұрт кімнің кім екенін!.. Күні кеше көптің аузынан түспейтін, ел қамқоры, жұрт жақсысы атанған Демежан кім? Содыр, сойқан аты қалмай, сүйкімі кетіп жүрген Ысқақ кім болды қазір? Кейде осыны ойлағанда, көңілі босап: «ой, айналайын өкімет-ай, түптің түбінде әркімді өз орнына қойып, артық-кемді естіп бір теңестіретінің бар-ау?» деп қуаныштан жылап жібере жаздаушы еді.

Ал жақында Шепейзі сапарына қатысып, ұлықтың Демежанға шығарған үкімін көзімен көргеннен бері, Ысқақ өз ойына бұрынғыдан ары беки түскен. Өзінің таңдаған жолының дұрыс

екеніне тағы бір рет көзі жеткендей болып еді. Көңілінде титтей аяушылық, не арының алдында қымсыну да болған жоқ. Қайта өз басына өте қолайсыз адамның жер бетінен өшіп кететінін ойлағанда көңілі жайланып, марқая түскен. Ысқақ үшін Демежан қашан да оның кім екенін әйгілеп тұратын тәңір таразысы секілді еді. Енді одан құтылады. Егер дүниеде бүркіт деген қыран құс барын жұрт білмесе, қарақұстарды бүйтіп қорламас еді ғой... Демежан оның жолында кесе көлденең жатып алған зіл қара тас сияқты. Соны қалайда аударып тастау керек. Осы жұрт кейінгі кезде азаттық, еркіндік дегенді текке айтып жүр дейсің бе. Ысқаққа да азаттық керек. Ең бастысы — Демежандардан азат болу. Адамның қоғам алдындағы теңсіздігі, бір-біріне көрсетер қорлығы мен зорлығы ештеңе емес-ау, оны түзеуге болады, ең қиыны — Құдай жаратты дейтін артықшылықтарды жою. Тумысынан ақылды, тапқыр, шешен атанып жүрген асыл тектілер құрыса, Ысқақтарға жол ашылады. Демежансыз өмір — бұл үшін бүркіті жоқ аспан, арыстаны жоқ орман, жайыны жоқ теңіз іспетті.

Осындай ойлармен уыттанған Ысқақ көп әскермен барып, түс өлетінде Демежанның аулын қоршады. Үй басын қалдырмай астан-кестенін шығарып, жүктің арты, буылған тең, үйілген жүнге дейін түгел қарап шықты. Бірақ іздегенін таппады. Ауыл адамдары ештеңеден хабарсыз, бейқам екені байқалады. Демек, Демежан ауылға жетіп үлгермеген, қаланың бір жерінде тығылып жатыр деген сөз. Ақыры қанша ақтарса да, жұртты қанша қысып сұраса да, ештеңе таппай, Әскерді ертіп кейін қайтқан.

Бірақ қалаға жақындай бергенде, Ысқаққа тағы бір ой түсті. Демежан қайда бет алса да, аулына бір соқпай, хабарласпай кетпейді. Екі арада қалайда бір байланыс болуға тиіс. Ал қала мен ауылды қосатын жол біреу-ақ. Ендеше, осы жол бойын торығаннан тиімдісі жоқ. Сондықтан ол Қараүңгірдің аңғарына дейін суыт жүріп келді де, қасындағы Әскерді қайтарып жіберіп, өзі екі-үш қана адаммен өзен бойындағы қалың талдың арасында жасырынып қалып қойды. Осы арадан өзенге салынған жалғыз көпір де, әрі-бері өткен жүргіншілер де алақанға салғандай көрініп тұрады. Бұлар күн батқанша талдың арасынан баспалап, қарайғанды қалт жібермей бақылады да отырды.

Бұл мезгілде қаладағы тінту де тоқтаусыз жүріп жатқан-ды. Бірақ он мыңдаған халық тұратын қаладан жасырынған адамды тауып алу қалың шөптің арасынан ине іздегенмен бірдей еді. Осыны жақсы сезінген Ысқақ та сол орнында тапжылмай жата берді.

Бір мезгілде жаздың жылдай сарылған ұзақ күні де өзінің алыс сапарын аяқтап, батыстағы Бақты тауының желкесіне барып

қонақтауға айналған. Сөдегей жүрісті адам, Әрине, күндіз жүрмейді, апақ-сапақ кешкі ымыртты бетке алады. Ақшам үйіріліп, көз байланар шақта тосқауылда жатқандар талдың арасынан шығып, енді жарқабақтың астындағы көпірдің дәл аузына келіп тұрды. Аттарына мініп, қаруларын сайлап, қашатын біреу болса, қуа жөнелуге дайын тұр.

Жырынды Ысқақ жағдайды қапысыз, нақ болжаған екен. Көп күттірген жоқ, сам жамырап, төңірекке кеугім түсе бастаған кезде, торы төбел атты қосарына алған Олжабай дәл көпірдің үстінде бұларға айқаса кетті. Ысқақ жас жігітті де, жетектегі атты да бірден таныған. Төртеуі жан-жағынан қоршап тұра қалды да, шылбырынан шөп беріп ұстай алды. Одан ары тілге де келтірген жоқ. Олжабайдың қолын артына қайырып байлап, аяғын аттың бауырынан тас қылып таңып тастады да, ортаға алып шапқылаған күйі жамбылдың ішіне кірді. Сол беті еш жерге бұрылмастан, әлі ашуы тарқамай, кеңсесінен қайтпай отырған Матен-амбының үстіне енгізді.

Ал күні бойы қаланы асты-үстіне келтіріп, қанша тінтсе де ештеңе таппай, мойнына су кетіп, ызадан жарыла жаздап өрең отырған Матен тағдырдың жіберген төтенше сыйын көргенде, қуанғанынан Ысқақты құшақтап, бетінен сүйіп алды. Мақтауын да жеткізіп жатыр. Өзгесінен бұрын барлау басқармасының бастығына қарап тұрып:

— Бәрің жиналып, бір Ысқақ құрлы болмадыңдар-ау. Міне, империяға шын берілгендік, нағыз ерлік деп осыны айт! — деді-ау шаршы топтың алдында.

Ысқаққа әміршінің аузынан шыққан осы бір ауыз сөздің өзі-ақ жетеді. Бұдан артық сый-сыяпаттың керегі жоқ. Қатал ұстаздан мақтау естіген баладай өңі балбұл жанып, көзінен жас шығып кетті.

Бұдан арғысы белгілі: Олжабай байғұсқа тергеу-сұрақ, қинау-қыспақ басталды. Алғашында біразға дейін ол да қасарысып, ештеңе айтпады. Бірақ жасынан бұла боп өскен нәуетек мырзаның жаны тым тәтті, әрі қорқақ болатын. Және онысы тез арада-ақ мәлім боп қалды. Матен-амбы: «егер шыныңды айтпасаң, осы қазір атып тастаймын» деп, алты-атарын кеудесіне тірегенде-ақ, Олжабайдың көзі жыпылықтап кетті... Содан кейін-ақ қысымды күшейте түскен. Жігітті дүреге жатқызып, ұлпадай аппақ арқасына бес-алты қамшы тиген кезде-ақ, таяққа шыдамай, бар шынын ақтарып салды.

Ұлыққа керегінің өзі де осы еді. Осыдан кейін бір минут бөгелген жоқ. Олжабайды қолы байлаулы күйінде алдарына салды да,

жазалаушы топтың бастығы Бужыңха мен Ысқақ бастаған жүздей шерік Әсенажының қорасына қарай лап қойды...

Олжабайдың кешіккеніне қарап, бір сұмдықтың болғанын Демежан да сезіп еді. Бүгін түнде жұрт аяғы басылған соң, қаладан қалайда шығып кетуге бел байлаған. Ауахан әртүрлі сылтау айтып, маңайындағы көршілерінен ат сұрап барып еді, ештеңе таппай қайтты. Біреулері үйінде жоқ, кейбіреулері көліктері бола тұра бергісі келмеген. Енді жаяу кетуден басқа амал жоқ. Жол-жөнекей бұт артар бірдеңе табылар. Бүгін түн қараңғысын жамылып, Абдырадағы жатақ ауылға бір жетсе, одан арғысы қиынға түспес еді...

Бірақ «жазмыштан озмыш жоқ» деген рас екен. Демеганның бұл ақырғы үміті де іске аспады. Ел орынға отырып үлгірер-үлгірместе, Әсенажының қорасын қалың әскердің қоршап қалғаны мәлім болды. Бір тобы үйдің ішін асты-үстіне келтіріп, қолдарына фонарь ұстаған тағы бір бөлігі ауланың ішін, бақшаның бұрыш-бұрышын тінтіп жүр. Айнала дабыр-дұбырға толып, біреулердің қытайша ақырып боқтағаны, әйелдер мен балалардың шыңғырып жылағаны естіледі.

«Міне, осымен бәрі де бітті! — деп ойлады әлі де қамыстың арасында жатқан Демежан бармағын шайнап. — Әттең, дүние-ай! Өстіп өкіндірумен, сан соқтырумен-ақ өттің-ау!»

Аулада тапырақтап жүгірген аяқ дыбысы әлі басылған жоқ.

— Бәрін қарап болдық. Енді мына бір қамыстың арасында жатпаса, — деді әлдекім енжар үн қатып.

— Бұл қорада кешеден бері байлаған адам тұра ма. Ендігі басқа бір жаққа ұзап кеткен шығар, — деді екіншісі.

Көп адамның осылай қарай беттегені байқалды. Біреулері қамыс үймегінің әр жеріне аша сұғып, тексеріп жүр.

— Қамысты бау-бауымен алып, түгел қопарыңдар! — деп бұйырды әлдекім әмірлі дауыспен. Бұл — Бужыңха еді.

— Осыған қолды былғап, әуре болып жүреміз бе. От қоя салсақ қайтеді? — деді тағы біреуі.

— Өрт ұлғайып, басқа үйлерді алып кетіп жүрмей ме?

— Е, мейлі, жан керек болса, өздері өшіріп алады.

Осы сәтте басқаларды тоқтатып қойып, бір адам бұған арнап қазақша тіл қатты.

– Әй, Демежан, сені қан тартып тұр екен... шық бері қасарыспай! Өрттің ішінде қалып, тозақ отына тірідей үйтіліп кетіп жүрме... Бауырындағы балаң ұстап бергенде, сені кім аяйды деп тұрсын?!

Демежан анық айырды: бұл — Ысқақтың даусы. «Ит-ай, жаны неткен сірі еді... Сары ізіме түсіп жүріп, түбіме осы жетті-ау, ақыры!»

Әлден уақытта бықсыған түтін исі шығып, қамыс маясының бір шеттен сытырлап жана бастағаны байқалды. Не істеу керек? Осы арада тапжылмай жатып, күлге айналу керек пе? Жоқ, әлде... Бірақ жер бетінде қабірің қалмау деген сұмдық қой!

Үй иелерін де осы маңға әдейі айдап әкелсе керек. Әрі ұлғая бастаған кезде, Ауаханның жан ұшыра «Демежан!» деп шыңғырған даусы естілді.

– Мына қатынды да отқа тастаңдар! Байы келгенде, ойнасымен бірге жатып өртеніп кетті дерміз, — деді Бужыңха қатаң бұйрық етіп.

Сол сөздің ауыздан шығуы мұң екен, жасауылдар әйелдің ышқына аласұрып қарсыласқанына қарамай, жанған отқа қарай сүйреп келе жатқаны аңғарылды. Бұдан ары бөгелуге болмайтын еді. Кенет жалын шарпыған қамыс үйіндісі жан біткендей теңселіп кетті де, соның бір бұрышынан Демежан жолбарысша атылды. Ойы — Бужыңханың, не Ысқақтың алқымына қолы бір іліксе, жастығын ала жығылу еді. Бірақ қамалап тұрған көп шерік оған үлгіртпеді, тұс-тұстан шие бөріше жабылып кетті де, қол-аяғын лезде байлап алды.

X

Небәрі бір тәулікке созылған қашқындық өмір осылай сәтсіз аяқталды. Демежанды бұрын өзі жатқан камераға қайта әкеліп қамаған. Еш нәрсе өзгермеген, сол бұрынғы тас түрме, тақтай төсек, жұлдызды аспанның қиығы ғана көрінетін торлы терезе... Тек күзет күшейе түскен. Бұрынғы қарауылдардың орнын жаңа адамдар басыпты. Түрме күзетшілері емес, жазалаушы топтың жасауылдары. Ұзын дәлізде аяқ тықыры молайып, қарулы шеріктердің есік алдынан кетпей тұрғаны байқалады.

«Міне, осымен бәрі де аяқталды, — деп ойлады Демежан әрі-сәрі күйден құтылғандай, өз бойынан әлдебір жеңілдікті сезініп. — Өмірдің бітпес, таусылмас қам-харакеті, қайсысына түсем деп бас қатыратын тарау-тарау жолдары артта қалды. Енді мұның алдында

бір ғана жол тұр. Әрі қысқа, әрі төте өлім жолы. Ажалдың Құтқармас Құрығы...»

Өмір-тірлік енді бұл үшін өз мәнін жойып, жай екінші қатардағы нәрсе боп қалған. Осы сәттен бастап ол тағы да өлімнің мәнін ойлауға көшті. Ал өлім атаулыда мән-мағына бола ма? Болғанда қандай!.. Егер мұның өлімінде ешқандай күн болмаса, өкімет сол үшін бір жылдан бері ақ тер, көк терге түсіп, сабылар ма еді? Өлім — өмірдің сірге жияр қорытындысы. Өмірдің нәрі мен сөлі кейде оның соңғы нүктесінде жатуы да мүмкін.

Адам баласының жарық дүниеге келу-келмеуі — кездейсоқтық. Ал дүниеден өтуі — міндетті заңдылыққа жатады. Мәселен, осы Демежанның өмірге келмей қалуы да ықтимал еді ғой. Сол бір Алтайдағы Меркіттің қашқын жігіті басына іс түсіп, Керімбайдың қолтығын паналамаса, осында жүріп Гүлдерайым сұлумен ұшыраспаса, бұл шырылдап жерге түспес еді. Кейін ат жалын тартып мініп, ел ағасы — Демежан үкірдай атанбас еді... Соның бәрінің қисыны қалай келген десейші?!

Демек, бұл жалама жартасты жарып шыққан бір түп шыршадай, ешкім күтпеген қисынсыз жерден дүниеге келіпті. Аз ба, көп пе, жер бетінде қырық жеті жыл тіршілік кешіпті. Осынау кең сахарада жал-құйрығын жел тараған жүйрік аттарға мініп, оңды-солды талай шаңдатыпты. Таңдап жүріп жар сүйіпті. Қаракөз арулардың біреуін емес, нешеуін қос-қостап құшыпты. Кеш те болса бала сүйіп, артына ұрпақ қалдырыпты. Бақ-дәулеттің, мансап пен биліктің де қызығын бір кісідей татып көріпті. Өз еркі өзінде жүрген кезінде, қара қазақ түгіл, қылышынан қан тамған халдайға да дес бермепті... Ер жігітке бұдан артық не керек? Бұл артын көрмеген, бұл дәмін атпаған, бұл қимайтындай не қалды бес күндік дүниеде? Енді бұған тек дұрыстап өле білу керек. Досы да, дұшпаны да көрсін — Демежанның ажалды қасқайып тұрып қалай қарсы алғанын! Бұл тірлікте мұны көре алмайтындар, іштарлық етіп, басындағы бағын қызғанатындар көп еді. Енді ақтық зауал шағында да мұның қайтпас қайсар өлімін көріп, іштері күйсін!

Рас, Демежан мұндай тағдырды өзі қалап алған жоқ. Жарық дүниемен қоштасуға асығып, бұл тірлікті тәрк еткен жері бар ма? Ойлап қараса, өмірінде ыңқ етіп ауырмаған жан екен. Табиғат бұған күш-қайратпен қоса, денсаулықты да аямай берген-ді. Егер кездейсоқ қатер кезікпегенде, сексенге тіпті тоқсанға дейін жасай беруі мүмкін еді. Бірақ оған жеткізбеді ғой... Аспандағы ай да, күлімдеген күн де мұны кешірер. Осынау жарық дүниеде жүре тұруы үшін бұл не істемеді? Ақтық сағатында тас түрмені бұзып, қашып та көрді. Қашқындық — қорлық, намыс болса да, қараңғы көрден бір күндік

жарықты артық санады. Бірақ дәм-ырыздық біткен соң, амал не? Өмір бұған Өгейлік көрсетті. Алғаш шыр етіп жерге түскенде, тар құрсағын кеңітіп, тас емшегін жібіткен өз анасының ақ сүті бұйырмай, несібесін басқа әйелдің омырауынан тауып еді. Қатыгез тағдыр сол қаталдығынан бір айныған жоқ. Өмір бойы жалғыздық зарын тартты. Туған ел де Өгей, ағайын-жұрт та Өгей, өкімет те Өгей, тіпті бағып-қағып есірген бауырындағы бала да Өгей болып шықты... Осындай ортаға қалай ғана сыйып, сонша жыл қалай жер басып жүргеніне қайран қалады.

Адам өмірі қысқа. Ерте келер, кеш келер, түбінде күтіп тұрған бір өлім бары хақ. Сол өлімнің өзі өмір бойы қыр соңыңнан қалмай аңдып жүргенімен, өз нысанасына әртүрлі жолмен келеді екен. Біреулер асарын асап, жасарын жасап, әбден жасы жеткенде, өлім жастығына армансыз бас қояды. Екінші біреулер ем қонбас дертке ұшырап, көп уақыт төсек тартып жатып, әлсіреп барып үзіледі. Ал үшінші біреулер оқыста аттан жығылып, не соғыста, барымтада кісі қолынан мерт болады. Бұлардың барлығы да Алланың ақ өлімі, немесе ажалына тура келген тағдырдың жазуы деп қаралатын, жұрттың еті үйренген, күн сайын болып тұратын қазалар.

Ал Демежанның күтіп жатқаны — Қазаның жанағы Үш түріне де келіңкіремейді. Мұныкі — ажалына тура келген ақ өлім де, не адасқан оқтан, содырдың сойылынан болатын оқыс қаза да емес. Дәл мұндай күні бұрын дайындайтын, сол үшін бүкіл өкімет, заң орындары айлар бойы әбігерге түсетін, өз үкімдерін құдайдың бұйрығындай қағазға түсіріп, хаттап-шоттап әкелетін өлімді бұл өлкенің қазағы әлі бастан кешіріп көрген жоқ. Сонда, мұныкін қандай өлім деп атауға болады? Ел-жұрт, мешіттегі имам-қазіреттер бұған қалай қарайды екен? Осы тұста өткен жылы Ешен-Сейіт қазіретпен дауласқаны есіне түсті. Әттен, сол дамолламен осы кезде бір жолығып сөйлесер ме еді?!

Дегенмен мұның о дүниеге аттануына бүкіл мемлекет араласып, өкіметтің өзі көмекке келіп отыруына қарағанда, бұл да осал өлім болмағаны. Соған қарағанда, кейін бара-бара кімнің қанша өмір сүретінін, кімнің қашан өлетінін көктегі құдай емес, жердегі өкіметтің өзі басқарып отыруы да мүмкін-ау. Мәселен, қазақтың байлары қандай малды өсімге алып қалып, қайсысын сатып, қайсысын соятынын күні бұрын мөлшерлеп қоймайтын ба еді. Бұл да сол секілді бірдеңе... Демек мұның өлімі құдайдың бұйрығы емес, өкіметтің ісі болды. Адам мен адамның, патша мен бағыныштының арасындағы кезекті құрбандық. Тағдыр бұған ешкімге ұқсамайтын, бұлтарыс-бұралаңы көп, ерекше өмір сыйлап еді, өлімнің де бұл өлкеде жоқ, төтенше түрін жібергенін көрмейсің бе?!

Осылайша, ой артынан ой туып, көпке дейін кірпік айқастырмаған Демежан тек таң алдында ғана талығып ұйықтап кеткен-ді. Содан камера ішіне жарық түсіп, түрме қарауылы таңертеңгі асын әкелген кезде бір-ақ оянды. Тәбеті тартып тұрмаса да, әл жинау үшін бір тостаған шай мен жарты қалашты түгін қалдырмай соғып алды. Бәлкім ақырғы атау кересі, соңғы дәмі...

Қарауыл ыдыстарын жинап аларда, оған Қара киімді, Құлу бас, кәрі дүнген ілесе кірген. Қолтығына қысқан төртбұрышты айнасы, қолында шылапшын, шәугімі бар. Шаштаразы екен. Әлгі байғұс Қарауылдардың көзінше Демежанның өсіп кеткен шашын алып, сақал-мұртын басып берді.

— Бұл не? Матен-амбы мені тойға апарайын деп жасандырып жатқан жоқ па? — деді Демежан оның бетіне күле қарап.

— Мен ештеңе білмеймін. Менің міндетім — тек шаш алу.

— Бас алатындар — басқалар демексіз ғой?

Шаштараз тіл қатқан жоқ, шәугімін, шылапшынын көтеріп, келген ізімен қайта шығып кетті.

«Бұл да бір біткен іс болды, — деп ойлады Демежан, жеңілейіп қалған қауғадай басы мен сақал-мұртын сипап тұрып. — Қанша дегенмен, ежелден мемлекет басқарып келе жатқан, мәдениетті, ұқыпты халық қой. Осындай ұсақ-түйекке дейін мүлт жібермейді».

Арада бірер сағат өткенде, тағы да кілт сылдыры естіліп, есік ашылды. Алып кетуге келген жеңдеттер шығар деп ойлаған. Жоқ, басқасы емес, бас жеңдет — Матен-амбының өзі екен. Бұл жолы жалғыз кіруден жасқанып, жасауылдарын ерте келіпті. Бүгін таңертең жамбылдың сырт жағына дар ағашын орнаттырып қойып, бір сәтке Демежанды көріп қайтуға кірген беті еді. Үкім орындағалар алдында тұтқынмен соңғы рет сөйлесіп, өзінше бір рахаттануға келген. Әбден жеңіліп, жер тезек болған жауының жүні жығылып, жасығанын көру — Матен үшін мерекеден кем емес. Бүгін өзі тіпті көңілді екен.

— Хал қалай, Демежан мырза? Бүгін шырайыңыз жақсы ғой. Сірә, ұйқыңыз қанып тұрған-ау деймін? — деді орсақ тісін көрсете, ырсындай күліп.

Демежан орнынан тұрмастан, төсекте отырған күйі жауап берді:

— Иә, ары таза, арамдығы жоқ адам қашанда алаңсыз, тәтті ұйықтайды. Бүкіл бір аймақтың ұлығы мен төресі мен үшін шапқылап жүргенде, алаңдайтын не бар?

— Бәсе, мен де солай болар деп ойлап ем... Осы сізді жақында түрмеден қашып кетіп, қайтадан ұсталып қалды дей ме? Ол не сөз?

– Иә, солай болды... Егер құтылып кеткенде, сенімен басқаша жағдайда кездесетін едім.

– Апыр-ай, о... Онда дер кезінде ұстап алғанымыз дұрыс болған екен. Әлгі балаңыз келіп мәлімдемегенде тіпті құтылып кете жаздапсыз-ау! — деді Матен тақ бір сол үшін өкініп тұрған адамдай. — Дегенмен қашқаныңыз бекер болған. Мен сізді мұндай қорқақ деп ойлаған жоқ едім.

– Құдай білсін, кімнің қорқақ, кімнің батыр екенін, — Демежан мырс етіп күлді. — Қаптаған әскер, осыншама билік қолыңда тұрып, сен де мені жетіскеніңнен қамап отырған жоқ шығарсың.

– Амал не, тәртіп солай. Өзіне күпірлік келтіріп, қарсы шыққан бұзақыға Цин өкіметінің заңы өте қатал, — деді Матен өзінше қиналған түр байқатып. — Мен сізді құтқарып қалу үшін қаншама күш салдым. Бірақ оған заң рұқсат етпеді...

Ұлықтың монтаны сөзін аяқтатпай, Демежан кенет қарқылдап күліп жіберді.

– Қандай арамсың, иттің баласы?! — деді оның бетіне қарап тұрып. — Сонау Шепейізге мені құтқару үшін барған екенсің ғой. Келе жатқан ұлықты да сол үшін жол ортадан қайтарып жібердің бе? Сен сияқты екі жүзді оңбағандарды қара жер ойылып кетпей қалай көтеріп тұр екен?

Матеннің мейманасы тасып, арқасын кеңге салғаны сонша, әлгі сөзге титтей де ашуланбады.

– Бірге барғаным болмаса, бұл іске менің титтей араласым жоқ. Өз бауырларың не тілесе, ұлық соны бекітіп берді, — деді ол бұрынғыдан ары жайдарылана түсіп. — Тым құрыса сізге біреуі ара түспеді-ау. Қазақтарды мұндай безбүйрек, берекесіз ел деп кім ойлаған?!

– Халықта жұмысын болмасын. Ал сатқындар қай елден болсын табылады.

– Ал балаңыз ше? Балаңыздың өзі сатып кетті ғой сізді... Айналаңыздың бәрі жау болғаны ма сонда?

Демежан үндеген жоқ, жүрегі сыздай ауырып, бетін бұрып әкетті. Матен сұм мұның жан жарасын тауып, соны әдейі тырнап тұр. Демежанды қатал жазамен де, өліммен де қорқыта алмасын сезіп, оны азаптаудың осындай жаңа тәсіліне көшіп еді.

— Айтпақшы, сізге әлі үкімді жарияламаған екен ғой. Сіз бүгін, амандық болса, дарға асыласыз, — деді Матен, осы сөзімнің әсері қалай болар екен дегендей, оның бетіне тесіле қарап. — Қанша батыр болғаныңызбен, өлімнің түсі суық қой, қорқып тұрған жоқсыз ба? Сын сағатта күш берейін деп, сізге әдейі бұрылдым.

— Бекер әуре болғансың, мен өлімнен қорықпаймын, — деді Демежан. — Өлімнің ең қиын жері — ажалмен жекпе-жек алысып, жалғыз жатып жан үзуде ғой. Ал Маншың өкіметі осыншама әуреге түсіп, салтанатпен аттандырайын деп жатса, соның өзі қызық емес пе?!

«Тү-у, мынаған дауа жоқ екен! — деп ойлады Матен шарасы таусылғандай. — Шынымен-ақ, қыры сынбай, жүні жығылмай кеткені ме? Өлім алдында да алған бетінен қайтпайтын мұндай да қайсар адам болады екен?!»

— Өкінішті-ақ!... Сізбен әбден достасып кетіп едім. Қимай тұрғаным, — деді ол қабырғасы қайысқандай қипақтап. — Сіз сияқты өз ойын ашық айтатын адам да қалмай барады ғой... Амал не, дар басында кездескенше сау болыңыз.

Матен-амбы соны айтып бұрыла берді де, есікке таман барып, әлдене есіне түскендей қайта оралды.

— Бұл мәселенің енді бәлендей мәні де жоқ. Дегенмен, айтыңызшы: әлгі біздің Гаугаң сорлыны қай қуысқа тығып кеттіңіз?

Демежан Гаугаңның қолға түспей кеткенін біліп, көңілі көтеріліп қалды. Байғұс аман құтылған екен ғой.

— Сен не, басқа жалаң аздай, оның қанын да маған артпақсың ба? — деді кекете езу тартып.

— Әлбәтте. Оны азғырып алып кеткен сіз емес пе?

— Гаугаң — адал адам ғой, оған қай жерден болсын бір кісілік орын табылады. Аспан астының бір қуысында адамдарға азаттық тілеп жүрген шығар.

Түкке түсінбеген Матен басын шайқап сәл тұрды да, нөкерлерін ертіп шығып кетті. Осыдан кейін-ақ оқиға барысы күрт жеделдей бастаған. Әншейінде орнынан жылжымай жатып алатын тасбақа уақыт бүгін шапқан аттай зымырап, тым тез өтіп жатқан сияқтанды.

Түс ауа дәлізден топырлаған аяқ дыбысы жиі естіліп тұрды да, бір мезгілде салдыр-гүлдір есік ашылып, ішке қару ұстаған он шақты

шерік кірді. Бәрінің де түстері суық, жау түсіргендей сұстанып алыпты. Әлгілер Демежанның қол-аяғына кісен салып, қаумалап далаға алып шықты. Сол қамалап қоршаған күйі түрме ауласында жегулі тұрған пар атты арбаға әкеліп отырғызды.

Демежанның үстінде қала сәнімен тігілген шибарқыт бешбент-шалбары, басында күрең қатипадан оюлап сырған қазақы тақиясы, аяғында көнетоз хром етігі бар. Ақ көйлегінің омырауын ағытып қойыпты. Көптен күн көзіне шықпай қапаста отырғандықтан, әлде іштегі алай-дүлей толқыныстан, қазір оның өңі әдеттегісінен ақшыл тартып, бір түрлі бозарып шалынады.

«Я, Жаратқан ием! Я, атаның аруағы, өзің жар бола гөр! — деп тіледі арба орнынан қозғала бергенде. — Бойға қуат, ойға сабыр бер. Досқа күлкі, дұшпанға таба қыла көрме!.. Мен — шейітпін! Шейіт кетіп барамын...»

Абақтының ауыр, қара қақпасы қақ жарылып ашыла берген. Бұларды есік алдында аттылы адамдар тобы күтіп тұр екен. Көпшілігі — қара атқа мініп, қара киім киген халдайлар. Шихалдай бастатқан Дохалдай, Бахалдай, Кехалдайлар түгел осында жүр. Олар үшін бүгін ұлан-асыр той. Жылына бір келетін «Көк шыбық» мерекесі де мұндай болмас. Шіренгенде үзеңгі бауларын үзіп кете жаздап, дауыл алдындағы ұзақ қарғадай шуылдасып, дарақылана қарқ-қарқ күліседі... Демежан сол қалың топтың арасынан Ысқақты көріп қалды. Соңғы оқиғадан кейін оның халдайлар арасындағы беделі тіпті арта түскен. Қазір де бүгінгі күннің бар ауыртпалығы соған түскендей, астындағы атын танау қақтырып, арбаға жол ашып, көшедегі бейсауат елді қуып жүр.

Алды-артын қаумалаған қалың әскердің қоршауында пар атты арба жамбылдың батыс қақпасына қарай бет алды. Олардың соңынан жаңағы аттылар ілесіп келеді. Бірнеше шерік арбаның үстіне шығып, тұтқынның иығынан, желкесінен басып ұстап алыпты. Кілең шибая шеріктердің ортасында ертегінің алыбындай болып Демежан отыр. Сырттай қараған адамға бұл көрініс Гулливерді ұстап әкеле жатқан лилипуттарды еске салар еді...

«Мен қазір қан майданға, ұрыс алаңына аттанып бара жатырмын, — деп сендірді Демежан өзін-өзі. — Күш тең емес, әрине. Жау — қарақұрттай көп, мен — жалғызбын. Менің бұл шайқастан аман қайтуым екіталай... Көп дұшпан мені қорлап, азаптап өлтіруі де мүмкін. Бірақ жау алдында қолым қалтырамас, тізем бүгілмес. Қастықпен келген ажалды қасқайып тұрып қарсы алармын!»

Салтанатты, Қаралы шеру жамбылдың батыс Қақпасынан шығып, Қарасу бойына келді де, кілт төмен бұрылды. Осы арада, Қаланың «Жаңа махалла» аталатын шеткі көшелері мен бекіністің екі ортасында ашық алаң бар-тұғын. Қарасу бойындағы сол жасыл алаңда Қаптаған адам шоғыры көрінеді. Жолдың екі Қапталында да тізіліп тұрған көп халық.

– Келе жатыр...

– Демежанды Әкеле жатыр!

– Жүріңдер, дардың Қасына барып көрейік...

– Құрысын, бала-шағаның жүрегі ұшып кетіп жүрер, — дескен сөздер ауыздан-ауызға көшіп, ала-шабыр, Құранды топ өзінше дуылдасып тұр.

Әскер қоршауындағы пар атты арба жаңағы Қалың жиынға жетпей тоқтады да, Демежанды жерге түсірді. Сонан соң Қарулы шеріктер оны ортаға алып, сонадай жерде көпшіліктен оқшау, бөлегірек тұрған Ұлықтарға қарай алып жүрді. Демежан енді байқады: жиналған жұрттың дәл қарсы алдында, арқан бойындай жерге биік дар құрылыпты. Оны да кешелі-бүгін орнатса керек, жуан бөренеден қиылған дар ағашы әлі кір шалмаған күйінде, көгалды жазықта шаңқандай болып, алыстан көзге ұрып тұр.

Бұл маңда да Қарулы жасақ жеткілікті екен. Қала гарнизоның түгел осында әкелген сияқты, Әскердің бір тобы дар ағаштың қасында, қалғандары жиналған жұртты кейін ысырып, алдыңғы қатарда тізіліп тұр... Жалпы мына жиында еңсені езген үреймен қоса, айрықша сұсты салтанаттылық бар. Әлден уақытта Әскер арасында барабан ұрылып, керней тартылды. Үкім шығарудың дайындығы. Адамды жазалауға, үкім орындауға келгенде, бұл елде ежелден қалыптасқан үрдіс, бұлжымас тәртіп бары көрініп тұр.

Матен-амбы да бүгін дар басына мереке кезіндегідей жасанып, шен-шекпенімен келіпті. Үстінде алтын зерлі жібек шапан, басында шошақ төбесіне козалы асыл тас орнатылған айыр қалпақ. Өзі әлденеге асығулы сияқты. Ол жұрттың алды-арты жиналып болды-ау деген мезгілде, тақтайдан қиылған биік мінбенің үстіне шығып, үкім оқи бастады. Оның қытай тілінде оқыған сөздерін сібе тілмашы Дабынтай қолма-қол қазақшаға аударып тұр. Сан рет қайталанған ежелгі жарапазан, ойдан шығарылған «Қылмыстардың» тізбегі...

Демежан оның сөзіне құлақ қойған жоқ. Бір сәт қарсы алдында үріккен қойдай ұйлығып тұрған көпшілікке назар салды. Өз

аулынан, жақын-туғандарынан біреулер келді ме деп қанша тіптіп қараса да, көзіне ешкім ілікпеді. Жалпы, мына тұрғандардың арасында қыр қазағы жоқтың қасы. Бәрі де осы қаланың қытайы, дүнгені, ұйғыры, қазағы аралас, әр алуан кәсіп істейтін құрама жұрты. Қыр елі қазір жаппай жайлауға көшіп жатыр. Оның үстіне, олар ұлықтардың бүгінгі ісінен хабарсыз болатын. Матен-амбы қыр қазағының қалаға көп қатынамайтын, осындай қарбалас кезін әдейі таңдап алған.

Қырық құрау қара тобырдың сырт жағында атқа мінген бір шоғыр адамдар көрінеді. Демежан оларды жазбай таныды: Төртуылдың қазіргі үкірдайы Көксеген бастатқан осы елдің зәңгі-елубасылары. Сол топта Байсерке, Ысқақ, Тыныбайлардан басқа, Мамырбек, Тұрысбек, Таңғыт үкірдайлар да тұр екен. Бұлар — әнеугүні Шепейзі сапарына қатысып, Демежанға қырық рудан тас атқандай, үкіміне мөр басып, ұлыққа құлдық ұрып қайтқандар... Демежан күні кеше өзімен бірге жүрген ру басыларына әдейі көз тоқтатып, бірнеше рет сүзіле қарады. Бірақ олардың ешқайсысының бұған бұрылып қарауға жүзі шыдамады. Бәрі де тымақтарын көздеріне түсіре киіп, төмен тұқыра береді.

Үкім оқылып болған сияқты. Тағы да керней тартылып, барабан дүңкілдеді. Жасауылдар Демежанның қол-аяғындағы кісенді алып, дар ағашына қарай бейімдей берген... Кенет бәрі тына қалысты. Өйткені дәл осы мезетте арт жақтан қоңыраулы күйме келіп тоқтап, одан қасында екі-үш адамы бар, орыс консулы Соков түсіп жатыр еді.

Демежан да әлдебір үмітпен сол тұсқа жалт бұрылды. Бала кезінде естіген көп ертегілерде тазша баланы, не жиһангез батырды осылай дарға асқалы жатқанда, ғайыптан әлдебір күш келіп, құтқарып алатыны болушы еді. Аяқ астынан сондай бір өзгеріс бола ма деп, бұл да дәмеленіп қалған. Бірақ ол ертегі ғой, өмірде ондай ғажайыптар кездесе бере ме... Соков Матен-амбының қасына келіп, жылы жүзбен қол беріп амандасып жатыр. Жан-жағын жіті шолып шыққан консулдың мына азиялық жабайылықты ұнатпай тұрғаны байқалды. Демежан оның әр сөзін қағыс жібермей, бар зейінімен тыңдап тұрған. Соков аймақ әміршісіне қарап:

— Дәл осындай аумалы-төкпелі кезеңде мынадай ауыр жаза кесу міндетті ме? Және оны тамам елдің көзінше жария түрде орындаудың не қажеті бар? — дегендей бірдеңе айтты.

Бірақ оған Матен-амбы қысылатын емес, әзілмен күле тұрып жауап қатты.

— Енді не істейміз, консул мырза? Сіздер сияқты ауыр қылмыстыларды айдап жіберетін Сібіріміз, Итжеккеніміз жоқ. Империя жауларын о дүниеге аттандыра беруден басқа амалымыз қайсы? — деген-ді.

Осыдан кейін консул де ештеңе айтпай тоқтап қалды. Енді тұтқынды дар астына апарып, үкімді орындау ғана қалған-ды. Бірақ көңілі жайланып, мерейі тасып тұрған Матен-амбы өзінің қасақы жауымен соңғы рет тағы бір тілдеспей қала алмады. Ол күзет қоршауында тұрған Демежанның қасына келді де:

— Ал, Демежан мырза, енді не айтарыңыз бар? Көріп тұрсыз ғой, сізден ештеңені аяп қалып жатқанымыз жоқ, — деген масаттана күліп тұрып.

— Айтары жоқ, бәрі өз дәрежесінде өтіп жатыр... Тіпті сен өлгенде де мұндай құрмет көрсетіле қоймас, — деді Демежан да езу тартып. — Бірақ сен әділ ұлық болсаң, менің ақтық тілегімді сұрамайсың ба?

— Иә, не тілегің бар?

— Мен мұсылманмын ғой. Тым құрыса дәрет алып, екі рахағат намаз оқып апайын.

Шығыс елдерінің салтында айыпкердің ақтық тілегін орындау деген әдет бар. Сол үрдістен Матен де аттап кете алмады.

— Жарайды, болсын, — деді кең пейілділік көрсетіп. Сонан соң жасауылдарға бұрылды да: — Тұтқынды су жағасына апарыңдар! — деп бұйырды.

Он шақты шерік Демежанды қамалаған күйі су жағасына таман әкелді де, не істер екен дегендей, сыртынан бақылап тұрды.

Ал Демежанның дәл қазір дәрет алып, намаз оқитын ойы жоқ-тұғын. Өмір бойы сәждеге басы тимегенде, енді құдайға сиынды не, сиынбады не?! Оның қазір бар ойлағаны — бес минут болса да осынау жарық дүниені ұзарта түсу болатын. Сұлудың көзіндей мөлт-мөлт еткен қарасудың жағасына барып, жүремел отырды да, асықпай беті-қолын шайды. Су сап-салқын екен, денесі ширап, жеңілейіп қалды.

Бұлақтың ар жағында ұсақ балалар ойнап жүрген. Жасы жеті-сегіздер шамасындағы, кәзекейінің өңіріне үймелетіп теңге-моншақ таққан, кішкентай қазақ қызы бұған тақау келіп, тамашалай қарап тұр. Мына қаптаған қалың елдің назары осы адамда екенін сәби

жүрегі сезетін секілді. Қыз тіпті сүйкімді екен. Өзінің Назымы сияқты... Балаға не берсем екен деп қалтасын қарманып еді, қолына күміс баулы сағат ілікті. Бір жыл бойы төс қалтасында жатып, мұның жүрек соғысын, ақтық күндерін санаған жалғыз серігі еді.

— Мә, ала ғой, қызым! — деп сағатты арғы жағадағы көк шөптің үстіне тастады. Қайран тірлік кінәсыз сәби қыз бейнесінде мұнымен қоштасып тұрған тәрізді.

Ол жуынып болған соң, намаз оқыған адамның кейпіне түсіп, еңкейіп бара жатқан күнге қарап біраз тұрды... Есіл өмір-ай, қандай қысқа едін сен?! Көзді ашып-жұмғандай бір сәтте зымырап өте шыққаның ба? Күнің түнге, түнің күнге ұласып, уақыттың мына қарасудай тегін өтіп жатқан кезінде, сенің қадіріңді кім білген. Енді, міне, таусылар, сарқылар шағында, сенің бес минутыңды жан алғыш әзірейілден зорға сұрап алды-ау! Бар-жоғы бес-ақ минут. Мұның өмірі бес минутқа ұзарды... Өзінің мына тұрысына қарап, кенет Демежанның есіне Әсет ақын айта беретін «Ағаш ат» қиссасы түсті. Сол қиссада хан баласы Қасен өзін дарға асқалы жатқанда, ағаш аттың тетігін бұрап, аспанға құс боп ұша жөнелетіні барды. Әттең, дүние-ай! Мұның да сондай ағаш аты, ұшар қанаты болар ма еді?!

Демежанның көңілінде қазір өлімнен тайсалып қорқу да, өзегін өртеген өкініш те жоқ. Тек өмірге деген өкпе, өзіне деген аяныш қана бар. Ит те, құс та тырбанып тірлік етіп жатқан осынау қым-қуыт дүниеге бір басының сыймағанын ойлағанда, өзін қатты аяп кетіп еді. Жат жерде жүрсе бір сәрі, өз еліне, өзінің туған топырағына сыйдырмады ғой... Көз алдынан бүкіл өмірі жалт-жұлт етіп, жылдам көше бастаған. Бәрі емес, әрине, естен кетпес шоқ-шоқ көріністер... Ақыры соның бәрі тұтасып, бірігіп кетті де, бір дара бейнеге айналды. Ол — Бибі бейнесі. Бибінің қара көзі боталап, адамға бір жаудырап қарайтыны болушы еді. Тура сол қалпында көз алдына келіп тұрып алды... «Бақыл бол! — деді Демежан сол бейнеге қарап тұрып. — Мен сені бақытты ете алмадым. Қос қатын алып қорлағаным аздай, орта жолда аңыратып тастап кеттім-ау. Қарғама... Кешіре гөр!...»

Бұдан арғысы бұлыңғыр. Өзінің жендеттер қоршауында дар ағашқа қарай кетіп бара жатқанын біледі. Әлденеге асыққандай ешкімге бұрылып қараған да жоқ, қаптап тұрған халыққа бір ауыз тіл де қатпады. Дар ағаштың астындағы құламалы көлденең тақтайға өзі секіріп шықты. Денесіне жендеттің арам қолын тигізбей, кендір арқан ілмегін де мойнына өзі киді...

Бір қарағанда тура маңдай алдында мыс табақтай балқыған қып-қызыл күн тұрған сияқты еді. Келесі сәтте табаны жерге тимей

Қалды да, дүниенің бар салмағы мойнына түскендей, тынысы бітіп, әлгі күн сөніп бара жатты. Айнала-төңірек әп-сәтте Қап-Қара түнекке айналды. Мезгілінен не ерте, не кеш туған, өмірге екі келмес есіл Демежан дүниеден осылай өтті...

Өз жұмыстарын тындырған соң, ұйлығып тұрған ұлықта, қаптаған қалың әскер де жарықтан қашқан тарақандай лезде ғайып болды. Демеганның жансыз денесі көптің қолына енді ғана тиіп еді. Жұрт әлі денені аспақтағы арқаннан босатып алып жатқанда, жамбылдың сырт жағындағы қара жолды шаңдатып, тасқын селдей болып, қалың нөпір салт аттылар келіп жетті. Бұлар — Абдыра аңғарыңда егін салып, күн көрген жатақ ауылдардың Бөке бастатқан азаматтары еді. Бүгін сәске кезінде бұл сұмдық хабарды оларға Диқанбай жеткізіп барған. Содан бір-бір шолақтарын ерттеп мініп, қолдарына сойыл, шоқпар, айырларын алып, шауып жеткен беттері осы болатын. Бірақ, амал не, кеш қалды. Егер осыдан бірер сағат бұрын жеткенде, өздерінің сүйікті көсемдерін құтқарып алмаса да, өкімет әскерімен бір айқасып қалар ма еді, қайтер еді?!

Бұл тірліктің шаруасы бітіп, енді өлікті о дүниеге аттандырудың әңгімесі басталғанда, бейне жерден шыға келгендей, дін иелері: имам, қазіреттер қаптап кетті. Ешен-Сейіт бастаған бұл дуалы ауыздар Демеганды жат қолынан өлген шейіт, иманды кісі деп бағалады. Сүйекті сол күні Ешен-Сейіт өз мешітіне апарып түнетті де, ертеңінде Жауыртамадағы мұсылмандар зиратына арулап жерледі. Жаназаға бүкіл қала жұртшылығы түгел жиналған. Онда да ойлағандары — өз қамдары. Өйткені шейіт болған адамға топырақ салудың өзі асқан сауап көрінеді...

Осынын ертеңінде Боздақ даласында адам айтса нанғысыз тағы бір сұмдық оқиға болды. Демежанға шығарылған үкімнің екінші тармағында оның қора-жайын, жер-суын өкімет мүсәдіра³⁷ қылып, төрт түлік малын «хан талапайға» салу туралы айтылған-ды. Бұл Матен-амбының өз қылмысын жеңілдетіп, қазақтардың да қолын былғай түсу үшін, әдейі ойлап тапқан айласы еді.

Сол күні ұлы сәске кезінде жайлауға көшуге қамданып, жиын отырған қалың Байғара-Жауғаш аттылы-жаяу қаралы ауылға қарай ағыла бастады. Бұлар — өлікке құран оқу немесе тірілерге көңіл айту үшін емес, кешегі өз үкірдайларының аулын талап алғалы келе жатқан жанкештілер. Бұл топтың ішінде Байғара-Жауғаштың өз адамдарынан басқа, Ысқақ, Байсерке секілді өзге рулардың атқамінер пысықтары, баукеспе барымташылары да бар еді.

Жиналған қара тобыр ең алдымен төрт түлік малды өрістен айдатып әкеліп, пышақ үстінен бөліске салуға кірісті. Біреу

жылқыға, біреу түйеге жармасса, енді біреулері он-жиырмадан қой қосақтап жатыр. Атан өгіз, сауын сиырлар да кім көрінгеннің қолында жүр. Бұлардың бәрі Демежанға ақысы кеткен, еңбегі сіңген біреулер болса екен-ау, иесіз малдан қамтып қалуды, талап-бұлауды олжа көрген аш көз ағайындар. Сұрауы жоқ, иесі жоқ, тегін дүниенің ту-талақайын шығарып, Әне-міне дегенше тып-типыл етті.

Бұл күнде жасы сексенге таяп қалған, өзін осы малдың иесімін деп санайтын қарт Майлық әлі тірі еді. Сол байғұс әркімнің қолына бір жармасып, жан ұшыра көп таласты. Ақыры онысынан ештеңе өнбейтін болған соң, қаңырап бос қалған бие бау басында өкпесі күйіп отыра кетті.

— Шабыңдар!.. Талаңдар! Ой-пой, шеттеріңнен жау түсіргіш, неткен ер едіңдер?! Тал түсте талапайға салатындай не жазығым бар еді?! Керімбай мен Демежанның аруағы атар-ау сендерді! — деген сақалынан алты тарам жас ағып отырып.

Еліріп алған есер жұрт мұнымен де тынған жоқ. Кешеуілдеп келіп, малдан үлес тимей қалғандары енді ақ үйлерді талауға кірісті. Жайлауға көшер алдында буып-түйіп қойған тендерді талқандап, қолға іліккен асыл бұйым, киім-кешекке дейін бөлісіп әкетіп жатыр. Енді біреулері тақ бір дүниені бірге жиысқандай, кілем-кілше, түс киіз, текеметтерді де сүйреп барады. Әбден ақ көзденіп алған ашқарақтары ең соңында ақ үйлердің үзіктерін сыпыра бастаған. Бейне алыс бір өлкеден аямас жау келгендей. Баяғы Жоңғар жорығы қайта басталғандай...

Бибі неше күннен бері қатты жылаулар күйде, ауыр қайғы үстінде еді. Байғұс Әйел кеше кеште Демежан қазасын естіген сәтте-ақ, қара шашын жайып жіберіп, әлі нұры таймаған ал-қызыл, сұлу жүзін тырнағымен осып, қан жоса еткен. Содан бері үздіксіз жылау үстінде жиі-жиі талып кетіп, қасындағы Бөке, Диқанбай сияқты үлкендер су бүркіп, зорға тірілтіп алып отырған-ды. Бүгін таң атқалы бұл ауылдың жау шапқандай халге ұшырап, мал-жанның талауға түсіп жатқанына да Бибі көңіл аудара қоймаған... Тек, сырттан әлдекімдер түсірлете шауып келіп, өзі отырған сегіз қанат ақ орданың артқы үзігін сыпырып алған кезде ғана, оған ес кіргендей болды. Әуелде түкке түсіне алмай, жартылай жалаңаш қалған басындағы шаңыраққа қарап аз отырды да, сонда да ештеменің байыбына бара алмай, жүгіріп далаға шықты. Маңайда мал қуып жүрген жұртты, дүние-мүлік көтеріп бара жатқан адамдарды көргенде ғана, санасына бірдеңе жеткендей болды. Қорғансыз Әйел тек осы кезде көпшілікке қарап дауыс салып, зарлап қоя беріп еді.

— Елім-ау!.. Жұртым-ау! Бұл не қылғандарың? Бұл шаңырақ— бәріңнің басыңды қосып, осы елді ел қылған шаңырақ еді ғой. Осы үйде адал асымды ішіп, қолымнан талай дәм татып едіңдер ғой... Не беттеріңмен талап жатырсыңдар? Тым құрыса, «бүлінгеннен бүлдірге алма» деген атам қазақтың салтын ұмытпасаңдаршы!.. Не болды сендерге? Маған жандарың ашымаса да, аруақ-құдайдан ұялсаңдар нетті?! — деп әр топтың қасына бір барып, осы сөздерді зарлап айтумен болған.

Бірақ дәл қазір оның зарын ести қоятын құлақ жоқ еді. Дүниеге көзі тұнған жұрт қолына іліккенді қалдырмай, талап, теңдеп әкетіп жатыр. Өзара малға, мүлікке таласып, төбелесіп, қырқысып жатқандар қаншама...

Бибі жылауын кілт тоқтатты да, әлдене есіне түскендей, қайтадан үйге кірді. Төр алдында үстіндегі жүгі шашылып қалған, үлкен сарыала сандық тұр еді. Соның кілтін қоңыраулата бұрап ашты да, ішінен әлдебір жібек матаға оралған бүктеулі қағаз алып шықты. Бұл — Абдыра мен Қараүңгір өзендерінен Демежан атына берілген екі тоған судың таңбалы құжаты болатын. Бибі соны ұстай шықты далаға. Қотан ортасында тұрған аттылы-жаяулы адамдарға жақындап барды да:

— Әй, дом атқырлар-ау! Демежанның өмір бойы ойлағаны сендердің қамдарың емес пе еді. Бүгін көзі жұмылмай жатып, соның бәрін ұмытқандарың ба? Малды ғой талап алдыңдар, ал мынаны не істейсіңдер? Бұған қайсыларын ие боласыңдар? — деп әлгі қағазды бұлаңдата жоғары көтерген.

Бірақ Бибінің бұл сөзіне де құлақ асқан ешкім болмады. Өйткені бұл жүргендер — егін егіп, жер емшегін емген еңбекші жұрт емес, төрт түлік малды ғана байлық деп санайтын кәдімгі көшпенділер, оның ішінде де шаруаға қыры жоқ, жай қосақ арасында күн көріп жүрген, тойымсыз тобыр болатын. Олардың қағазға қарауға да мұршасы келмей, әрқайсысы жетектегі жылқысымен, қосақтағы қойымен әуре болып, өз беттерімен күйбеңдесіп жүр... Бибінің тұла бойын ыза кернеді. Кенет жерошақта жанып жатқан отқа көзі түсті де, солай қарай бұрылды.

— Ал ендеше!.. Сендерге жер-судың керегі жоқ екен ғой. Демежанмен бірге мұның да күлі көкке ұшсын! — деп қағазды отқа тастауға ұмтыла берген.

Осы сәт манадан бері қаралы әйелдің әр қимылын аңдып тұрған Бөке, жан ұшырған күйі тұра жүгірді де, Бибінің жолын бөгеп, құшақтай алды.

— Алда, Бибі шырағым-ай! Сәл сабыр етші, айналайын... Ашу үстінде қарап отырған барымыздан, аузымыздағы нанымыздан айыра жаздадың-ау! Бұл Демежандай ерімнің қанша жыл халдайлармен алысып жүріп, Әрең алған қағазы емес пе еді. Есіл ер күні кеше сол үшін басын берген жоқ па?! Қолында жиғаны, көңілінде иманы жоқ, көп тоғышарды қайтесің. Маған бер бұл қағазды! Демежаннан қалған бұл мұраны иман-шартымдай, құранымдай сақтармын! — деп Бибінің қолындағы қағазды алды да, аса бір киелі затты ұстағандай, ерніне апарып тәуеп етіп, көкірегіне басты.

Енді біраздан кейін мыңғырып жатқан бай ауыл көшкен елдің жұртындай қаңырап бос қалып еді. Демежанға қарасты үйлерден шағылмаған, тоналмаған бірі жоқ. Тек Ырысқанның ақ отауы ғана қол тимей бүтін тұр. Оны да Мамырбек төренің адамдары қорғап қалған. Мамырбектің ұлы Тұрысбек Ырысқанды мал-жанымен көшіріп әкетуге ұлықтан рұқсат ала келіпті. Үлкен бір қора қой мен бір үйір жылқы да жас тоқалдың еншісіне тиіпті... Енді, міне, ұзатқан қыздай әлденеше түйеге жүгін артып, аттарын ерттеп, олар да орнынан қозғалайын деп жатыр.

Күн екіндіге таман еңкейгенде, бір-екі көлікке ұсақ-түйек жүк теңдеген тағы бір шағын көш олардан бөлініп, тау жаққа қарай бет түзеді. Бұл — Абдыра аңғарындағы Бөкенің жатақ ауылына бара жатқан Бибінің көші еді. Байғұс әйел қайғыдан бүгіліп, ат жалын құшып, Әрең жүріп келеді. Бақытым, барым деп есептеген сүйікті жары Демежаннан өлі айрылса, бауырындағы баласы Назарбектен тірі айрылып, қос-қабат жаза шеккендей, қан жұтып қалған жайы бар.

«Керейдің ұрпағын жат жұртта қалдырмаймыз» деп, Мамырбектің адамдары он екіге келген ұл баланы байлағандай етіп алып қалды. Назарбектің «апатайлап» шырылдаған үні Бибінің құлағынан бір сәт кетер емес.

Артта қаңырап құлазыған Боздақ даласы қалып барады. Дүниеде Демежан деген адам болмағандай. Оның айбынды ақ ордасы осынау өлкеге қонбағандай.

ЭПИЛОГ

Содан бері де арада бес-алты жылдай уақыт өткен. Арман мен Үмітке жүкті жаңа жиырмасыншы Ғасыр бірте-бірте күш алып, адамзат тарихына жыл сайын жаңа беттер қосуда. Бұл мерзім ішінде Қашанда дүние жүзі халқының бестен бірін құрап келген ұлы Қытай мемлекетінің өмірінде де өзгерістер аз емес-ті.

Соның ең бастысы — осыдан екі жыл бұрын бұл елді екі жүз алпыс жеті жыл бойы үздіксіз билеген Цин династиясы тақтан тайдырылып, монархия жойылды. Сөйтіп, марқұм Демежан мен оның ақылшы ұстазы Ли-шансыңның жете алмай кеткен өзекжарды армандары кеш те болса жүзеге асқандай болып еді. Бірақ бұдан олар ойлағандай қалың еңбекші бұқараға азаттық таңы атып, еркіндік тие қойған жоқ. Сунь Ятсен бастаған революциялық қозғалыс монархияны құлатып, жеңіске қолы жеткенімен, оның жемісін кертартпа, оңшыл күштер пайдаланып кетті. Былтырдан бері жаңа құрылған республиканың президенті болып, билік басына бір кездегі Цин сарайынын жалдамалы құлы — генерал Юань Шихай келіп отырып алды.

Шығыс Түркістанда құрылған жаңа өкімет те соның айна қатесіз көшірмесі тәрізді. Іледегі бұрынғы жаңжұң ауысты да, оның орнына Янь Цян-Цин деген біреу келіп отырды. Бұл да заты қытай ұлтынан шықты дегенің болмаса, Маншың өкіметінің байырғы чиновниктерінің бірі еді. Бәлкім, монархияның құлауы ішкі өлкелердегі қалың қытай жұртшылығына игілікті әсерін тигізсе тигізіп те жатқан шығар. Бірақ Шығыс Түркістандағы бұратана халықтар үшін, бұл өзгерістің келіп-кетері шамалы болды. Тек Қожайындар ауысты да, құлдар бұрынғы қалпында қала берді.

Дегенмен, өмір бір орында тұрып қалмай, жаңарып, жалғасып жатыр еді. Ер-азаматты атып-асып құртқанымен, аналар ұл табуын тоқтатқан жоқ. Ат тұяғын тай басып, кешегі қу бұтақтың орнын жас өскіндер жауып тұр. Тарбағатай мен Барлық тауының екі ортасында қайтқан құспен жарысып, әлі де қаздай тізіліп ел көшеді. Әйтседе, жыл өткен сайын аттың жалы, түйенің қомында жүретіндер азайып, құлыстай елінің бір бөлігі отырықшылыққа ойыса бастаған. Баяты Демежан салдырған мешіт-медреселер маңында, тоған-егістік бастарында там үйлі қоржа-зәйімкелер қатары молая түскен. Демежан аты ұмытылған жоқ. Қайта өзі өлгеннен кейін азаматтың өр түлғасы бұрынғыдан ары биіктеп, іріленіп кеткендей. Ол туралы айтылатын аңыз-әңгіме, өткенді өксік ата еске алатын жоқтау жырлар қаншама.

Уақыт мамыр айының соңы, шалқар түстің кезі болатын. Сары жиектен шығып, Шәуешекке қарай бет алған бір топ жүргіншінің де қазіргі әңгімесі сол Демежан төңірегінде. Топтың дәл ортасында, қара жал құла жорғаның үстінде Әсет ақын келе жатыр. Қасында өз атқосшысынан басқа Күдері, Бабалық және Шөтіктің жас зәңгісі Бөлекбай бар.

Әсеттің бұл күнде жасы қырық бестерге келіп, жігіт ағасы атанған шағы. Қара торы, қоңырқай жүзі қазір ақ сұр тартып, толыса түсіпті. Үстінде кең-мол тігілген жасыл жібек шапан, басында құндыз бөрік. Артына бөктерген үлкен ала қоржынның бір басында үкілі домбыраның құлағы көрінеді. Атақты әншінің біраз уақыт Еміл бойында, Барлықтан қайтқан елдің ішінде болып, енді қалаға оралып келе жатқан беті еді. Әлі де асықпай жата беретін сыңайы бар-ды. Бірақ жақында арғы беттегі елден «тез қайтсын» деген шұғыл хабар келген. Осы жазда Ақ патша Әулетінің таққа отырғанына үш жүз жыл толып, соған байланысты жер-жерде үлкен мереке-той өткізілмек екен. Әсетті Жетісу өңірінде өтетін сол тойға шақырып жатқан көрінеді.

Бұл топтың ішінде қазір жасы үлкені де, көп елді, көп жерді аралаған, көне көз білгірі де Әсет саналады. Мына жағы Семей, Қарқаралы, түстігі Жетісу, Балқаш, шығысы Алтай-Сауыр, Тарбағатай, Барлық болып, ол дәмін татып, суын ішпеген жер кемде-кем. Кейінгі жылдары Құлыстай өңірі де оның жыл сайын келіп, ән шалқытып қайтатын құт мекеніне айналған.

Бұл өлкенің жер жадысын жақсы білетін Әсет Сарыжиектен ұзап, Боздақ даласын баса, қалаға төте тартып келе жатқанда, алыстан көгеріп шалынған қалың талды жазбай таныды. Бірден елең етіп, басын көтеріп алды да:

— Мына көрінген Демежанның қарағашы емес пе? — деді серіктеріне қарап. — Әлде мен жаңылып тұрмын ба?

— Жоқ, дұрыс айтып келесіз.

— Сол қарағаштың дәл өзі...

— Бұл өңірде Демежан зәйімкесінен басқа мұндай қалың талды, саялы жердің өзі де жоқ қой, — десіп қасындағылар іле қостады.

Бұдан былайғы бір алуан әңгіме осы сөзден басталып кетіп еді. Әсет сәл томпақтау біткен үлкен қой көздерін сол алдындағы шоқ талдан алмай, бір сәт үнсіз қалды да:

– Қайран қарағаш!.. Сенің саянда да талай аунап-қунап жатып, Ән шалқытып едік-ау! — деп көріктей кеудесін сілкіндіре, терең тыныс тартты. — Мен Ақ патша мен Еженханға қарайтын қазақтың екі ұлысын бірдей, кезек аралап жүрмін ғой. Сонда бір байқағаным, халқым деп қан жұтып, елім деп еңіреген, тіпті сол жолда басын берген Демежандай азаматты өте сирек ұшыраттым. Марқұм жігіттің төресі еді ғой. Тиген жерін ақ алмастай тіліп түсетін ондай ерлер қайда-а қазір?

Бұл күнде жасы отыздың жуан ішін аралап, Төртуылдың бүгінгі белді адамына айналған Күдері би де оның бұл сөзін жақсы ұғынып, іштей құптап келе жатқан.

– Дұрыс айттыңыз-ау, Әсет аға. Қайран Демежан тар дүниеге, тайқы маңдайға сыймай кетті ғой. Кезінде ол осындағы бүкіл елге пана болып еді, ал біз оған пана бола алдық па? Қадірін білмей, соңынан ермей, қор еткен өзіміз ғой! — деп ол да іште жатқан шершеменің тарқатқандай болды.

– Демежан айрықша жаралған жан еді. Соған орай тағдыры да ерекше болды ғой, — деді Әсет ойын ары қарай сабақтап. — Арқа мен Жетісу жерін аралап жүргенде, мен ішінара Ақ патшаға жақпай қалып, сонау Ібір-Сібірге, Итжеккенге айдалып кеткендерді білуші ем. Ал ондай ел ағасының бұлайша қатаң жазаға тартылып, шаршы топтың алдында дарға асылғанын көрген де, естіген де емеспін... Нақақ кетті ғой қайран сабаз!

Манадан серіктерінің сөзін тыңдап, үнсіз келе жатқаны болмаса, Демежан туралы көп ойлап, көп қайғырған адамның бірі Бабалық еді.

– Біздің сорымызға, дәл сол тұста Матен-амбыдай қызыл көз пәле тап келмеді ме, — деді ол осы кезде Әңгімеге араласып. — Халдайлардың намысын жыртып, осы елдің содыры мен сойқанын Демежанның соңына салып қойған — сол залым емес пе... Бірақ нақақ төгілген қан жібермейді екен ғой. Ақыры сол Матен де қор болып, іріп-шіріп өлген жоқ па?!

Матен-амбыға жұрт жиренішпен қарап, жек көріп кеткені сонша, оның атын атамай, ұмытуға тырысушы еді. Амал жоқ, Демежан сөз болған жерде ол да еріксіз ауызға алынады... Осыдан екі-үш жыл бұрын, Маншың өкіметі құлдардың алдында, Матен де қайтыс болған. Әлде кездейсоқтық, әлде тағдырдың жіберген жазасы, — Демежан өлімінен кейін көп ұзамай, ол құлғана дейтін дауасыз дертке шалдығып еді. Цин династиясы тақтан таяр алдында Матеннің жүйкесі сыр беріп, күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айрылған-ды. Көзі

ілініп кетсе болғаны, түсіне Демежан кіреді. Және жай көрініп қана қоймай, қолындағы шашақты найзасымен әміршінің денесін сұққылап жатады. Ояна келіп қараса, жаңағы найза сұққан жер іріңдеп ісіп шыға келеді. Содан, не керек, жыл уағына жетпей, Матеннің өне бойы шұрқ тесік мерезге айналған. Үсті-басын ірің кеулеп, ақыры төсек тартып жатып қалған-ды. Содан көп ұзамады ғой. Өзі соңғы рет сойылын соғып, қызғыштай қорыған Маншын үстемдігімен бірге ол да іріп-шіріп, жарық дүниеден өшіп кетті...

Әсет Матен жайын бұрын естімеген екен. Шың таңданып басын шайқады:

— Мынау бір ғажап нәрсе екен! Қан қарызы қарғыстай тиген екен-ау... Кейде өлі аруақтың да осылай өш алатыны болады, — деді сүйінішін жасырмай. — Айтпақшы, қазір Бибі қайда? Сорлы сұлу не күйде жүр?

— Бибі байғұс тірі... Қазір Абдырадағы жатақтар ауылында, Демеганның отын өшірмей, өз алдына түтін түтетіп отырған жайы бар, — деді Күдері жауап беріп. — Әкесі Құрман қажы да, атасы Қыдырмолда болыс та бірнеше рет келіп, арғы бетке көшіріп әкетпек болып еді, төркініне қайтпай, отырып қалды ғой, бейшара.

Әсет қабағын кірбең шалып, ауыр ойға батқандай біразға дейін үнсіз келе жатты.

— Иә... Әйел затында өз еріне шын берілген, нағыз асық жар деп айтуға болатын, сондай бір текті жандар сирек те болса кездеседі, — деді Әлден уақытта. — Ал мен өткен жылы Мамырбектің ауылына барғанымда, Ырысқанды көрдім. Ол сылқымның ойына ештеңе келетін емес. Төсекпен бірге көңіл де жаңғырған сияқты. «Әйел қырық шырақты» дейді ғой, бірі сөнсе, екіншісі жаңа береді... Тұрысбектің нақсүйер тоқалы тіпті бұрынғысынан да құлпырып, жайнай түскен бе деп қалдым, — деп ақын аз-кем аял жасады да, ойын ары қарай жалғап әкетті. — Бұл кездесу одан гөрі маған ауырлау тиді. Ырысқанды көрген сайын, Демежан есіме түсіп, алай-дүлей ұйытқыған көңілді баса алсамшы... Кейде өліп қалған жақын адамыңның мініп жүрген атын, не бір сүйікті затын бөтен біреудің қолынан көрсең, көңіліңді мұң басатыны бар ғой. Мен де сондай күй кештім. «Опасыз жалған-ай, бір күні көзің жұмылса, осылай телім-телім боп, көрінгеннің қолында кетеді екенсің-ау» дедім ішімнен.

Бұл кезде біркелкі бұлаң құйрықпен суыт жүріп келе жатқан жолаушылар Демежан қарағашына таяп қалған-ды. Күре жол

зәйімкенің желкесінен сәл қиыс өтеді екен. Сол тұсқа келгенде, Әсет серіктеріне бұрылып:

— Зәйімкеге соға жүрейік. Осында біраз ат шалдырып, аруақты еске алып, бәйіт оқып аттанайық, — деді баяу тіл қатып.

Бұл зәйімкеде ежелден орын теуіп қалған кейбір көрші-қолаң болмаса, Демежанның өз туыстарынан қазір ешкім жоқ болатын. Мүсәдіраға ілініп, қазына қарауына өткен қора-жай, егістік, шабындық жерлер басында бірер жыл иен тұрды да, кейін жергілікті өкімет оны қытайдың бір бай саудагеріне сатып жіберген. Қазір маңайында жыртылған жер, көктеген егіннен басқа қыбыр еткен тірі жан көрінбейді. Иесіз, өлі дүниедей қаңырап бос қалыпты.

Жүргіншілер зәйімкенің өзіне соққан жоқ, ауыл сыртындағы қалың қарағаштың саясына келіп тоқтады. Бау-бақшаның қоршаудуалдары құлап, көрінген жерінен көлікті кісі өте беретіндей, андыз-андыз жолға айналыпты. Ағаш арасындағы жіңішке арықта сылдырап су ағып жатыр екен. Жолаушылар сол арада аттарының ауыздығын алып, аз-кем аял жасады. Төңіректе азан-қазан бір шу бар. Көкке бой созған зәулім шынар, қара ағаштардың басына қалың қарға ұя салған екен. Солар қарқ-қарқ етіп, маза берер емес.

— Осы ағаштардың бәрін Демежан марқұм қаладан екі бағбан әкеліп, өз қолымен ектіріп еді, — деді зәйімкенің салыну тарихын жақсы білетін Бабалық. — Аз жыл ішінде ну орманға айналып, құлпырып өсіп кеткен. Мұны да сәнінен айырып, селдіретіп жіберіпті ғой.

— Демежаннан белгі қалдырмаймыз деп, түгел өртеп, жойып жібермегеніне шүкіршілік ет, — деді Күдері айналасына барлай көз жіберіп. — Обал-ай! Еккен адамның өзі жоқ, тал-теректер өніп-өсіп тұр. Адам өмірінің ұзақтығы ағаш құрлы болмағаны-ау...

Әсет бұлардың әңгімесіне үнсіз құлақ қойып, су жағасындағы көгалда малдасын құрып отырған-ды. Есіне өткен күндер оралды ма екен, өңінде өлеңге толғатқан кезіндегідей бір шырыққан мазасыздық бар.

— Нөкербек, қалқам, менің домбырамды әпере салшы, — деді бір мезетте қасында атқосшы боп еріп жүрген жас жігітке бұрылып.

Домбыраны қолына алғаннан кейін де, құлақ күйін іздегендей, қос ішекті сабалай шертіп тағы біраз отырды. Өзі жиі айтатын «Қисыметтің» белгілі әуені жүр-жүрлеп, ішекке орала береді. Осылайша азырақ арқа қоздырып, шабыт шақырып алды да, өзінің

шырқау биік даусымен алғашқы «аха-ау-ды» жеріне жеткізе бір қайырып тастап, мамырлаған майда бүлкіл, желіске басты.

Керілген кер бетеге, қайран Боздақ, Жатушы ең қойың қоздап, түйең боздап. Бұл күнде қара қарғаң маза бермей, қайғыны көңілімдегі кетті-ау қозғап.

Көрінген сонадайдан, беу қарағаш, Көзіме сені ойласам келеді жас. Күзелген шолақ байтал құйрығындай, Қалыпсың, жапан түзде жап-жалаңаш.

Дегенде, беу қарағаш, сәнің қайда, Тербеткен төңіректі әнің қайда? Алыстан көзді арбаған ақ үйлер мен Төрт түлік өріп жүрген малың қайда?

Көшкенде жүк артатын түйең қайда? Саяңда байлап қойған биен қайда? Жайылып төрт тарапқа данқы кеткен, Кешегі ер Демежан иен қайда?!

Әсет осы үрдіспен іркілмей ұзақ сілтеді. Қасындағы жолдастары да қыбыр етпей, ұйып тыңдап қалған. Ақын жанды Күдерінің көңілі бос еді, көзіне іркілген жасты көрсетпей, теріс айнала берді. Әсет сөз нөсерін төгіп, желдіртіп барып басылғанда, шын сүйінген алғашқы сөзді де сол айтып еді.

— Қайран, Әсет аға-ай! Жеріне жеткізіп жақсы айттыңыз-ау. Кезінде Демежанды ән жырымен, сән-салтанат бабымен дұрыстап жоқтай да алмаған едік. Шын жоқтаушысына, өнерпазына жолықпай жүр екен-ау. Мына жоқтау бәйітіңіз оқыған құраннан кем болды ма? Осы дұғамыз жетсе, марқұм орнынан бір аунап түскен шығар-ау! — деген күңірене тіл қатып.

— Иә, Демежан өзіңізді өмір бойы қадірлеп өтіп еді. Достық қарызынан бір құтылдыңыз.

— Мынау бір жаттап айтып жүретін, жұртқа жаятын сөз болды-ау! — десіп Бабалық, Бөлекбайлар да қостап кетіп еді.

Бұл шақта Әсеттің өзі де жаңағы шабытты қызу қалпынан әлі арыла алмай отырған. Өңі қара қоңыр тартып, термен жылтырап, нұрлана түсті де:

— Демежанның қай қылығын, қай жақсылығын айтып тауысарсың. Оның өмірі он ауыз өлең емес, ұзақ дастан-жыр жазуға татиды, — деп аз бөгеліп барып, Күдеріге қарап бір ағалық кеңес айтты: — Күдері, сен де өлеңнен жүген ұстап жүрген жан емессің ғой. Осы жөнінде бір толғанып көрсең болмай ма. Жылдар өтер,

топырақ тозып, тас та мүжілер. Қарағаш та қурап жайына қалар... Дүниеде тозбайтын, көнермейтін бір-ақ нәрсе бар. Ол — арттағы ұрпаққа қалатын асыл сөз, өлең-жыр. Шамаларың келсе, Демежандай дегдарға өлеңмен ескерткіш соғыңдар!

Осыдан кейін жолаушылар бұл жерде көп бөгелген жоқ. Тұсаулы күйінде ұзаңқырап кеткен аттарын ұстап мінді де, қалаға қарай асығыс жүріп кетті...

Дәл осы жаз күндерінің бірінде Шәуешектің Жауыртама жақ шетіндегі қалың зираттың ішінде де біз білетін біраз адамдар жүр еді. Көп төмпешік, ала-құла бейіттердің арасында тікшелеу етіп тұрғызған төрт құлақты шағын зират тұр. Бұл — Демежан зираты. Ал бір сәт топ адамнан оңашаланып, сол зираттың қасында тұрған әйел — Бибі болатын.

Бибі бүгін үстіне қоңырқай көйлек, қара қатипа қамзол киіп, басына қара бөртпе шәлі жамылыпты. Әр жолы зират басына келген сайын осылай қара жамылып, аза тұтатын әдеті.

Кеше Демежанның азаппен өлтірілгеніне тура бес жыл толған. Сол қаралы күн қайта айналып соққан сайын, Бибі бір малын сойып, шек беріп, құран оқытады. Соның ертеңінде, міндетті түрде, зират басына келіп қайтады. Кеше де жатақ ауылдың көрі-жасы Бибінің үйіне жиналып, Демежанды еске түсірген. Бүгін таңертең Бөкенің кіші ұлы Жұмабекке ат жектіріп, көп адам қабір басына арнайы келген беттері еді.

Бибінің жасы әлі елуге іліне қоймаса да, өңі солғын тартып, күрт қартайып кетіпті. Бір кездегі таң арайындай шапақ атып тұратын сұлу, нұрлы жүзіне ұсақ әжімдер түсе бастаған. Қалың қара шашына да күміс жалатқандай ақ талдар араласыпты. Қасірет тұнған нәркес қара көздерінде мәңгі арылмайтын бір тұңғыық мұң бар.

Қазір ойлап отырса, Демежан екеуі жиырма бес жыл бойы бір шаңырақтың астында жұп жазбай өмір сүрген екен. Бибінің кешкен тірлігім, көрген қызық дәуренім дейтіні де — сол қайта оралмас бақытты күндері. Ол бұрын да тек Демежан үшін өмір сүріп еді, ендігі қалған тірлікте де соның түтінін түтетіп, рухына дұға оқыту үшін ғана жүрген сияқты. Демежан қазасы кезінде Бибі де өзіне қол жұмсап, күйеуінің соңынан аттанып кетуді көп ойластырған. Бірақ онысы құдайға күпірлік, шариғатқа қайшы келетін болды. Жасынан діндар, сопы боп өскен Бибінің көңілінде қазір медеу тұтар бір ғана жұбанышы бар. Ол ана дүниеге барғанда, таңда махшар күндерінде Демежанмен қайтадан қауышам деп ойлайды. Өзін соған қалтқысыз сендіріп қойған. Ол үшін құдай алдында бетке шіркеу болатын бірде-

бір қате жібермей, аяғын шалыс баспай, пенделік, жұбайылық парызын адал атқарып баруы керек.

Сорлы Әйел зират басында Әлі де ұзақ тұра берер ме еді, қайтер еді, арт жағынан Бөке келіп дыбыс берді.

— Шырағым Бибі, күн кешкіріп барады, қозғалайық. Мұнда қанша сарылып тұрғанмен, есіл Демежан енді бізге оралар ма?! Қабір басында бұлайша көп күңірену аруаққа ауыр, құдай алдында асылық болады деседі ғой. Ендігі қалған аят-дұғамызды үйге барып оқиық, — деген Бибінің қолтығынан сүйемелдеп.

Бұл күнде жасы жетпістің ішін мол аралап кеткен Бөке де сақалшашы селеудей ағарып, ұлғайған қартқа айналыпты. Дегенмен, табиғат берген күш-қуаты сарқыла қоймаған, жүріс-тұрысы ширақ. Әлі күнге дейін баяғы Демежан тоғанының кілтін ұстап, өзімен күні бір, кәсібі бір егінші қауымға ақылшы аға атанып, Бибідей жесірге сүйеніш боп, жүріп жатқан жайы бар.

Күн еңкейе барлығы арбаға отырып, Абдырадағы ауылға қарай бет алды. Қала сыртындағы қала тәрізденіп, арт жақтарында қалың мола қарауытады. «Бүгін жер басып жүргеніңмен, тіршілікте қанша асып-тасқаныңмен, түбінде кеуде тосар кермең, тоқтайтын тұрағың осы ара» дегендей, аруақтар мекені батар күннің кешкі сағымына бөгіп, ұзаған сайын ұлғая, қомақтана түседі.

1985 жыл, қазан,

1987 жыл, мамыр.

Алматы шығармашылық үйі.

ТҮСІНІКТЕР

«Тағдыр»

Жазушы Қабдеш Жұмаділов 1962 жылы ата жұртқа оралғанда, біраз тарихи деректер жинақтап, болашақта жазсам деп армандаған екі үлкен шығармасы болған екен. Оның бірі — «Соңғы көш» роман-дилогиясы да, екіншісі — «Тағдыр» романы.

Алайда көңілдегі кітаптарды жазуға бірден кірісіп кете алмайды. Белгісіз жас автор жұртшылық назарына шетел тақырыбына арналған кесек роман ұсыну үшін, алдымен шағын жанрларда күш сынап, танылуы керек болады. Алғашқы жылдарда «Жас дәурен» атты өлеңдер жинағын, «Қаздар қайтып барады» атты әңгімелер топтамасын шығарып, «Көкейкесті» романын жазады. Міне осыдан кейін ғана «Соңғы көшті» жазу, жарыққа шығару, сараптан өткізу әлегі басталады. Шыңжаң Қазақтарының өмірінен жазылған романды жариялау керек пе, жоқ па деген сұраққа төрелік айтуды Қазақстаннан бірде-бір мекеме, не жеке адам өз мойнына алмай (Жазушылар одағы, Ғылым академиясы, Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті) қолжазбаны Мәскеудегі Қиыр Шығыс институтына жолдап, солардан сараптама алдырады. Мәскеудің алғы сөзімен «Соңғы көш» 1973-жылы «Жұлдыз» журналына зорға басылады. Содан «Соңғы көштің» екінші кітабына кіріседі. Сөйтіп жүргенде, жетпісінші жылдар өте шығады. Бұл аралықта басқа да шығармалар дүниеге келеді. Сонымен, не керек, автор «Тағдыр» романын жазуға 80-жылдардың ортасында ғана мүмкіндік алады.

Бірақ, оның есесіне, бұл кезде роман оқиғасы баста пісіп болған еді. Онсыз да бәрі авторға қанық жайлар болатын. Ел таныс, жер таныс. Күні кеше Шәуешекте болған оқиғалар. Төртуыл тайпасының үкірдайы — Демежан басындағы трагедияны (Демежан 1908 жылы Шәуешекте дарға асылды) автор бала жастан жаттап өскен. Ру арасындағы тартыс, Демеганның достары да, қастары да белгілі еді. Енді тек шекара бөлісіне қатысты деректерді айқындау, қағанат тарихы мен Маншың ұлықтарының тұрмыс тіршілігін, салт-санасын зерделеу ғана қалған-ды. Әрине, романға кірісер алдында бұған да біраз уақыт кетеді.

Бір тәуірі, жазушы 80-жылдардын басынан бастап, кеңсе қызметін қойып, бірыңғай шығармашылық жұмысқа шығып алған-ды. Уақыт жеткілікті еді. Бұған енді осы уақытқа дейін бес роман, бәленбай әңгіме-хикаят тудырған жазушы тәжірибесін қосыңыз. Автордың жасы елуге таяған, нағыз толысқан шағы еді.

«Таңғажайып дүние» Ғұмырнамасында айтылуына Қарағанда, жазушының ең армансыз, Қапысыз жазылған шығармасы — осы «Тағдыр» болса керек. Роман 1985-жылы Қазан айында басталып, 1987-жылы ақпанда аяқталыпты. 1986-жылдың жазында бір-екі ай тыныстап алғаны болмаса, автор Әл-Фараби атындағы жазушылардың шығармашылық үйінен ешқайда қозғалмаған. Бір тыныспен, үзбей отырып бір жарым жылда жазып шыққан. Жазушы өз Ғұмырнамасында Әрқандай шығарманы екі рет көшіретінін айтады. Алғашқы жолда «Құдайдың Құлаққа сыбырлағаны» Қағазға түссе, екінші рет аққа көшіргенде, Өндеу, Қырнау жұмыстары қоса атқарылады. Автордың айтуынша: «Тағдыр» романы тұсында мың беттік қолжазбаны екі қайта жазып шыққан. «Күймышық сірі болып, саусақ сүйелденіп» кеткен.

«Тағдыр» романы — көркемдік өресі, мазмұн жағынан ғана емес, форма жағынан да кемелдікке жеткен шығарма. Романда таразы басын тең тартатын төрт бөлім бар. Әр бөлімі он тараудан — қырық тарау бар. Классикалық туындыларда ғана болатын симметрия шарты толық сақталған. Артық сөз, артық бояу, қосалқы көріністер ұшыраспайды. Оқиғалар шашау шықпай негізгі желіге көгенделіп берілген.

Көлемі 36 баспа табақ «Тағдыр» романы ең алдымен «Жұлдыз» журналында (1988 ж. № 4 — 5 — 6) жарияланды. Таралымы — 158 437 дана. Сол жылы «Жазушы» баспасынан 40 000 данамен жеке кітап болып басылды. Оқырман қауым кітапты бір айдың ішінде талап өкеткен.

Романды Әдебиетші қауым бірден жоғары бағалады: «Тағдыр» — ұлтжанды қаһарманды биік өреге көтерген роман. Ол — қазақ әдебиетінің өз қойнауынан шыққан туынды. Басқа тілдерге аударылғанда ғана бағы ашылатын кейбір шығармалардай, батыс я Латын Америкасы роман үлгісі бойынша пішілмеген. «Тағдырды» оқып отырғанда қазақтың кең даласына сүңгіп кеткендей рахатқа бөленесің» деп жазды кейін ол туралы профессор Шериаздан Елеукенов.

Жазушының елеулі еңбегін Әдебиет сүйер қауым ғана емес, жоғарғы ресми орындар да бірден мойындады. 1990-жылы «Тағдыр» романына Абай атындағы мемлекеттік сыйлық берілді. Тағы бір атап өтетін нәрсе, сол жылы Әдебиет пен өнерге бөлінген бес сыйлықтың төртеуі бос қалып, Қабдеш Жұмаділов бәйгеден жалғыз қара боп келді.

«Тағдыр» романы көп томдықта бірінші рет қайта басылып отыр.

Түсініктерді жазған Арман Жұмаділов

Оглавление

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ҮШІНШІ БӨЛІМ

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

ЭПИЛОГ

ТҮСІНІКТЕР